

Open Monumenten in Leeuwarden 1987

Stadswandeling

'Open monumenten in Leeuwarden' is verschenen ter gelegenheid van de eerste landelijke Open Monumentendag op 12 september 1987. De voorbereidingscommissie in Leeuwarden heeft van deze dag iets bijzonders willen maken, niet in de laatste plaats door dit boekje uit te geven. Het voert de lezer door middel van een wandeling langs tal van fraaie monumenten waarbij speciale aandacht wordt besteed aan de opengestelde gebouwen van Paleis van Justitie, de Waag, het Provinciehuis, het voormalige kantoor van de 'Utrecht' en het Stadhuis. Door de informatieve beschrijvingen blijft het boekje ook na de Open Monumentendag zijn waarde behouden.

De stadswandeling begint bij het monumentale Paleis van Justitie, het eerste open monument (nr. 1). Het staat aan een groot plein dat in het midden van de vorige eeuw werd aangelegd na de demping van een oude stadsgracht. Het noordelijke deel behield zijn oude naam Ruiterskwartier, evenals het zuidelijke dat nog steeds het Zaailand heet. Het plein zelf wordt sinds 1894 Wilhelminaplein genoemd. Aan het Ruiterskwartier stand een aantal koetshuizen die bij de patriciërshuizen aan de Nieuwestad hoorden. Eén hiervan bestaat nog.

Van het Wilhelminaplein lopen we via de Doelesteeg naar de drukke winkelstraat, de Nieuwestad. We passeren aan de zuidzijde meteen het indrukwekkende gebouw van C&A uit 1917. Architect P.M.A. Huurman uit Groningen heeft een opvallende gevel met hoge pilasters en een fronton in post-klassicistische stijl geschapen. Het pand Nieuwestad 106 is meer Nederlands van afmeting. Het heeft een 16de eeuwse tuitgevel met ontlastingsbogen boven de ramen, die ondanks de bepleistering hoed zichtbaar zijn. Tussen de ramen van de zolderverdieping bevindt zich een gevelsteen met drie schijven, die naar de oude naam van het pand, "de drie gouden Prince daelders" verwijzen. Het gebouw ernaast, nr. 108 (Auck Petershuis) valt door zijn brede gevel met een typisch 19de eeuws karakter op. Het is het enige pand in zijn omgeving waarin geen winkel maar een maatschappelijke instelling is gevestigd. Opvallend is de ingangspartij met de dubbele trapstoep.

Op nr. 130 bevindt zich een pand met een opmerkelijke ijzeren constructie boven de winkelpui. Deze korfboog werd in 1899 aangebracht in opdracht van J.A.F. Best, winkelier in medische apparatuur. Hij liet ook het rode en groene kruis en de gevelstenen met de opschriften Hegeia en Aesculapius aanbrengen. Lopend aan de zuidzijde wordt onze aandacht op een interessant pand, nr. 103, aan de noordzijde gevestigd. Het is van rode baksteen en is overdadig versierd met banden, krullen en beeldhouwwerk van natuursteen in de trant van Vredeman de Vries, in maniëristische stijl. De geveltop wordt bekroond door een nis met wijnavat en druiventakken en -trossen. Deze versiering verwijst naar het beroep van de bouwheer. Nog steeds aan de noordzijde ter hoogte van de Waag (nr. 2) ziet men twee fraaie panden: één met een lijstgevel, nr. 119, en één met een halsgevel, nr. 121. Het eerste werd voor de koffiehandelaar J. van der Veen tussen 1802-'05 door G. van der Wielen (stadsarchitect van Leeuwarden) gebouwd. Achter de gevel met opvallende kroonlijst gaat een empire trappenhuis tussen voor- en achterwoning en

een gaaf achterhuis schuil. Het hieruit afkomstige geschilderd behang van A.J. van der Poort is onlangs in een paleis in Chitry in Frankrijk ontdekt. Het naburige pand herbergt een gevelsteen met het jaartal 1770 en heeft een gevelbekroning in pleisterwerk met de voorstelling van een staande beer.

Onze wandeling voortzettend aan de zuidzijde passeren we het pand nr. 156 met een klokgevel, geflankeerd door beeldhouwwerk uit 1756. Let op de "gaper" tussen de ramen die aan de vroegere functie van het pand als apotheek herinnert. Hier kunnen we de straat oversteken om het tweede open monument., de Waag (nr. 2) te bezichtigen. Daarna volgt men het water tot de smalle straat, het Nauw genaamd.

Al op de hoek staat een opmerkelijk pand met een trapgevel van het einde van de 17de eeuw. De ontlastingsbogen zijn nog zichtbaar. Het pand Naauw nr. 10 ontving een glazen puit uit de jaren '20 van onze eeuw. Aan de overkant op nr. 3 ziet men een opvallende neo-renaissance trapgevel van omstreeks 1905-'10 van de architect W.C. de Groot. Naauw 14 is opnieuw een pand met een klokgevel, de "Planteur" genaamd. Het dateert uit 1785. Op de hoek van Nauw en Groentemarkt staat een markant gebouw in Art Nouveau-stijl uit 1904.

We zijn nu op de Brol of Brolospijp, een gemetselde overkluizing aangekomen, een belangrijke marktplaats in vroegere tijden waarop een wachthuisje voor de bierdragers stond. Hier vandaan opent zich een prachtig gezicht op de Kelders met de Bierkade, laag aan het water gelegen, waarop de diepe kelders uitkomen. Voorts kan men van de fraaie gevelwanden aan weerszijden van de gracht genieten.

Hierna loopt men aan de rechterzijde van de gracht verder en passeert eerst het thans witgeverfde, smalle pand met het flinke beeld van een vergulde kat op de Groentemarkt 1. Het bezit ook een gevelsteen met het jaartal 1697. De gevel is een verminkte pilastergevel welke zijn oorspronkelijke top heeft verloren. Wandelend langs de gracht bereiken we de Korfmakersstraat. In deze straat vallen drie huizen naast elkaar op. Het witgeschilderde pand, nr. 13 toont bouwsporen uit de 16de eeuw, maar de brede kroonlijst met consoles dateert uit de tweede helft van de 18de eeuw. Nr. 15 heeft een eveneens witgesausde pilastergevel van na 1650, terwijl nr. 17 classicistische elementen naast rococoversiering bezit. De dubbele gevel van na 1750 is witgepleisterd. Tegenover deze huizen staan de rode bakstenen gebouwen van het Provinciehuis (nr. 3). De voorgevel van dit complex staat echter aan de Tweebaksmarkt. Hier bevindt zich de hoofdingang. Na een bezoek aan het Provinciehuis kan men aan de Tweebaksmarkt in het volgende open monument, het pand van de levensverzekering de "Utrecht" terecht. Aan de overkant staat het rijzige bakstenen gebouw van het postkantoor uit 1904, van de architect C.H. Peters. Verderop aan de rechterzijde van de Turfmarkt staat de monumentale Kanselarij uit 1566 tegenover het Fries Museum. Dat werd in 1881 in het voormalige huis van de familie Van Eisinga gevestigd. Langs de zijkant van het museum wandelen we via de Koningstraat, over de gracht van de Voorstreek naar de Wortelhaven. We passeren links een groot witgepleisterd gebouw van het voormalige postkantoor en bereiken de in 1884 helaas gedempte Eewal.

Aan de linkerzijde van de Eewal ziet men twee oude huizen, nr. 78 en nr. 76. Het eerste bevat een gevelsteen met een leidekkershamer waaronder de naam van de bouwheer Dirck Alles stat vermeld. Het huis dateert uit 1611 en bevatte vroeger

waarschijnlijk een topgevel. Thans wordt het door een kroonlijst uit het einde van de 18de eeuw afgesloten. Het pand ernaast met lijstgevel is witgepleisterd. Het ontving een laat achttiende eeuwse ingangspartij met Ionische pilasters en een fraaie kroonlijst. Verderop staat een rijzig pand, nr. 56, van architect Th. Romein uit 1862. De middenpartij met de ingang en met het van een omlijsting voorziene raam op de eerste etage kreeg een extra accent binnen de vijf traveeën brede gevel. Aan de overkant springen twee volumineuze gebouwen in het oor. Pand nr. 59 werd in opdracht van een grote verzekeringsmaatschappij in 1895-'96 door architect H.H. Kramer gebouwd. De gevel is in neo-rennaissance stijl opgetrokken en heeft door de trapgevels op de hoeken en de rijke detaillering van het gevelvlak een levendig uiterlijk gekregen. Thans is er de Leeuwarder Onderlinge Verzekeringen gehuisvest. Het gebouw ernaast is in de stijl van de Nieuwe Kunst door Hero Feddema ontworpen. In 1895 vestigde zich er een telefoonmaatschappij. Thans is het bij "Drukkerij Eendracht" in gebruik.

Als we verder wandelen komen we op het Hofplein dat door voorname panden wordt omgeven: aan onze linkerkant staat de Hoofdwacht met ernaast de gevel van de Raadzaal achter het Stadhuis. Tegenover deze panden staat het monumentale witgepleisterde gebouw van het voormalig Stadhoudelijk Hof. Dit plein grenst aan het Raadhuisplein waaraan het Stadhuis (nr. 5) uit 1715 staat, het vijfde en laatste in de reeks open monumenten dat in Leeuwarden te bezichtigen is.

Na het bezoek aan het Stadhuis kan men teruglopen naar het Hofplein. Van dit plein leidt de smalle Beijerstraat naar de Grote Kerkstraat, welke in september door de gelijknamige stichting tot Monument van de Maand is uitgeroepen. Een achttal monumenten krijgt in het bijzonder de aandacht. Het eerste monument is de Oldehove, het symbool van de stad. Dan volgt het Museum het Prinsessehof met als kern een oude stins met traptoren. In de gevel van nr. 43 bevindt zich een gevelsteen met het opschrift "Aed Levwerd". Op de hoek met de Beijerstraat bevindt zich het Frysk Letterkundich Museum dat eveneens een L-vormige stins met traptoren als kern heeft. Verderop vindt men de in oorsprong uit 1530 daterende kapel aan de Dominikamer Orde, die later de Waalse kerk is geworden. Aan het einde van de straat staat de zogenaamde Keimpemastins, die uit de 14de eeuw dateert. De Grote Kerkstraat mondt op het Jacobijner Kerkhof uit dat door de in de 13de eeuw gebouwde Jacobijner- of Grote Kerk wordt gedomineerd. Voor verdere gegevens betreffende de monumenten van de Grote Kerkstraat wordt u verwezen naar de uitgave van de Stichting Monument van de Maand.

Paleis van Justitie

Wilhelminaplein 1

Eén van de meest monumentale gebouwen van Leeuwarden is het Paleis van Justitie. De meeste mensen hebben ontzag voor dit gebouw, welk gevoel door nieuwsgierigheid wordt afgewisseld. He kent het gebouw van buiten maar je loopt er niet zo maar binnen; alleen als je er iets te zoeken hebt. Toch is het gebouw zeker het binnentreden waard!

Het Paleis van Justitie is thans niet meer weg te denken van de westzijde van het Zaailand, dat sedert 1894 de naam Wilhelminaplein draagt. De meeste Leeuwarders spreken echter nog steeds van het Zaailand.

Bouwgeschiedenis

De geschiedenis van het gebouw gaat tot 1838 terug. In dat jaar deed de toenmalige gouverneur (Van Zuijlen van Nijevelt) een voorstel aan de Staten betreffend het bouwen van een nieuwe huisvesting voor het Provinciaal Gerechtshof en de Arrondissementsrechtbank te Leeuwarden. De aanleiding was de reorganisatie van de rechterlijke macht, tengevolge waarvan Leeuwarden aan beide instellingen een plaats moest bieden. Het oude onderkomen in het Landschapshuis was te klein geworden. Men ruilde dit tijdelijk in voor de net gereedgekomen Infirmerie (militair hospitaal). In 1838 hield een speciaal daartoe benoemde commissie zich echter bezig met de voorbereiding voor de oprichting van een nieuw gebouw voor de rechterlijke macht.

In 1839 maakte de (toen nog) bouwopzichter van Waterstaat in Friesland Thomas Romein twee ontwerpen voor het nieuwe Hof. Behalve hij toog ook A. van der Moer, opzichter van Waterstaat (vanaf 1839 stadsbouwmeester van Harlingen) aan het werk. Hun ontwerpen werden echter te duur bevonden. Er moest een eenvoudiger concept komen. In 1840 diende Romein weer een ontwerp in. Over de plaats waar het nieuwe gerechtshof moest verrijzen waren de meningen verdeeld. Uit twee situatietekeningen van 1843 blijkt dat men het oog op het Droevendal en op het Zaailand liet vallen. De eerste bouwplaats zou de monumentaliteit van het gebouw met zijn lange voorgevel niet voldoende laten uitkomen. Wat het Zaailand betreft kwamen twee locaties in aanmerking; te weten aan de westzijde van het plein en aan de zuidkant naast het huidige pand van de oude Rijks HBS. Zoals bekend viel de keus van het provinciebestuur op de westkant van het Zaailand. Om de plannen te kunnen realiseren trad men in onderhandeling met de gemeente, die er een aantal belangrijke stedenbouwkundige wijzigingen liet uitvoeren. Vanaf 1841 werden de Verlaats- en Zuiderdinger vergraven. Om de twee heringerichte dwingers met elkaar te kunnen verbinden werd de Oude Herengracht die het Zaailand in tweeën deelde, gedempt. De aanleg van plantsoenen werd door de bekende landschapsarchitect L.P. Roodbaard waarschijnlijk tussen 1846 en 1848 verzorgd. In deze fraai geschapen omgeving verrees het serene gebouw van het Paleis van Justitie.

Op 28 april 1846 gingen de Staten met de kosten van de bouw, f 205,888,- akkoord. Ze bepaalden tevens, dat het gebouw van "zwarte drielingsteen" moest worden opgetrokken het Rijk zegde f 20.000,- toe.

In juni 1846 verzocht de hoofdingenieur van Waterstaat in Friesland Kros om assistentie van T. Romein bij de uitvoering van de werkzaamheden. Gedeputeerde Staten kwamen hem hierbij niet tegemoet. Hij zag zich genooddaakt om de bouwopzichters E. Stoett en J. Prakken van hun dagelijks werk weg te halen en voor de bouw van het gerechtshof in te zetten. Het bestek moest spoedig worden gereed gemaakt. De aanbesteding kon op 3 juli 1846 plaatsvinden. Het funderingswerk werd aan H.D. Harkema en het optrekken van het gebouw aan D.M. Postma te Leeuwarden gegund. De binnenbetimmering werd door A. Pietersma aldaar verzorgd. De werkzaamheden namen een aanvang. Tot opzichter van de bouw

solliciteerde architect J.I. Douma uit Opeinde. Hij werd ook aangesteld blijkens verschillende uitgavenposten.

Op 4 februari 1851 werd het Paleis van Justitie in gebruik genomen. Het Provinciaal Gerechtshof en de Arrondissementsrechtbank betrokken er hun zittingszaal en de kantoorruimten. De zaal van het Hof mocht tevens worden gebruikt door Provinciale Staten voor de gewone en buitengewone vergaderingen. Op de eerste verdieping aan de westzijde (achtergevel, middengedeelte) werd de bibliotheek van de provincie ondergebracht.

Exterieur van het gebouw

De neo-klassicistische voorgevel van het Paleis van Justitie aan het Wilhelminaplein ontving een monumentaal aanzien. De vormgeving met de zuilencolonnade doet aan antieke tempels denken. Het gebouw is twee bouwlagen hoog en elf traveeën breed. De voor- en achterzijde werden voorzien van een iets naar voren uitspringende middenpartij met pilasters in de kolossaalorde. Alle ramen hebben opvallende omlijstingen, de vensters van de begane grond zijn bekroond door architraven op consoles. De breedte van de gevels wordt door de horizontale lijn van het natuurstenen basement, de geprofileerde lijst tussen de bouwlagen en de driedelige daklijst benadrukt. De voorgevel kreeg ter accentuering van het middengedeelte een zuilenportiek met zes Corinthische zuilen in de kolossaalorde. Deze staan op en bordes (van dezelfde hoogte als het basement van het gebouw) en dragen een kroonlijst met fronton. De verticale lijn van de zuilen verleent het gebouw zijn monumentaliteit. In het fronton ziet men thans het Rijkswapen, dat het wapen van Friesland verving. Voor het plaatsen van het Friese wapen in 1849 werd advies ingewonnen bij de toenmalige archivaris en bibliothecaris van Friesland Jacob van Leeuwarden. Daar er teveel variaties in het Friese wapen bestonden, wilde men een deskundig oordeel over een definitief ontwerp.

De Provinciale Staten verlieten vóór 1896 het gerechtsgebouw, dat een rijkseigendom werd. Als compensatie voor deze overdracht liet het Rijk de prachtige neo-gotische statenzaal bij het provinciehuis bouwen. Sinds die tijd zetelt alleen de rechterlijke macht in het gebouw.

Interieur van monumentale allure

Op de concept-plattegrond van de begane grond van T. Romein uit 1846 tekent zich de huidige indeling reeds in grote trekken af. Deze toont in het midden bij de hoofdingang een vestibule, waarachter een gang loopt. Op deze gang komen de drie hoofdvertrekken uit. Ze herbergen van links naar rechts de audiëntiezaal voor het Hof, de antichambre in het midden en de audiëntiezaal voor de Rechtbank. De beide langwerpige audiëntiezalen kregen aan de korte zijde een nis. Rondom de centraal gelegen vertrekken zijn de vele kantoorruimten gegroepeerd. De plattegrond van de eerste verdieping bevat de ruimte van de bibliotheek aan de achterzijde in het midden en vele kleinere kamers als kantoorruimte.

Bij de inrichting van het gebouw is aan de afwerking grote waarde gehecht. uit archiefstukken blijkt dat men behoorlijke bedragen besteedde aan het aanbrengen van een goede verwarming en verlichting. Aan meubels behang, tapijten en verfwerk werd ook een flink bedrag uitgegeven. Interessant is te weten dat enige banken met

vaste lessenaars voor de zittingszaal van het Hof door timmerman H.R. Stoett werden geleverd. Een andere bekende naam J. van der Wielen (zoon van stadsarchitect Gerrit van der Wielen), treft men aan in verband met de levering van vier koperen gaslantaarns voor de verlichting van het gebouw. In 1850 liet men een balie met ijzeren hekwerk en voorzien van een lessenaar voor de raadkamer van de Rechtbank vervaardigen.

Wat de verwarming betreft blijkt, dat men zich op dit gebied wilde laten voorlichten. F. Stoett had een soort studiereis van 20 dagen gemaakt naar onder meer Amsterdam en Den Haag. In de laatste stad bezocht hij de gotische zaal van paleis Kneuterdijk waar hij eenvoudige stoommachines aantroef. In de orangerie van paleis Noordeinde noteerde hij drie apparaten (ketels) met warm water.

Het Paleis van Justitie werd op 4 februari 1851 door het Hof en de Arrondissementsrechtbank betrokken. Beide instellingen kregen een ruime zittingszaal aan weerszijden van de centraal gelegen hal ter beschikking overeenkomend met het oorspronkelijke ontwerp van Romein. Dit werd met kleine wijzigingen uitgevoerd waarbij het centrale gedeelte met drie hoofdvertrekken ongewijzigd is gehandhaafd. Hier volgt thans een bouwkundige beschrijving van de zalen.

De zaal links van de ruime hal dient voor de zittingen van het Hof. De rechthoekige witgepleisterde ruimte is voorzien van een absis. Het absisgewelf bevat parapluvormig gerangschikte cassettes met rozetten en is afgesloten door een brede band met gestuct rolwerkfries. In het midden van deze band bevindt zich een decoratie van een leeuwenkop, open boek, weegschaal, papierrol, zwaard en scepter, waarschijnlijk symbolen van de rechterlijke macht. De absis is door gekoppelde en gegroefde pilasters met kapitalen in de composietorde geflankeerd. Samen de andere pilasterparen in de kolossaalorde zorgen ze voor de indeling van de wanden. Ze staan op een hoog gemarmerd basement en dragen rondom het vertrek een flink uitgewerkt architraaf. Het architraaf bestaat uit een profiellijst, een brede band met rolwerkversiering en een flinke vooruitspringende kroonlijst. Hierop rust het gedrukte tongewelf met diepe cassettes waarin forse rozetten zijn geplaatst. Aan de voet wordt het gewelf door tweemaal drie vensters met decoratieve ijzeren roeden doorbroken.

Aan de oostkant boven bevindt zich een half-ellipsvormig raam met gietijzeren roeden. Omdat in deze zaal van het Hof tot 1896 ook Provinciale Staten haar vergaderingen hield, werd in de oostmuur een balkon aangebracht. Het rust op vier forse mooi gedetailleerde korbelen. In het balkonhek ziet men het wapen van Friesland. De monumentale ruimte wordt door aangepaste driearmige ijzeren armaturen (waarschijnlijk nog van de oude gasverlichting) verlicht. De hele zaal ademt de sfeer van het neo-klassicisme. Het meubilair is in neo-empirestijl gehouden.

De zittingszaal van de Rechtbank is minder gedecoreerd maar komt in grote trekken overeen met de zojuist beschreven ruimte.

De zittingszalen kunnen via de monumentale hal bereikt worden. De hal ligt centraal in het gebouw en heeft een rechthoekige plattegrond. Aan de korte zijden vindt men

tweemaal twee zuilen en hetzelfde aantal vierkante pilasters met gestucte kapitelen van acanthusbladen. het zware marmer van zuilen en pilasters wordt in de zwarte banen van de vloer als het ware weerspiegeld wat een apart optisch beeld levert. De kapitelen dragen een decoratief fries tussen geprofileerde banden. Boven dit fries is een archivolt met het wapen van Friesland te zien. Het wapen herinnert nog aan de tijd dat het gebouw eigendom van de provincie was.

De lange wanden zijn met vrij vlakke pilasters op basementen geleed. Hun kapitelen en het rondlopende fries zijn identiek aan de vormgeving van de korte zijde. De wanden zijn door een geprofileerde lijst afgesloten. Boven de koof is een nieuwe plafonduafwerking met glas aangebracht.

Na het bezichtigen van de imponerende vertrekken kan men concluderen dat justitie met de tijd is meegegaan getuige de modernisering van het interieur. In de jaren '60 heeft een ingrijpende verbouwing plaatsgevonden waarbij vooral de hal een belangrijke verandering onderging. De allure van een paleis heeft het gebouw echter zeker behouden!

DE WAAG

Nieuwestad 148

Markten in Leeuwarden

Leeuwarden was vanaf de 11de eeuw een belangrijke handsnederzetting. Haar ligging aan de inham van de Middellzee bij een drietal rivieren, te weten de Ee, het Vliet en de Potmarge speelde hierbij een niet te verwaarlozen rol. Reeds in de 13de eeuw werd Leeuwarden als lid van het Hanzeverbond genoemd. Door het geleidelijk dichtslibben van de Middellzee en het bedijken van grote gebieden nam het belang van de zeehandel grotendeels af. Als landstad met een redelijke handel kon Leeuwarden zich echter ontwikkelen mede door zijn centrale ligging aan land- en vaarwegen. In een oud document uit 141 werd reeds over één jaarmarkt gerept en omstreeks 1450 was al van drie jaarmarkten sprake, te weten op 13 juli, 21 september en in de week van Pasen. Of naast de jaarmarkten in de 15de eeuw ook weekmarkten in Leeuwarden werd gehouden is niet bekend. In de eerste helft van de 16de eeuw kwamen ze wèl voor. Het stadsrecht stelt de marktdag op zaterdag; pas in 1809 werd deze naar vrijdag verschoven! Waar de markten voor verschillende producten plaatsvonden kan men vaak uit de straatnamen gewaar worden. In Leeuwarden kent men de Korenmarkt (eerste stuk van de Voorstreek), de Groentemarkt (bestaat thans nog), de Vismarkt (op de brug tussen Wortelhaven en Koningstraat), de Brol, een belangrijke marktplaats, waar het wachthuisje voor de bierdragers stond, de Kelders (voor het opslaan van bier), Turfmarkt en Tweebaksmarkt (beide bestaan nog) etc. De namen Deinumer Suupmarkt (Nieuwestad noordzijde bij de Kleine Kerkstraat) en Berlikumermarkt (tussen Ossekop en Oude Oosterstraat) duiden erop dat daar producten uit bepaalde dorpen werden aangevoerd. Dit was zowel via waterwegen als land mogelijk. Op de marktdagen heerste op de kaden en wallen van de stad een drukte van belang.

Ambachtslieden en kooplui wedijverden met elkaar bij de verkoop van hun waren. De markten werd vanouds in de open lucht gehouden. De goederen waren letterlijk blootgesteld aan de weersomstandigheden wat de handel beslist niet vergemakkelijkte. De meeste goederen konden niet lang worden opgeslagen. Dit gold vooral snel bederfelijke waar zoals boter, kaas, vis, vogels en eieren. Deze goederen werden in toenemende hoeveelheden uit het platteland aangevoerd.

Bouwgeschiedenis van de stadswaag

De weekmarkt was onafscheidelijk verbonden met de stadswaag. Daar moest elke partij boter, kaas en vlees van meer dan 50 pond worden gewogen voordat ze verhandeld werd. De stad had op deze manier een aardig zicht op de omvang van de zuivelhandel en trok daaruit haar inkomsten (waaggelden). In Leeuwarden werd voor het eerst in 1386 over de Waag gerept in één van de oudste charters in de stedelijke archieven. Deze oudste voorloper van de waag op de Nieuwestad stond bij de kromming van de vroegere loop van de Ee tegenover het huidige stadhuis. Ze werd later verplaatst naar de oostzijde van de Nieuwestad, naar het tegenwoordige Waagplein. In die tijd werd Leeuwarden in de zuidelijke richting uitgebreid; de stadsgracht werd binnengracht met een brede kade aan de zuidzijde van de Nieuwestad. Deze kade bleek bij uitstek geschikt als marktplein. Hier verrees de Stadsboter- en zoutwaag welke voor het eerst in 1486 werd genoemd. Op een kaart van Jacob van Deventer uit 1557 komt deze waag ook voor als een eenvoudig bouwwerk zonder verdieping. Het bleek al snel te klein voor de toenemende handel. Aangezien het stadsbestuur het waagrecht als één van de meest voorname stedelijke voorrechten beschouwde, besloot het in 1595 tot de bouw van een nieuwe waag. Het gebouw zou "twee woeningen (verdiepingen) hoech met leyen decken en de op te wise van een huiff" worden. Het verrees 30 ellen westelijker dan het oude gebouw. Drie jaar later kwam de waag in renaissancestijl gereed. De bereikbaarheid was via het water zeer gunstig; de schepen konden aan- en afvaren. Grote hoeveelheden zuivelproducten werden voor de export via de stadsgrachten richting Harlingen verscheept.

De waag is een rechthoekig gebouw van heldere rode baksteen. Ze bestaat uit twee bouwlagen met een hoge schildkap die met leien is bedekt. Het gebouw is omgeven door een luifel waaronder de boter en de kaas kon worden uitgesteld. Deze hangluifel, die met ijzeren stangen aan de gevel is bevestigd, werd in 1786 door een rondgaande Toscaanse zuilenportiek van hout vervangen. Deze beschikte over een brede luifel die op twintig houten kolommen rustte. In 1816 werd het bouwsel vergroot. Volgens stadsarchivaris R. Visscher werden omstreeks 1860 vrijdags aan de luifels verlengstukken gehecht om een meer schaduwrijke plaats te creëren. De houten portiek werd tijdens de restauratie tussen 1884 en 1890 door architect J.E.G. Noordendorp, directeur van Gemeentewerken, verwijderd. De waag kreeg toen haar hangluifel terug.

Het gebouw heeft tot op de huidige dag zijn oorspronkelijke gedaante grotendeels behouden. Van de zes deuren op de begane grond zijn enkele dichtgemaakt. Ze zijn van een omlijsting nog in laat-gotische stijl voorzien. De hoeken zijn onder de luifel afgeschuind maar daarboven kregen ze fraai beeldhouwde wapendragende leeuwen in natuursteen als versiering. De scheiding tussen de twee bouwlagen wordt door een klassiek fries van bovengenoemd materiaal zichtbaar gemaakt. Het fries

bestaat uit trigliefen en versierde metopen. De versiering varieert van engelenkopjes en rozetten tot ossenkoppen in maniëristische trant van Hans Vredeman de Vries. De ramen hebben houten kruisvensters en gedrukte ontlastingsbogen met stenen negblokken. De lange gevel ontving drie, de korte twee vensters met luiken. De gevels worden door eenvoudige gootlijst afgesloten; waaronder de muurankers te zien zijn. Boven deze lijst zwenken de dakvlakken. Het schilddak rijst hoog op. Aan de brede zijden bevat het drie, aan de smalle één elegant vormgegeven dakkapel.

Van het waaggebouw werden vele afbeeldingen gemaakt. Aan het einde van de 18e eeuw vereeuwigde C.F. Franck de oostelijke hoek van de Boterwaag. Hierop ziet men achter de luifel in 1786 aangebrachte houten kraan met windassen. De meest interessante schilderijen van het Waagplein en omgeving dateren van omstreeks 1854 en later. Ze zijn door Elias P. van Bommel vervaardigd. Ze geven de sfeer van de marktdag uitstekend weer. Op het schilderij uit het Museum het Prinsessehof zien we de Waag uit het zuid-oosten. Onder de houten luifel op zuilen wordt handel bedreven. Men ziet een paard en wagen en op de achtergrond een serie kraampjes. De gevelwand aan de zuidzijde van de Nieuwestad is tot in de details weergegeven. Het pand met de klokgevel (Manfield) is tot heden bewaard gebleven. De brede lijstgevel met uitspringend balkon op zuilen moest wijken voor waren V & D. De voorstelling wordt voorts door vele figuren verlevendigd. We zien voorname dames en heren met hun kinderen en zelfs een trotse militair afgebeeld. Deze afbeelding toont de waag nog met de empireramen voorzien van zes grote ruiten en met een soort bovenlicht in de ontlastingsboog. Architect Noordendorp verving deze na 1884 door de oorspronkelijke kruisramen. Behalve dit schilderij bevindt zich nog een afbeelding van de waag dor Van Bommel in het Fries Museum. Een derde exemplaar, een kopie naar Van Bommel, bevindt zich in particulier bezit. Alle drie zijn nu in verband met de Open Monumentendag opgehangen in het gebouw dat ze voorstellen.

Wegen in de waag

Het gebouw werd in 1595 van twee grote ijzeren evenaars van 325 pond voorzien. Naast de herstelde balans uit de oude waag kwam er een vierde, grotere evenaar van 400 pond. Alle werden door Peter Hendricksz. van de Ghere, balansmaker te Amsterdam, geleverd. Voor het lossen van goederen werd aan iedere zijde van het gebouw een kraan geplaatst. In het bovenvertrek werden verkopeningen van "vaste" goederen gehouden, later vinden er zittingen van het krijgsgerecht plaats. Vanaf 1613 liet het stadsbestuur toe dat kooplieden er Beurs hielden. Ze kwamen daar tussen 11 en 12 uur 's voormiddags bijeen. Later in de 19e eeuw werd de Beurs in een herberg aan de Wortelhaven ondergebracht. Uit ontevredenheid kwamen de kooplieden in 1866 in de zaal van Van der Wielen aan de Breedstraat bijeen totdat ze over een nieuwe accommodatie konden beschikken. Na veel geharrewar tussen belanghebbenden en het stadsbestuur werd op 24 september 1884 het nieuwe beursgebouw (thans Openbare Bibliotheek en Kunsttieleen) op de plaats van de afgegraven Wirdumerpoortsdwinger geopend. Dit gebouw voorzag in een grote behoefte. De oude waag was te klein gebleken voor het wegen van de toegenomen hoeveelheid boter en kaas. In de eerste jaren na de opening werd er 2,3 miljoen kg boter gewogen, een hoogtepunt in de boteromzet! Ter vergelijking: in 1900 was deze hoeveelheid tot 268.000 kg gedaald.

De waag op de Nieuwestad kreeg tot een nieuwe bestemming. Beneden werd de brandweer gehuisvest, boven repeteerde het muziekkorps. Het gebouw werd tussen 1884-1890 geheel gerestaureerd. In de jaren twintig van deze eeuw kreeg het Natuurhistorisch Museum er onderdak. Na de laatste restauratie in 1970 werd op de begane grond de Rabobank gevestigd, terwijl boven een restaurant werd ingericht, dat thans bekend is onder de naam "Restaurant De Waag".

Sedert 1986 hangt in de benedenruimte een "kransos" uit het Fries Museum. Het is een geschilderd paneel met de afbeelding van een met kransen versierde os die ooit in de waag werd gewogen. het opschrift luidt als volgt: "1752 heeft Nicolaas Ottos van der Weide met Dirk Taekes Buma mr. vleeshouwers een os geweid en geslagt dan 7 februari 1753 wegende in de waag aan suiver vlees 1546 pont en aan smeer 282 pont. Dus in 't geheel 1828 pont".

Behalve de vele ossen en allerlei andere goederen werd in de waag ook wel eens iets zeer bijzonders gewogen. In 1762 werd het gewicht van het rococohek van het voorplein van de radzaal van Leeuwarden vastgesteld. Volgens het waagbriefje met handtekening van J.D. Soetingh woog dit hek 3417 pond.

Om de oorspronkelijke functie van de waag aanschouwelijk te maken voor het publiek van de Open Monumentendag, liet men een paar oude weegschalen opknappen en ophangen aan de evenaar die al eeuwen lang aan de zuidkant van het gebouw te zien is. De bedoeling is dat deze oude weegconstructie nu het gewicht van vele bezoekers gaat vaststellen.

Het Provinciehuis

Tweebaksmarkt 52

Het gebouwencomplex aan de Tweebaksmarkt tussen Korfmakersstraat en Oude Oosterstraat herbergt het Provinciehuis van Friesland. Het biedt onderdak aan Gedeputeerde Staten, het dagelijks bestuur van de provincie. Tevens vinden er de vergaderingen van de Provinciale Staten, het hoogste bestuursorgaan van de provincie, plaats. Hier zetelt ook de Commissaris van de Koningin. Het provinciaal bestuur wordt bijgestaan door een ambtelijk apparaat met aan het hoofd de griffier.

Bouwgeschiedenis

Het oudste gedeelte van het complex bevat de hoofdingang met het opschrift Provinsjehûs. In de 16e eeuw was dit gebouw in het bezit van de abt van het Nicolaasklooster te Bergum. Tussen 1570 en 1578 diende het als woonpaleis voor de Leeuwarder bisschop Cunerus Petri. Na Petri's vlucht werd zij paleis als gevolg van de Hervorming geconfisqueerd. In 1579 stelde stadhouders graaf Rennenberg het aan de provinciale bestuurscolleges ter beschikking in de hoop op eventuele steun. Sinds de overdracht is het de zetel van Gedeputeerde Staten. De Staten, later Provinciale Staten, vergaderen echter elders. Vóór 1595 in het Jacobijner klooster

achter de Grote Kerk. Daarna kwamen ze in het Landschapshuis, naast de Kancelarij, bijeen.

Het paleis van de bisschop bleek na verloop van tijd te klein. Het werd in 1668 en 1710 uitgebreid en verbouwd. In het laatste jaar werd de pilastergevel in kolossaalorde aan de Korfmakersstraat gebouwd. De naburige panden tot de hoek werden geleidelijk aangekocht en "ingelijfd". het vijfde pand, een hoekhuis, verwierf men pas in 1830.

Van het uiterlijk van het gebouw van Gedeputeerde Staten vóór de grote verbouwing in 1784 kan men zich een beeld vormen met behulp van een aquarel van H. Wensel uit 1783. Deze afbeelding toont een langwerpig gebouw met twee bouwlagen en een hoge kap, welke aan de linkerkant van een trapgevel is voorzien. De voorgevel bevat 11 vensters elk met 24 ruitjes op de eerste verdieping en tien vensters en een ingangspoort op de begane grond. Het gedeelte met de hoofdingang springt enigszins vooruit en is extra versierd. Aan weerszijden van de deur met fraai bovenlicht bevinden zich pilasters die een hoofdgesteld dragen. Het raam erboven is rijk versierd met beeldhouwwerk. Dit middenstuk wordt door een halsgevel met klauwstukken en een segmentboog bekroond. In de segmentboog bevindt zich het wapen van Friesland. Opvallend is de fraai gelede kroonlijst over de gehele breedte van de gevel. In het dak werden twee dakkapellen geplaatst. In 1784 werd het gebouw verhoogd waarvoor de oude geveltop moest wijken. Door verlenging van de gevel is een versobering van het exterieur waar te nemen. De ingangspartij ontving een opvallende deuromlijsting van Ionische halfzuilen met kroonlijst. Ze wordt door twee ramen geflankeerd. Het drie ramen brede middenstuk wordt door geblokte Dorische pilasters geaccentueerd in de gehele hoogte van de façade. Voorts is het door een segmentvormig fronton met het wapen van Friesland bekroond. De oorspronkelijke schuiframen met 24 ruitjes werden in de vorige eeuw door grote ruiten (zes en elk venster) vervangen.

De zijgevel van het Provinciehuis aan de Korfmakersstraat bestaat uit vier delen. Naast de zijkant van het hoofdgebouw bevindt zich de pilastergevel uit 1710, dan volgt een in oorsprong 17de eeuws en aan het einde van de vorige eeuw gereconstrueerd pand met trapgevel en de brede eclectische stijl opgetrokken façade van na 1908 van architect H.H. Kramer.

Tussen 1980 en 1985 werd het Provinciehuis aanzienlijk uitgebreid met nieuwbouw terwijl de oude gedeelten werden gerestaureerd. Het Drachtster architectenbureau Van Manen en Zwart ontwierp de uitbreiding. Een nieuwe vleugel aan de Heerestraat kwam reeds in 1970 gereed.

Interieur

Het Provinciehuis herbergt de provinciale griffie. Dit houdt in dat het functioneel moet zijn ingericht. Tegelijkertijd is er een behoefte aan representatie, die zich in de inrichting duidelijk manifesteert. Uit de tijd van de verbouwing in 1784 dateert nog het interieur van de voormalige raadmaker, thans de zaal van Gedeputeerde Staten in het midden van de eerste verdieping boven de toegangshal. De zaal toont de kenmerken van de zogenaamde Lodewijk XVI-stijl. De wanden zijn op classicistische wijze geleed met halfzuilen vóór brede pilasters en hoge basementen. De

basementen zijn even hoog als de lambrisering De gegroefde zuilen flankeren de grijs marmeren schouw, het middelste raam en de twee deurpartijen. Zuilen en pilasters, bezitter alle Ionische kapitelen. De wandvelden zijn omkaderd door meanderlijst en zijn bespannen met zachtgroene damast met bloempatroon. De kroonlijst onder het plafond is samengesteld uit een eier-, een blok- en looflijst. Ze springt boven de pilasters en zuilen even naar voren. het plafond is van prachtig stucwerk voorzien in de vorm van een ovaal die op een koof rust. In de rand van het grote dieptemedailon zitten tussenvelden met versieringen van loofwerk en trofeeën. De trofeeën bestaan uit attributen van de oorlog, zoals harnas, helm, kanonsloop, zwaard en banieren; uit attributen van de wetenschappen als esculaap vijzelbak, inktpot, boek, weegschaal, medisch gereedschap. Voorts ziet men agrarische voorwerpen als schop, zeis, sikkkel, graanschoof, hark en rogge, en met betrekking tot de zeervaart de verrekijker, kaart, roeispaan, aardbol en kompas. De vakken zijn door consoles met guirlandes van elkaar gescheiden. In het medailon werd de landsmaagd met het wapen van Friesland, met het alziend oog en een staaf uitgebeeld. Zij is omgeven door engeltjes (putti) die naar hun attributen als symbolen van de standvastigheid (zuil), gerechtigheid (weegschaal, zwaard, blinddoek), heldhaftigheid (pijlenbundel), roem (lauwertak), voorzichtigheid (Spiegel), welvaart (hoorn des overvloeds) en handel (caduceus) kunnen worden geïdentificeerd Een ander opvallend element is de inrichting vormt de schouw met hangend acanthusbladen en guirlandes in de flanken. Op de mantel bevindt zich een spiegel met lijstversiering in rococostijl met veel krulwerk en een decoratieve segmentvormige bekroning. Het schoorsteenstuk daarboven heeft als onderwerp het bezoek aan de koningin van Scheba aan koning Salomo. het schilderij zou door Gerard de Laresse (1640-1711) zijn vervaardigd. Het is afkomstig uit het huis van jonkheer C. van Eysinga in de Grote Kerkstraat. Deze zaal is te bereiken via het monumentale trappenhuis met een brede trap van St. Anna-marmer en met een sierlijke lambrisering van tegels die om en om de F van Friesland en het oude wapen van Friesland dragen. Een nieuw raam met afbeeldingen van Friese folkloristische gebruiken in gespoten spiegelglas is door Jentsje Popma vervaardigd.

De Statenzaal

De meest monumentale ruimte van het provinciehuis is de Statenzaal. Deze werd in 1891 aanbesteed en in 1895 voltooid. Rijksbouwmeester Jacobus van Lokhorst (1844-1906) ontwierp de zaal en hield toezicht op de bouw ervan. De Staten hadden al vanaf 1849, het jaar van de afbraak van het Landschapshuis, behoefte aan een geschikte vergaderruimte. Ze weken voor korte tijd uit naar de Grote Raadzaal in het stadhuis uit. Sedert 1851 hielden ze hun zittingen in het door de provincie Friesland gestichte Paleis van Justitie, zetel van het Gerechtshof en de Arrondissementsrecht. Toen in 1875 de rechterlijke macht in Leeuwarden aanzienlijk werd uitgebreid, was er geen voldoende ruimte meer over voor de vergaderingen van de Staten. Men begon een onderhandeling met het Rijk over de stichting van een nieuwe ruimte voor de Staten. De hoofdingenieur van Waterstaat, Hayward ontwierp toen een plan voor een gebouw naast het provinciehuis, dat ook de Provinciale Bibliotheek zou herbergen. Deze ruimte bleek echter ongeschikt mede door het feit dat het bewaren van de archieven van de provincie ook al zeer problematisch was, Men zette de besprekingen met het Rijk voort. In 1890 werd een overeenkomst bereikt waarbij de provincie het Paleis van Justitie kosteloos eerder aangekochte huizen naast het Provinciehuis voor f 12.365,- aan de Staat overdroeg als het Rijk zich tot de bouw

van een Statenzaal bij de provinciehuis zou verplichten. Tevens kwam men overeen dat de Provinciale- en Bumabibliotheken in de Kanselarij werden ondergebracht. Hiermee werd de bouw van de Statenzaal een feit. Deze kwam op de eerste verdieping van het nieuwe complex boven de zogenaamde sectiekamers. De zaal is 15 m lang, 10 m breed en 8½ m hoog en is neogotisch van stijl. Bij het betreden ervan valt de overdadige decoratie meteen op. De 12 prachtig beschilderde glas-in-lood ramen filteren zacht het binnenstromende licht. Ze stellen de wapens van de drie kwartieren, de elf steden en de dertig grietenijen voor. Ze werden door de glazenier Nicolaas van Roermond vervaardigd. Deze tonen taferelen uit de Friese geschiedenis. het eerste is het verhaal van Verritus en Mallorix, de twee Friese aanvoerders die in 159 na Chr. naar Rome gingen om daar voor de belangen van hun volk te pleiten. Ze bezochten er het theater van Pompeus. Toen ze zagen dat op de tribunes naast de senatoren vreemdelingen plaatsnamen, besloten ze onmiddellijk om zelf ook daar te gaan zitten. Ze zouden tevens hebben gezegd: "Niemand kan de Friezen in dapperheid overtreffen". De tweede afbeelding toont Bonifatius (of Winfried), de stichter van het klooster te Fulda die meerdere malen naar Friesland kwam om het evangelie te prediken. In 754 verbleef hij met 52 volgelingen in Friesland om de Friezen te kerstenen. Hij werd echter bij Dokkum vermoord. Het derde tafereel laat de edellieden Eelcke Liauckama en Feike Botnia zien die door Godfried van Bouillon . de leider van de eerste kruistocht, tot ridder worden geslagen. De scène vindt vlakbij de stadspoort van Jeruzalem plaats, Op de vierde muurschildering staat Gemme van Burmania met nog enkele Friese edelen vóór de troon van Philips II bij zijn inhuldiging. De zelfbewuste Fries weigerde te knielen bij de aflegging van de eed voor de koning. Hij roep uit: "Wy Friezen knibbelje allinne foar God".

Henriëux uit Den Haag ontwierp de taferelen terwijl Reclair van Roermond de uitvoering voor zijn rekening nam. Boven deze taferelen bevindt zich de personificatie van de acht deugden die de Staten tot het goede dienen te vermanen; de matigheid, kracht, hoop, geloof, liefde, waarheid, goedertierenheid en ingetogenheid uitgebeeld. Boven de schouw aan deze wand is fijn beeldhouwwerk van Te Poel en Stoltefus aangebracht. In het midden ziet men de personificaties van de gerechtigheid, de voorzienigheid en de macht. Deze eigenschappen zijn van vitaal belang voor het bestuursbeleid van de Staten. Tussen deze figuren zijn de wapens van Friesland aangebracht. Het onderschrift luidt: "Concordia res parvae crescunt" (Eendracht maakt kleine zaken groot). Tegenover de wand met de muurschilderingen bevindt zich de publieke tribune, bereikbaar via een wenteltrap. Boven de tribune zijn Friese spreekwoorden aangebracht zoals "Wierheit boppe al". Tussen de geschilderde spitsbogen bevinden zich de personificaties van vrijgevigheid en spaarzaamheid, die beide van grote invloed kunnen zijn op de besluiten over de begroting.

De balken van dit balkon worden door zeventien korbelen gesteund waarop de namen van bekende Friezen als Menno Simons, Gysbert Japicx, Willem en Onno Zwier van Haren voorkomen.

De Statenzaal ontving een rijke en zeer toepasselijke decoratie die de herinnering aan Frieslands verleden levendig houdt.

De koffiekamer

Nog een belangrijk vertrek bevindt zich aan de kant van de Korfmakersstraat, de zogenaamde koffiekamer, die in renaissancestijl werd ingericht. De zoldering bestaat uit moer- en kinderbalken. De wanden zijn tot bijna halverwege met eikenhout beschoten. Boven de met tegels beklede schoorsteen hangt het portret van Maria Louise van Hessen-Kassel echtgenote van Johan Willem Friso. Enkele andere portretten herinneren aan de band tussen de provincie Friesland en het vorstenhuis. In de drie kruisramen van dit vertrek bevinden zich de wapens van de waterschappen en de voormalige veenpolders. Boven de deur vindt men de spreuk: "De tijd hâldt nin skoft". Achter de koffiekamer in het pand met renaissancegevel, bevond zich het woonhuis met koetshuis van de heer dr. J. Baart de la Faille. De provincie kocht dit aan om daar de bureaus van Provinciale Waterstaat en de ruimten voor het nieuw archief (na 1813) van de provincie te creëren. Voor de bouw van deze uitbreiding werd door het Rijk zorg gedragen. Het oude archief werd in 1897 naar de Kanselarij overgebracht. Het Provinciehuis vormt een aangename omgeving voor de ambtenaren, de statenleden en de gedeputeerde, die er hun taak vervullen maar ze zijn voor de geïnteresseerde bezoeker even interessant.

Kantoorpand de "Utrecht"

Tweebaksmarkt 48

De bouw van het pand de "Utrecht"

Niet ver van het provinciehuis aan de Tweebaksmarkt bevindt zich een klein maar door de vormgeving van zijn gevel opvallend gebouw. In de voorganger van dit pand vestigde in 1904 de Levensverzekeringsmaatschappij de "Utrecht" een bijkantoor voor de noordelijke provinciën. In 1903 besloot men tot de bouw van een nieuw onderkomen waarvoor de jonge architecten A.J. Kropholler en J.F. Staal uit Amsterdam werden aangezocht. Ze ontwierpen een gebouw dat een vermenging van stijlen laat zien; de soberheid en het rationalisme van de door Berlage gepropageerde richting van de Nieuwe kunst werd met speelsheid en fantasie van de Art Nouveau gecombineerd.

Beide architecten waren bij H.P. Berlage in de leer waarna ze in 1902 samen een architectenbureau begonnen aan de Derde Weteringsdwarsstraat te Amsterdam. Ze hadden er relaties met bekende beeldende kunstenaars als J. Menses da Costa, Jan Toorop, R.N. Roland Holst en met het later beroemd geworden atelier voor interieurkunst in de stijl van de Nieuwe kunst "t Binnenhuis". Dit architecten-tweemanschap bleef tot 1910 bestaan. In hun productie werkte de invloed van Berlage nog lange tijd door wat uit de ontwerpen voor verschillende gebouwen duidelijk blijkt.

De twee ambitieuze bouwmeesters slaagden erin een aantal opdrachten van onder meer de verzekeringsmaatschappij de "Utrecht" in de wacht te slepen. De "Utrecht" beschikte al over een voornaam hoofdkantoor aan de Leidsestraatweg in Utrecht van

architect J. Verheul. Niet Verheul maar Kropholler en Staal werden met de bouw belast. De verzekeringsmaatschappijen waren belangrijke opdrachtgevers in het begin van onze eeuw. Ze lieten vele vestigingen in de grote steden bouwen. Ze trachtten met behulp van reclame en opvallende bouwwerken de gunst van het publiek voor zich te winnen. Belangrijke architecten kregen opdracht voor de kantoorgebouwen, zoals Berlage voor "De Algemene" aan het Damrak in Amsterdam in 1893 en Verheul voor de "Utrecht te Tilburg in 1898. Kropholler en Staal togen in april 1903 met veel enthousiasme in Leeuwarden aan het werk. Ze zouden aanvankelijk het karwei in vier maanden klaren. Het werk liep echter uit zoals de twee het verklaarden vanwege "de onbekwaamheid en ongevoelendheid der Friese arbeiders ... voor dit voor hen ongewoon en ingewikkeld gedetailleerd werk" en vanwege "de aannemer die door zijn ondoordachte zuinigheid en zijn vitterigheid op allerlei kleinigheden het werk heeft vertraagd". Behalve het bijkantoor te Leeuwarden ontwierpen Kropholler en Staal het archiefgebouw van de "Utrecht" vlak naast het hoofdgebouw van de maatschappij aan de Leidsestraatweg te Utrecht en ook het bijkantoor aan de Choorstraat aldaar.

Een steen geworden hommage aan H.P. Berlage

Op 7 maart 1903 richtten Kropholler en Staal een brief aan de inspecteur van de Levensverzekeringsmaatschappij "Utrecht" te Leeuwarden, Jansen waarbij ze hun komst aankondigden om het bouwterrein te verkennen. Ze wilden de aanbesteding op 29 april 1903 vaststellen met de totale begroting van f 11.293,50 exclusief de decoratie zoals beeldhouwwerk, tegeltableaus en glas-in-loodramen. De laagste inschrijver werd Coenraad Lek, aannemer te Leeuwarden. Tijdens de uitvoering is er onenigheid gerezen tussen de architecten en de aannemer. Daarom werd een opzichter voor de bouw, H. Schouten van een onafhankelijke aannemersfirma, aangesteld.

Het pand is op een diepe smalle kavel gebouwd dat na afbraak vrijkwam. De architecten gingen bij de bouw van een volume en structuur voor de gevel uit, die bij de naburige bebouwing paste. Het pand kreeg een rechthoekige plattegrond met een scheve zijde aan de straatkant. Het is één bouwlaag hoog maar wekt de indruk nog een verdieping te bezitten. Dit komt door een zeer creatieve rangschikking van de bouwvolumes ten opzichte van elkaar. Door deze structurering ontstaat een boeiende daggeleding die het pand een indrukwekkende aanblik verleent. Dit is echter schijn want de werkelijke afmetingen zijn gering. Dit is echter schijn want de werkelijke afmetingen zijn gering. Vooraan bevindt zich het ontvangstgedeelte met een wachtkamer, die van een wolfskap werd voorzien en van een hal die tot een lichttoren met tentdak werd uitgebouwd.

Het eigenlijke kantoor daarachter werd door een hoog schilddak afgedekt. Dit gedeelte steekt boven de rest van het gebouw uit. De scheve voorgevel noodzaakte tot de toepassing van de aanwezige ingangspartij. In de gevel is een scheve portiek ontstaan, voorzien van een latei van roze graniet. De deur met dubbele besneden panelen is iets naar achteren geschoven zodat in de portiek ruimte voor een klein zijraam voor de wachtkamer is ontstaan. De stoep van twee treden is van hardsteen. De voorgevel bezit een hoge natuurstenen plint waarin ruimte voor tegelplaten met reclame werd uitgespaard. De oorspronkelijke tegeltableaus met opschriften zijn verdwenen en vervangen door decoratieve tegels. De gevel is van kleine gele

baksteen gemetseld. Ter hoogte van de latei boven de portiek en raam loopt een roze granieten band voorzien van gouden ornamenten. Hierboven werden twee gevelstenen met dubbele liggende leeuwen met de wapens van de "Utrecht" geplaatst van Joseph Mendes da Costa. Dan volgt een gevelband van natuursteen met een opschrift dat inmiddels is weggehaald. Onder het wolfsdak ziet met een bord van helderrode en heldergele baksteen met de naam "Utrecht".

Het vierkante lichttorentje wordt op de hoeken extra geaccentueerd terwijl zijn tentdak door een markante viervoudige pelikaan wordt bekroond. Dit fraaie beeldhouwwerk werd eveneens door J. Mendes da Costa vervaardigd. De ramen van de toren hebben lateien in natuursteen, boven welke gemetselde ontlastingsbogen zijn waar te nemen.

De zuidelijke gevel kreeg fraai gedetailleerde vensters en ene in baksteen gemetseld bord "Levensverzekering Maatschappij Utrecht". Door de komst van een hoog pakhuis van vier verdiepingen van de firma Grijpma en de Hosson werd de zuidgevel aan het oog onttrokken. Het lichttorentje verloor hierdoor zijn oorspronkelijke functie. De noordelijke gevel kwam door sloop van een 18de eeuwse gevel vrij te staan. Deze werd daarna geheel gestuct. De indeling van het pand herinnert sterk aan die van villa "Parkwijk" te Amsterdam van Berlage, een in vakkringen veel geprezen bouwwerk uit 1900. Het werd door dr. L. Simons, na 1902 directeur van het "Binnenhuis" en woonachtig aan de Van Eeghenstraat te Amsterdam ontworpen. Gezien de frappante overeenkomsten tussen deze villa en de "Utrecht" moeten Kropholler en Staal dit ontwerp gekend hebben. Ze werkten immers tot 1902 op het kantoor van Berlage! Villa "Parkwijk" bestond uit drie bouwlagen en kreeg een ruimtelijke indeling van drie volumes. Vooraan stond een laag gedeelte met links de ingang (evenals bij de "Utrecht"), daarna volgde het trappenhuis met ramen die voor licht moesten zorgen. Het woongedeelte, achteraan, had een schilddak. Kropholler en Staal namen de basisidee van de structuur van het woonhuis "Parkwijk" over en verwerkten die in enigszins aangepaste vorm in het kantoorpand van de "Utrecht".

Interieur

Achter de portiek bevindt zich een ondiep tochtportaal. Boven de doorgang naar de hal werd een tegeltableau waarop de woorden "Pax Intranibus" (Vrede zij die binnentreden) te lezen zijn. De hal heeft een lambrisering en afdekbanden van marmer en een mozaïekvloer met de afbeelding van een pelikaan die zich in de borst pikt om met het bloed haar jongen te voeden, een symbolische voorstelling. Het licht valt binnen door een glas-in-lood lantaarnraam in prachtige kleuren. Langs het raam de verzekeringsspreuk: Gouden regen/koom ten zegen.

De terrazzovloer en het raam zijn door de firma A.M.A. Heystee te Amsterdam geleverd. Een met een pelikaansnest beschilderde paneel leidt rechts naar de wachtkamer, een andere deur met snijwerk en schilderingen voert naar het grote kantoor.

De kleine wachtkamer heeft een opvallend cassetteplafond waarvan de velden door bewerkte balkjes zijn omgeven. Deze dragen in klinkerrijm die door de architecten zijn aangedragen. Bij de schoorsteen lezen we "Mint uw kind", "Hoedt uw bloed", bij

de deur "Beidt uw tijd", Rust naar lust", Vraag gestaag", boven het loket "Telt uw geld", "Eisch naar ;prijs", boven het raam "Ziet in 't verschiet", "IJl naar wijl", boven de tafel "Hoort naar woord". Raad naar maat", "Spaar hier maar" en bij de uitgang zeer toepasselijk "Kom weerom", "Keer hier weer" en "Maak uw zaak". De schoorsteenmantel draagt naast wapenschilden de volgende opschriften: "Streck 't vuur in deze schouw/Tot schuld U voor de kou/Zorg dat voor 's noodlots roede/'t Verzekeringsschild U hoede". De haard werd altijd al als een symbool voor gezinswarmte en huiselijkheid gezien. Haar functie werd ook nog verwoord in de rijmpjes. het lezen verdrijft de tijd en het amuseert ook. Een plezieriger en toepasselijker versiering voor een wachtkamer is moeilijk te bedenken!

Achter de hal en de wachtkamer vinden we de kantoorruimte van 9 bij 5 meter en 6 meter hoog. De ruimte heeft een rijk bewerkt plafond met geprofileerde balkjes. De geometrische indeling hiervan is aan de korte wanden van het vertrek voortgezet. De wand aan de voorzijde bevatte een koperen datum- en tijdwijzer als paneelvulling tussen de loketten. Deze is inmiddels verdwenen. De wand hier tegenover ontving een groot glazen venster voor de lichttoetreding. De lange wanden zijn van hoge kasten voorzien. Deze bezitten fraaie geprofileerde deurtjes van populierenhout, welke met gestileerde gouden regenbomen zijn geschilderd. Boven de kasten bevinden zich aan iedere kant drie ramen van glas-in-lood, waarin de wapens van de steden van de vestigingen van de bijkantoren zijn aangebracht, met allegorische dieren als bijen en mieren in het rond. De zes wapens zijn van de steden Amsterdam, Rotterdam, Tilburg, Kopenhagen, Brussel en Rijssel. Tussen de ramen en het plafond zijn tegelborden geplaatst met de wapens van de stad Utrecht afgewisseld met die van de stad, provincie en land van vestiging.

Een tegenstelling tot de uitbundige versiering vormde de eenvoudige en functionele meubilering van het pand. Deze werd door een recht, geometrische lijnvoering gekenmerkt, slechts de poten en de lijsten kregen een simpele decoratie. Kropholler en Staal ontwierpen de meubels die intussen helaas verloren zijn gegaan. Gelukkig kennen we het oorspronkelijke interieur van een oude foto uit 1904.

Tot 1933 bleef het gebouw eigendom van de maatschappij de "Utrecht". Daarna diende het als opslagruimte voor landbouwmachine-onderdelen. In 1976 werd het pand verkocht. Het gebouw miste toen de drie gebrandschilderde ramen in de rechter gevel. In 1978 en 1979 werd het pand door de stichting Renaissant, een restauratie-schildersbedrijf, geheel opgeknapt. Een prachtig voorbeeld van een kundige restauratie, zeker de moeite van een bezoek waard!

Stadhuis

Raadhuisplein 36

Stellig de moeite van een bezoek waard is het stadhuis van Leeuwarden aan het Raadhuisplein. Het plein wordt omsloten door panden waarvan de meeste uit de periode tussen 1750 en 1900 dateren. We zien in één pand een cartouche met het

jaartal 1666 en een gevelsteen met het opschrift "In de Fortuijn". Midden op het plein staat een oude linde, de zogenaamde Wilhelminaboom, die in 1898 in verband met de troonbestijging van koningin Wilhelmina werd geplant. Het hek er omheen is van prachtige decoratie voorzien in de vorm van oranje twijgen, vruchten en bladen waarin een gekroonde W is verwerkt. Architect H.H. Kramer ontwierp het. Het smeedwerk werd door de firma Kroes en Zn. uitgevoerd.

Bouwgeschiedenis

Het plein wordt door het in 1715 in classicistische barokstijl gebouwde stadhuis gedomineerd. Het gemeentebestuur was niet altijd zo royaal gehuisvest. Het oudst bekende raadhuis stond aan de oostkant van de Grote Hoogstraat. Wanneer het gebouwd werd weet men niet. Het is wel zeker dat het al in 1517 niet als waardig voor de bestuurders van de stad werd beschouwd. In dat jaar bood Karel V de stad het zogenaamde Waltahuis aan, op de Nieuwestad, op de plaats van kledingzaak P.S. Bakker. Hoewel het huis met zijn voorplein en toren wel geschikt voor een stadhuis bleek accepteerde de stadsregering dit aanbod niet. Pas toen in 1595 het oude raadhuis dreigde in te storten kwam het tot een verhuizing. Het stadsbestuur kocht het Waltahuis van Anne Isbrantszoon aan. Het voldeed kennelijk niet geheel aan de verwachtingen want men bracht al in 1601 een bod uit op het Minnemahuis aan de Voorstreek. Tot een transactie kwam het echter niet. Het duurde tot 1618 voor de burgervaders een geschikte behuizing vonden in de Auckamastins op de plaats van het huidige stadhuis. Deze stins van een toen al uitgestorven geslacht was aan de west- en noordkant door grachten begrensd en bestond uit vier gebouwen met topgevels en een toren.

Vanaf 1618 zetelde het stadsbestuur bijna een eeuw lang in de Auckamastins. Intussen groeide de behoefte aan een betere huisvesting. In 1713 besloot men tot de bouw van een nieuw stadhuis. De kosten bedroegen circa 50.000 gulden, waarvoor een stedelijk fonds werd aangesproken. Bij de nieuwbouw werd de stins tot de kelders toe gesloopt. De bouwer was Claas Bockes Balck, die zich "meester- en stadstimmerman" noemde. Hij was ook betrokken bij waterstaatswerken en bouwde de enorme sluizen van Dokkumer Nieuwezijlen. Hij was in Leeuwarden met de zorg voor de openbare werken belast. Het stadhuis werd in hetzelfde jaar voltooid, afgezien van de verfraaiing van het interieur, die tot 1724 duurde. De eerste vergadering in het nieuwe stadhuis vond op 6 december 1715 plaats. Hoe de gevel er heeft uitgezien toen de vele afbeeldingen die van het gebouw werden gemaakt. Een vergelijking van deze prenten met de huidige façade leert ons dat in de loop der tijden de voorgevel weinig is veranderd. Ze is drie bouwlagen hoog en negen vensters breed. De middenpartij springt iets naar voren en daarin bevindt zich de fraaie ingang. De deur met bovenlicht bezit een zware omlijsting van blokken en sierlijke pilasters. Boven de deur bevindt zich in gouden letters het opschrift "Pace et justitia", dat "Door Vrede en Gerechtigheid" betekent. De personificaties van deze begrippen van de hand van beeldhouwer Gerbrand van de Haven flankeren het omlijste venster op de eerste verdieping. Dit raam wordt door een segmentvormig timpaan bekroond waarop de volgende tekst prijkt "De eerste april 1715 heeft Zijne Hoogheid den Heere Willem Carel Hendrik Friso Prinse van Oranje en Nassau Erfstadhouder en Captain Generaal van Friesland etc. etc. den eerste steen aan dit stadhuis gelegd, oude 3 jaaren en 7 maanden".

Boven het met leien gedekte dak torent de elegante achzijdige klokkenkoepel uit, waarin in 1914 het carillon werd ondergebracht. Het is afkomstig uit de in 1884 afgebroken Nieuwe toren en is in 1687 vervaardigd door Claude Freny uit Amsterdam. het automatische speelwerk (elektronisch gedreven) laat sinds 1972 op het volle en het halve uur overdag een liedje spelen. Zoals gezegd is sinds 1715 weinig aan de voorgevel veranderd. In 1816 echter kregen de ramen een andere roedeverdeling met grotere ruiten in de zogenaamde empirestijl. Het oorspronkelijk halfronde bordes moest in 1847 wijken voor het huidige rechthoekige.

In 1760 werd het stadhuis met een ruime raadzaal uitgebreid. De uitbreiding vond tegen de achterzijde plaats en werd helemaal naar de Auckamastraatje 'geschoven'. Zo ontstond een binnenpleintje dat door een sierlijk hek werd afgesloten. Dit hek werd door Jochem Lange vervaardigd.

De uitbreiding werd ontworpen door hofarchitect Pieter de Swart en stadstimmerbaas Jan Noteboom zorgde voor de uitvoering.

Uit de bouwtekeningen kan men opmaken dat Noteboom niet alleen de zorg droeg voor de realisering van het ontwerp van Swart maar dat hij ook bij het ontwerpproces actief betrokken was. Hij ontwierp een bijna vierkante zaal op een vrij lage begane grond. Aan de kant van het Hofplein kreeg deze nieuwbouw een rijk geornamenteerde gevel in rococostijl. De middenpartij werd van een opvallende decoratie in natuursteen voorzien waarvan de met rocailles en guirlandes versierde bekroning boven het ingezwenkte kalf van de deur een belangrijk onderdeel vormt. Het raam erboven wordt door krulwerk geflankeerd. Het draagt een cartouchevormige inscriptieplaat met de volgende tekst: "Den 12 august 1760 heeft zijn Hoogh. Prins Willem de V., Erfstadhouder, Capt. en Admir. Generaal der Vereenigde Nederlanden etc. etc. etc. den eersten steen van dit gebouw laten leggen, door den Hoogw. heer R.H. Baron van Hambroick ter presentatie van Haare Hoogh. Mevrouw de Prinses Douairière etc. etc. etc." Met de laatste wordt Maria Louise van Hessen-Kassel (Marijke Meu) bedoeld. De façade wordt door een forse attiek afgesloten waarin een grootse rocaille met het stadswapen werd opgenomen. Hierop staat de fiere Leeuwarder leeuw afgebeeld die de staart bescheiden naar binnen laat krullen. Links van de raadzaal staat een witgepleisterd gebouw uit 1845. Het werd door stadsarchitect Th. Romein ontworpen. Op die plaats stond vroeger de hoofdwacht waar de militairen gehuisvest waren die voor de bescherming van het stadhouderlijk hof zorg droegen. Na het vertrek in 1747 van de Friese stadhouder naar Den Haag, was de rol van de hoofdwacht uitgespeeld. In 1838 wilde het Rijk het oude gebouw afstoten. Voor de gemeente kwam dit goed van pas daar men op het stadhuis met ruimtegebrek kampte. Ze liet het bouwvallige gebouw door een nieuw vervangen waar tot 1880 het kantongerecht, vervolgens het bureau van de burgerlijke stad en het politiebureau werd ondergebracht. In 1885 werd op de zolder van het pand de eerste Leeuwarder telefooncentrale gevestigd.

Interieur van het stadhuis

Het stadhuis van Leeuwarden herbergt een reeks van interessante vertrekken. Sommige zijn rijk versierd en tonen het resultaat van het kunnen van vele goede kunstenaars en ambachtslieden die in Leeuwarden hebben gewerkt. De hecht geconstrueerde kelders vormen het oudste deel van het gebouw. Ze zijn de

restanten van de oude Auckamastins. Het metselwerk van de breed uitwaaierende gewelfvlakken gaat sinds 1979 schuil achter een witte pleisterlaag. De overwelfing rust op korte robuuste pijlers van natuursteen. In de dikke muren werden een paar kleine raampjes met traliewerk geplaatst. De ruimte bleek zeer geschikt voor de vestiging van de stadsgevangenis. Met weet nog steeds de plaats van het zogenaamde "Hounegat" aan te wijzen. Dit was een diepe put waarin de gevangene desnoods kon worden neergelaten. Dit lot overkwam vooral de ontuchtige vrouwen.

Na binnentreden via de hoofdingang achter het bordes komt men in een nog authentieke ruimte, de hal van het stadhuis. Het werd door twee Italianen, Joseph Barberino en Gianbatista Albisetti in 1724 vervaardigd. De eerste was verantwoordelijk voor het ontwerp, de tweede voor de uitvoering. Het stucwerk stelt het wapen van Leeuwarden voor, begeleid door een besnord masker. De muren worden door nissen geleed waarin later portretten werden opgehangen. Tegenover de ingang bevindt zich een houten poort met gecanneleerde pilasters. Ze is voorzien van een grisaille van de decorateur Freerk Hayema, welke de Vrede en de Onrust voorstelt. Links achter de hal bevindt zich de kamer van de gemeentesecretaris waarin een fraaie schoorsteenmantel met schilderstuk staat. Rechts bevinden zich de bodekamers. Uit de hal komt men in het trappenhuis dat gedomineerd wordt door de massieve eikenhouten trap van de hand van Pieter Nauta en Benjamin Dijkstra. De fraaie balusters van de trapleuning tonen hun afzonderlijke vakmanschap. De monumentale trap leidt halverwege naar de later gebouwde raadzaal en verder naar het boven de vestibule liggende zogenaamde Blanke Ruim. Dit vertrek ontving zijn naam waarschijnlijk naar de eiken vloer die bewaard is gebleven. Het eenvoudige balkenplafond zorgt voor een oer-Hollands sfeer. Aan de zuidkant hiervan werden in 1847 de twee kamers van de vroegere kamerbewaarder tot de "Nieuwe zaal" samengevoegd.

Stadsbouwmeester Thomas Romein ontwierp de inrichting om voor de toenmalige gemeenteraad een geschikte vergaderruimte te scheppen. Het interieur werd in empirestijl uitgevoerd waarbij de wanden door pilasters werden geleed, die een kroonlijst en een koof dragen. Wand en pilasters zijn zodanig beschilderd (gemarmerd), dat ze met marmer bedekt lijken. Er hangen portretten van de koningen Willem I, Willem II en Willem III. Ze zijn door de bekende portrettist J.J.G. van Wicheren geschilderd. De beeltenis van koningin Wilhelmina van Dick Osinga werd later opgehangen. Het pleisterwerk van lijsten, wandvlakken en plafond werd door Jan Eilardus Martens aangebracht. Tot 1971 werden hier de huwelijken voltrokken, daarna werd hij vergaderzaal.

Aan de zijde van het "Blanke Ruim" bevinden zich de burgemeesterskamer en de Vertrekkamer. De kamer van de burgemeester prijkt nog in zijn oorspronkelijke staat van 1715. Men proeft hier nog de sfeer van de classicistische barok. De fraaie gobelins, die de wanden geheel bedekken, trekken onmiddellijk de aandacht. Ze werden door de Amsterdammer Alexander Baart in 1718 ontworpen. De wandtapijten stellen vier van de vijf werelddelen voor, Australië ontbreekt wegens ruimtegebrek. Ze verkeren in een slechte toestand vanwege de inwerking van het zonlicht op de stof. De allegorische plafondschildering en het schoorsteenstuk met de voorstelling van het Verbond der Unie zijn van de decoratieschilder Freerk Jans Hayema.

De Vertrekkamer - voor vergaderingen van burgemeester en wethouders - bevindt zich achter het voornoemde vertrekt. Ze bezit een eenvoudige zwartmarmeren schouw met sierlijst en met een tegeltableau van de bekende Harlinger fabriek Van Hulst uit 1899, waarop een voorstelling met een gezicht op de Oldehove is afgebeeld. Op de schoorsteenmantel hangt een allegorisch schilderstuk met Minerva of de Wijsheid. Eén van de wanden wordt bedekt met een behangschildering uit 1787-1789 stelt "Mozes omringd door de 70 oudsten" voor, een bijbelse voorstelling, tevens een toespeling op het collectieve bestuur. De schilder liet zich inspireren door het gelijknamige schilderij van Jacob de Wit in het Koninklijk Paleis op de Dam te Amsterdam. Bovengenoemde vertrekken zijn allemaal in het oude stadhuis uit 1715 te bezichtigen.

Nog één monumentale ruimte is zeker het bewonderen waard, de raadzaal, in de nieuwe vleugel uit 1760. Om deze te bereiken moet men halverwege de eiken trap afdalen. De grootste zaal van het stadhuis verkeert nog vrijwel in de oorspronkelijke staat. De zaal bezit een eiken betimmering in een indrukwekkende rococostijl toch is de algemene indeling zeer symmetrisch. het snijwerk werd door Dirk Emberveld en Eilardus Swalve, beiden afkomstig uit Leeuwarden, vervaardigd. het houtwerk werd in 1950 van zijn verflaag ontdaan. Het stucplafond van Jean Baptist Singer en de schouw van Hermanus Poggeman zijn het resultaat van groot vakmanschap. De allegorische schilderijen boven de vier deuren, de zogenaamde sopraportes zijn van Rienk Keyert naar ontwerpen van Rienk Jelgerhuis. Ze stellen de burgerlijke eendracht, manhafte dapperheid, algemeen belang en huishoudelijke bestiering voor. Rienk Keyert schilderde ook de grisailles boven de portretten. Alle bovengenoemde ambachtslieden en schilders waren Leeuwarder ingezetenen.

De portrettenreeks stelt de koningen en koninginnen sinds 1815 voor: koning Willem I (van W.B. van der Kooi), koning Willem II en Willem III (van J.J.G. van Wicheren), koningin Emma (C. Bisschop), koningin Wilhelmina (J.H. Jurrens) en koningin Juliana (piet van der Hem) zijn allemaal "getuige" van al het besprokene tijdens de raadsvergaderingen. Voor deze beeltenissen hingen er de portretten van de Friese stadhouders. In 1795 werden ze helaas verwijderd en later vervangen door de huidige schilderijen. Boven de sierlijke schouw hangt het portret van Maria Louise van Hessen-Kassel. Het is een kopie van W.B. van der Kooi naar M. Accama.

Na de fraaie vertrekken te hebben bezichtigd, kan de bezoeker vaststellen, dat Leeuwarden terecht trots kan zijn op zijn stadhuis.

Bouwkundige termen

Absis:	halfronde of veelzijdige sluiting van het schip van een kerk of bij een andersoortig gebouw.
Architraaf:	het onderste, dragende deel van een balkwerk. Meestal rustend op een zuil of pilaster.

Art Nouveau:	aanduiding van de "Nieuwe stijl" in België en Frankrijk vanaf 1890. Aan de overdadige decoratie met kronkelende lijnen dankt zij de spottende naam "Vermeceelstijl".
Attiek:	verhoging boven de kroonlijst van een gevel om het dak te maskeren.
Barokstijl:	stijl uit het einde van de 17 ^{de} eeuw en begin van de 18 ^{de} eeuw, doe door een rijke en overdadige versiering en een plastische behandeling van de bouwonderdelen wordt gekenmerkt.
Balustrade:	borstwering bij een trap, balkon etc..
Basement:	basis van een zuil, pilaster, ook het onderste deel van een gebouw. (Ook wel plint genoemd.)
Empirestijl	stijl van omstreeks 1800 waarin het classicisme op een ingetogen doch monumentale wijze herleefde.
Fries:	horizontaal balkwerk. In de oudheid werd het deel tussen architraaf en kroonlijst zo aangeduid. Soms wordt deze band met beeldhouwwerk of pleisterweg versierd.
Fronton:	of tympaan. Driehoekig of segmentvormig element dat als bekroning van een gevel, een venster of deur wordt toegepast.
Geleding:	indeling van gevelvlakken of ruimten, meestal volgens een bepaald schema.
Grisaille:	schilderwerk in verschillende tinten van één kleur, meestal grijs of bruin, dat de indruk van een reliëf wekt.
Ionische orde:	een klassieke orde van Ionische zuilen of pilasters kenmerkt zich door een slankere vorm van kapiteel met overhangende voluten (spiraalkrullen.)
Kalf:	bovendorpel van een kozijn of deur.
Kapiteel:	kopstuk van een zuil of pilaster dat een architraaf of lijstwerk draagt. Men onderscheidt kapitelen in de Dorische, Ionische, Corinthische en Compositie orde.
Kolossaalorde:	zuil en pilaster die meer dan één bouwlaag binnen een gevel samenvat.
Koof:	gebogen als overgang van muur naar plafond.
Korbelen:	elementen ter ondersteuning van een uitstekend bouwonderdeel (balkon etc.)
Korfboog:	gedrukte rondboog in de vorm van een omgekeerde koof, meestal boven vensters en deuren.

Corinthische orde:	één van de klassieke ordes. Corinthische zuilen kenmerken zich door een kapiteel in de vorm van een omgekeerd blok met acanthusbladeren waaruit vaak voluten tevoorschijn komen.
Kroonlijst:	bovenste deel van horizontaal balkwerk. Ook afsluiting van een gevel.
Lodewijk XVI-stijl:	genoemd naar de gelijkmatige Franse koning; was tussen 1750-1785 in de mode. Het is een ingetogen maar decoratief classicisme. In Friesland treft men haar tussen circa 1785-1815 aan.
Maniërisme	stijlaanduiding van de late renaissance. Vredeman de Vries was één van de bekendste architecten die deze stijl onder meer in Leeuwarden toepaste.
Moerbalk:	dikke balk voor een zoldering, meestal in combinatie met kinderbinten.
Neo-renaissance:	in de 19 ^{de} eeuw werden de oude stijlen herontdekt en geherinterpreteerd. De renaissancestijl werd vooral bij monumentale bouwwerken graag opnieuw toegepast.
Nieuwe kunst:	de Nederlandse versie van de Jugendstil en de Art Nouveau, ontstaan na 1890. Kenmerkend is de nadruk op eenvoud in de constructie en in de versiering. Er is een voorkeur voor de geometrische decoratie.
Ontlastingsboog:	gemetselde boog over een deur of raam om de last van het muurwerk erboven op te vangen.
Pilaster:	muurpijler om een boog of kroonlijst te dragen.
Post-classicisme:	laat classicisme.
Rococostijl:	een zeer speelse lichte kunststijl na de barok met een voorkeur voor asymmetrische versieringswijze. Hoofdmotief is de rocaille of schelp. In Friesland tussen 1750-1785 vaak toegepast.
Sopraporte:	decoratie boven een deur. Meestal reliëf of grisaille.
Travee:	ruimtelijke eenheid tussen twee opeenvolgende zuilen of pilasters. Wordt gebruikt bij het beschrijven van gevels.
Voluut:	spiraalkrul, vooral bij Ionische orde als kapiteel toegepast.

vinden was, zelfs een ijsopslagplaats. Op nummer 20 staat een vrij jong woonhuis met een veel oudere zonnwijzer en even verder staat een bijzonder woonhuis op nummer 18. Het is een huis met een fraaie geblokte kroonlijst die van omstreeks 1800 zal dateren. Naast de bedrijfspui zit nog een monumentale ingangspartij met gesmede ramskoppen. Hiernaast op nummer 16 staat een merkwaardig pand met bedrijfsruimte beneden en een woning boven. Het is op een Art Déco-wijze gebouwd met siermetselwerk en in decoratieve vormen gegoten beton met een grindbekleding. Op de hoek van het Maria Annastraatje vinden we een pakhuis met op de verdiepingen fraaie sierankers en ontlastingsbogen: restanten van een monumentaal woonhuis uit het begin van de zeventiende eeuw. Schuin hiertegenover staat het lage brede pand nummer 5, een van de weinige lage dwarspanden in de stad.

Om de hoek op de *Nieuwestad* tussen Herenwiltje en Weerd rijzen in het midden twee monumenten op: "De Witte Beer" met een klokgevel uit 1770 en daarnaast op nummer 119 een fraaie lijstgevel uit 1805 waar de Singer-winkel in ondergebracht is, woning 2. Even voorbij de Bagijnestraat staat aan de stille kant van de Nieuwestad het winkelhuis van Vossenbergh op nummer 105, een winkelhuis uit het begin van onze eeuw met allerlei versieringen in de gevel van neoblokken, sluitstenen en geprofileerde kanten bij de vensters. De bekroning met kantelen mag daar aan de bovenzijde ook wel omdat het hoge pand geen kap bezit.

Het pand nummer 103 mag gelden als het (winkel)huis met een van de fraaiste rolwerkgevels van omstreeks 1600 van heel Nederland. Dit met overvloedig krulwerk, met maskerons, rolwerk in de boogtrommels boven de ramen en een hele aardige nis-bekroning met een wijvat en druivenranken versierde pand is gebouwd naar model van de architectuur-voorbeeldboeken van de in Leeuwarden geboren kunstenaar Hans Vredeman de Vries. Hiernaast staat de elektronicawinkel nummer 101 met boven op de kroonlijst ornamenten in neo-klassieke stijl uit de jaren 1840. Op nummer 89 is het kleinste Nieuwestad-pandje te vinden, een pand met een halsgeveltje uit de achttiende eeuw. Bijzonder is zeker ook de kledingwinkel op nummer 77, een rijk geornamenteerd pand van ongeveer een eeuw oud. De bloemenwinkel op de hoek van de Nieuwesteeg is iets ouder dan een eeuw: Anno 1885. Het pand is in rijke neo-renaissancevormen gebouwd en verkeert vrijwel in oorspronkelijke staat. Vooral de hoekportiek is fraai en voorzien van siersmeedwerk.

De Nieuwestad tussen Nieuwesteeg en Kleine Kerkstraat is bebouwd met panden die allemaal lijstgevels hebben maar door verschillen in breedte en hoogte een zeer gevarieerd beeld opleveren. Een hoogtepunt is het brede pand nr. 61, in 1747 gebouwd in opdracht van Jan Klemrik, die ook het buitenhuis Zuidergrachtswal 14 liet bouwen. Het herenhuis is door stadstimmerbaas Claes Bockes Balck ontworpen. Beneden zijn twee winkels ingebouwd, maar boven stralen het versierde middenvenster, de omliggende vensters, de guirlandes op de borstweringen, de kroonlijst met sierlijke consoles en de fraaie dakkapellen nog de oude allure uit. Op nummer 53 is *woning 3* te bezoeken.

Hiernaast is bij pand nummer 51 in een fraai gemetselde vroeg-negentiende-eeuwse gevel een bijzondere achttiende-eeuwse ingangspartij te bewonderen met een groot en rijk gesneden bovenlicht boven de deur. Nieuwestad 49 is ongetwijfeld het grootste woonhuis dat ooit in Leeuwarden is gebouwd, een pand dat in de jaren 1806-1810 onder leiding van de Amsterdamse architect Jan Maaskamp voor de

puissant rijke Pieter Cats is gebouwd. Dat gebeurde in een kenmerkende empirestijl, met kantig en buitengewoon fraai verzorgd metselwerk, een eenvoudige geblokte lijst en alle allure geconcentreerd rond de ingangspartij van de bel-etage op een met hardsteen bekleed souterrain met fraaie trap.

In de *Kleine Kerkstraat* is meteen links op nummer 5 een gevel van een woonhuis uit 1570 tot 1579 te zien; het laatste cijfer van de jaarankers boven in de gevel ontbreekt. Het puitje is aanzienlijk jonger, maar rechts hebben de vensters nog ontlastingsbogen met natuurstenen nekblokken die kenmerkend voor de zestiende en zeventiende eeuw zijn. De buitengewoon rijk versierde neo-renaissancegevel uit 1892 van pand nummer 15 heeft een winkelpui voor "Eigen Hulp", een kruidenierscoöperatie, maar staat voor een zeventiende-eeuws woonhuis met complete balklagen met gesneden sleutelstukken. Op nummer 25 vinden we het als woning 4 te bezoeken pand. In de aantrekkelijke afwisseling van winkel- en woonpanden waarvan zich enkele in niet te beste toestand bevinden valt nummer 32 op, een pand dat in eerste aanleg vroeg-zeventiende-eeuws moet zijn, maar in de periode rond 1900 een stuclaag met enig Jugendstil-ornament kreeg. Het hoekpand van het Oldehoofsterkerkhof, nummer 45, heeft een zeventiende-eeuwse tuitgevel die bij restauratie twaalf jaar geleden een bekroning met gebogen tympanon ontving. In 1899 kreeg het een winkelfunctie en de charmant gedetailleerde pui.

In de *Grote Kerkstraat* zijn op de nummers 6 en 8 woonhuizen te vinden waarmee in 1974 de NV Stadsherstel zijn restauratieactiviteiten aanving. Ernaast, op nummer 10, staat een vroeg-zeventiende-eeuwse woning die oorspronkelijk een topgevel gehad moet hebben, maar die waarschijnlijk omstreeks 1800 tot een lijstgevel verlaagd is. Tegenover deze woningen staat het complexe Princessehof dat als *woning 5* bezocht kan worden en waar zelfs een speciale behangseltentoonstelling ingericht is. De Grote Kerkstraat is de monumentaalste woonstraat van Leeuwarden; van bijna elk pand zijn wel bijzonderheden te geven die zelfs in een opsomming hier te veel ruimte zouden kosten. Daarom worden hier alleen enkele zeer bijzondere panden en details genoemd. Een van de monumentaalste woonpanden is nummer 20, een pand dat vermoedelijk kort na 1775 de huidige rococo-lijstgevel ontving met ramen met gesneden bovendorpels. Ongeveer een eeuw later verkocht de toenmalige eigenaar het meest oostelijke raamvak, waardoor het pand zijn symmetrische opbouw verloor.

Tegenover dit pand komt de *Doelestraat* op de Grote Kerkstraat uit. Daar staat op nummer 6 het Coulonhûs, *woning 6*, dat bezocht kan worden en het fraaiste gebouw is van de reeks panden die nu als Fryske Akademy in gebruik is. Teruggekeerd in de *Grote Kerkstraat* komen we op de hoek van de Bollemanssteeg het grote gestucte pand tegen dat mogelijk in de zeventiende eeuw al gebouwd is maar dakkapellen van een eeuw en een stuclaag van twee eeuwen later bezit. Daarnaast staat het dichtgespijkerde Hofwijck, een wooncomplex in Amsterdamse-schoolstijl uit 1932. Ertegenover staat pand nummer 31, een achttiende-eeuws pand met een opvallend elegante ingangspartij. Het bestuurshuis van Sint Antoon op nummer 39 waar ook nog gewoond wordt, is opmerkelijk omdat het samengesteld is uit twee panden; de bouwnaad zit rechts van de deur. De meeste gevels van de panden tegenover het thans in verbouw zijnde Sint Anthony-gasthuis dateren uit de negentiende eeuw, alleen pand 49 heeft nog een zeventiende-eeuwse gevel. Links gaan we de Pijlsteeg in om het wooncomplex van de voormalige Handelsdrukkerij even te bekijken en het binnenterrein te betreden via het aardige poortje rechts.

De Coöperatieve Handelsdrukkerij, een van de vroegste coöperatieve ondernemingen in Friesland, was in 1874 opgericht en vestigde zich spoedig in een aantal panden op de hoek van de Grote Kerkstraat en de Pijlsteeg. Op het hoogste punt van de Nijehove-terp moest het groeiende bedrijf steeds meer woonhuizen aankopen om de persen te laten rollen. De verworven panden werden op de begane grond nogal drastisch verbouwd tot één grote werkvloer en ook het achterliggende terrein werd helemaal vol gebouwd. Naast het in neo-rennaissance stijl opgetrokken poortje aan de Pijlsteeg was het statige aan het begin van deze eeuw ontworpen kantoor te vinden en daarnaast bevond zich het pakhuis waarin de papierrollen waren opgeslagen. Na bijna honderd jaar werd het voor de drukkerij moeilijk om in de binnenstad te blijven. Er was geen ruimte meer voor uitbreiding en ook aan- en afvoer leverden grote problemen op. In 1977 vertrok de Handelsdrukkerij naar een nieuw onderkomen op het industrieterrein Schenkenschans. De enige drukker die in het verlaten fabriekscomplex achterbleef, was Laurens Janszoon Coster boven de poort aan de Pijlsteeg. Nadat de gemeente Leeuwarden in een rapport had aangedrongen op het herstellen van de woonfunctie in het leegstaande gebouw en op het vormen van een openbaar toegankelijk binnenterrein, kon in 1980 een begin worden gemaakt met de restauratie in opdracht van de N.V. Stadsherstel Leeuwarden. Een omvangrijke restauratie/rehabilitatie die ruim een jaar later voltooid werd. Historisch gezien zijn de huizen aan de Grote Kerkstraat (63 en 65) de oudste van het complex. De kappen en de zijmuren dateren uit de late middeleeuwen en in de oostmuur van het pand op nummer 65 (nu Pijlsteeg 8) zijn nog de resten zichtbaar van een kruiskozijn gemetseld van kloostermoppen. De gevels van deze woningen aan de Grote Kerkstraat zijn in de achttiende eeuw aan de toen heersende smaak aangepast. Ze werden voorzien van een brede gootlijst met een schuine kap. Bij de restauratie heeft het hoekpand op nummer 61 een opvallende aankleding gekregen. De winkelbetimmering was afkomstig uit een slijterij in Lemmer. Aan de Pijlsteeg is het kantoorgebouw van de drukkerij gehandhaafd en van een kap voorzien. Op een in de poort aangebracht steentje staat als tekst:

"Dit complex van de voormalige Handelsdrukkerij is in opdracht van de N.V. Stadsherstel in de jaren 1980-1981 gerestaureerd en verbouwd tot 7 woningen en 1 winkel".

In de tuin valt vooral de prachtige, zeventiende-eeuwse tuitgevel van het pand Pijlsteeg 8 op. Het hoogteverschil van de terp - ruim drie meter - is zichtbaar gemaakt in de witte, ronde segmenten, die de keramist Auke Zandstra op de rand van de grasperken heeft neergezet. Het groene binnengebied vormt in de bedrijvigheid en het verkeerslawaaï van de stad een oase van rust. Voor bezoekers staat de poort overdag altijd open.

Teruggekeerd in de *Grote Kerkstraat* zien we op de hoek het gebouw van het Frysk Letterkundich Museum, een adellijk huis uit het midden van de zestiende eeuw met allerlei aanbouwen uit later tijd. Van de reeks huizen die er tegenover staan, de nummers 61 tot 75, zijn er twee met ingangspartijen in de belendende panden. Naast de Waalse kerk staat een rij huizen (nummers 36 tot 42) die belangrijke elementen bevat uit de late Middeleeuwen toen hier het klooster van de Witte Nonnen stond. De zaalstins van nummer 46 is waarschijnlijk in het begin van de veertiende eeuw gebouwd en heeft vermoedelijk de functie van pastoorshuis voor de

tegenoverliggende parochiekerk van Sint Marie (afgebroken 1765) gehad. Het is het oudste nog bestaande woonhuis van Leeuwarden.

Over het *Jacobijnerkerkhof* langs het koor van de Jacobijnerkerk bereiken we de Monnikemuurstraat waar aan de westelijke (oneven) zijde panden staan die inwendig restanten van het kloostercomplex van de Dominicanen bevatten. Nummer 107 bezit een aardige gevelsteen met een kersenboom en 109 heeft nog een gevel uit de periode rond 1600. Het deftige pand 123 kan als *woning 7* bezocht worden.

Hierna kan de Vijzelstraat doorgewandeld worden en de *Noorderweg* recht overgestoken, door de Arendstuin langs het Stedelijk Gymnasium en langs de zijgevel van de oude Manege om de Eebuurt te bereiken. Daar staan twee brede panden met rococo-kenmerken, waarvan nummer 10 als *woning 8* bezocht kan worden. Hierna voert de wandeling naar de *Vijzelstraat* terug en daarna links de *Nieuweburen* op. Daar staat op nummer 111 de *woning 9* die bezocht kan worden. De Nieuweburen in de richting van de Voorstreek verder inlopend, wordt het pakhuis van La Venezia gepasseerd, een van de merkwaardigste gebouwen van Leeuwarden. In deze betonnen kolos die binnenkort opgeknapt gaat worden, is ooit ook gewoond. Rechts de *Voorstreek* op staat op de hoek van de Tuinen de Centraal Apotheek met bovenwoning, een juweeltje uit de periode van de Jugendstil, gebouwd in 1905. Over de brede zijde van de Tuinen kan rechts de *Turfmarkt* bereikt worden, waar op nummer 14 een klein pand staat met een fraaie pui met gesneden bovenlicht bij de deur, een pand met een indeling uit de zestiende eeuw. Op nummer 24 is de ingang van het Fries Museum te vinden, een museumcomplex waar het hoekpand, het Eysingahuis als *woning 10* bezocht kan worden.

Door de nauwe *Koningsstraat* kan de Voorstreek bereikt worden. Op de hoek staat de Noord Nederlandse Boekhandel met bovenwoning, een van de opvallendste exemplaren van de in Leeuwarden veel voorkomende panden met afgeronde hoeken. Aan de overkant staat op nummer 11 het winkelpand met bovenwoning dat als *woning 11* bezocht kan worden. Op de hoek van de *Kelders* en de Minnemastraat is opnieuw een groot pand, een winkel met bovenwoning, met afgeronde hoek, zo kenmerkend voor Leeuwarden, te vinden. Tegenover de bierkelders staat op *Over de Kelders* nummer 6 een buitengewoon rijk versierd pand dat als *woning* gebouwd is en nu beneden de winkel van Hofstede bevat. Het kan bezocht worden als *woning 12*. Even verderop staat een eveneens honderd jaar oud pand op *Groentemarkt 7*, een rijk versierd winkelhuis. Weer verder lopend komen we links in de *Oude Oosterstraat*. Op de hoek van de *Ossekop* blinkt de "gladde gevel" ons tegemoet. Een uniek pand voor heel Nederland, omdat de zestiende-eeuwse gevel gemetseld is van verglaasde baksteen, van afwisselende lagen geel en groen geglazuurde baksteen. De Oosterstraat doorlopend komen we rechts op de *Druifstreek*. Op nummer 63 is een bijzonder jong woonhuis te vinden, in de trant van de Amsterdamse School in 1932 voor zichzelf gebouwd door architect Piet de Vries.

Hierna is er even een uitstapje buiten de stadsgracht naar het buiten dat Jan Klemrink in de achttiende eeuw liet bouwen. Via het Blokhuisplein (met het pand nummer 18 waarvan de zeventiende-eeuwse gevel met Leihamer onlangs opgeknapt werd) en over de voet-/fietsbrug bereiken we links dat buiten aan de *Zuidergrachtswal* nummer 14. Dit huis is als *woning 13* te bezoeken. Teruggekeerd over het *Blokhuisplein* gaan we nu de *Ossekop* in om het grote pand

9, gebouwd in de patriottentijd te bezoeken. Dit is *woning 14*. Over de *Uniabuurt* gaan we tenslotte naar de *Berlikumermarkt* waar het pand nummer 17 de laatste te bezoeken woning is, *woning 15*, waarin een van de salons zeker een hoogtepunt is van Leeuwarder wooncultuur.

1. Het voormalige stadhoudershof, Hofplein 29

Bouwen en verbouwen: de architectonische geschiedenis van het voormalige stadhoudershof is al net zo veelbewogen als de geschiedenis van zijn bewoners, de graven, later vorsten van Nassau-Dietz. Toen in 1587 de Friese Staten het Rolkemahuis, een rijke patriciërswooning, voor 12.000 guldens hadden aangekocht, begon de eerste verbouw van het toch al "met vorstelijke weelde" gebouwde woonhuis. Zij bestemden het als residentie voor hun hoogste dienaar: Willem Lodewijk, graaf van Nassau-Dietz, in 1584 benoemd tot absoluut gouverneur en kapitein-generaal. Friesland had zijn eigen stadhouder.

In 1603 werd het hof uitgebreid met een westelijke vleugel, het eveneens evenwijdig aan de straat gelegen Dekemahuis. Zo ontstond het nu in essentie nog aanwezige voorplein, met de ingangspartij in de noordoostelijke hoek.

De bouwstijl van het hof was laat-gotisch dan wel vroeg-renaissance. De residentie van de stadhouder moet er in die tijd schilderachtig rijk hebben uitgezien met zijn trapgevels, muren van rode baksteen afgewisseld misschien met banden van gele stenen, sierbogen boven de ramen, fraai gebeeldhouwde leeuwen op de trapgevels met wapens van de Nassaus en Friese edelen, grote sierankers, een erker boven het poortje in de oostvleugel. en dan nog het rijke interieur: in 1633 telde dit hof 37 vertrekken, waarin meer dan 300 schilderijen de wanden sierden, vermelden boedelinventarissen uit het Koninklijk Huisarchief.

In 1661 - de tijd van stadhouder Willem Frederik en zijn echtgenote Albertine Agnes - wordt het hof op last van de Staten "met excessieve kosten" opnieuw verfraaid en verbeterd.

Voor een nieuwe verbouwing rond 1709 tekende architect Daniël Marot. Het aanstaande huwelijk van Johan Willem Friso met Maria Louise van Hessen Kassel (Marijke-meu) vormde de aanleiding. Ondanks ingrijpender plannen, werd van het uitwendige alleen de middenvleugel naar de toenmalige mode in barokke Lodewijk XIV-stijl herschapen. De 7½ meter hoge trappenhal, met - sedert 1881 overigens - het provinciewapen als grisaille op het plafond geschilderd, en deels ook de audiëntiezaal, nu Nassauzaal genoemd, zijn restanten van de veel omvangrijker inwendige verbouwing.

Willem Carel Hendriks Friso, geboren 1711, zes weken na de verdrinkingsdood van zijn vader Johan Willem Friso, viel in 1734 de grote eer te beurt van een huwelijk met de Engelse koningsdochter, prinses Anna. In de grote tuin (ruimtelijk nog aanwezig) verrees een langwerpige gebouw met balzaal, Engelse hofkapel, hofapotheek en - luxe! - badkamer.

In 1747 werd de Friese stadhouder als Willem IV tot stadhouder over alle Nederlanden verheven. De Friese tak zorgde nu voor de voortzetting van de Oranje-Nassau-dynastie. Willem IV verhuisde met hofhouding naar Den Haag; zijn moeder Marijke-meu had het stadhouderlijk hof al in 1731 verlaten en zich teruggetrokken in het Princessehof. Het hof stond leeg en bleef leeg. In 1791 kwam Willem V nog even naar Leeuwarden, nadat kort daarvoor de oostvleugel met het hof was aangepast in de classicistische stijl die Marot zich al eerder had gedacht. In 1794 volgde aanpassing van de westvleugel.

En toen kwam de Franse revolutie ook naar Friesland en Leeuwarden. Het trotse stadhouderlijke hof werd "logement voor de commandant of generaals van de troupes", stadswezen werden er gehuisvest, een Latijnse school vond men er, een kleding- en levensmiddelenmagazijn benevens een hospitaal. In de wijnkelders van de stadhouders werden 150 gevangenen ondergebracht. De inventaris kwam in de openbare verkoop, met uitzondering echter van de Nassau-portretten die net op tijd door schilder W.B. van der Kooi in veiligheid waren gebracht in zijn ouderlijke woning in Augustinusga.

Na de aftocht van de Fransen geraakte het gebouw in eigendom van particulieren. In 1814 echter kocht koopman-koning Willem I tijdens een bezoek aan Leeuwarden de panden voor f 52.000,- terug. Het hof promoveerde tot koninklijk paleis.

In 1881, onder koning Willem III, kwam de laatste grote verbouwing. De hoge daken werden afgeknot, de muren van baksteen kregen een pleisterlaag van cement. Het middengedeelte werd naar voren uitgebreid met een balkon, waaronder een nieuwe ingangspartij met hal. De aloude ingang in de noordoostelijke hoek verdween.

Het paleis kreeg er een nieuwe bestemming bij: die van ambtswoning van de Commissaris des Konings in Friesland. In de westelijke vleugel kwamen de woonvertrekken van de commissaris. De naar de kleur van hun damasten wandbekleding genoemde Gele Zaal en Blauwe Zaal dateren van die tijd.

In 1971 verkoos de toenmalige commissaris Rijpstra een woning elders in Leeuwarden en kon oud-burgemeester Brandsma het gebouw voor de gemeente Leeuwarden in rechtstreekse onderhandelingen met koningin Juliana verwerven. Onder voorwaarde evenwel dat het gebouw een waardige bestemming hield en de oorspronkelijke staat (van 1881) geen geweld werd gedaan.

In de voormalige woonvertrekken vinden we nu de werkkamers van de wethouders, op de bovenverdieping houden ambtenaren kantoor, de Gele Zaal werd trouwzaal, de Blauwe Zaal vergaderkamer en kleedkamer voor de ambtenaren van de burgerlijke stand. In de Nassauzaal, vooral dankzij de daar aanwezige portretten van de Friese stadhouders, proeft men nog het meest de sfeer van het hof, het nu voormalige stadhouderlijk hof en koninklijk paleis te Leeuwarden.

2. Nieuwestad 119

Naar ontwerp van de latere stadsbouwmeester Gerrit van der Wielen liet koffiehandelaar Johannes van der Veen in 1805 een dubbel huis aan de Nieuwestad bouwen ten westen van het pand "De Witte Beer" (1770), dat zijn vader bezat. Er was onvoldoende ruimte om het dubbele herenhuis in de breedte te bouwen (zoals Nieuwestad 61, 49 en 108) en daarom zijn de twee woonhuizen achter elkaar gebouwd.

Het voorhuis bezat oorspronkelijk een gedrukte begane grond, een hardsteen basement, en een daarboven gelegen hoge bel-etage. De twee bouwlagen zijn in 1907 tot een zeer hoge winkelruimte verbouwd. De twee oorspronkelijke verdiepingen rijzen hier bovenuit. Het muurwerk is zorgvuldig gemetseld van mangaankleurige baksteen met een zeer dunne kalkmortelvoegen. De bekroning bestaat uit een kroonlijst met fraai gedetailleerde profiellijstjes en een ver uitstekende goot op gesneden consoles.

Inwendig zijn in het voorhuis nog een stucplafond en een marmeren schouw in de empirestijl aanwezig. De gangpartij tussen voor- en achterhuis is smal, maar bezit een driezijdige, erkerachtige uitbouw van zwaar stijl- en regelwerk en glas als trappenhuis. De trap met kwarten is lui en heeft gebogen bomen met leuning van afgeplatte balusters. Over de volle hoogte is in dit trappenhuis een half ovaalvormig schalmgat ontstaan. De binnenplaats is op de begane grond. Helaas volgebouwd.

In het achterhuis is de begane grond tot werkruimten ingericht, maar in de rest van dit gedeelte is, hoewel verwaarloosd, nog de allure van bijna twee eeuwen geleden te proeven. Op de eerste verdieping zijn er restanten van sierpleister die de oude indeling zichtbaar maken. Boven de toegang van deze ruimte is een sopraporte in pleister aangebracht met attributen van muziek, wetenschap, jacht en landbouw. Op de tweede verdieping zijn boven de deuren in de trappenhal sopraportes van pleister aangebracht in de vorm van bloemenmandjes. Daar wordt het achterhuis geheel ingenomen door de "witte zaal". Midden in de grote wanden staan een schouw en ingebouwde kabinetkast tegenover elkaar. De korte zijden hebben ieder drie grote vensters. Het plafond is evenals schouw en kast in empirevormen versierd. De grote wandvlakken hebben oorspronkelijk grote behangschilderingen bevat. Grote Friese landschappen door de kunstenaar Allert Jacob van de Poort, die omstreeks 1900 geveild zijn en via 's-Gravenhage, Parijs en Marokko terecht zijn gekomen in Chateau Chitry-les-Mines in het noorden van Bourgondië in Frankrijk.

3. Nieuwestad 53

Het monumentale gracht pand Nieuwestad 53 is in enkele opzichten een merkwaardig huis. Het heeft een voorgevel die geheel van natuursteen is, zelfs de kroonlijst en de goot zijn van dit materiaal. Daardoor is het een voor Leeuwarden uniek pand. Merkwaardig is bovendien dat het diepe pand aan de achterzijde een uitgebouwde zaal aan de oostzijde bezit, die gelegen is achter het pand nummer 55. Tenslotte is er in 1940 een winkelpui ter vervanging van een uit de eeuwwisselingperiode aangebracht die een eigen architectonische kwaliteit bezit, maar eigenlijk niet bij het pand past.

Het pand is in 1766/'67 ingrijpend verbouwd in opdracht van de dan dertigjarige zeepzieder Jan Zeper. Hij behoorde tot een geslacht van handelaren en industriëlen van wie ook enkele leden belangrijke bestuursfuncties vervulden, onder andere de post van burgemeester van Leeuwarden. Een aantal van die Zepers bewoonde panden aan de Nieuwestad tussen de Kleine Kerkstraat en de Nieuwesteeg. Jan Zeper bezat een zeepziederij met een uitgang naar de Bagijnestraat op het binnenterrein achter het pand nummer 53. Hij bezat het pand nummer 55 al en kocht in 1766 nummer 53. Daarom kon hij niet alleen nummer 53 verbouwen, maar ook nog een grote zaal achter het pand nummer 55 realiseren met een tuin tussen deze vleugel en zijn zeefabriek. Het totale woonhuis kreeg zo de merkwaardige vorm van een winkelhaak, waarvan de lange zijde onderbroken werd door een, inmiddels volgebouwde binnenplaats.

De interieurs moeten toen bijzondere zorg gekregen hebben, getuige de fraaie sporen die er van resten: de marmeren schouw in weelderige rococovormen, de trap met fraai gesneden balusters, betimmeringen en decoratief pleisterwerk in de gang tussen voor- en achterhuis.

Jan Zeper behoorde tot een nieuwe elite van welgestelde kooplieden en industriëlen, die aan het einde van de achttiende eeuw deel wilden nemen aan het gezag. Hij was dan ook actief patriot om de vastgeroeste oligarchische structuur mee te helpen openbreken, nam deel aan de burgerrevolutie van 1785 en was lid van het Leeuwarder vrijkorps. Na het mislukken van de revolutie moest hij uitwijken, ging naar Duitsland, keerde niet met de Franse troepen terug en bleef in ballingschap.

De natuurstenen gevel dateert wellicht uit de tijd van de opvolger van Jan Zeper. De strakke vormen van de gevelplaten en de kroonlijst met triglifien tussen friesplaten doen vermoeden dat de gevelbekleding uit de periode van de Lodewijk XVI-stijl en Empire aangebracht is; dat is ongeveer de periode 1790-1810. Bij de jongste restauratie zijn achttiende eeuwse raamindelingen, dakkapel en forse hoekschoorstenen teruggebracht.

4. Kleine Kerkstraat 25

Het perceel Kleine Kerkstraat 25 was in 1600 al bebouwd, maar het huidige pand is van recente datum. In 1891 liet de timmerman en jaloezieënfabrikant Albert Ooiman dit pand voor zichzelf bouwen. Op de begane grond bevonden zich toen drie deurpartijen, die strookten met de vensters van de eerste en tweede verdieping. De middelste en de rechter deur gaven toegang tot de werkplaats, terwijl de linker via de trap leidde naar en woonhuis op de eerste en volgende verdiepingen.

In 1912 kocht Arjen Timmenga het pand dat sindsdien in handen is van de orgelmakerij Bakker & Timmenga. Rond die tijd zal waarschijnlijk ook de voorgevel gewijzigd zijn. De twee deuren voor het bedrijf maakten plaats voor een grote etalageruit en de woningtoegangsdeur werd vervangen door een portiek. Beide openingen kwamen tevens hoger te zitten.

De orgelmakerij bevindt zich op de begane grond van het pand en in de achterhuisjes op de kleine binnenplaats. De jaren voordat de orgelmakerij erin trok,

gaven de huisjes onderdak aan weduwen en waren ze bereikbaar via de Regenboogsteeg die naast het pand loopt.

Het hoge (drie bouwlagen met kapverdieping) en rijk geornamenteerde pand, zorgt voor een fraaie afsluiting van de Bagijnestraat. De voorgevel werd opgetrokken in de neo-rennaissance stijl. Zij is drie traveeën breed en wordt bekroond door een trapgevel. Het metselwerk wordt horizontaal geleed door kunststenen banden met diamantkopvormen, een kroonlijst boven de pui en een waterslag onder de vensters van de tweede verdieping. De treden van de trapgevel worden afgedekt met geprofileerde kunststenen platen. De boogtrommels boven de vensters van de eerste en tweede verdieping zijn voorzien van siermetselwerk. De kunststenen segmenten zijn ongeveer 8 cm dik en voorzien van een laag gekleurde sierpleister van 5 mm, verdeeld in vakjes die baksteentjes voorstellen. De voegen tussen de vakjes werden apart gevoegd.

In tegenstelling tot de begane grond, die flink gewijzigd werd in de loop der jaren, zijn de volgende verdiepingen nog vrijwel onaangetast. De meeste kamers zijn sober uitgevoerd, met eenvoudige lijstjes langs het plafond, maar bij de voorkamer op de eerste verdieping is duidelijk uitgepakt door de bouwer. Alle wanden zijn voorzien van een lambrisering met lijstwerk. Hierboven bevinden zich velden van behang op linnen die omlijst zijn met gehoute delen. Een zwarte natuurstenen schouw met tegels en een schoorsteen voorzien van gecanneleerde pilasters, geven deze woonkamer nog meer allure. Het motief van de diamantkop op de kunststenen band in de voorgevel, ziet men hier herhaald.

5. Het Prinsessehof, Grote Kerkstraat 11-13

Museum het Prinsessehof, Grote Kerkstraat 9-15, bestaat uit een complex van uiteenlopende bouwwerken, gebouwd in verschillende bouwstijlen. Het herbergt thans een voor Nederland unieke collectie keramische voorwerpen. Het oudste gebouw, nr. 13, is een L-vormige stins met een achzijdige toren tussen de vleugels.

De toren is door een uivormige spits bekroond. De laatmiddeleeuwse stins moet rond 1550 zijn verbouwd, getuige de fraaie spiltrap met de doorsnede van een vierpas in laatgotische stijl en de plafondconstructie van de zaal met moerbalken en kinderbinten. Het pand werd tot voor kort als Papingastins aangeduid, toch zou volgens het recente onderzoek de naam Liauckamastins naar de vroegste bewoners, beter passen. Na de Liauckama's kocht Willem van Haren, Grietman van Het Bildt, het gebouw, samen met de westelijke naastligger. Hij was vermoedelijk degene, die de fraaie pilastergevel van het huidige, brede hoofdgebouw (nr. 11) liet (ver)bouwen. Dit gebouw ontving een voorgevel van 7 traveeën, die beneden door Corinthische pilasters en op de verdieping door pilasters in de composietorde wordt geleed. Zowel de kapitelen als de festoenen boven de ramen zijn fraai gedecoreerd met zandstenen versieringen. De festoenen zijn om de beurt samengesteld uit bloemen en vruchten, tympanons met schelpenmotief en gevleugelde engelenkoppen. Van hem verwierf Maria Louise van Hessen Kassel, douairière van Johan Willem Friso zowel de stins als het pand ten westen ervan, dat ver achter de rooilijn staat. De

halve verdieping of mezzanine werd door hofarchitect Anthony Coulon in 1731 aan de gevel toegevoegd. De ingangspartij dateert uit de 19de eeuw maar past goed in het geheel. In 1742 kocht de prinses het pand nr. 9 aan en liet de pilastergevel verbreden. Bij het complex hoorde ook het in 1874 afgebroken zogenaamde klein huis, nr. 15, later het pakhuis van wijnhandelaar Menalda, waar nu de tegelverzameling van Het Prinsessehof is ondergebracht. Het tot museum verbouwde interieur bevat vele oude bouwelementen, waaronder de gerestaureerde eetzaal van de prinses met goudleerbehang, schouw en lambrisering uit de tijd van Coulon het noemen zeker waard is.

6. Het Coulonhuis, Doelestraat 8

Het voorname pand Doelestraat 8 is omstreeks 1713 gebouwd door Anthonius Coulon. Hij heeft daarbij gebruik gemaakt van enkele delen van de woning, die hij eerder had gekocht van een kleinzoon van de bekende schilder en oud-burgemeester van Franeker, Jacobus Mancadan (1602-1680).

Anthonius Coulon was "Bouwmeester van Syn Hoogheid de Heere Prins van Orangien en Nassauw" en stond in verbinding met de bekende bouwmeester Daniël Marot, "schepper van de Hollandse Lodewijk de Veertiende-stijl".

Het Coulonhuis is in die stijl gebouwd, Het is een deftig, begin achttiende-eeuws pand met een omlijste middeningang, met daarvoor een dubbele stoep met hek. Boven het souterrain bevinden zich twee verdiepingen. De voorgevel wordt afgesloten door een forse geblokte kroonlijst. Daarboven bevinden zich twee langzijdige kappen met daartussen een dakgoot. De vensters - beneden achtruiters en op de verdieping zesruiters - zijn, evenals de deurpartij met fraai gesneden bovenlicht, in het begin van de negentiende eeuw veranderd in empirestijl.

Het rijke interieur stamt voor een deel nog uit de bouwtijd, dus uitgevoerd in de Lodewijk XI V-stijl. In de gang bevindt zich stucwerk, voorstellende Aurora: het ontwaken van de nieuwe dag. De vermoedelijke vervaardiger is de Zwitser Simon. De salon linksachter is een stijkkamer. Hierin bevinden zich een rijk gesneden schouw, een beschilderd plafond, een sopraporte en op de wanden in Lodewijk XV-stijl beschilderd behangsel, afkomstig uit een patriciërshuis te Groningen. De midden zeventiende-eeuwse "Spaanse stoelen" zijn afkomstig uit de gedeputeerdenzaal van het Provinciehuis. Aan de muren hangen schilderijen voorstellende Coulon, zijn vrouw en twee dochters.

In het Coulonhuis bevinden zich in totaal vijf mooie, bewerkte openhaarden met daarboven schilderstukken, waarvan een aantal toegeschreven kan worden aan Albertus Otto Swalue (1683-1768), Souterrain en verdiepingen worden verbonden door een trap met rijk gesneden balusters. In de gang bevindt zich een poortje afkomstig uit een huis naast de Waalse kerk. Meerdere interieuronderdelen zijn door notaris Nanne Ottema, die het Coulonhuis in 1938 liet restaureren, aangebracht. Hij stelde ook het Coulonhuis ter beschikking aan de Fryske Akademy, die in 1938 werd opgericht.

In de loop der jaren onderging het Akademygebouw een aantal uitbreidingen. Op de plaats van het eveneens door Coulon gebouwde "Hemeltje", verrees in 1958/1959 onder architectuur van ir. J.E. Wiersma, het gebouw met de wapenstenen en de zwaan. Nog later werden Doelestraat 6 (met hierin een prachtig gesneden schoorsteenmantel), Groeneweg 6 en Doelestraat 4 (met hierachter de voormalige levertraanfabriek van Draisma van Valkenburg) bij het Coulonhuis getrokken. Achter het gehele gebouwencomplex bevindt zich een fraaie binnenstadstuin. Voor het Coulonhuis aan de Doelestraat (genoemd naar de Schuttersdoelen) bevindt zich een tijdelijk parkeerterrein dat nog vraagt om een verantwoorde architectonische invulling om op die manier de straatwand weer gaaf te maken.

7. Monnikemuurstraat 123

Het woonhuis met winkel, Monnikemuurstraat 123, is een belangrijk en opvallend element in het straatbeeld van de Nieuweburen door de hoogte, de breedte en de verspringing van de zuidelijke rooilijn van de Nieuweburen. Toen deze rooilijn zuidelijker lag, was dit nog sterker het geval.

Het hoofdpand is vermoedelijk in het eerste kwart van de negentiende eeuw gebouwd in opdracht van Thomas Roukes, koopman, distillateur en tevens wijkmeester van wijk K. Tegen de achterzijde is later een uitbouw geplaatst. Hierin bevond zich (nu nog zichtbaar) een ondergrondse doorgang naar de Nieuwburengracht.

Het pand heeft een rechthoekig grondplan. Het is vier traveeën breed. De twee bouwlagen worden gedekt door een hoog zadeldak met voorschild. De gevel wordt afgesloten door forse kroon- en gootlijsten. In de voorgevel bevinden zich empire vensters (boven zesruiters, beneden achtruiters en een etalageraam). Boven de ramen bevinden zich hanekammen van 1½ steen hoog. De voorgevel is gemetseld van lichtbruine mangaansteen. In de bepleisterde topgevel achter bevindt zich een hijsbalk.

In het huis is de oorspronkelijke indeling en betimmering nog in hoofdzaak intact. In de winkel zitten uit de bouwtijd een rondbooglicht en een dubbele rondboog, die rust op gecanneleerde pilasters met lijstkapitelen. In de vertrekken bevinden zich nog de bedsteden en de schoorsteenmantels met hierin schilderstukken, waarop zijn afgebeeld: een gezicht op de Prinsentuin en Oldehove, een zeegezicht, een Fries dorpsgezicht en een allegorie voorstellende geloof, hoop en liefde (bijbel, anker en bloeiende roos).

De rijkgesneden empire kastwand in de woonkamer boven is afkomstig uit het pand Nieuwestad 69 (restaurant Hong Kong). Het grote, omtimmerde stookgat in de benedenkamer voor doet vermoeden, dat zich hier vroeger de drankstokerij bevond. Het huis wordt gedekt door een grote en hoge sparrenskap met enkele jukverbindingen. In het pand bevinden zich een geheime bergkast en een geheime lade. Omstreeks 1840 woonde de Leeuwarder "muzykmeester" Petrus Wedemeyer in het huis. In 1985/1986 heeft een uitgebreide restauratie plaatsgevonden.

7. Eebuurt 10

De Eebuurt ligt aan de westzijde van de Ee, later Dokkumertrekvaart genoemd, net buiten de stadswallen tussen de voormalige Hoekster- en Wissesdwinger. De buurt kreeg de naam Camstraburen omdat het geslacht Camstra in de loop van de zestiende en zeventiende eeuw, tegen een zekere grondpacht, enige erven ter bebouwing afstond. In de loop van de achttiende eeuw werden verschillende huizen en fabrieken verbouwd, maar ook geheel nieuw gebouwd.

In 1859 vond de doorgraving van de Ee naar de stadsgracht (bij de Noorderbrug) plaats, waardoor enkele panden moesten verdwijnen. Na deze doorgraving werd vanaf 1877 niet meer de naam Camstraburen maar Eebuurt voor dit gebied gebruikt.

De panden nr. 10 en 14 hebben een grote gelijkenis en zijn wellicht in dezelfde periode gebouwd. De opbouw van de gevel, de raamafmetingen, de hoogte en breedte van de gevel en de vorm van de kap zijn identiek.

De oudste koopakte van het pand Eebuurt 10 is gedateerd 1794. Het pand behoorde toen aan een koopman, fabrikant en commissionair. In 1868 wordt het huis bewoond door een "Direkteur van den arbeid van huis en orde en tucht". In 1887 wordt een "lieutenant" de bewoner van het huis. W.C.A. Hofkamp, Direkteur Gemeentewerken in Leeuwarden, woonde hier van 1895 tot 1924.

Het pand is twee verdiepingen hoog en bezit onder het evenwijdig aan de straat geplaatste zadeldak een zolderverdieping. De kap sluit aan beide zijden tegen de topgevels aan en deze worden beëindigd door schoorstenen met borden.

De brede voorgevel is vijf raamtraveeën breed. De bovendorpels van de vensters zijn licht gebogen en de schuiframen kennen de Empire-indeling met zes ruiten. De toegang, in het midden van de gevel, wordt geflankeerd door gecanneleerde pilasters op basement, waarop ionische kapitelen die een vlak fries met geprofileerde kroonlijst dragen. Het geheel dateert uit het laatste kwart van de achttiende eeuw. De huidige toegangsdeur is afkomstig uit het museum Het Princessehof. De voorgevel van het huis is ongetwijfeld, evenals zovele huizen in de stad Leeuwarden, in de tweede helft van de negentiende eeuw bepleisterd en gewit. In het pleisterwerk zijn horizontale voegen getrokken.

De gevel van nr. 10 wordt beëindigd door een op consoles gedragen goot met geprofileerde lijst. De consoles zijn rijk gesneden en geven met de vormgeving van de ingangspartij de aanleiding tot de datering uit het laatste kwart van de achttiende eeuw. De in het pand aanwezige betimmeringen en behangselschilderingen zijn uit dezelfde periode.

Het pand is evenwel ouder en uit het materiaal van de huizen bleek dat het een L-vormige plattegrond bezat. Op de begane grond zijn er twee vertrekken naast de gang gesitueerd. De gang ligt in het midden van het pand en leidt naar de keuken aan de achterzijde. De kamers bezaten bedstee-wanden en schouwen. Ook de

geheel betegelde keuken bezat een schouw en ook vaste keukenkasten en een pomp. De salon op de verdieping is voorzien geweest van behangschilderingen (die zijn opgeslagen) en bezit nog een fraaie laat-achttiende-eeuwse schouw, gesneden met rococo-motieven en een tegeltableau met twee pauwen, vaas met bloemen en een stadsgezicht. Ook de bedstedewand is voorzien van rococo-motieven.

Het naastliggende huis nr. 8 heeft bij het pand (nr. 10) behoord. Dit verklaart ook de ligging van het toilet in de zijgevel van nr. 8. In dit pand was de paardestal en stond de koets. De verdieping was waarschijnlijk ingericht als dienstwoning.

8. Nieuweburen 111

Aan de rand van één van de drie Leeuwarder terpen, Nijehove, is in 1398 door een nieuw gegraven gracht het noordelijk stadsdeel begrensd. Vanaf de Dubbele Pijp (nu Voorstreek) liep deze over de huidige Nieuweburen naar het Schoenmakersperk in de richting van de Boterhoek. Met het graven van een nieuwe gracht in het midden van de zestiende eeuw kon in het gebied tussen de beide grachten een nieuwe stadsuitleg plaatsvinden (1546 Nyeuwbuyeren). In het midden van de zeventiende eeuw kregen de bewoners aan de zuidzijde aangezegd de wallen te ontdoen van "gemacken en de bargehocken" (1644), mogelijk wegens stankoverlast in de stad. Uit de door Johannes Sems en Pieter Bast in 1603 gemaakte vogelvluchtk kaart van Leeuwarden blijkt de ontwikkeling van het nieuwe stadsdeel: zowel aan de zuidzijde als aan de noordzijde van de Nieuweburen een regelmatige bebouwing van stenen huizen met 2 à 3 woonlagen, een zolderverdieping onder zadeldaken en topgevel. De door Schotanus gepubliceerde kaart uit 1664 geeft een identiek bebouwingspatroon. Een belangrijke wijziging onderging de Nieuweburen in 1863-1865 door de demping van de stadsgracht, het op gelijke hoogte brengen van de kaden aan de zuidzijde met die van de noordzijde en het naar voren brengen van de rooilijn in het gedeelte tussen de Monnikemuurstraat en de Breedstraat.

Het gebied ten noorden van de Grote- of Jacobijnerkerk bood door de eeuwen heen vooral huisvesting aan de minder goed gesitueerden. Het oostelijk deel van de Nieuweburen huisvestte timmerlieden, schilders, stukadoors meubelmakers, kleermakers en kleine middenstanders. Uit de volkstelling van 1829 blijkt dat de Nieuweburen 111 huisvesting biedt aan de timmerman Jan Jans Waringa, zijn vrouw Fokje Folkertsma en haar broer, de advocaat Ulbe Folkertsma. Bij de volkstelling van 1839 laat Jan Jans zich inschrijven als schipper. Zijn vrouw Fokje zou het huis tot haar overlijden in 1877 bewonen. Zij is dan al acht jaar weduwe.

Jan Jans heeft betekenis voor het pand gehad, omdat hij het initiatief nam tot een drastische verbouwing van het pand. Het pand Nieuweburen 111 bestaat uit twee bouwlagen met een zolderverdieping. De voorgevel is drie raamtraveeën breed. Het is gemetseld in een klein formaat helder bruine steen en met dunne kalkspecie gevoegd. De vensters bezitten de voor de eerste helft van de negentiende eeuw kenmerkende indeling: zesruitsschuiframes. De toegang wordt omlijst en bekroond door een vlak fries met kroonlijst. Oorspronkelijk bezat de toegang dubbele deuren.

De gevel wordt beëindigd door een vrij vlak fries en een geprofileerde goot op klossen. De schildkap is belegd met blauwe, geglazuurde Hollandse golfpannen en bezit aan de voorzijde een dakkapel. Op de nog staat nog één van de oorspronkelijk twee hoekschoorstenen met bord. In de loop der jaren is de indeling van het interieur ingrijpend gewijzigd. Alleen een vijftal schilderijen op panelen herinneren nog aan de ingrijpende verbouwing die na 1829 heeft plaatsgevonden. De schilderijen stellen voor een gezicht op de Prinsentuin vanaf de stadsgracht, een ijstafereel in een onbekende stad, zeilschepen nabij een eveneens onbekende stad, een afbeelding van het in 1829 in Groningen gestichte monument voor Henry Daniel Guyot (1753-1828) en een gezicht van Camstraburen van voor de doorbraak van de Ee naar de stadsgracht in 1859. Op vier van de schilderijen neemt water een belangrijke plaats in, hetgeen wijst op de interesse van Jan Jans Waringa voor de scheepvaart.

9. Het Eysingahuis, thans onderdeel van het Fries Museum, Koningsstraat 1

Op de hoek van de Koningsstraat en de Turfmarkt staat sinds 1783 het Eysingahuis, waarin een eeuw later, in 1881, het Fries Museum zijn huisvesting kreeg. Het is gebouwd in de strakke, symmetrische Lodewijk XVI-stijl. De grootste aandacht valt op de plint van natuursteen voor de kelderverdieping en op het fraai gesmede hek met decoratieve stijlen in Lodewijk XVI-vormen. Boven de kelderverdieping zijn twee verdiepingen in baksteen opgetrokken. De toegang tot de woning aan de Koningsstraat - tot 1970 ook de toegang tot het museum; in dat jaar opende het zijn deuren aan de Turfmarkt - heeft een fraai accent gekregen in de ingangspartij: een bordes met dubbel trapje voert naar een omlijste deur met een halfrond bovenlicht. Boven het venster is een lijstwerk met mooi gesneden decoraties van obelisk en guirlandes.

Bouwheer van de patriciërswooning was jonker Frans J.J. van Eysinga. Hij had in 1773 van zijn grootvader Johan Vegelin van Claerbergen diens huis op de hoek Koningsstraat/Turfmarkt geërfd. Helemaal content moet jonker Frans niet zijn geweest met het dusgeheten Vegelinhuis. Hij besloot het af te breken en te vervangen door het huidige huis, dat tussen 1781 en 1783 tot stand kwam. Er zijn duidelijke aanwijzingen, dat een groot deel van het huis reeds in 1781 gereed was, maar de salon is blijkens een opschrift eerst in 1783 van behang voorzien. In de jaren-tachtig was het huis in elk geval volop bewoond. Maar toch nog niet in de huidige vorm. Het Eysingahuis sloot eerst nog een pandje in, dat precies op de hoek van de Koningsstraat en de Turfmarkt stond en in het bezit was van de boekhandelaar Johannes Seybel. In 1806 kon deze sta-in-de weg worden gekocht en afgebroken - op de kelders na, maar ook de kelders van het eerdere Eysingahuis bleven intact: ze dateren zeker uit de zeventiende eeuw en misschien nog van eerder - waarna het Eysingahuis één gesloten blok kon worden. Aan de buitenkant is op geen enkele manier te zien, dat er in 1781 en een kwart eeuw later in 1806 aan is gebouwd.

Het huis is omstreeks 1864 door vererving het bezit geworden van Jkvr. C.A. de Beaufort. Ze verhuurde het echter aan ir. Ph.J.H. Hayward, hoofdingenieur van de

(Rijks)Waterstaat in Friesland. Hij was tussen 1867 en 1879 de laatste bewoner. Nog in 1879 werd het verkocht aan het Fries Genootschap, dat in het monumentale pand het Fries Museum stichtte. Daarbij werden de vertrekken op de begane grond, het trappenhuis en de keuken uit 1781 zoveel mogelijk intact gelaten. Geheel in stijl zijn de salon (nu een der zilverkamers), de eetkamer (lange tijd een bestuurskamer, maar nu opnieuw eetkamer) en de hoekkamer met het geschilderde behang uit 1806. Ook in eetkamer en salon zijn de oorspronkelijke decoraties - schoorsteenstukken, betimmeringen, stucplafond - grotendeels behouden, al moeten deze ruimten hun originele behang missen.

11. Voorstreek 11

Op de stadsplattegrond uit 1600/1603 is te zien dat het perceel Voorstreek 11 toen al bebouwd was. Sindsdien is er veel aan het pand veranderd, maar de hoofdindeling van voorhuis, binnenplaats en achterhuis was toen al aanwezig.

Het voorhuis bestaat uit twee delen: het voorste deel, dat vanouds het bedrijfsgedeelte vormde en achterhuis. In 1765 werd dit voorste deel grondig verbouwd. Er kwam een nieuwe gevel voor en vermoedelijk is toen ook de ruimte achterin de winkel verbouwd. De indrukwekkende achterwandbetimmering en de schouw, geflankeerd door de twee schuiframen, stammen uit die tijd.

Het achterste deel, dat een souterrain bevat, moet in de loop der eeuwen ook ingrijpend zijn verbouwd. Ook hier werd een nieuwe gevel voorgezet en werd de kap verhoogd blijkens de bouwsporen in de zijmuur. Waarschijnlijk vond deze verbouwing plaats rond 1800 toen ook het interieur van het voorname vertrek direct boven het souterrain betimmerd werd in de toen heersende Empire-stijl.

Het achterhuis werd in de tweede helft van de negentiende eeuw volledig vervangen. Achter huizen deden dienst als keuken, pakhuis of als woonhuis. De kap werd meestal dwars geplaatst om de lichttoetreding naar het voorhuis zo groot mogelijk te houden.

De uit 1765 stammende bakstenen klokgevel heeft een fraaie zandstenen omlijsting. Zowel de baksteen als de zandsteen zijn geschilderd in kleuren die niet al te veel afwijken van het materiaal dat zij moeten beschermen. De huidige pui werd er in de jaren-twintig van deze eeuw onder gezet. Aan het metselwerk (de hanekammen) boven deze pui, kan men zien waar vroeger de openingen zaten. In het bovenste venster zat vroeger vermoedelijk een luik.

In het voorste deel, achterin de groentewinkel, bevindt zich het kantoor dat vroeger was afgesloten van de winkelruimte, met een rijke Rococo betimmering. De begrenzing van dit "comptoir", zoals men het vroeger noemde, is herkenbaar gemaakt in het plafond. Tijdens de restauratie kon ook meteen vastgesteld worden dat de oorspronkelijke verflaag nooit werd overgeschilderd! Op deze verflaag is thans een nieuwe aangebracht in vrijwel exact dezelfde kleur. Boven dit voorste deel bevinden zich nog een woonkamer en een vliering.

Door het souterrain verschillen de vloerniveaus van het voorste en het achterste deel aanzienlijk. Zij worden echter moeiteloos met elkaar verbonden door de nog aanwezige eiken spiltrap.

Het vertrek boven het souterrain heeft een fraaie betimmering met kenmerken van de Empire-stijl. Dit was duidelijk het belangrijkste woonvertrek. Achter de fraaie wand, waar thans de keuken staat, bevond zich vroeger de bedstee. Boven deze woonkamer bevinden zich nog twee slaapkamers en een zolderverdieping.

12. Over de Kelders 6

Het gebouw Over de Kelders 6 trekt met zijn rijk vormgegeven gevel onmiddellijk de aandacht. Het is in 1884 als woonhuis gebouwd voor de koopman Franciscus Hajonides van der Meulen. Architect Hendrik Kramer, die zich in 1878 in Leeuwarden vestigde, ontwierp het pand in de zogenaamde eclectische stijl. Oorspronkelijk bevatte het gebouw een souterrain, twee bouwlagen en een schildkap. In 1929 werd het souterrain en de onderste bouwlaag door een winkelpui vervangen. De oude rijk gesneden deur werd hergebruikt voor de entree links in de portiek.

Boven de latei van de winkelpui ziet men de nog originele gevel van Kramer. Deze is drie traveeën breed. Het middelste travee met openslaande deuren wordt extra geaccentueerd door een op zware consoles rustend balkon met vaasvormige balusters. Deze deur is met in pleisterwerk uitgevoerd ornament geheel omlijst. De bekroning met guirlandes en een door een siervaas doorbroken segmentvormig fronton is een zeer geslaagd motief. De ramen aan weerszijden kregen borstweringen van sierpleister en eveneens omlijstingen waarin rozetten en flinke sluitstenen zijn verwerkt. De gevel wordt door een hoge kroonlijst op versierde consoles afgesloten. Boven deze lijst rijst het voorschild van het dak op met in het midden een kajuit met wangen en fronton en aan weerszijden kleine kajuiten voorzien van ronde venstertjes. In het pand is de gang met stucwerk en een nagebootste hertekop met een echt gewei zeker het bekijken waard. De achterkamer bevat ook een stucplafond. In het trappenhuis zijn nog glas-in-loodramen aanwezig. Boven stralen achterkamer met stucplafond en schoorsteenmantel en voorkamer met veel stucwerk en geschilderde ornamenten in de eclectische stijl, een bijzondere sfeer uit.

In de tuin bevindt zich onder andere een met zink beklede fontein. Deze werd in 1885 bij de firma F. Kahle en Zn. te Potsdam besteld. De fontein bestaande uit waterbakken, vier engeltjes en een vrouwenfiguur (Fortuna of een nimf), werd onlangs gerestaureerd.

13. Zuidergrachtswal 14

Het buitenhuis Zuidergrachtswal 14 valt op door de verschillende aanzichten. Dat onderscheid is niet verwonderlijk. Het front en de direct erachter gelegen vertrekken zijn in de jaren 1750 tot stand gekomen; de huidige vensters zijn overigens niet origineel. Aan de tuinzijde heeft het pand vermoedelijk omstreeks 1860 over de volle breedte een uitbreiding ontvangen, waardoor het ongeveer in omvang verdubbelde. Het is een wonderwel geslaagde combinatie geworden.

Door de vrede van Munster (1648) verviel de noodzaak van een onbelemmerd schootsveld vanaf de stadsomwallingen. Nadien verzezen buitenverblijven buiten de verdedigingswerken. Een van deze woningen werd in 1751 gekocht door de koopman Jan Klemrink en zijn vrouw Agate Wesselius. Klemrink had aanzien in Leeuwarden. Hij bracht het ondermeer tot lid van de stedelijke vroedschap en tot burgemeester, een post die hij de laatste twee jaar voor zijn dood in 1756 bekleedde. Het echtpaar moet puissant rijk zijn geweest, getuige het voorname grachtenhuis Nieuwestad 61, dat het in 1747 liet bouwen. Het nieuw verworven eigendom aan de Zuidergrachtswal voldeed klaarblijkelijk niet aan de wensen van de Klemriks; ze lieten het grondig moderniseren of zelfs volledig opnieuw optrekken.

Dit woonhuis bestaat uit twee ondiepe maar uitgestrekte lage vleugels van drie raamvakken, die een entree flankeren. Het geheel wordt afgedekt door een hoge schildkap met leibedekking. De ingangspartij trekt de meeste aandacht. Een eenvoudige deur met bovenlicht heeft een omlijsting van gecanneleerde pilasters gekregen, die niet zoals gebruikelijk volgens het klassieke ordensysteem door kapitelen worden afgesloten, maar door grote consoles. Ze dragen een forse dakkajuit met zijramen en een 9-ruits schuifvenster. Op de kajuit staat een zwaar kuifstuk met zwierige rococo-ornamentiek en de alliantiewapens van het echtpaar in het midden. Die ornamentiek werd vooral toegepast in interieurs en wordt gekenmerkt door speelse vormen en asymmetrische patronen. Het buitenverblijf is een vroeg voorbeeld van deze stijl in Leeuwarden.

Het interieur verkeert goeddeels in originele staat en bezit nog de stucplafonds met lofwerk van ranken, bladeren, bloemen en druiventrossen, de lambriseringen en decoratief houtsnijwerk met typerende motieven zoals de rocaille, de golvende serpentinlijn en het gordijnkwastje. Achter de voordeur ligt een royale ontvangsthal. Twee portes brisés met getoogde bovendorpel, bekroond door kuiven, geven toegang tot de woonvertrekken. De grote salon rechts wordt gedomineerd door een enorme schouw van een type dat veel voorkwam in de periode 1710-1750. De boezem draagt een in weelderig snijwerk gevatte spiegel en een schilderstuk. Hierop zijn een ruiter en een liggend paard afgebeeld. De zogenaamde grisaille-techniek moet een driedimensionaal karakter suggereren. Fraai is ook de betimmering rond de vensteropeningen. In de diepe dagkanten zijn de blinden gebouwen, waarmee de ramen afgedekt kunnen worden. De vensterbanken kunnen tevens als zitje dienst doen. Achter de andere dubbele deur leidt rechts een trap naar de zolder en links een tussenhalletje naar een kleinere woonkamer.

Hier staat een tweede monumentale schouw. De boezem, met een geprofileerde kroonlijst en een versierde gewenkte onderlijst, wordt gedragen door voluutvormige consoles op wandpilasters. De Leeuwarder decoratieschilder Rienk Keyert heeft het schoorsteenstuk vervaardigd. De voorstelling is ontleend aan de Griekse mythologie en toont waarschijnlijk Procris die haar geliefde Cephalis van de jacht probeert te

weerhouden, omdat ze bang is hem aan de verleidelijke Aurora te verliezen. Naast de schouw bereikt men via een in de lambrisering weggewerkte deur de smalle bodekamer. Onder de hele oostelijke vleugel bevindt zich een manshoge voorraadkelder met plavuizenvloer, die wellicht van vóór 1751 dateert. Betegelingsrestanten duiden erop dat hier vroeger ook kookgelegenheid was. Of die ook na 1751 als zodanig gebruikt werd, is onzeker. In ieder geval kreeg het huis op een gegeven moment een keukenaanbouw, nu grotendeels opgenomen in de negentiende-eeuwse vleugel. Voor die uitbreiding moest wel een uit 1751 daterende veranda achter en bereikbaar vanuit de salon wijken. Hier konden de bewoners van een riant uitzicht over de tuin genieten. Er zijn nog venster- en deuropentrekken zichtbaar in de voormalige buitenmuur van de salon. Wat gelukkig bleef is de opmerkelijk diepe landschappelijke privé-tuin, een bijzonderheid in Leeuwarden.

14. Ossekop 9

Het deftige herenhuis Ossekop 9 geeft een goede indruk van de stijlvolle wooncultuur der welgestelden in de late achttiende eeuw. Met de bouw is blijkens archiefstukken kort na 1776 gestart. Opdrachtgever was Petrus Adrianus Schik, telg uit een juristengeslacht en zelf advocaat en hoogste ambtenaar bij de Provinciale Staten van Friesland. Raakte Schik gedurende de bouw in financiële problemen? In 1780 verkocht hij namelijk het nog onvoltooide huis. De nieuwe eigenaar bedong dat "al het onafgemaakte werk (-) door den verkoper ten zijnen koste zal worden afgedaan". Schik mocht als tegenprestatie enige tijd de begane grond bewonen.

Het herenhuis bezit de monumentale allure van het Lodewijk XVI-classicisme. De architectuur liet zich na de speelse rococo inspireren tot het toepassen van correctere klassieke schema's. Symmetrie, evenwicht en strakkere decoraties deden hun herintrede. Ossekop 9 is waarschijnlijk het eerste voorbeeld in Leeuwarden van een pand in deze stijl.

Het woonhuis heeft de regelmatige opstand uit de bouwtijd behouden. Het is vijf raamvakken breed en telt twee lagen onder een (omstreeks 1910 vernieuwd) tentdak met hoekschoorstenen. De voorgevel rust op een plint met panelen en wordt afgesloten door een brede lijst die met trigliefen en guirlandes versierd is. De representatieve entree in het midden heeft een dubbele deur met gesneden bovenlicht, omlijst door geblokte pilasters die een entablement met leeuweskoppen ondersteunen. De plaats van de ingang wordt benadrukt door vazen, een portretmedaillon en bladbundels rond het verdiepingsraam. Een driehoekig timpaan over drie traveeën bekroont daarboven de gevellijst. Het veld draagt een medaillon met een mannenkop. Direct achter de voordeur bevinden zich de best geconserveerde ruimten: de hal en een lange gang naar de voormalige tuin, met tegelvloeren van wit geaderd marmer, hoge lambriseringen in een bijpassende geschilderde marmerimitatie, en gepleisterde wanden en plafonds die door strakke profiellijsten in rechthoekige vakken worden verdeeld en versierd zijn met festoenen en rozetten. Naast de voorkamerdeuren in de hal hangen bovendien medaillons aan linten, twee met een vrouwen- en twee met een mannenportret, vormgegeven naar de Romeinse mode. Een medaillon op het plafond wordt omkranst door een

laurierbundel; de putto heeft een boek en een fakkel als attributen. Vanuit de hal geeft een glazen deur met boven- en zijlichten toegang tot de gang. Daar, in de kern van het pand, staat het trappenhuis met een kuiptrap met ovaalvormig schalmgat. Het bovenlicht bestaat nog wel maar is helaas dichtgezet bij de dakvernieuwing.

Aan weerszijden van de as door het huis liggen twee vertrekken die vermoedelijk een verbinding en-suite hadden. Over de functionele indeling blijven we in het ongewisse. In de achterkamers stonden vroeger schouwen - waar, is nog zichtbaar door inspringingen in de perklijsten op de plafonds. Het plafond links heeft de fraaiste stucversiering met velerlei ooftmotieven; mogelijk was hier de eetkamer. Naar verluidt is met name in de jaren '50 veel schade toegebracht aan het interieur; de meeste lambriseringen zijn toen verdwenen. Tegenwoordig biedt het pand onderdak aan een drukkerij, die respect voor de waardevolle onderdelen toont.

15. Berlikumermarkt 17

Hoe nuttig het is om in de Leeuwarder binnenstad verder te kijken dan een etalage breed is en hoger te kijken dan alleen naar een winkel deur bewijst ook dit pand weer. Van oorsprong is het een van de rijke herenhuizen van Leeuwarden: een brede gevel met zes raamtraveeën, twee bouwlagen met hoge, rechtgesloten vensters en ter afsluiting een kroonlijst met boven de muurdammen zeven consoles, die een vormgeving hebben, waarin twee elkaar opvolgende stijlen - het sierlijke rococo en het strakke Lodewijk XVI - origineel zijn vermengd. De woning zelf ademt de Lodewijk XVI-stijl en toont verwantschap met het Eysingahuis, Koningsstraat 1, waarin het Fries Museum intrek heeft genomen.

Tussen de beide patriciërswohnungen is nog een relatie. Bouwde jonker Frans van Eysinga in 1781 zijn nieuwe huis aan de Koningsstraat, de woning aan de Berlikumermarkt werd kort voor 1789 gebouwd door Schelto Hessel Roorda van Eysinga, grietman van Haskerland. Hij was vader van jonker Frans. Hij bewoonde het huis tot zijn overlijden in 1791, slechts kort dus. In zijn testament staat het vermeld als "mijn nieuwgebouwde en thans bij mij bewoonde huizinge met de stallinge en verdere annexe, staande binnen Leeuwarden". Na zijn dood werd het verhuurd aan P. Cats en in het vervolg is er op deze plaats geen sprake meer van adel en van grietmannen. Maar het huis bleef er even monumentaal om.

Dat is het ook nu nog wel, maar het heeft toch wel een veer moeten laten. Dat is gebeurd in 1893. De manufacturier Ype Bolman liet het huis toen verbouwen, waarschijnlijk door architect W.C. de Groot, die in dat jaar de bovenwoning betrok. Bij de verbouwing werden de drie linker traveeën met de omliggende ingangspartij vervangen door een winkelpui, die op zichzelf wel aardig is en karakteristiek voor het einde van de negentiende eeuw, maar toch afbreuk doet aan het geheel. Bij die gelegenheid werden ook de dakkapellen verlaagd en van hun frontons ontdaan, terwijl de hoge dwarskap werd afgeknot.

Al vele jaren is het pand in gebruik als winkel en magazijn van de heer Reitsma, die het tot voor kort huurde, maar nog onlangs het hele huis verwierf. Daarbij behoren

niet alleen de winkel, maar ook de daarachter gelegen magazijnen aan de Ossekop. Een verbouwing is reeds per advertentie aangekondigd. Het is daarbij de bedoeling van de heer Reitsma om, als het hem mag lukken, de bovenwoning te restaureren. In het bijzonder de salon, de rechtervoorkamer, is een van de fraaiste interieurs van Leeuwarden. De wanden zijn in traveeën verdeeld door pilasters met ionische kapitelen, die een mooie lijst dragen, die voorzien is van consoles met daartussen rozetten. Tussen de pilasters bloemslingers, die door goudkleurige linten bijeen worden gehouden. Geheel in stijl is het stucplafond. De ruimte mag dan intensief zijn gebruikt, het interieur is niettemin goed bewaard gebleven en verdient nu en in de toekomst alle aandacht.

Colofon

Uitgave: Comité Open Monumentendag Leeuwarden

Tekstbijdragen:

Jochum Admiraal, Rolf de Booij, Hendrik ten Hoeve, Peter Karstkarel, Hugo Kingmans, Leo van der Laan, Andries Monna, Rita Mulder-Radetzky en Rienk Terpstra

Fotografie: Siep van Lingen, Jaap Spieker, Constant van Scherpenseel, Paul Jansen en Monumentenzorg gemeente Leeuwarden

Druk: Wielsma BV Leeuwarden

Vormgeving: Impact Vormgeving

Sponsorvermelding

De Open Monumentendag op 17 september 1988 kan in Leeuwarden georganiseerd worden dankzij financiële medewerking van:

Gemeente Leeuwarden
Stichting Juckema-Siderius Fonds, Leeuwarden
Maatschappij tot 't Nut van het Algemeen, Leeuwarden
Friese Aannemers Organisatie
Waterleiding Friesland
Makelaardij K. van der Valk, Leeuwarden
Makelaardij Dijkstra & Zn. bv, Leeuwarden
Makelaardij Hellema bv, Leeuwarden
Makelaardij Weimac, Leeuwarden
Makelaardij F. Popma & zn., Leeuwarden
Makelaardij Friesland, Leeuwarden

De Open Monumentendag zou niet plaats kunnen vinden zonder medewerking van de eigenaars/beheerders van de 15 opengestelde panden. Speciale medewerking werd verkregen van museum Het Princessehof.

Open Monumenten in de dorpen ten zuiden van Leeuwarden 1989

Inleiding

Op de Open Monumentendag van 1989 wordt aandacht besteed aan de dorpen ten zuiden van Leeuwarden. Huizum, Hempens, Teerns, Goutum, Swichum, Wirdum en Wytgaard zijn rijk aan monumenten die een bezoek alleszins rechtvaardigen. Ze liggen in het voormalige zuidelijk deel van de grietenij (na 1851 gemeente) Leeuwarderadeel. De grietenij grensde in het oosten aan Tietjerksteradeel, in het zuiden aan Idaarderadeel, in het westen aan Baarderadeel en Menaldumadeel en in het noorden aan Ferwerderadeel. Het oude Leeuwarderadeel bestond in de vroege Middeleeuwen uit een noordelijk, een middel- en het zuidelijk trimdeel. Het middelste gedeelte maakte zich aan het eind van de dertiende eeuw als stad los en die stad Leeuwarden werd in 1435 officieel erkend. Het zuidelijk trimdeel werd pas op 1 januari 1944 bij Leeuwarden gevoegd. Vanaf die datum bestrijkt de gemeente Leeuwarderadeel slechts het gebied van het voormalige noorder trimdeel met als hoofdplaats Stiens. De aanzienlijke inkrimping van Leeuwarderadeel hangt met de uitbreiding van de stad samen. Leeuwarden werd steeds meer het economische centrum in de provincie en had belang bij een groei in zuidelijke richting. Met de zuidwaartse verlegging van de gemeentegrens ging het dorp Huizum deel uitmaken van de stedelijke agglomeratie Leeuwarden

In 1951 werd het Van Harinxmakanaal geopend om een betere scheepvaartverbinding te creëren en de ontwikkeling van de industrie te bevorderen. Aan het einde van de jaren-vijftig is naast de oude dijk Rijksweg 32 aangelegd, waardoor Leeuwarden een betere verbinding met het zuiden heeft gekregen. De andere dorpen, alle gelegen ten zuiden van het genoemde kanaal, hebben hun dorpsstatus behouden doch sorteren thans onder het bestuur van Leeuwarden.

Beknopte geschiedenis

Het zuidelijke gebied van het voormalig Leeuwarderadeel bewaart zowel landschappelijk als qua nederzettingspatroon veel sporen van een rijke geschiedenis. Het landschap wordt bepaald door een noord-zuid lopende kwelderrug die langs de Middellzee is ontstaan. Uit de periode dat een groot deel van het gebied ten zuiden van Leeuwarden bloot stond aan de invloed van de zee, zijn tot op heden nog de bochtige waterlopen van oude slenken bewaard gebleven. Gedeelten hiervan zijn later opgenomen in de vaarwegen die de dorpen onderling verbonden. Deze oeroude resten kan men nog in het huidige landschap waarnemen.

Op de kwelderruggen verrezen de eerste nederzettingen, die al in de Romeinse tijd bewoond waren, getuige de archeologische vondsten, die thans in het Gries Museum worden bewaard. De terpen waren opgeworpen in verband met het rijzen van de zeespiegel, vooral in de periode tussen ongeveer 300 en 800 na Chr. Ze boden een veilige woonplaats voor de bewoners. Een aantal terpen groeide uit tot terpdorpen. Omstreeks 1200 werden de eerste stenen kerken gesticht. De kerken vormen tot op vandaag opvallende oriëntatiepunten in het landschap. Samen met de

boerderijen zijn zij de oudste en belangrijkste bebouwingselementen in het huidige landschap ten zuiden van Leeuwarden. De boerderijen zijn greidboerderijen, vanwege de goede kleigrond die zeer geschikt was voor het weiden van vee. Tot in de zeventiende eeuw kwam echter ook akkerbouw voor. Naast kerk en hoeve waren stins en state zeer belangrijke gebouwentypen. States en stinsen waren in bezit van de hoofdelingengeslachten ofwel de adel. Door grondbezit konden ze macht uitoefenen en bestuurlijke posities bekleden: grietman of lid van Staten en Hof. Om hun status te benadrukken lieten ze in de dorpen of er buiten versterkte stenen huizen of stinsen bouwen. Later werden deze eerder op comfort gebouwd en zo ontstonden de staten.

De hoofdelingen vochten onderling, vooral in de vijftiende eeuw, die bekend staat als de periode van de strijd tussen Schieringers en Vetkopers. Een van de bekendste gebeurtenissen is de slag bij Barrahûs onder Wirdum, die in 1492 plaatsvond. Hier werden Bocke Harinxma en de Sneekers door de Leeuwarders en hun bondgenoten verslagen. De strijd tussen Schieringers en Vetkopers was een krachtmeting tussen de edelen van de staten op het platteland en tegelijkertijd met de machtige families uit Leeuwarden. Bij de onlusten werden onder meer de stinsen en staten van de families Camstra en Unia bij Wirdum verwoest.

Over deze stormachtige periode worden wij ingelicht door de oude kronieken, hoewel de gegevens schaars zijn. Een van de meest betrouwbare schriftelijke bronnen is de "Kroniek van Friesland" van P. Winsemius uit 1622. Hij geeft een gedetailleerde beschrijving van alle dorpen van de toenmalige grietenij Leeuwarderadeel. Hierbij noemt hij de edele staten. De meeste kunnen we in de nauwkeurige atlas van B. Schotanus uit 1698 terugvinden. De laatste geeft bij Huizum Abbingastate, bij Goutum Wiarda, bij Teerns Ublinga en bij Hempens Hiddemastate weer. Te Swichum wordt Aytastate vermeld, terwijl onder Wirdum een concentratie van staten valt waar te nemen. Men vindt er Uniastate, Camstra, Jousma, Cammingha en Bootsmastate. Door vererving veranderden de namen van de staten wel eens. Zo heette Bootsma voorheen Camstra en Cammingha eerder Groot Oenema. Van deze voorname huizen of staten is niet één bewaard gebleven. Het aantal staten was in 1847 al sterk verminderd blijkens de kaart van W. Eekhoff; alleen Groot Oenema ten westen van Wirdum bestond toen nog. Op de plaats van enkele staten zijn boerderijen verrezen, zoals Aytta, Camstra en Unia. Ze herinneren samen met de restanten van singels en grachten aan een ver verleden.

De dorpen

Het dorp Huizum wordt door de in oorsprong vermoedelijk dertiende-eeuwse hervormde kerk gedomineerd. De nederzetting breidde zich in noordelijke en vervolgens in westelijke richting uit. De bebouwing aan de noord-zuid lopende verbinding, de Schrans, ontstond in de zeventiende eeuw. In Huizum stonden enkele staten waarvan Abbinga- en Sixmastate de bekendste waren. De laatste werd in 1883 afgebroken. Omstreeks 1800 woonden aan de Schrans talrijke ambachtslieden en winkeliers. In de negentiende eeuw vestigden zich vele renteniers aan de Schrans, de Verlengde Schrans en de landelijke Huizumerlaan. Op de plek van Abbingastate verrees omstreeks 1844 de bekende stroopfabriek van Everts, Adema & Co. Aan het einde van de eeuw werd aan de Schrans de onlangs helaas afgebroken Zuivelfabriek gesticht. Huizum was eveneens bekend van zijn vele

tuinderijen. Door een grondige renovatie in de jaren-zeventig bleef het dorp zijn oude sfeer behouden.

Vanuit Huizum kan men de dorpen Hempens en Teerns via de weg naar Drachten bereiken. Van Teerns resteren, mede door de aanleg van de provinciale weg, slechts enkele boerderijen en woonhuizen. Het oude terpdorp bezat in het grijze verleden een kerk en twee staten. De kerk uit de dertiende eeuw, gewijd aan de heilige Catharina, stond in 1718 nog overeind. Later werd ze door een klokkestoel vervangen, die in 1872 werd afgebroken. In de nabijheid van het bedehuis stonden Ublinga- en Auckemastate.

Vanuit Teerns leidt naar het oosten een smalle weg naar Hempens, dat aan een doorwaadbare plaats op de kruising van de Nauwe Greuns en de oude dorpsvaart is ontstaan. De kerk op de terp staat a-centraal. Haar voorganger uit waarschijnlijk de dertiende eeuw was aan Sint Maarten gewijd. De huidige kerk is zeer jong en dateert uit 1948. Langs de Himpenserdyk en de vaart is enige bebouwing ontstaan. Ten zuiden van het dorp lag het Hempensermeer, dat in 1784 werd drooggelegd.

Terug naar de provinciale weg volgt men de weg richting Goutum, ten oosten van de oude weg naar Warga. Dit dorp is op verschillende terpen ontstaan. Op één van deze verrezen de kerk, enkele huizen en Wiardastate. Ten noordwesten van de dorpskern lag nog een terp met daarop de staten Putsma en Drinkuitsma. Met uitzondering van het monument ter plaatse van Wiardastate herinnert niets meer aan deze adellijke huizingen. Het dorp werd in de jaren-zeventig sterk uitgebreid en nog steeds is het een populair woonoord voor forensen. Vanuit Goutum kan men via de oude weg naar Warga Swichum bereiken.

Het silhouet van Swichum wordt door de dertiende-eeuwse Nicolaaskerk bepaald. Hiernaast stond tot 1912 het oude Aytta-Godshuis, een gasthuis voor behoeftige ouderen. Voorts is de karakteristieke kop-hals-romp boerderij Aytastate het noemen waard. Vroeger stond hier Aytastate van het gelijknamige geslacht, waarvan Viglius van Aytta de meest bekende was. Hij bekleedde belangrijke posities aan het hof van Karel V en Philips II. Haaks op de dorpsstraat loopt de Moskoured. Deze leidt naar de polder de Grote Wargaastermeer. De oude ringdijk uit de tijd van het droogmaken is intact gebleven en is een interessant "monument" in het landschap.

De Ayttdijk verbindt Swichum in westelijke richting met Wirdum. Al in de dertiende eeuw stond hier een kerk gewijd aan Sint Maarten. Het dorp was welvarend en werd in de zeventiende en achttiende eeuw van de grietenij het hoogst aangeslagen in de floreenbelasting. Tevens had Wirdum de eerste stem bij de verkiezing van de grietman. Binnen het dorp stemde de eigenaar van Uniastate het eerst. In de negentiende eeuw breidde Wirdum zich aanzienlijk uit. Toen ontstond parallel aan de al bestaande Greate Buorren de Lytse Buorren. Ze komen beide uit op een rondweg om de kerk. De bebouwing langs de Greate Buorren heeft een interessante architectuur. Vooral het zogenaamde "pastorietype" voor kooplieden en renteniers is goed vertegenwoordigd. De eenvoudige woonhuizen met lijstgevels voor de ambachtslui en de winkeliers bepalen mede het straatbeeld.

Na de aanleg van de spoorweg in 1868 tussen Leeuwarden en Zwolle kreeg Wirdum een (inmiddels verdwenen) stationsgebouw dat tamelijk ver van de dorpskern lag.

Aan het einde van de negentiende eeuw werd aan de Tjaardervaart de Zuivelfabriek gesticht. Rondom Wirdum stonden de reeds genoemde staten. Hieraan herinneren nog de boerderij Unia en de singel van de voormalige Camstrastate, beide ten noordwesten van de dorp. Ten noorden van Wirdum aan de oude Swichumerdyk staat de stelpboerderij Jousma. Daarnaast ligt de stillen en pittoreske begraafplaats van de familie Eysinga. Deze werd in 1828 aangelegd op de plaats van de reeds verdwenen Jousmastate. De aanleg van de begraafplaats houdt verband met het in 1827 uitgevaardigde verbod van koning Willem I, volgens welke het begraven van personen in kerken werd verboden.

Van Wirdum leidt de Púndyk naar Wytgaard. Daarvoor moet echter eerst de spoorlijn gepasseerd worden. Het jonge dorp Wytgaard was tot 1957 een buurschap, die onder Wirdum viel. Er woonde van oudsher een overwegend rooms-katholieke bevolking. Lang moest men genoeg nemen met een schuilkerk. Pas in 1872 gaf de parochie opdracht aan de bekende architect P.J.H. Cuypers om er een kerk te bouwen, die in 1966 helaas moest worden afgebroken. De roomse begraafplaats uit 1853 bevindt zich nog steeds in goede staat. Ten noorden van het dorp staat een fraaie stelpboerderij op de plaats van de vroegere Oud- of Klein Oenemastate, waarvan de singels en de oude boomgaard met uitzondering van de grachten onlangs zijn gerestaureerd.

Aan de oude weg naar Leeuwarden staan Oud en Nij Barrahûs. De eerste met zijn klokgevel dateert uit 1787 en vormt het restant van een boerderij die vanwege de aanleg van de spoorweg de schuur verloor. Tegenover dit gebouw staat de boerderij Nij Barrahûs waarvoor het beeld van een soldaat is geplaatst. Beide houden de herinnering levend aan het gehucht Barrahûs, waar de slag tussen Schieringers en Vetkopers plaatsvond. De oude dijk naar het noorden wordt bij Goutum gemarkeerd door het dubbele woonhuis en het naburige pompstation van de Waterleiding uit 1928. Met dit jonge monument wordt de route van de Open Monumentendag van 1989 afgesloten.

drs. R.L.P. Mulder-Radetzky

Huizum

Over de ouderdom van het dorp Huizum valt bij gebrek aan historische gegevens niet te twisten. Wat in ieder geval op hoge ouderdom wijst, is dat de oorspronkelijke dorpskern op een terp ligt. De eerste terpen ontstonden rond het jaar 600 voor Chr. en pas na 1100, toen men met de aanleg van zeedijken begon, werd de aanleg van nieuwe terpen overbodig. Er kan dus bewoning zijn geweest gedurende een periode van zeker veertien eeuwen, daargelaten of er vóór de terpentijd al sprake was van een nederzetting. De weinige bodemvondsten hebben evenmin nieuws over de ouderdom van het dorp verschaft. De eerste schriftelijke bron over Huizum dateert uit 1149. Het betreft hier een brief van Wybald, de abt van Corvey, die hij namens de "Khristenen van de Parochie Lienward ten jare 1149" aan de bisschop van Utrecht schreef.

In de loop der tijden heeft het dorp verschillende benamingen gehad, zoals Husma, Hwsmanghae, Husum en tenslotte Huizum. Dit laatste betekent "Bij de Huizen", waarmee de bij Huizum staande stinsen van de toenmalige hoofdelingen zullen zijn bedoeld.

Voorheen was het verkeer over water belangrijker dan over land. Zo wordt de Potmarge reeds in het jaar 900 genoemd. Wat we nu als zodanig kennen is de Nieuwe Potmarge, thans een verbinding tussen de zuidelijke stadsgracht van Leeuwarden en de Greuns. Bij Huizum is een aftakking naar het zuiden, de Wirdumervaart. Vroeger had de Wirdumervaart aan de noordzijde van de dorpskerk weer een aftakking naar het oosten, de Oude Potmarge. Gedeelten hiervan zijn nog aanwezig bij de brandweerkazerne en de Holstmeerweg.

De karakteristieke dorpsstraat is in de jaren 1978-1984 gerenoveerd met veel aangepaste nieuwbouw. Ter afsluiting van deze opknapbeurt werd bij de brug over de Wirdumervaart een standbeeld "De Tuinder" onthuld. Dit ter herinnering aan de vele tuinbouwbedrijven in Huizum, onder andere aan weerszijden van de Huizumerlaan, Badweg en Hempenserweg.

Op de dorpsterp vinden we het in 1835 gebouwde armhuis (Huizum Dorp 14). In de tweede helft van de negentiende eeuw werd het als dorpsweeshuis ingericht. Gedurende de Eerste Wereldoorlog diende het gebouw als opvangcentrum voor Belgische vluchtelingen. In 1928 vond een ingrijpende verbouwing plaats en kreeg het een woonbestemming voor vier gezinnen.

Sint-Johannes de Doperkerk

Deze bijzondere, nog jonge kerk werd in 1934 ingewijd. Op 16 februari 1932 gaf het aartsbisdom te Utrecht opdracht aan bouwpastoor J.B.H.A.M. Tepe tot de bouw van een rooms-katholieke kerk in Huizum. Al eerder waren voorbereidingen getroffen, die de uiteindelijke plaats van het kerkgebouw bepaalden. Op 24 december 1931 kocht het kerkbestuur van de St. Bonifatius-parochie te Leeuwarden namelijk een stuk gardeniersland met twee woningen aan de Huizumerlaan voor f 20.000,- van Petrus Johannes Jongma. Opvallend hierbij is, dat laatstgenoemde dit bezit kort daarvoor, op 26 oktober 1931, voor dezelfde prijs had gekocht van de gebruiker/eigenaar Jan Kaastra.

De beide woningen aan de Huizumerlaan werden naderhand afgebroken. Bij graafwerkzaamheden achter deze woningen werden restanten gevonden van een zware fundering van roodbonte oude friezen en resten van zandstenen kolommen en een kapiteel.

Het ontwerp voor de nieuwe kerk werd gemaakt door H.P.J. de Vries uit Rotterdam. Waarschijnlijk werd het eerste plan gewijzigd op aanwijzingen van de plaatselijke architect Arjen Witteveen. Uit het ingestelde bouwkundig onderzoek van het aartsbisdom wordt namelijk opgemerkt dat "bouwstukken worden gewijzigd in overeenstemming met de overeenkomst van 7 februari 1933, waar een regeling is getroffen met architect Witteveen te Leeuwarden".

De stichting van de kerk noopte tot een herindeling van de bestaande Leeuwarder parochies St. Bonifatius en St. Dominicus. De kerk van laatstgenoemde parochie stond destijds in de Speelmansstraat. Door de vestiging van een derde parochie met een kerk in Huizum verloor de Bonifatiuskerk 125 zitplaatsen; om het financiële draagvlak van de St. Bonifatius-parochie niet nog meer aan te tasten, werd op de vergadering van kerkbesturen van 1 maart 1932 gepleit voor nieuwbouw van de Dominicuskerk buiten de stadsgracht, waarbij als mogelijke bouwplaats de directe omgeving van de rooms-katholieke begraafplaats ter sprake kwam. De grenslijn tussen de parochies is naderhand definitief vastgesteld, de nieuwe Dominicuskerk heeft in 1936 een plaats gekregen aan de Harlingerstraat.

Anders dan gebruikelijk ligt de hoofdas van het kerkgebouw vrijwel zuiver zuidnoord. Overigens is de traditionele oostwest oriëntatie wel in beide topgevels van de zadeldaktoeren gehandhaafd. De daknaald staat derhalve dwars op die van de kerk. De vormgeving is in hoofdlijnen neogotisch, zonder echter de decoratieve verrijkingen die een halve eeuw eerder gebruikelijk waren. De ruimtelijke geleding doet eerder romaans aan. Maar ook het baksteen-expressionisme van de tussenoerlogse jaren is erin verwerkt. De kerk kan nog het best ingedeeld worden bij de traditionalistische stromingen van Delftse en Bossche School. In tegenstelling tot de befaamde Cuyperskerken heeft het geheel door de gekozen materialen een frisse aanblik.

De kerk biedt plaats aan bijna 800 gelovigen. De indeling van de kerk is Christocentrisch, waarbij het presbyterium of priesterkoor zich in het middel van het kruisvormig grondplan bevindt. Dit tien bij tien meter metende priesterkoor verheft zich anderhalve meter boven de begane grond. Het hierop geplaatste hoofdaltaar, dat zich aanvankelijk aan de noordzijde bevond, werd naderhand meer naar het zuiden verschoven, zodat het thans meer nog dan voorheen een centrale plaats in het gebouw inneemt. Aan drie zijden van het priesterkoor zijn de veertien kruiswegstatiën aangebracht. Het doopvont heeft later eveneens een plek op het priesterkoor gekregen. Het gekleurde glas in de raampartijen geeft een bijzonder effect aan het overigens eenvoudige doch stijlvolle interieur. Behalve een oud schilderij, vermoedelijk afkomstig uit de vroegere Dominicuskerk aan de Speelmansstraat, bezit de kerk enkele kunstwerken van parochianen, waaronder een Madonna van de kunstschilder G.J. Adema (1898-1981).

Hervormde Kerk

Door de bepleistering wordt de bouwgeschiedenis van de Huizumer dorpskerk grotendeels aan het oog onttrokken. Het schip met de grote spitsbogige vensters en de 5/12 koorsluiting is gotisch van vormgeving, maar het bevat oude romaanse delen van tufsteen uit de twaalfde eeuw. Aan de noordzijde is in de bepleistering een nis zichtbaar, die vermoedelijk een overblijfsel is van een dichtgemetseld venster uit de romaanse periode. In 1804 werd de kerk hersteld en ingrijpend gewijzigd. Aan de zuidkant bevindt zich in de kerkmuur nog een memoriesteen van de predikant Robidé van der Aa, ter nagedachtenis aan zijn vrouw Eelkje Oppes en van vijf van hun kinderen. Bij leven woonde het gezin in het pand Grote Kerkstraat 28, waarin tegenwoordig het Frysk Letterkundich Museum en Dokumintaesjesintrum is gevestigd.

De dertiende-eeuwse onderbouw van de toren is ongeleed en onversierd. Een omgaande lijst scheidt de onderbouw van een inspringende hogere geleding uit de zestiende eeuw, waarin zich de galmgaten bevinden. Het zadeldak is geplaatst tussen twee topgevels, die met nissen verlevendigd worden. Aan de zuidzijde is te zien, dat de toren in de zeventiende eeuw tweemaal werd gerestaureerd. Er is een steen aangebracht met het opschrift "1626 is diesen toor gereperere / Sinde administratoors Take / Isbrant ende Hessel Deddes". De jaartalankers 1655 duiden op de volgende restauratie en het ontstaan van de bij Huizum behorende buurt de Schrans. Om namelijk de herstelwerkzaamheden te kunnen bekostigen werden stukken grond langs de voormalige Middelzeedijk in pacht uitgegeven voor bebouwingsdoeleinden. De klokken in de toren dateren uit 1529 en 1582. In de Tweede Wereldoorlog werden zij door de Duitse bezetters geroofd, maar in 1945 ongeschonden in een Duitse haven aangetroffen, zodat ze nadien weer in functie konden worden hersteld. Het huidige uurwerk is vermoedelijk negentiende-eeuws; het heeft een ouder exemplaar uit 1631 vervangen.

Het interieur van de kerk is een bijzonder ensemble en geeft een compleet beeld van een zeventiende-eeuwse protestantse kerkinrichting. Tot het waardevolle meubilair behoort in de eerste plaats de preekstoel; het is de enige in Friesland, daterend van vóór de Reformatie en bovendien een van de zeldzame achtkantige exemplaren in dit gewest. De fijn uitgevoerde renaissance decoraties bestaan onder andere uit toogpanelen en gecanneleerde kolommen met korintische kapitelen. De Latijnse tekst op het zwarte fries rond de bovenzijde van de kuip is ontleend aan Jesaja 58:1. Het doopbekken dateert uit 1604 en het doophek met gedraaide balusters uit dezelfde eeuw. Tegenover de preekstoel staan drie overhuifde herenbanken, waarvan een op het fries de volgende spreuk draagt: "ARBOR EX FRUCTIE, ET LEO EX UNGUE AGNOSCITUR" (De boom herkent men aan zijn vrucht, de leeuw aan zijn klauw). Voor de orgelpei staan gewone banken met fraaie renaissance zijschotten. Bij de restauratie in 1960/61 verdween de lambrisering grotendeels. Een destijds ontdekte piscina-nis werd gerestaureerd. De bijzondere gewelfschotels, eveneens daterend van vóór de Reformatie, bleven bewaard.

De kerk bezit een waardevolle collectie avondmaalszilver. Deze bestaan onder meer uit een zilveren wijnkan uit 1860, twee bekers uit respectievelijk 1605 en 1802, een achthoekige broodschaal uit 1761 en twee bekkens uit hetzelfde jaar. In 1605 had Huizum reeds een orgel. Het huidige instrument werd in 1849 vervaardigd door L. van Dam, die veel oud pijpwerk opnieuw gebruikte. De firma Bakker en Timmenga voerde in 1954 een restauratie uit.

Wat de rol van de kerk betreft, traditiegetrouw had de kerkelijke organisatie bemoeiingen op velerlei terrein. Sinds 1563 wordt onderwijs gegeven aan de kinderen in Huizum. De onderwijzer was in de eerste plaats een kerkelijke functionaris. De eerste school stond op het kerkhof en wel in de noordwesthoek. In de negentiende eeuw verrees een nieuwe school in de steeg tussen de straatnummers Huizum Dorp 78 en 82; dit gebouwtje staat er nog. De huidige dorpsschool staat aan de Huizumerlaan op nummer 148 en kwam in 1883 tot stand. In de jaren-twintig van onze eeuw werd deze school uitgebreid met een verdieping met vier lokalen. De vernieuwing is nog zichtbaar aan de bovendorpels van de kozijnen: op de begane grond zijn ze rond en boven recht, zij het dat in het

metselwerk wel een ronding werd aangebracht. Het schoolgebouw is in 1989 geheel gerestaureerd.

Het door de kerk beheerde Van Sloterdijckfonds heeft in het verleden de oprichting mogelijk gemaakt van een naai- en avondschoon voor meisjes. Het pand Huizum Dorp 74 is speciaal gebouwd als onderkomen voor die school. Ook de Sixma-Stichting wordt beheerd door de kerk. De stichting was oorspronkelijk bedoeld om huisvesting te verschaffen aan en in het levensonderhoud te voorzien van twee bejaarde vrouwen. Hun in 1930 afgebroken onderkomen stond tussen de straatnummers Huizum Dorp 61 en 64. Tevens moest uit het legaat de grafkelder van de families Sixma, Van Meijma en Trip, in de achtertuin van het pand Huizum Dorp 64, worden onderhouden. Deze grafkelder is jaren geleden met zand volgestort en met een betonplaat afgedekt. De bijbehorende (gebroken) grafsteen is spoorloos verdwenen.

Tot oktober 1905 waren de Huizumerlaan en de dorpsstraat eigendom van de kerk. In genoemd jaar vond de overdracht plaats aan de burgerlijke gemeente, tot aan het straatje naar de kerk. Tenslotte bezat de kerk voorheen veel landerijen, die weliswaar inkomsten opleverden, doch ook beslommeringen met zich meebrachten.

S. Grijpstra

Hempens / Teerns

Hempens/Teerns, ze worden tegenwoordig in één adem als tweelingdorpen genoemd, al komen ze in de telefoongids nog afzonderlijk voor. Het dorp Teerns bestaat eigenlijk niet meer. De kern is verdwenen onder het kruispunt ten zuiden van de Drachtsterbrug. De buurschap aan de Himpenserdyk nabij de brug over de Nauwe Greuns die bij Teerns hoorde, is met Hempens aan de overzijde van het water een eenheid gaan vormen. Bodemvondsten uit beide dorpsterpen hebben aangetoond, dat de nederzettingen al bewoond waren in de laatste eeuwen voor het begin van onze jaartelling. In de middeleeuwen bouwden de bewoners van Teerns en Hempens elk een godshuis. De kerk van Teerns is al sinds lang verdwenen, die van Hempens is verschillende malen vernieuwd en staat nog steeds op een ruim kerkhof.

In het laaggelegen agrarische gebied zijn rond de dorpen bovendien enkele huisterpen te vinden waarop states en boerderijen gebouwd waren. Het karakter van Hempens en Teerns is in de loop der jaren bepaald geweest door de landbouw. Weg en vaart hebben eveneens de ontwikkeling bepaald. Bij de doorwaadbare plaats en de overzet in en over de Nauwe Greuns is ten noorden langs de Himpenserdyk de buurschap van Teerns gegroeid en na de voortzetting in de Skoalldyk heeft de Hempenser bebouwing tussen deze dijk en de Nauwe Greuns plaatsgevonden.

Thans is de bebouwing van de twee dorpen als het ware gevangen tussen twee boerenplaatsen van de familie Oosterveld. Aan de westzijde staat een boerderij met voorhuis die in 1907 door deze familie is gebouwd en aan de oostzijde, vlak voor de kerk, is al in 1859 een monumentale stelboerderij door de Oostervelds gebouwd. In

het landelijk gebied staan meer grote boerderijen; die ten westen van het grote kruispunt horen oorspronkelijk ook nog bij Teerns.

De kerk

De kerk van Hempens is het onbetwiste centrum van de dorpsgemeenschappen. Zij is op 1 januari 1988 in eigendom en beheer overgedragen aan de Stifting Freonen Tsjerke Himpens-Teerns.

De tot nu toe vroegst bekende vermelding van de kerk is uit 1511. Het godshuis moet er dan al lange tijd staan. De vermelding laat ons weten dat de kerk toegewijd is aan Sint-Martinus van Tours, een toentertijd zeer populaire heilige in Friesland. Het is nauwelijks bekend hoe die middeleeuwse kerk er uitgezien heeft. De hoofdvormen zijn te zien op een dorpsportret dat Piter Idserdts, tekenmeester van de Franeker Academie, in het midden van de achttiende eeuw maakte. Op de voorgrond de Nauwe Greuns met een vissersbootje en tussen wat boerenhuizen, boerderijen, een hooiberg en veel geboomte rijst een dorpskerk op. De met klimop begroeide zware zadeldaktoeren met schouderstukken en pinakels vormt een kenmerkend silhouet. Zowel op het midden van het zadeldak als op het kerkdag staat een windvaan.

In 1806 zijn kerk en toren van Hempens vertimmerd. De toren kreeg een spits en de kerk is met handhaving van het muurwerk ook aangepakt. Het thans nog aanwezige drieling-baksteenmuurwerk duidt erop dat de middeleeuwse kloostermoppen al eerder vervangen moeten zijn, vermoedelijk in de zeventiende eeuw. Omstreeks 1840 merkte een bezoeker op dat de kerk fraai beschilderde glasramen bezat, onder andere een dat door Germandus (of Gerardus), die van 1627 tot 1656 de derde voorganger van de dorpsgemeenschap was, geschonken was.

In 1872 zijn de toren en westelijk kerkfront geheel vernieuwd in een toen gebruikelijke architectonische mengstijl. Als gevolg van brand is de kerk in 1945 voor een groot deel verwoest, maar toren en westgevel zijn gespaard. In 1947 moest de spits wel hersteld worden en is de kerk vanaf de grondvesten herbouwd, waarbij gebruik gemaakt is van het oude baksteenmateriaal, de drielingen. Aan deze herbouw gaf de Hempenser bouwkundige A.H. Visser leiding. In grote lijnen is de vorm van het oude gebouw aangehouden, maar in detail zijn er wel veranderingen aangebracht.

De zaalkerk met driezijdige koorsluiting is bijna elf meter lang en ruim zes meter breed; de toren meet ongeveer 3.25 meter in het vierkant en de haan op de spits reikt tot ruim twintig meter. Het schip is vier raam- en gewelfvakken diep, wat aan de buitenzijde te zien is aan verdiepte velden met ramen en uitgemetselde lisenen. Bij herbouw is het aantal ramen verdubbeld, maar de rondboogvensters werden wel kleiner. De toren bestaat uit twee, iets versneden geledingen en een achtzijdige, ingesnoerde naaldspits. De onderste geleding is breed en bevat de ingangspartij met half rond bovenlicht en in de tweede geleding volgen achtereenvolgens een rond venster, de half rond gesloten galgaten en de ronde torenuurwerken op elkaar.

Kerk en toren zijn bouwhistorisch niet van zeer grote betekenis, maar voor structuur en silhouet van de dorpen van groot belang.

Het gebouw ligt op een ruim, door bomen en struiken omzoomd kerkhof met een gevarieerde collectie, voornamelijk negentiende- en vroeg-twintigste-eeuwse grafmonumenten. Door de eigendomsoverdracht kan de kerk, die jarenlang nagenoeg ongebruikt is gebleven, weer een levendige functie voor de dorpsgemeenschap gaan uitoefenen.

Van Oxena Brids tot ijzeren draaibrug

Richt de eenvoudige kerktoren zich verticaal naar de hemel, het andere kenmerkende monument van Hempens-Teerns strekt zich horizontaal aards uit en verbindt de buurt van Teerns over de Nauwe Greuns met Hempens. Vermoedelijk heeft er in de Middeleeuwen al een brug over het water gelegen; in 1463 is er sprake van een "oxena brids", een ossebrug, die verschillende onderzoekers interpreteren als een doorwaadbare plaats. Later is er inderdaad sprake van zo'n oversteek of van een veer met bootjes, maar in 1584 komt toch ook weer een "dreijholt over de vaerth" voor een soort draaiplank.

De Nauwe Greuns is lang druk bevaren geweest. Pas sinds de totstandkoming van het Van Harinxmakanaal met nieuwe aansluitingen is het er rustiger geworden. De huidige brug die over een jaar haar eeuwfeest mag vieren, kan wegens de slechte constructieve toestand al enige jaren niet meer opgedraaid worden, maar dit monument van verkeerstechniek verdient een respectabele opknapbeurt.

Het is een in 1890 ontworpen, geklonken en gelaste ijzeren draaibrug met een symmetrische balans, rustend op een grote, ronde, lage, gemetselde pijler. De liggerconstructie en het wegdek vormen, om gemakkelijk weggedraaid te kunnen worden, een parallellogram. Aan de westoever is een vrij lang, vast bruggedeelte geslagen en aan de oostoever is een hoog landhoofd gevormd. Daarnaast is de draaisteiger aangebracht, een kwart-rond plankier. De brug kan zo met handkracht opengetrokken worden en komt dan aan de oostkant van de vaaropening te liggen. Het brugwachtershokje staat aan de andere zijde en is stellig enkele tientallen jaren jonger dan de brug zelf. De draaisteiger heeft gedeeltelijk een leuning met kruislingse vakverdeling, dezelfde die de brugleuningen bezitten. De liggers van de lange en smalle draaibrug zijn bovendien met ijzeren jukconstructies met trekstangen en stelschroeven opgespannen. De Hempenser brug is een aardig, eenvoudig en door iedereen te begrijpen monument van waterstaatkundige techniek, dat alle zorg verdient.

Peter Karstkarel

Goutum: van dorp tot buitenwijk

In de jaren-zestig en -zeventig heeft Goutum zich naar vorm en functie revolutionair ontwikkeld. Het boerendorp, dat van oudsher nooit meer dan zo'n driehonderd inwoners telde, werd in rap tempo getransformeerd tot een forensenplaats van ruim zeventienhonderd zielen. En blijkens de nieuwste gemeentelijke "Dorpennota" is het einde van de groei nog niet in zicht: "De toekomstige ontwikkeling van Goutum zal

worden afgestemd op de kwantitatieve en kwalitatieve woningbehoefte van het stadsgewest". Dat betekent dus voortgezette suburbanisatie, met als herinnering aan het plattelandverleden nog slechts de naamgeving van de nieuwbouwwijken.

"Nòch is Goutum in fleurich doarp mei in eigen oansjen", zo schreef de historicus van Ljouwerteradiel vijf jaar geleden. Dat fleurige mag waar zijn, het eigen gezicht heeft wel bijzonder aparte trekken: een losjes bebouwde oude kern, her en der wat lintbebouwing het eerst aan de oostkant van de nogal afgelegen Brédyk en dat opgevuld met een zestal eigentijdse en dus blokvormige wijken met zulke authentieke namen als Haven, De Pôlle, Oer de Feart, De Tilbarten en De Tolve. Zo staat de kerk toch weer enigszins in het midden, op een terp die rond 1900 zo drastisch werd afgegraven, dat naderhand enkele percelen opnieuw moesten worden opgehoogd. Plannen om dit archeologische monument in de oude vorm te herstellen, zijn nooit uitgevoerd. Wel is de nieuwbouw er tot een minimum beperkt, waardoor het groene dorpshart goeddeels intact is gebleven.

Behalve de terp is er de afgelopen eeuw meer waardevols verdwenen. Het begon in 1882 met de afbraak van Wiardastate. Het monumentale slot vormde, volgens een ooggetuige, "met zijn poort, zijn ruim voorplein, zijn bloemtuint, zijn bouwschuur en stalling een deftig en indrukwekkend geheel, door een breede gracht omringd". Aan de Singel, zoals dit deel van de Buorren tot 1950 heette, ontstond zodoende een groot gat. Dat werd "as teken fan nije, earmoediger tiid", slechts gedeeltelijk opgevuld door een met behulp van het afbraakmateriaal opgebouwd boerderijtje, al snel Het Slot genoemd. Die moest in het begin van de jaren-zeventig op haar beurt het veld ruimen. Alweer een teken des tijds. Toen werden namelijk de laatste grachten en sloten weerszij de Buorren gedempt en vervangen door meer hedendaagse voetpaden (een proces dat zich ook langs de Wergeaster- en Goutumerdyk voltrok). De iepziekte voltooide enkele jaren later de aftakeling van de eens zo fraaie ieperen Singel. Op het (afgegraven) terrein van de voormalige state liggen nu het dorpshuis Ien en Mien en de Wiardaskoalle. Op een terprestant oostelijk daarvan wordt de herinnering aan het slot bewaard door een kubusvormig, marmeren gedenkteken, honderd jaar na dato door de nazaten opgericht "ter nagedachtenis aan hun voorouders en aan de in 1882 afgebroken Wiarda-State". De bijbehorende tuin aan de overkant van de weg is bebouwd onder de naam Binnentûn.

Twee jaar voor het slot verdween werd even zuidwestelijk ervan de nieuwe pastorie met koetshuis gebouwd. Een indrukwekkend voorbeeld van de toen gangbare neoclassicistische stijl. In de loop der jaren heeft het pand wel iets van zijn oorspronkelijke karakter verloren - bij een verbouwing in 1935 verdween een deel van het stucwerk aan de voorgevel evenals het balkon boven de voordeur - maar het is toch een van de fraaiste monumenten van Goutum gebleven, ook al benemen forse kastanjes het uitzicht enigszins en zijn de zesruitsvensters onlangs vervangen door groten ramen in kunststof.

Ook uit de vorige eeuw dateren de panden zuidelijk van de kerk, waar de Buorren een scherpe bocht naar links maakt. De nummers 15, 17 en 19 zijn respectievelijk het voormalige schoolmeestershuis met zijn glooiende tuin, een vroegere bakkerswoning die onder een royale schildkap is gebouwd en daardoor wel eens met de pastorie wordt verward, en de kosterij met haar sierlijk gemetselde paardenstalling.

Afgezien van de hierna behandelde objecten is Goutum niet (meer) rijk aan monumentale bouwwerken. Wellicht blijkt te zijner tijd dat de lacunes door de "kapitale" nieuwbouw op acceptabele wijze zijn opgevuld.

Agneskerk

In de loop van de twaalfde eeuw kreeg Goutum een (tuf)stenen kerkje, dat aan de Romeinse tienerheilige Agnes was gewijd. Rond 1250 werd het flink verbouwd en grotendeels uit rode (Friese) baksteen opgetrokken. In de tweede helft van de vijftiende eeuw volgde een laatste ingrijpende verbouwing: het schip werd verhoogd en naar het oosten verlengd, terwijl aan de westkant een 33 meter hoge zadeldaktoeren verrees. Daarmee kreeg de Agneskerk haar huidige, gotische vorm. De laatste restauraties dateren van het begin van deze eeuw. Het kerkhof is volledig omgeven door leilinden en een smeedijzeren hek.

Aan het exterieur is de bouwgeschiedenis goed af te lezen: een bont schouwspel van verschillende steensoorten, metselverbanden, verbouwings- en restauratiesporen. In de noordmuur springen de restanten van de tufstenen kerk in het oog, gemetseld in afwisselende lagen staande en liggende blokken, waarin betrekkelijk grote rondboogvensters waren uitgespaard. Ook de laat-middeleeuwse verhoging is eenvoudig te traceren. Enkele gotische vensters zijn naderhand kennelijk weer verkleind en van houten ramen voorzien.

De ommantelde toren is versierd met spitsboognissen en samengesteld uit blokvormige geledingen met in de eerste een gedenksteen met het jaartal 1651 en in de twee een met 1757. In de noordoostelijke hoek een voorbeeld van negentiende-eeuws steunwerk.

In het heldere interieur vallen twee (gerestaureerde) rouwborden op. Het grootste is een wapenbord ter nagedachtenis aan een van de bewoners van Wiardastate, Ruerd Carel van Cammingha, overleden in 1793. Het meubilair, inclusief de sobere, zestiende-eeuwse preekstoel en het Van Damorgel uit 1864, was donkerbruin, totdat het in 1970 in bronsgroene tinten werd geschilderd. De balken die het tongewelf ondersteunden, zijn in 1895 afgezaagd en vervangen door ijzeren trekstangen. Onder de toren bevindt zich een grafkelder; zes loden platen, afkomstig van grafkisten aldaar, zijn verhuisd naar de consistoriekamer.

Zowel kerk als toren staan momenteel op de wachtlijst voor restauratie.

Brandspuithuisje

In zijn "Geschiedenis van Goutum" neemt R.K. de Jong de lezer mee op een wandeling door de Buorren anno 1880. Het dorp had toen juist de beschikking gekregen over een moderne handbrandspuit. Conform de voorschriften werd het nieuwe apparaat, dat wel vijftien meter hoog kon spuiten, eenmaal per jaar op zijn deugdelijkheid beproefd, tot groot vermaak van met name de jeugd.

De spuit werd in de bocht van de Buorren (nummer 20) gestald in een nieuw opgetrokken brandweerhuisje. Dat verloor die functie toen de brandweer in 1925 werd gemotoriseerd. De handbrandspuit verdween, het onderkomen raakte in verval.

Bij de aanleg van de Haven, vijftig jaar later, werd het brandweershuisje door timmerbaas Willem Kimsma van de definitieve ondergang gered door het helemaal af te breken en als oud te herbouwen. Alleen de deuren, met het opschrift "Brandspuit", zijn nog oorspronkelijk. Het bedrijfsmonumentje is er echter niet minder curieus om. Tegenwoordig worden er fietsen gestald; ter gelegenheid van de Open Monumentendag is er weer een handbrandspuit opgesteld.

Boerderij Heechhiem

Nog in 1951 voerde vanaf de Wergeasterdyk "een rustiek laantje, als een groene tunnel, met een bevallige slinger naar de boerderij met zijn oeroude Doeke Martens appelbomen". Door de aanleg van de wijk Heechhiem/Binnentûn is die situatie sinds 1970 drastisch gewijzigd: de oprijlaan is verdwenen, de boerenplaats is net niet opgenomen in de nieuwbouw.

De boerderij is er een van het negentiende-eeuwse steltype: het woon- en bedrijfsgedeelte onder één vierzijdig schilddak, traditiegetrouw respectievelijk bedekt met geglazuurde (blauwe) en ongeglazurde (rode) pannen. De eerste steen van Heechhiem, een naam die zowel de voor- als zijgevel siert, werd blijkens een inscriptie gelegd op 17 juli 1889. Aan het front is sindsdien het een en ander veranderd. Zo werd een blinde nis vervangen door een raam en naar het zuiden verplaatst. De fraai gesmede muurijzers bleven bewaard.

Bijzonder is de uitgebouwde melkkelder aan de noordzijde, oorspronkelijk een (nieuw) onderdeel van de bouwboerderij die hier sinds 1581 stond. De uit gele baksteen opgetrokken ruimte heeft een deur naar het "stalt", de spoelplaats aan de gracht, die ooit vrijwel het hele terrein omgaf. De kelder, die met de opkomst van de zuivelfabrieken zijn functie verloor, is nog goeddeels intact: een estrikken vloer, sporen van "zuivelblauwe" muurverf, binnen- en buitenluiken, tralies om-en-om van ijzer en hout en een brede deur, waardoor men met twee emmers gemakkelijk toegang had tot de karnhoek in het nieuwe bedrijfsgedeelte. Boven de melkkelder bevindt zich een ruime zolder met uitgebouwde kajuit.

Ook de "tsjerneharne" is nog grotendeels authentiek: veel tegelwerk, waaronder twee tableaux met niet geheel natuurgetrouw afgebeeld vee, een asymmetrische schouw en in het plafond nog goed zichtbaar het polsgat voor de karnton.

Nadat de boerderij in 1963 haar agrarische bestemming verloor, is de schuur ingrijpend verbouwd. Ook in het woongedeelte is veel vernieuwd. In de "goeie keamer" resteert echter nog een betimmering met een (kinder) bedstee en een fraaie porseleinkast, voorzien van karakteristieke negentiende-eeuwse houtimitatie.

Jan Pieter Janzen

Swichum

Tot 1864 was de Ald-Swichumerdyk de enige weg die naar Swichum leidde. Dit modderpad begon op Barrahûs, naast de boerderij met het soldaatje, en passeerde

Wirdum aan de noordkant (onder andere langs Eysingastate). Via een losse brug over de Wirdumervaart kon men dan in het dorp komen. Een zeer geïsoleerde ligging, vooral als men bedenkt dat de weg een flink gedeelte van het jaar onberijdbaar was. Van groot belang was dan ook de Swichumervaart, een zijtak van de Wirdumervaart. Pas in bovengenoemd jaar werd de weg naar Wirdum aangelegd en kwam ook een verbinding met de Wergeasterdyk tot stand. Gedeelten van de Ald-Swichumerdyk zijn nog aanwezig, maar door de aanleg van Rijksweg 32 en de Wâldwei is het pad in stukken geknipt. Op het kruispunt in het dorp is "Om'e Tsjerke" nog een gedeelte van die oude weg.

In de zeventiende eeuw wordt Swichum genoemd een "kleyn dorp aen de meeren ende laege landen". Met die meren zullen de Hempenser- en de Grote Wargaastermeer bedoeld zijn. "Laege landen" zal vooral slaan op de drooggevalle meanders die het Oud Diep in de omgeving van het dorp gemaakt had. Het Oud Diep kwam uit de Wouden en mondde bij Barrahûs uit in de Middellzee. Het bruggetje in het fietspad naast Rijksweg 32 (hm paaltje 7.99) gaat over een restant ervan.

De Aytta-familie heeft een sterk stempel op het dorp gedrukt. In de eerste plaats was daar Aytta- of Buckemastate en verder het door Viglius van Aytta gestichte godshuis en de door dezelfde Viglius opgerichte school. Tot 1892 heeft Swichum een eigen school gehad. Het gebouw, een zogenoemd "schoolhuis" (onderwijzerswoning en school onder één dak), brandde in 1971 af. Nu staat er de woning Moskoureed 2. Of de school van Viglius ook op die plaats gestaan heeft, is onbekend.

De kerk

Door het ontbreken van bebouwing rondom manifesteert het kerkje van Swichum zich nadrukkelijk op de grotendeels afgegraven terp. De leilinden uit het begin van deze eeuw en het mooie smeedijzeren hek verfraaien het geheel. Komt men dicht bij het gebouw, dan ziet men dat de kerk en de toren zeer bouwvallig zijn. Het karakter van de kerk wordt bepaald door een interessante lappendeken van bouwstijlen. Het muurwerk bestaat hoofdzakelijk uit kloostermoppen. De kerk, waarvan het schip uit de dertiende eeuw dateert en het koor van rond 1300 kan zijn, is een van de oudste bakstenen kerken van Friesland.

Onder de dakvoet van de kerk bevindt zich een fries; langs het schip loopt vrijwel geheel een rondboogfries (de rij halfronde boogjes) en rond het koor een keperfries. In de zuidmuur ziet men aan de westkant, waar het fries ernstig is beschadigd, dat een aantal stenen waarop de boogjes rusten, bewerkt zijn; een menselijk gelaat is duidelijk herkenbaar.

In de zuidzijde bevinden zich drie, later ingebroken spitsboogramen, die met kleine stenen van rond 1600 zijn opgevuld. Naast het meest westelijke raam is een dichtgemetselde korfboog te zien; hier zal zich een ingang bevonden hebben. Rechts boven de boog zijn nog enkele profielstenen te zien van een waarschijnlijk gotische versiering. Het tweede venster is groter geweest en heeft naar het oosten kennelijk een voorganger gehad. Tussen het tweede en derde venster is een dichtgemetselde, lancetvormige opening te zien. Daarna volgt een verticale bouwnaad, voor een deel aan het gezicht onttrokken door een strook stucwerk. Rechts van het derde venster

bevindt zich een bemetseld stuk muur. Op deze plaats heeft zich waarschijnlijk een steunbeer bevonden.

Het halfroond gesloten koor, dat enigszins ingesnoerd is, begint met een spitsboogvenster. Tussen de eerste en tweede steunbeer bevindt zich een vrij gaaf muurgedeelte van in wild verband gemetselde kloostermoppen. Achter de tweede beer zijn aan beide zijden sporen te zien van een rondboogopening. Links van de derde steunbeer bevindt zich ook een spoor van een rondboogvenster. Ter ondersteuning van de dakvoet bevindt zich in de muur van het koor een geprofileerde rand.

Het meest oostelijke vlak van de noordgevel wijkt enigszins naar binnen en is onmiskenbaar later ingevuld. Misschien heeft er een uitbouw gestaan. In dit stuk muur bevindt zich een kleine, rondbogige, dichtgemetselde opening. De noordwand van de kerk bevat een spitsboogvenster en de ingang tot de kerk. De laatste dateert uit de eerste helft van de vorige eeuw. De steunstenen onder het rondboogfries hebben aan deze zijde een rond profiel. Tegen de linkerkant van de westmuur heeft stellig ook een aanbouw gestaan; is dit een lijkenhuisje geweest?

De toren is in de vorige eeuw ommetseld. De voorganger is toen kennelijk flink bekapt, gezien de rankheid van de huidige toren. De zuidingang is gedicht en men kan nu alleen via de kerk in de toren komen. In de toren hangen twee klokken, waarvan de oudste gegoten is in 1438. De jongere is een gietsel uit 1548 door Gherhardus van Wou.

De kerk wordt niet meer voor de eredienst gebruikt en de meeste banken zijn verwijderd. Het interieur is zeer sober. In de vorige eeuw (1856) zijn de eiken lambrisering en de eveneens eiken herenbanken verdwenen. De preekstoel stamt uit de achttiende eeuw. Onder de lezenaar bevindt zich een duif als symbool van de Heilige Geest. Een neoclassicistische betimmering sluit de kerk af van het portaal. In dit portaal heeft het houten tongewelf oude geprofileerde sleutelstukken. Onder de vloer bevindt zich een aantal belangrijke grafstenen, waaronder enige van de familie Aytta.

Aytta-Godshuis

Het Aytta-Godshuis stond ten noordoosten van de kerk. Het was een soort gasthuis en werd in 1572 gesticht door Viglius van Aytta, in 1507 op Barrahûs geboren. Viglius liet het Godshuis oprichten uit dankbaarheid voor zijn oom Bernardus Bucho van Aytta, die hem zijn studie mogelijk had gemaakt en die uit Swichum afkomstig was. Het geld voor de studie was goed besteed. Viglius groeide uit tot een rechtsgeleerde van Europees formaat: hij werd onder andere persoonlijk adviseur van koning Philips II. Naast wetenschapper was Viglius ook een uitstekende financier; hij werd zeer rijk, maar zijn zuinigheid was spreekwoordelijk. Op latere leeftijd begon hij geld uit te geven en stichtte hij gebouwen in Leuven, Gent en Swichum.

Het Aytta-Godshuis was bestemd voor zeven oude armen, die er kosteloos mochten wonen en een uitkering kregen. Als tegenprestatie moesten de bewoners voldoen aan enige kerkelijke verplichtingen. Het gasthuis bestond uit een hoofdgebouw met

kamers, dat ongeveer noord-zuid liep. Haaks op dit gedeelte stond een uitbouw naar het oosten. Deze uitbouw diende als bakkerij en slagerij. Het fraaie renaissance gebouw had op alle drie eindgevels een trapgevel.

In de vorige eeuw raakten de fondsen, die Viglius gevormd had en waaruit een en ander betaald werd, uitgeput. Het gebouw verkrutte. Toen verdwenen ook de zijvleugel en de noordelijke trapgevel. In 1912 werd het hele gebouw afgebroken en de onderliggende terpgrond duur verkocht.

Ayttastate

Ayttastate was zoals de meeste andere states gesitueerd op een omgracht terrein. Een dam met een hamei verleende toegang tot de state. Zij bestond uit een rechthoekig bouwwerk met twee lagen onder een schildkap met hoekschoorstenen. Hoewel de state in 1786 al in vervallen toestand verkeerde en de boomsingel grotendeels gekapt was, geeft een schetstekening van J. Gardinier Visscher uit dat jaar ons stellig nog een betrouwbaar beeld. De tekening toont een gebouw met een onregelmatige indeling. Het linker gedeelte heeft een onderkeldering met twee luikjes aan de voorzijde en een poortnisje in de zijgevel. Op de verdieping zijn aan beide zijden ramen aangebracht. Het rechter deel lijkt niet onderkelderd te zijn en bevat een viertal kruisvensters van ongelijke breedte van een zestiende-eeuws model, waarboven de verdieping nog vrij hoge ramen heeft. Bezijden het midden is een grote kapel uit het dak gebouwd. Achter de state bevinden zich een schuur en stalachtige aanbouwen.

Op het terrein tegenover de kerk staat tegenwoordig een boerderij, een van het kop-hals-romptype, die in 1847/'8 moet zijn gebouwd. De overwelfde kelder van de oude state zou daarbij gehandhaafd zijn. Een deel van de grachten en singels is in elk geval nog aanwezig.

De Grote Wargaastermeer

Op de plek, waar de Moskoureed een bocht maakt van 90 graden, bevindt zich de buitenrand van de vroegere Grote Wargaastermeer. De ringsloot en -dijk en de vaart met daarachter het opmerkelijk lage niveau van de polder zijn hier duidelijk te zien. Over de tijd van ontstaan van het meer is weinig bekend. Het zal waarschijnlijk na 1200 geweest zijn. Vrijwel zeker is hier turf gewonnen en hebben water en wind de gegraven petgaten steeds groter gemaakt.

Op initiatief van de rijke Amsterdammer Paulus Jansz. Kley is in 1633 begonnen met de droogmaking. Twee molens aan de oostkant maalden het water over de ringdijk. Dat waren zogenaamde "opwerkmolens", die nog geen schroef hadden maar schepraderen. Een enkele molen was niet in staat het water over de dijk te krijgen en daarom gaf de ene molen het water door aan de andere.

De boeren zullen blij geweest zijn met de inpoldering, want er kwam een eind aan de voortgaande afkaveling van het land en bovendien werd 188 ha grond aan het landbouwareaal toegevoegd. De vissers voelden zich echter in hun bestaan bedreigd. Wirdumer vissers zouden enige malen de ringdijk doorgestoken hebben.

Langs de weg door het meer staat een monumentje ter ere van Kley, met onder andere zijn grafsteen.

Jaep Dykstra

Wirdum

Het oorspronkelijke dorpsgebied van Wirdum was zeer omvangrijk. De noordelijke grens lag dicht onder Goutum, de zuidelijke een kilometer ten noorden van Reduzum. Het uiterste oosten grensde aan de Hempenser- en Grote Wargaastermeer en de Zwette vormde de westelijke grens. Het grondgebied was in de late middeleeuwen sterk vergroot door de inpoldering van de Middellzee. In 1957 verloor Wirdum een groot gebied, toen Wytgaard een zelfstandig dorp werd. Maar dorpsgrenzen hadden toen allang geen officiële betekenis meer.

De Middellzee is hier van groot belang geweest. In de eerste plaats wierp de zee een kwelderwal op, waarop men terpen kon bouwen. Later maakte de bevolking uiteraard gebruik van het ingepolderde en vruchtbare land. De oude Middellzee is in het landschap nog duidelijk te herkennen. De dijk liep grotendeels op de plaats waar nu de Brédyk ligt en qua verkaveling is er een sterk verschil tussen het Aldlân en het Nijlân.

Rond bovengenoemde terpen ontstond een aantal buurschappen, waarvan Marwert, Tsjaerd, de Werp (met Barrahûs) en Jousmabuorren (met de Him) samen met de dorpskern het dorp Wirdum van nu vormen. De dorpskern breidde zich vooral uit naar het westen. We mogen aannemen, dat toen de Greate Buorren volgebouwd was tot aan het water, de Lytse Buorren ontstond, eerst de zuidzijde en daarna de noordkant. In de achttiende en negentiende eeuw ontstond er achter deze beide straten een aantal stegen, onder andere de nu gerenoveerde Kamp ten zuiden van de Greate Buorren.

Wirdum is vroeger duidelijk een waterdorp geweest. Niet alleen waren alle boerderijen via een vaart bereikbaar, maar ook in het dorp zelf was veel water. De Wirdumervaart liep (en loopt) aan de noord-, oost- en zuidkant. De Werpstervaart en de Haven liggen aan de westkant, de laatste ten zuiden van de brug. Achter de Greate Buorren lag de Zuiderhaven, nu een slootje. In de Greate Buorren zelf was een haven vanaf de brug tot ongeveer halverwege de kerk. Verder lag er onder meer nog een haven bij de school aan de Lytse Buorren.

Tot in de negentiende eeuw kon men via de weg Wirdum alleen bereiken langs de Wytgaardsterweg (nu Legedyk, Marwertsterdyk) en de Werpsterdyk. In genoemde eeuw veranderde er veel. De oude Rijksstraatweg werd aangelegd en ook de Swichumerdyk. De Tsjaerderdyk werd doorgetrokken van Tsjaerd naar de Eagumerdyk en de al bestaande wegen werden verhard. Bovendien kwam in 1868 de spoorlijn Leeuwarden-Zwolle gereed en kreeg Wirdum een station. In onze eeuw kwam die stopplaats weer te vervallen, maar kwamen Rijksweg 32 en de Wâldwei tot stand.

Toen de Legedyk verhard werd en de Swichumerdyk was aangelegd, ontstonden er aan deze straten mogelijkheden tot nieuwbouw. Het dorp heeft er een paar fraaie

"pastorie- of rentenierswoningen" aan overgehouden. In de eerste helft van onze eeuw stakte de woningbouw. Huizen uit de jaren-twintig en -dertig komen hier weinig voor. Omstreeks 1960 kwam de nieuwbouw weer op gang. De gemeente Leeuwarden, waartoe Wirdum sinds 1944 behoort (voorheen Leeuwarderadeel), heeft niet zonder succes een eind gemaakt aan de lintbebouwing. De kerk staat nu weer in het spreekwoordelijke midden.

Voor de werkgelegenheid in het dorp, buiten de ambachten en de echte agrarische sector, werd de in 1891 aan de Tsjarderdyk opgerichte zuivelfabriek van belang. Soms liep het aantal werknemers op tot dertig. In 1964 werd de fabriek gesloten, maar de gebouwen staan er nog.

Wirdum heeft vijf schoolgebouwen gekend, waarvan er nog twee als zodanig gebruikt worden. De oude openbare school aan de Lytse Buorren, die op dezelfde plaats een aantal kerkscholen als voorgangers heeft gehad, wordt nu gebruikt door de Agrarische Bedrijfsverzorging. In 1869 werd een christelijke school opgericht achter de Lytse Buorren. Het schoolgebouw aan de Skoallesteech doet tegenwoordig als garage dienst; de oude gebruikers hebben in 1955 de beschikking gekregen over een nieuwe school aan de Theodorus Beekhuisstrjitte. In dezelfde straat kwam in 1987 ook een nieuwe openbare school. Reeds in 1875 had de afdeling Wirdum van de Maatschappij tot 't Nut van het Algemeen een bewaarschool gesticht. De later vernieuwde school is thans wijkgebouw van het Groene Kruis.

Naast een hervormde werd Wirdum in 1873 ook een gereformeerde kerk rijk. Dit godshuis verrees aan de Swichumerdyk. Nu is het een garage; de gereformeerden kregen in 1925 de beschikking over een veel groter onderkomen aan de Legedyk. Daar kwam in 1934 ook de kapel van de vereniging van orthodoxen in de hervormde kerk te staan. het gebouwtje staat er nog, maar enkele jaren geleden herenigden de richtingen in de hervormde kerk zich. Wirdum zou in de zestiende en zeventiende eeuw ook een doopsgezinde kerk hebben gehad en wel aan de Greate Buorren, maar hierover is weinig bekend.

Hervormde Kerk

In Wirdum staat de toren van de kerk aan de "verkeerde" kant: niet tegen de westzijde van het schip zoals dat in Friesland regel is, maar tegen de zuidmuur. De kerk heeft wel een toren gehad aan de westzijde. Het unieke feit deed zich toen voor dat de kerk twee torens bezat. De westelijke toren, die gebouwd was van tufsteen, is in 1688 door de kerkvoogden voor f 4.790,- verkocht aan de cementindustrie in Makkum! Sedertdien dragen de Wirdumers de bijnaam "Tuorkefretters". De afgebroken toren ha een spits, maar daar hij in 1597 grotendeels was ingestort en weer herbouwd, is de oudste vorm onbekend. Bij de laatste restauratie van de kerk (1982) bleek dat in de noordmuur van het schip zich een restant bevindt van een (romaans) muurgedeelte van tufsteen. De eerste kerk en toren zouden daarom uit de twaalfde eeuw kunnen dateren.

De huidige toren is in 1806 opgericht. In het begin van de vorige eeuw was de zadeldaktoeren die op deze plek stond zo bouwvallig geworden, dat men besloot hem af te breken en te vervangen.

Het kerkgebouw dateert uit de tweede helft van de dertiende eeuw. Helaas is het schip in latere tijden vrijwel geheel met kleinere steen omkleed. Aan de koorzijde echter ziet men nog restanten van het dertiende-eeuwse gebouw: een in wild verband gemetseld muurgedeelte met een fragment van een rondboogfries. De drie steunberen zijn ook van moppen, drie maal onderbroken door een band van tufsteen, en zouden gelijk met het koor gebouwd kunnen zijn.

Moppenmateriaal bevindt zich eveneens in de noordelijke uitbouw van de kerk. Maar dit element is van een 150 jaar later. Kenmerkend zijn hier de drie hoge spaarnissen in romano-gotische stijl. De uitbouw is de begraafkapel van de Oenema's en de Cammingha's geweest. Ook zal het familiealtaar hier hebben gestaan. De kerk heeft waarschijnlijk ook een uitbouw naar het zuiden gehad; vermoedelijke sporen hiervan zijn binnen te zien.

In 1716 heeft de westkant van het schip, dat door de afbraak van de tufstenen toren geschonden was, een drieledige sluiting gekregen. De portiek ontving een versiering in natuursteen, bestaande uit een gebroken fronton met siervaas en alliantiewapens.

Ruimtelijk gezien behoort het interieur van de gerestaureerde Wirdumer kerk tot de meest fascinerende van Friesland. Het negentiende-eeuwse gewelf van het schip is in 1982 weggebroken. Daar zich erboven nog de ribben van een gotisch gewelf bevonden, kon dit oude tongewelf in ere hersteld worden. De noordelijke uitbouw die van het schip was afgesloten, maakt weer onderdeel van de kerk uit. Het aanwezige houten plafond is bij de restauratie verwijderd en het oorspronkelijke kruisribgewelf is opnieuw in het zicht gebracht. Ook het nog bestaande deel van de zuidelijke beuk kwam weer bij de kerk. Hier hangt nu een in 1984 door Jan Murk de Vries vervaardigd kruisbeeld. In dit gedeelte van de kerk is ook een toegang naar de toren gemaakt. Jammer genoeg ging dit ten koste van het "hûnegat", een detentiecel.

De preekstoel, een product uit de negentiende eeuw en vóór de restauratie gesitueerd tegen de noordmuur, heeft een nieuwe plek tegen de zuidelijke muur gekregen. In 1843 boden de kerkvoogden van Leeuwarden alle verlichting van de Grote Kerk te koop aan in de krant. De kerkvoogdij van Wirdum heeft daarvan toen een flink aantal blakers en waarschijnlijk ook enkele luchters gekocht. De koperen kronen dateren uit 1776. In de kerk valt het grote aantal herenbanken op. Ze zijn evenals de preekstoel in de negentiende eeuw vervaardigd, maar een ervan heeft op het ruggeslot oudere familiewapens. In de achttiende eeuw waren er in de kerk tal van rouwborden; er zijn er slechts twee van overgebleven.

Indrukwekkend is het grote aantal, vaak fraaie grafzerken. Vrijwel alle stijlen uit de geschiedenis van de Friese zerkbeeldhouwkunst zijn vertegenwoordigd. Het oudste exemplaar is de zandstenen gotische priesterzerk van Fercke van Aytta, pastoor te Wirdum, overleden in 1500. De mooiste grafstenen zijn de door Vincent Lucas in maniëristische stijl gehouwen steen van Wytze Camstra en de twee portretzerken in het koor, met op de ene de afbeelding van Wytze van Cammingha en zijn vrouw Rixt Roorda en op de andere Julius van Eysinga in volle wapenrusting.

Het orgel is in 1790 gebouwd door Lambertus van Dam. Bij de bouw werd gebruik gemaakt van onderdelen van oudere voorgangers. Het uitbundige houtsnijwerk is van Jacob Swalue.

Tenslotte het kerkhof: het valt op dat de Cammingha's, toen het verboden werd binnen de kerk te begraven, hun doden zo dicht mogelijk bij hun kapel bleven begraven. Opvallend aan de zuidzijde is de steen met twee koeien en twee paarden. Het is een negentiende-eeuwse steen op het graf van de koopman-boer Einte Jochums Admiraal.

De voormalige pastoriewoning

De voormalige hervormde pastorie, thans in gebruik als kantoor van de Agrarische Bedrijfsverzorging (Hôf 1), is gebouwd op de plaats waar al sinds honderden jaren de predikantswoning heeft gestaan en waar vóór de Hervorming de pastoorswoning stond.

Daar de oude pastorie in slechte toestand verkeerde, kreeg de bekende Leeuwarder architect Jurjen Bruns opdracht een nieuw gebouw te ontwerpen. In 1875 kon, zoals ook blijkt uit de gedenksteen in de westelijke muur, de eerste steen worden gelegd. Bouwer werd Klaas Rienks Sybrandy, telg uit een Wirdumer geslacht van vermaarde timmerlieden en aannemers.

Het front van het grote blokvormige gebouw heeft een bijzonder decoratieve kwaliteit. Het laat de voor de pastorie- of rentenierswoning gebruikelijke indeling zien van twee raamvakken aan weerszijden van de toegangspartij, met boven de entree een uitgebouwde gevel. Dit centrale element is geheel bepleisterd en wordt begrensd door veelzijdige hoekkolommen, bekroond met siervazen. De deur met bovenlicht staat achter een portiek die omlijst is en bekroond met een sierkuif. De ramen in het front zijn ook omlijst en van een sierkuif voorzien. De voorgevel ontving als geheel eveneens een omlijsting en wel met hoekpilasters en een kroonlijst. Onder de gootlijst zit een reeks fraaie consoles. Het dak met de gegolfde Friese pannen wordt bekroond door hoekschoorstenen met borden.

Is aan de pastorie vormgegeven in een menging van verschillende neo-stijlen, het naastgelegen koetshuis, met onder andere twee paarden- en twee koeienstallen, vertoont meer een neoclassicistisch karakter. De poortpartij met de uitbouw voor het dak geeft met schijnvoegen de illusie van natuursteen weer. Het hijsluik voor de hooizolder kreeg zo een opmerkelijk monumentaal karakter. De consoles van de gootlijst zijn identiek aan die van de woning en brengen de verbinding tussen de beide gebouwen tot stand.

Stelp De Golle

Naast de reeds genoemde Jousma- of Eysingastate bezat Wirdum in ieder geval nog vijf adellijke huizen: Uniastate op de Werp, Camstra onder Wytgaard, een state van diezelfde naam aan de Werpsterdyk en tenslotte de beide Oenemastates aan de Brédyk en de Marwertsterdyk, thans ook in Wytgaard gelegen. In sommige gevallen is van de states niets meer terug te vinden, soms herinnert een gracht of een singel nog aan vroeger tijden.

Mondelinge overlevering wil, dat op de plaats van het tegenwoordige dorps huis De Golle ook een adellijk huis heeft gestaan, eveneens van de familie Camstra. In 1832 maakte de bekende Wirdumer dagboekschrijver Doeke Hellema melding van een "heerenhuizinge" en een "boerenhuizinge" op deze plek.

Tot 1923 stond hier een prachtige kop-hals-romp boerderij. In genoemd jaar werden de kop en de hals afgebroken, werd er een hooivak van het bedrijfsgedeelte afgenomen en kwam de stelpboerderij tot stand zoals die nu nog bestaat. De naam Vriezemastate die ook wel aan de boerderij wordt gegeven, is vermoedelijk afkomstig van de familie Vrieze, die rond de eeuwwisseling eigenaar was. Historische betekenis heeft deze naam niet. De boerderij werd in 1973 als dorps huis in gebruik genomen.

Eysinga Begraafplaats

Een anderhalve kilometer ten noorden van Wirdum ligt, midden in de weilanden, omgeven door bomen en een uitgedroogde gracht, de vervallen maar nog indrukwekkende Eysinga-begraafplaats. Tot in het laatst van de achttiende eeuw stond hier Jousmastate, dat in de zestiende eeuw door vererving in handen was gekomen van de familie Eysinga. De gracht die nu om de begraafplaats ligt, is een overblijfsel van de oude slotgracht. De oppervlakte van het terrein lijkt niet groot, maar Jousmastate was een flink gebouw met meer dan tien kamers en met zes kelders.

Toen in het middel van de vorige eeuw het begraven in de kerk om hygiënische redenen verboden werd, gingen sommige voorname families er toe over hun doden te begraven op afgeperkte gedeelten van begraafplaatsen. Anderen legden een eigen begraafplaats aan, zoals ook de Eysinga's.

De eerste begrafenis vond hier al plaats in 1828. In dat jaar werd jonker Frans Julius Johan van Eysinga, onder andere oud-grietman van Doniawerstal, naar zijn laatste rustplaats op het eilandje tussen de grachten gebracht, waar verder nog geen enkele voorziening getroffen was. Het houten bruggetje dat gediend had voor de toegang, werd na de teraardebestelling weer verwijderd. Deze eerste begrafenis vond plaats vanuit Leeuwarden en ging via de Wirdumervaart. Dergelijke begrafenissen over water kwamen hier later nog wel vaker voor.

In 1835 werd voor de vierde teraardebestelling een enorme ringmuur uit de gracht opgetrokken tot anderhalve meter boven de grond. De gracht was hiertoe drooggelegd. Op de plek waar zich nog steeds de toegang bevindt, werd in 1872 een vaste burg gebouwd met ervoor een groot smeedijzeren hek. Het hek is verdwenen, de brug is door een dam vervangen.

Tot 1907 was de begraafplaats over de weg alleen te bereiken langs de zogenaamde Ald-Swichumerdyk. In dat jaar werd voor de op één na laatste begrafenis een nieuwe beklinkerde weg aangelegd naar de Werpsterdyk, ter lengte van ongeveer anderhalve kilometer. Sinds 1986 is de plek alleen te bereiken via de Loodyk, een ruilverkavelingsweg. Waren de graven tot 1907 zeer sober, nu werd er een grafkelder gebouwd en verschenen er voor het eerst familiewapens op de zerken.

De laatste begrafenis heeft plaatsgehad in 1938. Na die tijd is het terrein spoedig verwaarloosd geraakt. In de oude kasteeltuin ten zuiden van de gracht kan men tot in onze tijd in het voorjaar stinsenplanten aantreffen.

Jaep Dykstra

Wytgaard

Wytgaard, liggend aan en op de oude Middelzeedijk, behoorde vanouds bij het dorp Wirdum. De geschiedenis van Wytgaard loopt vanwege deze verbintenis met Wirdum grotendeels parallel met die van het buurdorp. Alleen op godsdienstig gebied verschillen de beide dorpen wezenlijk van elkaar: Wirdum is een protestants dorp en Wytgaard een oude rooms-katholieke enclave.

Wytgaard dankt in feite haar rooms-katholieke parochie aan Wirdum. Gaan we terug tot 1580, het jaar van de Reformatie en de beeldenstormen. De oude parochiekerk in Wirdum viel als een der eersten in handen van de protestanten en het oude rooms-katholieke geloof werd overal verboden. De laatste pastoor van Wirdum, Johannes Popkesz., werd in 1580 verbannen omdat hij niet tot de nieuwe leer overging.

Van 1580 tot 1593 verkeerde de oude godsdienst in Friesland in een desolate toestand. Er waren nauwelijks meer trouwe priesters te vinden en die er nog waren hielden zich schuil. Omstreeks 1592 kwamen er vanuit de zuidelijker Nederlanden paters Jezuïeten werken. Zij trokken van plaats naar plaats en bedienden heimelijk de weinig overgebleven rooms-katholieke gelovigen. Oenemastate benoorden Wytgaard was een van die plaatsen; de invloedrijke familie Cammingha, die het slot bewoonde, was na de Reformatie het katholieke geloof trouw gebleven. De zo ernstig vervolgte priesters en zendelingen vonden op de state een goed en welkom thuis en hadden voor hun diensten zelfs een huiskapel ter beschikking. Het is dan ook zeker dat de nieuwe rooms-katholieke statie (later parochie) op Oenemastate haar oorsprong heeft gevonden.

In 1609 vestigde zich hier pater Arnoldus Cathuis (Cathz.), geboren te Leeuwarden op 21 december 1576. Hij was van voornome komaf: zijn vader was burgemeester van Leeuwarden. Pater Cathz. wordt algemeen beschouwd als de grondlegger van de statie Wytgaard (1631). Naar hem is in het dorp een straat vernoemd.

De voorspraak en invloed van de in 1719 nog steeds oprecht katholieke Cammingha's was krachtig genoeg om voor pater Aloysius Byrza toestemming te verwerven tot het oprichten van een gebouw, dat er van buiten als een pakhuis uitzag, een zogenaamde schuilkerk. De eerste steen voor dit gebouw werd in 1719 gelegd door Doeke Jans (Roorda), paardenkoper van beroep. De schuilkerk stond aan de Púndyk naar Wirdum, achter de plaats van de huidige kloostermuur. De latere eigenaar van Oenemastate, Reinier baron van Middachten, liet in 1833 op de schuilkerk een koepel bouwen met daarin een klok van 95 oude ponden. Dat was hoogst opmerkelijk en zeer vererend, de eerste metalen stem in Friesland in een katholieke kerk sinds de onlusten der zestiende eeuw.

Na het herstel van de bisschoppelijke hiërarchie (1853) werd het katholieke kerkhof aangelegd (1859) en in 1872 de nieuwe "Cuyperskerk" gebouwd. Voordat in 1921

een eigen katholieke school werd opgericht, gingen de kinderen naar de uit 1863 daterende openbare lagere school die nog steeds, zij het zwaar verbouwd, met haar rondboogtraveeën het dorp markeert. De katholieke Sint Gerhardusschool aan de Buorren is in 1981 verlaten. Kinderen en onderwijzend personeel namen hun intrek in de nieuwe "Teake Jan Roordaskoalle" aan de Tjissema. De eerste naoorlogse nieuwbouw van het dorp is in 1964 tot stand gekomen.

Naast het bekende dorpscafé bezit Wytgaard een eigen dorpshuis (De Twirre) en heeft het een bloeiend sport- en verenigingsleven. Wytgaard, doorsneden door de rijksweg Leeuwarden-Sneek, telt momenteel zo'n zeshonderd inwoners.

De rooms-katholieke begraafplaats

In het dekenaat Leeuwarden was, met uitzondering van het eiland Ameland, tot 1859 geen enkele rooms-katholieke begraafplaats te vinden. De katholieke doden werden veelal op algemene begraafplaatsen te ruste gelegd. De gelovigen uit Wytgaard en omgeving vonden een laatste rustplaats op het kerkhof bij de Hervormde Kerk in Wirdum. De parochie St. Nicolaasga had al vanaf 1842 een eigen begraafplaats en in het uiterste zuiden van Friesland dateerde het eerste rooms-katholieke kerkhof te Steggerda (inmiddels opgeheven) uit ongeveer dezelfde periode.

In de tijd dat pastoor Johan von Schelve van Wytgaard plannen maakte voor het derde rooms-katholieke kerkhof in Friesland, moest dat eigenlijk nog heimelijk gebeuren. Hij verwachtte, naar later bleek terecht, veel weerstand van de burgerlijke autoriteiten en van de protestanten. Na veel problemen te hebben overwonnen, werd het kerkhof op 1 juni 1859 ingewijd. In de eerste tientallen jaren daarna werden uit alle hoeken van het dekenaat de katholieken in de gewijde aarde te Wytgaard begraven. Nog steeds staan er gedenktekens van overledenen uit Dokkum, Franeker, Harlingen, Dronrijp, Irnsum, Oosterwierum, Warga en vooral uit Leeuwarden. Alleen al in 1875 vonden er niet minder dan 75 begrafenissen plaats. Uit deze tijd stamt de bijnaam van de Wytgaarders: de "gleskenuvers", omdat ze van achter hun vensters de vele begrafenistoeten gadesloegen.

Later kregen andere parochies ook eigen begraafplaatsen en nam de wens om in Wytgaard begraven te worden, sterk af. Het kerkhof is in 1984 bij de herdenking van het 125-jarig bestaan grondig opgeknapt en heringericht. Er heerst, evenals vroeger, een vredige en waardige sfeer.

De voormalige "Cuyperskerk"

De oude schuilkerk uit 1719, sinds 1853 gewijd aan Maria ten Hemelopneming, was anderhalve eeuw later in een vervallen toestand geraakt. In 1870, onder het pastoraat van Johannes von Schelve (1852-1880), startten daarom de voorbereidingen voor de bouw van een nieuwe grote kerk. De benodigde grond was geschonken door jonkheer Vegelin van Claerbergen uit Joure. Dankzij zeer grote offers van de parochianen kwam er voldoende geld beschikbaar om de vermaarde architect P.J.H. Cuypers opdracht te geven een ontwerp te maken voor een neogotische kruiskerk met een grote toren. Met de bouw werd in 1871 aangevangen en op 21 oktober 1872 kon de prachtige kerk geconsacreerd worden door Mgr. A. Schaepman, aartsbisschop van Utrecht. Vele milde gaven maakten in 1875 de

aanschaf van drie klokken en een slaguurwerk voor de toren mogelijk. De klokken werden toegewijd aan paus Pius IX, Maria en Jozef, en ontvingen de inscriptie "Een offer van Wijtgaards pastoor en parochianen 1875". In de navolgende jaren zijn door de parochianen veel goederen: meubels, beelden en gebrandschilderde ramen aan de kerk geschonken.

De oude pastorie naast de inmiddels afgebroken schuilkerk werd in 1928 door pastoor W. de Groot vervangen door een grote nieuwe pastorie. Die verrees zuidelijk naast de Cuyperskerk op de plek van de in hetzelfde jaar gesloopte armenhuizen, in de volksmond "it âlde kleaster" geheten.

Tijdens de Tweede Wereldoorlog zijn de drie zware klokken door de Duitse bezetter weggehaald uit de toren en naar Duitsland getransporteerd. In 1957 heeft de parochie nieuwe klokken aangekocht.

De kerk raakte in deze periode danig in verval en in 1950 werd een rapport opgemaakt met een kostenberekening voor herstelwerkzaamheden. Die zijn echter nooit uitgevoerd. Pastoor H. Meekes gaf in 1960 de eerste aanzet tot plannen voor een nieuw kerkgebouw en stelde de ruime pastorie ter beschikking aan de Zusters van Liefde, die er in augustus 1961 het klooster "Mater Dei" vestigden. De plannen voor een nieuwe kerk werden door het bisdom en pastoor H. Dierkes verder uitgewerkt en op 11 oktober 1965 werd in de toen jongste dorpsuitbreiding de eerste steen gelegd. De oude Cuyperskerk, nog geen honderd jaar oud, met zijn fiere slanke toren, zijn fraaie glas-in-lood ramen, kruiswegstaties en beelden moest worden afgebroken. De toren viel op 11 november 1966 door een lading dynamiet. Een zwarte dag in de geschiedenis van Wytgaard.

Veel parochianen konden zich niet met de afbraak van de monumentale neogotische kerk verenigen, temeer omdat zij helemaal geen inspraak hadden gehad. Tal van inventarisstukken, zoals de kruiswegstaties en de ramen, zijn helaas vernietigd. Enkele beelden staan thans in de rooms-katholieke kerk te Workum, de doopvont in de Hervormde Kerk te Stiens en de schitterende gebeeldhouwde preekstoel in een museum te Utrecht. Van de kerk zijn gelukkig vele foto's bewaard gebleven, foto's om te laten zien dat zo iets nooit weer mag gebeuren.

Jaring Walta

Jaring Walta, de bekende schilder uit Wytgaard, werd als zoon van een vrachtrijder geboren op 12 maart 1887 te Blauwhuis. Op jonge leeftijd koos hij voor het vak van huisschilder en maakte aanvankelijk verfkwasten en -potten schoon voor zijn baas. Hij kwam in 1910, net getrouwd met Berber Rypma, naar Wytgaard waar hij aan de Buorren een schilderszaak en lak- en spuitinrichting dreef. Bovendien was hij hier scheerbaas en verkocht hij sigaren. Walta had een grote liefde voor de natuur en voor muziek en las veel boeken. Geïnspireerd door deze gaven kreeg hij aardigheid in het kunstschilderen en nam hij tekenlessen aan de avondschool te Leeuwarden.

Samen met zijn al even bekende oom Germ Rypma kopieerde hij doeken van beroemde meesters in musea en maakte hij contact met andere schilders, zoals Anders van der Sloot, Gerrit Benner en Hans van der Schaaf. Ook kreeg

hij contacten met Douwe Kiestra, Reinder Brolsma en S. Sipma, allen begaafde schrijvers.

Walta maakte stilleven, landschappen en portretten, waarin hij probeerde het karakter van de mens te treffen. Hij kreeg goede kritieken op zijn werk, maar bleef bescheiden, schuwde de publiciteit. Bij veel Wytgaarders is de herinnering aan de markante, geestige persoonlijkheid gebleven. De kunstenaar overleed op 19 november 1971.

Oenemastate aan de Brédyk

De geschiedenis van Oenemastate is boeiend, doch ingewikkeld. Er zijn namelijk twee states (of stinsen) geweest. Groot Oenema werd ook wel Camminghastate genoemd. Deze state, het slot met de daarbij behorende gebouwen, stond het noordelijkst en lag aan de oude Middelzeedijk, thans de Brédyk. Eertijds markeerde een poort de toegangsweg, waarvoor een ophaalbrug lag - het slot was omgeven door een brede grachtensingel. Het is een groot slot geweest met twee vleugels, een menigte grote kamers en een huiskapel. In 1436 - het slot is dan vermoedelijk al zeer oud - woonde er ene Wytze Oenema met zijn vrouw His Sjaerdema. Zij hadden vier kinderen, namelijk Feijcke, Oene, Wick en Tieth. Ongetwijfeld is de naam van het slot afkomstig van deze familie.

Oene Oenema verloor het leven in 1463 nabij IJnsum in de zogenaamde Donia-oorlog, de strijd tussen de Schieringers en Vetkopers. Oene's zus Wick trouwde met Watzes Abbes Dekema. Hun nazaten (de Cammingha's) hebben steeds op de state gewoond. De tweede zuster, Tieth, huwde Jelger Feytsma thoe Jelgersma. Dit echtpaar en hun kinderen bewoonden de zuidelijke state, die we als Oud- of Kleine Oenemastate kennen.

De beroemde generaal Wytze Watze van Cammingha woonde in 1584 op de noordelijke state. In 1821 zijn de poort en een groot gedeelte van de state afgebroken. Het resterende bezit was na 1821 in handen van Tjalling Minne van Asbeck, de schoonvader van Reinier baron van Middachten. Het restant van het eens zo roemrijke slot van de Oenema's en de Cammingha's is in 1920 gesloopt, de grachten zijn toen gedempt en het land behoorde vanaf dat moment bij de zuidelijke state.

De zuidelijke state werd in 1700 bewoond door kolonel Koenraet van Unckel, nazaat van de Cammingha's. In 1755 stond Oud- of Klein Oenemastate te koop en is een groot gedeelte afgebroken. Het is aannemelijk dat een lid van de familie van Middachten toen op deze plek een nieuwe boeren- of herenhuizinge heeft laten bouwen. Op 15 november 1844 brak er brand uit op Oenemastate. De verwoeste opstallen waren dubbel verzekerd, bij de toenmalige verzekeringmaatschappij O.B.A.S. en Woudsend, en dat betekende "niet verzekerd". Jarenlang heeft het terrein een troosteloze aanblik gegeven, omdat de verzekeringmaatschappijen in een juridisch gevecht waren verwickeld.

Pas in 1848 is de statige huizinge gesloopt. Op dezelfde plaats verrees een nieuwe stelpboerderij, die in 1908 is aangekocht door Sjerp IJsselstein. De familie IJsselstein heeft de boerderij tot 1982 bewoond. Er werd toen al jaren geen boerenbedrijf meer

uitgeoefend. Daarna is het gebouw verkocht aan de familie Jakobs, die het exterieur heeft laten restaureren. De huidige Oenemastate, haar oude, nog zichtbare en opnieuw beplante singels en grachten, en de prachtige tuinen zijn restanten van een glorieus verleden.

De Brédyk onder Wirdum

Boerderij met voorhuis op De Werp

Aan de Brédyk, ter hoogte van de Werpsterhoek, staan twee boerderijen naast elkaar, die wel van het type kop-hals-romp zijn, maar waarvan het voorhuis dwars op het bedrijfsgedeelte staat. Aan deze voorhuizen is naar het model van de zogenaamde pastorie- of rentenierswoningen vormgegeven, met dit verschil dat ze op een zeer hoog souterrain staan, dat als molkenkelder werd gebruikt. Het is duidelijk dat bij de bouw de invloed van de stad zich heeft doen gelden. De meest zuidelijke boerderij (Brédyk 32) is gebouwd in 1871. De noordelijke (Brédyk 30), die bezocht kan worden, is tien jaar jonger.

Het souterrain van Brédyk 30 is met versierde natuursteen platen bekleed. In het midden leidt een hoge trap naar de ingangsportiek, waarboven de gevel is uitgebouwd. Openslaande deuren en een balkon accentueren deze middenpartij. Portiek en raamopeningen zijn fraai omlijst en van kuiven voorzien. Ook de gevelpartijen kregen omlijstingen van pilasters en zeer decoratieve kroonlijsten. De middenpartij wordt begeleid door veelzijdige hoekkolommen, die bekroond worden door siervazen. Het schilddak, belegd met geglazuurde gegolfde Friese pannen, wordt bekroond door hoekschoorstenen met borden en pironnen.

Ook in het interieur is nog te zien, dat de boerderij uit ruime beurs betaald moet zijn. Het oostelijk vertrek bezit nog de oorspronkelijke betimmeringen. Rond de ramen binnenluiken en verzorgde vensterbanken op zuiltjes en in een wand de bedsteden met een fraaie diggelkast in het midden. De gang heeft een plafond van decoratief stucwerk.

Oud Barrahûs

Op nummer 26 van de Brédyk staat slechts het voorhuis van een boerderij. Toen in 1867 de spoorweg Leeuwarden-Zwolle werd aangelegd moest het bedrijfsgedeelte worden afgebroken. Een paar honderd meter westelijker is vervolgens een nieuwe boerderij gebouwd.

De kuif van de buitengewoon sierlijke voorgevel geeft het jaartal 1787 te lezen, waar onder een wapenschild. Het wapen lijkt afgehakt; op de plaats daarvan is geschilderd "Oud". er onder zijn "Barra" en "huis" uitgehakt en tussen de twee woorden is "no 34" geschilderd.

Voor het einde van de achttiende eeuw heeft het huis een ouderwetse gevel in rococo-vormen. De in- en uitzwenkende oijefgevel kan zelfs in de stad Leeuwarden maar op een plek (Nieuwestad 39) worden aangetroffen. De gevel op Barrahûs is voor het platteland een verbazingwekkend rijk verzorgd exemplaar.

Jaep Dykstra

De Brédyk onder Goutum

Gelede boerderij in het Goutumer Nieuwland

Ten westen van de Brédyk c.q. de Overijsselseweg lag ooit de Middellzee. Nu ligt er het Goutumer Nijlân, een weids en praktisch boomloos landschap zonder noemenswaardige bebouwing.

Precies driehonderd jaar na de aankoop van een plaats aldaar liet het Sint Anthony Gasthuis in 1908 op een dichter bij de rijksweg gelegen perceel (Overijsselseweg 18) een compleet nieuwe boerderij bouwen "volgens 't Zuid Hollandsch Systeem", ook wel gelede bouw of lengtebouw genoemd. Kosten: ruim 16.000 gulden, voor die tijd een vrij hoog bedrag. Over het resultaat was boerderijdeskundige G.J.A. Bouma anno 1949 nog slecht te spreken: "De bouwkosten zijn hoger, het voederen van hooi kost meer arbeid en het uiterlijk is aanzienlijk minder fraai dan dat van een stelp of een kop-hals-romp".

Dat laatste valt te bezien. De Leeuwarder architect W.C. de Groot heeft met deze nieuwerwetse boerenplaats een alleszins acceptabel gebouw op zijn naam geschreven in een voor hem karakteristieke decoratieve stijl (vgl. de Hollanderwijk en het Gabbema-gasthuis aan de Wijbrand de Geeststraat). Zowel het woon- als het bedrijfs gedeelte is voorzien van gele consoles, doorlopende gele dorpelbanden en ander siermetselwerk. De schoorsteenbroden zijn even royaal als sierlijk en De Groot heeft niet nagelaten het nokwerk te voorzien van pironnen.

De voorgevel van het breed opgezette woongedeelte is een studie waard: het geheel kleurrijk gemetseld, de ramen voorzien van luxueuze zonnewering (een combinatie van blinden en luiken) en bekroond met fraaie boogtrommels. Aan de noordkant staat een aangebouwde serre annex werkruimte.

Het bouwwerk kreeg het gelede karakter, doordat woning, stal en hooiberging in afzonderlijke, slecht door deuren met elkaar verbonden ruimtes werden ondergebracht. Dat had zowel wat de brandveiligheid als wat de hygiëne betrof zijn voordelen (het streven was toen om de melk bacterievrij te houden teneinde een bijdrage te leveren aan het bestrijden van de gevreesde volksziekte tuberculose). Bovendien werd de (gestukadoorde) stal op "Hollandsche" wijze ingericht: het vee in een dubbele rij met de kop naar de voergang en dus niet zoals bij de "Friese stal" met de kop naar de muur en een voergat in de zolder. De ruime stal verkeert niet meer in de oorspronkelijke staat, het gevolg van een poging tot modernisering in de jaren-zeventig. In dat opzicht had de bouw van een ligboxenstal meer effect. Het gebinte in de hooischaar is origineel, de zoldering niet.

Vanuit het woongedeelte bieden de ramen in de gang en in het "feintekeamerke" uitzicht op het "bûthús". De gang en de betegelde woonkeuken verkeren nog goeddeels in de oorspronkelijke staat.

Het pompstation van de Waterleiding

Een jaar na de oprichting in 1887 telde de Leeuwarder Waterleiding Maatschappij 36 aangesloten percelen. Begin 1904 waren het er al twaalf keer zo veel. Door de droge zomer groeide het aantal aansluitingen dat jaar explosief. Met alle gevolgen van dien: vooral op zaterdag, wanneer alles in en om huis werd schoongemaakt, was de

toevoer af en toe onvoldoende. Klachten over deze situatie, met name van ziekenhuizen, leidden tot de bouw van een kelderreservoir met een hulppompinrichting bij Goutum. Hiermee kon de druk op de persbuis vanuit Grouw, waar het water werd gewonnen, worden verminderd, zodat de kans op buisbreuken kleiner werd. Bovendien kon de capaciteit iets worden vergroot.

Het aanjaagstation (Overijsselseweg 84) werd in 1905 gebouwd door de Leeuwarder architect H.H. Kramer, die ook verantwoordelijk was voor de twee belendende woningen-onder-één-kap. De onderste helft van de even speels als evenwichtig opgebouwde voorgevel is in rode baksteen uitgevoerd, de bovenste wit bepleisterd. Boven de woonkamer een charmante driedelige raampartij die meeloopt met de dakrand. Achter de woningen is in een grasveld de welving van het "laagwater reservoir" nog zichtbaar.

Het oorspronkelijke aanjaagstation werd vanwege bouwtechnische gebreken al in 1928 vervangen. Het nieuwe gebouw kreeg een platte dakconstructie met vlak onder de daklijst een drietal kleine raampjes. De ver overstekende daklijst wordt nog een geaccentueerd door uitstekende gemetselde lijsten bij de hoekramen en uitbouwsels op de begane grond met een soortgelijke dakconstructie. Door deze bloksgewijze geleiding ademt het station een kubistische, zo men wil expressionistische geest.

Jan Pieter Janzen

Colofon

Uitgave: Stichting Aed Levwerd 1989
Redactie: Peter Karstkarel en drs. R.L.P. Mulder-Radetzky
Tekstbijdragen: Jaep Dykstra, S. Grijpstra, Jan Pieter Janzen, Peter Karstkarel, drs. R.L.P. Mulder-Radetzky en Henk Nota
Fotografie: Siep van Lingen, Catrinus van der Veen, Gemeentearchief Leeuwarden
Documentatiecentrum voor katholiek Friesland
Routekaart: E. van der Veen
Druk: Wielsma BV Leeuwarden
Vormgeving: Impact Vormgeving

Sponsorvermelding

De Open Monumentendag op 9 september 1989 is in Leeuwarden mogelijk gemaakt dankzij financiële bijdragen van:

Gemeente Leeuwarden
Rabobank Leeuwarden B.A.
Maatschappij tot 't Nut van het Algemeen Leeuwarden
Waterleiding Friesland
Agrarische Bedrijfsverzorging, Wirdum
Avéro Verzekeringen

Bouman Reklame/marketing
Leeuwarder Onderlinge
MAB-groep
V en H Leeuwarden
Gebr. Adema, Goutum
Kimsma, Goutum
J. Prosje, Goutum
Struiksma, Goutum
Duhoux, Wirdum
Haaima, Wirdum
Stichting De Twa Doarpen, Wirdum

De Open Monumentendag zou niet plaats kunnen vinden zonder de medewerking van de eigenaar/beheerders van de opengestelde panden en de inzet van vele vrijwilligers in de dorpen. Speciale medewerking werd verkregen van S.A. van der Meer, Wytgaard, van A. Klugkist jr, Goutum, de brandweer van Leeuwarden, de Waterleiding Friesland en het Fries Museum.

Open Monumenten in Leeuwarden 1990

1. Voorlichting

Hoe die wandeling verloopt is aangegeven op een routekaartje in deze gids. Elke instelling heeft op het kaartje en in de tekst zijn eigen nummer. Het begin van de route is op Raadhuisplein 23. Nummer 1 is het Gemeentelijk Voorlichtingscentrum, waar dit boekje te koop is en informatie kan worden verkregen over de wandeling, die voert naar het Oud Sint Anthony Gasthuis (nummer 2) en via negen andere panden naar het Auck Petershuis aan de Nieuwestad (nummer 12).

Een snoer van liefdadigheid

Ook Leeuwarden kent nog, als zoveel andere Nederlandse steden, zijn oude stichtingen van liefdadigheid. Gasthuizen zijn het. En weeshuizen waren het. Maar het weeshuis is uit de tijd geraakt. De gasthuizen niet. Die zijn met de tijd en met de veranderde behoeften en inzichten meegegroeid. In sommige gevallen is slechts de naam van de oude stichting bewaard gebleven en zijn de inrichtingen in een geheel ander gebouw en ook wel op een geheel andere plaats verdere gegaan met hun geschiedenis en met hun roeping. Dan mag de draad naar het verleden dun zijn geworden en misschien door velen uit het oog zijn verloren, maar die historie is er en kan niet worden verloochend. Ter gelegenheid van de Open Monumentendag 1990, de vierde, die in Leeuwarden op de tweede zaterdag van september wordt georganiseerd, zijn deze oude stichtingen bij wijze van spreken als kralen aan één snoer geregen. In dit boekje worden ze in het kort besproken en als monumenten op een rij gezet. Alle stichtingen liggen op loopafstand van elkaar. Een wandelroute doorkruist de oude binnenstad van Leeuwarden. In twee gevallen maakt ze een klein uitstapje buiten de wallen. Maar de afstanden blijven kort. Het Marcelis Govers-gasthuis, dat in 1876 naar de Noordersingel verhuisde heeft een riant uitzicht op de wallen en op de Leeuwarder torens. En het Gabbema-gasthuis, eens Achter de Grote Kerk gevestigd, kreeg in 1905 een nieuw onderdak aan de Wijbrand de Geeststraat, dichtbij de brug, die naar Leeuwarder traditie zo lang de 'elektrische brug' is genoemd, vlak bij de plaats, waar eens de wallen de oostkant van de stad hebben afgesloten. De route overbrugt daarom eigenlijk maar kleine afstanden. De Leeuwarder binnenstad is in feite een beperkt gebied. Maar de afstanden mogen dan in ruimte niet groot zijn, in de tijd zijn ze dat wél. Van toen naar nu - het zijn vele stappen, die in dit geschriftje en tijdens de wandeling moeten worden afgelegd.

Godshuis en gasthuis

In Leeuwarden stammen de meeste gasthuizen, ook alweer zoals in die andere Nederlandse steden, uit de middeleeuwen. Er zit telkens die ene, leidende gedachte achter: in een stad moet een huis zijn, moeten huizen zijn, die opgedragen zijn aan God en waarin Zijn wil gestalte kan krijgen. Een godshuis dus. Daar ligt de oorsprong. Die wil van God is duidelijk. Hij vraagt, dat we barmhartig zijn tegenover onze naaste, in het bijzonder tegenover hen, die minder bedeed zijn of die zelfs nauwelijks bedeed zijn. Van zulke werken van barmhartigheid zijn er zeven. De hongerigen moeten worden gespijzigd De dorstigen moeten worden gelaafd De naakten moeten worden gekleed. Aan hen, die geen onderdak hebben, moet

huisvesting worden gegeven. De zieken dienen getroost te worden. Gevangenen hebben recht op aandacht. DE doden moeten worden begraven en dat is het laatste, dat voor een medemens kan worden gedaan.. Er is dus wel werk aan de winkel. Dat werk wordt overigens op een andere manier aangepakt dan wij het in onze tijd zouden willen doen. Wij willen de armoede, de ziekte, de misdaad bij voorkeur aanpakken bij hun begin. Voorkomen is beter dan genezen. Maar dat spreekwoord passen de middeleeuwen niet toe. In hun optiek behoort armoede bij het bestaan. Het is genade als je nièt arm bent. Maar die genade dringt er dan wel toe om barmhartig te zijn. Wie geld bezit moet het geven ten bate van de armen. Want dat immers is de wil van God. Van zulk geven - en er is in de middeleeuwen onvoorstelbaar veel aan de minder bedeeden geschonken - worden de armen beter. Maar wie gul schenkt wordt er óók beter van. Hij gehoorzaamt aan de wil van God en bevordert op die wijze een eigen zielenheil Want in feite telt voor de middeleeuwer de aarde niet. Die gaat voorbij. De hemel blijft. En de rijken, die het op de aarde zoveel beter hebben dan de armen en met meer moeite de hemel zullen beërven, kunnen de weg naar het hiernamaals plaveien door goede werken te doen, door barmhartigheid te verlenen, door een godshuis, dat langer gasthuis zal gaan heten, te stichten en te onderhouden. Op die wijze kun je aan de wil van God gestalte geven. In steen, in zorg, in leefbaarheid.

Om die reden kende het middeleeuwse Leeuwarden zijn geestelijke gilden of broederschappen, die zich deze barmhartigheid ter harte namen. Zo wordt in 1472 voor het eerst het Heilig Sacramentsgilde genoemd. Een zekere Tjomme Wiarda vermaakt dan zijn zathe onder Lekkum aan het gulde, om uit de opbrengst van de boerderij de 'huiszittende armen' te bedenken en die zorg betreft de grote groep Leeuwarders, die stille armoede lijden, welke zorg in een later stadium zal overgaan naar het Sint Anthonygasthuis.

En zo krijgt het Heilig Sacramentsgilde door een fundatie van Hille van Zwolle ook de bemoeiingen met een Sint Jacobsgasthuis, dat met de bezittingen van het gilde tenslotte overgaat naar Sint Anthoon. Leeuwarden kende ook de Soete Naem Jhesus-gilde, dat we tot vandaag ons kunnen herinneren in het Ritske Boelema-gasthuis, zo nieuw nu en toch al zo oud.

Omvangrijke taak

Het gasthuis van de middeleeuwen, maar ook de gasthuizen, die na de Reformatie in Leeuwarden worden gesticht, hebben een brede taak. Ze hebben weet van de zeven werken van barmhartigheid. Ze voeden, verschaffen drank, geven onderdak, zorgen voor kleding, verplegen de zieken, begraven hun doden. Maar aan specialisatie komen ze niet toe. Ze zijn bijvoorbeeld niet een ziekenhuis. Ziekenverpleging is een nevenfunctie. opgenomen werden zij, die oud en arm en misschien ook invalide waren. Vanzelfsprekend waren daarbij ook zieken en natuurlijk konden zij die in het gasthuis verbleven, ook ziek worden. Voor hen waren er de ziekenzalen. Maar een ziekenhuis, waarin acute patiënten werden opgenomen, is er pas in de achttiende eeuw. Alle in de route opgenomen stichtingen zijn van vóór die tijd en van vóór de latere gedachte, dat een patiënt er baat bij zou hebben opgenomen te worden in een inrichting om hem/haar van de ziekte te genezen. De ontwikkeling loopt van godshuis naar gasthuis en dan trager naar hospitaal en naar ziekenhuis. ook het geven van onderdak, ook een der werken van barmhartigheid immers, heeft overigens een

beperking gekend. Het betrof immers alleen de vaste bewoners, die konden rekenen op een geborgen bestaan. Toch kende Leeuwarder één plaats, waar niet alleen blijvend, maar ook tijdelijk - heel tijdelijk overigens: drie dagen, drie nachten - onderdak werd verschaft. Sint Anthonoon bezat namelijk een 'beyer', een huis voor passanten, nuttige en onmisbare instellingen in de tijd, dat er van herbergen niet of nauwelijks sprake was. Sinds 1534 heeft Leeuwarden ook zijn georganiseerde zorg voor wezen gekend. Op twee fronten, particulier en stedelijk. Rode wezen en blauwe wezen. Maar de kleur van hun uniforme kleding is de stad kwijt geraakt. Al wordt ook van deze geschiedenis nog wel iets meegenomen in de stadswandeling langs al die instellingen van liefdadigheid.

2. Het oude Sint Anthony-gasthuis

De heilige Anthonius leefde in derde eeuw na Christus en stond bekend als iemand die zich geheel aan de godsdienst had toegewijd en het tot zijn levenswerk had gemaakt de arme, oude en gebrekkige met milde gaven te ondersteunen. Zijn levenswijze inspireerde in de Middeleeuwen tot de oprichting van een Anthonieter kloosterorde en talloze zieken- en gasthuizen die aan deze Anthonius waren gewijd. Zo moet er omstreeks het jaar 1400 ook in Leeuwarden een weldoener zijn opgestaan die in navolging van Anthonius de eerste stap tot de stichting van een Sint Anthony Gasthuis zette. Zijn naam en ook het precieze stichtingsjaar zijn niet in de zeer oude archieven van het gasthuis of anderszins te vinden. Maar dat er al in 1425 van een soort Sint Anthony Gasthuis sprake is, meldt ons een acte waarin Jouke Burmania een pand nabij het Oldehoofster kerkhof schenkt aan deze blijkbaar toen al enige tijd bestaande instelling. Meer aktes verhalen van evenzovele schenkingen van onroerend goed dan wel giften in gels, die eeuwenlang de basis vormden voor de bekostiging en liefdadigheid. Zou toen ook al de bel, die nu alle panden van het Sint Anthony Gasthuis siert, als symbool zijn gekozen? Waarschijnlijk wel, want de bel behoorde evenals een varkentje, een rozenkrans, een staf in de vorm van een T, een boek en een fakkel tot de vaste attributen waarmee Anthonius altijd werd afgebeeld. Een gasthuis bood in die 15^e eeuw onderdak aan permanente en tijdelijke bewoners. Blijvende huisvesting was er voor de proveniers, die door al hun bezittingen te vermaken aan de voogden van het gasthuis, voor de rest van hun leven naar lijf en ziel verzorgd werden. Zij kochten zich dus in in het proveniershuis om te voorzien in de vaak zo nodige zorg tijdens de oude dag.

Tijdelijke gasten waren de bezoekers van de stad, die, vanwege het geringe aantal logementen, onderdak moesten vinden in een beyer, een huis van gastvrijheid. Dit passantenhuis stond op de hoek van de Grote Kerkstraat met, natuurlijk, de Beijerstraat. Het provinciehuis herbergde ook minvermogende en dus weinig of niets betalende proveniers die al wel hun inkoopsom hadden voldaan maar nog moesten wachten op het beschikbaar komen van een woning in het provinciehuis. De twee groepen werden in een gemeenschappelijk gebouw ondergebracht en dat gaf soms aanleiding tot verwijten aan de voogden van het gasthuis. Vooral de proveniers die moesten wachten op hun betaalde onderdak vonden het niet passend dat zij minvermogende proveniers, de "gasthuiskinderen", direct naast zich vonden, lieten zij meer dan eens voogden en voogdessen weten. Behalve door dit soort zorgen werd de voogdij gekweld door een andere last die men in de zestiende eeuw op de schouders kreeg, namelijk de zorg voor thuiszittende armen, voor wezen, voor de zieken in de stad en voor gewonde soldaten in die tijden vol strijdgewoel. Een loden

last, vanwege de enorme druk op de financiën. Eerst in 1772 kon men het stadsbestuur ervan overtuigen dat het allemaal teveel werd. De Beyer, de plaats waar al deze zorgfuncties bijeenkwamen, werd gesloten. Kort daarna, in 1795, verschenen de Fransen in onze kontreien. Onder alle veranderingen die deze tijd met zich bracht, waren die van lage rentes op uitstaand kapitaal en zeer hoge kosten van levensonderhoud voor het gasthuisbestuur wel zeer onaangenaam. Het herstel trad al vrij spoedig na het einde van de Franse tijd in 1813 in. Een hechtere financiële ondergrond bracht nieuw elan, met zelfs uitbreidingsplannen voor het gasthuis. Op dat moment echter zorgde het stadsbestuur voor een spaak in het wiel. Onder invloed van veranderde armenwetgeving zou het gasthuis maar een gemeentelijke instelling moeten worden. Furieus verdedigden de voogden zich tegen deze overname. Een langdurige gerechtelijke procedure werd ingezet en uiteindelijk door het Gerechtshof in 1860 en door de Hoge Raad, na het hofstedelijk hoger beroep, in 1861 beëindigd met de uitspraak dat het Sint Anthony Gasthuis zelfstandig diende te blijven. Geruggensteund door deze gunstige uitspraak en door een inmiddels gezonde en solide financiële situatie werd vaart gezet achter de realisering van de uitbreidingsplannen. Het oude Sint-Anthoon, een schilderachtig hofje van woningen rondom tuinen en bleken, werd uit de tijd geacht. In het gebied tussen Grote Kerkstraat, Beyerstraat en de tuin van het Koninklijk Paleis en voormalig stadhouderlijk hof verrees daarom in de loop van enkele jaren het gebouw zoals we dat nu kennen. Voor de somma van 144.889 toenmalige guldens voltooide de Utrechtse Van den Steenhoven en Co in 1877 de westelijke vleugel aan de huidige Sint Anthonystraat. Dat was toen overigens een nieuwe straat, want er liep nog de oude stadsgracht die eerst gedempt moest worden. In 1878 werd de vleugel aan de Grote Kerkstraat gebouwd met de centrale ingangspartij en het jaar daarop de twee oostelijke vleugels. De diverse onderdelen van het gebouwencomplex kregen de namen van oude Friese geslachten, net als bij het Nieuw-Sint Anthoon aan het Schoenmakersperk. Het westelijk gedeelte van het hoofdgebouw aan de Grote Kerkstraat kreeg de naam Wiggamavleugel, het oostelijk deel die van Jellama. DE westelijke vleugel ging de Abbemavleugel heten, dan kwam de Minnemavleugel en de veel smallere keukenvleugel en aan de oostkant de kortste vleugel, genaamd Oenama, langs de Beyerstraat. De ontwerper was architect Frederik Stoett, huisarchitect van het Sint Anthony Gasthuis, opzichter bij Rijkswaterstaat en betrokken bij de bouw van het Paleis van Justitie en het Ritske Boelema Gasthuis. Voor de proveniers maakte hij 20 kamers voor gehuwden en 49 kamers voor alleenstaanden, die alle op de begane grond de beschikking hadden over een kamer en een boven- of slaapvertrek. Niet meer afzonderlijke woningen met een eigen ingang, maar appartementen die aan lange gangen de toegangsdeur hadden. Omdat het gebouw rond binnentuinen lag, hield Stoette achtergevels vrij sober, maar waar het gebouw zich aan de Grote Kerkstraat, Beyerstraat en Sint Anthonystraat toonde, bracht hij gevarieerde gevels aan: de gevel aan de Grote Kerkstraat bestaan uit een diep trapportiek en vormt zo met accenten van kunststeen rondom een heuse toegangspoort. De gevel bestaat verder uit negen delen die door pilasters van kunststeen zijn gescheiden. De hoekpaviljoens met de lagere tussenvleugels en de naar voren of terug springende geveldelen brengen evenzeer de variatie die Stoett gebruikte om een massaal en plomp bouwblok te verwijderen. Aan de Oenemavleugel aan de Beyerstraat ontwierp architect W.C. de Groot, bekend van de Hollanderwijk, in 1926 nog een soort erker die diende tot recreatieruimte voor de proveniers. Tot in onze jaren tachtig zaten daar gerieflijk dicht bij de binnenstad met al haar voorzieningen de oude dames en heren, bewoners van het oud Sint Anthoon.

Hedendaags wooncomfort moest men hier echter missen en vandaar dat de voogden van het gasthuis het inmiddels tot monument verklaarde gebouw in 1988 overdeden aan de woningcorporatie de Vereniging voor Volkshuisvesting. Nu vinden wij achter de gerestaureerde gevels moderne woonappartementen die de bewoners het oude gerief van een bruisende binnenstad op loopafstand en het nieuwe gerief van een wandeltuin geven. De grote en nog steeds fraaie stadhouders tuin is namelijk overdag geopend voor het publiek. Voor veel Leeuwarders een tot 1990 onbekend gebleven oase.

3. Het bestuurshuis van Sint Anthon

Het pand Grote Kerkstraat 39 was van oorsprong achttiende eeuws en ook kleiner dan het zich nu aan ons toont. De laatste bewoner was voogd en rentmeester van het Sint Anthony Gasthuis, mr. Solko Walle Tromp. Toen hij in 1875 overleed, namen de voogden en voogdessen het besluit om in dit pand vergaderkamers te laten bouwen en er de administratie van het gasthuis onder te brengen. In 1876 volgde daartoe een verbouwing, waarvoor Frederik Stoett of diens zoon Herman Rudolph tekende. In volledige harmonie met het oudste deel werd het pand naar het westen uitgebreid. Empire-vensters, de gevellijst en de omlijste deur geven het pand een laat achttiende-eeuws karakter. In de gang van het nu tot bestuurshuis dienende pand staat het beeld van de heilige Anthonius, met staf, bel of klok en varkentje. Het beeld werd gemaakt door de kunstenaar Hulster en werd in 1865 aangekocht. In de grootste van de twee fraaie kamers, de vergaderzaal, hangt het schilderij van de heilige Anthonius in de woestijn boven de schoorsteenmantel.

In een lang gedicht wordt dit schilderij verklaard. De beginregels zijn:

*Het bovenste stuk, de KLOK, het wapen van 't gestigt
aan St. Anthon gewijd, herinnert aan zijn leven
woestijn en wildernis, deed 't harte hem soms beven
want 't wild gedierte had vaak het oog op hem gericht
Daarom koos hij de bel, als reisgezel voor 't leven
waar 't wild gediert, naar het schijnt, respect voor heeft gehad
Men heeft daarom den naam van "Belle" hem gegeven
en daarom is zij hier, in 't bovenstuk gevat.*

Aan alles, inrichting, schilderijen, de bouwwijze met respect voor harmonie en stijl, is te zien hoe zeer de voogden en voogdessen oog hadden en hebben voor de diverse uitingen van cultuur. In dat verband is het aardig om nog een tot in onze dagen voortgezette traditie te vermelden. Telkens wanneer een nieuwe koning of koningin de troon bestijgt, biedt het bestuur van het Sint Anthony Gasthuis het stadsbestuur een geschilderd portret van de dan regerend staatshoofd aan. Deze traditie is ontstaan ten tijde van de viering van vijftig jaar Nederlandse onafhankelijkheid na de Franse tijd in 1863. De raadzaal van de stad Leeuwarden verloor haar oorspronkelijke portretten van de Friese stadhouders in diezelfde Franse tijd. De lege vlakken aan de wanden van deze zaal werden voor het merendeel aangevuld met de schilderijenreeks die het gasthuis-bestuur aan stad en bevolking schonk.

4. Het nieuwe Sint Anthony-gasthuis

Nadat de zelfstandigheid van het Sint Anthony-gasthuis lange tijd bedreigd was geweest en het in 1861 als bijzondere instelling van de weldadigheid was erkend, werden plannen tot vernieuwing en uitbreiding onmiddellijk aangevat Architect Frederik Stoett die meer dan tien jaar eerder het nieuwe Ritske Boelema gasthuis aan de Turfmarkt had ontworpen, kreeg de opdracht om in de tuin tussen de Groeneweg en het Perkswaltje een gasthuisgebouw tot stand te brengen bedoeld voor vooral kosteloze bewoning. Begin 1862 werd de bouw aanbesteed en gegund aan de Leeuwarder timmerlieden A. de Rooij, L.J. de Vreeze en J. Vonk. In 1864 kon het nieuwe gasthuis in gebruik worden genomen. Het was een gasthuis naar een nieuw model. Had Stoett met het nieuwe Ritske Boelema gasthuis nog een traditioneel hofje rond een bleek gebouwd, het grote nieuwe Sint Anthony-gasthuis zette hij op als een vleugelgebouw. Aan de noordzijde tegen de kleine Groeneweg kwam een dwarsvleugel waar vier haaks, op het zuiden gerichte vleugels tegenaan gebouwd werden. Aan die zijde bleef ruimte voor een royaal tuinengebied, niet alleen tussen de vleugels maar ook verder zuidelijk. Dat kon omdat kort daarvoor de oude gracht was gedempt waardoor Schoenmakersperk en Perkwaltje ontstonden als plein en straatje. Het gehele complex met zijn omgeving was afgestemd op gezond wonen met een goede licht- en luchttoetreding en als zodanig was de nieuwe visie van medici en hygiënisten toegepast. In de dwarsvleugel aan de Groeneweg, de Sint Jacobsvleugel, genoemd naar het in Sint-Anthoon opgenomen Sint Jacobsgasthuis, en de meest westelijke lengtevleugels kwamen in totaal 32 kamers voor gehuwden naast enige algemene voorzieningen. De derde vleugel (die later een verdieping kreeg) bevatte 12 kamers voor weduwen en de oostelijke werd heel anders ingericht, namelijk met collectieve zit-, eet- en slaapvertrekken voor 12 weduwnaars. DE kamers lagen alle aan binnengangen waardoor er in tegenstelling tot de zelfstandige woningen en kamers met eigen deuren in het oude, bij dit nieuwe gasthuis echt sprake was van een instituut. Dat paste evenals de hygiënische aanpak bij de maatschappelijke ontwikkelingen, bij de strikte structuren. Ouderwets was dat er in dit nieuwe gasthuis waarvan de vleugels bedoeld waren voor kosteloze bewoning door minvermogenden toch ook plaats moest komen voor proveniers, mensen die zich bij wijze van verzorgingsverzekering inkochten in het huis. Daarvoor kwamen voor de lengtevleugels kopwoningen, woningen in twee lagen die met lijstwerk en gevelpartijen van sierpleister een representatieve uitdrukking kregen in vergelijking met de eenvoud van vleugels. Elk van die herenhuizen ontving de naam en het wapen van een belangrijke schenker aan het gasthuis uit het verleden: van west naar oost Burmania, Minnema, Auckama en Wiarda. De koppaviljoens zijn zo dominant, dat de eigenlijke ingangspartij in het midden van de Jacobsvleugel nauwelijks opvalt ware het niet dat er een klokkentorentje op gebouwd is. In het begin van onze eeuw was er opnieuw behoefte aan uitbreiding. Er waren woningen aan het Schoenmakersperk aangekocht en gesloopt en architect W.C. de Groot die spoedig hierna ook het Gabbemagasthuis zou ontwerpen kreeg de opdracht een nieuwe vleugel aan dit pleintje te bouwen. In 1910 kwam de Julianavleugel gereed, een bouwwerk dat sterk ging contrasteren met het bestaande gasthuis. Het is rijzig geworden en in zijn architectonische vorm uitbundig versierd in renaissance-trant, heel anders dan het lage uitgestrekte en eenvoudige vleugelgebouw. De gevels zijn doorspekt met zandsteenbanden en de vele traptoppen zijn verlevendigd met neggen van dit materiaal. Vooral rond de ramen zijn versieringen te vinden met de bolwerkaccolades in de boogtrommels als fraaiste details. Het midden kreeg bijzondere accenten met als hoogtepunt het barokke poortje, overgeplaatst uit het

oude gasthuis met op het bekronende tympanon twee proveniers en Sint Anthonius met staf.

Met de tegenoverliggende vleugel in renaissance-trant van het Nieuwe Stads Weeshuis vormt deze Julianavleugel het wigvormige Schoenmakersperk met twee interpretaties van de laatzestiende-eeuwse renaissance: de weeshuisvleugel in de zuidelijke variant, het Vlaams maniërisme en de gasthuisvleugel in de noordelijke renaissance. Misschien staan nergens in Nederland die twee varianten zo opmerkelijk bij elkaar. Van lieverlede kwamen meer bouwwerken van het gasthuis aan het Perkswaltje tot stand. In 1869 werd het eenvoudige weeshuis gebouwd, voor jonge weesjes die nog niet in het Nieuwe Stads Weeshuis konden worden opgenomen. In 1894 volgden twee fraaie woningen naast dit weeshuisje, woningen naar ontwerp van W.G. de Groot in neo-renaïssancestijl. Nadat het weeshuis als ziekenhuis was gaan functioneren werd het in 1928 uitgebreid met een hoog pand en een lagere vleugel achter een aardige tuin aan de Pijlsteeg. Ook werd er nog een tuinmanswoning gebouwd, een stookhuis en wat niet al. Tussen het oude en het nieuwe gasthuis zijn zo allerlei functies gehuisvest, maar allemaal voor Sint Anthon. De gasthuizen met nevengebouwen zijn zo een soort immuniteit in de stad gaan vormen, een dorp in de stad waarbinnen Perkswaltje en Wijde Gasthuissteeg een openbare route bleven vormen, waardoor nu nog iedereen kan genieten van deze fraaie enclave van gevarieerde bebouwing tussen bloeiende tuinen.

5. Nieuwe Stadsweeshuis, Fries Natuurhistorisch Museum

Het oudste weeshuis van Leeuwarden werd in 1534 gesticht op particulier initiatief en nam de taak op zich burgerkinderen, ouderloze stadskinderen met burgerrechten, onder dat te brengen. De zorg voor wezen van arme en onbemiddelde inwoners zonder burgerrechten rustte op de schouders van het stadsbestuur; zij werden als "houkinderen" bij particulieren ondergebracht. De verdeling van na de Hervorming in 1580 aan de stadskloosters onttrokken goederen onder de drie toentertijd bestaande instellingen van liefdadigheid en de daarbij door het stadsbestuur aan de weeshuisvoogdij gestelde maar verworpen eis dat in het vervolg alle wezen zouden worden opgenomen, vormde het begin van een langdurige controverse. Meermalen zou het stadsbestuur pogingen doen invloed en (mede)zeggenschap in het weeshuis te verwerven, evenzovele malen strandden ze. Toen vooral in het rampjaar 1672 de oorlog tegen Engeland, Frankrijk, Münster en Keulen veel slachtoffers had geëist, het aantal wezen tot enkele honderden was gestegen en het Burgerweeshuis niet alle wezen kon of wenste op te nemen, besloot de stad een eigen stadsweeshuis te doen oprichten. De locatiekeuze viel op het pesthuisterrein tussen het Jacobijnerkerkhof en het Schoenmakersperk en aan de rand van de voormalige kloostertuin van de Jacobijners. De bouw werd opgedragen aan Carst Johannis en Claes Janssen, bouwmeesters te Workum en Hindelopen. Het pesthuis werd op een deel van de opnieuw te gebruiken buitenmuren na afgebroken evenals enige belendende panden en in 1676 kon een carrévormig complex, nagenoeg symmetrisch, met een binnenplaats van ongeveer 40 bij 40 meter in gebruik worden genomen. De hoofdtoegang kwam in de oostelijke vleugel aan het Jacobijnerkerkhof: een zandstenen poort, classicistisch van uitdrukking, met ironische pilasters die een kroonlijst met het opschrift "Stadsweeshuis" en een driehoekig fronton met het stadswapen tussen draperieën dragen. De rondbogige doorgang bestaat uit forse blokken op lage pilasters. Na de poort, pas in latere tijd afgesloten met een deur, passeerde men een hal met links de voogdenkamer (en, vanaf de negentiende

eeuw, rechts de voogdessenkamer) en kwam men op de binnenplaats. Reeds een paar maanden na de ingebruikname waren liefst 310 wezen in het tehuis ondergebracht. Het aantal zou in de achttiende eeuw schommelen tussen de 210 en 290 en omstreeks 1850 woonden er nog zo'n 120 kinderen. Zij waren te herkennen aan de uniforme half donker half lichtblauwe kledij, de kleur die ook voorkomt in het Leeuwarder stadswapen. Behalve wezen verbleven in het weeshuis vaste personeelsleden, zoals een kleermaker, een schoenmaker en een bakkerbrouwer. De voornaamste bronnen van inkomsten vormden de huuropbrengst van zitplaatsen in de drie gereformeerde kerken in de stad, collectes het alleenrecht om in de stad doodkisten te leveren, verdiensten van de kinderen in en buiten het tehuis en de giften, legaten en erfenissen. Pas in de eerste helft van deze eeuw trad met onderbrekingen een forse daling van het wezenaantal op, zodat op den duur sluiting onontkoombaar werd. Dit gebeurde in 1953. De grondvorm van het weeshuiscomplex is in de drie eeuwen van het bestaan ongewijzigd gebleven, de oorspronkelijke opbouw niet. De ingrijpendste veranderingen zijn de vervanging van een vermoedelijk lage gaanderij aan de Perkstraat door een vleugel van twee lagen (1867/'69) en de door een royale gift mogelijk gemaakte nieuwbouw van een grotere westvleugel, vormgegeven in rijke Vlaamsmaniëristische trant (1884/'88). Relatief onbeduidend doch niettemin bepalend voor het aanzicht van de oostelijke vleugel is de verwijdering van vier van de vijf gemetselde kajuiten in de bovendien afgeknotte kap (1874). Een ruimte uit de bouwtijd is van grondige vernieuwing gevrijwaard gebleven en dat is de voogdenkamer waarin als opvallendste element een monumentale schouw staat. Deze voogdenkamer heeft ook de jaren overleefd die volgden nadat de laatste wezen waren vertrokken. Na 1953 is het weeshuis onder meer benut door het Kinderdagverblijf en de Muziekpedagogische Academie. Naar aanleiding van een brand in 1983 die vooral de westvleugel schade toebracht en de daardoor noodzakelijk geworden restauratie besloot de gemeente uit te zien naar een nieuwe respectabele functie. In 1987 kon het Fries Natuurhistorisch Museum het aangepaste gebouw betrekken. Om de voogdenkamer te ontzien moest de hoofdentree verplaatst worden en daarom is in de Vlaams-maniëristische gevel een nieuwe ingang gebroken. De markantste eigentijdse toevoeging in het theepaviljoen op de binnenplaats.

6. Het Marcelis Govertsgasthuis aan de Noordersingel

Het Marcelis Govertsgasthuis vlijt zich thans geheel vanzelfsprekend in zijn royale tuin met twee monumentale bruine beuken aan de Noordersingel. Zo tegenover de Prinsentuin is het een van de mooiste plekjes van de stad. Gevelstenen in de dwarsvleugel aan de achterzijde geven niet alleen te lezen dat het gasthuis in 1877 gebouwd is, maar ook dat het al in het midden van de zeventiende eeuw gesticht is, in 1658 om precies te zijn.

In 1658 kocht het echtpaar Marcelis Goverts en Mayke Marcus een huis met tuin ten oosten van de stadsgracht en dus buiten de eigenlijke stad voor de som van 1400 gulden. Het was de bedoeling om "ter eeren Gods end gedachtenis van ons, te doen bouwen een gasthuis ofte gemeentehuis van een zeeker getal kaamers, om voor niet, en sonder betaalinge van huur te laten bewoonen van eenige weeduwen en andere vrouwspersonen, welk booven haar kost de huishuur niet ofte beswaarlijk konden winnen". Dit staat in de stichtingsbrief van het gasthuis te lezen en toen de kinderloze stichters in 1660 en 1664 overleden waren werd er in het huis een

gevelsteen met een lofdicht geplaatst. De eerste regels: "Die rijck is erw zijn goed aan weduwen en wezen, zo wordt hij na zijn dood bij God en menschen prezen". Dit Marcelis Govertsgasthuis, vak het Menniste gasthuis genoemd omdat bepaald was dat de voogdij gevoerd moest worden door diakenen van de Doopsgezinde Gemeente, heeft ruim twee eeuwen aan de Oostergrachtswal gefunctioneerd en is in het midden van die periode vernieuwd. Dat kon gebeuren dankzij schenkingen van Folkert Heeringa en Pier Zeper. Toen in 1764 is ook de monumentale laatbarokke poort tot stand gekomen die bij de verhuizing naar de Noordersingel in 1877 is meegenomen en nog steeds bestaat. Het oude in de tweede helft van de achttiende eeuw vernieuwde gasthuis bestond uit een breed voorgebouw van zes raamvakken en de middenpartij met de poort die een segmentvormige verhoging had. Verder was alles streng en eenvoudig. Nabij dit grote gebouw stonden nog andere vleugels en huisjes, gebouwd van gele steen. Enkele van die gebouwtjes hebben tot ongeveer 1952 nog achter de huizen van de Oostergrachtswal gestaan, maar nu is er geen spoor meer te vinden. De voogden-diakenen kochten in 1876 grond aan de Noordersingel met de bedoeling om daar een geheel nieuw gasthuis te stichten. Ze gaven aan de toen meest vooraanstaande architect van Leeuwarden, Herman Rudolf Stoett de opdracht om een bouwplan te maken. Hij stelde niet meer een carrévormig hof rond een bleek of tuin voor maar een vleugelgebouw in de vorm van een E met de openingen naar het zuiden gericht, naar de zonzijde. Het was een model gasthuis dat zijn vader Frederik Stoett veertien jaar eerder voor het eerst in Leeuwarden had toegepast met de bouw van het nieuwe Sint Anthony-gasthuis en past in de verfrissende wind die dankzij medici en hygienici in de bouw ging waaien. Eind 1876 vond de aanbesteding plaats, aannemer L. van der Zwaag ging het werk uitvoeren voor nog geen 30.000 gulden en in 1877 kon het nieuwe gasthuis in gebruik worden genomen. Elf jaar later toonde de Leeuwarder geneesheer Ph. Kooperberg zich zeer tevreden over het gebouw zijn verenigd het geheel is slechts één verdieping hoog. Men vindt er 20 kamers waarvan het merendeel ter weerszijden van breede, helderwitte, goed verlichte en geventileerde gangen is voorzien. Hij vindt er overal reine, frisse lucht en drinkwater uit regenwaterbakken is er altijd in overvloed aanwezig. Na bijna een eeuw werd de accommodatie pas onvoldoende geacht en kwam er een herinrichting tot stand die in grote lijnen erop neerkwam dat er van telkens twee kamers een appartement gevormd werd. Binnen is er van de oorspronkelijke indeling weinig over, maar aan het uiterlijk van het gasthuis is niets veranderd. Het gebouw heeft drie naar het zuiden gerichte vleugels, waarvan alleen de middelste met poort geheel vrij ligt, de andere zijn in de gesloten bebouwing opgenomen; merkwaardig omdat die woonhuizen pas later gebouwd zijn. De vleugels zijn aan de noordzijde verbonden door een dwarsvleugel. De inwendige hoeken zijn uitgevuld met diagonaal geplaatste dubbele tuindeuren. Verder zitten er reeksen brede ramen of waar dat niet goed uitkwam, blindnissen in de gevels. Die zijn allemaal versierd, met negblokken aan de zijkanten en in ontlastingsbogen en boven de ramen en nissen zitten overal bolwerkaccolades met vrouwenkopjes. Vrouwen want het was en is immers een vrouwengasthuis. Ook in de kopgevel van de middenvleugel is dat nog eens te zien. De gevels worden afgesloten door vrij vlakke friezen die van triglyfen emt groeven zijn voorzien. Bij die kopgevel is het fries onderbroken omdat daar een brede kajuit is uitgemetseld en waar het fries onderbroken wordt zitten extra consoles als ondersteuning in de vorm van flinke vrouwenkoppen. In beide stukken gevel van de achtervleugel zijn binnen rolwerkcartouches geplaatst, de ene met naam en bouwdatum 1877, de ander met de stichtingstekst van 1658. Hoogtepunt van het geheel vormt de monumentale

entrée, de poort uit 1764 met pilasters, segmentvorming tympaan met bovenlicht en een bekroning met de wapens van de stichters, gevat in rocailles en gehouden door vrij grote putti in levendige houdingen. Ze nodigen uit binnen te gaan en de stichters de gedenken.

7. Het Luilekkerland

Rond de Grote of Jacobijnerkerk ligt een drietal hofjes: Het Boshuisengasthuis, het Luilekkerland en het oude Ritske Boelema-Gasthuis, terwijl tot 1906 aan Achter de Grote Kerk ook nog het Gabbemagasthuis was gevestigd. Het aantal hier gevestigde hofjes kan misschien verklaard worden door de lage grondprijzen en de aanwezige ruimte aan de rand van de binnenstad, maar zeker doordat da 1580 het terrein van het Jakobijnerklooster voor bouwwerkzaamheden beschikbaar kwam. Het kloosterterrein besloeg een gebied begrensd door, wat nu is, Nieuweburen, Groeneweg, Schoenmakersperk, Jakobijnerkerkhof en Monnikemuurstraat. Ten westen van de kloostergebouwen van de Grote Kerk lag de grote Appelhof met moestuin. In de 15-de eeuw stonden in de Appelhof twee gebouwen. Aan de noordzijde "Stadspestkamer" en in het midden van de hof "des Convents Gasthuys", het ziekenhuis van de kloosterlingen, dat waarschijnlijk vanwege het gevaar van besmettelijke ziekten, een stuk buiten het eigenlijke kloostercomplex gebouwd was. In de jaren na 1583 is de Appelhof langzamerhand bebouwd. Ook het Luilekkerland is gebouwd in de vroegere Appelhof van het Jakobijnerklooster. Het bouwjaar is niet bekend. De eerste aanwijzing voor het bestaan van het Luilekkerland staat in het re elcohier van Leeuwarden uit 1716. In het Oost-Minnemaespel staat onder de straatnaam "Breedepaets" een post van

"14 Diaconiekamers" met de toevoeging: "worden door gealimenteerden pro deo bewoond". Hoewel niet met zekerheid te zeggen, is het zeer waarschijnlijk, dat met deze "14 Diaconiekamers" de woningen bedoeld worden, die nu Luilekkerland heten. De conclusie moet dan zijn, dat het Luilekkerland in ieder geval v or 1716 door die diakenen van de hervormde kerk gesticht is. De bouwtrant van de woningen wijst ook in de richting van $\pm$ 1700. De naam Luilekkerland kwam toen nog niet voor. De eerste vermelding van deze naam is uit 1749: "het Luy Leckerlandt". Deze naam is vermoedelijk uit ironie ontstaat, want de bewoners leefden niet in een situatie van overvloed en weelde. Ze behoorden tot de armsten van de stad en kregen allemaal alimentatie van de diakonie. In de 19-de eeuw moesten kandidaten voor een woning "een verzoek tot onderhoud" indienen. Nadat ze het "Billet van onderzoek" naar waarheid ingevuld hadden, werden ze in  en van de twaalf klassen van bedeling ondergebracht. De armsten konden dan voor een klein bedrag een woning van de diakonie huren. Het toezicht op de woningen berustte bij een bouwcommissie, die er op lette:

- a. Dat de Vastigheden zindelijk worden bewoond en hiertoe zoonodig, de bewoners ernstig aansporen.
- b. Dat alle gebreken en noodzakelijke verbeteringen, dadelijk worden gerepareerd.
- c. Dat de bewoners gene andere lieden bij zich laten inwonen, dan na bekomen toestemming".

Onder deze voorwaarden woonde b.v. in januari 1880 in een woning in het Luilekkerland Antje Schuurhof. Zij kreeg van diakonie de volgende steun: -vaste trek f 0,80 per week, -wintertrek f 0,30 per week en een half brood in de week. Van de vaste steun werd voor huur van de woning f 0,55 afgetrokken. Zo werd voor haar het "totaal ontvang" in de winter f 0,55 plus een half brood en in de zomer f 0,30 minder. Uit de bedelingsboeken blijkt, dat het in de 19-de eeuw al gewoonte was, dat de woningen van het Luilekkerland uitsluitend bewoond werden door vrouwen. Omstreeks 1950 raakte het Luilekkerland in verval. De kamertjes van vier bij vier meter, waarin gewoond, geslapen en gekookt moest worden en waarvan de bewoonsters gebruik moesten maken van een "massaal secreet", voldeden niet meer aan de eisen van die tijd. De bewoonsters verdwenen en het Luilekkerland kwam leeg te staan. In 1961 kocht de gemeente het Luilekkerland, nadat het op de monumentenlijst geplaatst was, voor f 6.800,- van de diaconie. Pas in 1968 werd met de restauratie begonnen. Van de oorspronkelijke veertien woningen en de portierswoning werden zes kleine woningen gemaakt. Daartoe werden meestal drie woningen samengevoegd tot één. Hiervoor waren er aan de gevels een aantal aanpassingen noodzakelijk, maar de totale vroeg-18-de eeuwse verschijningsvorm bleef gehandhaafd. Het gebouw van één laag onder een hoge met rode pannen gedekte kap, biedt een aantrekkelijke afwisseling van deuren en schuiframen met kleine roedenverdeling en luiken. Jammer dat bij de restauratie de oude opgemetselde regenwaterputten en de boven- en onderdeuren verdwenen zijn. Voor de woningen staan nog een aantal fraaie leilinden, die vroeger als zonnenscherm dienst deden. Aan de binnenkant is langzamerhand een mooie binnentuin ontstaan. Het geheel biedt nu een schilderachtige aanblik en behoort tot één van de mooiste hoekjes van de Leeuwarder binnenstad.

8. Het Boshuisengasthuis

In 1652 kreeg het Boshuisengasthuis zijn plaats in de voormalige Appelhof van het Jakobijnerklooster. Van het gasthuis is niet een stichtingsbrief bewaard gebleven, maar oop een steen boven het tweede poortje staan de letters: A.V.E. AO MCDLII.

De letters A.V.E. betekenen niet alleen een groet, maar zijn ook de initialen van Anna van Eysinga. Anna van Eysinga en haar tweede man Philip van Boshuisen, grietman van het Bildt, kochten in 1651 "sekere bomen en plantagie met twee bloemtuinen daerin sampt somer en duiwe huiske....omtrent Jacobiner Kerckhoff staende noortwaarts tot aen de woningen op de Nyebuiren....voor de summa van achthondert guldens". In het zelfde jaar werd ook nog gekocht een "seeckere camer staende binnen deser stede op Jacobijnerkerckhoff". Toen in 1652 tijdens de bouw van het gasthuis Philip van Boshuisen stierf, heeft Anna van Eysinga ongetwijfeld besloten het nieuwe gasthuis naar haar overleden echtgenoot te noemen. Het gasthuis bestond uit 20 éénkamerwoninkjes en een portierswoning. Bij de restauratie van het gasthuis in de periode 1970-1972 is de oude indeling herzien. Twee woningen werden samengevoegd tot één, zodat er ruimte kwam voor een woonkamer, een slaapkamer en een kleine toiletruimte. De portierswoning werd toen eveneens vergroot. De woningen staan rond een bleek met daarin een houten pomp en een oude lantaarn. De architectuur van de gevels is eenvoudig maar harmonisch. Ondanks de noodzakelijke samenvoeging bleef de indeling van de gevels gehandhaafd. De dichtgezette deuren zijn nog als zodanig herkenbaar. Boven de vensters met 17-de eeuwse roedenverdeling bevinden zich ontlastingsbogen met

negblokjes. Twee poortjes geven toegang tot het gasthuis. Aan beide is in de loop van de jaren wel wat veranderd, maar de twee stenen met het opschrift uit het bouwjaar zitten nog op hun plaats. Ze dragen de tekst:

*"Het geen hiet staet, uyt nijt oft haet, doch niet beschout"
"Tot armoedts hulp en weduws troost in het begoudt"*

De kamers in het gasthuis waren bedoeld voor oude, alleenstaande vrouwen. In 1888 werd het zo omschreven:

"het Boshuisen Gasthuis te Leeuwarden is eene bijzondere instelling van weldadigheid, die ten doel heeft, om in het aan haar toebehorende gesticht oude vrouwen zonder onderscheid van godsdienstige gezindte, ieder in eene afzonderlijke kamer te doen genieten, vrije inwoning, eene door het bestuur te bepalen hoeveelheid brandstof en zoodanige toelage in geld als de fondsen van iedere afdeling dezer instelling zullen toelaten".

Na de dood van Anna van Eysinga in 1635 gingen het bestuur van het gasthuis en het recht tot begeving van de kamers, over op haar erfgenamen. Door vererving kwam dit recht in handen van verschillende families. Zo komt het dat het gasthuis verdeeld is in twee afdelingen: de Lycklama-kant aan de westzijde en de Haersolte-kant aan de oostzijde. Op de deurposten is dit aangegeven met de letters L en H. Beide kanten hebben eigen bezittingen en ook enkele bezittingen gemeenschappelijk. De vroeger gratis wonende vrouwen kregen jaarlijks een hoeveelheid turf. Omdat de bezittingen van de Lycklama-kant groter waren dan die van de Haersolte-kant, kregen de vrouwen aan de westzijde ook nog een kleine geldelijke uitkering. In Leeuwarden sprak men dan ook van de "rijke kant en de arme kant" van het gasthuis. Het recht van begeving van een woning in het gasthuis was voor de adellijke families vroeger een begerenswaardige zaak. We moesten over die "liefdadigheid" echter niet al te verheven gedachten hebben. Het recht op zo'n woninkje stelde een familie immers mooi in staat oude en niet meer tot werken in staat zijnde dienstbodes onder te brengen. Het bestuur van het gasthuis bestaat nog steeds uit erfgenamen van Anna van Eysinga. Het komt éénmaal per jaar bijeen. Het beheer van het Boshuisengasthuis wordt nu uitgeoefend door het verzorgingshuis De Hofwijck.

9. Het oude Ritske Boelema-Gasthuis

Bijna onherkenbaar staat in de Monnikemuurstraat nog een deel van het oude Ritske Boelema-Gasthuis. Installatiebedrijf Wybenga heeft zijn werkplaatsen in dit gespaarde stuk van het voormalige gasthuis ondergebracht. Het grootste deel van het gasthuis werd in 1905 gesloopt, nadat het in het kader van de nieuwe woningwet onbewoonbaar verklaard was. Oude plattegronden, een foto van ± 1900, gegevens uit het archief van het gasthuis en het nog bestaande deel van het gasthuis, maken het mogelijk een indruk te krijgen van hoe het gasthuis er oorspronkelijk uitzag. Aan de Monnikemuurstraat stonden twee forse gebouwen, opgetrokken in respectievelijk 1623 en 1632. In elk gebouw bevonden zich 8 kamers. De oude foto geeft een goede indruk van de verschijningsvorm van de twee gebouwen. De panden hadden één verdieping met daarboven een hoog zadeldak gevat tussen twee topgevels. Aan de voorzijde bevond zich een aangekapt deel, eveneens afgesloten door een topgevel.

De topgevels hadden schouderstukken van natuursteen en werden bekroond door een pinakel. In de gevels bevonden zich schuifvensters met een 17-de eeuwse roedenverdeling. De nog bestaande tipgevel aan de zijkant van het pand van de firma Wybenga geeft een goed beeld van hoe de topgevels gedetailleerd waren. In deze gevel bevinden zich ook nog drie oorspronkelijke schuifvensters. Ook de oude muurankers met aan de bovenzijde de vorm van een lelie Fleur de lis) zijn nog aanwezig. Tussen de twee gebouwen stond een muur met daarin een poort in de stijl van de renaissance. Deze poort gaf toegang tot een smalle carré. Drie vleugels van deze carré werden in 1639 gebouwd achter de twee aan de Monnikemuurstraat staande gebouwen. ER werden tien kamers in ondergebracht. Ook elementen van deze 17-de eeuwse vleugels zijn nog aanwezig. In 1824 vond een uitbreiding met twee kamers plaats en in 1840 werden nog eens vier kamers bijgebouwd. In 1850 vond de verhuizing naar de nieuwe locatie aan de turfmarkt plaats. Het oude gasthuis bleef in gebruik tot de sloop in 1905.

Over het gasthuis en de betreurde sloop schreef Ir. J.A.C. Tillema in "Fen Fryske Groun":

"Kunt gij eenvoudiger vormgeving voorstellen dan die van het oude Gasthuis? Maar zie eens de zuivere verhouding der onderdelen, de plaatsing der namen, de afmetingen van het dak ten opzichte der muren, de strakke lijnen der topgevels, zonder pretenties, zonder gewilde effecten, maar schoon, omdat het geheel gekenmerkt wordt door den adel des geestes, die de onfeilbare mentor was van vorige geslachten..... Liefdelooze verwaarlozing en onverschilligheid deden het schoone vervallen, tot men tenslotte in bouwvalligheid al te gaarne aanleiding vond zich te ontdoen van een naar waarheid kostbare, doch gering geachte nalatenschap van vorige geslachten. Het gebouw dat het oude Ritske-Boelema-Gasthuis kwam vervangen zal immer een aanklacht zijn tegen een tijd, welke zonder protest het geestelooze en lelijke aanvaardde en waardoor stoffelijk gewin kennelijk boven alles werd gesteld".

Na de sloop werd op de hoek van de Monnikemuurstraat en Bij de Put een woonhuis in twee lagen met kap gebouwd. In de Monnikemuurstraat kwamen op de lege plek twee winkels met daarboven woningen. De etalage in het linkerpand van de vroegere fotozaak van Jonkers was tot voor kort voor vele Leeuwarders een opvallend punt. Voor het rechterpand is al in de dertiger jaren een nieuwe gevel gezet voor de winkel en bovenwoning van kruidenier en zaadhandelaar Wielinga. Het overgebleven deel van het oude Ritske Boelema-Gasthuis, met daarin een karakteristieke loodgieterwerkplaats bevindt zich bouwkundig in redelijke staat, maar verdient in de toekomst zeker een respectvolle restauratie.

10. Het Ritske Boelema Gasthuis

Het Ritske Boelema Gasthuis is ontstaan uit het Soete Naam Jezus Gilde. De oorsprong van dit gilde is niet meer te achterhalen. De oudste vermelding hierover is te vinden in een privilege van Karel V uit 1548, waarin hij het gilde toestond om het gebouw dat door de gestorven gildebroeder Ritske Boelema in 1547 was nagelaten te accepteren. Ook gaf hij toestemming om jaarlijks maximaal 500 goudguldens als schenking te mogen aanvaarden. Het gilde verrichtte menslievend werk dat in de 16-de eeuw onder de gelovigen gebruikelijk was. Na de Reformatie in 1580, toen de

Rooms-Katholieke eredienst door de Staten van Friesland werd verboden, zette het gilde het charitatieve werk voort onder de naam Ritske Boelema Gasthuis. Hoofdtak werd het verlenen van onderdak aan bejaarde vrouwen in een gasthuis. Het eerste gasthuis met enkele kamers werd in het door Ritske Boelema in 1547 nagelaten pand aan de Speelmanstraat ingericht. Dit gebouw werd in 1580 uitgebreid maar door het toenemend aantal behoeftige vrouwen moest het gasthuis in 1623 naar een ruimer pand in de Monnikemuurstraat verhuizen. Hier stonden eerst acht kamers ter beschikking van de vrouwen. Tot 1849 was het Ritske Boelema Gasthuis hier gevestigd. Van dit pand is het noordelijke gedeelte bewaard gebleven. Hierin zijn nog de kenmerken van de 17-de eeuwse bouwstijl herkenbaar. In 1849 besloot de voogdij te verhuizen. Hiertoe verwierf men de grond van het in 1849 afgebroken Landschapshuis, dat vanaf 1594 als vergaderplaats van de Staten van Friesland diende. Dit oude gebouw met een fraaie gevel uit 1616 moest het veld ruimen voor nieuwbouw. Het bouwterrein naast de Kanselarij bleek bijzonder geschikt voor het nieuwe gasthuis, dat door de voor Leeuwarden zo belangrijke architect Frederik Stoett was ontworpen. Hij ontwierp een gebouwencomplex rond een ruime binnenplaats waarin lange gangen werden gevormd. Hieraan lagen de meeste kamers. In 1863 werden aan de zijde van het Droevendal zeven kamers aan het complex toegevoegd, waarmee het totale aantal op 42 werd gebracht. Het Ritske Boelema Gasthuis is het vroegste gasthuisontwerp van F. Stoett. Hierbij had hij neoclassicistische stijlkenmerken toegepast, die het bakstenen gebouw een sober en strak uiterlijk verleenden. De strenge geleding van het pand was karakteristiek in de gasthuisarchitectuur van het midden van de negentiende eeuw. Het gasthuis had een lange, geleidelijke risalerende voorgevel waarvan het middelste gedeelte het meest uitsprong. Deze drie traveeën brede middenpartij werd door een extra uitbouw boven de hoofdingang geaccentueerd. Hierin werd de voogdenkamer ondergebracht. Het middengedeelte bevatte op de begane grond twee ramen aan weerszijden van de toegangsdeur waartussen dubbele pilasters werden geplaatst, terwijl boven drie vensters gesitueerd waren. Deze driedeling keerde in de twee lagere armen van het gebouw terug waar de muurvakken eveneens door drie vensters werden onderbroken. Het gebouw kreeg een sterk horizontaal accent, zowel door de eenvoudige kroonlijst als door de natuurstenen lijst die benedendorpels van de zes-ruitvensters met elkaar verbond. Ook de natuurstenen plint versterkte het horizontale effect. Alleen in het centrale gedeelte is een verticaal accent te bespeuren dat door het plaatsen van een fronton boven het middelste raam was verkregen. Het strakke uiterlijk wordt slechts in het vooruitspringende middengedeelte verzacht door een speels element: de kroonlijst is hier versmald zodat boven de deur en de twee ramen boogvormige bakstenen "spaarvelden" zijn ontstaan. In het gebouw waren de kamers 3.40 x 2.80 m groot, waarin het dagelijks leven van de bewoners zich afspeelde. In de laatste tijd voldeden de woningen niet meer aan de welstandsnormen. Omdat een ingrijpende verbouwing vanwege de plaatsing van het pand op de Monumentenlijst niet tot de mogelijkheden behoorde, wendde de voogdij van het gasthuis zich tot de Raad van State om een sloopvergunning te verkrijgen. Dit college oordeelde positief over het verzoek en niets stond nieuwbouw meer in de weg. Na de afbraak van het oude gasthuis werd op het terrein naar bouwresten van het vroegere Kapittelhuis, de voorganger van het genoemde Landschapshuis gezocht, waarvan de fundamenten inderdaad zijn teruggevonden. Uit de opgravingen blijkt dat van een permanente bewoning op deze plaats sinds het begin van de zestiende eeuw sprake is. In samenwerking met de Vereniging voor Volkshuisvesting verrees een nieuw gebouw, ontworpen door architect C. Vegter met wooneenheden

naar de maatstaven van onze tijd en die ook door echtparen (en niet alleen door dames) kunnen worden betrokken. Achter het huidige flatgebouw van de Ritske Boelema Fundatie ligt de tuin waarin op originele wijze de schitterende grafzerk in renaissancestijl is geplaatst. Deze houdt de herinnering levendig aan de grondlegger van het gasthuis, Ritske Boelema.

11. Het Gabbema gasthuis

Het Gabbema gasthuis is wellicht het meest opvallende en interessante gasthuis in Leeuwarden. Door zijn fraaie architectonische vormgeving vormt het een hoogtepunt in de bouwgeschiedenis van de liefdadigheidsinstellingen. De meeste van deze instituten werden in de vorige eeuw vernieuwd maar de nieuwbouw van het Gabbema gasthuis volgde pas in 1906, toen de zogenaamde nieuwe kunst of Art Nouveau in zwang was. De geldende mode drukte een sterk stempel op het gebouw dat in de decoratie van het exterieur duidelijk zichtbaar is. De bouwvorm volgt nog het gebruikelijke stramien, de U- of blokvorm, van de 19-de eeuw. De geschiedenis van het Gabbema gasthuis gaat terug tot 1634. In dat jaar had Abbe Freerks Gabbema, hopman of kapitein en later klerk van de Ontvanger-generaal in Friesland, opdracht tot de bouw van twaalf woningen op het terrein van de moestuin van het Jacobijnerklooster dat achter de Grote Kerk was gesitueerd. De woningen waren voor bejaarde vrouwen bestemd die er gratis mochten wonen. Op de poort van het gebouw stond het volgende: "Ter eere Gods gesticht 1634". De letters S.A.G. zouden op Gabbema's zoon Simon kunnen duiden, die vermoedelijk de eerste steen had gelegd. Hij werd later bekend als geschiedschrijver van Friesland. In 1635 moest Abbe vanwege zijn hoge schulden vluchten. Vanwege zijn penibele financiële situatie bleef het gasthuis zonder eigen fonds. Pas na het overlijden van zijn langst levende kind., Walkje, kwam het zo nodige geld voor het hofje beschikbaar. Haar laatste wens was dat de voogden van het Old Burger Weeshuis het door haar nagalaten fonds ten behoeve van de bejaarde vrouwen zouden beheren. In 1788 viel het gasthuis een belangrijke schenking te beurt van mr. Eelco van Haersma. De bewoonsters beschikken hierdoor over een vast inkomen. Tot de eeuwwisseling zal het leven op het hofje zijn eigen gang zijn gegaan. In 1905 was van een zodanig verval van het gebouw sprake dat de voogden van het Olde Burger Weeshuis besloten tot vervanging van het oude gebouw door een nieuw. Uitbreiding van het bestaande pand bleek vanwege het ruimtegebrek niet mogelijk. De voogden zochten naar een nieuw bouwterrein. Aan de Wybrand de Geeststraat kochten zij een stuk grond voor f 11.040,-. Zij gaven in 1906 de architect W.C. de Groot opdracht voor het ontwerp voor een nieuw gasthuis. De Groot stond bekend als een bekwaam architect. Hij was jarenlang onderhoudsarchitect van verschillende gasthuizen, zoals het Ritske Boelema- en het Oud- en Nieuw Sint Anthonygasthuis. Gezien zijn bekendheid in de kring van voogden ligt het voor de hand dat juist hij de opdracht voor dit hofje mocht ontvangen. Het bestek en de tekeningen lagen in april 1906 klaar en de bouw kon beginnen. Het werk werd aan aannemer C. Lerk gegund. De kosten van de bouw bedroegen f 45.000,-. De bouwactiviteiten vorderden zo snel dat de bejaarde bewoonsters het pand al in december konden betrekken. De voogden evenals de bewoonsters waren zeer tevreden over het nieuwe gebouw dat modern en mooi oogde. Vooral de toepassing van veel kleur en de verrassende architectonische vormgeving werd geprezen. Het complex van een bouwlaag ligt ver achter de rooilijn. Hierdoor is een groet tuin ontstaan die aan de straatkant door een smeedijzeren hek in nieuwe stijl met zweepsflagmotief is afgesloten. De gevel toont

aan de onderzijde donkergrijze sierstenen die aan een plint doen denken. Tot aan de bovendorpel van de ramen zijn oranje bakstenen gebruikt die steeds door kleurige versieringen worden afgewisseld. Zo loopt op de hoogte van de benedendorpel van de ramen een band van groene verglaasde stenen. De versiering ter hoogte van de bovendorpel van de kozijnen is samengesteld uit een band van geprofileerde verglaasde steen en van speels metselverbanden in geel en groen. Het uiterlijk van het gebouw oogt door de afgeschuinde hoeken tussen hoofdgebouw en zijvleugels vriendelijk. De schilddaken worden op enkele plaatsen door topgeveltjes verlevendigd waarin ronde raampjes zijn geplaatst; een karakteristieke oplossing van De Groot. Het meest interessante gedeelte is de centrale ingangspartij waarvoor een overhuiving van grenen hout is geplaatst. Het snijwerk is rijk gedetailleerd evenals dat van het torentje op de centrale topgevel. Hierin is een uurwerk geplaatst dat oorspronkelijk niet door de architect is ontworpen. Hij plande namelijk op zijn bouwtekening een luidklokje in de toren, dat al sinds 1767 in het oude Gabbema gasthuis te vinden was. Het meest opvallende onderdeel van de middenpartij is stellig het fraaie tegeltableau in Art Nouveau-stijl. Dit is waarschijnlijk in de Harlinger tegelfabriek van Jan van Hulst vervaardigd. De versiering hiervan herinnert sterk aan de decoratie die in de monsterboeken van de fabriek voorkomen. Het ongesigneerde tableau is uit artistiek oogpunt van grote waarde. De voorstelling heeft een symbolische betekenis. De arend (het gasthuis) pakt een konijn, bedoeld als voedsel voor de vogels zoals uiltjes en kraaien (bewoonsters van het gasthuis). Met zijn gespreide vleugels biedt hij bescherming aan de zwakken. Het Gabbema gasthuis is in de jaren '70 gerenoveerd met alle respect voor de rijke architectuur van het exterieur. Inwendig is het pand sterk verbouwd waarbij van twee woningen een nieuw appartement werd gemaakt. Zo is men er met behoud van de oude bestemming in geslaagd om dit fraaie voorbeeld van nieuwe stijlarchitectuur voor Leeuwarden te bewaren.

12. Nieuwestad 108, Auck Petershuis

Nieuwestad 108 is pas lang na de stichting een weeshuis geworden. Het was oorspronkelijk een 'gewoon' woonhuis, voor iemand van goede komaf en ongetwijfeld vermogend. Jonkheer S. Spielman gaf in 1849 opdracht om vermoedelijk twee bestaande panden met achtererf ingrijpend te verbouwen tot een uitermate fraai herenhuis in neoclassicistische stijl. Welke architect hierbij betrokken is geweest, weten we helaas niet. Behalve door z'n onmiskenbare allure is het pand door de fikse afmetingen één van de opvallendste aan de Nieuwestad, een deel van Leeuwarden waar bouwheren uit kringen van geslaagde kooplieden en het stedelijke patriciaat er vroeger toch al niet voor terugschrokken flink in de buidel te tasten voor een monumentaal optrekje. Deze ontwikkeling tot een woongebied voor welgestelden was begonnen op het einde van de vijftiende eeuw nabij de Wirdumerdijk en de Sint Jacobsstraat - hier verrees in 1595-'98 tevens de stadswaag. Op een vogelvluchtkaart van Leeuwarden uit 1601-'03 blijken de percelen aan beide zijden van de lange gracht reeds alle benut te zijn; ook op de plek van het huidige Nieuwestad 108 is dan bebouwing te vinden. De laatste eigenaresse van het tegenwoordige pand voordat het de functie van weeshuis kreeg, was de freule Van Eysinga, van wie in de voorkamer nog een portret hangt. Zij verkocht in 1946 haar woning aan het Old Burger Weeshuis, dat het onderkomen aan het Zaailand op het eind van de oorlog door brand verwoest zag worden. Dit weeshuis, één der allereerste in Nederland, is gesticht in 1534. Bij testament bepaalde de

burgemeestersvrouw Auck Peters toentertijd dat haar meeste bezittingen aan een weeshuis voor onverzorgd achtergebleven burgerkinderen zouden toevallen. Deze particuliere instelling is van 1535 tot 1876 gehuisvest geweest aan het Raadhuisplein, daarna in nieuwbouw aan het Zaailand. De wezen stonden bekend als rode wezen, naar hun uniforme kleding. Gedurende de afgelopen honderd jaar is de Nieuwestad geleidelijk het winkelgebied van Leeuwarden bij uitstek geworden. Als gevolg van de functieverhuizing zijn in veel panden winkelpuien gebroken, andere werden totaal vernieuwd. Schaars zijn de woonhuizen waarvan de voorgevel ongeschonden de tijd is doorgekomen. Nieuwestad 108, thans een rijksmonument, behoort daartoe.

Het herenhuis is een liefst zes raamvlakken breed en zeer diep, geled pand op een iets scheluwe plattegrond. Het heeft de structuur van een voor- en achterdeel die verbonden zijn door een lage tussenbouw. Beide hoofdvolumes tellen boven het souterrain drie in hoogte gevarieerde bouwlagen waarop een lage schildkap rust met hoekpinakels op het voorste en beborde schoorstenen op het achterste gedeelte. Bij de totstandkoming van het dubbelbrede huis zijn waarschijnlijk twee oude panden achter één nieuwe voorgevel samengetrokken. De merkwaardige knik ongeveer midden in de gevel en het verschil in breedte van de muurdammen tussen de vensters in de linker- en de rechterhelft vormen daarvoor duidelijke aanwijzingen. Het bruine muurwerk staat op een hardstenen borstwering met licht getoogde souterrainvensters en wordt bovenaan afgesloten door een hoge geprofileerde kroonlijst en golfvormige klossen onder de goot. De gewone, rechtgesloten schuifvensters op de belangrijkste bouwlagen zijn vermoedelijk niet origineel en van jonger datum, want de tuingevel bezit nog acht- en zesruits Empirevensters. Op de derde bouwlaag zijn ijzeren hekjes voor de vensters aangebracht. Aan de entree, gesitueerd in het vierde raamvak, is veel zorg besteed. Voor een dubbele deur staat een tweezijdige hardstenen trapstoep met een, overigens over de volle gevelbreedte doorlopend ijzeren hek van sierlijke balusters en kransvormige tussenvakken. De deur heeft belijste panelen, een door afhangende bladeren en bloemen versierde naald en op een gesneden kalf een fraai bovenlicht met rank- en loofwerk en een lantaarn. Boven de deuromlijsting is nog eens een kroonlijst geplaatst. Achter de entree liggen een hal en een lange gang, waar een gemêleerd grijsbeige marmeren vloer van ruitgewijze gelegde tegels ligt en de muren lage marmeren plinten hebben. Het glas-in-loodraam achter in de gang waarop twee weeskinderen in uniform zijn afgebeeld, komt uit het verdwenen weeshuisgebouw aan het Zaailand en is in 1936 geschonken ter gelegenheid van een toenmalige verbouwing. Het woonhuis is in de loop der tijd grondig gewijzigd maar links van de gang bevinden zich twee royale vertrekken nog min of meer in de oorspronkelijke staat uit 1849. De ongeveer vierkante voorkamer heeft hoge afgelijste lambriseringen met panelen en voor de ramen lage vensterbanken en blinden die in de dagkanten kunnen worden gevouwen. Onder het plafond loopt een samengestelde kroonlijst met kraal-, bloem- en bladmotief.

Het stucplafond heeft een sober omlijst veld met hoekornament, waarbinnen bloemenvazen en bloem- en bladslingers zijn te zien. Tegen de oostmuur staat een schouw met een marmeren mantel, gedragen door kloeke consoles op leeuwenklauwen. In de veel ruimere achterkamer is een qua opzet vergelijkbaar decoratief programma uitgevoerd maar het stucplafond, hier met kloof, is veel uitbundiger versierd. In de veldhoeken zijn, gescheiden door een scepter, telkens

twee verschillend opgetaste fruitkelken aangebracht en langs de lange zijden fruitschalen in kylixvorm. Deze elementen worden verbonden door fraaie bloemslingers met een grote soortenrijkdom. Het middenstuk bestaat uit twee hoge vazen met boeketten en daartussen bloem- en bladdecoratie. Tussen de voor- en achterkamer bevindt zich een smalle ruimte met kasten. De schuifdeuren die daartoe toegang verschaffen, worden geflankeerd door gepaarde vijfhoekige gecanneleerde pilasters met korintische kapitelen en imposten met acanthusblad. Achter het pand ligt een diepe, op het zuiden georiënteerde tuin tot aan het Ruiterskwartier. De erfscheiding wordt gevormd door een zeldzaam giet- en smeedijzeren hekwerk op een bakstenen basement. De vaste traliewerken zijn met bewerkte lanspunten en sierelementen vrij sober uitgevoerd maar de scharnierende delen hangen aan vier forse kolommen in de vorm van roedenbundels met bijlen (fasces et secures) die door ringen en linten worden bijeengehouden. In 1974 hebben de laatste weeskinderen het huis verlaten. Op initiatief van de voogdij geeft het pand thans onderdak aan een Boddaert-centrum (het Auck Petershuis); een dagverblijf voor moeilijk plaatsbare kinderen.

COLOFON

Uitgave:	Stichting Aed Levwerd
Tekstbijdragen:	Rita Mulder-Radetzky, Jochum Admiraal, Hendrik ten Hoeve, Peter Karstkarel, Hugo Kingmans en Leo van der Laan
Fotografie:	Siep van Lingen en Monumentenzorg Gemeente Leeuwarden
Druk:	Wielsma B.V. Leeuwarden
Vormgeving:	Impact Vormgeving

De organisatie van de vierde Open Monumentendag in de gemeente Leeuwarden en het uitgeven van het begeleidende boekje zijn mogelijk geworden door de daadwerkelijke steun en door de financiële ondersteuning van alle bij het project betrokken liefdadige instellingen.

Open Monumenten in Leeuwarden 1991

Woord vooraf

De oprichtingsakte zegt het zo mooi: "De stichting heeft ten doel het bevorderen van de kennis van en de belangstelling voor de gebouwde geschiedenis van de gemeente Leeuwarden".

Een van de manieren waarop de Stichting Aed Levwerd dit doel tracht te realiseren, is het organiseren van de jaarlijkse Open Monumentendag.

Dit jaar viert de Open Monumentendag in Leeuwarden zijn eerste lustrum. In de afgelopen vijf jaar hebben vele duizenden bezoekers zich met een gids als deze in de hand laten leiden langs monumentale woonhuizen, dorpen ten zuiden van de stad en de gasthuizen.

1991: een bijzonder jaar, een bijzonder thema. De Eewal, een van de alleroudste delen van de Friese hoofdstad Bebouwing die de sporen van de geschiedenis draagt zo verdween het "eau" en werden in de loop der eeuwen vrijwel alle panden wel eens (ingrijpend) veranderd.

Mede daardoor werd de Eewal tot wat het thans is: een levendig gedeelte van Leeuwarden, waar intensief gewoond en gewerkt wordt.

Wij hopen dat die dynamiek -welke tijdens deze dag ook in veel opzichten merkbaar zal zijn- voor een ieder aanleiding zal vormen na te denken over de onvermijdelijke strijd tussen behoud en vernieuwing.

Mr. P.E. Mazel
Voorzitter a.i.
Stichting Aed Levwerd
Postbus 17
8900 AA Leeuwarden

Inleiding

In de vroeg-middeleeuwse periode vóór 1000 A.D. lagen in het gebied, dat later de naam Leeuwarden zou dragen, aan de Middellzee drie bewoningskernen: in het westen de Oldehove-terp en aan de oostzijde twee terpen in de "delta" van de Ee. Over de oorspronkelijke loop van de Ee is al veel geschreven en ook gespeculeerd. Resultaten van in de twee helft van de twintigste eeuw verrichtte archeologische onderzoeken maken het nu mogelijk een redelijk betrouwbaar beeld te krijgen van de loop van de Eestroom. Vanuit het noorden stroomde de Ee naar de Middellzee. De vroeg-middeleeuwse loop van de Ee lag westelijk van de Voorstreek, ongeveer op de plaats van de huidige tuin van Zalen Schaaf. In de buurt van de Sacramentsstraat splitste de Ee zich in twee stromen, één langs de Voorstreek richting Kelders. omstreeks het jaar 1000 stroomden de Ee-armen ter hoogte van het Naauw en de

Bagijnesteeg in de Middelsee. Eb en vloed waren toen nog merkbaar in de delta. De laat-middeleeuwse loop van de Ee liep via de Voorstreek, Kelders en Naauw met als zijarm Wortelhaven-Eewal. Vermoedelijk rond 1100 werd de Ee verbonden met de Dokkumer Ee. In de elfde en twaalfde eeuw werden de Middelseedijken aangelegd. Toen zullen er ook sluisjes zijn gebouwd. Aan de armen van de Ee werden in de vroeg-middeleeuwse periode twee terpen opgeworpen waarvan de zuidelijke vermoedelijk de oudste is. Op het snijpunt van waterlopen en dijken ontwikkelden deze terpen zich tot handelsnederzettingen. Op de noordelijke terp waren de Speelmansstraat en de Grote Kerkstraat de belangrijkste straten. Op de zuidelijke terp was de nu onaanzienlijke Poststraat de hoofdweg.

In de dertiende en veertiende eeuw werd de Ee verder gekanaliseerd. De huidige Eewal was niet de hoofdstroom van de Ee. Dat blijkt wel uit de oudste plattegronden van Leeuwarden. Tot de zeventiende eeuw bleef de zuidelijke walkant bijna geheel onbebouwd. De hoofdvaarweg liep langs de Voorstreek, Kelders en Naauw.

De naam de Ee is één van de meest voorkomende waternamen met als betekenissen: water, stroom, waterland, eiland e.a. Ee kan in verband gebracht worden met het Gotische "akwa", het Latijnse "aqua", het Keltische "apa" en het Franse "Eau".

In archivalia komt in 1504 voor het eerst de omschrijving "opper Eewal" voor. De eerste nauwkeurige stadsplattegrond van Leeuwarden van Johannes Sems/Pieter Bast uit 1603 geeft een goed beeld van de Eewal in de zestiende eeuw. De noordzijde, ook wel de Oude Eewal genoemd, had een gesloten bebouwing met forse huizen van meestal twee verdiepingen en een kap. In het midden stond op de plaats van het huidige gebouw van de Leeuwarder Onderlinge Brandwaarborg Maatschappij het stinsachtige Huygenshuis waarvan de middeleeuwse kelders nog aanwezig zijn. Voor de huizen liep een vrij brede straat. De zuidzijde bood een heel andere aanblik. Hier was meer sprake van een achterkantsituatie. op de hoek Wortelhaven/Eewal stonden een paar huizen. Daaraan grensde in het westen de grote tuin van het Minnemahuis, het latere hotel "De Nieuwe Doelen", aan de Eewal. Aan de gracht stond in de tuin nog een torentje dat behoorde bij de stins van de Minnema's. De Minnemastraat was aan de westzijde de grens van de tuin. Tussen de Minnemastraat en de Grote Hoogstraat liep de Oudewijfssteeg (1618: Old wyffs steechie). Aan de noordzijde van deze steeg stonden twee huizen, die met hun tuinen aan de Eewal grensden. Aan de zuidzijde van de Eewal liep toen geen weg. In het eerste kwart van de zeventiende eeuw veranderde het beeld van de zuidelijke Eewal totaal. In 1610 diende Schelte van Aebinga, behartiger van de belangen van zijn zwager Schelte van Liauckama, de eigenaar van het Minnemahuis, een verzoekschrift in bij het stadsbestuur, waarin hij te kennen gaf van plan te zijn een deel van de tuin bij het Minnemahuis te verpachten: "ommedat tot huysen te bebouwen, tot twaeleff heerlycke plaetzen, so tegen den Eewal aen, als in Minnemastraat 't welck solde strecken tot een groote ere ende versieringe van de stadt". Aan het stadsbestuur vroeg hij toestemming voor de "rooying" van de twaalf panden. De gevraagde toestemming werd gegeven, maar het stadsbestuur deed meer. In 1613 werd het besluit genomen tot het aanleggen van een straat van de Minnemastraat naar de Vischmarkt, het deel van de Voorstreek ter hoogte van de Koningsstraat. Om de aanleg van de weg mogelijk te maken, werden op de hoek van de Wortelhaven en de Voorstreek (toen nog Korenmarkt genoemd) een aantal

huizen aangekocht. Door afbraak en aanpassing van de tuinen kon de beoogde verbinding tot stand gebracht worden. Dat de bouw van de huizen aan de Nieuwe Eewal plaats moest vinden binnen de bestaande stedelijke structuur, is nu nog duidelijk te zien aan de vorm van de plattegronden: de kavels zijn niet rechthoekig maar enigszins gierend (scheef).

Na de aanleg en de bebouwing van het westelijke gedeelte van de Nieuwe Eewal in de jaren 1611-1618 ontstond de behoefte ook het oostelijke gedeelte aan te pakken. De hier noodzakelijke herverkaveling bracht met zich mee, dat een aantal huizen aangekocht en onteigend moest worden. Op 7 juni 1619 vond "rooying en afpaling" van de nieuwe buurt plaats. Er kwam ruimte voor 11 huizen en een weg langs de Eewal. Dit gedeelte van de Eewal wordt voor het eerst in 1623 "Orangie Eewal" genoemd. De naam Oranje Eewal is vermoedelijk ontleend aan het pand dat in 1782 aangeduid werd als "het huys op de Orange Eewal, daar de Orange Eewal en bas-reliëf in steen gehouwen en sierlijk verguld in de gevel staat". De percelen aan de Oranje Eewal moesten binnen een jaar bebouwd worden. Aan de verschijningsvorm werden ook eisen gesteld: "voor aen de straet twee viercanten (verdiepingen) hooch, met een gewel nae de straet, versiert met hartstenen listen, speckstucken ende canteels (trapgevels)". De kelders van de nieuwe huizen liepen onder de weg door naar de gracht. In 1756 en 1790 kregen daarom de eigenaars van de huizen tussen de Minnemastraat en de Grote Hoogstraat toestemming "om tot belet der passage van rijdtuigen en daardoor te praecaveren het gevreesde gevaar van instorting der kelders wederom één off meer palen op hunne costen te mogen setten". Door al deze werkzaamheden kreeg de Eewal, zoals de stadshistoricus Wopke Eekhoff het omschreef: "dat gunstig voorkomen waardoor deze binnengracht zich thans onderscheidt". In de zeventiende, achttiende en negentiende eeuw zijn de meeste panden aan de Eewal wel eens verbouwd of herbouwd, aangepast aan veranderde bestemmingen of gemoderniseerd naar de eisen van de tijd, maar het karakter van de Eewal bleef tot 1884 bewaard. Een aantal tekeningen die Albert Martin, een topografisch tekenaar, in dat jaar van de Eewal maakte, geven een goed en sfeervol beeld van de oude binnenstadsgracht. Martin maakte deze documentaire tekeningen, omdat de demping van de Eewal aanstaande was. Al in 1871 hadden de bewoners van de Eewal en het Herenwiltje gevraagd om de demping van de gracht. In 1880 werd dit verzoek herhaald met als argumenten dat de gracht als vaarwater nauwelijks nog gebruikt werd en bij lage waterstand een ondraaglijke stank verspreidde. Bijkomend voordeel van de demping zou zijn, dat er in het centrum van de stad een brede rijweg aangelegd kon worden. Het gemeentebestuur was voor het aangevoerde niet ongevoelig. In 1881 kocht de gemeente de molen "De Leeuw" op de dwinger "Het Klein Fentje". Deze molen stond op de plaats waar nu het Pier Pandertempeltje staat. De aankoop van de molen met bijbehorende molenaarshuisjes maakte het mogelijk na afbraak van de molen de dwinger gedeeltelijk af te graven. De vrijkomende grond kon gebruikt worden voor het dempen van de Eewal en het Herenwiltje. Er moest echter eerst een oplossing gevonden worden voor de tot aan de gracht doorlopende kelders. Een aantal kelders werd aangekocht en de kelders van eigenaars die niet wilden verkopen, werden op kosten van de gemeente van een bovenlicht voorzien. Daarop nam de gemeenteraad op 9 december 1883 het besluit de Eewal en het Herenwiltje te dempen en vond in 1884 de uitvoering van dit besluit plaats. Vlak voor de demping hebben een aantal personen die het verdwijnen van de gracht betreurden, nog een fles gevuld met authentiek Eewal-water en deze fles verzegeld aangeboden aan het

gemeentebestuur. Bij de afdeling Voorlichting van de gemeente Leeuwarden wordt deze fles nog altijd bewaard. De voor de demping noodzakelijke modder werd vanaf het "Klein Fentje" vervoerd in kip-karretjes over een kleine "lokaal spoorweg" die door de Grote Kerkstraat en de Beyerstraat naar de Eewal liep. Stadsarchivaris Rinschke Visscher omschrijft in haar boek *Leeuwarden van 1846 tot 1906* de demping aldus: "In 1884 verdween hier de oude Ee, met hare hoge, groene wallen, hare steenen bogen en haar lommerijke geboomte..... Jammer dat bij zoveel practische verbeteringen dikwijls zooveel schilderachtigs moet verloren gaan". Een commentaar dat een kleine eeuw later nog steeds onderschreven kan worden. De demping van de Eewal en het Herenwaltje kostte de gemeente 80.000 gulden. Naast de demping van de gracht werd van dit bedrag ook de noodzakelijke verlaging van de Wortelhaven en de aanleg van een nieuwe riolering betaald. In 1885 werden in de nieuwe, brede trottoirs jonge bomen geplant. Alleen ter hoogte van de ook nu nog aanwezige, oude kelders konden geen bomen gezet worden. De lindebomen aan de Eewal hebben vooral in de twintigste eeuw in sterke mate het intieme karakter van de gedempte binnenstadsgracht bepaald. Zij herstelden enigszins de verstoorte schaal. Jammer genoeg moesten in 1974 zeven van de tien, toen negentig jaar oude lindebomen gekapt worden, waardoor opnieuw het karakter van de Eewal werd aangetast. Gelukkig zijn de later geplante bomen goed aangeslagen.

De Eewal is eeuwenlang een voorname grachtenstraat geweest, die bewoond werd door bekende personen. Er woonden doctores als Johannes Jusum, Sibrandus Hilarius, Nicolaas Poutsma, Nicolaas Nicolay en Gellius Bruinsma. Van 1649 tot 1656 woonde op nr. 48 de Leeuwarder scherprechter (de beul) mr. Lucas Salomons van Lingen. Op nr. 66 woonde in het begin van de achttiende eeuw de Waalse predikant Isack La Mique. Het pand nr. 64 huisvestte achtereenvolgens de bekende uurwerkmakers Gijsbertus Nauta, Jan Jacobus Nauta, Theunis Haakma en Sicco Haakma. Geelgieter Jan Klinkhamer woonde op nr. 60. Petrus Camper, hoogleraar in de wijsbegeerte, anatomie en chirurgie in Franeker, Amsterdam en Groningen en later nog voorzitter van de Raad van State, huurde het huis Eewal 52. Bekende Leeuwarder families als Beuckens, Adius en Beilanus woonden aan de Eewal. Zonder veel moeite is deze lijst met namen nog veel langer te maken.

Aan het eind van de twintigste eeuw wordt er nog steeds gewoond op de Eewal, maar hebben ook veel voormalige woonhuizen een andere bestemming gekregen. Ondanks de bestemmingswijzigingen en de "miskleun van de demping", zoals de journalist/historicus W.H. Keikes het eens omschreef, is de Eewal nog steeds een voorname, gave straat in het stadsgezicht van Leeuwarden. Zou Leeuwarden met het voorbeeld van andere historische steden voor ogen (o.a. Delft en Leiden) er niet eens aan moeten denken in de eenentwintigste eeuw die "miskleun van de demping" weer ongedaan te maken?

Gouverneursplein 44. "De Blauwe Stoep"

De gevel van dit zes traveeën brede pand wordt gevat tussen geblokte hoeklisenen en bekroond door een forse geblokte lijst met daarop een balustrade tussen twee halfrond gesloten dakkapellen. Men betreedt het gebouw via een dubbele trapstoep met hek en door een omlijste ingangspartij. Het voorste pand is geheel onderkelderd. Onder het rechterdeel van het huis bevindt zich de "kolenkelder", vroeger de keuken. Hierlangs loopt een plavuizen gangetje naar het onder het centrale deel van het huis

gelegen keldergedeelte en naar de onder de straat doorlopende "werfkelder". Op de begane grond moet de centrale hal ooit zeer monumentaal geweest zijn. Alleen de marmeren vloer herinnert er nu nog aan en het stucplafond heeft een eenvoudige sierlijst langs de rand. Opvallend is dat er twee balken over de lengte van de zaalruimte zijn geconstrueerd, die in de penanten tussen de vensters aan de voorzijde steunen op houten muurstijlen. Aan de voorkant hebben de empire-vensters diepe dagkanten met blinden. Aan de oost- en zuidwand bezit de zaal twee schouwen met een strakke marmeren onderbouw. De schoorsteenplaat rust op twee dubbele consoles. Een vrij smalle steektrap, eindigend in een dubbele kwartslag en gedekt door een schuin oplopend tongewelf, voert naar de verdieping. Daar vallen in de iets hellende gang de brede planken op. De kamers aan de linkerzijde hebben op dezelfde plaats als op de begane grond hun schouwen: aan de voorzijde een brede met kroonlijst, aan de achterkant een vlakke met marmeren onderbouw (beide vroeg-negentiende-eeuws). De voorkamer bezit een fraai plafond met een zware balk in de lengterichting. Over de bouwgeschiedenis van dit huis is helaas weinig bekend. In de huidige staat dateert het waarschijnlijk uit het begin van de vorige eeuw, maar een prent van omstreeks 1788 laat een huis zien dat nagenoeg identiek lijkt aan het pand van nu. Zelfs op de stadsplattegrond van Sems uit 1603 is op deze plek een vergelijkbaar pand gesitueerd. De omgeving van Gouverneursplein 44 is in de loop der eeuwen ingrijpend van karakter veranderd. Tussen 1682 en 1688 liet het stadsbestuur een viertal huizen afbreken aan de Eewal tussen Sint Jacobsstraat en Grote Hoogstraat. De Foxsteeg, ook wel Feitsmastraat genoemd, kwam hierdoor te vervallen. De plaats van de afgebroken huizen werd voordien ook wel aangeduid als "bij de seigneurie" (naar de naam van het belangrijkste pand) en "tegenover de blauwe trappen". Deze blauwe trappen of blauwe stoep bevonden zich aan de noordzijde van het water dus tegenover het tegenwoordige pand. De trappen zijn waarschijnlijk begin achttiende eeuw opgeruimd. De vrijgekomen ruimte werd toen deels bestraat, deels aan de eigenaren van huizen in de voormalige Foxsteeg afgestaan. Aan de zuidzijde van de "seigneuriewal" werd een aantal aanzienlijke huizen nieuw gebouwd of uitgebreid. Waarschijnlijk is in die tijd ook nummer 44 her- of verbouwd. De bouw van de hoofdwacht in 1688 paste ook in de "upgrading" van de omgeving en tenslotte werd in dat jaar de voortzetting van de Ee ten dele overkruind. Na de nieuwbouw van het stadhuis in 1715 werd een groter deel bestraat en is de totstandkoming van het grote brugplein, voortaan als Raadhuis- of Hofplein aangeduid, een feit. In 1827 werd ook voor nummer 44 de gracht bevloerd, zodat het bestaande plein nog weer aanzienlijk in omvang toenam. Men noemde dit stuk echter geen Hofplein meer, maar Gouverneursplein.

Voor zover valt na te gaan, is de eerste eigenaar (en bewoner?) van het vroegere huis op deze plek een zekere Pieter Buygers; hoogstwaarschijnlijk verwant aan het grietmangeslacht van Buygers. In 1602 komt zijn naam voor in een hypotheekakte als naastlegger van de weduwe Aelcke Feytsma. Op 4 februari 1681 verkocht jhr. Petrus van Buigers, wonende te Kubaard, het huis aan Johannes van der Waeyen, professor te Franeker, voor 4.000 carolus gulden. De bewoner is dan echter Hendricus Wesselius met zijn gezin voor een jaarhuur van 176 carolus gulden. Johannes van de Waeyen droeg het huis in 1701 over aan zijn zoon Jacobus, dan onder andere grietman van Hemelummer Oldephert en Noordwolde. De verkoopwaarde was toen 11.000 gulden. Diens weduwe verkocht op 13 december 1743 haar huis, inclusief "behangsels, spiegels en schilderijen in de schoorsteen", voor 13.500 carolus gulden aan Menno van Coehoorn van Scheltinga, grietman van

Schoterland en kleinzoon van de beroemde Menno van Coehoorn. Na het kinderloos overlijden van het echtpaar van Scheltinga kwam het pand in handen van neef Martinus van Scheltinga. In 1799 raakte het huis in bezit van de aanverwante familie van Haersma. Onder andere de oud-grietman van Smallingerland en vurig oranje-aanhanger Hector Livius van Haersma woonde er enkele jaren. Bij het uitsterven van dit geslacht vererfden alle bezittingen aan Geertruid de Wendt, echtgenote van M.P.D. baron van Sytzama. In 1827 werd het pand verkocht aan de provincie om voortaan dienst te doen als "hôtel van den heer gouverneur des konings in Friesland". J.A. baron van Zuylen van Nyevelt is de eerste die er gebruik van maakt en ook zijn opvolgers M.D.P. baron van Sytzama en jhr. mr. J.E. baron van Panhuys hebben er gewoond. In 1881 werd het kadaster in het huis gevestigd. Een conciërgeklerk bewoonde in de regel gedurende deze periode een deel van het gebouw.

In 1973 kiest het Kreativiteitscentrum voor deze plek. Tijdens de renovatie worden nog (lege) wijnflessen aangetroffen uit de tijd van de gouverneurs. Tien jaar later zou men de naam "blauwe stoep" herontdekken. Twee monumentale panden aan de Grote Hoogstraat behoren tegenwoordig eveneens tot het complex.

Eewal 50 en 52

De voorgevel van Eewal 52 is geschilderd. Daardoor is niet goed te zien dat hij geheel is opgetrokken uit natuursteen. Dat gebeurde in 1745 in opdracht van Georg Walcke, "kleermaker van Sijn Hoogheit den Heere Prince van Orange en Nassau". De kleermaker liet de bekwame hofarchitect Anthony Coulon een ontwerp voor de gevel maken. De beeldhouwer Jacob Sijdses Bruinsma -bekend van het snijwerk aan het orgel in de Jacobijnerkerk- leverde het natuursteenwerk en het rijke beeldhouwwerk in de geveltop en aan de voordeur, waarin zelfs een gekroonde schaar werd aangebracht; "(-) want Walcke, door sijn titule van het hondje gebeten sijnde, wilde het prinselijk hebben". In de negentiende eeuw verdween alle ornamentwerk van de gevel, die een strak aanzien kreeg met door roeden in zessen verdeelde vensters en een gootlijst met blokjesfries. Die verbouwing geschiedde mogelijk kort na 1845 toen het huis in plaats van Elske van Scheltinga, de weduwe W.A. Cannegieter-Mebius tot bewoonster kreeg. Het huis is oorspronkelijk nieuw gebouwd omstreeks 1620, mogelijk voor de kistemaker Jan Reiners. Later werd het steeds bewoond door vooraanstaande burgers, ambachtslieden, een advocaat en ook, zo rond 1782, door de bekende geleerde Petrus Camper. Professor Camper, die hoogleraar in de wijsbegeerte, anatomie en chirurgie in Franeker, Amsterdam en Groningen en daarna voorzitter van de Raad van State is geweest, woonde sinds 1773 weer in Friesland op Klein Lankum bij Franeker. In Leeuwarden huurde hij Eewal 52 als tweede woning. Na de verkoop van dit huis aan rentmeester G.J. Voorda moest Camper uitzien naar een nieuw onderkomen. Hij liet zijn oog vallen op het buurpand, nu Eewal 50. Aan een van de eigenaren, de bekende patriot Coert Lambertus van Beyma, schreef hij daartoe een brief, waarin de merkwaardigheden van het huis, dat tegenwoordig met nummer 52 verenigd is, worden opgesomd. "Zedert dat ik huizen heb leeren kennen, en eene grootte veelheid daarvan in verscheidene gewesten van het Noorden van Europa gezien hebbe, is er geen geweest, welkers zamenstelling, zonderlinge bouworde en wonderlijke kelders en souterrains mij meerder hebben doen verbaasd zijn dan het huys op Eewal, beroemd wegens zijn uythangbord, thans met alle zijne kamers, kelders en trappen voor de

helpt toebehorend aan Uwe WelEdelheid! Het menschelijk lighaam heeft zoo veele holligheden niet als er in dat gebouw worden gevonden; ook zou'd ik lang ten eynde van mijn Latijn geweest zijn, wanneer de bouw van ons lighaam zoo ongeregeld en zoo duyster ineen gewrocht was. Ik ben zeker, dat alle de beroemde architecten, van Vitruvius af tot Nootenboom toe, moeite zouden hebben om er eene goede chorographische en scenographische tekening van te leveren". Uit de brief wordt tevens duidelijk dat zich in de gevel van Eewal 50 een gevelsteen bevond met daarin "De Orange Ewal", en bas reliëf in steen gebouwen en sierlijk verguld". Het pand is extra breed, wellicht ten koste van het er westelijk van staande huis Eewal 48. Een groot deel van de zeventiende eeuw werd het bewoond door leden van de familie van Marssum en in de achttiende eeuw onder anderen door de families Poutsma, Tholen en Coulon. Tussen 1840 en 1843 werd de advocaat en notaris C. Wiersma eigenaar. Misschien is hij de opdrachtgever geweest voor de modernisering naar de huidige gedaante. De statige empire-gevel is in elk geval op circa 1850 te dateren. De brede vensters hebben een roedenverdeling in zessen. De deuromlijsting is versierd met klassieke elementen zoals pilasters met kapitelen en een kroonlijst. Een dergelijke lijst sluit ook de gevel af. Na een recente verbouwing en inrichting tot horeca-etablisement (eerst La Spunta, nu Spinoza) hebben de verenigde panden Eewal 50 en 52 elk weer een gevelversiering gekregen: van elders afkomstige zeventiende-eeuwse gevelstene, respectievelijk met een gekroonde hamer en met een driemaster. In de gevel van Eewal 50 zijn boven de stoep de vensters van de kelder te zien. Deze kelder loopt, zoals ook die van andere huizen in de omgeving, door tot onder de straat tot de plaats waar tot 1884 de walmuren stonden van de in dat jaar gedempte gracht.

Eewal 54

De architect van het als woonhuis gebouwde Eewal 54 -zijn naam kennen we helaas niet- heeft nagedacht over z'n ontwerp. Bij een verhoudingsgewijs smalle en hoge gevel zoals deze ontstaat van de kijker af een bedrieglijk perspectivisch effect van versmallingen en verkorting. Dit 'natuurlijke' effect wordt hier verstrekt door een werkelijke verkorting: naar boven toe neemt de vensterhoogte telkens met enige baksteenlagen af en zelfs iets meer op de tweede dan op de eerste verdieping. Een staaltje van subtiel architectonisch vormgeven. Voor een negentiende-eeuws stadhuis is overigens wel een vrij gebruikelijke maat aangehouden van drie raamvakken breed en drie lagen hoog. Een precies bouwjaar is niet bekend. Het zal ergens tussen 1850 en 1860 liggen. Het in neo-classicistische trant ontworpen pand vertoont in verschillende opzichten stijlgelijkenis met het belendende brede huis ter linkerzijde dat uit 1862 dateert, maar moet in elk geval tocht even eerder zijn opgetrokken. Het pleistervak boven de doorgang naar een steeg tussen deze panden wordt namelijk bovenaan beëindigd door een lijst die een voortzetting vormt van de grote kroonlijst van nummer 56; links diende de ruimte op te vullen die in 1862 nog tussen beide resteerde. In het pand zijn sinds een uitgebreide restauratie in 1989 een winkel en appartementen ondergebracht. Het gebouw staat op een hoge kelder waarvan de muur evenals de plint erboven is gepleisterd. De voorgevel is opgetrokken van mangaanbruine baksteen en zogeheten staand verband.. Het schoonmetselwerk wordt onderbroken door geprofileerde onderdorpellijsten en een kroonlijst van pleister, die de voorgevel evenwichtig horizontaal geleden. De kroonlijst heeft een extra versiering gekregen in de vorm van een fijn tandlijstje op de overgang van het vlakke gedeelte naar de uitstekende gootlijst. Daarboven staat een

eenvoudige omlijste dakkajuit (het raam is aan het begin van onze eeuw vernieuw) voor een lage afgeknotte schildkap met blauw geglazuurde golfpannen. De muuropeningen zijn getoogd gesloten en hebben anderhalfsteens hoge, segmentvormige ontlastingsbogen. Van de vensters hadden vóór 1989 alleen die op de derde bouwlaag nog de originele roedenverdeling in zes ruiten en ook de deur was vervangen. Bij de restauratie is de oude raamdetaillering teruggebracht en ontving de entree weer een bij de stijl van het huis passende dubbele paneeldeur.

Eewal 56

Door de dubbele breedte en rijke geveldecoraties is het pand Eewal 56 een van de opvallendste elementen in de zuidelijke gevelwand van de Eewal. Het werd in 1876 gebouwd voor de medicus dr. Marcus Baart de la Faille. Architect was de bekende stadsbouwmeester van Leeuwarden. Thomas Romein, die vooral bekendheid heeft gekregen door zijn monumentale gebouwen in neoclassicistische stijl zoals het Paleis van Justitie in Leeuwarden, het gemeentehuis van Menaldum en kerkgebouwen in St. Jacobiparochie, Pietersbierum en Terband. In de tweede helft van de negentiende eeuw ontwierp hij gebouwen in eclectische of mengstijl, zoals het Leeuwarder Beursgebouw uit 1878-'80. Voor de decoratie van de gevel aan de Eewal 56 heeft hij zich vooral door de barok laten inspireren. Opvallende elementen zijn de consoles tegen de gootlijsten en de functioneloze consoles onder de vensters. Deze laatste zijn geplaatst tegen gepleisterde banden die de gevel een horizontaal accent geven. De pleisterversieringen die als 'wenkbrauwen' boven de vensters zijn aangebracht verlevendigen de gevel in hoge mate. Het fraaie ijzeren hek voor de stoep is gelukkig bewaard gebleven. Dubbelbrede panden (gebouwd op twee percelen) ontstonden in Leeuwarden met name in de achttiende eeuw en wel door samenvoeging van twee huizen, bijvoorbeeld Tweebaksmarkt 64, Nieuwestad 61 en Berlikumermarkt 17. Het perceel van Eewal 56 heeft altijd een dubbele breedte gehad. In 1619 is er sprake van "zeeckere ledige plaatze ofte erven gelegen in de strate lopende uut de Hoochstrate in de Minnemastrate". Het bouwterrein werd aanvankelijk gekocht voor de wezen van Hopman Arent Aerntsma, maar in 1622 is de bekende klokgieter Hans Falck van Neurenberg eigenaar geworden en hij heeft er in 1633 een huis laten oprichten. Zo woonde hij niet ver van zijn klokgieterij in de oude kerk van Nijhove tegenover de Jacobijnerkerk. Wat eerder, omstreeks 1628, was Aelcke Ockinga, weduwe van Ernst van Aylva, begonnen eigendommen te verwerven aan de zuidzijde van de Eewal en zij zou ook de woning van Hans Falck overnemen. Daarna komt het huis door vererving of verkoping achtereenvolgens in handen van leden van de Friese adellijke geslachten Camstra, Burmania en opnieuw Camstra, totdat in 1728 Catharina van Scheltinga, weduwe van Johannes Krack van Bouritius, zich voor 6515 goudguldens eigenaresse mag noemen. Inmiddels moeten diverse verbouwingen hebben plaatsgevonden. Die laatstgenoemde koop betrof een 'heerlijcke grootte huisinge, staende op de Orange Eewal (-) waerin zijn negen lamers, hebbende in 't voorhuis aen de regterhand een kamer met een houten vloer, met nieuw gouden leer behangen daerin een Italiaanse schoorsteen met een spiegelglas en schoorsteenstuck boven malkanderen geset in sware vergulden liste, daragter een kamer met een bedstede, nogh een agterkamer met nieuwe gouden leer behangen, (ter)sijde een vrije uytganch in de steegh, ter slinckerhand over de kamer in't voorhuis een schoon(e) royale kaamer met een houten vloer, een behangsel van gedrukt linnen insgelijcks met een nieuw gemaekte Italiaanse schoorsteen, spiegelglas, schoorsteenstuck en list alsvoren, daeragter een schoone

keuken met een bedsteede, twee pompen met koperen kranen tot put en back met een watersteen, twee provisiekamers boven 't een en 't ander een schoone turffsolder, in't voorhuis een witte marmere vloer, en in de muir in't agterhuis een marmere lavoir met een koperen kraentie, boven de wel agterkamer aen de regterhand twee boven dooreganende kamers in de tuin uytsiende, beide met houten vloer en heerdsteden, een bijsijden de agterbovenkamer, een provisiekamer, drie bovenvoorkamers, waarvan twee aen de straet sijn uytsiende, een turffsolder en een schoone witte kleersolder en vlieringh, drie verwulfte kelders, twee uitlopende secreeten onder en boven, een schoone royale tuin met een frisse ligt, een paerdestal voor seven paerden, koetshuys in de Grootte Hoogstraet uytgaende en een schoone put, sullende de behangsels in de koop der huysinge versmelten'. In de loop van de achttiende eeuw vererft het huis in de families Haersma en Altena. Het pand krijgt een zakelijke bestemming in 1855 als het gekocht wordt door de bekende boekdrukker en uitgever Lambartus Schierbeek. Na de herbouw naar ontwerp van Thomas Romein in 1876 bewoont de familie Baart de la Faille het nieuwe huis tot 1896, wanneer de boekbinder Carel Benjamin Bretschneider het als woning en bedrijfspand in gebruik neemt. Van 1907 tot 1921 is het woning en kantoor voor notaris Siebren Boltjes en dan tot 1929 winkel van pianohandelaar J.J. Sijses. Lange tijd, tot 1973, doet het monumentale pand dienst als kantoor van de Raad van Arbeid. Antiquariaat Dijkstra vestigt er zich daarna en tenslotte komt het in gebruik bij de Muziekpedagogische Academie/Conservatorium. Sinds 1990 staat het pand leeg.

Eewal 58

Eewal 58 werd tegelijk met zijn burenen aan de oostzijde gebouwd en de eerste helft van de zeventiende eeuw. Oorspronkelijk waren ze naar alle waarschijnlijkheid voorzien van een trapgevel. In dit huis is nog duidelijk de zeventiende-eeuwse structuur te herkennen van een voorhuis, verdiepte binnenhaard en een insteekverdieping. Dit type woonhuis werd in het begin van de zeventiende eeuw zeer veel gebouwd in het noorden en westen van het land. In de tweede helft van de zestiende eeuw was het gebruikelijk geworden om de binnenhaard, waar zich de keuken/kelder bevond, iets verdiept in de grond te leggen om zo een royale insteekkamer te verkrijgen. De insteek boven de binnenhaard was oorspronkelijk niet veel meer dan een slaapkamer of bergruimte, doch geleidelijk won deze ruimte aan betekenis. Ondanks het dieper liggen van de binnenhaard bleef er onvoldoende ruimte over om de insteekkamer erboven uit te laten groeien tot een belangrijk vertrek. Een verdere verhoging kon gevonden worden door het woonhuis hoger te maken. Een verhoudingsgewijs hoog voorhuis betekent echter ruimteverlies. Bij Eewal 58 is om meer ruimte te winnen de insteekverdieping boven het voorhuis uit komen steken, waardoor ook op de verdieping een niveauverschil is ontstaan. Langs de binnenhaard loopt een gang, die waarschijnlijk leidde naar het achterhuis. Op de scheiding van voorhuis en binnenhaard staat een spiltrap. Op de verdieping bevindt zich aan de voorzijde het grote ontvangstvertrek, dat is voorzien van een fraaie stookplaats. De rest van de verdieping werd vermoedelijk gebruikt als een soort zolderruimte en heeft dan ook geen stookplaats. De zolder had in het zeventiende-eeuwse woonhuis weinig betekenis en werd benut voor opslag. De huidige kap dateert uit de jaren-dertig van deze eeuw.

Eewal 60

Zoals de meeste panden is ook Eewal 60 in de loop der tijd niet aan modernisering ontvallen. Zo heeft de geveltop tegen een zadeldak rond 1800 plaatsgemaakt voor een kroonlijst en een voorschild en de vensters zijn vergroot en van een grovere roedenverdeling voorzien. Toch heeft het front sinds het bouwjaar 1619 de regelmatige geleding min of meer behouden: de muuropeningen zitten nog op de oorspronkelijke plek onder ontlastingsbogen.

Eewal 66

De dronkemansgevel van Leeuwarden, zo zou de voorgevel genoemd kunnen worden van het pand op de westelijke hoek van de Eewal en de Minnemastraat. Geen raam, deur of lijst lijkt meer recht ten opzichte van een ander te zitten. Gelukkig heeft men bij de ingrijpende restauratie in 1978-'80 niet geprobeerd deze, in elk geval mede door verzakkingen veroorzaakte, toestand te corrigeren. De schots- en scheefheid is al bijna een kwaliteit op zich geworden. Dit monument is in aanleg een vroeg-zeventiende-eeuws woonhuis. Het zal, nauwkeuriger, zijn gebouwd omstreeks 1620 of in elk geval niet lang nadat in juni 1619 de rooiing en verdeling in kavels had plaatsgevonden van de grondstrook tussen de Grote Hoogstraat en de Minnemastraat. Helaas ging de jaarsteen in de voorgevel verloren; slechts twee stenen met "Anno" en "Domini" resteren op de verdieping. Omdat het huis in 1628 voor de eerste keer in de verkoop was eb van een zekere Jan Willemszoon Dicky overging in de handen van de advocaat Nicolaus Nicolai, mogen we aannemen dat de eerstgenoemde (of eventueel diens vader) ook de opdrachtgever is geweest. Wat het uiterlijk betreft gaan karakteristieken uit de oudste bouwperiode nu samen met elementen uit de achttiende eeuw, het resultaat van meermalen verbouwen. Desondanks is nog wel enige voorstelling te maken van het oorspronkelijke pand. Aan de voorzijde hebben op de begane grond, recht onder de nog zichtbare fragmenten van ontlastingsbogen, twee muuropeningen gezeten. Bovendien heeft de gevel een top gehad, wellicht in de vorm van een tuit. De zandstenen hoekblokken en een enkele speklaag verlevendigden ook toen al het metselwerk, evenals de zandstenen waterlijst, de reeks knopankers en de sluitsteen met een vrouwenkopje aan de Minnemastraat. In het laatste kwart van de achttiende eeuw verdween die top. Het zadeldak werd met een voorschild afgeschuind, hierop kwam een classicistische kajuit met een tandlijstje onder een bekronend driehoekig fronton te staan en het muurwerk ontving ter beëindiging een geprofileerde kroonlijst met klossen. De zesruitsschuifvensters op de tweede laag kunnen uit dezelfde verbouwfase dateren, terwijl de drie schuifvensters in de hoofd- en de zijgevel met een roedenverdeling in twaalf ruitjes weer wat eerder in die eeuw zijn geplaatst. Het huis laat zich lezen als een kleine staalkaart van ontwikkelingen in de woonhuisarchitectuur. Binnen kan de authentieke (of eigenlijk teruggedestoreerde) structuur van een voorhuis, verdiepte keuken en insteek worden gevonden. Vooraan was een gedeelte waarschijnlijk afgesloten tot een woonvertrek. Tegen de oostmuur langs de Minnemastraat heeft een schouw gestaan - een onderbreking in de vloerbalken van de verdieping verraadt nog de precieze plek. Daarachter ligt half in en half boven de grond de keuken, terwijl de erboven gelegen insteek weer als woonruimte diende. Onder het voorhuis bevindt zich tenslotte een royale kelder met een plavuizenvloer, die tot ongeveer 1.20 meter onder de straat doorloopt. In de keuken is tegen de Minnemastraat-muur vermoedelijk een wasbekken bevestigd, uit zandsteen gehouwen en met een vierkant bovenaanzicht en een diepe ronde uitholling.

Minnemastraat 45

De Minnemastraat verbindt vanouds de Eewal met de Voorstreek. Het straatje voert over de zuidelijke Nijehoveterp en stijgt vanaf de Eewal licht. Bijna op het hoogste punt staat het pand Minnemastraat 45. Het pand is in vorm en functie een bijzonder element in het straatje, dat nog steeds de naargeestige sporen van de stadssaneringsdrift in de omgeving van de Eewal draagt.

Het pand bestaat uit een voor- en achterhuis met een diep en groot achterterrein. Noklijn van voor- en achterhuis lopend parallel aan de rooilijn. Vanouds kenden beide huizen een zadeldak, thans alleen nog het achterhuis aan de noordzijde. Omstreeks 1800 werd het pand ingrijpend verbouwd in Louis-XVI-stijl. Vooral in het interieur zijn hiervan nog kenmerkende sporen te vinden. Bij de verbouwing kreeg het voorhuis haar schilddak met hoekschoorstenen en borden. Aan de buitenzijde zijn de sporen verder af te zien aan de vijf brede raamtraveeën, de geblokte kroonlijst en de subtiele deurpartij in de middelste travee. Voor de omlijste dubbele deur in de ingangspartij bevindt zich een drie treden hoge natuurstenen trap. De deuroplijsting eindigt in een sobere kroonlijst. Ook de deurvleugels zijn sober uitgevoerd, maar deurnaald en kalf zijn fraai gedecoreerd met bladmotief en kraallijst. Mogelijk zette deze versiering zich vroeger voort in het bovenlicht dat thans echter nog enkel uit glas bestaat. Behalve door de kroonlijst boven de deur kreeg de middelste travee in de gevel naar boven toe nog extra accenten door het uitspringende smeedijzeren raamhek en de dakkapel met eenvoudig fronton en wangen. De gesmede hekjes voor de ramen op de bovenverdieping en de bepleistering van de gevel zijn van later datum. De aan de onderzijde zwaar uitzakkende muur verraadt de hoge ouderdom van de gevel achter de pleisterlaag.

In de negentiende eeuw was het pand lange tijd de zomerwoning van de familie Van Wageningen op Dekemastate in Jelsum. In de tweede helft van deze eeuw lieten de Van Wageningens voor het aangenaam verpozen in hun stadstuin een prachtig prieeltje bouwen dat nog steeds aanwezig is. Het prieeltje sluit aan bij een bijzondere keuken met grote (ijs)kelder achter het huis. Het heeft een veranda met overstekende kap op gietijzeren stijlen verlevendigd met siersmeedwerk. Tegenwoordig zijn keuken, kelder en prieel geheel opgenomen in de opstallen van de lijkkastenfabriek die er aan het begin van de twintigste eeuw werd gevestigd. Voor fabrieksdoeleinden verdween de tuin zo goed als geheel. Trapjes tussen de verschillende opstallen van de fabriek overwinnen in westwaartse richting de oplopende terphoogte. Onlangs werd de fabriek gesloten. Daarmee verloor de binnenstad een vorm van kleinschalige bedrijvigheid. Het is echter de vraag of men dat voor dit pand met een groot achterterrein op deze plaats als een verlies of winst voor de binnenstad moet aanmerken.

Eewal 76. Een huis op de Minnemahof

Het woonhuis Eewal 76 is niet alleen bijzonder vanwege de uitbundig omlijste voordeur. Ook erachter valt genoeg te beleven. In 1610 verzocht Schelte van Aebinga namens de eigenaar van de Minnemastins het stadsbestuur om medewerking voor zijn plan om het noordwestelijke deel van de Minnemahof ter bebouwing te verkopen. Binnen een jaar waren de bouwactiviteiten in volle gang. In de achtergevel van het huis bevinden zich, helaas bedekt door pleister, twee

sluitsteentjes waarin "Anno 1611" gebeiteld is; de gevelsteen bij de burens (nr. 78) heft hetzelfde jaartal. Het lijkt zelfs of het gemeentebestuur enigszins overrompeld is, want in 1613 moest met de nieuwe eigenaren onderhandeld worden over de aanleg van een straat voor de huizen langs, over de grond van de eigenaren die tot aan de gracht doorliep. De bouwheer van Eewal 76 was Pibo Gualteri. Deze werd omstreeks 1580 te Franeker geboren en studeerde landmeetkunde, wiskunde, sterrenkunde en talen aan de Franeker universiteit. In 1603 trouwde Gualteri in Leeuwarden waar hij klerk van de Rentmeester-generaal van Friesland werd. Hij moet een uitermate kunstzinnig en kundig iemand geweest zijn. Het Fries Museum bezit een door het in 1600 gemaakt astrolabium (een tijdsinstrument dat met de stand van de sterren werkt), dat getuigt van groot artistiek en astronomisch vakmanschap. Doordat zijn vrouw Trijntje in 1618 overleed en hij kort daarop weer in ondertrouw ging werd er een beschrijving en taxatie gemaakt van alle voorwerpen in de woning. Zo kennen we de toenmalige indeling en aankleding. Door de voordeur, die toen in het midden zat, stapte je in het voorhuis. Daar stonden vrij eenvoudige meubels, drie banken, wat stoelen en een grote zwarte kist met ijzer beslagen. Maar vooral hing er een rijkdom aan schilderijen: twee portretten van 'Us Heit', een van Hendrik Casimir, een Maria-voorstelling, een reidans met een onderstaande Latijnse spreuk, een afbeelding van Vrouwe Justitia, liefst zeven landschappen, een portret van Hendrik IV, een bloemstilleven, een 'Wijnsuyper' in een eikenhouten lijst en ook een wereldkaart. Verder was er een reclamebord 'Bij den Landmeter' en een beeld van Hercules te zien, en hingen er een spiegel in een gouden lijst, een kooi met een kanariepietje en een koperen klokje. In de achter dit goed gevulde vertrek gesitueerde kamer bevonden zich veel meubels waaronder een kast vol zilverwerk, opnieuw schilderijen, kleine muziekinstrumenten en wat wapentuig. De keuken lag aan de andere kant van een plaats. Boven in het voorhuis lagen twee kleien kamers met uitzicht op straat en daarachter het zaal. Dit was het meest representatieve vertrek met veel schilderijen, beelden, dure meubels en een klavecimbel. Boven de keuken bevond zich tenslotte het 'studioir' met meer dan duizend boeken. Eeuwenlang heeft het thuis voorname bewoners gekend. Na Pibo Gualteri onder anderen een notaris, de privé-secretaris van een stadhouder (Philippus Ernest Vegelin van Claarbergen), een adellijke dame en van 1695 tot 1800 leden van de familie Siccama die advocaat waren of zitting in het stadsbestuur hadden. Een van hen, waarschijnlijk de advocaat mr. Abelus Siccama, heeft het huis laten verbouwen naar de mode van z'n tijd: met een voorname ingangspartij aan de zijkant en daarachter een marmeren gang. Misschien zijn in die tijd ook de vensters van het achterhuis vergroot. In 1801 kwam het pand in bezit van Antoon van Assen, in stukken genoemd als tailleur koopman of gewoon kleermaker; hij moet in elk geval een flink atelier of een forse winkel bezeten hebben. Zoon Frans erfde het huis rond 1830. In 1843 is het zaal opgeknapt. Met enige zelfspot schreven de timmerlieden op een verborgen plekje: 'Van Heeren Veen vandaan Jan Hagel verbouwd in 1843 den 20 Maart deze kast opgemaakt'. Na Frans viel het pand toe aan diens dochter Maria, gehuwd met notaris Jacob van Leeuwen. Net afgestudeerd als jurist mocht hun zoon zich in 1885 de volgende eigenaar noemen. Hij liet het huis grondig opknappen waardoor het de huidige, typisch laat-negentiende-eeuwse sfeer heeft gekregen. Sindsdien rust er bovendien een zegen op: 'Deze Kamer in orde gemaakt september 1885 voor den Z. Weled. gestr. Heer Mr. J. v. Leeuwen ter gelegenheid van het huwelijk met MejufVro. v. Valkenburg door J.J.M.A. Büller, Mr. behanger en stoffeerder, timmerman H. Postma, verw.v. Dijk, stucadoors Lieuwersma en H. Riedhout. De zegen ruste in dit huis door de goede behandelingen ondervonden bij

alle werkzaamheden', aldus staat op een kastpaneel te lezen. In 1919 werd het pand betrokken door Jan Johan Gramser, die de huur overnam van een notaris, en vijf jaar later kon hij het op een veiling kopen. Door het in 1929 te verhuren aan David Flud van Giffen, zou het voor de vierde keer onderkomen voor een notaris worden. Een halve eeuw lang hielden er nu bekende notarissen kantoor en het pand werd langzamerhand volledig voor die bestemming verbouwd. Nadat in 1978 notaris Adema verhuisde, kon de huidige eigenaar Eewal 76 verwerven. In een soort tienjarenplan is het huis inmiddels teruggebracht tot wat het in 1611 was: een bedrijf beneden en een riante woning boven.

Eewal 78

Het pand Eewal 78 maakt deel uit van een rij huizen die gebouwd zijn op de plaats van de tuinmuur achter het voormalige Minnemahuis (later Hotel 'De Nieuwe Doelen') aan de Voorstreek. De tuin van dit stadshuis van voorname families zoals de Minnema's, strekte zich uit tot de Eewal. Op de plattegrond van Johannes Sems uit 1603 ziet men de tuinmuur met in de oosthoek een torentje afgebeeld. In 1610 besloot de eigenaar van het Minnemahuis tot het verkavelen van een deel van zijn hof. Hij vroeg toestemming van het stadsbestuur voor de bouw van 12 huizen aan de Eewal en de Minnemastraat. Op een van deze percelen is het huis van leidekker Dirck Alles gebouwd. Zijn zoon Alle Dircks, ook leidekker, kocht in 1611 'een seeckere ledige plaets, omme met een huijs te bebouwen' van Sicke van Liauckama. De prijs bedroeg 392 goudguldens. In datzelfde jaar was de bouw al ver gevorderd, want er werd een gevelsteen geplaatst waarop een leihamer is afgebeeld. ook het bouwjaar en de naam van de bouwheer Dirck Alles zijn in de steen gebeiteld. Hij stierf er in 1624; zijn zoon was reeds eerder, in 1620, in z'n huis 'in de leijhamer' aan het Blokhuisplein 18 overleden. Dirck Alles bezat nog een pand, nummer 60 aan de Eewal. Uit de boedelinventaris bij zijn dood blijkt dat hij als leidekker bij het herstellen en restaureren van verschillende kerken en huizen in Friesland betrokken was. Het huis vererfde op zijn schoondochter Jancke Henricxs Schellingsdochter en twee kleinkinderen. Vermoedelijk heeft de familie het huis verkocht. Omstreeks 1720 was juffrouw Heemsterhuis en circa 1740 kapitein-luitenant Ter Ville eigenaar van Eewal 78, Aan het eind van de achttiende eeuw bezat de schepen Louis le Maire het huis dat in de koopakte een 'magnifique plaisieringe huizinge' wordt genoemd. Na eigenaresse Louisa Sontag kwam in het bezit van koopman en kleermaker Anthony van Assen die er tot z'n dood in 1831 heeft gewoond. Zijn vrouw Wytske Borgrink overleed in het huis in 1850. In 1873 bezat F.K. Bokma en vervolgens deurwaarder Rintje de Haan het pand. In onze eeuw wisselde het verschillende keren van eigenaar, totdat in 1953 de familie Mink er ging wonen. Zij kochten het pand van Dina Ida Hemmes te Delfzijl, vestigden er een klokkenhandel en lieten het restaureren. Sindsdien is het bezit van dezelfde familie gebleven Het zeventiende-eeuwse pand telt twee bouwlagen en is twee traveeën breed. In de gevel zijn de ontlastingsborden met negblokken uit die eeuw evenals de gevelsteen te zien. Oorspronkelijk zal het een topgevel hebben bezeten, maar die is tijdens een latere verbouwing aan het eind van de achttiende eeuw verwijderd en overeenkomstig de heersende mode gewijzigd in de huidige lijstgevel met geblokte kroonlijst. Later werd de gevel bepleisterd maar na de jongste restauratie in 1982 is deze in oude glorie hersteld. Het interieur heeft nog de oude indeling met insteek (tussenverdieping). Op de begane grond is een voorkamer (voorheen de winkel) en de gang ernaast. Achter is een keuken met schouw, bedstee en kast waarin het oude balkenplafond en de

stenen vloer nog zichtbaar zijn. uit de gang kan men via de spiltrap de tussen- en de eerste verdieping bereiken. De insteek bevat de pronkkamer met twee vensters naar de nu volgebouwde plaats, waarin naast de oude balken een schouw, een bedstee en een kast te vinden zijn. Onder de trap bevindt zich de oude kelder. De eerste verdieping had oorspronkelijk twee slaapkamers en bedsteden maar deze werden in 1953 geheel gemoderniseerd. Hierboven ligt de zolder, voorzien van een uitgebouwde dakkapel. Behalve de oude betimmering in de woonkamer is de (niet oorspronkelijke) schoorsteen in de 'winkel' naast de gang het noemen waard. De schoorsteenboezem is fraai betimmerd in Lodewijk XIV-stijl (ca. 1785) en versierd met guirlandes en een medaillon. Zij bevat een oliedruk met de afbeelding van een romantisch ruïnelandschap. De gepolychromeerde tegels uit ca. 1625 zijn Noord-Nederlands. Het pand van Dirck Alles kan een sieraad voor de Eewal genoemd worden.

Eewal 80

Van de talrijke trapgevels die eeuwenlang het stadsbeeld hebben gedomineerd resteren slechts weinige. Eewal 80 heeft nog een getrapte top met gesmede muurankers, zandstenen maskertjes en een bekronend pinakeltje op een gebeeldhouwde kraagsteen met een Medusakop. Het is trouwens niet onwaarschijnlijk dat de top vroeger even hoger is geweest.

Eewal 84

Het huis op nummer 84 is een van de allerjongste elementen op de Eewal, vormgegeven op de kenmerkende architectonische wijze van direct na de eeuwwisseling. Art Nouveau, Jugendstil en andere varianten komen nauwelijks in stijlzuivere vorm voor in Nederland. Wel zijn trekken ervan terug te vinden in wat we gemakshalve vernieuwingsstijl noemen. In dit woonpand is nu ook een galerie gevestigd.

Eewal 86. Een buitengewoon pakhuis

Leeuwarden is rijk geweest aan pakhuizen. De meeste dienden voor de opslag van agrarische of zuivelproducten, voornamelijk graan en kaas. In verband met de aan- en afvoer van goederen per schip stonden ze bij voorkeur aan het water: Weaze, Vliet, Hoekstersingel en Camstraburen, Willemskade en Westerkade bijvoorbeeld. Hoewel veel van deze pakhuizen inmiddels zijn gesloopt, kunne her en der nog wel exemplaren worden aangetroffen. Het pakhuis op nummer 86 vormt in meer dan een opzicht een uitzondering op de regel. Het verrees zo omstreeks 1895. De waterloop was toen al jaren gedempt en schepen hebben er hun lading nooit voor de deur kunnen lossen. Bovendien heeft het voor de opslag van uitheemse waar gediend: thee, aangevoerd van ver overzee. Dit luxe-aspect is door de Leeuwarder architect Hendrik Kramer tot uitdrukking gebracht in een voor een pakhuis ongewoon gedetailleerde voorgevel in een vooral naar de neo-rennaissance neigende stijl. Opdrachtgever R. Dijkstra, theehandelaar, zal er flink voor in de buidel hebben getast.

Het pakhuis heeft een vierhoekige en scheluwe grondslag. Het telt met inbegrip van de hoge zolderverdieping maar liefst vijf bouwlagen onder een zadeldak waarop bijzondere zeshoekige, rode keramische leien liggen. De voorgevel meet drie ongelijke raamvlakken in de breedte en is verticaal geled door de raamvlakken samen te vatten in nissen die in de iets uitkragende, getrapte geveltop rondbogig zijn gesloten. Boven de begane grond vormt een hardstenen cordonlijst de horizontale scheiding met de overige bouwlagen. Het muurwerk heeft bij de plint een hardstenen beplanting en is gemetseld van roodbruine perssteen, een veel gebruikt bouw materiaal rond de eeuwwisseling. Het metselwerk wordt verlevendigd door gesmede muurankers in sierlijke vernieuwingsstijl-vormen. Zorg is ook besteed aan de geveltop waarvan de treden zijn afgedekt door waterafzaten van geglazuurde keramische steen. De fraaie bekroning vormt een overhoekse pinakel, die steunt op een met een masker versierde kraagsteen (tevens sluitsteen met diamantkop), geflankeerd wordt door in volreliëf gebeeldhouwde dolfinen en een val draagt. Een vergelijkbare decoratieve kwaliteit bezitten de muuropeningen. Tot aan de zolderverdieping zijn alle grote lichtscheppingen en de (nu deels door ramen vervangen) dubbele pakhuisdeuren rechtgesloten. Ze hebben onderdorpels van hardsteen of van groen geglazuurde baksteen in afzaatvorm en segmentvormige ontlastingsbogen met trommels in gevarieerd metselmozaïek. Op de zolderverdieping treedt het licht binnen door muuropeningen die in hun vorm de ronde nissluitingen volgen. In de muurdammen tussen de nissen zijn tenslotte spleetvormige venstertjes met verdiept siersmeedwerk aangebracht. Naast de brede dubbele bedrijfsdeur op de begane grond bevinden zich console-achtige elementen (restanten van een uitbouw?) waaruit gnoommaskers zijn gebeiteld.

Het voormalige theepakhuis vormt een van de jongere elementen aan de Eewal. Dat neemt niet weg dat het door de architectonische kwaliteit en het gedifferentieerde materiaalgebruik minstens zo boeit als de vele omringende panden, die door hun veel hogere leeftijd al belangstelling en een goed gevoel van nostalgie oproepen. Sinds enige tijd zijn in het gebouw een viertal instellingen en organisaties als de Stichting Alde Fryske Tsjerken en de Federatie van Friese Musea gehuisvest.

Eewal 88

Het pakhuis Eewal 88 contrasteert scherp met de westerbuur. Zo verwacht men dat een pakhuisgevel er ongeveer uitziet: eenvoudig functioneel, met als enige decoratieve toevoegingen en in gele steen gemetselde sluitingen rond de vensters, de hardstenen schouderstukjes en het bekronende tuitje.

Eewal 90

Dit royale en rijk versierde winkelhuis uit 1882 wordt wel toegeschreven aan de Leeuwarder architect Jurjen Bruns. De decoratieve winkelpui, kroonlijsten gedragen door gevarieerde consoles met bladmotief, geprofileerde raamomlijstingen met kuifstukken en cartouches, het dakvoorschild met een geschubde leidekking en de gemetselde kajuit: aan alles is veel zorg besteed. Het nog vrijwel gave pand is een goed voorbeeld van het laat-negentiende-eeuwse eclecticisme in de architectuur waarbij elementen uit verschillende historische bouwstijlen werden vermengd.

Eewal 92

Eewal 92 staat wat benepen tussen forse negentiende-eeuwse bureu. Het huis heeft een bescheiden gevel met een geblokte kroonlijst uit de late achttiende eeuw. De verrassing is het rijk gesneden licht boven de deur. Aan een gebogen koord tussen charmant loofwerk hangen een klein ankertje en daaronder navigatie-instrumenten zoals een passer en een schietlood Was de bouwheer zeevarend?

Hoek Eewal en Wortelhaven. Voormalig postkantoor

Eeuwenlang heeft de graanbeurs grotendeels in de open lucht aan het begin van de Voorstreek-westzijde en de Wortelhaven-zuidzijde plaatsgevonden. In de achttiende eeuw uitten de graanhandelaren al de wens dat er een beursgebouw zou moeten komen. Het heeft ongeveer een eeuw geduurd tot de bouw van de Beurs aan de Wirdumerdijk in 1878 aanving. Daarvóór waren de handelaren al naar Zalen van der Wielen in de Breedstraat vertrokken. In 1869, nog ruim voor de demping van de grachtenreeks van Wortelhaven, Eewal en Heerenwaltje, kocht het Rijk de aan de Wortelhaven staande, inmiddels verlaten hulpbeurs, de winkel 'De Gouden Leeuw' op de hoek en een belendend huis aan de Eewal. Het Ministerie van Waterstaat, Handel en Nijverheid was van plan op die hoek een post- en telegraafkantoor te stichten. Dat was iets volkomen nieuws voor de Leeuwarders. Ze waren gewend brieven en telegrammen met de postbesteller mee te geven of naar de woning van de postdirecteur te brengen. Zo wisselde het centrale postadres nogal eens. Er kon op een breed, maar ondiep kavel gebouwd worden. Om alle gewenste ruimten plaats te geven, moest architect Herman Rudolf Stoett (een plaatselijk bouwmeester; spoedig hierop zou tijdens de bouwhausse van postkantoor een rijksbouwmeester ingeschakeld worden, i.c. de in Sneek opgeleide en in Bolsward gewerkt hebbende C.H. Peters) wel de hoogte in. Het postkantoor kreeg een voor Leeuwarden ongebruikelijke rijzigheid, een hoogte die nog meer dan nu opgevallen moet zijn, omdat de gracht nog niet gedempt was. Op een hoog souterrain kwam een hoge belétage, een hoge verdieping en een enigszins gedrukte tweede verdieping. De aanbesteding had op 11 maart 1870 plaats.

Uit berichten in kranten van toen valt op te maken dat het eigenlijke postkantoor beneden was, evenals het kantoor waar telegrammen aangeboden konden worden en de wachtkamer voor het publiek. De seinzaal van de telegraafdienst lag op de tweede bouwlaag. De postsorteerruimte en andere functionele gebruiksruimten waren in het souterrain ondergebracht. De woning van de postdirecteur kwam ook in de kantoorkolos en zo raakten de verhoudingen omgekeerd. Hij kreeg nu een royale woning op de hoek van de Eewal. Op de belétage kwamen hal en salon, op de verdieping kreeg hij meer ruimten en op de tweede verdieping waren ook nog enige slaapkamers te vinden. De woning kreeg een eigen entree aan de Eewal. Het hele souterrain is met hardsteen bekleed. Centraal kwam daar een dubbele trapverdieping met deurpui, een eigen entree voor het personeel. De belétage met rondboogvensters is geheel geblokt gepleisterd afgewerkt. De middenpartij met brede, meerledige vensters is tot de kroonlijst over de hele hoogte gepleisterd. Het overige muurwerk vertoont 'schoon werk' (metselwerk) met gesneden voegjes. De verdiepingvensters zijn rechthoekig en ontvingen omlijstingen met kroonlijstjes op consoles aan de bovenzijde en onderdorpels met consoles. De kroonlijst en geprofileerde goot zijn decoratief versierd en maskeren op ooghoogte vanaf de straat

bijna geheel de lage, afgeknotte kap. Nadat in 1905 al een nieuw postkantoor aan de Tweebaksmarkt geopend was, heeft de kantoorkolos nog gediend voor allerlei rijksfuncties. Er is in de jaren die volgden nogal wat afgeknoeid met het pand, vooral inwendig. Het trappenhuis aan de zuidoostkant met lambriseringen van blauwe ornamenttegels en fraai gesneden trapleuningen en balusters is op enkele plaatsen verdwenen, maar er zijn nog gedeelten in originele staat. Overigens is er binnen weinig oorspronkelijks meer over.

Eewal 71 en 73

In de twee rijksmonumenten Eewal 71 en 73 is een hotel-café gevestigd. Aan het linkerpand, dat uit de zeer vroege negentiende eeuw zal dateren, valt vooral de fraaie ingangspartij op: stevig omlijst door Ionische plasters waarop een forse architraaf met een fijn tandlijstje ligt. Van het rechterpad springen de afgeronde bovenhoeken van de vermoedelijk achttiende-eeuwse vensters in het oog. Is de (enigszins storende) roedenverdeling uit een latere periode, ook de vensters moeten een modernisering zijn, want de grote ontlastingsboog in de borstwering tussen de eerste en de tweede bouwlaag duidt op een veel hogere ouderdom van de gevel.

Eewal 67. De Barbier

'De Barbier' aan de Eewal 67 bezit een van de fraaiste winkelpuien van de stad. De zaak werd er na nieuwbouw in 1892 gevestigd door kapper Chr. W. Habekotte die eerst een kapperswinkel aan het Gouverneursplein had. Na een lange periode in zijn oorspronkelijke functie gebruikt te zijn, heeft het winkelpand vervolgens voor allerlei andere doeleinden gediend. Een jaar of twintig geleden zag het er desolaat uit; zo rond 1970 leek het met de hele Eewal bergafwaarts te gaan. Mar in 1977 kochten de gebroeders Wielinga het fraaie gebouw om er een kapperszaak te vestigen en daarmee een traditie te herstellen. Het is niet bekend wie in 1892 verantwoordelijk was voor de architectuur van de kapperszaak. Er is wel eens het vermoeden geuit dat stadsbouwmeester Thomas Romein het moet zijn geweest, maar die is in 1881 overleden. Het meest waarschijnlijk is dat Jurjen Bruns (1841-1904) het gebouw ontworpen heeft, omdat het overeenkomsten vertoont met winkelpanden die zeker van hem zijn. Het pand heeft een gebruikelijke indeling. Bijzonder is wel de met leien gedekte schildkap, voorzien van een forse dakkajuit. De kajuit met pilasters aan de zijkanten, zwaar geprofileerde kroonlijst decoratieve detaillering lijkt een herhaling van de mooie pui. Ook metselwerk en kroonlijst zijn met negblokken, sluitstenen, geprofileerde lijstjes en consoles en metselmozaïek decoratief van aanpak. De pui vormt het pronkje van het pand. Op het basement van hardsteenplaten staan geproefde pilasters die de driedeling vormen van winkelvenster en flankerende deuren met bovenlichten (de rechterdeur is van later; hier zat een venster). Ter hoogte van de bovendorpels van de deuren (ze heten kalven) eindigen de pilasters niet in gebruikelijke kapitelen (mandjes van krullen of loofwerk) maar in grote klossen, consoles die de basis vormen van ronde, versierde zuiltjes die de bovenlichten flankeren en de kroonlijst van de pui ondersteunen. Die kroonlijst is met veel lijstwerk versierd. In de drie vakken zaten oorspronkelijk tekstplaten van glas met 'Toiletartikelen', 'Dames & Heeren Salons' en 'Haarwerken'. De platen zijn lang geleden verdwenen, ver voordat de Wielinga's er 'De Barbier' vestigden. Er ontbrak nog meer: de consoles onder de zuiltjes hadden als

beeldreclame koppen gekregen, die in 1977 alle ontbraken. De dameskoppen waren al lang weg, maar de herenkoppen waren kort voor de vestiging 'De Barbier' gestolen; bijzonder sneu voor de Wielinga's die de kaptraditie in het pand gingen herstellen. Een tijd geleden kwamen de twee mannenkoppen, toen in Amsterdam een helersboeltje door de politie werd opgerold, weer boven water. De dieven hadden er keurig het adres opgezet en ze werden naar Leeuwarden gestuurd. De nieuwe eigenaars durfden uit vrees voor nieuwe diefstallen de koppen niet te herplaatsen. In 1987 is contact gezocht met stucadoorsbedrijf De Haan in Leeuwarden die van kunststof vier keurige replica's maakte. Ze zijn herplaatst en geschilderd: vier mannenkoppen, twee met baarden en twee met sikjes. De dameskoppen zullen misschien nooit meer terugkeren naar hun oude stek maar 'De Barbier' is ook een herenkapper. Met de kunststof kopieën is Leeuwarden kunststeden als Florence en Rome voor.

Eewal 65

Dit voormalige herenhuis valt op door zijn brede gevelfront en de bijzondere geaccentueerde ingangspartij. Het huis kent een scheluw grondvlak en vormt met het pand op nummer 63 een lichte knik in het rooilijnverloop van de noordelijke Eewal. Het werd aan het einde van de achttiende eeuw gebouwd op grond waarop tot dan het zogeheten Espelbachhuis stond. De Eewal heeft vanouds weinig voornamelijk adellijke behuizingen gekend. Een ervan was echter het huis waarin omstreeks 1560 het Duitse geslacht Van Espelbach woonde, vermoedelijk een eenvoudige zaalstins op overwelfde kelders. Het stond twee huizen voorbij de Zuipsteeg en er hoorde een grote tuin bij met een stalling en wagenhuis die hun uitgang in de Speelmanstraat hadden. De tuin lag naast het huis aan de Eewal en was daarvan door een muur met poort gescheiden, zoals we op de meeste zeventiende-eeuwse stadsplattegronden kunnen waarnemen. Voor het huidige pand werd blijkens gedenksteen in de zijmuur van het achterhuis op 6 april 1793 de eerste steen gelegd door Rinso Siccama. Rinso was een oomzegger van de toenmalige eigenaar Doeke Ritskes Smeding. Smeding had het oude Espelbachhuis met tuin cum annexis kort daarvoor van de erfgenamen gekocht. Hij was eigenaar van de Leeuwarder Courant en kolonel van de Oranjegezinde Burgerwacht. Een respectabel burgerman, die een huis naar de eisen en wensen van zijn tijd en opkomende stand liet neerzetten. De oude zaalstins werd afgebroken en daarvoor in de plaats kwam, met bebouwing van de naastgelegen tuin, het huidige vijf raamtraveeën brede herenhuis. Met twee hoge bouwlagen en een schildkap werd het een huis waarin het zonlicht volop door de hoge schuiframes zou moeten kunnen binnenkomen. Cachet kreeg het huis vooral door het drie traveeën brede middenrisaliet waarin de ingangspartij op bijzondere wijze werd geornamenteerd. Smeding liet de omlijste dubbele deuren van een prachtig gesneden rondbogig bovenlicht voorzien. De deurpanelen zelf werden versierd met festoenen met hoornen des overvloeds. Elk paneel werd tevens voorzien van een leeuwenkop met ring. Een stevig accent kreeg de ingangspartij met de merkwaardige brede lijst met golfvormig vlechtwerk over de gehele breedte van het middenrisaliet. Dit motief treffen we in de stad alleen nog aan in de deurpanelen van het pand Weerd 18. De ramen op de begane grond van het middenrisaliet werden geaccentueerd door lange getriglyfeerde consoles.

Het pand heeft tot in het begin van onze eeuw zijn woonfunctie behouden. De laatste bewoonster overleed in 1914 waarna het pand niet meer tot woning gediend heeft.

Korte tijd waren er plannen om het huis met tuin en opstallen tot in de Speelmanstraat in te richten tot volksbadhuis voor de omliggende buurten. Enige tijd later werd het huis echter gebruikt als koffiehuis. Nadien huisvestte het pand diverse bedrijven en kantoren zoals de Coöperatie 'Excelsior', een automaterialenmagazijn, de Kunstuitleen en tegenwoordig de Stichting Mensen zonder Werk. Door dit gebruik is in de loop der tijd veel van het, mogelijke rijke, interieur verloren gegaan. Tegenwoordig rest op het oog nog slechts de overigens zeer sobere trappartij.

Eewal 59. 'De Leeuwarder Onderlinge'

Schildjes met de verstrengelde letters A en F hoog in de gevel van het monumentale pand Eewal 59 verraden de oorspronkelijke bestemming. Het zijn sporen van de opdrachtgever die het neorenaissance gebouw in 1895 heeft laten bouwen: de Algemeene Friesche Levensverzekering Maatschappij, een van de basismaatschappijen van de huidige Aegon. De Algemeene Friesche bouwde het allereerste echte kantoorgebouw van Leeuwarden. Vele kantoren, juist die voor bank- en verzekeringssector, zouden nog volgen tot en met de poen-paleizen van Avéro en Aegon in onze tijd toe. Toen de Algemeene Friesche in 1915 naar het Burmaniahuis aan de Nieuwestad verhuisde, trok in het prachtige neorenaissancegebouw aan de Eewal de in 1850 opgerichte Onderlinge Brandwaarborg Maatschappij. Deze 'Leeuwarder Onderlinge' liet bij de verbouwing dan ook het grote tegelfries tussen de verdiepingen vervangen. De symboliek van de levensverzekering bleef: Johan de Witt, Christiaan Huygens, J.H. van Swinden en R. Lobatto gevat in kransen van laurier en eik doen nu wat mal aan in en gebouw van een brandverzekeraar. Merkwaardig zijn ook de pelikanen van zandsteen die de trapgevels bekronen. De pelikaan zichzelf bloed uit de borst pikkend om zijn jongen te voeden is een oud Christus-symbool dat de levensverzekeraars hebben ingepikt. De Algemeene Friesche, een van de vroege maatschappijen van het land, is in 1844 opgericht. Er is aanvankelijk kantoor gehouden aan huis van de directeur, maar het ging het bedrijf in de eerste halve eeuw zo goed dat er in 1895 op de fundamenten en overwelfde kelders van het vm. Huygenshuis een nieuw kantoor van allure kon worden gebouwd. Architect was Hendrik Kramer die toentertijd in de kenmerkende overdadige neorenaissance-stijl bouwde. Het ging hoog uitrijzen boven de omringende bebouwing en werd zo heel bewust het pièce-de-milieu van de Eewal.

De overdaad van de neorenaissance begint meteen beneden. Achter een prachtig smeedijzeren hek (uitgevoerd door de befaamde Leeuwarder kunstsmid Jan Kroes, die ook het hekwerk voor het bovenlicht van de deurpartij maakte) en de hardstenen stoep, is voor het souterrain een plint van blokken hardsteen aangebracht. De onderste blokken hiervan zijn ruw behakt, zg. rustiek werk. Een fraaie trapstoep leidt naar de belétage met deurportiek. Boven het basement is het metselwerk bijzonder zorgvuldig uitgevoerd en voorzien van velerlei versieringen. Van diverse soorten natuursteen zijn dorpelbanden, speklagen, negblokken naast en boven de ramen en boogtrommels in gevarieerde vorm uitgevoerd. De boogtrommels boven de verdiepingsvensters zijn het rijkst bedeed met fraai rolwerk en mascarons en ook de geveltoppen zijn overdadig versierd. AL het beeldhouwwerk (inclusief de leeuwen, pelikanen en portretmedaillons) komt niet uit een gewoon nijverheidsatelier, maar uit de gespecialiseerde beeldhouwfabriek van Van den Bossche & Crevels te Amsterdam, het bedrijf dat onder andere ook het beeldhouwwerk leverde voor de Sint-Nicolaaskerk tegenover het Centraal Station in de hoofdstad. Het

oorspronkelijke tegelfries tussen de hoofdbouwlagen was geleverd door de fabriek van Jan van Hulst uit Harlingen, maar het werd in 1915 door de Onderlinge vervangen door een nieuw tableau. De fabriek van Van Hulst bestond niet meer en het nieuwe is in 1916 vervaardigd door de Delftse fabriek van Joost 't Hooft & Labouchère, beter bekend als de Porceleyne Fles. Deze fabriek kreeg ook bijzonder werk te verrichten in het Burmaniahuis van de Algemene Friesche. In 1987 onderging het monumentale kantoorpand een zorgvuldige uitwendige restauratie.

Eewal 55. Drukkerij 'De Eendracht'

Op de oudste gedetailleerde plattegrond van de stad Leeuwarden uit 1603 van Johannes Sems ziet men op de plaats van de huidige drukkerij 'De Eendracht' een pand met een trapgevel en ten oosten hiervan een tuinmuur behorend bij het aangrenzende Huygenshuis. Later werd de muur vervangen door een nieuw woonhuis dat in de achttiende eeuw telkens in de belastingkohieren genoemd wordt.

In 1716 was dominee Meinsma eigenaar van beide genoemde panden. Zijn dochter droeg omstreeks 1760 de twee woonhuizen aan dominee A. Passamier over. Hij en z'n kinderen bezaten de panden tot 1783. In dat jaar kocht de joodse koopman Nathan Salomons beide huizen. Diens twee zonen, Salomon en Jacob, deden in 1828 het bezit van de hand voor f 2.637,- aan de koopman Izaak Simons de Vries. Hij bezat een winkel in manufacturen aan de Nieuwestad 114. In de koopakte wordt de indeling van de beide huizen beschreven. Het westelijke pand was twee traveeën breed en bevatte op de begane grond een voor- en een achterkamer met schoorsteen en kast en een gang. Via een wenteltrap was de verdieping te bereiken waar eveneens een voor- en een achterkamer met bedstee, met daarboven een zolder, gesitueerd waren. Onder het huis bevond zich een ruime kelder met bedstee, schoorsteen en kast. De kelder liep onder de straat door en kwam aan de Ee uit, zoals bij de meeste panden aan de Eewal het geval was. Het pand aan de oostzijde was van vrijwel gelijke breedte en bevatte ongeveer dezelfde indeling. Na het overlijden van Izaak de Vries in 1875 erfde zoon Izaak het oostelijke en zoon Samuel het westelijke pand. Het eerste pand was in 1897 eigendom van M.L. Eldermans terwijl het andere toen nog bezit was van de weduwe van S. de Vries, Rachel Polak. In 1900 werd hier het telefoonkantoor gevestigd. Voorheen was dit op de zolder van de Hoofdwacht aan het Hofplein ondergebracht. In 1911 werden de bovengenoemde twee panden vrijwel afgebroken en verrees er met behoud van de oude westmuur een nieuw gebouw met een monumentale gevel. Architect Hero Feddema ontwierp het fraaie pand in de stijl van de Jugendstil of nieuwe stijl, die omstreeks de eeuwwisseling in zwang was. Tot op heden is een ontwerptekening van zijn hand bezwaard gebleven. Het is opgetrokken van oranje verblendsteen die afgewisseld wordt door groen verglaasde bakstenen gevelbanden en gebogen hanekammen boven de vensters. Op de begane grond bevinden zich boven de hardstenen plint drie grote segmentvormig afgesloten ramen en op de verdieping vijf recht. De drie middelste vensters zijn door middel van een doorlopende latei met elkaar verbonden. Boven deze ramen is een opvallende middenpartij opgemetseld die van een tentdak is voorzien, architectonisch gezien een opmerkelijke oplossing. De rest van de gevel wordt door een gepleisterd rondboogfries afgesloten. Behalve de nieuwe deur uit de jaren-zeventig is de gevel gaaf bewaard gebleven. Thans is hier drukkerij 'De eendracht' gevestigd. Wat het interieur betreft zijn de ijzeren kolommen in de drukkerijzaal, het houten plafond in de gang en de deur met geëtst glas, waarin de

woorden 'verboden toegang' te lezen staan, het opmerken waard. De ruiten van het oude telefoonkantoor, zoals seinzaal, spreekcellen, ruimten voor de opslag van cokes en kabels etc. zijn slechts op de oude plattegrond van architect Feddema nog te zien.

Eewal 53

Trap-, hals- en klokgevels vormen tezamen het geïdealiseerde historische beeld van een oud-Hollandse stad. In Leeuwarden beleefde de klokgevel, zo genoemd naar de ingezwenkte top, nog een opmerkelijke bloei tussen 1750 en 1875. Aan de Eewal is er ook een te vinden, op nummer 53. Op de schouders staan natuurstenen aanzetkrullen en de top heeft een afdekking van een kroonlijst en een driehoekig fronton.

Eewal 45 en 43

De voormalige woonhuizen met de nummers 43 en 45 vinden hun oorsprong in de zestiende en vroege zeventiende eeuw, maar hebben door verbouwingen een jonger uiterlijk gekregen.

Direct in het oog springen de trapstoepen voor de souterrains van beide panden. De souterrains liggen gedeeltelijk lager dan de begane grond, maar niet zo diep als een kelder. Daarom werden de gebruikt als keuken, bergplaats en woonruimte voor de dienstboden. De geveltoppen zijn verdwenen en de panden kregen aan hun kappen voorschilders met dakkapellen en kroonlijsten. De 18-eeuwse gevelbeëindiging van nr. 43 is geblokt en de hoge, 19^e-eeuwse gevelbekroning van nr. 45 bezit op het vlakke gedeelte consoles die het bovenste lijstwerk ondersteunen en bezit bovendien roosvormige ornamenten (rozetten). Nummer 43 heeft festoenen in de borstwering tussen de bouwlagen. Festoenen zijn veelal gehouwen of gesneden en waren in de renaissance en vooral in de barok zeer geliefd als versiering boven vensters en ingangen. De festoenen bestaan hier uit trossen met bloemen. Opvallend is dat in de gevel van nummer 45 de vensters en het metselwerk ertussen verdiept liggen. Tijdens de restauratie van het pand tot notariskantoor in 1978 is in een muurdam tussen de verdiept liggende venstertraveeën een laat 19^e-eeuwse sluitsteen als gevelsteen geplaatst. De sluitsteen is afkomstig van het voormalige veemarktgebouw, dat in 1898 naar ontwerp van de gemeente-architect W.C.A. Hofkamp tegenover het Wagenplein in Leeuwarden gebouwd was. De steen bevat het wapen der gemeente Leeuwarden met de (zeldzame) naar binnen krullende staart. De toepassing van het gemeentewapen vertelde dat het veemarktgebouw een gemeentelijk gebouw was. De herplaatsing is niet alleen ongelukkig omdat die symbolische functie nu verloren is gegaan, maar ook omdat gevel en sluitsteen in leeftijd meer dan een eeuw verschillen. Bovendien is een sluitsteen een hardsteen accent in het midden van een gemetselde boog ter ontlasting van de druk boven een raam of een deur. De sluitsteen heeft een constructieve functie, maar werd in sommige gevallen wel van een ornament voorzien. Bij een gevelsteen is die versiering nu juist de functie: ze waren evenals uithangborden de visitekaartjes van de huizen. De notarissen Mr. W.J. Adema en Mr. E.H.W. de Lange, hebben dit echter ruimschoots goed gemaakt door in 1990 een eigentijdse gevelsteen te plaatsen met de tekst 'Ik hakte een acte in steen'.

De huizen aan de Eewal tussen de Kleine Hoogstraat en de Suupsteeg hebben voorname bewoners gekend. In de 17e-eeuw zijn de beroepen van de bewoners chirurg, schepen van de stad Leeuwarden en burgemeester. Een eeuw later treffen we een raadsheer, professor, overste en de Postmeester Generaal van Friesland aan.

In de 19e-eeuw zijn de beroepen medisch-doctor, advocaat, officier ter zee, deurwaarder, koopman, rentenier en een lid van gedeputeerde staten. Maar ook de douairière Van Beyma thoe Kingma woont dan hier en van 1862 tot 1866 op nummer 45 de notaris Johannes de Wal met twee inwonende dienstboden. Alhoewel aan het einde van de 19e-eeuw het in onze ogen ook minder voorname beroep voorkomt als modiste blijft het een voorname woonomgeving, want zowel familie als de alleenstaande bewoonsters van de huizen blijken zich nog steeds twee tot drie dienstboden en daarbij een tot twee gezelschapsdames te kunnen veroorloven.

De welstand van de bewoners is er zeker mede oorzaak van dat er in de loop der eeuwen veel verbouwingen werden uitgevoerd en dat maakt een nauwkeurige datering van de huizen moeilijk. Zowel nr. 43 als nr. 45 bestaan uit twee afzonderlijke huizen die niet in dezelfde tijd gebouwd werden. Dit verklaart de tot boven de kap uitstekende topgevels, met vlechtwerk in het metselwerk en nissen, in het midden van de beide panden en dat nr. 45 zowel aan de Eewal als aan de Speelmanstraat voorgevels bezit. Op een kaart die omstreeks 1550 vervaardigd is zien we enkel een aantal panden op de Eewal die duidelijk op de gracht gericht zijn (Braunius). De kaart van Johannes Sems uit 1603 geeft panden aan de Eewal en de Speelmanstraat te zien die in elkaars verlengde liggen. Hetzelfde beeld krijgen we van de kaart 1664 die in Schotanus, Beschrijvinghe van Friesland is afgedrukt. Hierdoor wordt de veronderstelling dat we met twee afzonderlijke panden te maken hebben, die later bij elkaar getrokken zijn, versterkt bovendien wordt in het stuk no. 249 van de Stedelijke archieven Gysbert Speelman in 1526 genoemd als eigenaar van en huis 'op die Olde Eewal' dat aan de achterzijde op de Speelmanstraat uitkwam. Het deel van het huis dat gelegen is aan de Speelmanstraat is in het verleden minder sterk verbouwd. De op de Speelmanstraat gerichte gevel lijkt een van oorsprong nog 16-eeuwse gevel te zijn door het gebruik van metselstenen, die vanwege het formaat en de kleur in Friesland rooswinkels genoemd worden, en de ontlastingsbogen boven de ramen en hun hardstenen sluitstenen.

De voorkamer is het souterrain van nr. 43 is geheel met plavuizen belegd en hieronder is een lager gelegen vloer met estrikken aangetroffen. Een wand is geheel betegeld en bezit een schouw met een ornament uit het einde van de 18e-eeuw. Het schilderstukje dat veelal de schouw siert is helaas niet meer aanwezig.

De achterkamer in het souterrain is geheel betegeld en op de vloer liggen plavuizen. Een oorspronkelijke schouw en eenvoudige kastenwand zijn nog aanwezig, evenals een dubbele waterpomp met hardstenen bak. Het souterrain is vanaf de bel-etage bereikbaar door een spiltrap die oorspronkelijk tot de zolderverdieping doorgelopen heeft. Op de bel-etage bevinden zich nog 18e-eeuwse deurpartijen en zowel in de over de gehele lengte van het pand doorlopende gang als in de voorkamer gestukadoorde plafonds.

Aan de achterzijde van het pand bevindt zich een uitbouw met hierin een spiltrap naar de hoger gelegen verdiepingen. In deze uitbouw naast de trap bezit een houten kloosterkozijn waarvan de middendorpel niet meer aanwezig is. Het kloosterkozijn heeft een vroeg 18e-eeuwse roedeverdeling en Boheems glas. Boven de vensters in de achtergevel zijn ontlastingsbogen met versierde sluitstenen aangebracht. De versiering bestaat uit kopjes en acanthusbladrozetten en dateert uit de 17e-eeuw. Het interieur en de gevel van het voorste deel van het huis nr. 45 draagt nu een 19e-eeuws karakter. Goed zichtbaar is dit in de betimmering van de gang op de bel-etage. Van het souterrain naar de bel-etage is nog een deel van de spiltrap aanwezig die hoogstwaarschijnlijk tot de zolderverdieping heeft doorgelopen. In de voorkamer is tijdens de restauratie een 18e-eeuwse kastenwand uit de Zuidwesthoek van Friesland aangebracht. Opmerkelijk is de vloer van de bel-etage, die geheel uit houten platen bestaat. De platen zijn ongeveer 18 centimeter hoog en 40 tot 60 centimeter breed. De meer dan 80 midden 17e-eeuwse tegels in het huis komen van een Harlinger tichelwerk en bezitten allen afbeeldingen van zeilschepen.

COLOFON

Uitgave: Stichting Aed Levwerd, 1991
Redactie: Hendrik ten Hoeve en Leo van der Laan
Tekstbijdragen: Terry van Ditmars, Hendrik ten Hoeve, Sytse ten Hoeve, Hans van de Kamp, Peter Karstkarel, Leo van der Laan, Rita Mulder-Radetzky, Derk Jan Prins, Rienk Terpstra en Klaas Zandberg
Fotografie: Albert de Boer, Gemeentearchief en Monumentenzorg Gemeente Leeuwarden
Kaart: Cees Sträter
Druk: Wielsma B.V. Leeuwarden
Vormgeving: Impact Vormgeving

De organisatie van de vijfde Open Monumentendag in de gemeente Leeuwarden en het uitgeven van het begeleidende boekje zijn mogelijk geworden door de financiële ondersteuning van de gemeente Leeuwarden, instellingen, bedrijven en particulieren.

De Open Monumentendag zou niet kunnen plaatsvinden zonder de medewerking van de eigenaars/beheerders van de opengestelde panden aan de Eewal en de inzet van veel vrijwilligers.

Oostwaarts! Het Nieuwe Kanaal en aanliggende wijken

Open Monumenten in Leeuwarden 1992

Voorwoord

"Het hout moet zijn gezond, gaaf, zonder schadelijke of hinderlijke gebreken, goed droog en in den winter geveld"

"Op de breuk moet het Berlijnsch blauw glad zijn, donker van kleur wezen en een goudachtigen goed vertoonen"

"De betaling aan werklieden wordt in geen geval door den aannemer in vreemde of verboden muntspeciën gedaan en mag niet plaats hebben in lokaliteiten, waar sterke drank in het klein wordt verkocht"

"De aannemer, zijne arbeiders of andere bij de werken in dienst zijnde personen, stellen alle voorwerpen, die uit het oogpunt van natuurlijke historie, oudheid of geschiedkunde werkwaardig zijn, welke gedurende de uitvoering der werken worden gevonden, terstond in handen van de Directie"

Deze **Algemene Voorschriften** (1901) maken dadelijk duidelijk, dat de Open Monumentendag 1992 jongere architectuur tot thema heeft - een onderwerp dat de laatste jaren een nog steeds groeiende belangstelling geniet. Niet alleen bij particulieren, maar ook bij de overheid.

De stichting Aed Levwerd, die deze dag sinds een aantal jaren organiseert, wil met dit thema duidelijk maken op welke hedendaagse manieren - soms met veel, som ook met wat minder respect - panden uit die periode worden gebruikt en bewoond.

Wij hopen dat u een "*merkwaardige*" dag zult hebben.

mr P.E. Mazel
Voorzitter a.i. Aed Levwerd

Winst en een beetje verlies

De wijken aan weerszijden van het Nieuwe Kanaal (1894) hebben de stedelijke ontwikkeling van Leeuwarden een nieuwe dimensie gegeven. Binnen een tijdsbestek van ongeveer vijftien jaar werd de actieradius van de stad tussen de eerste en tweede Kanaalsbrug zo'n kilometer vergroot. Er werd vanaf de oude stadsrand een nieuwe rand mee bereikt, die waar in de jaren-zestig de ringweg voltooid werd. Daarbinnen kregen alle schilwijken tussen 1900 en 1960 geleidelijk gestalte. Knap voorlijke wijken dus: Molenpad ten noorden en de Oranjewijk ten zuiden van het kanaal. Ook zeldzame wijken: waar elders is een qua sfeer nog helemaal

negentiende-eeuwse wijk te vinden die het gehele gebied van de schilwijken tot 1960 doorsnijden? Bovendien wijken waarbij de kwalitatieve stedenbouwkundige opzet de bouwers ook uitgedaagd hebben. Er zijn fraaie gebouwen tot stand gekomen, van de mengstijlen - vooral neorenaissance - uit de negentiende eeuw tot de vernieuwingsstijlen uit de eeuwwisselingsperiode. Hier en daar zijn wel belangrijke incidenten uit een jongere periode te ontdekken, zoals de Koepelkerk.

We missen ook een paar fraaie bouwwerken: de decoratieve ambachtsschool aan de Menno van Coehoornstraat, die met de plechtige MTS van Hendrik Kramer na brand is afgebroken. Van dezelfde Hendrik Kramer, met W.C. de Groot de actiefste architect in de eeuwwisselingsperiode, moet ook de bijzondere Stremselfabriek gemist worden. Hij werd een jaar of tien geleden afgebroken. Vreemd is dat de stijlzuivere Jugendstil of Art Nouveau, dé charmante internationale vernieuwingsstijl uit de periode van omstreeks 1900 nauwelijks te ontdekken is in deze wijk, op wat fraaie details na. Het mooiste voorbeeld is nog het Gabbema-gasthuis in de Wijbrand de Geeststraat (die buiten de route ligt maar heus wel bezocht mag worden) en de voormalige sigarenfabriek met directeurswoning aan het begin van de Vredeman de Vriesstraat. Echte Jugendstil zijn ze niet, ze waren in Leeuwarden kennelijk niet zo modegevoelig.

Wat er staat heeft kwaliteit genoeg en wat meer is: de wijken als geheel vormen een nagenoeg gaaf geheel. Elders moesten juist de laatnegentiende-eeuwse en vroeg-twintigste-eeuwse wijken onder druk van nieuwe ontwikkelingen vaak veren laten. De gebieden te weerszijden van het Nieuwe Kanaal hebben mogelijk ver genoeg van de economisch belangrijke stadsgebieden gelegen om daar geen schade van te ondervinden. Zelfs een fikse ingreep van de bouw van het PEB-kantoor in de jaren kort vóór en na de Tweede Wereldoorlog (arch. Baart en Wiersma) is niet storend, maar met zijn nieuw-klassieke uitdrukking een verrijking van de gevarieerde bouw van de wijken.

Het is dan ook geen wonder dat bij de inventarisatie van de jonge (1850-1940) architectuur in Leeuwarden de gebieden die het Nieuwe Kanaal flankeren, als bijzonder gebied zijn aangegeven, waardoor het in de nabije toekomst wel eens aangewezen kan worden als monumentaal gebied.

Een merkwaardig en bijzonder gebied in Leeuwarden

Leeuwarden had in de late Middeleeuwen een ovaalronde vorm gekregen waar in de jaren omstreeks 1600 een flinke omwalling van bolwerken en dwingers omheen werd gelegd. Dat was als verdediging bedoeld tegen vijanden die nooit op zijn komen dagen. Die omwalling heeft als manifeste grens de ruimtelijke ontwikkeling van de stad beperkt. De bebouwing van de stad verdichtte, maar buiten de stand kwamen langs de uitvalswegen (en dat waren waterwegen) wel enige uitbuurten tot stand, vooral bij het Vliet en langs de Ee. Verder was Leeuwarden, net als de andere Nederlandse vestingsteden, een compacte stad.

Een stad die in de loop van de achttiende eeuw steeds meer versmeerde. Aan het begin van de negentiende eeuw is orde op zaken gesteld. De oude stad werd opgeschoond en toen dat gebeurd was, wilde men ook van de vestingwallen af. Die hadden al lang geen functie meer en beletten, zo werd gemeend, een

onbelemmerende toetreding van licht en lucht in de stad. Met het slechten van de wallen zou de hygiëne gediend zijn. Toch moesten de wallen wel enigszins in wezen blijven, omdat ze sinds de achttiende eeuw al in gebruik waren geraakt als "wandeling", als kuierroute om van de hoge aarden wallen zowel over de stad als de omliggende landerijen uit te kunnen zien. De ontmanteling van de vesting en de aanleg van plantsoenen heeft ongeveer van 1820 tot 1850 geduurd. De stad kon toen met vertrouwen de toekomst tegemoet zien.

Die toekomst kwam spoedig: in de jaren 1840 raakte Leeuwarden over de weg aardig verbonden met de overige gewesten door de aanleg van rijkswegen. Het handelsverkeer vond echter nog vooral over water plaats. Daar komt in 1862 een nieuw vervoermiddel bij: de trein op de ijzeren spoorrails. Dat is aanleiding voor de gemeente om het gebied tussen de stad - de oude binnenstad - en het spoorstation te ontwikkelen. Stadsarchitect Thomas Romein ontwerpt het Stationskwartier dat tussen 1868 en 1880 gestalte krijgt. De kronkelende zuidelijke stadsgracht wordt rechtgetrokken en van kaden, de Willemskaden, voorzien, waar enkele pakhuizen maar vooral herenhuizen en villa's tot stand komen. Het wordt een wijk voor de welgestelden. Dit Stationskwartier ligt in tegenstelling tot het gebied ter weerszijden van het Nieuwe Kanaal wel in het economisch brandpunt van de stad en is in de afgelopen vijf jaar sterk veranderd. Dat is voorafgegaan door een jarenlang geleden ingezette verkantoring. Het Stationskwartier, vooral het westelijke gedeelte, heeft een nieuw aanzicht, de allure van de nieuwe tijd gekregen.

Was in de jaren 1860 een verkeerselement aanleiding tot de ontwikkeling van een hele wijk, een generatie later, in de jaren 1890, was dat opnieuw het geval. Toen werd het Nieuwe Kanaal gegraven en greep de gemeente die gelegenheid aan om opnieuw een stedelijk gebied te ontwikkelen. Wellicht heeft Thomas Romein hier ook als eerste plannen voor gemaakt, want de wens leefde al lang. Kort na het overlijden van Romein, begin 1881, begon men in 1882 voor het eerst officieel te praten over een kanaal dat de zuidelijke stadsgracht met de Tijnje moest gaan verbinden. Het ging toen nog uitsluitend over het verbeteren van het waterverkeersnet. Het voorlopige plan werd opgesteld door Romeins opvolger, J.E.G. Noordendorp, die in 1874 al hoofdopzichter bij gemeentewerken was geworden. Hij zou de kanaalplannenmakerij leiden tot hij eind 1894 naar elders vertrok. De vroegste plannen, begroot op drieëneenhalve ton, leverden niks concreets op omdat de gemeente de financiële gevolgen niet aankon.

In 1888 kwamen de plannen opnieuw ter tafel, want de noodzaak om de vaarwegen te verbeteren werd wel degelijk gevoeld. Er moest een goede verbinding komen tussen de vaarweg van Harlingen naar Leeuwarden en die welke naar Groningen en Lemmer leidden. Het ging op een belang dat het plaatselijk belang oversteeg en de gemeente heeft dan ook contact gezocht met de provincie. Gedeputeerden zagen dit in en er werden onderhandelingen geopend. Die sleepten zich enige tijd voort, want er moest duidelijkheid komen of de provincie of de gemeente de opdracht zou moeten verlenen met subsidie van de ander. Ook over de richting van het kanaal en andere zaken de uitvoering betreffende, was niet onmiddellijk overeenstemming. Toch waren de gesprekken constructief.

Op 26 mei 1891 besloot de gemeenteraad tot het graven van het kanaal onder voorwaarde, dat de provincie ook enkele punten van verantwoordelijkheid na zou

komen: er moest een provinciale subsidie van f 135.000,- komen en het kanaal zou met uitzondering van de walkanten en bruggen bij de provincie in beheer en onderhoud moeten komen. Bovendien zou de provincie de verbetering van de vaarwaters van Harlingen naar Leeuwarden en van de Tijnje tot Garijp ter hand moeten nemen. De zaak bleek nog niet geheel uit-onderhandeld en pas toen Leeuwarden de voorwaarde van de verbetering van de Harlingertrekvaart liet varen, ging de provincie meedoen. Zo was het bestuurlijke traject eind 1891 gelopen.

Daarna konden de echte voorbereidingen worden getroffen. Een van de lastigste opgaven was om de onteigeningsprocedure, nodig om alle gronden in eigendom te krijgen, goed te voeren. Het doel en de noodzaak tot de onteigening moesten duidelijk worden gemaakt en daar danken we een goede verantwoording aan:

"De Gemeente Leeuwarden is door hare ligging aan het kanaal van Harlingen tot de Dokkumer Nieuwe Zijlen en vandaar verder over de Lauwerszee en het Reitdiep verbonden met Harlingen en Groningen, diep 2.52 M onder A.P. (2.10 M onder zomerpeil). De vaart Leeuwarden op Lemmer-Stavoren en Groningen kan niet anders plaats hebben dan door een kanaal loopende van de Stadsbuitengracht door het Vliet of de Potmarge door de Tijnje, Wijde Greuns, Woudmansdiep, het Langedeel, de Langemeer en het Schalkediep tot het Nieuwe Kanaal onder Garijp, welk kanaal behoorende tot de kanalen van den 2en rang, niet meer diepte heeft dan 2.12 M onder A.P. (1.70 M onder zomerpeil), terwijl op het vaarwater Stroobos-Lemmer (Stavoren) door de Provincie eene diepte van 2.42 M onder A.P. (2 M onder zomerpeil) wordt onderhouden. Het belang van Leeuwarden in eene verbinding met genoemd vaarwater voor schepen van grooten diepgang is meermalen in den Gemeenteraad punt van behandeling geweest en nagenoeg eenparig erkend in de vergadering van 22 september 1891. De verbetering van het vaarwater de Potmarge moest om finantieele en technische redenen achterwege blijven. Ook op het Vliet worden in de drukke bebouwing en de geringen breedte finantieele bezwaren gevonden, zoodat de voorkeur verdiende het nieuwe kanaal van de stadsbuitengracht tot de Tijnje". "Herhaaldelijk is in overweging genomen of niet op eenigerlei wijze door verbetering van de bestaande vaarwaters, aan de belangen van de scheepvaart, waarmede de handelsbelangen en bijgevolg de welvaart der gemeente in nauw verband staan, zoude kunnen worden tegemoet gekomen, maar telkens stuitte men daarbij op onoverkomelijke bezwaren".

Het ging de gemeente dus niet echt om het verbeteren van het vaarwegennet. In die zin is de betekenis van het Nieuwe Kanaal volslagen veranderd. Het is een flinke binnenhaven geworden voor een zeer gevarieerde vloot die een verrijking voor de woonwijken betekent.

De directeur van gemeentewerken leverde in de vroege jaren-negentig een aantal plannen bij B & W in. Er werden in behandeld: de richting en het profiel van het kanaal, de aankoop of onteigening van de gronden en zelfs ook al ideeën over het ontwikkelen van een bebouwingsplan te weerszijden van het kanaal. Het kanaal zou aanvankelijk vrij dicht bij de spoorbaan komen te lopen en loodrecht in de Tijnje in het Oosten uitmonden. Na overleg met schippers werd gekozen voor een curve vlak voor de uitmonding, waardoor een veiliger overgang verkregen zou worden. De raad stelde begin 1892 die richting vast en tevens de breedte (35 meter, voldoende om bij dubbel parkeren ook nog scheepvaart in twee richtingen mogelijk te maken) en de

ligging van de twee draaibruggen (een in de Grachtswal die doorgraven moest worden en de andere in het verlengde van de weg Achter de Hoven). Voor de verdere uitwerking van de plannen wordt civiel-ingenieur L. van Krimpen aangetrokken. Hij stelt met Noordendorp bestek en tekeningen op voor het graven van het kanaal met bijkomende werken. Begin 1894 kan de aanbesteding gepubliceerd worden. Op 24 april wordt het werk gegund aan J. van Veen en A. Seters, aannemers te Voorburg, voor de som van f 207.400,-. De aannemers graven daarvoor een kanaal van 957 (het stuk tussen de twee bruggen) en 743 meter, dus in totaal 1700 meter. Van het eerste stuk moet de bodembreedte 35 meter zijn en bij dat stuk zullen walkanten gemaakt moeten worden; het tweede stuk zou een bodembreedte van 24,5 meter krijgen en daar mogen boordvoorzieningen gemaakt worden. In het bestek staan de plaatsen waar de uitgegraven grond moet worden geborgen en de samenstelling en grondstoffen van de twee bruggen nauwkeurig beschreven. Het ging het gemeentebestuur niet om het kanaal alleen. Het stond tevens een uitbreiding van de kom der gemeente voor ogen met een regelmatige bebouwing ter weerszijden van het kanaal. Noordendorp heeft daar al in 1891/2 aan gewerkt. In de tweede helft van de negentiende eeuw waren er op verschillende plaatsen rond de stad terreinen in exploitatie gebracht door de bouw van arbeiderswoningen: Klanderijbuurt, Tulpenburg en buurtjes bij het Vliet en in de omgeving van het Cambuursterpad. Het werden niet erf fraaie en hygiënische buurten; vooral bij Camstraburen ten westen van de Ee wals wildgroei ontstaan. De gemeenteraad had reserves ten aanzien van het zelf ontwikkelen van ruimtelijke en bouwplannen maar vreesde aan de andere kant onaangename ontwikkelingen.

Al in de lente van 1891 leverde Noordendorp een plan in met een indeling met rechthoekige, bijna vierkante bouwblokken. Een stratenplan om de ruimte te verkennen, zonder enige functionele aanduiding of differentiatie, van de eerste vijfhonderd meter ten oosten van de eerste brug die in de Grachtswal kwam. Wel waren kosten en opbrengsten uitgerekend. Bij grondprijzen van f 2,- tot f 4,50 (voor percelen aan het kanaal) per m² zou de opbrengst ruim f 360.000,- zijn. Riolerings- en bestratingen van 4220 strekkende meter kostten met de grond ruim f 250.000,- en het geheel sloot dus met een voordeel van f 110.000,-, een winst van meer dan 40%.

In september 1895, toen de graverij van het kanaal haar voltooiing naderde (men was begonnen nabij de Tijnje en men zou eindigen met de doorgraving van de Grachtswal) en Noordendorp als directeur van gemeentewerken inmiddels opgevolgd was door W.C.A. Hofkamp, leverde Van Krimpen een stedenbouwkundig ontwerp in dat even streng was als dat van Noordendorp, al waren de bouwblokken aanzienlijk groter. In het noordelijk gebied had hij in het midden tussen de gesloten bouwblokken een villaparkje geprojecteerd en het zuidelijk gebied gaf hij de westelijke helft de functie van woningblokken en reserveerde hij de oostelijke helft voor fabrieken, pakhuizen en entrepots. Hij gaf als eerste mogelijkheden aan van een redelijke infrastructuur met de bestaande bebouwing. Aan de stadszijde gaf hij in het verlengde van de eerste Kanaalsbrug de Kanaalstraat naar Achter de Hoven aan en bracht hij in het verlengde van de Oosterbrug ook de doorbraak van de Wijbrand de Geeststraat aan. Aan de oostelijke zijde verlengde hij Achter de Hoven over de tweede Kanaalsbrug naar het noorden. Hoewel deze verbinding nog in het niets eindigde, zouden latere ontwikkelingen hem voor wat deze infrastructurele voorstellen betreft gelijk gaan geven.

Een paar maanden na zijn aantreden had W.C.A. Hofkamp op 12 maart 1895 van B & W de opdracht gekregen om *"een plan te maken ter indeeling in bouwterreinen, van de aan weerszijden van het Nieuwe Kanaal beschikbare gronden"*. Eind oktober zond hij zijn plan met toelichting naar het College. Er was inmiddels haast geboden, want op 25 november 1895 's morgens om acht uur zou het Nieuwe Kanaal zonder enige officiële plechtigheid geopend worden. Hofkamp verdeelde het langgerekte gebied in twee delen. Daar hij het gebied ten oosten van de tweede brug minder geschikt achtte voor woningen, stelde hij voor, mede omdat er gemakkelijk een spoorverbinding te maken was, om dit gebied aan te wijzen tot fabrieksterreinen. In het gebied tussen de twee bruggen konden dan naast pakhuizen en dergelijke vooral woonhuizen en kleine villa's komen. Bij het inplannen van de woonfunctie had Hofkamp ook het type bedacht: *"De groote vraag is, op welke wijze deze terreinen het best aan te leggen om huizen te krijgen voor menschen die ons de lasten helpen dragen en geen wijken aan te leggen voor menschen, die ons misschien de lasten zullen verzwaren"*. De villaterreinen die hij zowel aan noord- als zuidzijde ontwierp, zouden volgens Hofkamp een goede prijs opbrengen en dankzij particuliere tuinen een aangename aanleg opleveren zonder dat dat veel onderhoud aan openbaar plantsoen zou geven.

De wegen hadden volgens Hofkamp een *"redegevende richting"* en maakten door de rondingen de wandeling aangenamer dan bij rechte straten het geval zou zijn. Hij zag ook het probleem van de beperkte beweging in het gebied, suggereerde in de toelichting enkele verbindingen om het isolement op te heffen, maar meende vooral beweging te hebben gevonden door het schijfvormige terrein tussen het kanaal en de weg die later Vredeman de Vriesstraat zou heten, te bestemmen voor exercitieveld en harddraversbaan. De gemeente zou zich daar kosten mee uitsparen en de aangrenzende percelen zouden aantrekkelijk worden voor villabouw. De wegen zouden in de meeste gevallen met twee rijen bomen beplant worden en een breedte van ongeveer elf meter ontvangen. De rooilijnen moesten vijf meter achter de grenzen van de wegen komen. Hofkamp meende dat het wegennet met trottoirs, plantsoen, gas- en waterleiding, riolering enzovoort zo spoedig mogelijk aangelegd moesten worden om zo snel mogelijk kopers voor de bouwterreinen te vinden.

Het plan werd serieus genomen en in druk uitgegeven. De verbindingen zijn minder dan die van het plan-Van Krimpen. Hofkamp lijkt zich geheel geconcentreerd te hebben op de ovale terreinen met villa's in het centrum. Voor het overige waren de bouwpercelen onhandig smal en diep. Desgevraagd reageerde de Kamer van Koophandel negatief. Dit instituut wenste in de zuidelijke wijk tussen kanaal en spoorlijn uitsluitend pakhuizen, fabrieken en andere inrichtingen ten dienste van handel, nijverheid, scheepvaart en scheepsbouw. De gemeenteraad ontving het plan wèl positief, vooral het *"behagelijk en riant aanzien"*. Het noordelijk gedeelte en de eerste twee bouwblokken van het zuidelijke (tot en met de Maria Louisastraat) wenste hij vast te stellen. Kosten van riolering, bestrating en dergelijke van dat vast te stellen gebied werden geraamd op f 147.000,-. Voor de verdere invulling van het zuidelijk gebied gingen raadsadviescommissies zich over de plannen en adviezen buigen. Intussen werden ook minimumprijzen vastgesteld en de voorwaarden bij de uitgifte van grond; ook de bepalingen van bouwkundige en stedenbouwkundige aard en die welke de welstand van het gebied moesten garanderen.

De percelen in de eerste twee blokken aan de noordzijde en die bij de Verkorteweg en Maria Louisastraat werden het duurst en gingen toch redelijk snel van de hand; de verkoop van die van de overige noordelijke terreinen ging niet volgens verwachting. Helemaal bij de tweede Kanaalsbrug gingen in 1896 de eerste industriële terreinen van de hand. Aan de zuidzijde voor de Coöperatieve Stoomzuivelfabriek en aan de andere zijde voor een lebbendrogerij. Dit laatste bedrijf was binnen tien jaar al weer verdwenen, maar de woning staat er nog: Emmakade 173, een van de fraaiste panden in neorenaissancestijl van het gehele gebied. In 1898 zijn enkele plannen gemaakt om een voorgenomen, maar nooit gerealiseerde tramlijn naar Suawoude ruimte te geven in het zuidelijk gebied.

Voor het zuidelijk gebied werd de inrichting in november 1899 door de raad vastgesteld. Er bleek geen markt te bestaan voor villabouw. In het noordelijk gebied bleef het stratenverloop hetzelfde, maar het schijfvormige gebied omsloten door de curvende Vredeman de Vriesstraat, kreeg niet de bestemming van exercitieveld met drafbaan noch die van de later voorgestelde terreinen voor het "football-spel", maar werd ook in perceel verdeeld en als bouw kavels verkocht. In het zuidelijk gedeelte werd helemaal van het villapark afgezien. Er kwam een structuur van rechthoekige bouwblokken tot stand, maar in het smalle en langgerekte gebied kwamen toch wel enige ruimtelijke verrassingen, waardoor saaiheid vermeden is. Een tussenstraat (Gysbert Japicxstraat) deelt het gebied in de lengte in tweeën en ontvangt toegangen door twee vorkvormige straten (Johan Willem Frisostraat en Emmastraat). Op eenderde van de lengte komt een parkje (Oranje Nassaupark) en op tweederde een rechthoekig plantsoen (Emmaplein). De parallelweg (Willem Lodewijkstraat) en dwarswegen worden met dubbele rijen bomen beplant; de vrij smalle Gysbert Japicxstraat (15 meter breed, waarvan tweemaal 1,50 meter privéterrein voor de rooilijn) krijgt geen beplanting. Aan de Willem Lodewijkstraat komen dezelfde ondiepe privéruimten, de andere straten krijgen voortuintjes van 5 meter. Op onderdelen gewijzigd op 23 januari 1902, wordt het plantsoen bij het Emmaplein, dat aanvankelijk een verkleinde herhaling van het Oranje Nassaupark zal worden, pas in juni 1905 tot een circuit omgevormd. De vorkvormige Emmastraat, een formeel antwoord op de gelijkvormige Johan Willem Frisostraat, staat dan al vast. De terreinen die gelegen waren aan het kanaal (noordzijde) gingen moeilijk in particuliere handen over en mede door een schrijven van enkele raadsleden, die algehele openbare verkoop van de bouwterreinen voorstelden, werd door de gemeenteraad besloten om de genoemde terreinen te veilen. Kort daarvoor had men door het kopen van grond de beperkte maat van de kavels kunnen vergroten. Een jaar daarop trok de gemeenteraad het oorspronkelijke grondplan van de uitbreiding in om een geheel nieuw plan vast te kunnen stellen. De al aangelegde straten bleven gehandhaafd, maar de Margareta de Heerstraat en de Johannes Semsstraat werden ontworpen en tot de Wijbrand de Geeststraat, de Sijbrandus Leostraat en Willem Loréstraat werd in principe besloten. Pas in 1904 kon een perceel aan de Grachtswal verworven worden waardoor de doorbraak van de Wijbrand de Geeststraat gerealiseerd kon worden. Door deze veranderingen werden de verbindingen met de omliggende gebieden aanzienlijk verbeterd. In november 1902 had de vereniging de Ambachtsschool het grootste deel van bouwblok III (tussen de Menno van Coehoornstraat en Jacob van Akenstraat) gekocht en in 1903 kwamen er plannen om het schijfvormige sportterrein toch te bestemmen als bouwterrein. Na een hevige strijd over het voorstel van Hofkamp, dat B & W steunden en dat men verpakte in een amendement van enkele raadsleden en een tegenvoorstel van een ander raadslid,

werd in december 1905 besloten om het hele terrein, in tweeën gedeeld door een straat (de Alma Tademastraat) te doen bebouwen en het terrein noordelijk hiervan voor sportterrein te bestemmen. De straat die de nieuwe bouwblokken scheidde, zou mettertijd door middel van een brug in verbinding worden gebracht met het Emmaplein aan de overzijde van het kanaal. Dat is veel later tijdelijk het geval geweest. Eind 1905, tien jaar nadat de eerste serieuze plannen voor de stadsuitbreiding ter tafel kwamen, was het stedenbouwkundige plan van het gebied te weerszijden van het kanaal afgerond; de uitvoering was nog niet helemaal voltooid en de bebouwing nog niet overal tot stand gekomen. Op twee plaatsen zou de structuur nog ingrijpend veranderen. Het sportterrein bij de Ambachtsschool werd in de jaren-twintig in tweeën gedeeld waarna het oostelijk deel tot bouwblok werd bestemd. De westelijke rooilijn van dit blok werd gelijkgetrokken met die van de Alma Tademastraat en de Bote van Bolswertstraat. De straat werd doorgetrokken, waarmee het kleine plantsoen op de kruising van straten moest verdwijnen.

Conclusie

Hofkamp lijkt met zijn stedenbouwkundige plannen weinig praktisch te zijn geweest. Hij lette meer op de bevallige vormen dan op adequate verbindingen. Hij zag heel optimistisch wel mogelijkheden voor een royaal plan. Ook Burgemeester en Wethouders, getroffen door Hofkamp's fraaie ontwerpen, werden er door de praktijk en door de nuchtere raadsleden steeds weer op gewezen dat een fraaie wijk moeilijk te exploiteren was. Keer op keer moesten de plannen bijgesteld worden. Men deed dit niettemin met zorg, zodat er een wijk ontstond met een grote afwisseling aan straatvormen, die ondanks de gesloten bebouwing een levendige indruk oplevert. De ontwerper en het bestuur hebben er geen rekening mee gehouden, dat er een tijd zou komen dat het gebied tot de schil van Leeuwarden zou gaan behoren en er daardoor een functie bij zou krijgen: gebied voor doorgaand verkeer. De functie van buitenwijk kan het in de huidige verschijningsvorm nog wel dragen. De geschiedenis heeft het conflict tussen het formalisme van Hofkamp en het expansionisme van de Kamer van Koophandel hier als vanzelf opgelost. De gematigde bedrijvigheid voegt zich vrij harmonieus in de woonfunctie.

Schepen aan de Emmakade

Het graven van het Nieuwe Kanaal was weliswaar aanleiding om een nieuw stadsdeel te ontwikkelen, maar de behoefte aan verbetering van het waterverkeersnet was het oorspronkelijke uitgangspunt.

Aan het einde van de vorige eeuw waren niet alleen de steden in Friesland verbonden door een stelsel van kanalen, meren en vaarten, nagenoeg elk dorp was eveneens per schip te bereiken. De binnenscheepvaart had zich qua type schip en afmetingen aangepast aan dit vaargebied en ook aan de te vervoeren vracht die varieerde van turf, terpaarde, mest, takkenbossen, aardappelen, bieten, steen, zand, grind, graan tot levend vee. Kermissen verplaatsten zich per schip en de beurtschepen vervoerden alles wat te vervoeren was.

Natuurlijke omstandigheden: ondiepten en engten, en door de mens opgeworpen "belemmeringen": grachten en bruggen in dorpen en steden, bepaalden de scheepsmaten. Alleen zeer kleine schepen, zoals schouwen en tjotters - soms met enkele zakken aardappelen aan boord -, pramen en tjalkjes konden in het centrum

van de stad of in de dorpen hun waren halen en brengen maar waren door hun geringe afmetingen en minimale accommodatie tegelijkertijd beperkt in hun vaargebied. Kortom, de aanpassing aan de vaarwegen kende grenzen.

Met de opkomst van de stoomschepen en de ontwikkeling van de vrachtvaart ontstond het besef dat de binnenvaart andersom ook eisen kon stellen aan de vaarwegen voor wat betreft breedte en diepte en zoals gezegd valt hieruit de aanleg van het Nieuwe Kanaal te verklaren.

De Provinciale Waterstaat had de vaarwegen in Friesland ingedeeld in drie klassen, elk te gebruiken door schepen met vastgestelde maximale afmetingen. De grote doorgaande kanalen waren vaarwaters eerste klasse voor schepen met afmetingen tot 31,50 x 6,30 x 2,20 meter. Op het vaarwater tweede klasse mochten schepen varen met een maximale lengte van 21,50 meter en in de kanalen van de derde klasse waren uitsluitend zeilschepen toegestaan die niet langer waren dan 14,50 meter. Het grootste deel van de vaarwegen in Friesland behoorde tot de derde klasse en de scheepvaart was als gevolg daarvan kleinschalig. Toch moesten deze kleine schepen ook voldoen op de grote meren. Dit stelde hoge eisen aan schipper, schip en tuigage.

De klassering heeft een zeer duidelijke invloed gehad bij de bouw van schepen in Friesland maar ook op de woonomstandigheden van de schippersfamilie waarvan alle leden - soms talrijk - tevens bemanningslid waren en vaak het jaagpad opgestuurd werden om de kosten van het huren van een paard te besparen. Mensen die hun hele leven aan boord gewoond hebben, vragen zich nu af hoe het mogelijk was dat zij met zes, acht, tien of soms meer personen in het achteronder of roefje van een tjalk hebben kunnen leven. "*Het ging gewoon*"; iedereen was gewend aan de beperkte ruimte en veel persoonlijke spullen had men niet.

In 1911 werd door de overheid een onderzoek gedaan naar de omstandigheden in de binnenschipperij. In het **Verslag der Staatscommissie tot het nagaan van den toestand waarin het binnenschipperijbedrijf verkeert** schreef men: "*In een ruimte die op 't land zelfs voor woning van één mensch zou worden afgekeurd, leeft daar een heele familie, slaapt er, kookt er, vertoeft er met slecht weer heel den dag, moet er alle huiselijke bezigheden verrichten*".

Niet alleen de "friese maten" hebben een belangrijke invloed gehad. De wensen van de schipper/eigenaar en het voor hem beschikbare budget speelden bij de bouw van de schepen ook een grote rol. De één wilde veel laadvermogen, de ander wilde een snel schip en de Friese schippers besteedden veel aandacht aan de afwerking van hun schip, hadden daar althans doorgaans extra geld voor over.

Het zal duidelijk zijn dat op een snijpunt van vaarwegen, zoals in Leeuwarden omstreeks 1900 een grote verscheidenheid aan schepen van landelijke en lokale vaart elkaar ontmoette. In het Nieuwe Kanaal moeten haast alle typen vrachtschepen die op de Nederlandse wateren voeren, te zien zijn geweest: pramen, bolschepen, boltjalken, zeetjalken, groningen-, hollandse- en friese tjalken, aken, klippers al of niet met een "paardekont", hagnaars, paviljoentjalken, klipperaken, steilstevens, skûtsjes. In de jaren-twintig kwamen daar de motorschepen bij, de zogenaamde "luxe motors", een geduchte concurrent van de zeilvaart.

Gedurende de jaren-dertig had de binnenvaart zwaar te leiden onder de economische crisis. De Tweede Wereldoorlog zorgde voor een korte opleving van de zeilvaart. Olie was schaars en vele schippers zetten de zeilen weer bij. Rond 1949 zette de motorisering van de vloot echter door. Tegelijkertijd werd de vrachtauto naast de trein de grote concurrent. De kleine zeilende vrachtschepen, al of niet met hulpmotor of opduwer kwamen voor de wal te liggen., werden verkocht voor de sloop of voor ombouw tot woonschip. Andere schippers verbouwden of verlengden hun schip en probeerden met een sterke motor met de tijd mee te gaan.

Sanerings- en sloopregelingen aan het eind van de jaren-zestig zorgden voor versnelde afvloeiing van de verouderde schepen uit de vloot. Onder de snijbranders zijn toen honderden fraai belijnde schepen tot schroot verwerkt, waarmee belangrijk cultuurgoed voorgoed verdween.

Aan het eind van de jaren-zestig, toen slechts een handvol tot woonschip verbouwde skûtsjes in de Leeuwarder grachten lag afgemeerd, werd een kentering waarneembaar. Een aantal enthousiaste liefhebbers van traditionele schepen begon met het restaureren van de zeilende vrachtschepen. Om de kosten te dekken werd met geïnteresseerde (betalende) passagiers gevaren. Min of meer toevallig werd zo de basis gelegd voor een thans bloeiende bedrijfstak: de charter/passagiersvaart. Niet alleen kunnen de kostbare schepen en hun restauraties enigszins rendabel worden gemaakt, ook zijn de voorheen vrijwel uitgestorven beroepen van mast-, blok-, zeil- en zwaardenmaker nieuw leven ingeblazen. Sinds 1974 bestaat de Landelijke Vereniging tot Behoud van het Zeilend Bedrijfsvaartuig die het restaureren van traditionele binnenschepen wil stimuleren en coördineren.

Een nadelig effect van de recente ontwikkeling is de omstandigheid, dat voor het gerief van passagiers en uit concurrentieoverwegingen concessies worden gedaan aan de authenticiteit van de schepen. Het verdient daarom aanbeveling sommige schepen als monument aan te merken en de eigenaars net als bij onroerende monumenten tegemoet te komen in de hoge kosten van restauratie en onderhoud.

Het besef dat gerestaureerde zeilschepen in een gracht het stadsgezicht verrijken, is in ieder geval tot uitdrukking gebracht in het beleid van de gemeente Leeuwarden inzake de toekenning van ligplaatsen, want in beginsel mogen alleen voormalige bedrijfsvaartuigen in de grachten ligplaats kiezen. Intussen heeft een aantal min of meer originele vrachtschepen uit de periode van de zeilvaart en de vroegste motorvaart ligplaats gekozen in het water aan de Emmakade, een extra dimensie aan de monumentale gebouwde en ingerichte omgeving. Ze kunnen worden onderscheiden in de families van de tjalken, aken, klippers en steilstevens terwijl de zogenaamde "luxe motor" en de beurtscheepjes ook vertegenwoordigd zijn.

Beurtschepen ontlenen overigens hun naam aan een regeling, in de achttiende eeuw door de Amsterdamse geschiedschrijver Wagenaar als volgt omschreven: *"In 't eerst, geschiedde dit varen, over en weder op onbepaalde tyden. Doch, door den tyd werden'er, op de meeste binnenlandse plaatsen, die aan de zee, aan de rivieren, of aan de binnenwaters, gelegen waren, veeren opgereggt, welken, op bepaalde tyden, door een, of meer schippers, over en weder bevaaren werden"*. De regeling betekende regelmaat voor de schippers en verladers, vaste tarieven en een eerlijke verdeling van de vracht.

Aken worden onderscheiden in visaken, zoals de Lemsteraak waarvan een visserman-uitvoering ligt afgemeerd voor perceel Emmakade 74, en de niet op steven gebouwde vrachtschepen. Met niet op steven gebouwd wordt bedoeld, dat planken of platen van de sloop in het voorschip en eventueel in het achterschip bij elkaar worden gehouden zonder gebruik van een stevenbalk. Het valk of de bodem is bij de uiteinden van het schip opgelicht en het oplopende gedeelte wordt "heve" genoemd. Een bijzonder fraai exemplaar van een zogenaamde Hasseleraak ligt, nog ongetuigd, ter hoogte van de Emmastraat.

De klipper zoals wij die kennen uit de binnenvaart, werd gebouwd als ijzeren of stalen zeilschip voor de vrachtvaart, de vorm geïnspireerd door de bekende zeeklippers. De klipperbouw ving aan in het laatste kwart van de vorige eeuw. Aanvankelijk gebouwd als zeilschip, werden vele klippers gemotoriseerd in de periode tussen de wereldoorlogen. Het gebruik van ijzer en later staal kon de klipper zijn kenmerkende uitwaaiende kop en sterk gepiekt achterschip geven, gebouwd op snelheid als antwoord op de concurrerende stoomvaart. Andere typische kenmerken van de klipper zijn: een s-bocht in de voorsteven, een plat vak, de zijden staan niet stil - dat wil zeggen dat de spanten een verschillende breedte hebben - en in het bijgesneden en duidelijk gepiekt achterschip, het wulf, is het roer doorgestoken.

Bij een klipper met een rond achterschip (meer ruimte) hebben we te maken met een klipperaak en als de achterzijde wat zwaar is uitgevallen met een "klipper met een paardekant". Bij de eerste Kanaalsbrug tegenover Emmakade 8 ligt een bijzonder fraaie tweemastklipper afgemeerd. De achtermast (bezaan) diende om met behulp van de fok het lange schip door de wind te brengen maar ook om, met een tot brughoogte gestreken hoofdmast en een geschoten (neergehaalde) steng (topmastje op de bezaan), al zeilende onder de spoorbruggen over de Rijn te varen. Een voorbeeld van een zeer geveegde, op snelheid gebouwde Friese klipper, gebouwd in 1905 bij Bodewes Maartenshoek, gerestaureerd maar nog niet getuigd, ligt tegenover Emmakade 71. Een voorbeeld van een gemotoriseerde klipper is te vinden aan de kade ter hoogte van de Nieuwe Weme.

Tjalken zijn het product van een eeuwenlange evolutie in de scheepsbouw. Reeds in de zeventiende eeuw voeren er schepen die op de nog bestaande tjalken lijken. Het waren rond de eeuwwisseling de meest voorkomende zeilende vrachtschepen in hout en staal op de binnen- en kustwateren. Ze zijn herkenbaar aan de rechthoekige vorm en de gekromde voorsteven, de invallende boeisen bij voor- en achterschip en het aangehangen roer. De breedte bedroeg een vierde tot een vijfde van de lengte. We kennen ze onder de benaming van bolschepen, zee- en Groninger tjalken, de Friese tjalk en de koftjalk maar het meest bekend in Friesland waren de skûtsjes, laag en sierlijk gebouwd. Kop en kant waren sterk geveegd om op snelheid te kunnen varen. Omdat het normale vaargebied van de skûtsjes uit smalle vaarwaters met veel vaste bruggen bestond, hebben de schepen een lage roef, met de roefingang midscheeps. Ook is de mast onderdeks strijkbaar. Onderdeks bevindt zich een contragewicht waardoor al zeilende de mast gestreken en weer overeind gezet kan worden. De mast staat ver naar voren maar door de botteloef, een ijzeren uithouder, kan de fok naar voren worden geplaatst zodat het zeilevenwicht bewaard blijft.

Naast de aanwezige zeiltjalken en skûtsjes ligt een voor de gemotoriseerde vracht geschikt gemaakte tjalk - zij het met "opduwertje" - bij de Vredeman de Vriesstraat. De Noordster is gebouwd in 1906 bij Barkmeijer te Brittil. Een mooi exemplaar van een steilsteven ligt afgemeerd tegenover Emmakade 22. Voorbeelden van luxe motors zijn te vinden bij het Oranje Nassapark, het Emmaplein, ter hoogte van Emmakade 44 en 88 en bij de Vredeman de Vriesstraat.

1. Eerste Kanaalsbrug

Het ontwerp voor de eerste Kanaalsbrug komt van de tekentafel van stadsarchitect J.E.G. Noordendorp, met assistentie van civiel-ingenieur L. van Krimpen. De brug is geslagen op de plaats waar nog tot 1894 een aaneengesloten rij herenhuizen stond. Zeven huizen moesten onverbidlijk wijken om de aansluiting van het nieuwe kanaal op de zuidelijke stadsgracht te kunnen bewerkstelligen.

De ijzeren draaibrug staat op een draaipijler in het midden en twee landhoofden, alle van gele klinkers gemetseld en voorzien van afdekplaten en hoekblokken, uitgevoerd in hardsteen en basaltlava. De leuning van gietijzer zijn eenvoudiger uitgevoerd dan het bestek aangeeft en zijn later door nieuwe vervangen. De nog wel oorspronkelijke lantaarns, vier in getal, kennen een opbouw van sokkel, basement, schacht en kapiteel en zijn ook van gietijzer. Ze dragen de opschriften "ANNO" en "1895". De brug is vervaardigd door de Koninklijke Nederlandsche Grofsmederij te Leiden. De firmanaam is nog te lezen aan de oostzijde van de brug, omgeven door een fraai rolwerkcartouche. Aan de westzijde van de brug is het stadswapen van Leeuwarden aangebracht. Het draaiwerk is geconstrueerd van een ijzeren spil in een gietijzeren spilhouder, raderwerk en een tandring. De brug heeft bij geopende stand twee doorvaartopeningen van zeven meter.

Het brugdek bestaat uit een onder- en bovenbouw van eike- en grenehout. Langs de binnenkant van de leuning werden verhoogde dekken voor de voetgangers gecreëerd. De brug werd aan beide zijden van afsluitbomen voorzien. Geruime tijd na de bouw van de brug werd aan de zuidoostzijde een wachtershuisje geplaatst.

De brug voldeed in de jaren-zeventig steeds minder vanwege de trage, namelijk handmatige bediening. Men wilde de brug vervangen. Dit stuitte echter op weerstand van Monumentenzorg en buurtbewoners. In 1983-1984 werd de brug ingrijpend gerestaureerd. De eerste Kanaalsbrug is het laatste exemplaar van het grote type gietijzeren draaibrug in Leeuwarden en vormt een uniek monument van techniek.

2. Oostergrachtswal 129

Het statige herenhuis op de hoek van Oostergrachtswal en Emmakade huisvest sinds 1964 de stichting Het Bakken, thans het Centrum voor Volwassenen Educatie. Na de gereedkoming in 1871 maakte het deel uit van een rij voorname panden met fraaie geveldetaillering. Het plan voor dit huis is gemaakt door de bekende Leeuwarder architect H.R. Stoett (1837-1887), die onder meer het Stadhouders Hof verbouwde en de Harmonie ontwierp, evenals vele markante hoekpanden in de stad. De opdrachtgeefster, de weduwe van Sloterdijk-Andreae die hier ook woonde, liet

het bouwen voor haar zoon Johannes Leonardus Sloterdijck, kantonrechter te Leeuwarden. Aan de bepleisterde voorgevel zijn de voor Stoett kenmerkende detailleringen te zien, ontleend aan het neoclassicisme: een hardstenen plint met profiel, daarop gegroefde pilasters met fantasiekapitelen, voor de tweede bouwlaag pilasters met composietkapitelen en tenslotte onder de goot met tandlijst een gepleisterde band met stucversieringen tussen dubbele consoles op de hoekrisalieten. De licht getoogde ramen worden bekroond door een kuif. De zijgevel was tot 1894, toen de aanleg van het Nieuwe Kanaal aanving, een blinde muur. Na het slopen van het aangrenzende pand zijn openingen in de gevel gemaakt. Beneden vensters en een deur, op de verdieping onder andere een gekoppeld raam. Het interieur is volledig aan de huidige gebruiksfunctie aangepast, waarvoor de oorspronkelijke decoraties moesten wijken. Het hoekgebouw bepaalt sterk het stadsbeeld op deze markante plek.

3. Emmakade 1 (koffiebranderij)

De naam van de firma R.H. Dijkstra, handelaars in thee en koffie, duikt regelmatig op in de rekeningboeken van architect Hendrik Kramer (1850-1934). Als nog eens een bedrijfsgeschiedenis wordt geschreven, dan moet beslist aandacht worden besteed aan Dijkstra's rol als opdrachtgever. Was het bedrijfseconomisch interessant, vanuit de maecenaats-gedachte of gewoon uit pronkzucht dat eerst Rients Hendriks en later z'n zoon Gerrit telkens bij één van de beste Leeuwarder architecten van rond de eeuwwisseling aanklopte? Bijvoorbeeld het schitterende woonhuis Oostergrachtswal 93 (1883/'4), het ongewoon rijk uitgevoerde theepakhuis Eewal 86 (ca. 1895) en ook weer het in 1922 als koffiebranderij verrezen Emmakade 1 komen van Kramer's tekentafel.

Twee dingen vallen aan dit pand op. De situering: het staat vreemd ver uit de rooilijn, in feite in de tuin van Oostergrachtswal 127 dat ook in Dijkstra's bezit was, en daar heeft het stadsbestuur destijds ook ontheffing van geldende voorschriften voor verleend. En het uiterlijk: het oogt meer als een pakhuis dan als een bedrijfsinrichting. Voor Kramer's en Dijkstra's doen is de koffiebranderij ongebruikelijk sober, functioneel vormgegeven, met muurwerk van grauwbroune klinkers zonder enige franje behalve hanekammen boven de vensters en enkele strekkenlagen van zwartgesmoorde baksteen ter beëindiging van de voorgevel. De getrapte zijgeveltoppen - Kramer paste ze vaker toe - zijn de belangrijkste decoratieve elementen. Ze kragen licht uit, de treden hebben zware kunststenen aflijstingen en bovenop zijn segmentvormige frontons gezet.

In latere tijd is de Leeuwarder Asphalt Industrie nog een tijd gebruiker van het pand geweest.

4. Emmakade 1 bis (Nieuw Apostolische Kerk)

Het godshuis van de Nieuw Apostolische Kerk staat op een plek waar de rooilijn licht knikt. Uiterlijk doet het nauwelijks aan een kerkgebouw denken. Het is één van de weinige kubistisch vormgegeven gebouwen in Leeuwarden uit zijn tijd. Het pand werd in 1933 gebouwd door J.S. Tiemstra naar ontwerp van architect J.W.H. Reyner Jz, beide uit Nijmegen. Het aannemersbedrijf van Tiemstra heeft vaker voor het kerkgenootschap gebouwd.

De Nieuw Apostolische Kerk ontstond in 1832 in Albury in Engeland. "Nieuw Apostolisch" betekent dat men zich beschouwt als de heropricting van de oorspronkelijke apostolische kerk. De kerk telt wereldwijd zo'n zeven miljoen leden. Zij is regionaal opgedeeld in zogenaamde Aposteldistricten. In Nederland werd de eerste geloofsgemeenschap in 1863 in Amsterdam gevormd vanuit Hamburg. In Leeuwarden werd de eerste bijeenkomst in 1898 gehouden aan de Schrans. Later had men nog een verenigingsgebouwtje aan Achter de Hoven.

Het eerste ontwerp van Tiemstra en Reyner voorzag in een kerkzaal naast een woonhuis met consistorie. De schoonheidscommissie keurde dit ontwerp af omdat de rooilijn zo te ver naar voren zou komen. De commissie had bovendien moeite met de platte daken. In het nieuwe, wel uitgevoerde ontwerp plaatste de architect de kerkzaal in de breedte achter de consistorie. De zo ontstane bouwvolumes doen het pand in lijn goed aansluiten bij de buurpanden.

De gevels zijn gemetseld van platte gele stenen in een regelmatig Vlaams verband. Door een hoge plint van grotere zware baksteen is aansluiting met de panden 1 en 1a verkregen. Onder de grindbetonnen dak- en schoorsteenplaten zijn ter versiering rollagen van afwisselend gele en zwarte kleur aangebracht.

In 1975 onderging de kerk een renovatie. Met een weinig gelukkig resultaat. Toen zijn ook de bijzondere glas-in-loodramen verplaatst naar boven de nieuwe ingang. Ze zaten oorspronkelijk in de vensters in de westgevel van de kerkzaal en beelden het embleem van de kerk uit: een levenszee met rijzende zon waaruit het kruis ten hemel stijgt. De ramen zijn vervaardigd door de destijds gerenommeerde Noordnederlandsche Electriche Glasslijperij (NEG) in Groningen. De merkwaardige verticale stijlen voor deze ramen zijn wellicht aangebracht om de horizontaliteit in de architectuur te breken en het glas-in-lood beter bij de nieuwe ingangspartij te laten aansluiten.

Het interieur van de kerkzaal is sober. De liturgie der diensten is meer gericht op innerlijk en gemeenschappelijk geloofsbeleven dan op uiterlijk vertoon. Enkele wanden zijn nog bekleed met de oorspronkelijke triplex lambrisering. In 1952 werd op de galerij het huidige pneumatische orgel geplaatst, afkomstig uit de Utrechtse Leeuwenbergkerk. Het orgel heeft 15 sprekende stemmen, verdeeld over twee manualen en een pedaal.

5. Emmakade 13

Architect A.J. Feddema bouwde in 1902 in eigen beheer een merkwaardig, riant herenhuis op de hoek met de Margareta de Heerstraat. Hij ging er niet zelf wonen, maar verhuurde het aan mr Albertus Baron van Harinxma thoe Slooten die er tot 1910 heeft geresideerd.

Het pand heeft het huidige aanzien gekregen door een ingrijpende verbouwing in 1935 onder architectuur van Arjen Witteveen voor koopman W.G.M. Bary. Feddema's wonderlijke creatie werd ontdaan van de kantelen op de daklijst en gebogen kozijnen. Een idee van Witteveen om in aansluiting op de panden 9 en 11 een plint van rode steen en daarboven bepleistering aan te brengen, vond geen genade bij de schoonheidscommissie; de nieuwe gevel moest in schoonwerk.

Merkwaardig aan het pand is nu dat de muur op een 75 cm hoge, donkere plint geheel is opgetrokken in zogenaamd kops verband, met platvolle voeg. Dit verband wordt in het algemeen slechts toegepast bij dikke muren of ongunstige maatverhoudingen. De sporen van de oorspronkelijke ramen zijn overigens in de gevel nog te traceren.

Het ingangsportaal aan de Margareta de Heerstraat is voorzien van hardstenen stoeptreden en kreeg een in driekwartsteen gemetselde rondboogsluiting. De kelderraampjes naast de ingang bezitten nog de oude hekwerkjes.

In het interieur hebben sommige vertrekken de oorspronkelijke stucplafonds uit 1902, terwijl in de salon en de studeerkamer de in 1935 aangebrachte triplex lambriseringen nog aanwezig zijn.

6. Emmakade 15-17

Architectonische hoogstandjes bestaan bij de gratie van slechte ontwerpen. Een cliché, dat niettemin best af en toe mag worden herhaald. Wanneer aan Hendrik Kramer - diens naam valt hier vaker - nog eens een tentoonstelling en een boek worden gewijd, verdient het dubbele herenhuis Emmakade 15-17 het om als een juweeltje te worden opgevoerd. Stilistisch is het voor Leeuwarden een monumentaal curiosum door de combinatie van de destijds gangbare vernieuwingsarchitectuur met elementen die doen denken aan een Zwitserse villa of chalet. En in details bezit het ontwerp een hoge graad van precieze verfijning. De grote schoorstenen in huisvorm met een pannenaafdekking en met galmgatachtige openingen zoals bij een kerktoeren mogen ter illustratie dienen.

Gevelontwerpen en grondplannen van Emmakade 15-17 zijn bewaard gebleven en bevinden zich nu op het gemeentearchief van Leeuwarden. Kramer tekende ze in opdracht van de bouwspeculant en timmerbaas Pieter Vonk, die in deze omgeving meer projecten op de rails zette, ook de herenhuizen Emmakade 21-15 iets verderop. De bouwtekeningen dateren uit het voorjaar van 1903 en de woningen zullen wel binnen een jaar zijn voltooid. De huizen verkeren niet meer in volledig originele staat; een beetje geoefend oog kan buiten zien dat de rechtererker is vernieuwd en binnen zijn in de loop der jaren wel meer moderniseringën uitgevoerd. En ook valt de eenvoud van het glas-in-lood van de bovenlichten niet helemaal te rijmen met de overheersende indruk van weelde en met wat toentertijd mode was; zijn ze misschien ook vervangen? Toch doen deze dingen weinig af van het totaalbeeld van grote architectonische zorg. Een beeld dat natuurlijk mede te danken is aan de voorname ligging en de noodzakelijke kapitaalcracht van de door Vonk beoogde kopers.

De bijzondere schoorstenen zijn genoemd. Enkele andere getuigenissen van zorg: de levendige verdeling van de Emmakade-gevel in vakken van verschillende maat en de dieptewerking door terugwijkende en risalerende delen, een expressief spel van erkers/balkons en portiekachtige, van een afzaatluifel voorziene ingangspartijen waarbij de ene als het ware inwendig en de andere uitwendig is geplaatst. Ook voor de straathoek werd een fraaie oplossing bedacht. Hier een afschuining en als gevelbeëindiging een kleine top en een kapje op schoren; die vult de ruimte tussen de grote toppen onder de elkaar haaks kruisende zadelkappen.

7. Vredeman de Vriesstraat 1-3 (sigarenfabriek en directeurswoning)

Uit kaartmateriaal van de eerste jaren van onze eeuw blijkt dat de fabriek en directeurswoning er dan net staan. Aan de merkwaardige, wat teruggerooide situering lijkt het alsof het complex nog tot stand gekomen is volgens het begin 1896 vastgestelde plan Hofkamp. Het staat dan op de hoek van het noordelijke villapark. Het zou, ondanks de gedeeltelijk industriële bestemming, niet in een dergelijk park hebben misstaan. De precieze bouwdatum, noch de architect is bekend. De opdrachtgever wel: D. Hoekstra die er een sigarenfabriek stichtte.

Mogelijk heeft het inventieve broederpaar Hero en Zijtse Feddema de fabriek met woning ontworpen, maar nog aannemelijker is het dat de Franeker bouwmeester Nicolaas Adema de architect is. Van Adema is in Leeuwarden met zekerheid één gebouw aan te wijzen: de rijwielfabriek aan de Schrans (thans Luxen). Hij durfde de nieuwe tendensen van Jugendstil en Art Nouveau aan, maar mengde die wel op een zeer decoratieve wijze met andere stijlen, vooral met neogotiek.

Het gebouwenpaar kan het best gekarakteriseerd worden als een resultaat van de vernieuwingsstijl. Er zijn Art Nouveau-aspecten in te herkennen, waarvan de nissen met prachtige tegeltableaus het opvallendst zijn. De grote lijnen van de gevelindeling zijn vooral gotisch. De plastiek met nissen, klimmende rondboogfriezen tussen de muurdammen en vooral de bekroningen van de topgevels met natuurstenen lijsten en versieringen in de vorm van opstaande knoppen, pinakels die bij de woning zelfs de bijzondere gotische vormen van hogels en kruisbloemen hebben, behoren tot deze stijl met vormen uit de Middeleeuwen. Adema heeft in zijn opleidingsperiode in neogotische kringen verkeerd en hij komt van de architecten die kandidaat zijn, het eerst in aanmerking

Adema gebruikte, net als de Feddema's en ook W.C. de Groot (van wie in de nabijheid het prachtige Gabbemagasthuis ligt), een grote variëteit aan bouwmaterialen en afwisseling van kleur als middelen tot decoratieve effecten. De woning is van bruinrode baksteen, verlevendigd met banden (speklagen) van gele verblendsteen, een harde gladde perssteen, gemetseld. Op bijzondere plaatsen bij de gevelcontour en rond de vensters zitten versieringen van deze steen. De fabriek is gemetseld van een roze-bruine perssteen, maar eveneens versierd met gele verblendsteen; de boogtrommels boven de vensters kregen metselmozaïeken, evenals de bekroningen en de klimmende boogfriezen.

De gevelsprong die de woning ten opzichte van de fabriek maakt is uitgevuld met een balkon over de volle breedte die op geprofileerde stijlen met korbelen rust. De gevelpui met bovenlichten van geslepen glas en de deurpartij met fraaie paneeluur en boven- en zijlichten zijn met grote zorg vervaardigd. De ijzeren roosters zijn in stijlzuivere Art Nouveau-vormen gesmeed.

Tegelversieringen in de boogtrommels boven de vensters en vooral in de nissen hebben eenzelfde stijlzuivere kwaliteit. Ze zouden door de beroemde Rozenburg-fabriek in Den Haag gemaakt kunnen zijn, maar ook in Friesland was een fabriek die deze kwaliteit aankon: die van Jan van Hulst te Harlingen.

De sigarenfabriek van Hoekstra moest in de stichtingstijd opboksen tegen het bekende bedrijf van Taconis en is mogelijk daarom met zo opvallend veel zorg

ontworpen en gebouwd. De fabriek heeft het niet lang volgehouden en werd een kaaspakhuis, laatstelijk voor de Freia-fabriek in Veenwouden. In de directeurswoning heeft Fenno Schoustra's Uitgeverij en publiciteitskantoor een onderkomen van allure en in de fabriek zijn voor woningstichting Patrimonium met respect voor de architectuur appartementen ondergebracht.

8. Vredeman de Vriesstraat 15-19

Het bouwjaar is 1915 en er valt wat voor te zeggen om het ontwerp aan architect Hero Feddema toe te schrijven. Van dit als één project gerealiseerde huizenrijtje is Vredeman de Vriesstraat 19 het markantst. Om de stedenbouwkundige situering te accentueren heeft het op de scherpe hoek met de Wybrand de Geeststraat een uitgebouwd torenelement van een per laag gevarieerde omtrekvorm met afsnuitingen en met een spits en een piron ter bekroning. Afgezien van deze blikvanger en de wat afwijkende plattegrond die het gevolg is van het driehoekige grondstuk, verschillen de drie woningen nauwelijks.

Leeuwarden kent buiten het Nieuwe Kanaal-gebied vergelijkbare voorbeelden van dit voor de middenstand gebouwde woningtype, bijvoorbeeld in de Transvaalwijk. Een karakteristiek is de asymmetrische gevelcompositie, met een breed woonkamertravee en twee smalle traveeën voor onder andere de entree. Die entree - nrs. 15 en 17 hebben nog de originele voordeuren - krijgt nadruk door de wijze waarop erboven een balkon op hardstenen consoles en met een sierlijk smeedijzeren hekje voor de verdieping is aangebracht. Verder de voorgevelbeëindiging: boven de dakrand uitschietende penanten met een ornamentale bekroning, waartussen de platte daken fiks oversteken. En het materiaalgebruik en de aard van de versieringen: metselwerk van lichtbruine perssteen, speklagen en hoekornamenten en afdeklijsten van kunststeen, de dekking van de torenspits met leien en de zinken piron.

9. Vredeman de Vriesstraat 24 (Koepelkerk)

In 1923 werd aan de ronding van de Vredeman de Vriesstraat en de Alma Tademastraat de Koepelkerk in gebruik genomen. De bekende bouwer van gereformeerde kerken Tjeerd Kuipers tekende voor het ontwerp, de vijftigste kerk in zijn oeuvre.

Tjeerd Kuipers werd in 1859 als timmermanszoon in Gorredijk geboren. Na zijn studie aan de HBS werkte hij bij timmerlieden en architecten om zich te bekwamen in de bouwkunde. In Amsterdam werkte Tjeerd Kuipers onder andere op het bureau van Sanders en Berlage. Hier kreeg hij niet alleen een scholing en de bouwkunde, maar ook in het ontwerpen van meubilair, lampen en dergelijke. Pas laat begon hij voor zichzelf. Tot zijn eerste zelfstandige ontwerpen behoren de gereformeerde kerken te Makkum (1888) en Heeg (1889).

Tjeerd Kuipers zou zich een productief architect tonen. Naast tal van kerken ontwierp hij woningen, winkelpanden, kantoren, scholen en ziekenhuizen. Tjeerd Kuipers overleed in 1942 in Laren.

De architectuur van de Koepelkerk is gebaseerd op de ideeën van Abraham Kuyper over de eredienst. In diens denken staat het gemeenschappelijk karakter van "*de vergadering der geloovigen*" centraal. Kuyper vond het daarom van groot belang dat de gelovigen elkaar tijdens de eredienst konden zien. De halve cirkel geeft daartoe de beste mogelijkheden en de Koepelkerk is dan ook in deze amfitheatervorm gebouwd.

De plattegrond is een regelmatige vijfhoek, aan drie zijden uitgebreid met vleugels waarin zich galerijen bevinden. De centrale ruimte wordt overdekt door een tienzijdige, gedrukte koepel die enigszins byzantijns aandoet en invloeden van Berlage verraaft. Het gebouw heeft geen duidelijk front. De drie hoofd(top)gevels zijn gelijk, zij het dat de middengevel de ingangspartij bevat. De gevels zijn gemetseld in lichtgele baksteen, de daken gedekt met donkere pannen en de karakteristieke koepel met koper.

In de topgevels bevinden zich grote roosvensters met glas-in-lood. Hierin zijn de zon, de maan en de sterren uitgebeeld. De grootste ster met een sterke lichtflits is die van Bethlehem. Het glas-in-lood in lichtblauwe en lila tinten in de ramen onder de koepel zorgt voor een mooie, bijna mystieke lichtinval. In de ronde vensters van de uitbouwen tussen de galerijen zijn de symbolen van de vier evangelisten afgebeeld: de engel van Mattheüs, de leeuw van Marcus, de os van Lucas en de adelaar van Johannes. Dezelfde symboliek is terug te vinden op de hoeken van het doopvont. In het raam links van het orgel is het zegel van de kerk van Leeuwarden afgebeeld met de tekst: "VICIT LEO ILLE EX TRIBU IUDA APOC.5." (De leeuw uit de stam van Juda heeft overwonnen Openbaring 5). Verder de letters "S.E.L.: SIGILLUM ECCLESIAE LEEUWARDENSIS" (Het zegel van de Kerk van Leeuwarden). In het raam rechts van het orgel staat het wapen van koningin Wilhelmina met de jaartallen 1898 en 1923. De kerk had Wilhelmina moeten heten, maar de naam Koepelkerk was al teveel ingeburgerd.

De in eikenhout uitgevoerde preekstoel is een grote, veelhoekige kuip op een met marmer beklede onderbouw met trapjes aan beide kanten. Te weerszijden staan de kerkeradsbanken met overhuivingen. Het doophek met lezenaar en de "dooptuin" zijn nog geheel intact. De in geelkoper gedreven middenkroon in de vorm van een vorstenkroon herinnert ook aan het 25-jarig regeringsjubileum van koningin Wilhelmina. De drie kleinere kronen en de wandarmaturen hebben, evenals de hoofdkroon, een Art Déco-achtige vormgeving. De Koepelkerk is met haar opvallende koepel, indrukwekkende binnenruimte en aankleding een belangrijk moment in de architectuurgeschiedenis van Leeuwarden.

In 1927 werd een elektro-pneumatisch orgel boven de kansel geplaatst. Aan het begin van de jaren-zeventig bevond dit zich in slechte staat. Op initiatief van vier orgelliefhebbers is toen besloten een ander orgel te plaatsen. Voor f 15.000,- werd het uit 1953 daterende orgel van de R.K. Heilige Hartkerk in Tilburg gekocht, een elektro-pneumatisch instrument van de firma Gebr. Vermeulen te Alkmaar en Weert. Na demontage volgde in 1975/'7 de herbouw, restauratie en uitbreiding in de Koepelkerk door een groep vrijwilligers. Dit orgel werd voorzien van een nieuwe kas in traditionele vorm. Op de torens kwamen drie beelden die Geloof, Hoop en Liefde symboliseren. Deze beelden uit 1790 zijn afkomstig uit de N.H. Kerk te Heerenveen. Het nieuwe/oude orgel is met 3073 pijpen het grootste van Friesland.

10. Emmakade 49-53

Dit rijtje van drie herenhuizen, deels twee en deels drie laten hoog, is gebouwd omstreeks 1905. Elk huis heeft twee traveeën: een achter de rooilijn met een erker en een inliggend balkon erboven en een travee met de ingangspartij die in de rooilijn staat. Zijn de erker- en balktravee bij alle huizen gelijk, per huis varieert de ingangstravee. Naast de verschillende vensterpartijen vallen daarbij vooral gevelafsluitingen op. Nr. 53 kreeg een balustrade met onderling verspringende penanten (ter verhulling van of, zoals iemand het eens verwoordde, "uit onvrede met" het platte dak, dat in deze periode algemeen werd), nr. 51 moet het doen met een afgeknotte schildkap met dakkapel en nr. 49, weer wat luxueuzer, heeft een decoratief fries en een overstekende dakrand tussen penanten. De gelijke traveeën worden steeds afgesloten door een afgeknotte schildkap met boeiborden aan onder- en bovenzijde. De oversteek boven het balkon wordt gesteund door een decoratieve balk op korbelen.

Als dakbedekking zijn oranje-rood geglazuurde pannen gebruikt. De voorgevels zijn uitgevoerd in witte verblendsteen, doorspekt met gele lagen. De variatie in venstervormen bracht ook verschillende vensterafdekkingen met zich mee: hardsteen lateien bij nr. 49 en voorts segment- en rondbogen met verdiepte boogtrommels waarin zoals gebruikelijk metselmozaïek is aangebracht. De achtergevels zijn als een geheel opgevat en over drie bouwlagen doorspekt met gele lagen. Opmerkelijk is hier de verwantschap met een reeks huizen van twee bouwlagen aan de Steinstraat te Leeuwarden. De panden zijn recentelijk aan de straatzijde weer geschilderd in een passende donkergroene kleur, afgezet met wit.

Tot ongeveer 1950 hebben de woningen hun originele indeling en kleurstelling behouden. Daarna zijn modernisering van uiteenlopende aard uitgevoerd. Op de begane grond bleef overal de indeling van een kamer-en-suite behouden. Links naast de ingang bevindt zich een kleine antichambre. Het is niet onmogelijk dat de erker de plaats heeft ingenomen van een serre, want in het stucplafond van nr. 49 zijn sporen te zien die daarop duiden. Dit huis heeft op de verdieping nog twee kamers met een wit marmeren schoorsteenmantel. Bij nr. 51 is in de achterkamer nog een originele schoorsteenmantel van rood marmer aanwezig.

Bij nr. 49 is de laatste jaren het interieur luisterrijk hersteld. In de eerste plaats keerde de oorspronkelijke kleurstelling terug. Deurpanelen zijn weer in het zicht gebracht en dankzij de verrassende vondst van ornamentschilderingen konden deuren en panelen hun oude versiering herkrijgen. Ook op de lambrisering in de hal zijn de oorspronkelijke ornamenten teruggebracht. De aard van de ornamentiek op panelen en deuren, alsmede de gezandstraalde ramen van de deuren tussen hal en gang ademen de Art Nouveau-sfeer. De architectuur van de woningen moet echter als vernieuwingsstijl worden omschreven. Veel details treft men ook bij andere huizen in de stad aan.

Materiaalgebruik en detaillering doen sterk denken aan het werk van W.C. de Groot, maar of hij inderdaad de architect is geweest zullen we wellicht nooit weten.

11. Emmakade 96-96a

Architect Andries Baart sr. werd niet in Friesland geboren maar in Hoorn, in 1885. Elders kreeg hij ook z'n scholing, als timmerman en bouwkundig tekenaar en zette hij de eerste schreden in de praktijk van het bouwen namelijk bij de gemeenten Haarlem en 's-Gravenhage. Het vervolg van Baart's leven en architectonische loopbaan is wél innig met Friesland verbonden. Hij gaf les in Leeuwarden aan de Ambachtsschool en de MTS (in 1935 door hemzelf ontworpen), toonde zich een productief bouwmeester van woningen, scholen, kantoren (zoals het PEB-kantoor aan de Emmakade nz) enzovoort en bekwaamde zich in restauraties, voornamelijk van kerken.

Baart ontwierp in 1929 aan de Emmakade een eigen woonhuis annex kantoor, "De Klinker", als onderdeel van een dubbel herenhuis. De andere helft werd bewoond door G.C. Michell, directeur van de Ambachtsschool, een goede kennis van Baart. Het meest karakteristieke aan het pand is de verscheidenheid in eenheid. Zo hebben beide woningen op de erker een vooruitspringende partij met een opvallende kajuitachtige beëindiging boven de gootlijst. Die partijen vertonen in hun maatvoering en detaillering merkwaaardige variaties, zoals bij de roedenverdelingen in de vensters; het rechterhuis heeft onder meer een ruitmotief in de kajuiten. Uit Baart's architectuur spreekt een duidelijke voorliefde voor de traditie van het Hollandse bouwen. Dit blijkt niet alleen uit de toepassing (nog in 1929!) van roedenverdelingen. Ook werden bijvoorbeeld de entrees voorzien van een luifel aan stangen. De voornaamste zijgevel is door Baart sober behandeld met uitzondering van een charmant, uitkragend en samengesteld hoekvenster op de verdieping.

De woningplattegronden zijn traditioneel. De architect heeft de mogelijkheid laten liggen om bij nr. 96 de entree in de zijgevel te plaatse, zo ruimte uit te sparen en een afwijkende indeling te realiseren. Het kantoor van Baart was op de verdieping aan de straatzijde gevestigd. Daarachter waren de bad- en slaapkamer gesitueerd. Boven het kantoor lag de tekenkamer en de rest van de ruimte onder de kap was voor privé-gebruik bestemd. Andries Baart is overleden in 1969.

12. Willem Lodewijkstraat 53

Het pand van schildersbedrijf Klugkist aan de Willem Lodewijkstraat valt op twee manieren op. Als een van de weinige bedrijfspanden tussen woonbebouwing en door de karakteristieke vormgeving in de vernieuwingsstijl. Aan het jaartal in de gevel is te zien dat het gebouwd is in 1907, waarschijnlijk door de architect Hero Feddema.

Kachelfabrikant Lieuwe Faber jr kocht in maart 1907 van de gemeente voor negentienhonderdnegentig gulden "*een plek bouwterrein (.....) groot drie-are achtennegentig centiare*". Op deze ruime kavel werd een fabrieksinrichting annex woning gebouwd. De fabrikant verliet het pand in 1912.

Het op een rechthoekige grondslag gebouwde pand bestaat uit drie onderdelen: een woning, een kantoor en het in 1940 vernieuwde toegangselement tot een achterliggend magazijn. De twee traveeën brede woning springt iets naar voren en telt twee bouwlagen. De gevels zijn opgetrokken in metselwerk van rode verblendsteen, onderbroken door dorpelbanden van kunststeen. In de deels gepleisterde tweede bouwlaag zitten enige decoraties. Een verspringende lijst tussen ongelijke, zware pinakels bekroont het woonhuis. De toegang tot de woning bevindt zich in de kantoortravee.

Het oorspronkelijke kantoorvenster is vrij recent vervangen. De omlijsting van de oude bedrijfspui is nog intact; de opening wordt gedekt door een ijzeren I-balk op decoratieve olijfvormige consoleblokken van kunststeen. Boven de pui bevinden zich borstweringvakken van eveneens kunststeen. De gevel wordt beëindigd door een overstekende daklijst op decoratieve schoren met zoals bij de woning een bekronende pinakel, waarvan de wang is versierd met een hamer en een nijptang, mogelijk een herinnering aan de kachelfabriek.

Als bijzonder element bevindt zich voor het van glas-in-lood voorziene bovenlicht van de woningentree een verguld gietijzeren reliëf. Het stelt een engel op een adelaar voor. Oorspronkelijk bevond het zich boven de deur van de tabakswinkel Kelders 5. De betekenis ervan is nog onbekend.

13. Gysbert Japicxstraat 44-46

Gysbert Japicxstraat 44 en 46 zijn in 1905 als woonhuis en meubelfabriek gebouwd door H. Tekstra (meubelmaker, beeldhouwer, winkelier) en tot 1958 is er een meubelmakerij gevestigd gebleven. De vleesgroothandel betrok de panden omstreeks 1965.

Opvallende elementen zijn de haakse kappen, op de einden afgewolfd en door pironnen bekrond. Het bedrijfsgedeelte heeft een mansardekap met een ruime, op houten schoren rustende overstek. Die kap wordt gedragen door gebogen spanten onder een fraai houten tongewelf. Onder dit gewelf rijden tegenwoordig op de verdieping treintjes op emplacementen van de Friesche Modelbaan Club.

In het woonhuis is de keuken nog grotendeels authentiek en de oorspronkelijke fraaie deurlijsten zijn nog aanwezig in de hal en de gang.

14. Emmakade 74

Hendrik Kramer berekende zijn opdrachtgever, de papierhandel André Marcus, bijna f 750,- voor het ontwerp van Emmakade 74 uit 1906. Het werk is uitgevoerd door de aannemer C. Lerk die meer in het kanaalgebied heeft gebouwd. We weten dit dankzij de pijnlijk nauwkeurig bijgehouden rekeningboeken van de architect. Het bedrijfspand heeft laatstelijk Vermeulen Verpakkingen NV gehuisvest maar die vestiging dateert eerst van 1933.

Daarvoor was het nog in gebruik als confectiefabriek en pakhuis voor de koffiebranderij van (alweer!) de firma Dijkstra (zie 3).

Het gebouw heeft de vorm van een carré met een open zijde, op een grondslag van ca 20 bij 20 meter. De voorgevel is symmetrisch van opzet: de twee traveeën brede hoekrisalieten zijn samen even breed als het vier traveeën brede middenstuk. De verticale muurdammen zijn in een andere steen en metselverband uitgevoerd dan de borstweringen onder de ramen. De hoekrisalieten zijn voorzien van pinakels. Onder de gewelfde borstweringen bevonden zich in het pleisterwerk oorspronkelijk ruitvormige versieringen. De twee huidige eigenaren richten het gebouw op speelse wijze in voor hun hobby's en woonplezier.

15. Emmakade 62 en 64 (pakhuizen)

Het pakhuys op nr. 64 werd rond 1900 opgericht door de thee-exporteur C.H.J. ten Brink (een naamsteen bevindt zich links bij de voordeur op kniehoogte). Reeds in 1906 werd er uitgebreid naar ontwerp van H.H. Kramer. Het pand torent fiks uit boven de burens; de bouwkundige voorwaarden waaronder de grond werd uitgegeven, vermeldden wel een minimale breedte maar aan de hoogte werden geen beperkingen gesteld. De muren zijn extra dik door een 10 cm brede spouw, nodig voor een droge opslag van de thee. Het Princessehof bezit een tegeltableau uit het pand met een voorstelling van een theeplantage. In 1932 werd het pand aangekocht door W.A. Bary, een "lapkepoep" uit Mettingen (Dld) en handelaar in woningtextiel. Door de economische crisis nam de vraag naar goedkope vloerbedekking toe. Bary importeerde daarom goedkope matten rechtstreeks uit China., die in Amsterdam werden overgeladen en door Stânfriesboten hier werden afgeleverd. In 1980 heeft de Stichting Studentenhuisvesting Groningen negentien appartementen in het pakhuys laten inbouwen. Die functieverandering noodzaakte tot forse ingrepen in de zijgevel aan de Oranje Nassaustraat. Het pakhuyskarakter van de voorgevel bleef evenwel goed bewaard. Rond 1900 werd eveneens het pakhuys nr. 62 opgericht en wel door expediteur H. Jolmers, die het voor opslag gebruikte. In 1986 werd dit pakhuys door ir E. Haag ingericht als architectenbureau. Ook de gevel van dit pakhuys behield zijn karakter al werd dan op de begane grond de entree aangepast. Bij beide panden zijn de (nu vastgezette) pakhuysluiken gehandhaafd.

16. Emmakade 46 en 48

De Leeuwarder aannemer S. van der Zaag bouwde voor zichzelf in 1903, wellicht naar eigen (zeer verdienstelijk!) ontwerp, Emmakade 46 als bedrijfsruimte met bovenwoning. Lang heeft hij er niet gewoond; al in 1905 verhuisde hij naar even verderop en in het pand trok toen papierhandelaar H. Landstra. Anders dan in de wijk gebruikelijk, gaat hier de aandacht in de gevelcompositie niet uit naar de woningentree, maar staat de bedrijfsingang centraal: twee uitkragende penanten op consoles omlijsten de terugliggende vensters en dragen de ook overstekende geveltop. Uitgezonderd de werkplaatsdeuren, onder een ijzeren latei met slangenmotieven aan de uiteinden, verkeert de gevel nog in originele staat. Het interieur is echter drastisch gewijzigd. De oude bedrijfsruimte leent zich prima voor de huidige functie van atelier van een beeldend kunstenaar.

Het belendende Emmakade 48 verrees eveneens in 1903, als pakhuys en kantoor, en was waarschijnlijk ook in gebruik door Landstra. De eerste gevel (op de foto) was geen lang leven beschoren: een jaarsteen herinnert eraan dat het pand in 1914 een bovenwoning en een extra verdieping kreeg. Na een kort leven als militair tehuis ging het pand in 1923 onderdak bieden aan de "Old Fellows". Boven de entree treffen we een symbool aan van dit religieus genootschap: een stralende zon, die de ordeleden moet aansporen een zonnestraal te zijn voor hun medemens op welke wijze dan ook.

17. Emmakade 40

Het monumentale Emmakade 40, waarin thans een huisartsenpraktijk en woning gevestigd zijn, werd gebouwd in 1903. In opdracht van de veehandelaar Gompel Pinto maakte architect J. Beerents het plan voor een onder- en bovenwoning. Gompel Pinto betrok met zijn gezin in mei 1903 de bovenwoning. De benedenwoning

werd eerst verhuurd aan een leraar aan de Rijks Hoogere Burgerschool en vanaf 1914 aan Jacob Hoogslag jr. Hoogslag, aanvankelijk "*handelsagent in bakkerswaren*" en later assuradeur, is de schrijver van het boek **Reisherinneringen van een scheepsjongen uit de jaren 1865-'68**, waarin hij boeiend verhaalt over zijn reizen naar onder andere Kopenhagen, Sint Petersburg, Riga en Bari.

Emmakade 40 is gebouwd op een ruime, vierkante plattegrond. Het pand telt twee bouwlagen en een zolderverdieping onder een afgeknot schilddak. De gevel telt vijf traveeën, waarvan de meest oostelijke en de middelste iets naar voren springen (risaleren). Witte banden en ontlastingsbogen met negblokken en sluitstenen verlevendigen de gevel van lichtbruine baksteen. In de boogtrommels onder de segmentvormige ontlastingsbogen bevindt zich siermetselwerk van rode en gele steen. In het fries onder de goot is eveneens siermetselwerk aangebracht. De goot wordt gedragen door negen consoles. Op de verdieping is, links van de middentravee, een sierlijke, houten erker uitgebouwd, die bekroond wordt door een ijzeren hekwerkje.

De deur van de bovenwoning in de linker travee is nog origineel. Het middenrisaliet met de niet zo passende deur van de benedenwoning wordt bekroond met een dakkajuit met driehoekig tympaan met piek. Links en rechts van de dakkajuit bevinden zich twee dakkapelletjes met zinken spitsjes.

De benedenwoning is in de jaren-zeventig tot bedrijfsruimte verbouwd, maar de bovenwoning is nog grotendeels in originele staat. Via de trap komt men in een ruime centrale hal. Daar omheen liggen diverse vertrekken gegroepeerd. In de royale kamers-en-suite bevinden zich nog de oorspronkelijke marmeren schoorsteenmantels. De plafonds zijn versierd met stucornamenten waarin fruit en korenaren verwerkt zijn. Ook het houtwerk, zoals de deuren, dateert uit de bouwtijd.

Door het zorgvuldige onderhoud geeft Emmakade 40 een goed beeld van het wonen in de Oranjewijk aan het begin van de twintigste eeuw.

18. Emmakade 32 en 34

Deze representatieve herenhuizen werden gebouwd rond 1900. De ruim opgezette rechthoekige plattegronden zijn met de iets risalerende ingangspartijen gericht op de kade. De gevels zijn opgetrokken in schoonwerk, voorzien van speklagen en cordonlijsten. Ter plaatse van de raamopeningen zijn hierin en ook in de ontlastingsbogen boven de gevelopeningen diamantkoppen toegepast. Zeer fraai zijn ook de van geometrische versieringen voorziene tegeltableaus in de boogtrommels boven de ramen. Beide panden, hoewel afzonderlijk gebouwd, sluiten qua architectuur harmonisch bij elkaar aan. Interessant zijn daarbij de subtiele verschillen, welke de snelle ontwikkeling van de neostijlen rond de eeuwwisseling aantonen. Zo refereert in de gevel van nr. 32 de vormgeving nog aan de gotische bouwstijl, zoals bijvoorbeeld de topgevelbeëindiging met pinakel en de dubbele boogvorm met het "deelzuiltje" in het hierin opgenomen raam. Het linker pand nr. 34 draagt voornamelijk, door de vormgeving van de dakkapel, waarbij kwartronde schelpmotieven en een tympaan zijn toegepast, een neorenaissance karakter.

Omdat in beide gevels eveneens vormgevingsprincipes van andere vroegere bouwstijlen zijn gecombineerd, is hier sprake van eclectische architectuur.

19. Johan Willem Frisostraat 1

Terwijl rondom bouwprojecten aan de Emmakade en Johan Willem Frisostraat uit de grond werden gestampt, bleef het hoekperceel nog enige tijd leeg. Een plan voor deze woning, ontwikkeld voor J.T.D. Werff jr, kregen B & W in 1902 voorgelegd. Aangenomen mag worden dat nog in hetzelfde jaar met de bouw werd gestart.

De gevels zijn gemetseld in kruisverband en voorzien van een forse natuurstenen plint. In het metselwerk zijn brede speklagen opgenomen, die hier de grote verdiepingshoogte extra accentueren. Boven aan de gevel een architraaflijst, waarin een smalle goot op eenvoudig geornamenteerde klossen rust, het fries in schoonwerk is uitgevoerd en de onderzijde voorzien is van een gepleisterde geprofileerde lijst.

Vanwege de scherpe hoek tussen de beide rooilijnen heeft het pand een samengestelde rechthoekige plattegrond. De voormalige woonvertrekken zijn georiënteerd op de kade, terwijl de ingangspartij loodrecht hierop staat.

De raamopeningen zijn voorzien van hardstenen lekdorpels en worden gesloten door sober uitgevoerde segmentbogen. Afwisselend zijn smalle en brede, zeer rijzige ramen toegepast. De brede vensters waren oorspronkelijk uitgevoerd als T-vensters, zo genoemd vanwege de staande middenroeden in de onderste raamgedeelten.

De architectuur van de consoles van het afdak boven de entree, het balkon, de kleine dakkapel en de voordeur draagt kenmerken van een voor die tijd nieuwe trend, de zogenaamde chaletstijl.

Het pand werd in 1987 verbouwd tot kantoor voor Welstandszorg (inmiddels Welstandsadvisering en Monumentenzorg) Hûs en Hiem. Deze instelling is voor de meeste gemeenten in Friesland binnen het kader van een gemeenschappelijke regeling belast met de welstandsadvisering en monumentenzorg. Het interieur is toen ingrijpend gewijzigd, maar zodanig dat het contrast met de nieuwe eigentijdse vormgeving de oorspronkelijke karakteristieken een nieuwe dimensie geeft.

20. Johan Willem Frisostraat 14-16

Huis nr. 14 voor de familie Jansen, met stijlkenmerken van de Jugendstil, dateert uit 1902. Van de drie traveeën die het pand telt, heeft de risalerende noordelijke hoektravee met ingang drie niveaus en de overige twee plus een kap. Die kap kreeg een kleine kajuit met een aardige detaillering van een hoefijzerboog en een uitstekende daklijst. Daaronder loopt een brede decoratieve band, een van de horizontale accenten in de gevel, evenals een groen geglazuurde waterlijst in afzaatvorm tussen de bouwlagen. De gevel is nogal kleurig, want voor het muurwerk is gebruik gemaakt van het in Leeuwarden weinig toegepaste kalkzandsteen, roze en grijs. De gevel wordt behalve door de kleur, door segmentbogen verlevendigd. Deze zijn op een speciale manier opgebouwd. Boven iedere muuropening zijn gekoppelde bogen aangebracht, die door een grotere boog worden overspannen. Een motief dat

het ritme van de gevel bepaalt. Het meest opvallende onderdeel is de deur die uit 1929 dateert en door architect G. Helldoorn is ontworpen ter vervanging van een oudere. Ook een tochtdeur met gekleurde ruitjes in de mode van De Stijl, is uit die tijd. De oude indeling van het huis is bewaard gebleven. De trap is met geprofileerde leuning en ijzeren spijlen nog authentiek. De oude kamer-en-suite is weer aanwezig. Overal zijn de originele deuren met panelen nog te zien. Vele ramen hebben nog gekleurde ruitjes uit de bouwtijd.

De gevel van nr. 16 is op kleine details na een spiegelbeeld van nr. 14 en heeft nog de originele voordeur.

21. Gysbert Japicxstraat 9

Dit woonhuis kwam in 1904/'5 tot stand. Het is niet waarschijnlijk dat er een architect aan te pas is gekomen. Mogelijk is het huis, samen met Gysbert Japicxstraat 7 gebouwd, gerealiseerd door een inventief aannemer, zoals Coenraad Lerk, die zoveel huizen(rijen) in de Oranje Nassauwijk heeft gebouwd. Qua vorm en materiaalgebruik heeft het sterke overeenkomsten met het pand op de hoek van de Emmakade en de Kanaalstraat (zie nr. 28), al is dit laatste veel rijker uitgedost.

Het woonhuis bezit nog steeds zijn oorspronkelijke indeling met kamers-en-suite met grote schuifdeuren. Er zijn enkele aardige elementen in het interieur: in enkele vensters decoratief glas-in-lood, leuke rondpassen in haldeurtjes en tuindeur en in de kamers monumentale schoorsteenboezems en zeer fraaie Art Nouveau-plafonds. Ze laten kastanjebladeren en -bloesems met lijstwerk over bijna de hele oppervlakte van de zoldering zien. Het is een type plafond van sierpleister dat meer voorkomt in panden uit deze tijd: de ornamenten werden uit Italië en elders besteld, op plafonds geschroefd en door een plaatselijke stukadoor van overig lijstwerk voorzien. Eigenlijk gewoon maar wel fraai fabriekswerk.

22. Willem Lodewijkstraat 13-23

De bouwspeculant J. Bos bouwde in 1902/'3 een rijtje van zes burgerwoningen. Zijn initialen prijken in de windveer van nr. 17. Opvallend is dat de voorgevels drie ten opzichte van elkaar verspringende gevelvlakken vertonen. Het afdakje van de portiek rust op kolommen waartussen een raamwerk is aangebracht met een patroon van dun latwerk, evenals boven de steegdeuren. Het geeft de architectuur een wat landelijk karakter. Aardig is dat in Twijzel, het dorp waar Bos woonde, dergelijk raamwerk veel voorkomt, vooral bovenaan geveltoppen. In het metselwerk van de voorgevel is om kozijnen, in hanekammen en in figuraties in de geveltop een afwijkende kleur (rood) baksteen toegepast. De plattegronden zijn zo opgezet, dat de kamers-en-suite gescheiden worden door gemeenschappelijke inpandige stegen, zodat geluidsoverlast beperkt blijft. Hoewel niet alle zes woningen de afgelopen negentig jaar ongeschonden hebben doorstaan, is het geheel toch een charmant voorbeeld van landelijke architectuur in een stedelijke omgeving.

23. Maria Louisastraat 20

Het is goed te zien dat de rij woningen Maria Louisastraat 14 t/m 24 bij elkaar hoort, want in maatvoering, geleding en materiaalgebruik zijn ze nagenoeg identiek.

Nagenoeg, want nrs. 14 en 20 zijn op enkele onderdelen net even anders. De gevelverdeling in drie vakken, de segmentvormige ontlastingsbogen met trommels van kleurig metselmozaïek boven de vensters en ook de ruimte-indeling komen bijvoorbeeld overeen. Ze staan echter iets naar voren, hebben getande friesvakken onder de goot en er liggen leien, geen pannen op het dak. And last but not least hebben ze geen decoratieve houten kajuit gekregen, maar een naar verhouding fors, gemetseld exemplaar met een getrapte top. Helaas moet nummer 20 die top tegenwoordig missen.

De Raad stelde in april 1896 de eerste delen van het uitbreidingsplan vast. Daaronder bouwblokken aan de Maria Louisastraat. Nadat die straat in augustus van hetzelfde jaar haar naam ontving, zou het tot 1900 duren aler Jan Rosier (Cornjum) en Wopke Terpstra (Jelsum) samen een bouwplan bij de gemeente indienen voor zes woningen ineens aan de westzijde. Ze zijn waarschijnlijk in de loop van het volgende jaar voor verkoop gereedgekomen. Beneden zijn de woningen van voor naar achter ingedeeld in een halletje, een lange gang met een trap met leuke gietijzeren spijlen en een keuken als uitbouw aan de tuinzijde. Naast de gang liggen een voor- en achterkamer, gescheiden door een alkoof die via suitedeuren in perspectivische "gepaneelde" dagkanten wordt betreden. Zo'n alkoof stond rond 1900 al stevig ter discussie vanwege het gebrek aan frisse lucht.

In de afwerking konden de bewoners natuurlijk hun individuele smaak laten gelden. Bij nummer 20 schuilt de verrassing direct achter de voordeur: drie schilderijen die, in tegenstelling tot het toen gebruikelijke Jugendstilachtige sjabloonwerk, zoals op de trap, met de hand zijn vervaardigd. De twee belangrijkste van op sokkels staande vazen met veldboeketten van onder meer klaprozen, korenaren en margrietten, afgezet tegen een van aard- en groenkleur naar luchtblauw verschietende achtergrond en omkaderd door een pergola en loofwerk in een soort overgangsstijl van neorococo en neo-Lodewijk XVI.

24. Maria Louisastraat 10-12

Deze panden op de hoek met de Verkorteweg zijn in 1900 verrezen als woning (10) en schilderswerkplaats (12) voor Klaas Willem Wits. Gesplitst van de werkruimte en verbouwd werd nummer 10 later eerst woning annex slagerswinkel en na de oorlog woonde en werkte er langdurig een schoenmaker. Het karakteristieke hoekpand is momenteel weer geheel als woning in gebruik.

De oudbouw, van architect W.C. de Groot, is in alle eenvoud voorzien van een verscheiden detaillering. De lastige hoek met de Verkorteweg wordt op aangename wijze gerond door een erkeruitbouw, thans winkelpui, en herhaling van motieven op het dak en in de gevels. Nummer 10 heeft een leidak., nummer 12 een pannendak. De topgevels kregen rolwerk en ornamenten in cementsteen. De werkplaats kende vroeger identieke gevels aan Maria Louisastraat en Verkorteweg.

De winkleletalages zijn in 1932 ontworpen door Heldoorn. De schoonheidscommissie eiste, dat de topgevel ook op passende wijze zou worden gemoderniseerd. Bepaalde financiële middelen hebben dit verhinderd ....

In de boogtrommels boven de ramen ziet men in geschilderd glas het bouwjaar en het schildersvak van Wits en de schoenlapperij van Lamsma afgebeeld. Nog onlangs troffen de huidige bewoners onder een pleisterlaag in de gang een fraai glastegeltableau met kleurige bloemmotieven aan.

25. Maria Louisastraat 15

Het springt onmiddellijk in het oog: vanwege de afmetingen en het overdadige hardsteen aan de gevel. Maria Louisastraat 15 verkeert ook in opmerkelijk originele staat; zelfs het ijzeren tuinhek met slangekoppen is nog aanwezig. Het neorenaissance-pand dateert getuige een gevelsteen uit 1901 en werd gebouwd in opdracht van timmerman Henderikus Arends. Hij kocht hier meermalen kavels op met de bedoeling er woonhuizen te stichten en te verkopen. Dit huis verhuurde hij vermoedelijk aan mr S.K. Thoden van Velzen, commies op de Provinciale Griffie.

Het huis, waarschijnlijk door Arends zelf ontworpen, is vier traveeën breed, waarvan het tweede de ingang bevat. De rechter traveeën zijn twee bouwlagen hoog, de andere slechts één onder een steile kap, waarin een dakkapel met een eenvoudige bekroning met bos is aangebracht. Oorspronkelijk stond op deze kajuit een obelisk. Het hoogste gedeelte ontving een zeer groot uitgevallen kajuitraam, bekroond door een tympaan en voorzien van wangen.

De voorgevel is rijk gedecoreerd met een basement, borstweringen, gevellijsten en een kroonlijst van hardsteen. Negblokken en sluitstenen boven de ramen zijn ook van dit materiaal. De hardstenen elementen kregen een extra accent door de wisselende toepassing van zwarte kleur. Het oorspronkelijk siersmeedwerk op de nok en de daken is evenals de balustrade van het lage gedeelte verdwenen.

De indeling van het huis is authentiek. Zo bevinden zich op de begane grond rechts van de lange gang de woonkamer, de salon en de veranda. Links lagen de minder belangrijke ruimten, zoals het ontvangkamertje en de keuken. De gang bevat evenals het portaal met tochtdeur, gemarmerde lambriseringen. De tochtdeur heeft geëts glas met Jugendstil-motief. De kamer-en-suite bezit nog stucplafonds met vruchten, druiventrossen en hoornen des overvloeds als decoratie. In beide kamers zijn de oude schoorstenen van zwart marmer bewaard gebleven. De trap naar boven bezit de authentieke geprofileerde leuning en houten spijlen. In de slaapkamers bevinden zich ook stucplafonds. Het pand is zeer bijzonder te noemen vanwege de oorspronkelijke gevel en het interieur.

26. Maria Louisastraat 2, Emmakade 8

Dit dubbele herenhuis is getekend door H.H. Kramer. Een blauwdruk vermeldt 9 februari 1912 en op 1 december in hetzelfde jaar was nr 2 al bewoond. Een korte bouwtijd voor zo'n vorstelijk en rijk gedetailleerd herenhuis. Aan de Maria Louisastraat zijn drie kozijnen op de gevelhoeken afgerond. Deze afronding loopt door in de balustrade, die transparant is gehouden om vanachter de balkondeuren van een onbelemmerd uitzicht op het kanaal te kunnen genieten. De entreepartij springt uit en is ter plaatse van het dak doorgetrokken en torenachtig beëindigd. Het tentdak hierop ontving aan de voorkant een charmante welving en wordt bekroond

door twee pironnen. De bovenlichten van de ramen zijn van gekleurd glas-in-lood voorzien. Alle dakvlakken zijn met leien gedekt.

De gevel aan de Emmakade heeft op de eerste verdieping een met leiden afgedekte erker. Ter plaatse van het dak eindigt deze als gevelklok.

Het interieur van nr 2 is op een enkel detail na verrassend gaaf. De belangrijke vertrekken hebben strak vormgegeven marmeren schoorsteenmantels met geglazuurde tegels; elk vertrek is van een andere tegelkleur voorzien. Binnen hangen voor de ramen de originele zonweringen van oprolbare houten jaloezieën. Zelfs bij een van de geronde vensters is zo'n constructie toegepast, maar hier horizontaal schuivend.

Emmakade 8 heeft een inpandig balkon met een transparant hekwerk. Ook bij deze gevel wordt de travee met de entree torenachtig beëindigd. De koperdekking op de voorzijde van het tentdak is een latere toevoeging. De entree heeft een luifel, waarvan het dakvlak doorloopt tot boven de erker.

Kramer's ontwerp behoort niet tot de uitbundigste in zijn oeuvre, maar is wat de detaillering betreft, vooral van het interieur, zeer smaakvol en geraffineerd.

27. Emmakade 4 en 6

In 1902 vestigden koopman Egbert Komter en echtgenote zich op nr 6. De architect van dit pand is vooralsnog onbekend. Meer dan bekend, als architect van het Nieuwe Bouwen, werd in elk geval hun zoon Auke, hier in 1904 geboren. Opvallend aan het pand is dat het gevelvlak met de entree is doorgetrokken boven de gootlijst en eindigt in een borstwering met kantelen. Een ander in het oog springend element is de driepasboog boven het grote raamkozijn op de eerste verdieping. De huidige erker met balkon is in de jaren-dertig aangebracht. Het interieur is in diezelfde tijd gewijzigd en geeft een goed beeld van de stijl van binnenbetimmeringen uit die periode.

Van Emmakade 6 is de bouwmeester eveneens onbekend. Als eerste bewoner vermelden de boeken de goud- en zilversmid Simon Bolman, vanaf 1906. In 1931 kwam het pand in handen van de familie Bokma, die onder andere de houtrijke serre aan de achtergevel liet vervangen door een strakke staalconstructie, waarvan het grote middenraam omhoog getakeld kon worden. In de jaren-zestig vestigde het Huiswerkinstituut Bronsgeest zich in dit pand en een aantal Leeuwarder jongelieden met een andere opvatting over studiediscipline dan hun ouders zullen zo hun herinneringen aan het pand hebben. De huidige bewoners troffen in 1985 een ruimte aan zonder keuken, badkamer, enz. De huidige paneeldeuren zijn afkomstig uit het pakhuis van de firma Bary (zie nr 15). Hoewel de voorgevel een zekere charme niet ontzegd kan worden, treffen we de verrassingen toch binnen aan, niet alleen dankzij de verzameling Art Déco maar ook omdat de bewoners erin geslaagd zijn het pand in de sfeer van die periode te brengen.

28. Emmakade 2, Kanaalstraat 1-3

Deze karakteristieke gebouwen dateren uit 1906 of kort erna. Toen werd namelijk,

enigszins vertraagd door verwickelingen rond een grondeigendoms kwestie, naar een plan van bouwexploitant A.G. van der Mey de Kanaalstraat geroid. De percelen langs de nieuwe straat, die de Kanaalsbrug en Achter de Hoven rechtstreeks verbond, zijn daarna snel in gebruik genomen. Op de hoek kwamen een gebouw met winkel- en bedrijfsruimte en een bovenwoning plus een zelfstandige woning aan het poortje.

Het fraaiste element is wel de bedrijfsdeurpartij in de westgevel, die ineens wordt omvat door een bijna complete rondpas van orangerode verblendsteen. Maar ook in andere onderdelen, door het gevarieerde en kleurige materiaalgebruik en als totaalbeeld heeft het pand architectonische kwaliteit en is het een goed voorbeeld van de modieuze bouwstijl rond 1900, een amalgaam van traditie en vernieuwing.

Het totaalbeeld wordt bepaald door asymmetrie, een gevelgeleding in terugwijkende en uitspringende delen van verschillende breedte en vensters van uiteenlopende maat, die het vrij grote gebouw opdeelt in kleinere eenheden. De samenbindende elementen in de compositie zijn aan de Kanaalstraat het gekanteelde middendeel met de woningentree en een trappenhuis en vooral de afgeschuinde en ook risalerende hoek die tot een toren uitgebouwd is. Deze steunt op hardstenen consoles en heeft een licht ingesnoerd tentdak met een bekroning van siersmeedwerk. De leien zijn helaas door shingles vervangen, maar de afgeknotte schilddaken hebben de kruisdekking van bijzondere rode leien van vermoedelijk keramisch materiaal behouden. Ook de grote winkelvensters met hun omkadering van geprofileerd en in zweeps slagmotief versierd hardsteen en bewerkte ijzeren lateien verkeren nog in originele staat.

29. Kanaalstraat 2-4 (brugwachterswoning en politiepост)

Directeur der gemeentewerken W.C.A. Hofkamp heeft zich veel moeite getroost om de wijk rond het Nieuwe Kanaal een zekere allure te geven. Daarvan getuigen bijvoorbeeld een plan voor een nooit gerealiseerd koffiehuis in rustieke landelijke stijl en de vier ontwerpen voor een brugwachterswoning bij de eerste Kanaalsbrug. Een ontwerp uit 1896 ging nog uit van een situatie zonder Kanaalstraat; de gemeente kon namelijk niet tot overeenstemming met de grondeigenaar komen over aankoop van de benodigde grond voor de aanleg. Met een nieuwe eigenaar lukte dit wel, zodat een nieuw ontwerp moest inspelen op de gewijzigde situatie. Een andere wijziging ten opzichte van het eerste ontwerp had wellicht te maken met de moordaanslag op een dienstbode aan de Emmakade op 15 december 1905. Deze gebeurtenis was voor de commissaris van politie aanleiding burgemeester en wethouders te verzoeken een politiehulp post buiten de Grachtswal te stichten. De mobiliteit van het korps was in die tijd gering (van criminelen overigens ook), zodat men bij calamiteiten niet snel genoeg ter plekke kon zijn. Op advies van Hofkamp besloten burgemeester en wethouders inderdaad de brugwachterswoning te combineren met een politiepост. Hofkamp verwerkte de nieuwe gegevens in nog drie ontwerpen, waarvan het laatste (voor hem helaas meest sobere) is uitgevoerd. Achter de gevel aan de Kanaalstraat liggen van links naar rechts: achter het ijzeren hek een open plaatsje met links een zandhok, een bergplaats voor gemeentewerken, één voor de politie en een privaat. Dan de laagbouw van de politiepост met twee lokalen (deze lokalen hebben ca 4,5 meter hoge plafonds en er is wel gesuggereerd dat de hoogte moest bijdragen tot het

imponeren van de cliëntèle). De lokalen staan in verbinding met een overdekte plaats waar zich twee cellen en een apart privaat voor arrestanten bevinden.

Vervolgens de eigenlijke brugwachterswoning (met twee verdiepingen), waarin achter de dubbele (nu verdwenen) deuren met halfrond bovenlicht een brandweertoren en een brancard waren gestald. In een vooruitspringend gevelgedeelte tenslotte is het trappenhuis ondergebracht en de deur van de bovenwoning opgenomen. Het geheel is voorzien van een topgevel. De brugwachterswoning heeft z'n entree ook in dit trappenhuis, maar aan de Emmakade. Deze bescheiden woning bestond uit een woonkamer, keuken, een open plaatsje met privaat en een slaapkamer met bedstede. De eerste bewoner vanaf februari 1908 was brugwachter A.S. de Jong. De woning op de begane grond heeft in de loop der tijden nogal wat veranderingen ondergaan en fungeert momenteel als een sfeervolle ruimte voor een antiekwinkel. Van de bovenwoning zijn vooral het trappenhuis en de kamers-en-suite nog vrij gaaf bewaard gebleven en door de huidige bewoners waar nodig en mogelijk weer in oude glorie hersteld. Opvallend zijn de plafonds in de kamers en opmerkelijk de schuifdeuren met dichte panelen, waarin men eerder glas zou verwachten. Het kwartronde balkon op de eerste verdieping is van later datum. Vergeleken met andere panden in de Oranje Nassauwijk is dit hoekpand betrekkelijk sober van uitvoering. Niettemin is Hofkamp erin geslaagd verschillende functies (met maar liefst vijf ingangen) tot een harmonieus geheel te laten versmelten.

Als een wachter houdt de voormalige dienstwoning een oogje in het zeil op een rijk gevarieerde wijk, die vrij gaaf haar eerste eeuwfeest nadert.

Colofon

Uitgave: Stichting Aed Levwerd, 1992
Redactie: Leo van der Laan en Johan Lichthart
Tekstbijdragen: Hendrik ten Hoeve, Jan Jongepier, Gerard Jorna, Peter Karstkarel,
Leo
en van der Laan, Johan Lichthart, Menno Pothof, Rita Mulder-Radetzky
Derk Jan Prins
Fotografie: Menno Pothof, Fries Scheepvaartmuseum, H.A. Rollema,
Gemeentearchief Leeuwarden en Monumentenzorg gemeente
Leeuwarden
Kaart: Cees Sträter
Druk: Dekker Drukwerken, Leeuwarden
Vormgeving: Dekker Drukwerken, Leeuwarden

De organisatie van de zesde Open Monumentendag in Leeuwarden en de uitgave van een begeleidend boekje zijn mogelijk gemaakt met financiële en andere ondersteuning van de gemeente Leeuwarden, de Leeuwarder Onderlinge, Koninklijke Koopmans Meelfabrieken, de Nieuw Apostolische Kerk, Antiek De Brugwachter, Maatschappij tot 't Nut van het Algemeen en andere instellingen en bedrijven.

De Open Monumentendag zou niet kunnen plaatsvinden zonder de welwillende medewerking van de eigenaars/beheerders van de opengestelde panden en de enthousiaste inzet van veel vrijwilligers.

Zie eens in die brede ramen

Open woonhuismonumenten in Leeuwarden 1993

Voorwoord

DE GEVELS VAN DE HUIZEN

*Gij, die uw kerspel hebt verlaten,
Bebouwd met hoeven, ver uiteen
Verspreid in drassig slib en veen?
Ja, 't is wel waard, het aan te staren
Dat hardsteen en dat beitelwerk!
Uw needrig rechthuis en uw kerk-
Hier stonden ze of het schuren waren;
Hier kosten menig' treflijk heer
Zijn marmren stallen vrij wat meer...
Zie, zie eens in die brede ramen!
Hoe breidt zich langs de spiegelruit
Het prachtgordijn in plooiën uit!
Een gouden beugel houdt het zamen;
Een kleed van dat gevlamd satijn
Kon wel uw dochters bruidstooi zijn...*

H.F. Tollens (1780-1856)

Of de dichter bij het schrijven van deze regels dezelfde monumentale woonhuizen op het oog had als die, welke vandaag het thema van de Open Monumentendag 1993 vormen, weet ik niet. Het zou kunnen: al zijn werk is in Leeuwarden verschenen. Duidelijk wordt echter wel dat dit soort panden destijds grote indruk maakten. Misschien nog wel meer dan nu: lopen wij niet dikwijls door de stad zonder dat we echte goed kijken, zonder dat we onder de indruk komen? Vandaag bestaat in ieder geval wel de gelegenheid de stad eens 'aan te staren'. Namens de Stichting Aed Levwerd, die deze dag organiseert, beveel ik het 'hardsteen en beitelwerk' van harte aan: ook zonder marmeren stallen en gouden beugels indrukwekkend genoeg.

mr. P.E. Mazel
voorzitter

Wandeling langs Leeuwarder woonhuismonumenten

'Zie, zie eens in die brede ramen!', spoort de dichter ons aan. Onder dat motto zijn op de Open Monumentendag 1993 in Leeuwarden zestien woonhuismonumenten opengesteld. Woningen, niet alleen met brede ramen maar ook met vensters van middeleeuws smal tot doorzonbreed modern. Afzonderlijke beschrijvingen vertellen wat zich achter die ramen bevindt en heeft afgespeeld. De beschrijvingen van de wandeling langs de huizen vertelt over wat zich spiegelt in die brede ramen: de stad, het geheel dat meer is dan de som van haar delen. De wandeling start in de Grote Kerkstraat bij het Gemeente Archief op nummer 29. Deze straat is met de

Nieuwestad de meest monumentale straat van Leeuwarden. De hooggelegen, vroeg-middeleeuwse verbinding tussen de Oldehoveterp en de noordelijke Nijehoveterp heeft dit niet alleen te danken aan het grote aantal rijksmonumenten (36) of de zeer uiteenlopende leeftijd van de bebouwing. Ook het licht slingerde en glooiende beloop van de straat, de wisselende matvoering en de enorme variatie in materiaalgebruik, detaillering, functies en vooral ook kleur spreken tot de verbeelding. Het gebouw van de Buma-bibliotheek, dat sinds 1971 het Gemeente Archief huisvest, is het jongste element in de straat. Een gebouw om zuinig op te zijn, zorgvuldig ontworpen door architect D.F. Wouda en daterend uit 1933/'34. Het is wat onbenoembaar van stijl, vooral traditionalistisch met vleugjes Art Déco. Recht tegenover het Archief bevindt zich op de hoek met de Bollemanssteeg het 'Grietmanshuis', het eerste woonhuismonument van deze route (1). Het buurpand op nummer 31, de kosterij van de Gereformeerde Kerk Vrijgemaakt, is het tweede woonhuismonumenten (2). Bijzondere woonelementen zijn de twee gasthuizen die de Grote Kerkstraat rijk is. Direct oostelijk van het Grietmanshuis staat het jongste gasthuis, de Hofwijck. Daarnaast, voorbij de Sint Anthonystraat, het oudste, het Oud Sint Anthoon. Ouden van dagen wonen er niet meer. In de jaren-tachtig zijn de gasthuizen voor de straat behouden gebleven door verbouw tot huurwoningen in eigendom van woningbouwverenigingen. Boven de ingang van de Hofwijck is in 1992 een nieuwe gevelsteen aangebracht door de Amsterdamse beeldhouwer Hans 't Mannetje. De voorstelling laat het gebouw van de Holdingastins zien, dat hier vroeger heeft gestaan. Voor de komst van de Hofwijck was er van 1693 tot 1756 de Landschapsmunt gevestigd. De vroegst bekende vermelding van het Oud Sint Anthony Gasthuis dateert uit 1425. Het huidige gasthuis verrees in 1878 onder architectuur van F. Stoett, nadat het oude complex geheel was gesloopt. Het Oud Sint Anthoon ligt precies binnen de grens van de terpnederzetting Nijehove: de Sint Anthonystraat, een in de negentiende eeuw gedempt grachtje dat tot 1435 zelfs nog het verschil tussen 'stadslucht' en 'feodaliteit' uitmaakte. Tegenover het Oud Sint Anthoon is een bijzonder spoor van de middeleeuwse wooncultuur te vinden. In de gevel van Grote Kerkstraat 43 bevindt zich een mysterieuze steen waarop een zaalstins met arkeltorentjes staat afgebeeld. Een steenhuis met een weergang voor defensieve taken? Zo'n stins had dan toch ook vaak de ingang op de verdieping en niet op de begane grond

zoals de steen laat zien. Bij de vernieuwing in 1762 liet steenhouwer Cornelis Noteboom zijn meesterteken achter het grootste raadsel van dit monument zetten; het jaartal '1171'. Een slip van de beitel? Want een onwaarschijnlijk vroege datering voor de stins die hier ooit gestaan heeft. We lopen verder de Grote Kerkstraat in en passeren het Frysk Letterkundich Museum op het nagenoeg hoogste punt van de noordelijke Nijehove terp. Daar net voorbij bevindt zich op nummer 69 'Het Wapen van Jerusalem', het derde woonhuismonument van de wandeling (3). Een eindje verderop in de Grote Kerkstraat, vlakbij het Jacobijnerkerkhof, staat een echte middeleeuwse zaalstins, het 'Pastoorshuis'. Geen arkeltorentjes, maar wel een fiere, herplaatste trapstoep die naar de woonverdieping boven de kelders voert. In de Middeleeuwen konden de stenen huizen hun vorm ook ontlenen aan de verdedigingsfunctie, die zij in meer of mindere mate hadden.

Aan het eind van de Middeleeuwen, die in de bouwhistorie tot omstreeks 1550 doorlopen, was dat zeker niet meer het geval. Als we na het Pastoorshuis onze weg vervolgen, om het Jacobijnerkerkhof heen lopen en bij het koor rechtsaf slaan, zien

we het laat-middeleeuwse Bij de Put 15, het vierde woonhuismonument van deze wandeling (4). Bij de Put ligt aan noordoostelijke rand van de Nijehoveterp. De straatnaam herinnert aan de openbare watervoorziening waarop de buurtbewoners hier vroeger voor de aanleg van de waterleiding aangewezen waren. Nog in de negentiende eeuw probeerde men na droogvallen nieuw water op diepere lagen aan te boren. Vergeefs. De plek van de sindsdien gedempte put wordt op de brede zijde van de straat gemarkeerd door eenvoudig metselwerk. Tot de verschrikkingen van de oorlog 1940-1945 was dit deel van de stad de buurt waar veel Joden woonden. In de Sacramentsstraat herinnert daar de Synagoge nog aan. We vervolgen onze wandeling door linksaf de Breedstraat in te slaan. Op nummer 44 staat het vijfde woonhuisnummer (5). Het pand is het enige hier beschreven monument waarvan de woonfunctie in het gevelontwerp een eenheid met de winkelfunctie vormt. De Breedstraat ligt in het verlengde van de Speelmansstraat. De straat voert ons licht glooiend van de terp naar de Nieuweburen. Hier lag tot het eind van de vijftiende eeuw de oude stadsgracht, dezelfde die we al passeerden in de Grote Kerkstraat. De Nieuweburen ontstonden toen Leeuwarden zich tussen 1481 en 1499 uitbreidde en nieuwe grachten en heuse wallen liet aanleggen. Vanuit de Breedstraat lopen we rechts de Nieuweburen in. Monsterlijk maar ook zeer bijzonder is op nummer 137 het pakhuis 'La Venezia'. Deze zware betonmonoliet is naar ontwerp van architect Hero Feddema in 1910/'11 zonder paalfundering emmertje voor emmertje gegoten in een bekisting die plank voor plank werd gemaakt. De ijssalon die op de begane grond is gevestigd, gaf dit uitroepteken van vroeg-moderne utiliteitsbouw zijn latere naam. We steken de Dubbele Pijp over en lopen bijna recht op Voorstreek 84 af, het zesde woonhuismonument (6). Op de oostzijde van de Voorstreek zijn we andermaal in een gebied waar tot 1435 de feodaliteit: de nederzetting Hoek, gedomineerd door de adellijke familie Cammingha. Even verderop in Voorstreek 106 bevinden zich nog de resten van de Sint Catharinakerk die de Cammingha's hier vermoedelijk al in de veertiende eeuw stichtten. De gracht is een gegraven verlegging van de Dokkumer Ee die oorspronkelijk iets westelijker de stad instroomde. Vanouds was dit een streek van kooplieden, markten en handel. De Voorstreek voert ons in noordelijke richting de stad uit. Het op één na laatste huis van de oude stad is Voorstreek 112, woonhuismonument zeven (7). Via Groningerstraatweg en Oostergrachtswal maakt de wandeling nu een uitstap langs de oude oostelijke stadsrand. Letten we op de woonfunctie, dan valt hier veel te beleven. In de richting waarin we lopen, beginnen we verkeerdt met de treurige, kale vlakke van de Hoeksterdwinger. Hier staat geen woningbouw, die er wel had moeten komen. De Hoeksterdwinger is één van de oudste bolwerken van de stad, al ontstaan bij de aanleg van de verdedigingsgordel tussen 1481 en 1499 en gemoderniseerd tijdens de uitbreiding en bastionering van de stad omstreeks 1600. De Hoeksterdwinger en de Amelandsdwinger zijn de enigste bastions in het oostelijke deel van de stad. Door een gewijzigd belang in de oorlogsstrategie van de Republiek werd de bastionering niet voltooid. De stad was in de negentiende eeuw dan ook één van de eerste steden in Nederland die tot ontmanteling van de veste kon overgaan. Ook de Hoeksterdwinger werd geslecht en op de vrij gekomen grond werden de Stadstimmer- en turfschuur gevestigd. Uit de Stadsturfschuur groeiden de bedrijven voor de stedelijke energievoorziening waarvoor stadsarchitect Justus Zuidema op de hoek van Groningerstraatweg en Bleeklaan in 1941 het administratiekantoor ontwierp gerealiseerd in 1949. Toen in de jaren-tachtig de overige bedrijfspanden aan weerszijden van de oude stadsgracht werden gesloopt, schreef men een prijsvraag uit voor een integraal plan voor deze gevoelige plek in de stad. De geconstateerde

bodemvervuiling zette een kostbare streep door de plannen, al werd wel het administratiekantoor ingericht met wooneenheden.

We steken voorbij het voormalige kantoor de Bleeklaan over en lopen naar Groningerstraatweg 34, woonhuismonument acht (8). Hier tegenover bevindt zich de nieuwbouw van het voormalige complex 'Werkmanslust'. In 1872 liet de socialistische bouwvereniging 'Help U Zelfen' daar 54 woningen bouwen door architect Jurjen Bruns. Het complex werd in de jaren-zeventig gesloopt en vernieuwd. We lopen terug naar de Bleeklaan en steken deze in. De tweede weg rechts is de Oostersingel die we inlopen op weg naar de Oostergrachtswal. Het Oostervijverpark, waar we langs lopen, is de herinnering aan de daar in 1826 aangelegde verswatervijver. Aan de overkant van de gracht zien we op de Amelandsdwinger de tussen 1827 en 1829 door stadsarchitect Gerrit van der Wielen gebouwde Prins Frederikkazerne liggen. Het gebouw werd in 1983 verbouwd tot wooncomplex voor één- en tweepersoonshuishoudens met aangepaste woningen voor gehandicapten. Op deze plaats in de stadsgracht veel woonboten waaronder op nummer 98 zelfs één met twee verdiepingen. De starten links voeren naar de Zeeheldenbuurt, waar nog tot na 1945 een erbarmelijke sloppenbuurt 'De Weerklink' stond. We passeren het Vliet en komen op de Oostergrachtswal, de zijde van de stad die niet gebastionneerd werd. Al vanaf de zeventiende eeuw stonden hier verspreide huizen aan de rand van de stad. Men zag er uit over de uitgestrekte weilanden. Voornamen burgers hadden er hun zomerhuizen. eerst na de opheffing van de vesting raakte de bebouwing verdicht tot een statige huizenrij. Een van die statige huizen is Oostergrachtswal 93, woonhuismonument negen (9). We keren weer terug in de oude stad door de Oosterbrug over te steken. Een betonnen brug in Art Déco-stijl met een eveneens betonnen, maar helaas wat verwaarloosd brugwachtershuisje. Tot de aanleg van een brug op deze plaats omstreeks 1900 was de noordelijker gelegen Vlietsterbrug de enige oversteek naar de stad vanuit het oosten. We lopen de Nieuwe Oosterstraat in. De straat ligt in het gebied waarmee de stad aan het eind van de vijftiende eeuw werd uitgebreid. Een winkelpromenade waar men aan de noordzijde op enkele panden nog de ouderwetse manier van huisnummering aantreft: de wijkletter B met een nummer. We steken de Tweebaksmarkt over en vervolgen de wandeling door de Oude Oosterstraat. Op de hoek met de Ossekop staat het 'huis met de gladde gevel'. Het is één van de oudste huizen in Leeuwarden. De gevel is gemetseld met afwisselende lagen van groene en gele geglazuurde bakstenen. In de jaren-twintig, -dertig en zelfs weer in de jaren-zestig waren er herhaalde plannen om de gezellige, maar smalle straat te verbreden. Dat alles is niet doorgegaan. Aan het eind van de straat kunnen we aan het profiel van de pijp over de Weaze en de Peperstraat zien hoe breed het had kunnen worden. We gaan hier rechtsaf de Groentemarkt op richting Brol en Over de Kelders. De Brol met Kelders en Over de Kelders is een zeer bijzondere plek in de Leeuwarder binnenstad. De pijp overkluist de samenvloeiing van Weaze en Ee. De Kelders aan de noordzijde zijn het oudste. In de vijftiende eeuw werd daar aan de steile rand van de zuidelijke Nijehoveterp een hoge straat met lage kade aangelegd, de Bierkade met kelders tot onder de aanliggende huizen. Tot 1685 stond op de Brol nog het Bierdragers Wachthuis. Ook de kaak of 'Pronkpaal' stond op de Brol. Al in 1654 komt op deze plaats het huis 'de vergulde Cath' voor. Die vergulde kat siert de gevel van Groentemarkt 1. Het gevelteken verwijst vermoedelijk naar de apotheek, die hier in oude tijden was gevestigd. De vroegere naam Spoocksteeg van de naastliggende steeg duidt er op dat het blijkbaar niet altijd pluis was in de omgeving van de Brol. Een stadslegende vertelt dat in

vervlogen tijden de katten op de Brol dansten. Dol geworden in de nacht verdreef een ziedende buurtbewoner de katten door hen een hamer toe te slingeren. Sindsdien dansen er geen katten meer op de Brol, maar de legende wil dat s' mans vrouw haar verdere leven met kreupele benen heeft gelopen. Naast de "Spooksteeg" op Over de Kelders 2 woonhuismonument tien (10). We vervolgen de wandeling door aan het eind van Over de Kelders linksaf de Minnemastraat in te lopen. De Minnemastraat voert over de zuidelijke Nijehoveterp. Aan het eind gaan we linksaf de Eewal op. Nummer 58 en 60 worden beschreven als woonhuismonument elf (11).

De Eewal volgt de loop van een aftakking van de Ee. De binnengracht werd in 1884 gedempt. De naar het water doorlopende kelders van sommige huizen raakten sindsdien in onbruik. Een aantal van die huizen met kelders zijn aan de zuidzijde te herkennen aan het ontbreken van de boomaanplant waarmee de Eewal gesierd is. Opvallend zijn de vele gevelstenen, waarvan de meeste overigens niet oorspronkelijk zijn. Wel en met recht authentiek is de steen in Eewal 43. De toepasselijke steen "Ik hakte een acte in steen" werd in 1990 door de notarissen Adema en De Lange geplaatst, die er tot 1993 kantoor hielden. We lopen over het Gouverneursplein langs het voormalige Stadhouders Hof en het Stadhuis naar de Weerd. De Weerd is net als de Eewal vanouds een woonstraat in de schaduw van Hof en Stadhuis. Maar meer dan op de Eewal hebben horeca en detailhandel hier hun stempel op de statige huizen gedrukt. Even voorbij de Bagijnestraat bevindt zich op Weerd 11 het twaalfde woonhuismonument (12). We vervolgen onze route door de Bagijnestraat. De straat dankt haar naam aan het klooster der grauwe bagijnen dat in 1510 van de terp Fiswerd ten noorden van de stad naar hier werd verplaatst. In de zeventiende eeuw werd de voormalige kapel voor de protestantse eredienst in gebruik genomen. De in 1684 verdubbelde kerk werd in 1845 onder leiding van de stadsarchitect Thomas Romein ingrijpend verbouwd met weinig respect voor haar verleden. Nadat de kerk in de jaren-tachtig van de twintigste eeuw voor de eredienst buiten gebruik werd gesteld werd het gebouw in 1990/'91 verbouwd en in 1992 in gebruik genomen als "Theater Romein", een hommage aan de architect wiens sporen uit de tweede helft der negentiende eeuw nog op tal van andere plaatsen in de stad en Friesland zijn te vinden. Bijzonder element in de Bagijnestraat en naast Theater Romein is het grote onderkelderde huis op nummer 57, het oude Fraterhuis van het Bagijnklooster. Beslist een huis met een respectabele ouderdom, waarover helaas nog maar weinig bekend is. Tegenover dit huis, toeval of niet, bevindt zich de Nieuwesteeg. Op Nieuwesteeg 5 en 8 bevinden zich de woonhuismonumenten 13 en 14. We zetten de wandeling weer voort door de Bagijnestraat. Aan het eind gaan we rechtsaf de Kleine Kerkstraat in. Bijna aan het slot van de wandeling komen we hier aan de rand van de derde oude bewoningskern van Leeuwarden: de Oldehoveterp. Al in de tweede eeuw na Christus moeten hier mensen hebben gewoond. De nederzettingen Nijehove, Hoek en Oldehove werden in 1435 tot stad verenigd. Tot in de zeventiende eeuw stond op de Oldehoveterp de Sint Vituskerk, de oudste kerk van Leeuwarden. Van deze kerk resten de scheve Oldehovetoren en het pastoorshuis van Heer Ivo. Dat huis op Grote Kerkstraat 7 is het vijftiende en laatste woonhuismonument van deze wandeling (15). Hier, waar in 1992 een speciaalzaak voor woonhuisinrichting werd gevestigd, kunnen we ook de dichter zijn vers laten eindigen:

"Zie, zie eens in die brede ramen..."

1. Bollemanssteeg 64. Het Grietmanshuis

Op de hoek van de Grote Kerkstraat en de Bollemanssteeg staat het Grietmanshuis. Een nieuwe naam voor een huis met een lange geschiedenis. De oostelijke kant van de Bollemanssteeg kreeg omstreeks 1600 een zelfstandig karakter. Aan de rand van de tuin van de Holdingastins, de latere Hofwijck, werd een huizenrij gebouwd. Op de plattegrond van Johannes Sems uit 1603 is te zien dat op de hoek van de Bollemanssteeg en de Grote Kerkstraat een fors, drie traveeën breed pand met een topgevel stond. Muren en balklagen van dit huis zijn terug te vinden in het Grietmanshuis. De eerste bekende bewoner van het huis was Doethe Aysgama. Door waarneming kwam in 1692 de buurman en bewoner van de Holdingastins, Georg Frederick baron van Schwartzenberg, in bezit van het huis. Zijn "gesamentlycke crediteuren" verkochten in 1679 het huis aan Hans Willem baron van Aylva. Het werd in de koopakte omschreven als "seeckere huysinge cum annexis bestaende in twee beneden camers, keuckens, voorhuis, back etc staende in de Grote Kerckstraet".

Baron van Aylva was in zijn tijd een beroemd man. Onder admiraal Michiel Adriaansz. de Ruyter maakte hij als kapitein op het schip Groot Frisia de tocht naar Chatham mee. Door zijn verrichtingen in het leger van de Republiek der Verenigde Nederlanden kreeg hij de bijnaam "den Ontzaggelijken Generaal". Tot 1737 bleven Aylva's eigenaar van het huis. Daarna werden Michael Onuphrius baron thoe Schwartzenberg en Hollandsberg en zijn vrouw Margaretha Maria van Gendt de nieuwe eigenaars voor "de somma van vierduisent drie hondert en seventien goudgulden en seven stuivers". Deze grietman van Dantumadeel en zijn vrouw kwamen door de koop in het bezit van een ingewikkeld samenstel van panden. Weliswaar met veel vertrekken, maar waarschijnlijk zonder de gewenste uitstraling. Het lijkt voor de hand liggen dat na 1737 een grote verbouwing plaatsvond, mogelijk door architect Anthonius Coulon (ca. 1682-1753), "bouwmeester van Syn Hoogheit" en leerling van Daniël Marot. De in Marot-stijl uitgevoerde kajuiten, die nog steeds het dak sieren, wijzen daarop. De huizen aan de Bollemanssteeg en de galerie aan de Grote Kerkstraat werden verbouwd tot een fors L-vormig gebouw van twee bouwlagen op hooggelegen kelders. De monumentale ingang met bordes kwam aan de Bollemanssteeg in een risalerende middenpartij. In de negentiende eeuw werd het huis aan de mode van de tijd aangepast. De gevels werden bepleisterd de ingangspartij gemoderniseerd en de achttiende-eeuwse rodenverdeling in de kozijnen vervangen door empirevensters, maar de uit het midden van de achttiende eeuw daterende hoofdvorm bleef duidelijk herkenbaar. De familie bleef het huis, toen bekend staand als het "Schwarzenberghuis", tot in de negentiende eeuw bewonen. In 1855 kocht jonkheer Tjaard Anne Marius van Andringa de Kempenaar het pand voor "veertienduizend vaderlandsche" gulden. Van Andringa de Kempenaar deed mee aan de tiendaagse veldtocht in 1830, was grietman van het Bildt en lid van de Provinciale Staten en de Eerste Kamer. Na zijn dood in 1870 bleef zijn weduwe Amelia Gerardina de Schepper het huis tot haar overlijden in 1906 bewonen. Het echtpaar Van Andringa de Kempenaar had drie zonen en zes dochters. Een van de dochters, jonkvrouwe Adriana Wilhelmina van Andringa de Kempenaar, werd op 26 december 1858 in het huis geboren. Zij stelde later uitvoerig persoonlijke herinneringen op schrift. Over haar geboortehuis schreef zij onder meer: "Het huis waarin ik woonde en geboren was, behoorde tot eene der grootste en ouderwetste van Leeuwarden en er grensde een ruim koetshuis met stalling aan, die door een

gang met het voorhuis verbonden waren". Na een bestemming als belastingkantoor en antiekhandel ging in 1990 de Stichting Het Grietmanshuis tot aankoop over. Na een eerdere restauratie in 1974 volgde een nieuwe herstelbeurt. Het exterieur onderging een gedaante verwisseling door het aanbrengen van een okerkleurige afdeklaag. Inwendig werden de monumentale vertrekken hersteld en in passende kleuren geschilderd. Van het interieur zijn vooral van belang de brede met marmer belegde gang en de twee royale vertrekken aan de Grote Kerkstraat. In de grote zaal, nu in gebruik als vergaderzaal, bevindt zich een mooi gebeeldhouwde marmeren schoorsteenmantel met een houten bovenbouw, waarin een spiegel binnen een gesneden lijst. Ook de onder het gehele pand aanwezige oude kelders zijn het vermelden waard. Het huis, waar zoveel grietmannen hebben gewoond, kreeg een nieuwe naam: Het Grietmanshuis. Door de geslaagde en zorgvuldige uitgevoerde restauratie is het een verrijking voor de Grote Kerkstraat.

2. Grote Kerkstraat 31

Hoe ver de bouwgeschiedenis van Grote Kerkstraat 31 teruggaat, is niet precies te zeggen. De eerste tot nu toe bekende eigenaar was Catharina 'Nitpheen' of Nitzen in 1688. De oudste delen zijn ook zeker zeventiende-eeuws, zoals stukken van de kap. In 1707 verwierf Ulbo van Aylva, grietman van Oostdongeradeel, het huis. Hij liet het in 1716 verbouwen. Vergelijken we de voorzijde met tekeningen uit 1722 en de late achttiende eeuw dan zou de conclusie kunnen zijn, dat het huis met zijn statige lijstgevel sindsdien onveranderd is gebleven. Het huis bestaat uit twee panden achter elkaar met de daknok evenwijdig aan de straat - op zolder zijn de afzonderlijke kapconstructies nog herkenbaar. De voorgevel wordt afgesloten door een bijzondere kroonlijst met vakken tussen gepaarde consoles. De deur in de opvallende entreepartij wordt geflankeerd door pilasters met vakken waarin zijlichten. De lichte, gecorniste architraaf rust op pilasterbeëindigingen met pluimen, schelp en kralenstreng in plaats van traditionele kapitelen. Boven de deur een fraai gesneden kalf met bovenlicht. Aylva besteedde ook zorg aan de inrichting. Bij de overname door advocaat U.H. Huber in 1758 waren er kamerbehangsels, schilderijen, spiegels en schoorsteenmantels, duidend op een voornaam interieur. In 1767 verwierf Hendrik de Kempnaer uit Harlingen het huis, waarna het lang in bezit bleef van de familie Van Andringa de Kempnaer. Een schoondochter, Tjallinga barones thoe Schwanzenberg Hohenlansberg, bezat vanaf 1840 jaren een pandje ten oosten, maar pas in 1879 werd dat door haar zoon Julius, oud-grietman van Doniawerstal, definitief en uiterlijk bij het grote huis gevoegd. Het kreeg een tweede bouwlaag en de twee gevels werden samengevoegd door verlenging van de daklijst en aanpassing van de ramen. Grappig is het dat de voorgevel van het grote huis toen vrijwel geheel opnieuw is opgetrokken, weliswaar met behoud van achttiende-eeuwse details en gevelindeling, maar ook met enige typisch negentiende-eeuwse decoraties. Na het overlijden van Julius in 1887 werd het complex gekocht door de Nederduits Gereformeerde Kerk. Het grote huis werd pastorie. In de oostelijke uitbreiding tekende architect Willem Cornelis de Groot voor de fraaie neorenaissance poort naar de kerk die achter in de tuin verrees. In 1978 kwamen kerk en woonhuis in gebruik bij de Gereformeerde Kerk Vrijgemaakt. Binnen is een aardige doorsnede van de interieurstijlen tussen 1716 en het eind van de negentiende eeuw te beleven; van een prachtige trap met barok gesneden balusters tot negentiende-eeuwse stucplafonds en een deur met in gietijzer gevat, gekleurd en geëtst glas aan het eind van de weer achttiende-eeuwse centrale marmeren gang. Bijzonder zijn de schouwen op de verdieping. Daar bevindt zich in de linker voorkamer een zogeheten

Engelse schouw met gobelin. De schouw in de rechter voorkamer heeft een schoorsteenstuk met bosscène. Het portret van Marijke Meu boven de schouw in de linker achterkamer is een hommage uit 1978 aan deze in Friesland zeer geliefde prinses.

3. Grote Kerkstraat 69. Het wapen van Jerusalem

Merkwaardig in de voorgevel van dit pand is de aanwezigheid van de voordeur van het linker buurpand, dat ooit bewoond werd door Thomas Romein, de bekende stadsarchitect van Leeuwarden - de familie Romein bezat rond 1840 Grote Kerkstraat 67 en 69. Hieruit kan afgeleid worden dat de entree van 67 zich in de zijgevel bevond toen het perceel 69 nog onbebouwd was. Ook het uitstulpend trappenhuis van nummer 67 vinden we terug in de interieurs van het *"Het wapê van Jeruslamen/Anno 1641 Herboudt Aer 1768"*. De naam is te lezen op twee gevelstenen tussen de ramen van de eerste verdieping. De negentiende-eeuwse T-vensters zijn bij een eerdere restauratie vervangen door de huidige zesruiters. Het voordeurkozijn is gevat in een geblokte omlijsting en heeft een nieuwe, speelse roedenverdeling in het bovenlicht gekregen. De licht getoogde bovendorpels van de kozijnen worden overspannen door hanekammen. De voorgevel wordt afgesloten door een kroonlijst met klossen met daarboven een schildak, waarin een kapel van jonger datum is aangebracht. Het interieur op de begane grond heeft zijn oorspronkelijke indeling nog gaaf behouden. De gang verbindt voor- en achtergevel met elkaar en wordt halverwege afgesloten door een charmante tussendeur met glas en een bovenlicht, beide in neorenaissance stijl. De voorkamerdeur heeft aan de binnenzijde nog verfijnd rococo snijwerk. Restant van de verbouwing uit 1768? De ramen hebben boven de gebogen vensterbanken nog achttiende-eeuwse luiken.

Van elders komen de schoorsteenmantel en het (spil)trapje naar de onderkelderde opkamer. Hierin treffen we een wel zeer smalle bedsteerimte aan, die volgens mondelinge overlevering gebruikt werd door de dienstmeid; zij had middels een raampje zicht op de tuinkamer. In de binnenmuur tussen kelder/opkamer en achterkamer zijn nog twee ramen aanwezig, wat doet vermoeden dat dit een achtermuur is geweest. Een bijzonderheid in de achterkamer is de schoorsteenmantel die gecombineerd is met een kast en rookkastje. Bij de inrichting van deze ruimte tot keuken is zorgvuldig rekening gehouden met deze historische elementen. De centrale spiltrap, die ook naar de opkamer leidt, heeft tot de eerste verdieping een lambrisering van panelen. Het gedeelte naar de zolder is later veranderd in een rechte steektrap. De eerste verdieping heeft niet meer zijn historische plattegrond maar nog wel het authentieke balkenplafond, net als de overige ruimtes in het pand. Op de zolder is de monumentale sporenkap grotendeels intact gebleven. Aanvankelijk had het pand aan de achterzijde een klein plaatsje. Dankzij het weren van de Heilige Koe op het gemeenschappelijke binnenterrein en dankzij grondaankoop hebben de huidige bewoners er een fraaie privé-stadstuin aangelegd, wat het exclusief wonen op het hoogste punt van de noordelijke Nijehove-terp zeer veraangenaamt.

4. Bij de Put 15

De steen in de witgepleisterde voorgevel van Bij de Put 15 vermeldt het jaartal 1619. Maar jaartallen zeggen niet alles en zo is het hier. Het voorname huis bevat veel oudere elementen. Met zijn respectabele bouw- en bewoningsgeschiedenis mag het pand tot de interessantste monumenten van Leeuwarden worden gerekend.

Zondermeer spectaculair aan Bij de Put 15 is heide diepe en hoge zadeldak. Een van de afmetingen krijgt met staand op het Jacobijnerkerkhof. Het dak wordt gedragen door een bijzondere sporenkap met dubbele krommers. De houten pen-gatverbindingen en telmerken op de gebinten duiden op een zestiende-eeuwse, laatmiddeleeuwse oorsprong. Telmerken werden vroeger met een guts in de balken aangebracht om de verschillende delen van de kap op de juiste plek te kunnen plaatsen. Ook op andere plekken vindt men zestiende-eeuwse bouwelementen. Aan de voorkant, een tuitgevel met frontonbekroning uit 1619, zijn dat de met korf- en segmentbogen afgesloten vensternissen op de verdiepingen. Maar fraaier is dat binnen op de begane grond en een deel van de verdieping de oude moerbalken en kinderbinten nog aanwezig zijn. Een goede kandidaat voor de stichting van het huis is Jacob Sybrants Auckama. Tussen 1542 en 1572 was hij regelmatig burgemeester van Leeuwarden. Aan het eind van de zestiende eeuw droegen zijn erven grondpacht voor het huis af. Een afbeelding op de stadsplattegrond van Pieter Feddes van Harlingen en aangetroffen sporen tijdens de restauratie in 1978 duiden erop dat Auckama's huis een trapgevel had, die in 1619 dus werd vervangen. In de zeventiende eeuw behoorde het pand lange tijd aan leden van de familie Harinxma thoe Slooten. Het huis moet een bijzondere plaats in de familie hebben ingenomen. Een boedelinventaris meldt dat er toen in de achterbovenkamer maar liefst 59 met name genoemde familieportretten hingen!. De familie Harinxma breidde het huis vermoedelijk uit met de zogenaamde "tuinkamer" links achter in de gang. Van 1708 tot 1735 werd Bij de Put 15 bewoond door Rixt van Andreae. Door haar huwelijk met Willem van Haren kwam het huis in de familie Van Haren. In 1730 breidde Rixt het huis uit met Bij de Put 13. De huizen werden verbonden met een doorbraak in de muur links voor in de gang tegenover de toegang tot de toenmalige voorkamer. Na de dood van Rixt vererfden de huizen op kleinzoon Willem van Haren. Deze fameuze dichter, staatsman en rokkenjager overleed in 1768 onder armoedige omstandigheden in Brussel. Vermoedelijk werden de doorbraak en de kamertoegang tijdens zijn leven voorzien van fraaie dubbele deuren met een gezwenkte omlijsting en sierlijk rococo snijwerk. Ze laten ons raden naar de voorname en uitbundige smaak waarmee de Van Haren hun huizen verder zullen hebben ingericht. Bij de Put 13 en 15 werden na 1768 verkocht en weer afzonderlijk bewoond. De rococo deuren naar nummer 13 werden pas in 1927 verplaatst naar rechts midden in de gang tot toegang naar de "voorhof" van de vrijmetselaarsloge. In de negentiende eeuw was het pand in bezit van verschillende eigenaren. In 1843 kocht G.H. Andreae het huis.

Hij bewoonde het met zijn gezin tot 1865. In 1978 werd in één van de achterraamen een ruitje aangetroffen waarin zijn zoons met vrienden hun namen hebben gekrast. In 1867 kwam de eerste Directeur van de Rijks Hogere Burgerschool, de Leidse professor Burger, met zijn gezin in het huis wonen. Zijn weduwe en tweede vrouw Maria Louise Suringar was de laatste bewoonster van Bij de Put 15. Zij overleed in 1927. Bij de Put 15 kwam daarna in eigendom en gebruik van de vrijmetselaarsloge De Friesche Trouw. De bekende Leeuwarder architecten en broeders-vrijmetselaar Hendrik Kramer en Andries Baart voerden nog in 1927 een ingrijpende restauratie uit. Op de begane grond werd de oude woonhuisplattegrond (brede doorlopende gang, voorkamer, keuken/stookplaats en achterkamer op kelder) gewijzigd voor de inrichting van een strakke, wat saaie "conferentiezaal met bibliotheek. De marmeren gang kreeg een portaal en achterin een trappenhuis in Art Déco-stijl. Hier bevindt zich een fraai glas-in-loodraam van de firma W. Bogtman uit Haarlem dat de

leerstadia van de leerling, gezelschap en meester verbeeldt. De gevels werden met behoud van de oude structuur stevig aangepakt. Aan de achterzijde kwam vrijwel geheel nieuw metselwerk in volle voeg. Aan de voorzijde werd de gevel voorzien van een witte pleisterlaag op een plint van betonpleister. Het fraaiste resultaat boekten Baart en Kramer op de verdieping waar zij de Tempel van de Loge bouwden en inrichtten. Voor het bijna hemelse gewelf moest een deel van de zoldering van moerbalken en kinderbinten wijken. De sfeervolle Tempel en de Loge-inrichting van Bij de Put 15 kunnen sindsdien echter als een zeer bijzondere bijdrage aan monumentaal en geestelijk Leeuwarden worden beschouwd.

5. Breedstraat 44

Wie Breedstraat 44 binnen en buiten even op zich laat inwerken, zal weinig moeite hebben om de drie belangrijke bouwfases te onderscheiden die het winkelhuis hebben gemaakt tot wat het nu is. De voorgevel is nog betrekkelijk jong: "1903", geeft de borstwering onder de dakkajuit te lezen. Maar als zo vaak in de historische binnenstad gaat achter de façade een structuur met een veel hogere ouderdom schuil. Het gedeelte direct aan de straat moet in de kern uit de zestiende eeuw dateren. De achtergevel van dit kleine huis stond, waarin de huidige woonkamer op de verdieping een verschil in vloerniveau van zo'n halve meter tussen voor en achter wordt overwonnen door een paar traptreden. Bij werkzaamheden in het trappenhuis is in 1993 ook een keurige bouwnaald in het metselwerk van de zijmuur aangetroffen-aan de buitenkant wordt deze naad door een pleisterlaag aan het zicht onttrokken. Het achterste deel van het pand zou wel eens een zeventiende-eeuwse uitbreiding kunnen zijn. Voor die datering pleiten de eenvoudige gesneden consoles waar de zolderingbalken in de woonkamer op rusten. De redelijk betrouwbare stadsplattegrond van Johan Sems uit 1603 laat aan dit zuidoostelijke gedeelte van de Breedstraat afwisselend panden met langskappen en dwarskappen zien. Helaas is lastig te onderscheiden welke het tegenwoordige nummer 44 moet zijn. De geringe diepte van het voorhuis kan erop duiden dat er aanvankelijk een dak met de nok evenwijdig aan de straat op heeft gestaan. In elk geval kreeg het voorhuis aan het begin van de twintigste eeuw een langskap, stellig tegelijk met de voorgevel. Die voorgevel is de blikvanger, een zeldzaamheid in de stad wat betreft materiaalgebruik en rijke uitdossing in de met de Art Nouveau en Jugendstil verwante vernieuwingsstijl. Het ontwerp toeschrijven aan Zijtse Siewert Feddema of diens zoon Hero Feddema is niet te gewaagd. Met zekerheid kennen we de bouwheer: Johannes Davids van der Pol, slager. In mei 1903 kwam het pand leeg te staan door het vertrek van Klaas Rozeboom Pot, de toenmalige uitbater van het Friese Koffiehuis, en op 15 maart 1904 trok Van der Pol er met zijn gezin in; de tien maanden tussentijd waren voldoende om de verbouwing uit te voeren. Het pand heeft de gebruikelijke stadswoningbreedte van drie raamvakken, maar de begane grond is ingedeeld en een winkelpui en een portiek met twee woningentrees; het schijnt dat het gezin van der Pol achter de slagerij woonde en dan kan de bovenwoning voor de verhuur bestemd zijn geweest. De pui rust op een geprofileerd hardstenen basement en is samengesteld uit houten stijl- en regelwerk met snijwerk, evenals de van Art Nouveau-passen voorziene woningdeuren. Winkelpui en portiek worden omlijst door hoekpenanten van wit en bruin geglazuurde baksteen met rood (!) voegwerk, die met hardsteen ornamenten zijn bekroond, en een ijzeren latei met decoratief beslag. Ooit droeg het borstweringveld boven de latei een tegelfries met het opschrift "vleeshouwerij". Ook voor het overige is de voorgevel op bijzondere wijze gedetailleerd. De laatste herinneringen aan het slagerij-interieur zijn vier fraaie

ruiten met geëtste voorstellingen in vernieuwingsstijlvormen: twee van een fruitschaal op hoge voet en een pauw uit de schuifdeuren en twee van een vaas bloemen uit de flankerende vaste elementen, die samen de scheiding tussen winkel- en woonruimte vormden.

6. Voorstreek 84

Dé ontdekking van het jaar op monumentengebied in Leeuwarden. Zo mag het fascinerende stijlplafond dat in de zomer van 1990 in het achterhuis van Voorstreek 84 werd aangetroffen, gerust betiteld worden. Een stucplafond in de trant van Lodewijk XV, genoemd naar de Franse herkomst, ofwel rococo, een benaming die afgeleid is van het meest kenmerkende siermotief; de grillig gevormde, schelpachtige rocaille. Het exacte bouwjaar van het achterhuis valt niet meer te achterhalen maar het zal ergens tussen 1755 en 1775 zijn geweest, toen de rococo hier in zwang was en het huis eigendom van Antje Heins Tichelaar. Antje Heins Tichelaar was al weduwe toen zij in 1750 voor de koopsom van 2310 goudguldens eigenaresse werd. Weduwe van koopman Pijter Blok, die kennelijk enig fortuin had gemaakt. Ze betrok het huis met haar kinderen, waaronder zoonlief Hein Blok die er later ook nog alleen woonde. In het Groot Consentenboek der Stad is een uitvoerige beschrijving van haar nieuwverworven bezit opgenomen. Daaruit geciteerd: "Agter de keuken een fraije kamer op de tuin uitsiende, in de kamer een schoorsteen, maar 't behangzel, de turfkoker en kachel behooren de huurders. Boven deze kamer een solder". Een achterhuis bestond dus reeds in 1750. De ruimte met het stucplafond strekt zich uit over de volle breedte en vrijwel de gehele lengte van het achterhuis. Het vertrek ligt meer dan een meter boven straatniveau, op een souterrain waar blijkens tegelrestanten een keuken was te vinden. Wellicht is deze keuken in de plaats gekomen van die in het voorhuis. Voor- en achterhuis stonden door een korte gang met elkaar in verbinding. Het plafond maakte deel uit van een complete aankleding van de vast voor representatie bestemde salon: deuren en lambrizingen met houtsnijwerk, eens chouw met een natuurstenen vloerplaat in accoladevormen, en ook een kien houten plafond met rocailles. Vermoedelijk waren er bovendien wandbespanning aangebracht. Het plafond is vanaf een houten kroonlijst koofvorming aangezet met hoekdecoraties van rankwerk en bloemguirlandes. Het vlakke deel wordt grotendeels omvat door een meervoudig geprofileerde lijst in zwierige vormen. In het veld allegorische figuren op wolken, die verwijzen naar onder andere het beroep van Pijter Blok. Centraal staat de Griekse godin van de wijsheid en de kunsten Athena met haar attributen (schil, lans en helm). Om zich heen heeft zij vier putti, blote engeltjes, verzameld. De putto boven haar in de gedaante van Hermes, de god van de koophandel, met gevleugelde helm en herautstaf; de linker putto met een papierrol waarop een wereldbol is afgebeeld; een derde, schrijvend in een schrift; en onder Athena een putto met een Jacobsstaf, een navigatie-instrument waarmee de wereldzeeën konden worden bevaren. Het modelé is wat verloren gegaan en de details vervaagd door de vele kalkbeurten die het plafond in twee eeuwen heeft gekregen, maar de artistieke kwaliteit blijft onmiskenbaar.

7. Voorstreek 112

De "huijsinge (..) alwaar de Metalen Clock uithangt", ook wel "Blauwe Clock"; deze typeringen zijn gevonden in de zeventiende-eeuwse verkoopaktes die Voorstreek 112 betreffen. Nadat bij de reformatie in 1580 alle kerkelijke bezittingen aan de Stad waren toegefallen, werd de grond naast de Catharinakerk verkaveld en vrijgegeven voor bebouwing. Het perceel direct ten noorden van de vicaire en de school kwam

rond 1600 in handen van "harre bargier en gordtmaker" Foppe Sijbiszn en omstreeks 1605 verrees hier de eerste bebouwing. De helft van de smalle steeg langs de noordelijke zijmuur, de nog bestaande Catharinabuurt, hoorde ook tot het perceel. Niet veel later werd in de tuin achter het woonhuis nog een schuur gebouwd. Niet alleen die schuur beperkte het gebruik van de tuin. Een koopakte uit 1710 maakt ook melding van "twee graven daer aghter, tot een thuintje gebruikt wordende en door een stackettinge afgeschut"; het was vermoedelijk een restant van het middeleeuwse kerkhof. De koopman Abelus van Echten, in 1710 eigenaar geworden, is waarschijnlijk verantwoordelijk geweest voor een belangrijk deel van de huidige verschijningsvorm van het pand. Uit die tijd zijn diverse sporen bewaard gebleven, waaronder enkele binnendeuren en delen van een monumentale kast- en bedstedewand in de voorkamer op de eerste verdieping. Ongebruikelijk is dat deze zowel de noord- als de westwand van de kamer beslaat. In Leeuwarden bevindt de bedstedewand zich gewoonlijk tegen de achterkant van het vertrek, in tegenstelling tot bijvoorbeeld West-Friesland waar hij zich meestal langs de zijwand van het vertrek bevindt. De wand was oorspronkelijk (Berlijns-)blauw geschilderd- een kleur die vooral in de periode 1730-1740 zeer in zwang was. Aan de binnenzijde was hij, zoals gebruikelijk, groen. Omstreeks 1800 wordt het pand beschreven als een "zeekere huizinge, tuin en pakhuis (..) met alles wat daar aan de aard-, band-, spijker- en nagelvast is, bestaande (..) in een royaal voorhuis, een peij-, voor- en agterkamer, een keuken, beneden nog een dito bovenkamer, turf- en linnen zolders, en groot vierkant pakhuis agter deeze huizinge, voorzien met zolder en vlieringe". De oorspronkelijke pakhuisfunctie van het achterhuis is nog duidelijk te herkennen aan de zijgevel. Tijdens de restauratie van 1992 kwamen de genoemde delen van de bedstedewand te voorschijn vanachter het behang op jute en de wand is toen in zijn geheel gereconstrueerd. Ook van de oorspronkelijke indeling en hoogte van de ramen werden voldoende sporen aangetroffen om ze weer in achttiende-eeuwse staat te kunnen brengen, overigens met een negentiende-eeuwse roedenverdeling. Alleen het fries van de bedstedewand berust op fantasie een noodzakelijke concessie, aangezien het treugbrengen van het oorspronkelijke balkenplafond zou betekenen, dat het fraaie, met hagedissen, vogels en andere motieven versierde stucplafond uit het midden van de negentiende eeuw opgeofferd zou moeten worden. Ook voor de gietijzeren kolommen die tijdens de winkelverbouwing tevoorschijn kwamen, is weer een plaatsje gevonden. Ze ondersteunen nu de luifel van de pui.

8. Groningerstraatweg 32-34

De Leeuwarder architect Piet de Vries (1897-1992) had het eigenlijk niet zo op rijen huizen. "Het huis in de rij heb ik altijd knellend gevonden", vertelde hij in 1980, terugblikkend op zijn werk. "Je krijgt alleen weer de grote lijn als je ze aan elkaar koppelt", stelde hij en daar is hij met de herenhuizen Groningerstraatweg 32-34 uitstekend in geslaagd. Het dubbele woonhuis dat hij in 1929 voor J. Boersma bouwde, mag gerust als een hoogtepunt uit zijn oeuvre worden beschouwd. Het huis stelt twee bouwlagen onder een zwaar zadeldak. De gevels zijn onderaan van bruin gesinterde baksteen gemetseld. De rest van de muren is in rood gemêleerde baksteen opgetrokken. De diep voegen zorgen voor mooie schaduwwerking. De symmetrisch ontworpen voorgevel bestaat uit twee elementen: de verticale, kubische ingangstraveeën en daartussen het risalerende, horizontaal belijnde middendeel met erkers en balkon. In zijn jonge jaren gebruikte De Vries in z'n ontwerpen regelmatig verticale volumens, die ver boven de dakgoot uitsteken, zoals bij de woningen

Groningerstraatweg 90-92. Nergens echter paste hij deze karakteristiek zo prachtig toe als hier, waar de vertikalen zijn uitgegroeid tot robuuste, brede ingangspartijen. Deze worden verlevendigd door deuren in rondboognissen, met daarboven smalle, boegvormige erkers. Grappig zijn de 'vlaggemasten' op deze erkers. Het zijn louter decoratieve toevoegingen, die de massieve vertikalen op ranke wijze de lucht in lijken te trekken. De entrees worden door bloembakken geflankeerd. De hoge bakken aan de zijkant benadrukken nog eens extra de afkadering van de gevel. De brede, onverdeelde erkers in het middendeel worden door een betonlatei afgedekt. Een horizontaal accent, evenals de doorlopende houten bloembak voor het balkon en de flinke dakgoot. De plasticiteit van de gevel wordt vergroot door de boegvormige erkerramen van de slaapkamers. Wanneer men het huis binnengaat door de voordeur, betreedt men een fraai betegelde vestibule met granieten vloer. Vanuit de hal daarachter kan men of naar de woonkamer-en-suite en de keuken of via de trap naar boven. Daar bevinden zich vier slaapkamers en een badkamer, die alle vanaf de "corridor" te betreden zijn. Op de zolder zijn nog eens twee kamertjes afgeschoten. opvallend is de fraai vormgegeven trap, waarvan de belijning door de lichtval via het dakraam een extra accent krijgt. De indeling van het huis is helder en praktisch en alles is door de architect met zorg en gevoel voor detail afgewerkt. De vries ontwierp zelfs een geometrische voortuin, die hij omsloot met een, destijds gebruikelijke, gemetselde tuinmuur.

9. Oostergrachtswal 93

Gedurende het laatste kwart van de vorige eeuw en de jaren tot de eerste Wereldoorlog zijn er aan de stadsranden, aan binnen- en buitenzijde, nogal wat gebouwen tot stand gekomen. Gebouwen met bijzondere functies voor de zich vernieuwde maatschappij. Maar er kwamen ook rijen woningen, geen rijtjeswoningen maar burger- en herenhuzen die onderling steeds iets in verhoudingen en versieringen verschillen. Daarom zijn de kaden en singels aan weerszijden van de stadsgracht zo aantrekkelijk geworden. Het rijkst uitgedoste herenhuis is ongetwijfeld Oostergrachtswal 93, waar in 1992 De Huismus is gevestigd werd. Het is in 1883 gebouwd voor een telg van de familie Dijkstra die fortuin in de handel in koffie en thee maakte. De Dijkstra's hadden aan de andere kant van de stadsrand, het laatste stukje Spanjaardslaan tussen Pelikaanstraat en Harlingerstraatweg, een groot villa met een buitenproportioneel grote tuin staan, die in de jaren-twintig weer is verdwenen. Ze hadden hun winkel aan de Groentemarkt en een pakhuis aan de Eewal. Al die panden waren ontworpen door de familiearchitect Hendrik Kramer, die ook voor een van de familieleden een enorme villa in Laren ontwierp. En dan hadden de Dijkstra's nog een groot herenhuis met bedrijfsruimte aan de Oostergrachtswal, dat al voor Kramers tijd door architect H.R. Stoett ontworpen was. Na de aanleg van het Nieuwe Kanaal werd dit het hoekpand van de Emmakade. Het is het pand waar thans het Baken zetelt. Het pand dat Kramer in 1883 voor Rients Hendriks Dijkstra aan de Oostergrachtswal ontwierp, valt vooral op door zijn decoratieve opsmuk. Architectonisch valt het ook al op omdat het bij de normale drie raamvakken een extra breed raamvak heeft met een bijzondere ruimtelijke geleding. Het pand springt zelfs een beetje opdringerig uit de rooilijn. er werd bij de bouw zelfs speciaal toestemming voor gegeven.

De gemeenteraad verleende op 4 april 1883 vergunning: "1° dat de voorgevel over eene lengte van drie meter veertig centimeter een voorsprong voor de rooilijn der belendende percelen heeft. 2° dat op eene hoogte van vier meter vijftig centimeter

boven den bovenkant der bestrating een erker of overdekt balkon is, waarvan de voorkant vijfenzeventig centimeter voor de gevellijn uitsteekt en 3^e dat voor de hoofdingang eene trede ter breedte van vijfenzeventig centimeter voor het gevelvlak op gemeentegrond is".

Bij de bouw van de erker werden risico's genomen. op 21 juli raadpleegde architect Kramer ingenieur Vermaas en bestelde dezelfde dag materiaal voor de bouw bij Van der Meulen. Op 9 oktober werden de consoles voor de erker geplaatst, een dag later de voer gelegd en pas op 3 mei 1884 werd de stut onder deze balkonerker vandaan genomen. "Zonder enig letsel", noteerde de architect opgelucht. We weten er zo veel van uit de dagboekjes van Kramer, die in de familie bewaard zijn gebleven. Zo weten we dat op 2 mei 1883 de aanbesteding plaatsvond en dat J. Ruding het werk gegund werd voor ruim 13 duizend gulden. Toen de bouw voltooid werd, bleek de bouwsom met architectenhonorarium ruim 18 duizend gulden te bedragen. Een aanzienlijke som voor die tijd. Er werden nogal wat bedrijven uit Brussel voor allerlei bijzondere onderdelen ingeschakeld. Daar in België had Kramer een deel van zijn opleiding gevolgd. Het decoratieve steenhouwwerk, de bewerkte betonnen kunststeen en het sierpleister kwam van de firma Francken. Pellerini frères leverden de fraaie mozaïekvloer van de vestibule en een Mechels bedrijf een grote spiegel. Het hang- en sluitwerk bestelde Kramer als gewoonlijk bij Meert & fils. Zelfs de meubels kwamen uit Brussel, van de firma J. en A. Wattig. De plint en borstweringen voor de benedenramen zijn bekleed met hardsteen. Verder zijn alle decoratieve elementen (die bijna geen ruimte meer laten voor wat baksteenvakken) vervaardigd van kunststeen, een soort beton, en van pleister. Zo zitten er boven de ramen plantenslingers en consoles ondersteunen daarboven weer een fries met tegelvlakken. Bij de bovenramen herhaalt zich een gevarieerd decoratief programma. Het vak rechts van de deur is extra breed. Beneden zit een driedelig venster, daarboven de grote versierde erker en daar weer boven een torenvormige opbouw met een omlijste, openslaande deur met een fraaie bekroning. op het dak hebben kammen van ijzer of zink gezeten. Die zijn verdwenen, maar verder is het pand aan de buitenkant nog in redelijk oorspronkelijke staat. Ook binnen is nog verrassend veel oorspronkelijks te vinden, meer dan gewoonlijk in panden van meer dan een eeuw oud. Van de ooit fraaie tuinaanleg met onder andere priëlen, een ontwerp van G.L. Vlaskamp, rest echter niets.

10. Over de Kelders 2

Een sobere voorgevel uit de negentiende eeuw kan veel verbergen. Een zeer gaaf woninginterieur in de neo-renaissancistische stijl van de late negentiende eeuw. Maar ook de onzichtbare, anecdotische geschiedenis van haar bewoners. Zo is het pand lange tijd bewoond geweest door een familie Hoekema, die er ook een bakkerij had. Van de Hoeksema's zijn door de geschriften van de in 1993 overleden dominee C.P. Hoekema aardige verhalen overgeleverd. Een huwelijk van Johannes Hoekema, meester-bakker en in 1733 tot keurmeester benoemd, met Klaaske Reinalda werd jarenlang door zijn ouders tegengehouden omdat ze "dat vrouwspersoon hielden voor een slof mesch, die nooit geschikt kon worden tot een goed Huishouden". Tegenwoordig, inmiddels al ruim een halve eeuw, heeft de familie Van der Borg hier een winkel in bedrijfskleding, De Werkman. De voorgevel is drie raamvlakken breed en drie lagen hoog en wordt bovenaan afgesloten door een stevige kroonlijst met fraaie dubbele consoles en decoratieve lijstjes. De hanekammen boven de vensters hebben blokken als versiering. Het winkelhuis staat bij de Brol, de pijp die in 1684/'85

in gebruik werd genomen als marktplaats. De bijbehorende diepe achterbouw ligt aan een doodlopende steeg. Deze "deurgaande of Spoocksteeg" (1685), na 1784 "Lombardsteegje" genaamd, verbond indertijd de Brol met de Heerestraat. Hier bevonden zich de ingangen van het vroeger door meer gezinnen bewoonde huis. De Hoekema's werden in 1699 mede-eigenaar van het pand. Op 21 februari kochten "Pieter Taekes Smalschipper op Amsterdam en Doedtie Hendrix echtelieden, Johannes Hoekema en Maria Lansenbergh, mede echteluiden in Leuwarden voorschr., sekere vijf seste parten in twee dedeijlde huijsinge cum annexix (..) staende en gelegen nevens de Brol op de hoek van de doorgaande steegh (..), wordende tegenwoordigh bij de echteluiden koopers beneden selfs, en Dr. van den Heuvel boven bewoont". Het overblijvende zesde part bleef eigendom van twee minderjarige kinderen van de verkopende partij. Nadat vader Hoekema er de brui aan had gegeven, zette zijn zoon Johannes de bakkerij voort. Ook toen het dubbelhuis in 1758 door verkoop uit de familie was geraakt - een deel aan Gerke Gerkens en Jan Lykles, het andere deel aan Johannes Snoek, weer een bakker, en zijn vrouw Elisabeth Meere - bleef er nog enige tijd een Hoekema, Enne, wonen. Deze koopman en handelaar in Delfts goed huurde "de intrek boven J. Snoek". Zijn oomzegger Petrus karakteriseerde hem aldus: "Enne. Zo verre ik hem gekend hebbe was hy van een onheblyk humeur. Wy bezogten hem zelden, en slegts maar terloops. Hij was een zotte Liefhebber van zyne Hondtjes, noemde die zyne kinderen, en kleede

's winters met een daar toe passende Rok. Hy was uit zyn aard wat mursig". Misschien geen wonder dat Enne nog lang ongehuwd bleef (tot zijn zestigste).

11. Eewal 58 en 60

Deze panden waren al eens te bezichtigen tijdens de monumentendag 1991. Ze zijn opnieuw opengesteld, om het resultaat te kunnen bewonderen van restauraties die in 1993 werden afgesloten. De gevelstenen in de voorgevel van Eewal 60 geeft als bouwjaar 1619 aan, waarbij opvalt dat de zes veranderd is in een acht. Wellicht werd er in 1819 verbouwd. De middelste rondboog is iets smaller dan de overige en doet vermoeden dat vroeger de voordeur zich hieronder bevond. Een belangrijke verandering op de begane grond is de opsplitsing van de doorzonkamer in een voor- en achterkamer, waarmee de historische indeling weer is hersteld. Hierbij is gebruik gemaakt van de kastenwanden van de eerste verdieping. Uit bouw- en verfsporen viel af te leiden dat ze vroeger tot één rococo bedstee/kastenwand behoorden. Deze wand uit ca. 1760-1770 is gereconstrueerd en geplaatst in de voorkamer op de begane grond boven de kelder. In de achterkamer op de eerste verdieping is de keuken gesitueerd. Deze kamer staat in open verbinding met de voorkamer, waar de negentiende-eeuwse gestucadoorde kachelnis is ontdaan van een later toegevoegde schoorsteenmantel en teruggebracht tot zijn oorspronkelijke 'poortvorm'. Als nieuw plafond is in deze ruimte gekozen voor stucwerk. Bij het aanbrengen daarvan kwam men ook vorige generaties plafonds tegen: zachtboord-, zeil-, planken- en balkenplafond. Een vernuftig aangebracht sierlijstje suggereert een rechthoekige ruimte hoewel de voorgevel scheef verloopt ten opzichte van de zijgevels. Eewal 58 werd in dezelfde tijd gebouwd als nummer 60 - een rondboog eindigt zelfs in het gevelvalk van de burens. De gevelsteen "De Jonge S. Jacob" is afkomstig van elders. De mansardekap uit het begin van de twintigste eeuw is in 1992 vervangen door een schilddak, zoals dat oorspronkelijk het geval was. Een koopakte uit 1734 omschrijft

het interieur als "bestaande in een voorhuis, voorkamertie daarin twee kassies, een fraije woonkelder met bedsteede, bottelarie en heerdstede, bierkelder en turfhok, een agterkeuken met een heerdstede en houtsolder daarboven, een plaatske met een uitlopend secreet en regenwatersbak sampt houten afdak, en kelderskamer met blauwe en witte steenen vloer benefens een ruim bedsteed, bottelarie en haardsteed, een bovencamer voorsien met bedsteed, kleerkast en heerdsteede, een agterbovenkamer met bed- en heerdsteede sampt klee- en turfsolderinge". Veel van deze elementen kunnen we nu nog terugvinden in het pand. Links van de verdiepte kelder (binnenhaard) loopt een gang, die uitkomt in de nieuw opgetrokken uitbouw die in de negentiende eeuw verbonden was met een achterhuis. Hierachter stond het voormalige betonnen archiefgebouw van de Raad van Arbeid, die tot 1973 was gehuisvest op nummer 56. Dit gebouw is in 1992 afgebroken om ruimte te maken voor een diepe tuin op de terphelling achter deze gaaf bewaarde en zorgvuldig gerestaureerde stadswoning.

12. Weerd 11

In een straatwand met overwegend winkelpuien valt Weerd 11 vrijwel onmiddellijk op door het uitgesproken woonhuiskarakter dat dit pand in de loop der eeuwen heeft behouden. Het pand kent een interessante bouw- en bewoningsgeschiedenis, die zich al aan de voorgevel laat aflezen. We vinden echter ook in het interieur en aan de achterzijde van het huis fraaie sporen terug. De oudste gedeelten van het huis kunnen gedateerd worden tussen 1550 en 1600. Aan de in de rode baksteen opgetrokken voorgevel valt uit die tijd ter hoogte van de wisseldorpels van de bovenramen de karakteristieke, op sierlijsten rustende uitkraging op. In de van geeltjes gemetselde achtergevel vinden we nog brede korfbogen boven de verdiepingsramen en de resten van zulke bogen juist boven de pleisterlaag van de onderpui en net tussen de vensterbanken der bovenramen. Een koopakte uit 1726 laat weten dat in dat jaar Jacobus Fenema en zijn vrouw op Oud-Oenemastate te Wirdum het pand verkochten voor ruim 3700 gulden. In 1719 hadden zij het gekocht voor nog geen 2650 gulden. Het huis, in 1726 bestaande uit "veel grote boven en benedenzalen en kamers, groote lugtige plaats, galderije, kelders, bak, put, uitlopende secreten, klee en turfsolders" was door hen dan ook "voor een groot gedeelte na de nieuwste maniere, met Engelse glaasen en raampden nieu getimmert". Aan de voorgevel is deze verbouwing te zien aan het soort baksteen van de onderpui en natuurlijk aan de gewijzigde ramen. Deze werden vergroot en kregen nu zogeheten hanekammen ter afsluiting. Op de eerste verdieping is deze vergroting goed te zien ter hoogte van de (grappige detail!) in de negentiende eeuw met verf getoucheerde zestiende-eeuwse waterlijsten. Daar verraden lasnaden in de kozijnen nog zichtbaar de oude afmetingen der vensters. Let wel, de hanekammen op de bovenramen zijn ook negentiende-eeuwse nep!

In 1781 verkochten de erven van Dr. Petrus Bourboom het pand. In de verkoopakte vinden we genoemd het portaal, de "gang met een marmeren vloer; waarin een kastje onder de trap" en de "agterhuisinge" aan de Bagijnestraat met de bijzondere "kelder-keuken: . Petrus had in het huis ook nog een "klok met speelwerk" en "schilderijen in de schoorsteenen van de beneden voorkamer en groote Agterkamer", maar die hielden de erven zelf (zie ook Nieuwesteeg 5). In de negentiende eeuw vonden verbouwingen plaats waarbij het pand zijn afgeknotte dak op de geblokte kroonlijst en de fraai omlijste dubbele deuren kreeg. Eerst in 1942 verloor het pand gedeeltelijk zijn woonfunctie. Het achterhuis en de

benedenverdieping werden toen ingericht tot kantoorruimte voor de Nederlandse Volksdienst. Sinds de restauratie in 1982 is Weerd 11 in gebruik bij antiquariaat De Tille als bedrijfspand en woonhuis.

13. Nieuwesteeg 8

Nadat eind zestiende eeuw aan de Nieuwestad een pand was afgebroken en op de vrijkomende kavel tussen Nieuwestad en Bagijnestraat de Nieuwesteeg werd aangelegd, was dit pand één van de eerste die aan de steeg werd gebouwd, met het voorhuis op het vroegere achtererf van Nieuwestad 73 en het achterhuis op dat van de Nieuwestad 75. In een koopbrief uit 1786, toen het huis voor 1900 goudguldens werd verkocht aan de weduwe van "fijnschilder" Sytse Roelofs Nicolai, werd het omschreven als "zekere deftige fraije en net betimmerde huizinge (..) bestaande in een vierkant voorhuis en houten vloer geblastonneerd, een fraije voorkamer meede met houtene vloer en schuiframen aan de straat, extra moderne besneeden schoorsteen met staande plaat en schilderstuk in dezelve en fraai behangen bedsteedt aen wederzijden met kasten (..) daar nevens een schoone agterkamer met houten vloer, Italiaansche schoorsteen met staande en leggende plaat (..) een trap bij 't voorhuis na boven (..) een agterkamer met houten vloer, Italiaansche schoorsteen met schilderstuk in dezelve, gaande voorts door een aparte deur daar nevens kasjes, een fraije roijaale vierkante voorkamer met houtene vloer en vier schuifraamten aan de straat uitzierende, fraaije Engelsche schoorsteen met schilderstuk in dezelve, leggende plaat en fraai behangen gelijk meede net betimmerd bedsteedt en provisiekasten met drie bijzondere deuren naast malkanderen, gaande door eene van dezelve tot gemak na onderen en de andere na boven (..)".

Het interieur is sindsdien niet meer wezenlijk veranderd. In de voorkamers op de begane grond en op de eerste verdieping zijn de bedsteewanden en schoorsteenmantels uit de late achttiende eeuw nog aanwezig. Vooral de schoorsteenmantel beneden is fraai versierd met onder andere drie engelenkopjes en boven de spiegel, die de plaats inneemt van het verdwenen schilderstuk, een ramskop. De schouw is uitgevoerd in Lodeijk XVI!-stijl, de bedstee- en kastenwand in rococo, al keren bepaalde onderdelen in beide interieurelementen terug wat er op wijst dat schoorsteenmantel en lambrizing uit dezelfde tijd kunnen stammen. Ook in de voorkamer op de eerste verdieping zijn de achttiende-eeuwse schoorsteenmantel en de bedsteekastdeuren bewaard gebleven. Mogelijk is het interieur nog ontstaan aan het einde van de periode 1722-1778, toen Sierk Nieuwenhuis, "geadmitteert landmeter en 's Landschaps Wijnroeijer", en later diens weduwe het huis bewoonde en in eigendom had. Het meest waarschijnlijk zijn de jaren 1778-1782, toen Salvus Postma, mr. glazenmaker, eigenaar en bewoner was. Na hem werd het huis door weer een ander eigenaar gedurende vier jaar verhuurd en het valt nauwelijks aan te nemen, dat iemand zo'n bijzondere verbouwing ten pleziere van een huurder laat verrichten. De vier raamvlakken brede gevel met een omlijste ingangspartij, opgetrokken in een in Leeuwarden weinig voorkomende rode baksteen, dateert eveneens uit deze periode en vormt een waardige pendant van het huis op nummer 5.

14. Nieuwesteeg 5

Museumwinkel Nieuwesteeg 5 is een woonhuismonument waarvan de stichting teruggaat tot kort voor 1600. Nadat de Stad omstreeks 1590 de Nieuwesteeg als

verbinding tussen Nieuwestad en Bagijnestraat had laten doorbreken, zijn vermoedelijk tussen 1594 en 1596 de timmerman Rutger Hetteszoon en zijn vrouw Sibbel Cornelisdochter de eerste bouwers geweest. De voorname uitstraling die het pand vooral op de eerste verdieping kent, heeft het te danken aan de Leeuwarder burgemeestersfamilie Bourboom. Leden van deze familie bewoonden het pand tussen 1665 en 1781. Als het pand in 1665 wordt verworven door Auckien Hiddema en haar echtgenoot de wijnkoper Pytter de Neeff wordt het omschreven als "seeckere onse huysinge, twee viercant hooch, sampt plaetse, tuyninge, keucken, back, puth ende gemack". Via de kinderen van Auckien uit haar eerste huwelijk met de wijnkoper Jacob Bourboom vererfde het huis in 1715 op de kleinzoon en latere burgemeester Jacob Bourboom. Het is vermoedelijk deze Jacob die het pand zijn charmante rococogevel gaf. De vijf vensters op de verdieping hebben prachtig getoogde bovendorpels en het centrale venster is voorzien van een fraai gesneden omlijsting. Hieronder heeft zich stellig op de begane grond de ingangspartij bevonden. Een vergelijkbare, op de begane grond nog onverstoorde gevel bevindt zich in Leeuwarden op Korfmakersstraat 15-17. In 1781 werd het pand door de erven van wijlen secretaris E. Bourboom verkocht aan de meester-geelgieter (= koperslager) Johannes Bon. Het huis werd toen beschreven als "een voorhuis, twee voorkamers aan de straat, een grote agterkamer voorzien met een schoorsteen (..), een dwarsgang, nog een kamer aan de straat, (..) een kelder en een keukentje (..) een plaats, waarop een prieel" en "boven drie kamers, voorts zolders en op dezelve afgeschutte kamertjes". Net las bij Weerd 11, dat eveneens in 1781 door de erven Bourboom werd verkocht (zie aldaar), bleef ook hier het schilderij dat zich boven de schoorsteen bevond in de familie. Van 1805 tot 1896 was het pand in bezit van de rijke winkeliersfamilie Ten Brink. Wanneer deze familie het pand in 1896 verkoopt wordt het een "slijterij in sterke drank" genoemd. De familie Ten Brink richtte daartoe onder andere de kelder in met een nieuw troggewelf en smeedijzeren rekken met sierlijk ornament. In 1901 vestigde K.L. Feenstra zich in Nieuwesteeg 5. Hij nam het pand in gebruik als kruidenierswinkel en woning Feenstra overleed in 1926, waarna zijn dochters het winkelbedrijf voortzetten tot 1973. Na de sluiting bleef de laatste van deze legendarische gezusters nog tot 1990 in het pand wonen. Daarna werden winkel en woonhuis, waarin vanaf ongeveer 1900 aan interieur en exterieur vrijwel niet meer was veranderd, aangekocht door makelaar C.H. Boomsma. Vooral door zijn toedoen werd het pand in 1992 door de Stichting Nieuwesteeg 5 geopend als Museumwinkel waar men een aardig beeld krijgt van het gruttersbedrijf uit vervlogen tijden.

15. Grote Kerkstraat 7 Heer Ivohuis

Het pand Grote Kerkstraat 7, beter bekend als het Heer Ivohuis, is een belangrijk Leeuwarder monument. Aan het gepleisterde en geschilderde exterieur is het niet te zien, maar het interieur herbergt zeer belangwekkende onderdelen. De eerst bekende bewoner van het huis was Heer Ivo Johannes, hoofdpastoor en later deken van het Oldehovekapittel. Kennelijk geliefd bij de Leeuwarders, want in een oud geschrift staat het rijmpje: "Heer Ief, heeft het volk lief". Heer Ivo Johannes was ook de naamgever van het Heer Ivostraatje. Stadsarchivaris Wopke Eekhof achtte het waarschijnlijk dat het huis in 1511 door de Martena's en Burmania's aan de kerk van Oldehove geschonken werd, waarna het "opghetimmert is tot een Pastoers huus". Heer Ivo bewoonde het huis waarschijnlijk tot zijn dood in 1581. Daarna werd het achtereenvolgens bewoond door leden van de adellijke familie Van Donia, Feye Tiercx Heidema en zijn zoon Tarquinius Heidema (advocaat aan het Hof van

Friesland), en Hendrik van Wyckel (onder andere ontvanger-generaal der lijfrenten en secretaris van Gedeputeerde Staten). Diens erfgenamen verkochten het huis aan de kamerheer van prinses Maria Louisa van Hessen-Kassel, jonkheer Robbert Hendrik van Hambroick, die het in 1766 weer aan de latere grietman van Ferwerderadeel, Imilius Josinus de Schepper en zijn vrouw Amelia Coehoorn van Scheltinga, verkocht. Toen zij er in 1785 afstand van deden kon het, waarschijnlijk op grond van familieverwantschap, genaard worden door vrouwe Georgina Grancoise Lycklama à Nyeholt en haar man Philip Hendrik Neering Bögel. Op 1 juni 1793 meldde de Leeuwarder Courant, dat Justitie een beloning van 1000 gouden Hollandse ducaten uitloofde aan hem "die Philip Hendrik Neering Bögel, ontvanger-generaal der floerenrenten van Friesland, die zich schuldig heeft gemaakt aan schandelijke landsdieverij en voortvluchtig is, in handen der Justitie levert". Uit zijn failliete boedel werd "de Heerlyke Huizinge" in de Grote Kerkstraat op 6 december 1793 verkocht aan de advocaat aan het Hof van Friesland, mr. Epeus Wielinga Huber en zijn vrouw. Hun zoon mr. Ulrich Herman Wielinga Huber en zijn vrouw, jonkvrouw Anskje Doyes Vegelin van Claerbergen, waren de volgende bewoners. Ook in de negentiende en twintigste eeuw kende het huis goed gesitueerde bewoners: onder meer een grietman, een predikant en enkele artsen. In de na-oorlogse jaren was het Heer Ivohuis lang in gebruik bij de uitvaartvereniging De Laatste Eer. In 1992 is de winkel Friso Design in het pand gevestigd. Uit de bekende plattegrond van Johannes Sems van 1603 is af te leiden, dat het Heer Ivohuis een langgerekt, diep huis was met een kopgevel aan de Grote Kerkstraat. De ingang lag aan het voorplein aan de oostzijde. Het huis had boven de begane grond een verdieping en een zolderverdieping. Onder de achterkamer lag een door een dubbel tongewelf overkluisde kelder, die nog altijd aanwezig is. op de verdieping van het oude huis zijn heel verrassend de laat-middeleeuwse moer- en kinderbalken met spreidsele en sleutelstukken met peerkraalmotief te zien. De huidige voorgevel werd in het tweede kwart van de achttiende eeuw opgetrokken. Hier kwam een nieuwe ingangspartij. Tussen Grote Kerkstraat 7 en 9 lag toen nog een pleintje, dat aan het eind van de achttiende eeuw bij Grote Kerkstraat 9 getrokken is. Omstreeks 1905 werd het huis nogmaals verbouwd, waarschijnlijk door architect W.C. de Groot. Het kreeg toen de huidige verschijningsvorm. De zijmuur werd gepleisterd, de voorgevel geveerd en de oude kap omgebouwd tot een kap in de vernieuwingsstijl. De roodgeglazuurde pannen op het voor- en achterschild, de keramische pironnen op de hoeken en de drie karakteristieke drielichtkajuiten getuigen hiervan. Ook de decoratieve glas-in-lood ramen zijn uitgevoerd in de vernieuwingsstijl. Bij binnenkomst valt eerst de monumentale, in rijke Lodewijk XVI-stijl uitgevoerde gang op, met marmeren vloeren en lambrizingen, gesneden deuren met bijpassende omlijstingen en door sierpleister gelede wanden en plafond. Boven het voorste paar deuren bevinden zich ronde holle nissen, waarin prachtig gemodelleerde putti "zweven". De grote benedenruimte was vroeger in twee kamers verdeeld. De stucplafonds met kwart-ronde hoekornamenten en centrale ornamenten zijn eveneens uitgevoerd in Lodewijk XVI-stijl. In het achterhuis is de kamer met het zware balkenplafond bedekt met sierpleister. In de erachter liggende keuken zijn tegeltableau's verwerkt. vanuit de keuken is via de oude spiltrap de met een dubbel tongewelf overkluisde kelder te bereiken. In een naar het oosten uitspringend deel van het huis bevindt zich het vermoedelijk omstreeks 1905 gebouwde trappenhuis met bovenlicht. De monumentale trappartij leidt naar de hal op de verdieping waar de moer- en kinderbalken en de zestiende-eeuwse sleutelstukken te zien zijn. ook de grote voorkamer op de verdieping is van een verrassende schoonheid. Het

belangrijkste interieuronderdeel is de gesneden schoorsteenpartij. Het is betreuenswaardig dat een vorige eigenaar het bijbehorende schilderstuk, een bloemstilleven met een rijkversierde lijst weggebroken en meegenomen heeft. Naast de grote voorkamer bevindt zich een smalle zijkamer. De verbinding ertussen wordt gevormd door een brede, gedrukte toog die gesierd is met rijk Lodewijk XVI-snijwerk, waarin blad- en bloemmotieven te herkennen zijn. Achter het Heer Ivohuis ligt een langgerekte en beschutte binnentuin.

Colofon

Uitgave: Stichting Aed Levwerd, 1993
Redactie: Leo van der Laan, Johan Lichthart en Derk Jan Prins
Tekstbijdragen: Terry van Ditmars, Hendrik ten Hoeve, Peter Karstkarel, Leo van der Laan, Johan Lichthart, Rita Mulder-Radetzky, Derk Jan Prins,
Hotso Spanninga
Illustraties: Paul Friedrichs, Menno Pothof, Jaap Spieker, Gemeentearchief Leeuwarden, Monumentenzorg gemeente Leeuwarden,
Prentenkabinet Fries Museum
Kaart: Cees Sträter
Druk: Dekker Drukwerken, Leeuwarden
Vormgeving: Dekker Drukwerken, Leeuwarden

De organisatie van de zevende Open Monumentendag in Leeuwarden en de uitgave van een begeleidend boekje zijn mogelijk gemaakt door financiële en andere ondersteuning van onder meer de gemeente Leeuwarden, Ritske Boelema Gasthuis, Sint Anthony Gasthuis, Maatschappij tot ' Nut van het Algemeen, ArtA, DHV Friesland, de Leeuwarder Onderlinge, Noordplan, Profiel PR, Seinen & Van Leeuwen en het Gemeente Archief Leeuwarden.

De Stichting Aed Levwerd dankt de eigenaars/beheerders voor de openstelling van hun pand en de talrijke vrijwilligers voor hun enthousiaste inzet.

Het Vliet. Een gribus met karakter en sfeer

Open Monumenten in Leeuwarden 1994

Voorwoord

"De Leeuwarder geslachten Flietstra en bij misspelling Vlietstra, evenals van der Vliet, hebben er hun naam aan ontleend. Behalve door fabrikanten en neringdoenden werd het Fliet voornamelijk bewoond door schippers en visschers, en zo verwondert het niet, omstreeks 1680 aldaar een bord aan te treffen met de voorstelling van een aantal vischhoeken en daaronder, "Hier maakt men allerhande hoecken op't Vliet. om gelt anders niet".

Zo beschrijft de oud-Leeuwarder N.J. Waringa anno 1938 in zijn nog steeds 'nijsgjirrige' krantenserie. *"Tussen Flie en Lauwers"* de band tussen mijn familienaam en het Vliet. Waringa spelde de naam van het Vliet hardnekkig met een "F". Wie naar de vroegst bekende spellingen kijkt - *"fleestera fenne"* in 1502 en *"Fleestra fenne"* in 1509 - ziet dat hij daar zijn recht toe had. Met deze vermeldingen moge ook de afleiding van de *"misspelling"* Vlietstra geïllustreerd zijn. Het opschrift op het bord uit 1680 toont ons echter dat ook de huidige spelwijze op oude tijden terug kan vallen.

De Stichting Aed Levwerd organiseert in 1994 voor de achtste maal in successie de Open Monumentendag in Leeuwarden. 25 jaar na de demping in 1969 koos de stichting de historische uitbuurt het Vliet tot thema.

De demping in 1969 heeft haar sporen nagelaten. Anno 1994 worden daar nog steeds discussies over gevoerd, ook in de Leeuwarder gemeenteraad. Het Vliet heeft bij velen in Leeuwarden een apart plekje in het hart. De Open Monumentendag 1994 biedt een goede gelegenheid de historie en nostalgie van het Vliet opnieuw te beleven.

Van harte aanbevolen,
J.G. Vlietstra
Wethouder

De één vond het *"bepaald een gribus"*, de ander sprak van *"karakter"* en *"sfeer"*. In 1965 besliste Leeuwarden over de demping van het Vliet. Het besluit werd niet snel genomen en ook niet zonder slag of stoot, maar wel overtuigend. In de Leeuwarder gemeenteraad waren 29 stemmen voor de demping en maar vijf tegen. In 1969 gingen de eerste bakken zand in de zo oude en respectabele waterstroom. Twee jaar later was de gehele demping een feit. Een ingrijpende gebeurtenis voor een eeuwenoude uitbuurt met een kleurrijke historie die in 1994 toch op veel plaatsen nog te bespeuren valt.

Vanouds werd aangenomen dat de Vliet, het stromende, vloeiende watertje dat het Vliet zijn naam gaf, de natuurlijke afwatering vormde van oostelijk en zuidelijk Oostergo. Een lang, traag door het landschap slingerend lint dat het water uit Oud- en Langdeel, Kurkemeer en Tijnje in een monding ergens bij het Naauw naar de toen nog bestaande Middellzee bracht. Nog zijn op het Vliet die trage, bijna rechte slingers te zien. Over de oorspronkelijke loop in de binnenstad bestonden echter twijfels. De haakse bocht die het riviertje naar de Voorstreek maakt in aansluiting op de Tuinen, kon haast niet natuurlijk zijn en duidde mogelijk op een verlegging van een ooit zuidelijker gelegen bedding. Deze bedding zou dan zijn vergraven ten gunste van de in de veertiende eeuw aangelegde stadsgracht - toen nog langs Tweebaksmarkt, Tuinen, noordelijke Voorstreek en verder.

In 1991 zette de Leeuwarder geograaf Meindert Schroor deze theorieën op de kop. In zijn opvattingen vormde de Potmarge de oorspronkelijke afwatering vanuit het zuidoosten en zou daarnaast tijdens de dertiende of veertiende eeuw het Vliet gegraven zijn. Kunstmatig dus - zie de rechte, dat is inderdaad niet al te meanderende loop. Voor Schroor moet het ontstaan van het Vliet vooral worden gezien in het verdwijnen van de Middellzee en het verplaatsen van de afwatering als gevolg daarvan.

Over de oorsprong van het Vliet is het laatste woord nog niet gezegd en geschreven. Algemeen wordt aangenomen dat sinds het graven van de veertiende eeuwse stadsgracht de loop van het Vliet van Schilkampen tot aan het Naauw niet meer is veranderd. Des te meer haar omgeving.

In de oude papieren duikt de naam van het Vliet voor het eerst op in het prille begin van de zestiende eeuw. In 1502 en 1509 is er sprake van een "*fleestera fenne*", respectievelijk "*Fleestra fenne*". Ook in 1509 vinden we een "*gued oppa fleet*" en worden een "*heercke*" en "*vopka*" "*bij fleet*" genoemd. De eerbiedwaardige stadshistoricus Eekhoff verhaalde nog van het testament van Lutzie Harinxma uit 1520 als vroegste vermelding. Daarin is sprake van land "*bij dat Fleet*".

Het Vliet werd nu als streek op zich beschouwd. Een streek die overigens niet meer rechtstreeks met de stad verbonden was. De in macht toenemende stad had zich tussen 1481 en 1494 van een nieuwe en grotere vesting voorzien. De toen gegraven Oostergracht vormt in 1994 nog steeds de westgrens van het Vliet. Er lag echter in 1494 nog geen brug over de gracht.

De streek rond het Vliet werd wel tot het rechtsgebied der stad gerekend, al was dat lang niet voor iedereen even vanzelfsprekend. Tot 1435 hoorde het Vliet nog tot Leeuwarderadeel, waar de macht van de ten noorden van het Vliet op Camminghaburg wonende Cammingha's groot was. De Cammingha's en Leeuwarderadeel probeerden de zeggenschap die de stad vanaf 1435 over het Vliet kreeg, aan te vechten en te bemoeilijken. Een strijd die eerst definitief werd beslist in 1515 in het voordeel van de stad middels een ordonnantie van de toenmalige landsheer.

Van de Cammingha's wordt aangenomen dat zij in de vijftiende eeuw aan de noordkant van het Vliet vanuit Hoek huizen lieten bouwen in concurrentie met de stad. Ook aan de zuidkant langs de Tuinen ontstond toen bebouwing. Hoe ver de

huizenrij zich vóór 1500 langs het Vliet uitstrekke is niet bekend. De aanleg van de gracht deed de bouw en bedrijvigheid langs het Vliet echter geenszins stagneren, haast integendeel.

Een eerste beeld van de vroegere bebouwing krijgen we op de kaart van Jacob van Deventer uit omstreeks 1560. Langs het Noordvliet strekt de bebouwing zich al uit voorbij de Cambuurstraat, waar een pad en een opvaart naar de Camminghaburg de huizenrij onderbraken. Aan het Zuidvliet lag de oostelijke grens bij de molen die reeds in 1541 wordt vermeld als korenmolen in de Buweesterfenne en stond op de plek waar in 1994 de oude Gemeenteschool zes staat. Het Molenpad ontleent er zijn naam aan. Ook op het Noordvliet zien we een molen tussen de bebouwing en dat toont wel aan dat sinds de aanleg van de stadsgracht een heuse uitbuurt was gevormd. Behalve van molens is er in deze tijd sprake van scheepswerven, een zoutkeet, pot- en panbakkers en tichelwerken, onder meer bij Kleyenburg. De stenen voor de Oldehove werden op zo'n tichelwerk aan het Vliet gebakken.

De ontwikkeling van het Vliet werd door de stad in die tijd beslist beïnvloed. Enerzijds was de streek een uitstekende plaats waar zich beroepen en bedrijven konden vestigen die vanwege hun hinderlijkheid voor het milieu of brandgevaar maar beter buiten de stad konden blijven. Anderzijds dreigde op het Vliet de voortdurende vestiging van lieden die zich aan de gildebepalingen wilden onttrekken en toch van de verdiensten en voorzieningen van de nabije stadsgemeenschap wilden profiteren. Een dubbelzinnige situatie dus, die de verhoudingen tussen stad en uitbuurt soms verstoorde.

In 1560 lag er nog steeds geen brug over de gracht. Wel is er een brug tussen Noord- en Zuidvliet in het westelijk gedeelte van de streek. Omstreeks 1610 werd bovendien de Boomsbrug over het Vliet gelegd, direct aan de oostzijde van de stadsgracht. De nieuwe brug ontleende zijn naam aan de tolbomen die er voor lagen en de stadsgracht van het Vliet afscheidde. Een poging van de Vlietsters in 1636 om zelf een brug over de gracht te financieren mislukte. Om in de stad te komen moest men nog tot in de negentiende eeuw gebruik maken van een pontje of lopend over het pad langs de Oostergracht naar de Hoekster- of Wirdumerpoort.

In het midden van de zeventiende eeuw omschreef de uitgever Johan Bleau het Vliet als een *"voorstadt aen d'oostzijde [met] vele fraye huysen en tuynen [...] Vliet genaemt naer een graft [...], die daer deur loopt, en als een haven voor de schepen is"*. De beschreven welvaart was in zoverre betrekkelijk dat Gedeputeerde Staten in 1625 hadden bepaald dat alle bouwwerken buiten de toen net vernieuwde vesting in geval van oorlog op afbraak stonden. Een indertijd niet ongebruikelijke voorwaarde, die omstreeks 1670 tot benauwde jaren voor de Vlietsters leidde. Toen dreigde de Bisschop van Munster de noordelijke gewesten binnen te vallen en stad en provincie werkten serieus aan uitvoering van het in 1625 verordonneerde. Toen de aanval in 1672 bij Groningen gestopt werd, konden de *"fraye huysen en tuynen"* gespaard blijven.

Tot de negentiende eeuw moesten de bewoners van het Vliet veel van hun voorzieningen zelf verzorgen. We zagen al dat men zelf een brug over de gracht wilde betalen. Ook moesten de Vlietsters voor het onderhoud van hun eigen armen zorgen. Behalve de Boomsbrug, immers een tol voor de stad, moest men verder ook

de oeververbindingen tussen Noord- en Zuidvliet zelf bekostigen. In 1659 werd de Witte Brug gebouwd, mogelijk ter vervanging van de oude brug en gelegen ongeveer ter hoogte van Vliet 48 anno 1994. In 1702 plaatste men de Blauwe Brug, anno 1994 in de buurt van de Noordvlietstraat. De aanleg van deze brug duidt er al op dat de bebouwing van het Vliet in de zeventiende eeuw in oostwaartse richting opschoof. Naast de al genoemde bedrijvigheid vinden we nu ook een lijmziederij, een leer- en een volmolen en een hout- en oliemolen. Dat men zich op het Vliet nu ook zorgen ging maken over het gevaar van een zich snel verspreidende brand, moge daaruit blijken dat in 1681 de huizen van brandemmers werden voorzien. In 1712 kwam er zelfs een brandspuithuisje bij de Boomsbrug op kosten van de stad. In 1682 kwam er enig toezicht op het bouwen en werd een rooilijn vastgesteld.

Aan het eind van de achttiende eeuw maakte de bevolking van de uitbuurten ongeveer een zesde deel van de stadsbevolking uit. Bedrijvigheid met daarbij behorende bewoning waren in deze tijd krachtig toegenomen. Een fraai voorbeeld van een bedrijfscomplex met woningen was de succesvolle onderneming van Pieter Luytjens van der Meulen, die in 1752 de runmolen 'de Jonge Fenix' liet bouwen. Door zulke activiteiten had het Vliet zich omstreeks 1800 in de lengte, maar ook aan weerszijden in de breedte uitgebreid.

Stadshistoricus Eekhoff spreekt van het ontstaan van "*een menigte van stegen*". Die menigte nam nog toe in de voor het Vliet voorspoedige negentiende eeuw. Vaak blijkt uit de namen van die stegen iets van de bedrijvigheid aan het Vliet. Zo herinnert het Keetwiltje aan de door Pieter van der Meulen gestichtte zoutkeet, en verder vinden we een Bezemmakerssteeg (1757), Zeilmakerssteeg (1749) en een Tuinmanssteeg (1843). Ook de namen van eigenaren worden genoemd. Pietersburen, Poppeweg en Kleyenburg herinneren daar in 1994 nog aan. In 1584 vinden we al "*Syuert Cleyenborchs tichelwerk*". De Poppeweg verwijst mogelijk naar de lakenkoper Popke Harmens die in 1711 ter plaatse woonde. In 1765 wordt de brug aldaar "*Poppe brugge*" genoemd, terwijl het gemeentebestuur in 1877 besloot de bij die brug gelegen Touwpluizersbuurt "*wegens de ongunstige klank*" om te dopen in Poppebuurt. Het wonen in de steeghuisjes was niet altijd even proper.

In de negentiende eeuw konden de Vlietsters zich eindelijk burgers met gelijke rechten van de stad noemen. Het Stadsbestuur zette zich nu ook in voor de voorzieningen op het Vliet. In 1829 werd bestrating aangelegd en in 1839 kwam er straatverlichting en een nachtwacht. Ook het onderhoud der bruggen werd door het Stadsbestuur overgenomen. Toch duurde het nog tot 1859 eer het Vliet eindelijk door een brug over de gracht direct met de stad verbonden werd. Een jaar later werden ook de Boomsbrug en Witte Brug vernieuwd. De Witte Brug werd toen verplaatst naar een plek tegenover Zuidvliet 158. In 1861 werd de doorvaart verwijd en kwamen er kades en walmuren. De stoommachine die in 1867 in het gruttersbedrijf van een zekere Koopmans werd ingezet, was een nieuwigheid op het Vliet. Ook de scheepvaart kwam in de ban van deze machine en dat maakte dat het Vliet in de laatste jaren van de negentiende eeuw langzaam te klein werd voor de groter wordende boten. Reeds in 1882 werden er plannen gemaakt om hierin te voorzien en zo werd in 1895 het Nieuwe Kanaal tussen stadsgracht en Schilkampen voor grotere schepen geopend.

De aanleg van het Nieuwe Kanaal en vooral de ontwikkeling van een nieuw oostelijk stadsdeel, kan gezien worden als het begin van het einde van het Vliet als karakteristieke uitbuurt. Van dan af zal haar positie in hoge mate beïnvloed worden door de groeiende stad en de zich oostwaarts uitdijende stadswijken. Een ontwikkeling waarin het Vliet als oud historisch lint tot in 1994 nog niet echt haar plaats heeft kunnen vinden.

In het uitbreidingsplan van de architecten Stapenséa en Hylckama Vlieg uit 1917 is het Vliet al geheel omsloten door nieuwe wijken. Het plan voorzag in een paar ontsluitingen en verder vormde het Vliet vooral een barrière voor mogelijke noord-zuid verbindingen. Eén zo'n verbinding lag er in 1917 nog maar net: de Bleeklaan, bedoeld als tracé voor een tramlijn naar Veenwouden. Een eerste verkeersplan dat niet doorging en toch haar sporen op het Vliet naliet. Voor een rondweg was een oostelijker traject bedacht, dat ter hoogte van de Javastraat met een brug over het Vliet geleid zou worden in aansluiting op een fraai plein bij een noordelijker gedacht sport- en evenemententerrein. In 1922 wordt de rondweg nog oostelijker gepland. In 1994 herinnert de Nieuwe Poppeweg nog aan dit plan. Pas in de plannen uit de jaren-dertig krijgt de rondweg de ligging zoals we die in 1994 in Franklinstraat en Archipelweg herkennen.

In de plannen vóór 1940 speelde het verkeer al een belangrijke rol. Voor het Vliet betekende dit verbetering van de bruggen met als belangrijkste gebeurtenis de vernieuwing van het bruggencomplex bij de stadsgracht in 1938. De Vlietsterbrug werd verlegd naar de zijde van het Noordvliet om zo samen met een nieuwe zwaairom bij de Tuinsterbrug de invaart tot het Vliet vanuit het zuiden te vergemakkelijken. Belangrijk voor het Vliet was verder dat al in deze tijd gewezen werd op het verschijnsel 'city-vorming'; verplaatsing van de woonfuncties naar de wijken en de aanwas van werkfuncties in de binnenstad. Hierin ligt de kiem van de plannen die tot de demping van het Vliet leidden.

Om aan de problemen rond de 'city-vorming' het hoofd te bieden presenteerde de Rotterdamse stedenbouwkundige Kuiper in opdracht van het gemeentebestuur in 1959 een structuurschets voor de binnenstad. Hierin was voorzien in een spectaculair wegenvierkant om de oude stad. Kuiper stelde dat de Oostergracht wel gedempt kon worden en dacht aan de Emmakade en het Cambuursterpad als aansluitingen voor de oostelijke wijken.

In de daaropvolgende jaren leidde een complex van factoren naar het besluit van de gemeenteraad in 1965 om het Vliet te dempen. Zo gaf Koopmans Meelfabriek het gemeentebestuur te kennen wel te willen verhuizen. Minder scheepvaart dus. Bovendien was de staat van de walmuren op het oostelijk Vliet bar slecht en waren de bruggen aan vervanging toe. Dringend was vooral de situatie bij de Poppebrug waar de nieuwe rondweg over heen zou komen en de PEB graag een dam zag vanwege een nieuw koelwatercircuit voor de naastgelegen centrale.

Demping van de Oostergracht vond men inmiddels toch wel ver gaan, maar demping van het Vliet werd een aantrekkelijke optie. In november 1965 moest de gemeenteraad beslissen. Demping zou fl 75.000,00 duurder zijn dan instandhouding en verbetering, maar relatief een goedkope verkeersweg voor het oosten van de stad opleveren. Burgemeester Adriaan van der Meulen dacht dat zelfs zijn voorvader

Pieter Luytjens daar trots op zou zijn. Verbinding, kostenbesparing en betere mogelijkheden tot sanering van de omliggende buurten deden de raad uiteindelijk met 29 tegen 5 stemmen tot demping besluiten. Een besluit dat de door de meeste bewoners van het Vliet volledig werd gedeeld.

Omdat Monumentenzorg de demping aanvankelijk blokkeerde kon eerst in 1969 met de uitvoering worden begonnen. Een jaar later laaiden in de raad opnieuw de discussies over het Vliet hoog op toen de gebouwen van Koopmans Meelfabrieken aan het Noordvliet aangekocht werden. Alsnog werd gepoogd het Vliet tussen Bleeklaan en stadsgracht open te houden, maar het overgrote deel van de raad koos voor beleidshandhaving.

Het gemeentebestuur had vergaande plannen met het Vliet. Een door de dienst Openbare Werken in 1968 ontwikkelde schets voor een bestemmingsplan toont zelfs een doorbraak van het Zuidvliet naar het Molenpad ten behoeve van een nieuwe verkeersaansluiting met het Droevendal. De Molenpadbuurt zou zelfs geheel gesloopt worden. De oppositie in 1970 kan gezien worden als de voorbode van nieuwe ideeën over stadsontwikkeling en -vernieuwing. Omstreeks 1975 waren de onzalige plannen voor het Vliet na de demping van de baan. De enigste verdienste van de schets uit 1968 mag daarin gezien worden dat het Vliet en aanliggende buurten in één planconcept werden benaderd. Anno 1994 is daar nog steeds geen sprake van en dat is jammer. Nog steeds oogt het Vliet rommelig, versnipperd in maar liefst acht bestemmingsplangebieden en gebiedjes. Met gaten in de huizenwand, geslaagde en mislukte nieuwbouw, mooie en lelijke bomen, rotondes en racebanen, kerken, kroegen, woningen en bedrijven. Het oude historische lint is opgedeeld, maar gelukkig niet gebroken. De uitbuurt is een stadse gribus geworden, maar met karakter en sfeer.

DE VLIETSTERS

In publicaties over het Vliet wordt dikwijls het eigen karakter van de Vlietsters genoemd. Eigenschappen die aan hen worden toegeschreven zijn: ondernemend, onafhankelijk, nijver, vrijgevochten, roerig en vrijheidslievend.

De historicus N.J. Waringa schreef eens: *"Bij volksbewegingen sloeg den Leeuwarders de schrik om het hart als het gerucht de ronde deed: "de Flietsters binne losbroken!"*

Uit voorvallen uit de geschiedenis van het Vliet blijkt een aantal karaktertrekken van de Vlietsters. Bij het Doelisten- of Pachtersoproer in 1748 trok een aantal Vlietsters met slaande trom en bewapend met knuppels door de stad, *"de bezetting der stad tartend"*. Binnen drie uren werd een zestal huisjes van cherchers (belastingkommiezen) met de grond gelijk gemaakt. Gevangenen werden uit de Kanselarij bevrijd en in triomf naar het Vliet gebracht.

De Vlietsters waren erg oranjegezind. Bij een bezoek van de stadhouderlijke familie aan Leeuwarden in 1748, was er een optocht door de stad. De burgerij van de stad

was: "meest in 't swart met witte kousen, en vrij wel uitgedost, maar agter aen quamen de Vlietsters in allerhande vertooningen, waarvan sommigen waren comiq en Jan Pottageagtig".

In een verslag uit de Patriottentijd wordt onder meer over het Vliet geschreven: "dat de lieden aldaar wonende eene bijzondere en van die, die in de stad wonen verschillende kleeding dragen; hunne kleeding is een boere kleeding, en zeer wel gelijkende naar die, welke thans in Zweden algemeen is, - zo als zij in kleeding verschillen, zo verschillen zij meede in zeeden en de manier van leeven".

De schrijver van het verslag noemt de Vlietsters verder nog "dappere manne die in den jaare 1748 zich in de Meekrapstoof op het Fliet oefenden in de vrijwilligen wapenhandel".

Aparte bijnamen kwamen op het Vliet veel voor. De bekende mr Jacob Dirks noemde in 1865 o.a. 'Het vuur van Urk', dat was een schippersgezel die tegen het roer in slaap was gevallen en daardoor onder de vuurtoren van Urk met zijn schip strandde.

'Het Noorderlicht' was een bewoner van het Noordvliet die met mooi, stil weer 's avonds lang op zijn stoep zat te roken.

Van zijn dienstmeisjes vertelde Mr Dirks dat zij elkaars vaders voor 'Hille Scheuker' en 'Haije Platluus' scholden.

Fenno Schoustra van het Kleine Krantsje geeft in zijn verzameling van Leeuwarder bijnamen ook een groot aantal Vlietster bijnamen. Een kleine bloemlezing hieruit:

De Lultsjesmaker (zette bij pottebakker Dorama de oren aan de potten), Anne de Wiekel, Appelsmots, Billeritske (schipper op het Vliet met een dik achterste), Bôke Pruum (de kinderen plaagden hem met het rijmpje: Bôke Pruum sabbelt op 'e duum, sabbelt op 'e pink, Bôke stinkt), Brandewientsje, Het blanke Buukje, Professor Bombarie (de vader van Bonne), Halve Kracht, Heite mut skyte, Hobbe 't Oliekontsje, Jappie Snel, Bokkes met neuzen (vrouw die met bokkingen ventte en door de kinderen werd nageroepen: "*Bokkes met neuzen, koppen as reuzen*"), Kilo Pek, Het Koningsaapke, Lappen om 'e buse en zijn vrouw, De Staande Pendule, De Lekkere Saus, De Lekkere Tuter, Mieke de Prumer, De Os (sjouwerman bij Foppe Huisinga), Pieter Segaar, Sietske 't Bultsje, De Panlatte (sjouwerman bij Koopmans), De Slingerbiele en Snoekje. Een vrouw met de bijnaam Akke de Kaart kreeg in de negentiende eeuw bekendheid. Waling Dykstra schreef over deze kaartlegster, die door velen werd geraadpleegd en volgens de overlevering met het hoofd achterste voren op de romp aan haar eind kwam: "*de duivel had haar den nek omgedraaid*".

Mr Jacob Dirks werd in 1811 op het Vliet geboren. Zijn vader had een olieslagerij en een steenfabriek. Jacob Dirks kreeg grote bekendheid als numismaat (penningkundige). Hij was advocaat in Leeuwarden en daarnaast jarenlang kamerlid voor de liberalen en gemeenteraadslid. Mr Dirks was vooral ook in de negentiende eeuw de man van het Friesch Genootschap waarvan hij meer dan vijftig jaar lid was en veertig jaar als voorzitter fungeerde.

Hij bewoonde de mooie buitenplaats Welgelegen. Het prachtige park van Welgelegen moest later plaats maken voor de huizen rond de Straat van Welgelegen. Het buiten Welgelegen raakte in de twintigste eeuw in verval. Er zijn nog een wasserij- en strijkinrichting, een brandstoffenhandel en een oud-ijzerhandel in gevestigd geweest. Helaas is daarna het monumentale pand gesloopt.

De beroemdste geboren Vlietster is ongetwijfeld de dichter en staatsman Mr Pieter Jelles Troelstra.

Hij is op 20 april 1860 geboren in de bovenwoning van het huis Zuidvliet 158. De eerste herinneringen uit zijn geboortehuis hebben te maken met een onweer. Zijn zuster denkt bij de donder aan rollende, lege vaten, maar de vierjarige Pieter Jelles spreekt haar tegen en zegt: *"Och nee meiske, nou skaapt Ons Lieven Heer de mensen"*.

Omdat de kleine Pieter wintervoeten had, werd hij door een dienstbode van huis naar de bewaarschool gedragen. Op de bewaarschool leerde hij netten breien, schrijven met ganzeveren en spelen met houten geweren.

Het geboortehuis van Troelstra is in 1975 afgebroken. In de nieuwbouw die ervoor in de plaats kwam, is een herdenkingssteen geplaatst met de tekst: *"Op dit plak is op 20 april 1860 berne de dichter-steatsman Pieter Jelles Troelstra"*. De steen is op 1 mei 1976 door zoon Jelle Troelstra onthuld.

De bekende Amsterdamse politiecommissaris Hendrik Voordewind is niet op het Vliet geboren, maar kwam er als jongetje vaak. In zijn autobiografie 'Voor de wind' haalt hij herinneringen aan het Vliet op. Hij speelde vaak op de werf van Lutzen de Roos en zijn verhaal is te mooi om niet te citeren:

"Deze werf is helaas al enige jaren verdwenen, gevallen als slachtoffer van de stadsuitbreiding. Waar vijftig jaar geleden het geluid van de breeuwhamers nog vrolijk klonk en waar het doordringend naar teer en hout geurde, zijn nu grote woningcomplexen en de reusachtige, Amerikaans aandoende gebouwen van de elektrische centrale verrezen. Het schilderachtige, houten trapbruggetje, dat daar eens over het water lag, is weg en heeft plaats moeten maken voor een enorm geval van beton en ijzer, waarover dag en nacht zware vrachtauto's daveren. Niets is er dus meer te vinden van de plek, waar ik mijn mooiste jeugdjaren sleet. Trouwens, het hele tegenwoordige Vliet is geen schaduw meer van wat het vroeger was. De prachtige en machtige houtzaagmolen van Ypma is allang verdwenen. Wat armzalige resten van walbeschoeiing en een stukje van de voormalige balkhaven duiden nog de plaats aan, waar dit sierlijke gevaarte eens stond. Wat heb ik als kind vaak met ontzag staan kijken, als die reusachtige zagen langzaam maar zeker door de zware balken en boomstammen ploegden, bestuurd door de bekwame hand van de molenaar.

Ook verdween de fraaie, slanke stenen oliemolen 'De Phenix' met zijn monotoon gestamp, waar ik altijd weer onder de indruk kwam van de geweldige stenen, die rond wentelden als achter elkaar lopende olifanten in een circus. Op zijn plaats is een grote machinefabriek verrezen. Het oude patriciërshuis 'Welgelegen', eens de woonplaats van de President van het Gerechtshof, staat er nog, maar totaal

verslonsd en gedegradeerd tot kolenbergplaats. Hier en daar bevindt zich aan het Vliet nog een armetierige, half in elkaar gezakte loods, een droevig overblijfsel van een eens bloeiende scheepswerf, maar voor de rest zijn de oevers vrijwel over de gehele lengte in beslag genomen door opslagruimtes voor oudroest, puin en bouwmaterialen, terwijl er verder een aantal buiten dienst gestelde en verwaarloosde stoomboten, die hun tijd gehad hebben, op de sloper liggen te wachten. Ook vele z.g. woonschepen, drijvende getimmerten, die een aanfluiting zijn voor de op dit gebied bestaande wettelijke bepalingen, hebben er in de laatste jaren van grote woningnood weer ligplaats gekozen.

Dat alles met elkaar heeft gemaakt, dat dit eens zo mooie en voor de scheepvaart belangrijke vaarwater niet meer dan de naam van 'gribus' waard is".

Een echte Vlietster was ook de pottenbakker Thijs Dorama van de bekende aardewerkfabriek. Hij was officier bij de Leeuwarder Schutterij en bereed bij officiële gelegenheden in vol ornaat het paard van zijn kleimolen. Een handicap was dat hij altijd een beetje naar rechts moest overhellen, omdat het paard de neiging had naar links te trekken.

Schrijvend over het Vliet moeten natuurlijk ook Hein Appeldoorn en Markus' Aal genoemd worden. Hein Appeldoorn verkocht in het nu nog bestaande huisje no 521 kruidenierswaren en gedistilleerd, maar hij was vooral bekend door de verhuur van boten. De motorboot 'Henriëtte' was zijn trots. De huurboten van Appeldoorn waren goed en betrouwbaar. Dat kon niet gezegd worden van de boten van Markus' Aal. Aal was de vrouw van Markus Laverman, die bij de Stânfries werkte. Zij verkocht op de hoek van de huidige Soendastraat turf, petroleum en kruidenierswaren, maar het bekendst was ze door de verhuur van bootjes. Henny Keikes beschreef in 'Och heden ja' hoe dat verhuren bij Aal verliep:

"Dat verhuren ging bij Markus' Aal ongeveer zo: er kwam iemand bij haar op woensdag of donderdag om een bootje voor zaterdag. "Ik mut half twaalf een boatsje hewwe, wat kost my dat?" "Twaalf stúver". Kwam er later nog iemand voor een bootje op zaterdag, dan zei Markus' Aal: "Dan mut je om elf uur komme". En zij conditioneerde "feertien stúver". Een volgende candidaat werd om half elf besteld en kreeg "sestien stúver" als prijs opgegeven. De eerste was al hoog en droog (?) op de Kurkemeer wanneer de volgende liefhebbers kwamen en Markus' Aal acteerde: "Fedorie, hewwe die bliksemse kwajonges myn boat foor de wal wegstolen!"

Wanneer op zondagavond de bootjes terugkwamen was het dikwijls feest op het Vliet. Honderden buurtgenoten wachtten de vissers op; er was muziek en soms werd er vuurwerk afgestoken. De halve stad kwam er naar kijken en op de kaden van het Vliet was het dan bar gezellig.

Nu worden er op het Vliet geen bootjes meer verhuurd. Het Vliet is gedempt en veel van de oude sfeer en bedrijvigheid is verdwenen. Het is zoals Hein Appeldoorn op 95-jarige leeftijd zei: *"De gemoedelijkheid is er af"*.

Zuidvliet 6

Mooi oud is niet lelijk, maar de vraag bij Zuidvliet 6 is of mooi oud ook verantwoord

oud is. En dat is hier niet het geval. De voorgevel springt direct in het oog door de fijne roedenverdeling in de ramen. Het pand kreeg deze ramen tijdens een 'face-lift' van de gevel in 1974. Dit gebeurde met permissie van de welstandscommissie. De eerder achttiende-eeuwse roedenverdeling past echter eigenlijk niet in de verder onmiskenbaar negentiende-eeuwse voorgevel.

De bewoningsgeschiedenis van dit onverwacht diepe en brede pand moet al terug gaan tot in de zestiende eeuw, maar tot nu toe zijn eerst vanaf ongeveer 1800 de bewoners bekend. In volgorde van bewoning waren dat: Ulbe Romkes - oud Deventer schipper, Pieter Wijbrandi -fabriekur, Ch.J. Eelkema - koopman en gereformeerd, O.J. Dijkstra - olieslager en zijn weduwe, J. Dijkstra - koopman en zoon van O.J., U.J. Dijkstra - olieslager en kleinzoon van O.J., Joh. Huisinga - graanhandelaar, ook wonend op Vliet 34 en zijn weduwe, en tenslotte tot 1925 W.L. de Vries - fabrikant en zijn weduwe. Wie van hen in de negentiende eeuw het pand zijn nieuwe gevel gaf is helaas ook nog niet bekend. Eén van de Dijkstra's?

Omstreeks 1960 was het pand samen met nummer 4 eigendom van het Katholieke Centrum voor Maatschappelijk Werk. In plattegrond en gevel bezat het huis toen nog veel elementen uit zijn bouwgeschiedenis. Dat veranderde echter toen het Centrum in 1963 de panden liet verbouwen tot 'verenigingsgebouw voor de jeugd'. Op de begane grond verdwenen de stookplaatsen en de doorlopende gang. Op de verdieping legde de rest van een oude spiltrap het loodje.

Het verenigingsgebouw werd de bakermat voor het roemruchte jeugd- en jongerencentrum Het Vliet, dat anno 1994 is gevestigd op de hoek van Zuidergrachtswal en Romkeslaan. In 1974 kwamen Zuidvliet 4 en 6 weer in particuliere handen. Zuidvliet 6 werd opgeknapt, maar alleen de marmeren gang achter de voorname ingang deur en de luiken op de begane grond tonen nog iets van de vergane glorie van het interieur.

Bijzonder is het kleine pand tussen nummer 4 en 6. Dit voormalige pakhuisje, nu geheel opgenomen in de bewoning van nummer 6, huisvestte vanaf ongeveer 1860 de brandspuit van het Vliet! Aan de zijmuur van het woonhuis is te zien dat dit vroegere brandspuithuisje een hogere kap had. Deze bezat een speciale goot waarover men de brandslangen uit kon hangen. De kap werd in 1947 vervangen. In 1994 verschaft het pandje toegang tot het race-circuit van de Mini Race Club Leeuwarden. Een vrolijk uit de hand gelopen hobby van de bewoner, die er ook de begane grond van zijn woonhuis toe heeft ingericht. De baan is zelfs het toneel van internationale races en is onder meer opgebouwd met delen uit het bezit van het spraakmakende Belgische parlementslid Jean Pierre van Rossum.

Zuidvliet 12-14, Molenpad 5 Vrije Evangelische Gemeente

Soms zit er wel eens wat verstopt op het Vliet. Dat is het geval bij het brede, sobere, maar strak vormgegeven verenigingsgebouw van de Vrije Evangelische Gemeente. Achter Zuidvliet 12-14 gaat een kerkgebouw schuil dat zijn hoofdingang oorspronkelijk zelfs op het Molenpad had.

De Vrije Evangelische Gemeenten ontstonden in de negentiende eeuw. De Gemeenten kenmerken zich door een sterke nadruk op de persoonlijke

geloofsbelijdenis en het ontbreken van synodaal gezag. De bijzondere kerkelijke richting heeft zijn wortels in de Afscheiding, het Reveil en het bevlogen zendingswerk van de voormalig doopsgezind predikant Jan de Liefde. De stichting van de Gemeente in Leeuwarden in 1858 vindt zijn oorsprong in het werk van K. Holleman, één van De Liefdes leerlingen. In 1857 wijdde hij op de zolder van een nieuw aardappelpakhuis een speciaal daartoe ingerichte kerkzaal in. Dit 'eerpelkerkje' in de Vijversbuurt-Weerklank ten noorden van het Vliet was te bereiken via een steeg die er haar naam aan ontleende: de Kapelsteeg. In 1896 moest deze zaal verlaten worden.

In 1915 verwierf de Gemeente Zuidvliet 14 met tuin. Kort daarna kon het nieuwe kerkgebouw naar ontwerp van architect Hero Feddema in de tuin aan het Molenpad in gebruik worden genomen. In 1930 voorzag A.J. Feddema, zoon van Hero, de kerk van een spreekgedeelte en een orgeltribune aan de noordmuur. In 1933 tekende hij ook voor de uitbreiding van de kerkzaal. Bij deze verbouwing werden de aardige glas-in-lood ramen in de noordmuur geplaatst, welke de 75-jarige instelling van de gemeente herdenken. In 1984 onderging de kerkzaal opnieuw een wijziging door de verplaatsing van het spreekgedeelte naar de westmuur en de vormgeving van een liturgisch centrum.

Het orgel werd in 1969 verkregen uit de Weteringkerk in Amsterdam. Het éénklaviers instrument met dertien registers werd in het begin van de twintigste eeuw gebouwd door D.G. Steenkamp en bezit een aardig negentiende-eeuws front. Omstreeks 1970 is het orgel omgebouwd en mechanisch gemaakt door Sybe Haersma uit Drachten.

Het verenigingsgebouw aan het Zuidvliet werd in 1951 gebouwd naar ontwerp van de Leeuwarder architect Van Asperen. Het brede gebouw kenmerkt zich door de symmetrische opzet en de strakke groepering van de ramen. De steeg, vroeger tussen de nummers 12 en 14, verschoof naar links. Zij is nu verscholen achter een poortje, precies symmetrisch aan de opgang naar de conciërgewoning rechts.

Menig Vlietster kent het gebouw als verkiezingslokaal.

Tot de gebouwen van de Gemeente tussen Vliet en Molenpad behoort ook een blokje bejaardenwoningen naast de kerk, in 1994 in gebruik voor jongerenhuisvesting.

Zuidvliet 16, 18 en 20

De eigenaars/bewoners anno 1994 van Zuidvliet 16, 18 en 20 hebben een paar illustere voorgangers. Wat te denken van de letterzetter Obbe Rommerts, pionier van de Friese arbeidersbeweging, oprichter van de eerste Friese werkliedenvereniging (1870). Hij woonde van 1869 tot 1872 in het pand dat tot ongeveer 1880 op de plek heeft gestaan van het pakhuis Zuidvliet 20. Of wat van de Feitzen, een welvarend geslacht van kooplieden; uit hun midden is Carolus Livinus Feitz voortgekomen, handelaar in wol en gemeenteraadslid, die in de tweede helft van de negentiende eeuw een belangrijke rol heeft gespeeld bij de rooms-katholieke emancipatie. De familie Feitz heeft zo rond 1850 het fraaie herenhuis Zuidvliet 18 laten bouwen.

De Feitzen woonden al aan het Vliet in de achttiende eeuw. Voor zover bekend stond het 'stamhuis' van de familie op het tegenwoordige nummer 14, maar volgens de kadastrale gegevens van 1832 bezat zij in de wijde omtrek, niet alleen aan het Vliet, nog een hele reeks andere percelen: sommige gewoon weiland, andere bebouwd met huizen, enkele met opslaggebouwen, een "*plaisirtuin*", een "*vellebloterij*" et cetera. Ze waren zeg maar grootgrondbezitters in het klein. Ook het pakhuis Zuidvliet 16 hoorde toen tot hun bezit, doch de bouw daarvan, in 1806 zoals op de voorgevel staat te lezen, kan niet op hun conto worden geschreven. Het moet gebeurd zijn in opdracht van de destillateur Anthoon Meetsma. Geen spectaculair bouwwerk, gewoon rechttoe-rechtaan functioneel, met als enige verlevendingen het genoemde stichtingsjaar in tot cijfers gesmeede muurankers en natuursteenblokjes in de dagkanten van de grote deuropeningen op de verdiepingen, tevens de ophangpunten voor de zware hijsdeuren. Ergens tussen 1806 en 1832 is het pakhuis door de familie Feitz in eigendom overgenomen.

Enkele kleine percelen, grenzend aan de oostkant van het pakhuis, geraakten om en nabij in dezelfde periode of mogelijk iets later in hun bezit. Blijkens kadastrale gegevens zijn die percelen omstreeks 1860 samengetrokken en dit komt weer mooi overeen met de geschatte datering van het herenhuis op grond van de bouwstijl: overwegend neoclassicistisch met enige eclectische trekjes. Het is een blokvormig, dubbelbreed huis van twee bouwlagen onder een afgeknot schilddak, met een entree midden in de gevel en twee raamvakken aan beide zijden; eigenlijk het gebruikelijke herenhuis in die tijd voor mensen die niet op een paar centen meer of minder hoefden te kijken. De entree is met een stevig geprofileerde architraaf omlijst en ontving een aardig kuifstukje boven een naar verhouding laag bovenlicht.

Oorspronkelijk hebben vast alle, door een hanekam ontlaste, schuifvensters een roedenverdeling in zes ruiten gekend; alleen op de tweede bouwlaag zijn ze thans nog compleet. De gevel wordt beëindigd door een fikse kroonlijst met vakken en een gootlijst met bakken op de hoeken, die gedragen worden door consoles met acanthus- en kraalmotief. Ronduit spectaculair zijn de stucplafonds in de kamer-ensuite achter de rechtervensters op de begane grond - ze verdienen meer bekendheid dan nu het geval is. Ze zijn de stille getuigen van de rijkdom van de familie Feitz.

Met het pakhuis Zuidvliet 20 hebben de Feitzen niets van doen gehad. Voor het pakhuis verrees, moet hier een woonhuis gestaan hebben, dat gedurende het grootste deel van de negentiende eeuw, om precies te zijn tot 1871, toebehoorde aan de familie Looxma. Ook het naastgelegen pakhuis Groningen behoorde tot het familiebezit. De familie behoorde indertijd tot de rijkste in Friesland. Door huwelijk raakten zij geparenteerd aan de familie Ypey. Het is aan deze samenvloeiing van bloed en onder meer op het Vliet verdiend kapitaal te danken dat het vermaarde bos van Ypey bij Tietjerk kon worden aangelegd.

Van Zuidvliet 20 is zeker dat het vanaf circa 1850 verhuurd werd, soms in z'n geheel, in andere jaren gesplitst in een boven- en een benedenwoning. Tot ongeveer 1880 heeft het een onwaarschijnlijke reeks bewoners zien komen en gaan, onder anderen een kleermaker, de eerdergenoemde letterzetter, kooplieden, een hulponderwijzer, klerken, een huisschilder en een soldaat. Bij hun speurtocht naar eigenaars en gebruikers van dit pand zijn de medewerkers van het Gemeentearchief het spoor bijster geraakt rond het jaar 1880. Zekonden niet meer vinden dan dat er daarna een

opstal stond met de bestemming van pakhuis. Laat dit nu in feite voldoende zijn! Beschouw je het huidige pand eens rustig, dan is er vanwege de verschijningsvorm alle reden om aan te nemen dat het zo omstreeks 1880 is gebouwd. Het leukste detail van de gevel is wel de omkadering van pleisterwerk, met lisenen op de hoeken die vóór de zolderverdieping overgaan in een klimmend rondboogfries tot in de getuitede top. Evenals bij Zuidvliet 16 worden de ophangpunten van de dubbele deuren geaccentueerd door natuursteenblokjes. Het pakhuis lijkt trouwens in meer opzichten een, wat eigentijdser, evenbeeld van nummer 16. Ze hebben beide in de smalle zijtraveeën opeenvolgend een klein roosvenster, een smal half rond gesloten venster en daarboven wederom een roosvenstertje. Bij Zuidvliet 18 echter blijkt het bovenste van de drie geen echte vensteropening te hebben doch slechts een spaarveld van metselwerk. Dit gebeurde vaak - het woord zegt het al - om kosten uit te sparen.

Zuidvliet 22, 24 en 26 Pakhuizen Groningen, Friesland en Koningsbergen

Ze staan wel lekker bijeen, de drie meest monumentale en blikvangende pakhuizen aan het Vliet. Twee hebben, zeker gemeten naar 'pakhuis-maatstaven', ook nog eens fraai getuitede gevels, met een bijzondere top van een in- en uitzwenkende bekroning op schouders en met wat lager een tweede, decoratiever, schouderpaar. Daarop zijn de stichtingsjaren te lezen: nummer 22 ('Groningen') uit 1755, nummer 24 ('Friesland') uit 1793. Ze hebben uiterlijk veel gemeen, zouden op het eerste gezicht tegelijk gesticht kunnen zijn, maar behalve van de jaarstenen laat het leeftijdsverschil zich met enige moeite toch ook wel afleiden van stijlverschillen tussen de decoraties op het laatstgenoemde schouderpaar. Bij 'Groningen' zijn ze in laat-barokke vormen uit het zandsteen gehakt, terwijl 'Friesland' draperieën heeft waarin men met een beetje goede wil invloed van de Lodewijk XVI-stijl kan terugvinden. De oudste gevel voert bovendien nog een lelievormige versiering in top. Zuidvliet 26 is het allergrootste onder de overgebleven opslaggebouwen aan de vroegere waterweg. Dit 'Koningsbergen' dateert van omstreeks 1800, een functioneel-sober bouwwerk met een tuitgevel zonder tierlantijnen.

Het is telkens weer een gekke en spannende gedachte, dat het in veel gevallen mogelijk is om honderden jaren na de bouw van een woonhuis of pakhuis met behulp van velerlei historische documenten nog een deel van de ontstaansgeschiedenis te reconstrueren: wie de opdrachtgever is geweest, wat hij voor beroep uitoefende, met wie hij gehuwd was, waarvoor hij het pand heeft gebruikt en soms zelfs hoe het er in het begin heeft uitgezien. De documenten afzonderlijk zijn niet altijd even duidelijk, maar door ze naast elkaar te leggen, te vergelijken en de gegevens te combineren, kun je een heel eind komen. Dat is hier ook aardig gelukt, dankzij de volharding van de medewerkers van het Gemeentearchief. Van de pakhuizen Friesland en Koningsbergen zijn de bouwers met absolute zekerheid achterhaald. Van het oudste pakhuis, Groningen, hebben we een sterk vermoeden wie opdracht voor de bouw heeft gegeven. Over de herkomst van de namen is trouwens niets boven water gekomen.

Beginnen we met Zuidvliet 24. Op 21 september 1753 weten Beernt Cornelis Feddes en zijn echtgenote Yttie Hessels gedeeltelijk het perceel te verwerven, waar veertig jaar na dato het huidige opslaggebouw zal verrijzen. Onbebouwd is het perceel op dat moment al niet meer. Er staan een woonhuis met enkele bijgebouwen waaronder een schuur. Pas aan het begin van de negentiende eeuw doet een familielid het perceel van de hand, namelijk de weduwe van Hessel Beernt Feddes, een in 1750

geboren zoon van Beernt Cornelis. Van beroep graankoper en destillateur, mogen we aannemen dat hij 'Friesland' in 1793 heeft doen bouwen voor opslag van graan - het oude huis, waar de familie wellicht een tijdlang had gewoond, is toen tot de grond toe afgebroken.

Het belendende 'Groningen', uit 1755, was in elk geval in het jaar dat 'Friesland' werd gebouwd, eveneens in bezit van de familie Feddes. Wanneer precies het perceel hun eigendom is geworden, weten we niet. Er zijn echter wel aanwijzingen dat de koop moet zijn gesloten omstreeks 1754, slechts een jaar vóór de stichting van het pand. Dit lijkt ook logisch, want het kan de grote uiterlijke gelijkheid tussen beide pakhuizen verklaren, getuigenis van een streven naar een soort 'corporate identity' avant la lettre. In de negentiende eeuw behoorde 'Groningen' met nummer 20 tot het bezit van de familie Looxma.

Tenslotte Zuidvliet 26, in 1773 door Jan Zeper gekocht als woonhuis, in 1808 verkocht als "*Voortreffelijk groot Pakhuis*". De verkoop liet Jan over aan zoonlief Pier. Het was ook wat veel van hem gevraagd om helemaal naar Leeuwarden te reizen; landgoed Hahn, in hethertogdom Oldenburg, waar hij resideerde, ligt per slot van rekening niet om de hoek. Daar was hij, een vurig patriot, naar uitgeweken aan het einde van de achttiende eeuw, na het mislukken van de burgerrevolutie. Ja, Jan Zeper had z'n schapjes op het droge - kijk ook maar eens naar zijn woonhuis aan de Nieuwestad op nummer 53, een voor Leeuwarden uniek pand met een geheel in natuursteen uitgevoerde voorgevel. Een kwestie van degelijk zaken doen en van goede komaf zijn, uit een geslacht van handelaren en industriëlen van wie enkele belangrijke bestuurlijke functies in Leeuwarden hebben vervuld. Wat Zeper beroepshalve uitvoerde? De naam zegt het al, hij was zeepzieder. Kan het zijn dat 'Koningsbergen' voor de opslag van zeep of grondstoffen is gebouwd?

De oorspronkelijke bestemmingen zijn al een poosje geleden verloren gegaan. Na voor verschillende andere functies te hebben gediend - zo was er in 1876 de Agentuur der Maastrichts-Groningsche Stoombootdienst gevestigd - is 'Koningsbergen' in 1976 in gebruik genomen als kantoorruimte door een architectenbureau. Dat is wel gebeurd met respect voor het uiterlijk en de inwendige structuur. Binnenruimte te over, want het pakhuis telt inclusief de begane grond liefst drie volledige verdiepingen en daarboven drie zoldervloeren. 'Friesland' en 'Groningen' hebben een volledige verdieping minder. 'Friesland' is rond 1900 al eens stevig onder handen genomen; het metselmateriaal en de architectonische detailleringen op de begane grond dateren onmiskenbaar uit die periode. De regelmaat in de geleding van de gevel is door die verbouwing overigens niet echt verstoord, de draagconstructie erachter wèl enigszins. Afgezien daarvan zijn ook bij deze twee pakhuizen de structuren goeddeels bewaard gebleven. Hoe ze op een respectabele manier aan te passen aan de nieuwe (woon-)functie die de gebouwen anno 1995 krijgen, is een lastige opgave. Lastiger dan bij 'Koningsbergen' want de hoogte tussen de vloeren is hier geringer.

Zuidvliet 34

De gave voorgevel bezit nog uitgebalanceerde verhoudingen. De fraaie tuitgevel verrees in zijn huidige gedaante circa 1790. Dit is onder meer aan de vormgeving van de ingangspartij duidelijk te zien. Het motief van gegroefde pilasters op een

granieten plint die een hoofdgestel dragen, verwijst naar de tijd van omstreeks 1790, toen de stijl van het neoclassicisme in zwang was.

Het pand bestaat uit drie bouwlagen onder een kap en is drie traveeën breed. De ramen hebben hun oorspronkelijke schuifvensters met zes ruiten behouden.

Vanaf 1787 is Jelle Eelkes eigenaar, wiens nazaten zich Eelkema noemden. Hij bewoonde het pand vanaf 1791 zelf. Kort daarvoor liet hij het oude huis door het huidige gebouw vervangen. In 1818 bewoonde zijn weduwe het huis, dat op haar zoon, de koopman Theunis Jelles Eelkema vererfde. Theunis had een illustere broer, de kunstschilder Eelke Jelles Eelkema (1788-1839). Eelke is bekend door zijn vele interessante topografische afbeeldingen die voor de geschiedenis van de stad van groot belang zijn.

Na 1860 is het huis in eigendom gekomen van graanhandelaar Johannes Tietes Huisinga, die in 1873 het huis bewoonde. Hij bezat een vijftal pakhuizen waarvan die met de naam Koningsbergen, Friesland, Groningen en Petersburg nog bestaan.

Zijn weduwe verkocht al zijn pakhuizen aan een neef, Johannes Foppezoon Huisinga, ook graanhandelaar van beroep, maar het woonhuis bleef zij verhuren. Na het overlijden van de huurder Johannes Huisinga in 1903 werd de inboedel van het huis geïnventariseerd, waarbij alle vertrekken genoemd zijn. Op de begane grond lagen naast de gang de voor- of zitkamer en de achter- of daagse kamer. Achter in de aanbouw bevond zich de keuken. Op de eerste verdieping wordt de slaapkamer met badkuip genoemd, wat een vroege variant van een badkamer doet vermoeden. Daarachter lag een studeerkamer met boekenkasten. De koopman had kennelijk interesse voor boeken met een historisch onderwerp die hij bij de fa. W. Eekhoff & Zoon aan de Wirdumerdijk betrok. De tweede verdieping bevatte twee slaapkamers waarboven de zolder zich uitstreckte. De inventaris getuigt van een degelijk burgermansinterieur. Zijn zoon Foppe Tiete betrok in 1918 het huis.

Het pand werd in 1976 ingrijpend gerestaureerd, zowel aan de voor- als aan de achterzijde. Tevens werd een gemetselde muur opgetrokken in plaats van de vroegere schutting.

Het huis toont nog steeds een voorname eenvoud.

Zuidvliet 40, 46 en 84

De bebouwing aan het Vliet is eigenlijk een wonderlijk allegaartje van panden. Van zeventiende- tot twintigste-eeuws, van laag tot hoog, van smal tot breed, van zeer sober tot tamelijk rijk uitgedost, en alles zonder enige ordening door elkaar. Zo kan men er binnen een afstand van amper vijftig meter ook vrijwel het hele scala van gevelbeëindigingen aantreffen. Hoewel de huisnummers anders doen vermoeden, staan Zuidvliet 40, 46 en 84 bijna naast elkaar: een tuitgevel met schouders en een toppilaster uit 1726, een klokgevel met een segmentvormig fronton uit de tweede helft van de achttiende eeuw en een neo-trapgevel met een overhoekse pinakel uit 1908. Alledrie topgevels vóór zadeldaken maar volkomen verschillend voor wat betreft de sfeer die ze oproepen.

Het woonhuis Zuidvliet 40 steekt een beetje vreemd in elkaar. De eigenlijke woning is smaller dan de voorgevel suggereert, want achter de rechterentree ligt een steeg die tot het buurpand behoort. Decoratief zijn de stichtingsjaarstenen, uitgevoerd als banderol in zandsteen, evenals de overige, spaarzame gevelornamentiek. Dat natuursteenblokjes in de zogenoemde beitelings van de geveltop zijn opgenomen, is een zeldzaamheid voor Leeuwarden.

In de loop van de jaren-zestig raakte het huis sterk verwaarloosd. Een nieuwe eigenaar heeft het fiks laten opknappen en toen zijn ramen met een zesruitsindeling aangebracht; een misplaatste historiserende correctie, want in 1726 moeten de vensteropeningen een veel fijnere roedenverdeling hebben gekend.

Ook bij Zuidvliet 46 zijn de versieringen gebeeldhouwd in zandsteen.

Weer spaarzaam toegepast, maar wèl rijker qua detaillering: sierlijke aanzetkrullen van acanthusbladeren op de schouders van de klokgevel (hier heeft de top een aflijsting van een rollaag gekregen), een bekronend fronton en vooral fraai lijstwerk om het kleine, ronde zoldervenster, een 'oeuil de boeuf', met een strik die twee druivenranken bijeenhoudt.

De dubbele functie: winkel met bovenwoning, is door de eeuwen heen afleesbaar gebleven. De winkelpui, volledig van hout, is sterk verticaal geleed door vier vlakke pilasters met lijstkapiteeltjes onder een stevige kroonlijst. Of de pui ramen de oorspronkelijke zijn, valt niet met zekerheid te zeggen, maar de verdeling in negen ruitjes past althans bij de tijd waarin het winkelhuis is gebouwd.

Het pand op nummer 84 is z'n leven in 1908 begonnen als pottebakkerij. De eigenaar heeft het er niet erg lang uitgehouden - in elk geval vóór 1924 was de bedrijfsbestemming veranderd in gewone opslag. Vergeleken met Zuidvliet 40 en 46 is de uiterlijke gedaante nogal gewijzigd. Op de begane grond bevond zich in het midden een dubbele bedrijfsdeur met bovenlichten, geflankeerd door een venster van het type zoals het nu nog boven is te zien. Het geheel was afgedekt door een latei van kunststeen, hetzelfde materiaal, zeg maar een soort cement, waarvan de jaarstenen, de afdekplaten op de traptreden en de toppinakel zijn vervaardigd. Let trouwens ook eens op de aardige rozetankers.

Zuidvliet 146-148

Ontsnapt aan de sloop prijkt dit pandje, voorheen nummer 122, anno 1994 weer in volle glorie op het Vliet. Een mooi voorbeeld van geslaagde rehabilitatie die het beeld van de buurt zo ten goede kan komen.

De geschiedenis van het pand gaat mogelijk al terug tot in de zestiende eeuw, al is op de kaart van Van Deventer omstreeks 1560 niet precies te bepalen of er toen net wel of net niet bebouwing op deze plek stond. Archiefonderzoek heeft de bewoningsgeschiedenis tot in het begin van de zeventiende eeuw kunnen achterhalen. De westelijke zijmuur getuigt daar nog van. Misschien is het pand ooit ontstaan uit de samenvoeging van twee eenvoudige kamerwoningen onder een kap.

De voorgevel dateert uit de negentiende eeuw. Het pand werd toen tevens door een steeg gescheiden van het naastgelegen nummer 150, voorheen 148. In 1877 kreeg deze steeg de naam Tuinmanssteeg, welke daarvoor rechts langs het pand liep. De steeg voerde naar twaalf - de ontbrekende nummers tussen 122 en 148 - kamerwoningen aan een bleek achter de huizen.

In de plannen voor een doorbraak op het Zuidvliet omstreeks 1970 zou het pand als oostelijkste huis worden gesloopt. In die tijd werd het door het naastgelegen aannemersbedrijf Hetteema opgekocht in verband met uitbreidingsplannen. Toen de doorbraak op het Vliet van de baan was, ontwikkelde Hetteema een plan voor aangepaste nieuw-bouw met woningen boven nieuwe toegangen tot het achterliggende bedrijfsterrein. Hierbij zou het pandje alsnog worden gesloopt. De plannen ketsten af op problemen bij de bebouwing van het bedrijfsterrein.

In 1989 werden nieuwe plannen ingediend, waarbij men uitging van rehabilitatie van het pand. In het ontwerp werd uiteindelijk de oude gevelindeling gehandhaafd. Er is over gedacht om de ingangen naar de steegjes te verplaatsen en het zadeldak van twee kajuiten te voorzien. Het pandje werd tenslotte gesplitst in twee wooneenheden met behoud van de oude kajuit en ingang. Aan de achterkant voorzag architect Syb Eldering, zwager van de aannemer, de gevel van twee fraaie en moderne glasvliesgevels. De wooneenheid op nummer 148 heeft aan de voorkant een verdiept keukengedeelte om het linker zesruitsraam niet aan te tasten. Op nummer 146 is het historische schouwttje gehandhaafd.

Ook nummer 150 werd in de uitvoering van dit ontwerp gerenoveerd. Aannemer Hetteema nam daarbij op geslaagde wijze de toegang tot zijn bedrijfsterrein in de gevelwand op.

De woningen 146-150 zijn anno 1994 zeer geschikt voor één- of tweepersoons huishoudens, die er in de nabijheid van het bruisende stadsleven prinsheerlijk kunnen wonen.

Menno van Coehoornstraat 3 Voormalige Hoofdonderwijzerswoning

"Gelukssterren", zo noemt de bewoner van Menno van Coehoornstraat 3 de vijfpuntige sterren die de ronde ramen op de verdieping van dit pand sieren. Ja, wie in deze fraaie voormalige onderwijzerswoning woont met riante tuin in de nabijheid van het stadshart, mag ook inderdaad van geluk spreken.

De woning is in 1882 samen met de nieuwe school zes gebouwd als woning voor de hoofdonderwijzer, beide naar ontwerp van de stadsarchitect J.E.G.Noordendorp. Van de toenmalige achter het huis gelegen school resteren alleen nog de fundamenten en het oude gymnastieklokaal uit ongeveer 1916.

Aan de buitenkant verkeert de woning nog grotendeels in zijn oorspronkelijke staat. Wel werd aan de noordkant een garage geplaatst en is aan de zuidkant een serre en een kajuit aangebouwd. De stijlvolle serre zou oorspronkelijk hebben gediend als glazen huisje voor een onderwijzersdochter met tuberculose.

De woning is gebouwd op een vierkant grondvlak van circa elf bij elf meter. Gevel en interieur zijn van een nagenoeg symmetrische opzet. Halverwege de centrale met graniet bevloerde gang voert een verzorgde trap voorzien van daklicht naar de verdieping. Aan het eind van de gang bevindt zich een rond raam met een zesster. De kap wordt gedragen door een fraai gebogen spantconstructie, die op de slaapkamers in het zicht is.

In de linkervoorkamer zijn nog de mooie gestucte schoorsteenmantel en het gedecoreerde plafond met oogstmotieven in de oorspronkelijke kleuren te bewonderen. De ossebloedkleur waarvan de voorgevel in de jaren negentig is voorzien, is ontleend aan een vergelijkbaar pand in

Egmond aan den Hoef. Het pand heeft nog steeds de oude regen- en waterputten. De tuin bij het huis is omzoomd met het oorspronkelijke gietijzeren hek.

De woning is tot 1976 in het bezit van de gemeente geweest. In die tijd schreef de buurtorganisatie de eigenaars in de wijk aan hun panden in het kader van buurtverbetering op te knappen, dan wel te verkopen aan de huurders zodat deze in staat werden gesteld hun woning te verbeteren. De plannen tot grootscheepse sloop in de Molenpadbuurt ten gunste van parkeergarages en scholencomplexen verdwenen aan het begin van de jaren-zeventig. De gemeente had nu geen belang meer bij het pand en verkocht het in 1976 aan de toenmalige huurder, een gymnastiekleraar. Reeds een jaar later werd het pand opnieuw verkocht.

De nieuwe eigenaar heeft de woning in de loop der jaren stukje bij beetje weer opgeknapt. Het moet gezegd, hij heeft het geluk van het wonen in deze fraaie woning met zijn "*gelukssterren*" beslist een handje geholpen.

Zuidvliet 228 Voormalige kleuterschool De Tureluur

In het begin van de negentiende eeuw werd het lager onderwijs voornamelijk gegeven op bijzondere en particuliere scholen. Vooral de kwaliteit van het onderwijs aan de particuliere scholen liet te wensen over. Juist de kinderen van minvermogende ouders werden hiervan de dupe. Voor die ouders was het schoolgeld een financiële belasting en vaak moesten hun kinderen op jeugdige leeftijd werken om het karige huishoudgeld aan te vullen ten koste van het genieten van onderwijs. Om het onderricht aan deze groep kinderen te bevorderen besloot de Raad van Leeuwarden in 1816 onder meer tot de oprichting van stadsarmenscholen. Deze stadsscholen waren concurrenten voor de tientallen particuliere scholen in de stad. Zo ook voor de particuliere schoolhouder S.D. Postma aan het Zuidvliet, die zijn school aan de gemeente ter overname aanbood. In 1841 benoemde de stad hem tot 'stedelijk onderwijzer' en huurde zijn schoollokalen. Deze school werd toen de 'derde stadstusschenschool der 2e klasse' met een schoolgeld van vijf cent per week. (Op de stadsarmenscholen werd geen schoolgeld geheven).

Ook de Rijksoverheid bevorderde in toenemende mate de kwaliteit van het onderwijs en stelde eisen aan de schoolgebouwen. Dit resulteerde onder andere in de Wet op het Lager Onderwijs van 1857. Om uitvoering aan deze wet te geven kocht de gemeente op het Zuidvliet een sloopsterf, liet de gebouwen slopen en stichtte hier in 1865 een nieuwe stadstusschenschool naar ontwerp van de

stadsarchitect Th. Romein. De school kreeg één lokaal voor de bewaarschool en twee lokalen met elk 48 zitplaatsen voor de lagere school. Deze combinatie was wellicht niet ideaal, want in 1867 werd er aan de binnenspeelplaats een aparte ingang gemaakt voor de bewaarschool. Slechts 17 jaar heeft deze school als zodanig gefunctioneerd. Hij bleek niet meer te voldoen aan de aangescherpte eisen van de onderwijswet uit 1878 en kon moeilijk aangepast worden. Daarom besloot de Gemeente een belendend stuk land aan te kopen samen met een leerlooierij en woning. Na afbraak van de gebouwen werd in 1882 op dit terrein Gemeenteschool zes (later Menno van Coehoornschool) gesticht met een onderwijzerswoning (zie hierna). De school aan het Vliet werd nu volledig ingericht als Gemeentelijke Bewaarschool no 2 (sinds 1957 kleuterschool De Tureluur). Als uitvloeisel van de Wet op het Basisonderwijs van 1985 werd deze kleuterschool in 1986 ingelijfd in de huidige nieuwe Menno van Coehoornschool aan de Vredeman de Vriesstraat en zo is de combinatie van 1841 weer terug, zij het in een andere school en met een andere intentie. Pogingen om in de vrijgekomen kleuterschool appartementen onder te brengen mislukten. Na een tijd van leegstand verkocht de gemeente de school en nu zetelt er een atelier voor de verwerking van kunststoffen: Pyrasied.

Thomas Romein, ontwerper van onder andere de Beurs en het interieur van de Westerkerk (nu het naar hem vernoemde Theater Romein), ontwierp ambtshalve de gemeentelijke schoolgebouwen in Leeuwarden. Bij zijn ontwerp van deze school valt op dat de oost- en zuidgevel sober zijn uitgevoerd. Alleen de noord- en westgevel, vanaf de openbare weg in het zicht, kregen een uitgewerkte detaillering, die gelijkenis vertoont met de zijgevels van enkele door Romein ontworpen kerken. De westgevel werd voorzien van twee hoek- en twee middenpilasters (smalle opdikkingen in het metselwerk), die de gevel in drie vlakken verdelen parallel aan de lokalen. In de Noordgevel valt de met een timpaan afgedekte schijntree op, die daar wellicht is aangebracht uit overwegingen van symmetrie en om het gebouw van een hoofdgevel aan het Zuidvliet te voorzien. En zo bezit het Vliet nog steeds een opmerkelijk gebouw van een architect die onder architectuurhistorici van nationale betekenis wordt geacht.

Zuidvliet 282 Pakhuis Rotterdam

De geschiedenis van dit voormalige pakhuis gaat terug tot omstreeks 1770, toen hier een zoutziederij werd gesticht door Pieter Luytjens van der Meulen. Hij richtte een indrukwekkend complex van bedrijfsgebouwen op dat uit de oliemolen 'De jonge Fenix' (1752), een leerlooierij en een zout- en zeepziederij bestond. Eekhoff citeert de Tegenwoordige Staat van Friesland, waarin het *"de fraaiste en kostbaarste fabriek van de geheele provincie"* wordt genoemd. Na het overlijden van Van der Meulen wordt J.G. Herbig de nieuwe eigenaar van de zoutziederij, die hij tot 1800 leidt. Hierna verkopen zijn erfgenamen het bedrijf aan de koopman Reitse Bloembergen. Reitse, wiens familie in het bankwezen naam verwierf, dreef de firma jarenlang met succes. Onder zijn beheer werd aan de zoutziederij in 1823 een nieuw pakhuis toegevoegd om in de groeiende behoefte aan opslagruimte voor het zout te kunnen voorzien. Het bedrijf bestond verder uit een zoutkeet met een zogenaamde zoutpan en enkele loodsen. Hij bezat ook twee schepen die het zout via het Vliet aan- en afvoerden.

In 1874 werd het pakhuis verkocht. Dit betekende de beëindiging van het bedrijf na ruim 100 jaar. De nieuwe eigenaren F. Rodenburg en C. Bijkerk begonnen er met een graanopslag die zij tot 1889 dreven. Zij werden door de aannemer-timmerman Theodorus Bekhuis opgevolgd. Hij gebruikte het pand waarschijnlijk als opslagruimte. Zijn opvolger, de koopman J. Feenstra, bezat het gebouw omstreeks 1900.

Van het pakhuis zijn enkele afbeeldingen bewaard gebleven. De foto uit circa 1910 laat de voorgevel met het kleine houten bordje 'Rotterdam' zien. Op een krijttekening van Andries van der Sloot uit 1928 ziet men het naambord echter niet meer.

Het is helaas niet meer vast te stellen wanneer de naam aan het pand is gegeven. Ook blijft het onduidelijk waar deze vandaan komt. Toch is het aannemelijk dat de naam verband houdt met de contacten van de kooplieden die het pand bezaten.

Het pakhuis bestaat uit vier bouwlagen onder een kap met zolder en is voorzien van een tuitgevel. Op de begane grond en de eerste verdieping bevinden zich brede deuren waardoor het laden en lossen plaatsvond. Aan weerszijden hiervan ziet men twee kleine ramen voorzien van nieuwe luiken. Op de tweede en derde bouwlaag zijn respectievelijk drie en twee vensters aangebracht, alle getoogd. In de top van de gevel ziet men een rond raampje.

In 1982 is het pakhuis met respect voor de indeling van het pand en de gave voorgevel, gerestaureerd; slechts de houten luiken van de brede deuren zijn door glas vervangen. Binnen zijn nog enkele oude balken te zien. Thans doet het gebouw dienst als kantoorruimte. Het pakhuis houdt de herinnering levend aan de vroegere bedrijvigheid die voor het Vliet zo kenmerkend was.

Zuidvliet 294 Chicoreibuurtje

Hoewel het verschil tussen rijk en arm in de negentiende eeuw groter was dan heden ten dage, kende men toen toch het begrip 'goudkust' niet: het geïsoleerd wonen van een elite. Rijk en arm woonden in de steden veelal naast elkaar, of beter gezegd achter elkaar, zoals hier: fabrikanten en kooplieden in voornamen huizen aan het Vliet en hun arbeiders er achter in sloppen, stegen en hofjes. Achter no 294 bevond zich zo'n hofje, het zogenaamde Chicoreibuurtje. Een naam opgetekend uit de volksmond, in 1877 door de gemeente officieel ge-maakt en genoemd naar de nabij gelegen chicoreibranderij van J.B.H.J. Heuveloop. Hij is vermoedelijk de stichter dan wel toenmalige eigenaar van de acht woninkjes in dit buurtje. Hij woonde zelf in het hoofdpand aan het Zuidvliet. In het wijkboek treffen we in de periode 1904-1924 maar liefst 50 verschillende beroepen aan, voornamelijk ambachts- en werklieden met onderhand uitgestorven beroepen zoals: broodkarrijder, gruttersknecht, hulpmelkrijder, melktapper, olieslagersknecht, sigarenmaker en verlakker. Het huidige waarschijnlijk negentiende-eeuwse poortje is het laatste restant van dit woningcomplexje. Haar woningen vervielen tot pakhuisjes, die later het veld moesten ruimen voor een groot modern magazijn.

De Cementsteenfabriek van Carl Wilhelm Finke

De Fabriek voor Cementwerken aan het eind van het Zuidvliet heeft een opmerkelijke geschiedenis, maar staat er ruïneus bij. Het gebouw stamt uit 1908, heeft een

structuur van een betonskelet en de muren zijn gemetseld met betonsteen. Carl Wilhelm Finke heeft de fabriek laten bouwen. Deze uit Duitsland afkomstige bouwmaterialenondernemer kwam als stucadoor in 1874 uit Oldenburg naar Leeuwarden op zoek naar werk. Hij trouwde met een eveneens uit Oldenburg afkomstige weduwe die een stucadoorszaak aan de Tuinen bezat. Finke breidde dat bedrijf flink uit: eerst met cementwerken en later met de cement- en betonfabriek aan het Zuidvliet. Hij fabriceerde er de in die tijd veel in representatieve gebouwen toegepaste bouwornameenten van cementsteen. Veel panden in Leeuwarden heeft hij van ornamenten voorzien, zoals Hotel De Klanderij en huize Bornia aan de Verlengde Schrans. Hij was ook de eerste die hier gewapend beton fabriceerde. De pakhuizen van Koopmans Meel werden van dat beton gebouwd. In het begin van deze eeuw liet hij zelfs een betonnen boot bouwen. Leeuwarders verwachtten dat dit gevaarte direct richting bodem zou gaan, maar waren verbaasd dat de kolos bleef drijven. Finke overleed in 1927 en dat betekende spoedig het einde van het bedrijf. De gebouwen aan het Zuidvliet zijn daarna lang in gebruik geweest bij Kolk en Co.

Dit monument van progressieve bouwtechniek is nu slechts een schilderachtige ruïne.

Zuidvliet 780 Molenromp Henny van Duuren

De firma Henny van Duuren heeft een merkwaardige werkplaats in gebruik. Het is een oude molenromp. De molen bestond in elk geval al in 1685 en was toen een volmolen voor de textielindustrie. Het is heel goed mogelijk dat de huidige molenromp nog uit de zeventiende eeuw dateert. Het bouwsel is hier en daar wel eens vernieuwd, maar het meeste muurwerk is van een rode steen die uit die tijd kan stammen. De vormgeving met grote rondbogige raam- en deuropeningen met zandstenen negblokken en sluitstenen horen eveneens bij de late zeventiende eeuw. In 1718 wordt hij nog steeds voor de textielindustrie gebruikt. In de late achttiende eeuw (1786) is hij pelmolen en weer enkele tientallen jaren later (1819) oliemolen, zodat hij voor de voedingsmiddelenindustrie moet zijn omgebouwd. In 1819 wordt hij 'De Haan' genoemd. Hoewel sommigen vermelden dat 'De Haan' in 1845 afgebroken is, staat de molen op de kaart van Leeuwarden van 1904 nog aangegeven, maar hij was toen waarschijnlijk al gedeeltelijk afgebroken. De onderbouw is nog duidelijk als molenromp te herkennen, hoewel hij al tientallen jaren als werkplaats dienst doet.

Vroegere molens van het Vliet

Aan het bedrijvige Vliet stonden twaalf molens. De geschiedenis is ingewikkeld; ze zijn makkelijk te verwarren. Aan het Noordvliet stonden: een eekmolen, houtzaagmolen 'De Vrijheid' die later omgebouwd werd tot de oliemolen met de naam 'Het Haantje' of 'De Hoop' en een oliemolen.

Aan het Zuidvliet stonden een korenmolen, de cichoreimolen van Heuveltop, de molen 'De Haan' en houtzaagmolen 'De Herstelling' of 'De Phoenix'. De grootste molen was 'De ionge Fenix' die eerst oliemolen en later runmolen was. Een gevelsteen, gemetseld in de muur van het St. Anthony Gasthuis in de Pijlsteeg herinnert nog aan deze molen, die Pieter Luytjens van der Meulen uit Donkerbroek liet bouwen nadat zijn oude runmolen tot twee keer toe was afgebrand. Het was een grote stenen oliemolen.

Aan Schilkampen stonden twee leermolens, waarvan één later oliemolen werd en 'De Oude Molen' of 'Het Fortuin' genoemd werd en een pelmolen die later ook omgebouwd werd tot leermolen.

Van al deze molenrijkdom rest ons aan het Vliet slechts één onderbouw: de werkplaats van Henny van Duuren.

Schilkampen

Het had weinig gescheeld of de buurtschap Schilkampen aan het be-gin van het Vliet was in de zeventiger-jaren van de kaart geveegd. Schilkampen moest wijken voor de aanleg van de Kanaalweg, een ontsluitingsweg voor de nieuwe wijk Camminghaburen. Het karakteristieke buurtje kwam hierdoor erg in de verdrukking, maar gelukkig zijn de voorgenomen sloopplannen niet uitgevoerd. De nieuwe weg met hoge brug is over, in plaats van dóór het laatste open stukje van het Vliet en Schilkampen gelegd.

Schilkampen lag vroeger op een schiereiland begrensd door de Tynje en de Kurkemeer. Het buurtje was alleen over land bereikbaar via een 'trapkesbrug' of hooghout. Aan het eind van de zestiger jaren werd voor de verbetering van het koelwatercircuit van het PEB de oude werf van Drijver, op de punt van het schiereiland door het PEB aangekocht. Nadat de trapkesbrug al vervangen was door een gemakkelijker beloopbare brug, werd op deze plaats het Vliet vanwege het koelwatercircuit afgedamd en werd jammer genoeg de zuidelijke vaarroute via het Vliet naar de stad ruwweg afgesloten

De buurtschap Schilkampen bestaat zeker meer dan vierhonderd jaar. In 1566 is er al sprake van 'Schilcampen' en in 1578 van de 'Schillcamp'. Op een kamp (een stuk) land werd ten behoeve van een kalkbranderij schil, kleine zeeschelpen (in 't Leewaddes 'nuunders') opgeslagen.

Op de kaart van Schotanus uit 1698 staat Schilkampen duidelijk ingetekend. Stadsarchivaris Wopke Eekhoff noemt op Schilkampen een in 1732 door Jan Jansen gebouwde pelmolen.

Uit de pré-kadastrale atlas van 1832 blijkt dat Schilkampen helemaal in handen is van de zeepzieder/olieslager Pieter de Vries. In totaal heeft hij er dan 22 eigendommen waaronder twee sloopstimmerwerven. Pieter de Vries is ook eigenaar van de tegenover Schilkampen gelegen oliemolen 'De Kroon'. In 1822 werd deze molen vernieuwd. Het mooie uithangteken van deze molen bevindt zich op één van de zolders van het Fries Museum.

Pieter de Vries bewoonde het nu nog bestaande monumentale huis no 19. Vermoedelijk heeft hij dit grote huis laten bouwen. Achter het huis lag *"een plaisiertuin met zomerhuis"*. Nu is het huis in tweeën gesplitst. Het wordt bewoond door de families Nicolai en Rozendaal. In het deel van de familie Nicolai zit de oude voordeur en via een marmeren gang is de nog aanwezige monumentale trap te bereiken.

De scheepswerf op de punt werd in 1854 door Jisk Sipkes Drijver van Pieter de Vries gekocht. De familie Drijver heeft de werf met de naam 'De Nijverheid' 110 jaar gedreven. Daarna werd het PEB eigenaar. De werf werd gesloopt en de dam in het Vliet aangelegd.

Op de werf met langshelling van Drijver werden houten binnenvaartschepen gebouwd, het was de 'houten' werf. Op Schilkampen was ook nog een 'ijzeren' werf, de bekende werf Welgelegen van de familie Van der Werff. Deze werf was de voortzetting van de eerder op het Vliet gelegen scheepshelling. Welgelegen werd in 1909 door A.T. van der Werff gekocht van zijn oom of oud-oom O.P. van der Werff. De sleephelling werd verbouwd tot een wagenwerf.

In 1957 vond er een splitsing plaats, waarbij Tj. van der Werff de machinefabriek ging beheren en zijn broer R. van der Werff het werfgedeelte. In 1977 is de werf Welgelegen verplaatst naar een terrein aan de Greuns op het industrieterrein de Hemrik.

Eén van de grootste boten die op Welgelegen gebouwd werd, was de 600-tons tweemastschoener Cato. De schoener, die in 1918 te water gelaten werd, verging onder de Engelse kust nadat het schip tijdens zijn eerste reis op een mijn gelopen was.

Schilkampen is altijd een bedrijvig buurtje geweest. Een 'oud-Schilkamper' herinnerde zich naast de twee werven ook nog het winkeltje op no 7 van de familie Herder. Herder was parlevinker: met een bootje roeide hij naar boeren en schippers om zijn kruidenierswaren en brood te verkopen. Zijn vrouw dreef het winkeltje. Op no 9 had Hendrik Noordhof zijn winkeltje, waar ook brood en kruidenierswaren verkocht werden.

In het grote voorname huis no 19 woonde molenmaker De Roos. In zijn werkplaats bouwde en repareerde hij molens.

Petrus van Gelderen op no 23 ventte met petroleum.

Aan het eind van Schilkampen waren dan nog de 'koemelkersspultjes' van Koopmans en Hoekstra. Het weggetje van Schilkampen stopte hier. Alleen een voetpad door het land maakte het mogelijk de spoorbrug over de Greuns te bereiken.

Ondanks de vele veranderingen en aantastingen is op Schilkampen nog altijd een aardige wandeling te maken. Er staan schilderachtige huisjes die voor een deel zijn opgeknapt. Ook het kleine brandspuithuisje is hersteld. In deze dependance van de brandweerkazerne stond vroeger een kleine handbrandspuit omdat Schilkampen voor de brandweerauto's onbereikbaar was. Twee keer per jaar werd er door de bewoners van Schilkampen mee geoefend, vooral om te zien of er geen al te grote gaten in de brandslangen zaten.

Vorbij de laatste woning op Schilkampen staat nog een oud 'electriciteitshuisje'. Veel van deze transformatorstations zijn afgebroken. Daardoor is dit gebouwtje ook bijna een industrieel monumentje geworden.

Hoe de toekomst van Schilkampen er uit zal zien, is niet met zekerheid te zeggen. De bebouwing zal gehandhaafd blijven en mogelijk verder worden hersteld. Er zijn plannen geweest voor de aanleg van een zwaairom maar door de aanwezige bodemvervuiling zijn deze plannen niet uitgevoerd.

Te hopen is, dat de doorgraving tussen de Kurkemeer en de Tynje toch nog uitgevoerd kan worden. Leeuwarden zou dan de oude vaarroute vanuit het Vliet naar het zuiden weer terugkrijgen.

Noordvliet

Indische Buurt

Aan het Vliet was rond 1900 behoefte aan meer en goede volkswoningen en daartoe kocht de Vereniging voor Volkshuisvesting een terrein aan het Noordvliet. Hier verrees in 1908 de Indische Buurt bestaande uit 74 woningen onderverdeeld in acht verschillende typen.

Het ontwerp was van de vermaarde Leeuwarder architect W.C. de Groot. Deze is onder meer bekend geworden door het kleurrijke in vernieuwingsstijl uitgevoerde Gabbema Gasthuis aan de Wybrand de Geeststraat (1906). Ook in de Indische Buurt paste De Groot, hoewel bescheiden, kleurrijke materialen toe: bijvoorbeeld in de frontgevels aan het Vliet vlakken met gele verblendsteen omrankt door bruine baksteen. De woningen kregen voor een tuintje en achter een bleek en uitpandig privaat. De kamers werden voorzien van twee bedsteden en een zolderkamertje was bereikbaar via een vaste trap. Nog tijdens de bouw werd één hoekwoning veranderd in een winkel, waarvoor veel belangstelling bestond. De kwaliteit en bruikbaarheid van deze woningen maakte het lonend om van 1988 tot 1990 de buurt te renoveren. Verwacht mag worden dat ze haar eerste eeuwfeest wel zal halen, hetgeen niet van alle Leeuwarder woningwetwoningen gezegd kan worden.

Noordvliet 501

Het huidige gebouw wordt voor het eerst in 1770 genoemd, samen met een zomerhuis. Beiden waren in bezit van de boekdrukker Abraham Ferwerda, vanaf 1752 uitgever en drukker van de Leeuwarder Courant. Hij woonde elders in de stad en gebruikte het bestaande zomerhuis als een buiten. Kennelijk voldeed dit zomerverblijf niet helemaal aan zijn eisen. Hij liet een nieuw huis bouwen dat er nog steeds staat. In 1775 wordt tevens een molen genoemd als bezit van Ferwerda. Hij verkocht huis en molen in 1781 aan Frans Beernts (of Berents), molenmaker van beroep. De aanwezigheid van vele molens zal de molenmaker hebben aangetrokken. Van zijn eigen molen is echter niets bekend. Zijn zoon Berend voerde hetzelfde beroep met succes uit. Dit blijkt uit de aankoop van de aangrenzende percelen en de bouw van een timmerschuur. Vanaf 1816 bezitten vader en zoon, toen al Schaafsma geheten, samen het huis. In 1824 koopt Berend Franses het van zijn vader om het bedrijf alleen voort te zetten. Na zijn overlijden verkoopt zijn weduwe in 1842 het bezit aan Jetze Bosman c.s. voor fl 1741,=. In de toen opgemaakte koopakte wordt het woonhuis gedetailleerd beschreven. Hierin worden twee kamers ter weerszijden van de gang genoemd, voorts een keuken en een achterhuis waar zich de trap bevond. In de oostelijke voorkamer worden een

schoorsteen, twee bedsteden en een kast genoemd. In het westelijke vertrek waren een schoorsteen, een bedstede en drie kasten te vinden. Op de zolder lag een kamer aan de zuidzijde met een uitgebouwde dakkapel. De zolder werd verder met behulp van twee ramen van licht voorzien. Bosman verkocht het pand al een jaar later aan Luitjen Ubbens, commissionair van beroep. Ubbens bewoonde tot 1853 het pand. Toen werd timmerman Harmen Keijzer eigenaar. In zijn tijd bezat het huis een iets gewijzigde indeling. De twee kamers aan de voorkant, de gang en de keuken bleven onveranderd. Achter de kamer aan de oostzijde werd een achterkamer ingericht met een bedstede en een kast. Meer lezen wij over het perceel achter het huis, waar een bleek lag. Ook worden verschillende vruchtbomen in de voortuin genoemd.

Eveneens in 1853 bouwde Keijzer een nieuwe woning, iets achteruit geschoven, aan de oostzijde van het bestaande pand, dat hij verhuurde.

In 1881 overleed de 85-jarige eigenaar. Ter gelegenheid van het toen gehouden boelgoed werd de inventaris van het huis vastgelegd. Deze geeft een goede indruk van de sociale status van de bewoner. Behalve het gebruikelijke huisraad en de meubels bezat Keijzer ook schilderijen, boeken en beelden. Het kleine huisje aan de oostzijde kwam in bezit van zijn zoon Jacob. Hierna veranderde het pand in 20 jaar vier keer van eigenaar. Wij noemen hier Eeltje Mulder, koopman van beroep, die het pand bewoonde. Omstreeks 1900 verhuurde eigenaar J.L. van Geervliet het huis aan meerdere bewoners. Hij was kleermaker en woonde zelf in de Weerd.

Het huis heeft zijn achttiende-eeuwse vorm behouden. Het hoge dak en de symmetrische gevelindeling getuigen hiervan. De fraaie blinden vervolmaken het geheel. Deze zijn op de zolder aangetroffen, dus origineel. Het gebouw bevat één bouwlaag onder een hoge kap, waarin een grote dakkapel is uitgebouwd. De vier ramen aan weerszijden van de ingang bezitten zes ruiten. Ook de achtergevel bezit weer zijn originele indeling wat het aantal ramen betreft. Deze opmerkelijke gaafheid ontving het huis bij de laatste verbouwing in 1986. De huidige bewoners hebben met grote inspanning en enthousiasme het huis opgeknapt en doen er alles aan om de oude sfeer van het huis opnieuw op te roepen, waarin zij dan ook goed geslaagd zijn.

Ook de tuin is onlangs opnieuw aangelegd. In plaats van de eenvoudige tuin met enkele vruchtbomen en dichtgegroeide paden hebben zij een symmetrische aanleg gecreëerd met geschoren buxushagen in een geometrisch patroon aangeplant. Tussen de buxus groeien rozen zoals dat zo vaak in de oude stadstuinen gebruikelijk was. Thans bezitten huis en tuin hun originele achttiende-eeuwse vorm. Het complex kan door de wandelaar als een sieraad van het Vliet worden beschouwd.

Noordvliet 255 Eben-Haëzer

Scheepvaart was voor het Vliet van wezenlijk belang. Het is dan ook niet toevallig dat eertijds op Zuidvliet 4 het Schippersgilde was gevestigd. Ook kon men op het Vliet diverse panden vinden met gevelstenen waarop de scheepvaart uitgebeeld was. Eén zo'n steen treffen we nog aan in de witgepleisterde gevel op nummer 255. De steen is niet eens zo heel erg oud. De tekst op deze steen luidt:

18 beurtschip 95 / Leeuwarden - Rotterdam en Schiedam / K.H. Feenstra. / Eben-Haëzer.

Klaas Feenstra, geboren te Warga in 1834, en zijn vrouw Dieuwke de Vries (1836-1909) vestigden zich in 1894 op dit adres. Het wijkboek vermeldt dat zij afkomstig waren "*van boord*". Hun beurtschip zal waarschijnlijk de naam Eben-Haëzer gedragen hebben en zoals Samuel in de oorlog tegen de Filistijnen bij de Palestijnse plaats Eben-Haëzer een gedenksteen oprichtte, zo markeerden zij de belangrijke mutatie in hun bestaan met een gevelsteen, de woorden van de veldheer indachtig: "*tot hiertoe heeft ons de Heer geholpen*" (Sam. 4). Feenstra's laatste reis vond plaats op 24 maart 1921.

Noordvliet 169 Klokgevel

Jan Dorenbos vestigde zich in 1919 op dit adres. Hij was barbier en startte in 1922 zijn huwelijk en kapperszaak op no. 169. Hij zal naar we mogen aannemen opdracht gegeven hebben de voorgevel volledig te vernieuwen. Het resultaat zien we op de foto hieronder. Zijn naam prijkt op het linker étalageruit. De tekst op het uithangbord luidt: "*Salon voor scheren en haarsnijden*" en een prachtig geëst raam inde voordeur vermeldt het woord "*coiffeur*". Barbier, haarsnijden en coiffeur: woorden die uit onze spreektaal zijn verdwenen. (Nu we toch tekstborden citeren, op het bord rechts op de Wittebrug staat geschilderd: "*Bruggeld / voor ieder vaartuig of houtvlot / des daags van 6 uur tot 10 uur 6 cts. / des nachts van 10 uur tot 6 uur 10 cts.*" Sinds 1938 is de drogisterij van J. Monsma in het pand gevestigd. Zoals we van de vernieuwde voorgevel van no 109 weten dat zijn huidige trapgevel vooraf is gegaan door een oorspronkelijke trapgevel van 1735, zo kunnen we hier vermoeden dat deze in eigentijdse detaillering en materialen uitgevoerde klokgevel een voorganger heeft gehad in dezelfde vorm, maar bewezen is het vooralsnog niet.

Noordvliet 109

De opvallende trapgevel van dit pand is vooral vanwege de tweemoeilijk leesbare cartouches met jaartal interessant. De eerste verraadt onmiddellijk dat het uit 1735 dateert. Toen was Johannes Gelterp eigenaar, die meer huizen elders in de stad bezat. Hij woonde er zelf niet maar verhuurde het aan Hein Jacobus. Na hem was Dirk Jans Dotinga eigenaar. Zijn erfgenamen verkochten het in 1787 aan Foppe Bouwes' weduwe, die het huis al langer huurde. In de koopakte werd het huis aangeprezen als "*een wel ter nering staande huizinge*".

Vanaf 1805 is A.F. Hoitema, "*koopman op het Vliet*" eigenaar. Hij woonde er nog in 1832.

Lange tijd, tot 1910, werd het pand bewoond door Pieter Sierks Weijer, schilder van beroep. Zijn dochter verliet het in 1917. Toen vond de verbouwing van de gevel plaats waarnaar de tweede jaartal-cartouche verwijst.

Het gebouw telt twee bouwlagen onder een hoge kap. Op de begane grond bevindt zich rechts van de ingang een brede garagedeur, die de gevel ontsiert. De eerste verdieping bevat een gepaard dubbel venster en twee enkele ramen die in 1917 aan de bovenzijde van glas-in-lood ruitjes werden voorzien. Ze zijn alle voorzien van

ontlastingsbogen. Ook de witte sierbanden herinneren aan genoemde datum. De zolder wordt door een venster met T-raam van licht voorzien.

De trapgevel is van bruine mangaansteen opgetrokken en telt zes met natuurstenen platen afgedekte trappen.

Op de schoorsteen ziet men de fraaie koperen windwijzer in de vorm van een paard blinken. Een belangrijke blikvanger is de fraaie oeuil de boeuf in de top van de gevel, die samen met genoemde cartouches aan het in slechte staat verkerende gebouw toch een zeker aanzien verlenen.

Noordvliet 15, 17

No 15 is een achttiende-eeuws herenhuis, dat in de tweede helft van de vorige eeuw een 'face-lift' onderging. Dit blijkt uit de kozijnomlijstingen en de T-roedenverdeling in de ramen. Misschien werd de gevel gewijzigd in opdracht van de toenmalige bewoner: de koopman Dirk Tigler Wijbrandi. Achter deze woning staan nog twee pakhuizen. Hier werd dus gewoond en gewerkt op één erf, wat zo typerend was voor het Vliet en ook voor die tijd, waarin men afzonderlijke industrieterreinen en slaapwijken nog niet kende. Het pakhuis op no 17 droeg rond 1900 de naam 'Zeevaart' en werd gebouwd in 1759. Soms werd het ook ten dele bewoond. Beide panden waren recent als kantoren in gebruik bij de Gemeente, die de gevels intact liet, maar met het interieur minder piëteitsvol omging.

Noordvliet 11

'De Doorbraak'

Aan het eind van de negentiende eeuw onstond er in Leeuwarden een kleine maar gestaag groeiende Baptistengemeente: Christenen die de kinderdoop verwerpen en uitsluitend na bekering de doop door onderdompeling aan volwassenen voltrekken. Aanvankelijk 'kerkten' zij in een pand in de Bagijnestraat, maar medegebruikers van dat pand klaagden over hinder en noodzaakten hen om te zien naar een andere locatie. Die vonden zij in 1913 aan het Vliet op no 11, waar het gemeentelid H.v.d. Heide een deel van zijn woonhuis beschikbaar stelde. Ook deze ruimtes bleken te klein voor de groeiende gemeente en na aankoop van no 11 in 1933 besloot men een kerk te bouwen in de erachter gelegen grote tuin. Het ontwerp was van de 'Gereformeerde architect' P.E. Post, die een sobere doch intieme kerkzaalontwierp met 450 zitplaatsen gebouwd door de Leeuwarder aannemer R. Wijbenga. De ingang van de kerk bevindt zich aan de M.H. Trompstraat, maar bleef 'doorgebroken' naar het toendertijd zo waterrijke Vliet.

Noordvliet 5, 7, 7a en 9

In het begin van deze eeuw kochten de gebroeders Dijkstra de no's 5,7 en 7a, en later ook nog 9. (Sinds 1980 behoren de no's 3 t/m 19 tot het beschermd stadsgezicht). Zij waren kooplieden en winkeliers in manufactures. In 1913 lieten zij no 5 en 7a ingrijpend verbouwen door architect H.H. Kramer. No 5 was een klein pakhuis en werd verbouwd tot een ruime woning voor H.Dijkstra. De traditioneel ingedeelde gevel kreeg als beëindiging een in- en uitgezwenkte top. Het pand no 7a bestond slechts uit één bouwlaag met een plat dak en werd verbouwd tot winkel en magazijn. Deze pui werd dankzij ijzeren lateien modern ingedeeld, maar werd

traditioneel beëindigd als klokgevel. Later werd het pakhuis van NV Dulith's Vlashandel (no 9) aangekocht en eveneens van een strakke winkelpui voorzien. Met de toepassing van Oud-Hollandse elementen in de gevelarchitectuur was Kramer niet de laatste aan het Vliet (zie no 109 uit 1917) en hij heeft daarmee bijgedragen aan het statige en meer stedse karakter van de 'entree' van het Vliet.

D. Dijkstra kwam te wonen op no 7. De voorgevel van dit herenhuis bleef ongemoeid en dankzij Kramer's bewaard gebleven tekening kunnen we nu inventariseren wat er sinds 1913 van dit pand verdwenen is: de linker schoorsteen, de afdekplaat van de rechter schoorsteen, de in rank houten vlechtwerk uitgevoerde balustrade op de kroonlijst, de originele ramen van de dakkapel, de zesruitsroedenverdeling op de eerste verdieping, de buitenmarkiezen voor de ramen, de monumentale dubbele voordeur en de stoeppalen met kettingen. Gelukkig nog wel aanwezig is een in rijk houtsnijwerk uitgevoerd bovenlicht boven de voordeur. De nieuwe functie van dit pand is die van moskee, waarmee de twee grootste monotheïstische wereldgodsdiensten vertegenwoordigingen hebben aan het Vliet.

Hoek Noordvliet / Oostersingel 2^a

In 1940 werd de brugwachterswoning op het Noordvliet no 1 afgebroken om het toenemend verkeer een beter zicht te verlenen nu de verbindingsbrug tussen stad en Vliet verplaatst werd naar de zijde van het Noordvliet. In de vrijgekomen blinde zijgevel van het pakhuis Petersburg werden ter opsiering twee gevelstenen geplaatst, beide afkomstig uit het Fries Museum. Bovenin 'De Wildeman' die ooit een gevel in de Grote Kerkstraat sierde. En onderin een fraaie achttiende- eeuwse steen met als voorstelling een door een bereden paard getrokken trekschuit. Deze steen is oorspronkelijk afkomstig van de Harlinger Stal, die zich bevond nabij de plaats van de huidige Verlaatsbrug.

Het voormalige circa 200 jaar oude pakhuis Petersburg ontleent zijn naam aan één van de steden waarop door de eigenaar handel gedreven werd. Dit pakhuis was lange tijd bezit van de in graan handelende familie Huisinga (zie ook no 34). De nieuwe bestemming van dit pand is op de begane grond: dienstverlening, en op de eerste en tweede verdieping plus vliering: wonen. In de woning blijven de geprofileerde balken in het zicht evenals de spanten van de circa 100 jaar geleden vernieuwde kap. De vensteropeningen worden afgedekt door houten lateien, die van buiten onzichtbaar zijn. De met de originele luiken afsluitbare vensteropeningen op de begane grond hadden geen raamkozijnen. Om nu duidelijk aan te geven dat de nieuwe raamkozijnen een hedendaagse toevoeging zijn heeft de huidige eigenaar het raamhout van eigenzinnige metalen strippen voorzien. Het ligt in de bedoeling in de toekomst de verdwenen dakkapel met hijsbalk weer in ere te herstellen. Vanuit de woonkamer heeft men een prachtig uitzicht op de stad, maar ook de stad mag niet ontevreden zijn met het zicht op dit zorgvuldig behandelde monument.

Colofon

Uitgave: Stichting Aed Levwerd, 1994
Redactie: Johan Lichthart en Derk Jan Prins
Tekstbijdragen: Jeltsje Bergsma, Hendrik ten Hoeve, Leo van der Laan, Johan Lichthart,
Rita Mulder-Radetzky, Derk Jan Prins
Illustraties: Gemeente Archief Leeuwarden, H. Lanting, Leeuwarder Courant, J.P.
Lichthart, Monumentenzorg Gemeente Leeuwarden,
Prentenkabinet Fries Museum, T. Sanddijck, D. Swierstra en G.E. Visser.
Kaart: Cees Sträter
Druk: Dekker Drukwerken, Vliet 38, Leeuwarden
Vormgeving: Dekker Drukwerken, Vliet 38, Leeuwarden

De organisatie van de achtste Open Monumentendag in Leeuwarden en de uitgave van een begeleidend boekje zijn mogelijk gemaakt door financiële en andere ondersteuning van onder meer de Gemeente Leeuwarden, het Gemeente Archief Leeuwarden, de Maatschappij tot 't Nut van het Algemeen en Dekker Drukwerken te Leeuwarden.

De Stichting Aed Levwerd dankt in het bijzonder de eigenaars/ bewoners der opengestelde panden en de talrijke vrijwilligers voor hun enthousiaste bijdrage op de Open Monumentendag.

In de Fortuyn

Monumenten rondom het Stadhuis van Leeuwarden

Open Monumenten in Leeuwarden 1995

Inleiding

Het decor waarin de negende Open Monumentendag in Leeuwarden zich afspeelt, wordt gevormd door een aantal straten rondom het Stadhuis; het Raadhuisplein, het Auckamastraatje, de Sint Jacobsstraat, Maria Annastraatje, het Herenwaltje en het Hofplein.

Het gebied heeft niet een bepaalde historische of stedenbouwkundige samenhang. Een groot deel ligt op de terprand van de zuidelijke terp van Nijehove. In 1979 vond op de hoek van het Gouverneursplein en de Sint Jacobsstraat een belangrijke opgraving plaats. Hierdoor werd duidelijk dat de terp aan de zuidoever van de Ee al bestond in de achtste en negende eeuw. De Eestroom was toen nog veel breder dan de latere Ee-gracht. De eb- en vloedwerking vanuit de Middellzee naar de Eestroom heeft de terprand aangevreten. In de elfde en twaalfde eeuw werd de invloed van de Ee minder en kon de stroom tenslotte worden ingedamd. Bij de archeologische opgraving in 1979 zijn op ± 30 centimeter onder het maaiveld vele resten van houten huizen gevonden. Op basis van opgegraven scherfmateriaal konden deze huizen als veertiende-eeuws gedateerd worden. De zuidelijke terp van Nijehove heeft zijn grootste hoogte in de Grote Hoogstraat (4,50 m.). De Sint Jacobsstraat ligt 1,50 m. en het Auckamastraatje ligt nog 1 m. boven het oorspronkelijke maaiveld. De afloop van de terpoever naar de oever van de Eestroom is nog altijd duidelijk te ervaren.

De Eestroom, later de Eewal, met voortzettingen langs Gouverneursplein, Hofplein, Raadhuisplein en Herenwaltje werd in 1884 gedempt. Hierdoor verdween één van de oude stromen waaraan Leeuwarden haar bestaan te danken heeft en werd dit stadsbeeld onherstelbaar schade toegebracht.

Raadhuisplein en Hofplein

Leeuwarden is een stad van pleinen. Er zijn er niet minder dan negenenvertig. Drie prachtige pleinen liggen naast elkaar; het Raadhuisplein, het Hofplein en het Gouverneursplein. Deze pleinen zijn in eerste instantie ontstaan door overkluizing van de Ee. In 1682 werd door het stadsbestuur besloten tot het maken van "*t Plein*". Dit hield in het overkluizen van de Ee tussen het Hof en het Stadhuis. In 1688 werd voor de nieuw gebouwde Hoofdwacht een klein gedeelte van de Ee overdekt.

De herbouw van het Stadhuis in 1715 was de aanleiding een veel groter stuk gracht te overdekken. Stadshistoricus Eekhoff beschreef het als volgt:

"Nu werd dit gewelf verlengd, en de gansche ruimte geëffend, bestraat en daardoor in een breed en zeer vlak brugplein herschapen, dat zowel het nieuwe Stadhuis als het Stadhouders Hof een fraai voorplein bezorgde, en aan beide gunstiger voorkomen schonk. Bij het bestaande gebrek aan pleinen en ruime marktplaatsen in

deze stad, was dit Raadhuis- en Hofplein alzo eene wezenlijke aanwinst. Bovendien hebben vreemdelingen deze brug, welke thans een lengte heeft van bijna 100 Ned. ellen, eene zeldzaamheid in ons land en eene merkwaardigheid dezer stad genoemd".

In 1884 werden de overkluizingen weggebroken en werd de oude Eestroom lopend van de Voorstreek naar de Nieuwestad met modder van de dwinger Het Klein Fentje gedempt. Op het Hofplein werd een perk met heestergewas aangelegd. In dit parkje werd op 15 september 1906 door koningin Wilhelmina het standbeeld van stadhouder Willem Lodewijk, door de Friezen 'Us Heit' genoemd, onthuld. De Leeuwarder Courant beschreef de gebeurtenis als volgt:

"Een afzienbare mensenmenigte had inmiddels alle toegangswegen tot het plein bezet. Een enorm gejuich steeg op toen de hoge gasten uit het paleis kwamen en naar hun ereplaats schreden. [...] koningin Wilhelmina sprak over de belangrijke rol die de Friese Stadhouders in het verleden heeft gespeeld en ze besloot haar woorden met het doorknippen van de draad. [...] en met het front naar het Stadhuis gekeerd, aanschouwde men een grote bronzen figuur, krachtig en uitdrukkingvol, de dappere vorst waardig, die zo goed het zwaard wist te hanteren en toch een werker aan de vrede was".

Het in brons gegoten standbeeld van Willem Lodewijk was een geschenk van de VVV en werd vervaardigd door de beeldhouwer Prof. Bart van Hove. De oud-Leeuwarder Willem B.G. Molkenboer ontwierp de hoge sokkel.

In 1898 plantte de Friesche Tuinbouw Vereniging ter gelegenheid van de troonsbestijging van Koningin Wilhelmina een linde op het Raadhuisplein. De vereniging 'Voor Vaderland en Oranje' zorgde voor een monumentaal hekwerk rond de Wilhelminaboom. Dit monumentale hekwerk werd ontworpen door architect H.H. Kramer, waarschijnlijk met hulp van de heraldicus Tiete van der Laars. De Firma

J. Kroes en Zn. zorgde voor de uitvoering van het smeedwerk. Het prachtig gesmeedde hek heeft deuren naar de Weerd (met rijkszwaard en oranje twijgen) en het Herenwiltje (met scepter en twijgen) en een poort naar het Hofplein. Deze poort wordt geflankeerd door hellebaarden en omgeven door een uit oranje twijgen gevlochten haag met bloesems, vruchten en bladeren waarin een gekroonde W verwerkt is. De rijksappel bekroont het hek. In de pedestaal onder deze poort zit een leeuwenmasker dat moest dienen *"tot het uitlaten van een frischen waterstraal, die den voorbijganger de gelegenheid geeft, zijn dorst te lesschen"*. In 1993 is het hek gerestaureerd, maar jammer genoeg zijn door vandalisme en het nalaten van onderhoud veel mooie onderdelen verdwenen of zwaar door roest aangetast.

Gelukkig staat de in 1898 geplante kroningslinde er weer goed bij. In 1972 leek de boom af te sterven. Dode takken, gele en verdorde bladeren deden het ergste vrezen. De groei van het wortelgestel werd waarschijnlijk belemmerd door de fundamente van het Stads Vleeschhuis dat vroeger op deze plaats stond. In dit Stads Vleeschhuis slachtten en verkochten de Leeuwarder slagers hun vlees. Later is het Vleeschhuis ook nog gebruikt als Stads Wapenhuis. In 1615 werd het afgebroken. Boomdeskundigen hebben door het weghalen van een gedeelte van de

fundamenten van het Vleeschhuis en door grondverbetering bewerkstelligd dat de zo beeldbepalende boom weer nieuwe levenskansen heeft gekregen.

Auckamastraatje

In 1618 werd de Auckamastins in gebruik genomen als Stadhuis. Het straatje naast het Stadhuis komt in stukken voor als "*Cleyne Sint Jacobstraet ofte Raedhuysstraat*" (1646). Later werd de naam Raadhuisstraatje officieel vastgesteld.

In 1944 werd het zuidelijk trimdeel van Leeuwarderadeel bij Leeuwarden gevoegd. Het gedeelte Huizum ging daardoor ook deel uitmaken van het stedelijk gebied. In Leeuwarden en in Huizum hadden een aantal straten gelijke of sterk op elkaar gelijkende namen. Daarom werd op 21 november 1946 besloten tot het wijzigen van een aantal namen. Het Raadhuisstraatje werd omgedoopt tot Auckamastraatje om de herinnering levendig te houden aan de regentenfamilie Auckama, stichters van de naar hen genoemde stins.

Sint Jacobsstraat

In de volksmond werd de Sint Jacobsstraat vroeger wel de 'dubbele plukstraat' genoemd, omdat aan de ene kant poelier De Jong gevestigd was en daartegenover in het voormalige hotel De Phoenix de belastingdienst gehuisvest was. De officiële naam Sint Jacobsstraat is ontleend aan het Sint Jacobsgasthuis met de Sint Jacobskapel. Het gasthuis en de kapel lagen in het vierkant omsloten door de Klokstraat, Grote Hoogstraat, Naauw en Sint Jacobsstraat. Het in 1478 gestichte gasthuis werd in 1581 opgeheven. Naast de Sint Jacobskapel werd omstreeks 1540 de Nieuwe Toren gebouwd. In 1884 moest de toren wegens gevaar voor instorting worden gesloopt en werd de Sint Jacobskapel ook afgebroken.

De 6.80 m. brede en 147 m. lange Sint Jacobsstraat is altijd één van de belangrijke en voorname straten in Leeuwarden geweest. In de vijftiende eeuw stond aan het begin van de straat, bij de Nieuwestad, de Sint Jacobspoort. Een aantal zeer monumentale panden bepaalt nog altijd het beeld van de straat. Ook is de Sint Jacobsstraat al jaren lang een bijzondere winkelstraat met een groot aantal speciaalzaken.

Ketenzaken komen er niet voor. De vroegere slogan van de winkeliersvereniging "*Kijk rond in de Sint Jacobsstraat*" gaat nog altijd op.

Over een oude stadsstraat als de Sint Jacobsstraat zijn veel wetenswaardigheden te melden. De componist, organist en klokkenist Rijnoldus Popma van Oevering, die zes klaviersuites voor prinses Maria Louise schreef, woonde eind achttiende eeuw op nummer 2. Eduard Lampe, met z'n markante kop met het te kleine gleufhoedje, was in heel Leeuwarden een bekende verschijning. Hij woonde op nummer 24.

In het huis nummer 35 gaf kapelmeester van de schutterijmuziek, Hendrik de Jong, als dansmeester de eerste lessen in de danskunst aan Mata Hari.

Het prachtige boek van Johan Strasser "*Der Klang der Fanfare*" (in het Fries vertaald als "*De klank fan de fanfare*") speelt voor een groot deel in de Sint Jacobsstraat. Ook

het boek "*Het doolzieke hart*" van N.A.M. Wijchgel heeft ten dele de Sint Jacobsstraat als decor. In het huis nummer 33 woonden vele Italianen die in Leeuwarden het schoorsteenvegersvak uitoefenden en brillen en paraplu's aan huis verkochten. Bij het bezoek van koningin Wilhelmina aan Leeuwarden in 1905 was de Sint Jacobsstraat één van de mooist versierde straten van de stad. Op de hoek met de Klokstraat had men zelfs een van latten, linnen en papier gemaakt model van de Nieuwe Toren neergezet. In april 1964 verzamelde zich in de Sint Jacobsstraat een grote menigte om te zien hoe de dierenbescherming in de woning boven de muziekhandel De City achtendertig katten probeerde te vangen. Een zestigjarige weduwe woonde hier met haar katers en poezen in een totaal vervuilde en vreselijk stinkende omgeving. In 1925 werd de keien bestrating in de straat vervangen door asfalttegels. Koperslager Doodkorte legde als oudste bewoner de eerste asfalttegel. De asfalttegels zijn intussen verdwenen en sindsdien is de straat vele malen heringericht. Maar ondanks alle veranderingen in bestrating, gebouwen en functies is het karakter van de Sint Jacobsstraat behouden gebleven.

Maria Annastraatje

Rond 1500 liep de Klokstraat van de Grote Hoogstraat *-in der Hagenstreta bidapost-* tot aan de Weerd. Over het Eerdenwaltje (later Herenwaltje) lag een bruggetje. Op de zuidhoek van de Klokstraat met de Weerd stond in 1491 een "*Steed ther Klocka., mitta erfstersteeden en de kameren*".

Niet door de klokken van de Nieuwe Toren, zoals stadshistoricus W. Eekhoff veronderstelde, maar door dit huis "*Ther Klocka*" kreeg de straat haar naam. Later hield alleen het stuk straat tussen de Sint Jacobsstraat en de Grote Hoogstraat de naam Klokstraat. Het gedeelte tussen Herenwaltje en de Weerd werd bebouwd. Het stuk tussen de Sint Jacobsstraat en het Herenwaltje had vele andere namen. In de onuitputtelijke bron "*Leeuwarder Straatnamen*" van W. Dolk staat hierover het volgende:

"Het thans Maria Annastraatje genoemde deel van de Klokstraat is onder vele namen bekend geweest (1597 Jacob Roeperssteegh, 1619 idem, 1664 Kleyne Klockstraet, 1690 Maarjanstraatje, 1696 Marij Jansstraatje, 1713 Kleyne Jacobstraet off Marij Jansstraatje, 1760 Moriaanstraatje, 1839 idem, 1843 Maria Annastraatje, ook wel Kleine Klokstraat, Marianne- en Moriaanstraatje!). Een uit het pand no. 9 afkomstige gevelsteen (tot september in de Muggesteeg, nu bestemd voor de Sint Jacobsstraat), vertonende een wat gebruide

"d. longe S. Jacob", kan wel de naamgevende Moriaan zijn geweest. In 1697 is er sprake van "een huysinge staende in de Sint Jacobsstraet op de hoeck van de Marij Jansstraat, alwaer voor desen een turx hoofft en nu een keers uythangt". Een 60-jarige Marijke Jans, weduwe van de stalman Jan Mathijssen, woonde in 1715 (en mogelijk reeds veel eerder) op de hoek van de Kleyne St. Jacobstraet". "d. longe S. Jacob" siert anno 1995 de gevel van Eewal 58.

Herenwaltje

Het eerste Leeuwarder Stadhuis stond in de Grote Hoogstraat op de plaats waar in 1995 huisnummer 20 te vinden is.

Het tweede stadhuis, Het Waltahuis, lag op de hoek van de Nieuwestad en "*Het Herenwaltje*". Het hoofdgebouw rees aan het Herenwaltje uit het water op. Aan de Nieuwestad lag het voorplein. In een koopakte uit 1594 wordt het omschreven als een "*blau leyen huys*". Op het voorplein stond een met een 'ui' bekroonde traptoren. Op de plaats van het voormalige Waltahuis was heel lang de winkel van P.S. Bakker (nu Zeeman) gevestigd. Toen het Stadsbestuur in 1617 de Auckamastins kocht om er het Stadhuis in te vestigen kon het Waltahuis verkocht worden. Bij de verkoop werd onder andere bepaald dat: "*de kooper gehouden zou zijn, om 't westereind van deze vercofte Huijsinge aff te breecken tot verbij d'darde balcke*". Het achteruitzetten van de gevel moest het mogelijk maken een voetpad aan te leggen tussen de Nieuwestad en het Raadhuisplein. De verbouwing kreeg in 1618 haar beslag. Op het voorplein werden drie huizen gebouwd. De Maatschappij tot Nut van 't Algemeen kocht in 1825 het oude Waltahuis. Het bleef tot 1903 als Nutsgebouw in gebruik. De firma Joosten kocht het toen en liet het ten behoeve van een uitbreiding van haar manufacturenzaak aan de Nieuwestad afbreken.

Het Herenwaltje was vroeger een schilderachtig grachtje. Aan de ene zijde rezen de huizen uit het water op. Een aantal was bereikbaar door middel van bruggetjes over het water. Aan de andere zijde lag het na 1618 aangelegde voetpad. Vermoedelijk was het niet bestraat, want naast namen als "*Raadhuysburchwal*" en "*Heerenwaltje*" komen in oude koopaktes namen voor als "*Aerdenwaltje*", "*Eerdenwaltje*" en "*Aardenwaltje*".

Volgens een overlevering werd de naam Eerdenwaltje veranderd in Herenwaltje omdat de heren boterverkopers er hun kantoren hadden. Ook zou de naam Eerdenwaltje niet deftig genoeg zijn en Herenwaltje beter passend zijn.

Deftige huizen stonden er in ieder geval wel. In het monumentale pand nummer 5 heeft de natuurgenezer Jelle Veeman geruime tijd zijn praktijk uitgeoefend. In de kelder van dit huis heeft de griezelkelder van 'Wiepie' Wierstra nog een aantal jaren onderdak gevonden.

In het eveneens monumentale pand nummer 3 oefende de bekende tandarts A.J. Reijntjes zijn praktijk uit. Bange kinderen stelde hij op hun gemak met een 'sukermuntsje'.

In het begin van de twintigste eeuw was het Herenwaltje een centrum van de bierhandel. Het bedrijf van de firma Komter en Kuipers zorgde voor veel levendigheid. "*Het schilderachtige, smalle grachtje, waarover vier bruggetjes toegang verleen en tot de huizen aan de overzijde, die uit het water op rijzen*" zoals stadsarchivaris R. Visscher het in 1908 beschreef, werd in 1884 gedempt.

Raadhuisplein 36 Stadhuis

Het Stadhuis is meer dan eens en op gevarieerde wijze in woord en beeld belicht. Het gebouw vraagt er eigenlijk om want het is, zeker wanneer we de iets jongere aanbouw met de raadzaal gemakshalve erbij rekenen, een Leeuwarder topmonument. Dat dit voorbeeld van classicistische barok toen het in 1715 verrees misschien geen toonbeeld van moderniteit meer was, doet daaraan weinig af. Het ouderwetse zit hem overigens vooral in de toepassing van een dominant fronton

boven een middenrisaliet met entreepartij. Dit ordenende motief had elders in Nederland zijn intrede gedaan in het tweede kwart van de zeventiende eeuw maar was inmiddels een beetje uit de mode geraakt.

In elk geval, zonde zou het zijn om al wat op papier is gezet te herkauwen. Daarom aandacht voor een paar ontdekkingen en voor enkele aspecten van het gebouw in zijn authentieke, deels niet meer bestaande vorm en detaillering.

Veruit de meeste historische gebouwen dragen de veelsoortige sporen van eeuwenlang gebruik: van functiewijzigingen en modernisering, van uitbreidingen en voorbijgane modes. Sommige van die sporen zijn met het blote oog te ontdekken. Andere gaan schuil achter pleisterwerk of de zoveelste verflaag, onder oplegvloeren of systeemplafonds. Een gebouw uitkleden en de ontstaansgeschiedenis ontleden tot in z'n essentie, het reconstrueren van ontwikkelingsfasen en dateren van onderdelen kan meestal pas bij een ingrijpende verbouwing of restauratie. Juist dan worden bordpapieren wanden verwijderd, komen kale muren in het zicht en zijn bijvoorbeeld bouwnaden en dichtgezette vensters en deuren te ontdekken. Het 'lezen' van een gebouw noemen we bouwhistorisch onderzoek, een soort bovengrondse archeologie.

Combineren we alle gegevens die bouwhistorisch onderzoek oplevert ook nog eens met wat uit archieven is op te diepen aan jaartallen van verkopen, oude beschrijvingen en bepalingen die bedoeld waren om bijvoorbeeld burenruzies te voorkomen, dan is vaak een heel aardig en betrouwbaar beeld te schetsen hoe een pand zich heeft ontwikkeld.

We hoeven met zo'n onderzoek natuurlijk niet altijd te wachten op een ingrijpende verbouwing. Zo is op beperkte schaal historisch kleuronderzoek op houtwerk te verrichten, eenvoudigweg door één voor één de verflagen af te krabben met een chirurgisch mesje! Dit nu is in 1994 en 1995 gedaan bij het Stadhuis.

Het Stadhuis is relatief jong en tenminste bij de eerste blik van buiten heeft het er zelfs van weg of er nooit iets aan is verbouwd en vernieuwd, zo keurig en regelmatig ziet het eruit. Doch schijn bedriegt. De modernisering, binnen laten zich wat gemakkelijker opsporen.

Wat er zoal veranderd en vervangen is? Beperken we ons tot hoofdzaken en tot de buitenkant. Om te beginnen vond men het in 1816 nodig om de zogenoemde Engelse schuiframen met 40 (begane grond), 28 (eerste verdieping) en 16 (tweede verdieping) ruitjes te vervangen door eigentijdse Empire-ramen met een grovere, respectievelijk 8-, 6- en 4-ruits roedenverdeling. Een beetje spijtig: in hun complete originele vorm waren de vensters in meer dan één opzicht bijzonder. De toepassing van het venstertype, vermoedelijk door een Engelse architect ontwikkeld en in de jaren-1680 in Nederland geïntroduceerd, behoort tot de vroegst bekende voorbeelden in Leeuwarden. Bovendien is het hier (met het herenhuis Grote Kerkstraat 31 uit 1716) één van de eerste, zo niet de allereerste keer geweest, dat kozijnen een getoogde bovendorpel kregen; de welving is amper waarneembaar maar ze is er.

Stadsarchitect Thomas Romein droeg de verantwoordelijkheid voor werkzaamheden veertig jaar later. Geciteerd uit het "*Bestek en Voorwaarden*" uit 1845 onder meer:

"1. *Het nagenoeg geheel vernieuwen van den kroonlijst*" en
"2. *Idem van vijf schoorstenen buiten het dak (-)*".

Voorts besloot men tot het "*verwen van het Gebouw van buiten met den toren*". Essentieel voor het aanzicht tenslotte was, dat de naar verhouding kleine trapstoep met afgeschuinde hoeken vervangen werd door een groot rechthoekig plateau met hoeklantaarns. Nog weer later (wanneer is moeilijk te achterhalen) zijn een aantal, kennelijk verrotte houten onderdorpels vervangen door betonnen exemplaren.

In 1994 zijn we dankzij onderzoek met zekerheid te weten gekomen dat ook de kleurstelling van het Stadhuis anders is geworden. De meest wezenlijke verandering, naar een wit op het meeste houtwerk, vermoedelijk in 1816 of 1845/'47. De ontdekking van de oude kleuren was een aardige gebeurtenis. De eerste krabpogingen, op het houtwerk van de koepeltoren en de dakkajuiten, leverden niets op. Dat de koepeltoren geen kleurgeheimen prijs gaf, was achteraf gezien geen wonder; stadshistoricus Wopke Eekhoff maakte al in 1846 in zijn "*Geschiedkundige beschrijving van Leeuwarden*" melding van een tezelfdertijd uitgevoerde vernieuwing van deze bekroning (waarschijnlijk door Romein). Dan maar de trap afdalen en opeens 'het licht zien'.

Ooit heeft de oostgevel grotendeels of zelfs geheel vrij gestaan. Tot 1760, toen men de raadzaal er tegenaan zette en op tweede verdieping-hoogte enkele stadhuisvensters aan het zicht werden onttrokken; het zijn de vensters die het trappenhuis verlichtten en thans uitkijken op de zolder van de raadzaal. Dat onderhoudsschilderwerk nadien achterwege kon blijven èn is gebleven, is zeer aannemelijk wanneer men bedenkt dat er geen slijtage meer optrad door weer en wind. De conclusie, dat de kleurlagen die nu nog op de vensterkozijnen zitten uit de periode 1715-1760 dateren, is vervolgens snel getrokken. Het bleken er welgeteld twee te zijn: de onderste zeer verrassend een stevig bruin met een rood zweem en daarover een zandsteenimitatie. De tweede kleur werd ook nog aangetroffen op kozijndelen onder meer aan de voorkant van het gebouw.

Na overleg met de Rijksdienst voor de Monumentenzorg en de Monumentencommissie van Hûs en Hiem is toen besloten om alle houtwerk behalve de ramen weer die zandsteenkleur te geven. Als eerste onderdeel is in het voorjaar van 1995 de lantaarn geverfd. De kleur blijkt zeer goed te passen bij het echte zandsteen van het beeldhouwwerk en dit zal geen toeval zijn.

Inmiddels heeft het kleuronderzoek zich naar binnen verplaatst. De twee vertrekken links vooraan, de smalle kamer die men direct vanuit de hal betreedt en de daarachter gelegen hoekkamer, vormden in de achttiende eeuw samen de vroedschapskamer. De hoekkamer is eveneens op kleursporen onderzocht en met succes! Van de schouwpartij en de betimmeringen tussen en onder de ramen is wel zeker dat ze uit 1715 of even later dateren. De overige lambrizing is een soort imitatie van de oude delen en vermoedelijk aangebracht toen de vroedschapskamer in tweeën werd gesplitst, ergens in de negentiende eeuw. In de winter van 1994/'95 zijn tijdens kleuronderzoek een licht en een donkerder purper op de schouw en een

purper op de oude lambrizing gevonden. Fraaie kleuren, waarvan het niet ondenkbaar is dat ze 'gereconstrueerd' zullen worden.

Zonder grote inspanning, heel simpel door met een vlijmscherp mesje kleuren bloot te leggen, zijn bijna letterlijk weer een paar tipjes van een historische sluier opgelicht. De discussie, wat daarna te doen met gevonden sporen, is veel lastiger.

Auckamastraatje 2 Het Oranje Bierhuis

"Mag onze goede stad helaas op weinig merkwaardigheden bogen, onder degenen die er zijn behoort in de eerste plaats genoemd te worden het van ouds bekende "ORANJE-BIERHUIS", zo roemde

de schrijver van het boekje *"De Geschiedenis van Rougemaison in het Oranje Bierhuis"* dit eerbiedwaardig oude en sfeervolle etablissement.

Het Oranje Bierhuis is het oudste café van de stad. Een eerste aanwijzing van 'horeca-activiteiten' op de hoek van Herenwiltje en Auckamastraatje vinden we in de oude papieren als omstreeks 1770 een telg uit het rijke Leeuwarder koopmangeslacht Sippama "*koffieschenker*" bij het Stadhuis wordt genoemd. De familie Sippama bezat indertijd meerdere panden in de omgeving. Het was een tijd waarin koffieschenkers in het algemeen niet zozeer gevreesd werden door de drank die zij verschaften, als wel door het geven van gelegenheid tot politieke causerieën.

In het begin van de negentiende eeuw is een zekere J. Zijlstra bewoner. Hij wordt "*maitre de café*" (1811) en ook "*koffieschenker*" (1814) genoemd. Of het pand in die tijd al echt uitsluitend als café wordt gebruikt is niet helemaal duidelijk. Zeker is wel dat er na Zijlstra een "*baardscheerder*" en een "*kastenmaker*" in het pand wonen. Het definitieve begin van het 'Oranje Bierhuis' als stadscfé mogen we wel dateren in 1857 als Bouwe Kuipers er met zijn gezin komt wonen. Toch wordt hij naast winkelier nog steeds "*koffiehuishouder*" genoemd. Eerst zijn opvolgers Lammert Swart (1869-1878) en de familie Blok (1878-1900) worden met naam en toenaam "*bierhuishouder*" genoemd, maar het valt te denken dat ook Bouwe Kuipers wel eens uit andere vaatjes zal hebben getapt.

Het Oranje Bierhuis bestond oorspronkelijk uit twee panden. In de gevel aan het Raadhuisplein is dit op de verdieping aan de raamstelling nog duidelijk te zien. Het rechter van de twee panden bezat tot in de jaren-tachtig van de vorige eeuw een trapgevel. Op de foto hierboven is deze duidelijk zichtbaar. Het linker pand evenwel was in die periode zijn top reeds kwijt. In opdracht van de toenmalige kastelein Blok zijn de panden samengevoegd onder een doorlopend schilddak. De caféruimte was tot die tijd gescheiden in twee vertrekken, door de cliëntèle de eerste en tweede kamer genoemd. De eerste kamer was bestemd voor de stamgasten en men betaalde er iets meer voor een alcoholische versnapering. Tot de samenvoeging van de panden zat de ingang in het midden van de gevel. Later is deze naar links verplaatst.

Door een in 1994 uitgevoerde schilderbeurt in ossenbloed- en zandsteenkleur zijn details beter zichtbaar geworden zoals de negblokken in de dagkanten en in de ontlastingsbogen de negblokken en sluitstenen. De sluitstenen in de zijgevel aan het

Herenwaltje zijn decoratief als fraaie koppen uitgevoerd. In de voorgevel zitten een tiental grote en typerend oude ankers met in 1994 schalks oranje geschilderde knoppen. Het oorspronkelijke hoekpand is geheel onderkelderd. De kelder bezit een uitgang aan het Herenwaltje. Het interieur is de laatste 100 jaar nauwelijks veranderd en bezit veel sfeer.

Auckamastraatje 4 en 6.

Deze twee panden in de 'schaduw' van het Stadhuis van Leeuwarden hebben veel van hun zeventiende-eeuwse uiterlijk bewaard. Vooral nummer 6 is gaaf te noemen met zijn aardige topgevel. Terwijl nummer 6 nog over een trapgevel beschikt is nummer 4 omstreeks 1800 veranderd in een lijstgevel. Toen is ook de houten deuromlijsting aangebracht. Opvallend zijn de bewaard gebleven ontlastingsbogen met negblokken boven de vensters en de waterlijsten. De raamverdelingen zijn later gewijzigd, waarschijnlijk ook na 1800.

Omdat nummer 6 geen kelder onder de achterkamer heeft, liggen hier de vloerniveaus lager dan in het pand nummer 4. Dit zien we aan de buitenkant aan het verspringen van de vensters in de gevel. Aan de plaatsing van de ramen en de deur is de indeling van de huizen al deels af te lezen. Nummer 6 is drie bouwlagen hoog onder een hoge kap die van een lichtschepping is voorzien. Het pand nummer 4 is twee bouwlagen hoog onder een hoge kap met een dakkapel. De dakkapel heeft een fronton als bekroning.

De twee huizen werden in 1976 verworven door de Vereniging Hendrick de Keyser nadat inspanningen van de N.V. Stadsherstel in 1974 waren mislukt. De restauratie volgde in 1979-1980 onder architectuur van P.B. Offringa.

Nummer 4

Op nummer 4 woonden in de achttiende eeuw ambtenaren in dienst van de stad Leeuwarden. Tot 1736 was hier Claas Coopmans, een lid van het toenmalige stedelijk bestuur woonachtig. Hij verkocht het aan Bernardus Munnick, "*eerste clerk van Leeuwarden*". Munnick woonde er slechts vier jaar en droeg het huis over aan Gerben Bottinga. Diens nazaten bewoonden het gebouw tot omstreeks 1830. In 1832 staat notaris Arnold Andreae als eigenaar geregistreerd. Andreae bezat meerdere panden in de binnenstad.

Vanaf ca. 1860 bezat Hidde Nijland, koopman van beroep, het huis. Na zijn dood bleef zijn weduwe Trijntje de Groot er wonen. In de boedelinventaris van Hidde uit 1867 wordt de indeling van het huis beschreven, waarbij de vertrekken en de inrichting nader worden genoemd. Op de begane grond waren twee vertrekken, de voorkamer, vroeger voorhuis en de achterkamer. Deze waren toegankelijk via een lange gang waarin beelden stonden. De achterkamer deed dienst als zitkamer en het voorkamertje als rookkamer. Hier bevonden zich acht schilderijen. Het pand was inmiddels geheel onderkelderd. Hier bevond zich de keuken.

Op de eerste verdieping lagen twee vertrekken, een voorkamer met twee vensters en een kleine slaapkamer. De eerste was de zondagse kamer met canapé, trektafel, stoelen en linnenkasten. Het vertrek was opgeluisterd met duurdere

gebruiksvoorwerpen zoals porseleinen borden en een lamp, voorts een pendule, glaswerk en een schildpad lepeldoosje. De zolder diende als opslag voor turf. De inrichting is karakteristiek voor de doorsnee burgerwoning uit die tijd.

Het oude interieur is dankzij de restauratie nog goed herkenbaar. Bepaalde onderdelen zoals plafonds, trappen en schouwen geven een beeld van de oude sfeer van het huis.

Nummer 6

Het huis nummer 6 werd in de achttiende eeuw door de schepen Berend Storm gekocht, die het verhuurde. In 1765 ging de pruikenmaker Joh. van Gelder er wonen. In de negentiende eeuw werd het huis door de erfgenamen van de voormalige burgemeester Buijsing verkocht. Er kwamen twee woningen in het pand. De nieuwe eigenaar Hero Wybrandi, koopman van beroep, verkocht het spoedig om het vervolgens weer terug te kopen en behield het zeker tot 1832. Tussen 1860-1878 was het pand als 'publiek huis' in bedrijf. Na die tijd werd het ook door twee families bewoond.

Het interieur van het pand bezat op de begane grond een voorhuis met links een zijkamertje. De lange gang was rechts gesitueerd. Hieruit kon men de achterkamer betreden. De spiltrap naar boven bevond zich direct achter het voorhuis. Tussen zij- en achterkamer lagen de bedsteden, waaronder een kleine provisiekelder te vinden was. Onder het voorhuis was eveneens een (bier)kelder gebouwd met een lichtschepping links van de deur.

Een akte uit 1730 beschrijft enkele interessante details. Zo lezen we dat in de achterkamer "*Sweedse en witte vloer*" te vinden was. De kamer was van behang voorzien en er stond een grote schouw. De keuken was in een aanbouw ondergebracht. Er was ook een binnenplaats met zomerkeuken en privaat. Op de verdieping lagen de vóór- en achterkamer. De laatste was voorzien van een haard. De kap diende indertijd als turfzolder en als opslagruimte.

Sint Jacobsstraat 29 De Spoekepôlle

Het pand nummer 29 is één van de kleinste huizen in de Sint Jacobsstraat. Het meest opvallend aan de gevel is de ingangspartij met de sierlijke ijzeren balk op natuurstenen consoles. De balk maakt een vrije indeling van de winkelpui mogelijk. De afwijkende kap is na een brand in 1985 aangebracht. Het café op de begane grond biedt plaats aan ongeveer twintig bezoekers. De bovenverdieping en zolder hebben een woonbestemming.

Waarschijnlijk is Sint Jacobsstraat 29 omstreeks 1880 gebouwd, of tenminste ingrijpend verbouwd. Over het huis dat voor 1880 op dit perceel stond, valt niet zoveel te zeggen. Waarschijnlijk was het een weinig opvallend pand. Begin negentiende eeuw werd voor het pand een huurwaarde berekend van f 150,-, wat wijst op een gemiddelde grootte en kwaliteit. Gedurende het grootste deel van de periode 1800-1880 woonden er kooplieden en andere middenstanders. Curieus is dat in 1847 de opperrabijn van Friesland, Benedictus Dunsus, tijdelijk een deel van het huis bewoonde.

In 1880 kreeg het pand een bestemming als magazijn van een schoorsteenvegersbedrijf. Van 1875 tot 1887 was de uit Zuid-Zwitserland afkomstige schoorsteenveger Gregorie Gugliemina eigenaar. Vervolgens was het huis langere tijd in bezit van de firma Philippini & Begnudini, schoorsteenvegers, rookverdrijvers en metselaars. Deze rond de eeuwwisseling florerende firma hield zich al niet alleen meer bezig met schoorstenen, maar fabriceerde tevens paraplu's, wandelstokken en brillen en vervaardigde en repareerde marmeren vloeren, toonbanken en uitstalbladen. Naast het magazijn in 29, exploiteerde het bedrijf een winkel in Sint Jacobsstraat 33 en een werkplaats in het toenmalige Raadhuisstraatje.

Volgens kadastrale gegevens werd het pand in 1902 wederom verbouwd, maar nadere gegevens ontbreken. In 1907 kreeg het pand een woonfunctie en losten verschillende huurders elkaar af. Mogelijk was op de begane grond toen al een winkel gevestigd. In 1919 kwam Hendrikus van Keulen met zijn gezin naar nummer 29 en begon er een winkel in naaimachines en rijwielen, later (na de oorlog) alleen nog maar in naaimachines. De werkplaats bevond zich in Raadhuisstraatje 10. Naast de familie van Keulen bood de Sint Jacobsstraat 29 ook ruimte aan allerlei inwonenden. Gedurende de jaren 1919-1924 huurden achtereenvolgens een rechter, een ingenieur, een majoor, een PTT-beambte en een advocaat een kamer.

Van Keulen werd opgevolgd door de firma Kuiken, aluminiumbouw. Na de verkoop in 1977 vond een verbouwing plaats. Aan de achterzijde werden twee balkons aangebracht, op de eerste verdieping kwam een extra toilet, terwijl ook de ingang iets veranderde. In 1981 verloor het pand zijn winkelfunctie en kreeg het zijn huidige bestemming als café "De Spoekepôlle". Met de - inmiddels verdwenen - "Exit" en "Vera", behoorde "De Spoekepôlle" tot een nieuwe generatie trendy café's, die begin jaren-tachtig in Leeuwarden kwamen. Na een brand eind 1985 werd het goedlopende café nagenoeg identiek herbouwd. De sierlijke plafonds op de begane grond getuigen nog van een oudere indeling.

Sint Jacobsstraat 22

Op 12 mei 1908 begon Giel Groenewoudt een banketbakkerij in het pand Sint Jacobsstraat 22. De uit Amsterdam afkomstige Groenewoudt bleek niet het eerste de beste bakkertje. Opgeleid bij bekende patissiers in Parijs maakte Groenewoudt faam in Leeuwarden. Zo'n faam dat zijn medewerker Pierre Jozef de Jonge bij de overname op 1 mei 1922 met een gerust hart de firmanaam

"G. Groenewoudt" als gerenommeerde aanbeveling voor verfijnde banketwaren kon voortzetten. Heerlijke taarten kon men er krijgen: *nougatine*-, *open confiture*-, *profiterol*-, en *espanjool*- of *ruzietaart*, maar ook puddingen met verrukkelijke namen als "Charlot Russe", "Riz à l'Imperatrice" en "Crème Santiago". En natuurlijk had speciaalzaak Groenewoudt ook zijn plaatselijke lekkernij: "Leeuwarder Snufjes, een goed geslaagd, zeer fijn boterkoekje". Een bijzondere zaak die zich reeds na ruim veertig jaar mocht tooien met het predicaat Hofleverancier, gewoonlijk pas te verwerven na het honderdjarig bestaan. Op 1 juli 1986 sloot D.P.J. de Jonge, zoon van Pierre Jozef, de deur van de banketbakkerij. Anno 1995 is Sint Jacobsstraat 22 nog één van de weinige panden in de stad waarin diverse functies een architectonische eenheid vormen.

Het winkelpand werd in 1927 in opdracht van Pierre Jozef de Jonge gebouwd door de Leeuwarder architect Joh. Boonstra. Reeds in het najaar van 1925 besprak De Jonge met Boonstra de mogelijkheid van aanpassing van alleen de winkelpui. Een half jaar later kreeg Boonstra echter een opdracht waar hij ook zonder banket van gesmuld zal hebben. De Jonge besloot tot volledige afbraak van zijn oude winkelpand en Boonstra mocht gaan tekenen aan een totaal-ontwerp voor winkel met woning en bedrijfsruimte; exterieur én interieur! De bouw werd maart 1927 aanbesteed voor f 14.780,-. Dit was exclusief de kosten voor het interieur die op f 2957,50 werden uitgeteld.

Architect Boonstra zette een pand neer in de voor de Leeuwarder binnenstad zeldzame Amsterdamse Schoolstijl. De winkelpui werd uitgevoerd met granieten omlijsting en portiekstoep. Het bovenlicht kreeg een roedenverdeling met geslepen glas over de volle breedte. Op de woonverdieping ontwierp Boonstra een breed drielichtvenster met bovenlichten, waarmee hij afweek van de traditionele raamverdeling van oudere huizen. Ook in de derde bouwlaag kwamen ongewone ramen; een decoratief omlijst tweelichtvenster in een licht risalerende middenpartij. De hoekvenstertjes werden leunend met een grote rondstaaf scheef in het risaliet geplaatst. Het pand kreeg een plat dak.

Het winkelinterieur werd door de firma Mulder uit Groningen in vurenhout uitgevoerd en geplaatst. In 1934 liet De Jonge het interieur door de Leeuwarder meubelfabrikant Van Gelder vervangen in eikenhout en palisander. Vermoedelijk zijn toen ook de glas-in-lood ramen in de winkel geplaatst. Ook het bovenlicht van het raam op de woonverdieping kreeg in 1934 decoratief glas-in-lood. Boonstra had hier net als in de winkelpui oorspronkelijk blank geslepen glas aangebracht.

Van de situatie vóór 1927 resteren slechts twee dingen: een gevelsteen en het tenminste zeventiende-eeuwse Spooksteegje. De gevelsteen is aangebracht in de buitenmuur van de bedrijfsruimte achter aan het plaatsje. Een hond, een slang met een hart in de bek, een zwaard en de wereldbol staan symbool voor het steenopschrift "*Nijdt baart strijt*".

Sint Jacobsstraat 19

In 1934 werd dit pand ingrijpend verbouwd naar ontwerp van architect A. Witteveen in opdracht van de fa. H.D.M. Hofstede Geneeskundige Instrumenten. Het pand valt in de Sint Jacobsstraat op door de toepassing van beton in de gevel.

De voorgevel is in 1934 totaal vernieuwd en wordt op de begane grond gevormd door een betonconstructie in de vorm van een omgekeerde U, waarvan de betonranden ten dele worden omlijst door een smeedijzeren hoekprofiel. Het beton is gedeeltelijk als gewassen grindbeton uitgevoerd en is aanvankelijk niet geschilderd. Later is dit wel gebeurd en is het naturel karakter van de beton verloren gegaan. Een ander markant onderdeel van de gevel is de driehoekige uitstulping (een soort erker) op de eerste en tweede verdieping die rust op een sierlijk uitgevoerde console van gewapend beton. Het is vooral deze erker die letterlijk en figuurlijk reliëf geeft aan de gevel. De gevel is ontworpen in een sobere art-déco-stijl.

Zelden treden gevels in de binnenstad buiten het vlak boven de rooilijn. Een ander mooi voorbeeld van reliëf in de gevel is Voorstreek 90 met op de eerste verdieping een fraai gemetselde geronde erker, gebouwd lang voordat ronde gevels in de architectuur in de mode kwamen.

Er gaat in modezaak Pierrot op nummer 19 nog een andere gevel schuil en wel de voormalige voorgevel van een werkplaats op de binnenplaats. De binnenplaats is bij de winkel getrokken maar de onderkant van die gevel is nog steeds in het zicht en werd in 1934 ontworpen door architect Joh. Boonstra. Deze gevel met stalen ramen en deuren is meer in de stijl van de nieuwe zakelijkheid uitgevoerd en completeert daarmee de zo gevarieerde 'gevelcatalogus' van de Sint Jacobsstraat.

Sint Jacobsstraat 15

Hoewel nummer 15 enigszins in het niet valt bij de nummers 11 en 13 verdient dit met een fraaie achttiende-eeuwse klokgevel getooid pand toch de aandacht. De geschiedenis van het huis is nauw verbonden met die van de buurpanden in Sint Jacobsstraat en Maria Annastraatje. De vroegste gegevens over een huis op dit perceel dateren van 1651, toen Coenraerd Raerd - muntmeester van beroep en wonende op nummer 13 - ook het pand nummer 15 overnam. In 1707 kwam het huis in handen van Hendrik Frieswijk, die hoogst waarschijnlijk kan worden beschouwd als de stichter van het huidige gebouw. De familie Frieswijk heeft gedurende bijna een eeuw het huis in eigendom gehad en daarmee een zwaar stempel gedrukt op de geschiedenis van het pand. Gezien de periodieke verhoging van de huurwaarde mag geconcludeerd worden dat met name in de eerste helft van de negentiende eeuw het pand behoorlijk werd verbouwd en opgeknapt. Het bovenste deel van de gevel is in 1976 gerestaureerd.

De waarschijnlijk eind zestiende eeuw uit Deventer gemigreerde familie Frieswijk wist in de loop van de zeventiende eeuw via Sneek door te dringen tot het Leeuwarder patriciaat. In 1705 kocht Hendrik Frieswijk sr. Sint Jacobsstraat 13 en liet een ingrijpende verbouwing plegen. Frieswijk was een voornaam man. Zo was hij onder andere premier-klerk der Gedeputeerde Staten van Friesland en hopman, later ook schepen, burgemeester en lid van de vroedschap. In 1715 kocht hij van een zekere Wouter Meinerts nummer 15 - "*seeckere vrije huijsinge, plaetse, keucken en verdere toebehooren*" - voor de prijs van

ƒ 1280,-. In 1717 kreeg Frieswijk de steun van het stadsbestuur, toen hij in conflict raakte met omwonenden over zijn plan om in het Maria Annastraatje van "*twee olde kamers een wagenhuijs met een paardestallinge te mogen maaken als mede een vrije uijt en inreed derselver na de groote sint Jacobsstraat*". Veel is er niet over bekend, maar zeker is dat de familie Frieswijk een complex van bezittingen verwierf in en rondom de Sint Jacobsstraat.

Het lijkt vrij aannemelijk dat tussen 1707 en 1728 nummer 15 werd verbouwd tot ongeveer de huidige toestand. Na het overlijden van Hendrik Frieswijk in 1728 is het niet zeker welke leden van de familie in welk huis in de Sint Jacobsstraat woonden. In ieder geval woonde in 1749 Edo Pieter Frieswijk, net als zijn vader premier klerk der Gedeputeerde Staten van Friesland, aan de Sint Jacobsstraat-westzijde. Later bleek neef Hendrik Frieswijk jr., advocaat voor het Hof van Friesland en getrouwd

met een dochter van Edo Pieter, op nummer 15 te wonen. Een summiere boedelbeschrijving, opgemaakt na het overlijden van Hendrik in 1788, geeft informatie over het familiebezit. Naast zilver, goud, juwelen ter waarde van ƒ 2036,- en boeken ter waarde van ƒ 305,- worden ook onroerende goederen genoemd. Sint Jacobsstraat nummer 13 was toen ƒ 6000,- waard en nummer 15 -"bij de overleedene bewoond geweest"- ƒ 2142,-. Hendriks tweede vrouw en weduwe Juliana Andreae erfde in totaal ƒ 12.049.

Deze Juliana Andreae liet het pand op haar beurt na aan een familielid. Omstreeks 1820 verkocht Johannes Petrus Andreae het huis. Het pand kwam, net als de buurpanden, in handen van de weduwe van Bienema-Bergsma. Van 1837 tot 1848 was het hele complex eigendom van de familie Reneman. Bewoners gedurende deze periode waren rechter Kratzsch en zijn vrouw, dochter en dienstpersoneel. Tot 1872 was het pand in gebruik bij apotheker Riedel, tevens eigenaar. Vervolgens kwam het huis aan de uit Mettingen afkomstige 'lapkepoep' Georg Bernard Flacke, die er een winkel in manufacturen vestigde. In 1895 nam de familie Miedema de manufacturenzaak over. Cornelis Bakker begon in 1915 een meubelmakerij annex winkel. Vanaf 1936 gebruikte Willem Fahner het pand als woning, werkplaats en 'lederhandel'.

Sint Jacobsstraat 13

Het pand is het meest opvallende woonhuis in de straat. Het valt op vanwege zijn nog vrij gave zeventiende-eeuwse uiterlijk en het fraai gebeeldhouwde fries boven de onderste bouwlaag. De gevelindeling en -versiering vertoont een zekere overeenkomst met die van het huis Nieuwestad 103, in de stad bekend als de Vredeman de Vriesgevel. De gevel bestaat uit drie bouwlagen onder een hoge kap en is drie traveeën breed. De façade is een zogenaamde pilastergevel; op de vierde en vijfde bouwlaag voor de kap bevinden zich dubbele pilasters met ionische en korinthische kapitelen. Boven de vensters zitten boogvelden met gebeeldhouwde versieringen waarin rolwerk en schelpen. Horizontale lijsten duiden de verschillende verdiepingen aan. Zij vormen een goed evenwicht met de verticale elementen van de pilasters. De laatste worden op de hoogte van de dorpels en middendorpels extra onderbroken door natuurstenen blokken. De rijk versierde gevel herinnert aan de scheppingen van de Amsterdamse architect Hendrick de Keyser. Ooit bezat het huis een houten onderpui. De vensters van de vliering en de zolder bezitten nog de zeventiende-eeuwse roedenverdeling en de oude houten luiken. De andere ramen zijn evenals de geveltop in het begin van de achttiende eeuw aangepast aan de toen heersende mode, de Lodewijk XIV-stijl. De gebogen lijn van de gevel met een bekroning van accanthusbladen uit die tijd geeft het gebouw een eigen karakter, vooral vanwege de combinatie met de zeventiende-eeuwse ornamentiek met klauwstukken van rolwerk en nissen met schelpen. Een fraai voorbeeld van baksteenarchitectuur met natuurstenen decoratie.

De achtergevel is in tegenstelling tot de straatgevel sober van stijl maar vertoont met boogvelden en de uitgemetselde bogen naast de vensters nog steeds een sierlijk en voornaam karakter.

De geschiedenis van het pand gaat terug tot 1635, toen Dirck Albertsz. opdracht voor de bouw gaf. Helaas is de bouwmeester niet bekend, maar dat hij zijn beroep

verstond, heeft hij bewezen. Dirck kwam uit Deventer en was drukker van beroep. Dat liet hij overduidelijk blijken door het aanbrengen van een fries met afbeeldingen van het drukkersambacht. Zo zien wij verschillende formaten boeken, vellen papier, letterbakken, een houten handpers en gereedschappen in steen uitgebeeld. Al in 1645 verkocht hij het pand aan een koopman. In 1705 kwam het deftige huis in bezit van de latere burgemeester van Leeuwarden, Hendrick Frieswijk. Zijn voorganger in het pand was een pruikenmaker. Aan Frieswijk en zijn vrouw herinnert het alliantiewapen met het jaartal 1706, waarboven een erker was aangebracht voor de zaal. Ook kwamen er nieuwe beschilderde plafonds in de voorkamer op de begane grond. Het huis vererfde op een zoon en een klein-dochter. De laatste huwde met een neef, ook met de naam Frieswijk.

Aan het einde van de achttiende eeuw werd de patriciër Epke Roos van Bienema de nieuwe eigenaar, die het pand als stadshuis gebruikte. Hij had een buiten in Oudeschoot, Veenwijk geheten. In een koopakte uit 1836, toen de nazaten van Epke Roos het huis aan D.P. van Kolde Reneman verkochten, worden alle vertrekken genoemd. In de kelderverdieping waren de provisie- en wijnkelder ondergebracht. De begane grond bevatte een diepe gang met portaal en marmeren vloer. Rechts ervan lag de voorkamer met fraai plafond, behang en twee ramen naar de straat. Hierachter was een middenkamer gevolgd door een achterkamer, waarin een marmeren schoorsteenmantel met spiegel stond. In de uitbouw aan de achterzijde zat een knechtekamer en een privaat.

De eerste verdieping was via een royale trap halverwege de gang te bereiken. Dan kwam men in een portaal waaruit de boven-voorkamer kon worden betreden. De kamer was van drie vensters en een schoorsteen voorzien en moet een soort zaal ofwel representatieve ruimte zijn geweest. Het vertrek grensde aan een middenkamer waarnaast een alcoof en een nis te vinden waren. De kamer ernaast was de achter-bovenslaapkamer met twee ramen aan de binnenplaats. Het kamertje ten zuiden hiervan met een raam aan de achterzijde had de functie van een kabinetje.

De tweede verdieping had ook een portaal waaruit de achterkamer en twee opeenvolgende kleine kamertjes met één raam naar het noorden konden worden betreden. Vooraan was de linnenzolder gesitueerd, voorzien van drie ramen. Een merkwaardige oplossing, hier zou men eerder een kamer verwachten. Naast de achterkamer was er een vertrek voor de meid.

Op de derde verdieping bevond zich de turfzolder, terwijl de vierde verdieping als vliering dienst deed. Deze indeling vertoonde een tamelijk gave zeventiende-eeuwse opzet.

Achter het huis stond een gebouw waarin de keuken was ondergebracht, voorzien van een turfzolder. Vanaf de binnenplaats en bleek kon men het koetshuis of stalling bereiken, dat aan het Maria Annastraatje stond. Dit gebouw bevatte ruimte voor vier paarden en een hooizolder. Het woonhuis en de bijbehorende bebouwing was in een L-vorm om het pand nummer 15 heen gebouwd.

Het grote pand bleek aantrekkelijk voor het vestigen van een bedrijf. In 1848 werd er de bakkerij van Johannes Egberts Kuipers gevestigd. Zijn zoon en kleinzoon zetten

het bedrijf voort. In hun tijd werd het pand in een bedrijfs- en woongedeelte gesplitst. De voorgevel had toen op de begane grond twee dubbele deuren met daartussen een groot etalagevenster. De overige ramen hadden T-vensters zoals op een foto uit 1904 te zien is. Vervolgens nam Van Dams Brood- en Koekfabriek het gebouw over.

In 1928 werd het monumentale gebouw aan de straat door de Vereniging Hendrick de Keyser verworven en vervolgens door D. Meintema gerestaureerd. In 1934 werd de geveltop door A.R. Wittop Koning gerestaureerd. In 1962 volgde de restauratie van de voor- en achtergevel door J. Vegter sr., terwijl in 1977-1979 de begane grond werd opgeknapt. De verdiepingen kwamen in 1989 aan de beurt.

In 1995 doet het pand als winkel- en woonpand dienst. In de winkel zijn nog oude bouwfragmenten van een portaal in Lodewijk XVI-stijl te zien. In de achterkamer is nog de oude schoorsteen met stucwerk, spiegel en beschildering te vinden. Ook staat een bijzondere schouw boven in de achterkamer waarin een schilderij is aangebracht dat naar verre oorden verwijst. Het tafereel toont het gezicht op de baai van Napels met het kasteel-"Ei" aan het water en boven op de berg het koninklijk paleis. Voorts treft men vele leuke oude details in het huis aan.

Sint Jacobsstraat 4

"Corpus Multifarium Vulnerum"

In 1939 werd muziekhandel De City getroffen door een forse brand. Bij de brand bleven twee gevelstenen uit de oude gevel wonderwel gespaard en werden op een minder gelukkige plaats in de nieuwe gevel ingemetseld. De grootste vertoont een zogenaamd wondenmannetje, een mannelijke figuur verwond door, hoewel moeilijk te onderscheiden, een ruime keuze uit het wapentuig van vroeger eeuwen. We zien dolk, sabel, degen, knots, pijl en kogel. Het Latijnse onderschrift luidt: *"Corpus Multifarium Vulnerum"*, dat door het wijkboek uit 1878 vertaald wordt als het huis met de afbeelding van *"het lichaam op vele wijzen gewond"*. In heelkundige werken uit de zestiende en zeventiende eeuw was het wondenmannetje een geliefde afbeelding, die zich geleidelijk ontwikkelde tot het embleem van de chirurgijnen. Het wondenmannetje op het zegel van het Middelburgse Chirurgijnsgilde toont opvallend veel gelijkenis met de afbeelding op deze gevelsteen. Voor 1800 was het gebruik van straatnamen en huisnummers nog niet officieel ingevoerd en ontleenden de panden hun identiteit vaak aan een naam, die veelal in een gevelsteen werd verbeeld. Soms werd in een gevelsteen het ambacht of beroep van de bewoner uitgebeeld. Dit is hier waarschijnlijk het geval want nummer 4 werd gehoord door Jacobus Eyleman. Jacobus is in 1688 opgenomen in het chirurgijnsgilde van Leeuwarden en beoefende zijn vak later op Schiermonnikoog. Hij overleed in 1726. Ook de stadschirurgijn dr. Allardus Kann en de chirurgijn Hans Metz oefenden eertijds hun beroep uit in dit pand met zijn saaie voorgevel maar doorleefde gevelsteen.

Sint Jacobsstraat 1

Op nummer 1 treffen we in de wit gepleisterde voorgevel een bijzonder gevelelement aan ingeklemd tussen twee markiezen en een lichtarmatuur. De brede krimpscheur verradt dat het van hout is. Het betreft hier een cartouche, waarvan het onderste

veld blank is gebleven of door vele schilderbeurten zijn jaartal of tekst niet meer prijsgeeft. Op het bovenste veld, in de vorm van een wapenschild, is op een schaal een kan met gelobte onderkant uitgesneden. De anoniem gebleven houtsnijder heeft misschien een zilveren (koffie-)kan als voorbeeld gebruikt. Het is niet goed te zien, maar het lijkt erop dat de tuit van de kan is beëindigd met een dierfiguurtje, wat typerend is voor Friese zilveren kannen uit die tijd. We hebben hier vermoedelijk te maken met een familienaambord van de vooraanstaande Leeuwarder familie Kan(n). Deze bezat en bewoonde in de zeventiende en achttiende eeuw onder meer verschillende panden in de Sint Jacobsstraat. Het bord is gezien de stijl van het cartouche te dateren in de eerste helft van de achttiende eeuw.

In Leeuwarden worden op diverse plaatsen gevelstenen na kleur- en historisch onderzoek weer voorzien van hun oorspronkelijke kleuren. Een dergelijke behandeling zou dit meer dan twee eeuwen oude bord zeker niet misstaan.

Sint Jacobsstraat 5

Winkelinterieurs en -puien zijn sterk aan mode onderhevig en de frequentie waarmee ze tegenwoordig soms vervangen worden degradeert ze veelal tot een soort decorbouw. Puien uit het begin van deze eeuw treffen we, in zoverre nog aanwezig, meestal aan in de meer verstilde winkelstraten. Toch vinden we hier vlakbij de Nieuwestad, dé hoofdwinkelstraat van Leeuwarden, een nog nagenoeg gaaf bewaarde naamplaat in de gevel van nummer 5. De plaat is waarschijnlijk in 1913 aangebracht, want in dat jaar nam de naamgever ervan, Ids van Kalsbeek, de zaak over van de fa.D. Terwee. De uit zeven delen bestaande zwart glazen naamplaat draagt Kalsbeeks naam in Jugendstilletters. De verdiepte letters vertonen nog sporen van een goudkeur. De plaat is rechtsonder gesigineerd door het Leeuwarder bedrijf L.JOHS. VAN DER MEULEN. Dit was een fabriek met ateliers ter vervaardiging en bewerking van glas, steen, tegels en verfwaren gevestigd aan de Oostergrachtswal en Wybrand de Geeststraat. In een advertentie uit 1911 lezen we onder andere dat de fabriek bezat een: stoomglasslijperij en glasgraveer-inrichting, zandblaasmachines ter vervaardiging van gevelnaam- en sierplaten van marmerglass, ateliers voor geëtt glas, etc... Zo vertelt deze bewaard gebleven naamplaat niet alleen iets over de winkelhistorie van dit pand, maar bewaart ook de reclamebelettering uit die tijd en is een mooi voorbeeld van een nu 'uitgestorven' techniek.

Sint Jacobsstraat 7

Deze fraaie pilastergevel heeft er lange tijd bijgestaan als een 'suterige' bleke juffer. Dat was jammer, want samen met de opvolgende nummers in de straat hoort het pand tot de fraaiste zeventiende-eeuwse gevelwand van de stad.

Sint Jacobsstraat 7 zal omstreeks 1650-1660 gebouwd zijn. In de archieven vinden we het pand verschillende malen getooid met de naam "*De Witte Helm*", mogelijk een gevelsteen of uithangteken. Het voorname woonhuis kende bewoners van stand. In 1711 wordt een zekere secretaris Lamringh als bewoner genoemd. In 1743 kochten advocaat Pieter Bruinsma, jurist en secretaris van Idaarderadeel en Iskje Bruinsma ieder voor de helft het pand. Iskje was getrouwd met de Leeuwarder burgemeester Jacobus Bourboom. Een andere stadsbestuurder Harmanus Balk

verwierf het huis in 1764. In het dagelijks leven moet Balk een gefortuneerd koopman zijn geweest. Ook op zijn huis maakte hij een aardig winstje. Verkregen voor fl 2821,- verkocht hij het in 1806 voor fl 4900,- weer aan Cornelis Smedes en zijn vrouw Anna Delmalje.

In de negentiende eeuw kreeg het pand een winkelfunctie wat zich omstreeks 1900 vertaalde in de vervanging van de onderpui door een brede portiekpui. Na 1945 vestigde zich er een filiaal van een bedrijf voor chemisch reinigen en wassen. De gevel was van een witte sauslaag voorzien en kreeg in de loop der tijden een slonzig aanzien. Het uitzakken van het linkergedeelte van de gevel werd voor eigenaar J.T.M. Hepkema in 1987 aanleiding om tot restauratie over te gaan.

Bijzonder aan het herstel is dat het pand niet alleen bouwkundig is opgeknapt, maar ook zijn oorspronkelijke kleurstelling heeft terug gekregen. Onder de vale witte sauslaag kwam een warme paarsbruine kleur tevoorschijn, een materiaalimitatiekleur, die nu weer is aangebracht. De zandsteenelementen zoals lijsten, afdekplaten, kapitelen en dergelijke, zijn van een geel-beige kleur voorzien. Met het aanbrengen van deze niet-authentieke beschildering is het kwetsbare zandsteen beter beschermd tegen aantasting door moderne luchtverontreiniging. Naar de spelregels van het aanbrengen van kleur op monumenten zijn de kozijnen lichter uitgevoerd dan de donkere draaiende of schuivende ramen die kwetsbaarder zijn.

De restauratie van de verdwenen toppinakel op de trapgevel vormde de bekroning van een geslaagde rehabilitatie. Anno 1995 is in het pand een modieuze kledingzaak gevestigd die ook het leven van echte bleke juffers van kleur voorziet.

Sint Jacobsstraat 11 en 9 en Herenwaltje 10 De Phoenix

Het pand Sint Jacobsstraat 11 is zowel wat het exterieur als het interieur betreft één van de monumentaalste panden in de Leeuwarder binnenstad. Het perceel waarop het huis verrees, werd op 11 januari 1666 gekocht door Sinjeur Abraham de Schepper en Titia Hagius. De Schepper was Burgemeester van Leeuwarden en Gedeputeerde van Friesland. In het jaar van de aankoop werd het huis gebouwd. In een cartouche boven een van de pilasters staat in Romeinse cijfers het jaartal 1666. Na De Schepper werd het huis door vooraanstaande personen bewoond. In volgorde zien we voorbij komen Philip van Heiningh "*geheimraad van sijne Hoogheit den Prins van Orangie en Nassau*"; François Halma, Landschapsdrukker; Douarière van Schratenbagh, geboren d'Aylva; Tinco Lycklama à Nijeholt, Raad-Ordinaris in den Hove van Vrieslant; Ena Romelia van Idzinga, weduwe van Ayso van Boelens; Hector L. van Sminia, politicus, Grietman en Tweede Kamerlid en Baron J.N. du Tour, Grietman van Leeuwarderadeel.

In 1823 werd het voorname woonhuis ingericht tot logement en kreeg het de naam 'De Phoenix'. De gevel van De Phoenix had oorspronkelijk vier verdiepingen. Omstreeks 1878 is de geveltop gesloopt en vervangen door een schilddak. Architect G.J. Veenstra maakte later op basis van een tekening van A. Martin een reconstructietekening van de gevel en schreef erbij: "*Gevel is onder leiding van den architect H.H. Kramer in't derde kwart van de 19e eeuw bedorven*".

De drie nog bestaande verdiepingen van de gevel worden bepaald door gestapelde pilasters, achtereenvolgens in de Dorische, Ionische en Korintische orde. De voetstukken en kapitelen zijn uitgevoerd in zandsteen. De bovenste verdiepingsvensters zijn omzoomd met festoenen. Boven de verdiepingsvensters hangen zware festoenen in de vorm van bloemslingers, die bij de middelste travee door een draperie met elkaar verbonden zijn.

In 1878 werd ook het interieur vernieuwd onder supervisie van architect Kramer. De toenmalige eigenaar W.J. Brochard liet onder andere de voor- en achterzaal opnieuw inrichten. Er kwamen plafondschilderingen in met neo-stijlkenmerken zoals arabesken, knoppen en vazen. Langs het plafond loopt een kooflijst met lotusbladeren. De hoeken van de zalen zijn betimmerd, langs de wanden zijn lambrizeringen met panelen aangebracht. In de achterzaal bevindt zich een schouw van zwart marmer met groene inlegstukken. Boven de schouw is een hoge spiegel met rijkversierde lijst geplaatst.

Op het plafond is achtmaal een cartouche aangebracht met de tekst "W 1878 B". Ongetwijfeld de initialen van de eigenaar en opdrachtgever en het jaar van de verbouwing.

Architect Kramer bleef betrokken bij de verbouwing van De Phoenix. In 1906 maakte hij voor de nieuwe eigenaar J. Jonker een plan voor de "*uitbreiding en verbouwing van het Hotel Phoenix aangenomen door M. Meijer, alhier voor f 9.567,-*". Vermoedelijk is toen onder andere de trappartij vernieuwd. De trap naar de bovenverdieping heeft een trappaal met Amsterdamse schoolkenmerken. Boven het trapbordes zit een glas-in-lood raam met Jugendstil-motieven en centraal een afbeelding van de mythologische vogelfiguur Phoenix. Ook is in het pand nog een oude spiltrap aanwezig, waarvan de houten spil een bijzondere getordeerde vorm heeft.

Hotel De Phoenix had een goede naam. Voor het hotel stonden vroeger dikwijls deftige equipages en later statige automobielen met kaarslantaarns. Belangrijke gasten werden van het station afgehaald met een omnibus van het hotel. Vermeld moet nog worden dat het koffiehuis Hof van Holland op nummer 9 ook nog bij het hotel werd getrokken. De grote eetzaal werd hierin ondergebracht.

In mei 1940 betrokken Duitse militairen het hotel. Na in 1945 het tribunaal gehuisvest te hebben nam 's Rijksbelastingen het gebouw in gebruik. Na het vertrek van de belastingdienst heeft de benedenverdieping een aantal winkelvevestigingen en een kapper gehuisvest. De bovenverdiepingen kwamen leeg te staan. In de jaren '93-'95 is het grote huis, dat doorloopt tot het Herenwiltje, door de Woningstichting Patrimonium gerestaureerd. Er zijn zestien nieuwe appartementen in aangebracht.

Boven de voordeur is ter herinnering aan de restauratie een prachtig gesneden bovenlicht geplaatst. Het stelt uiteraard een Phoenix voor en symboliseert dat dit voor Leeuwarden zo belangrijke monument als het ware uit haar as is herrezen.

Maria Annastraatje 3

In 1993 is de voorgevel van dit charmante pandje gerestaureerd. Het metselwerk

was te ver heen om als schoon werk gerestaureerd te kunnen worden. Daarom koos men voor een nieuwe pleisterlaag, waarin de rondbogen boven de kozijnen gestyleerd werden aangegeven. De gevel werd gesausd in een cementkleurig grijs. Het pand is in de loop der tijden bewoond geweest door beoefenaren van gewaardeerde ambachten zoals schoenmaker, kleermaker, boekdrukker, goudsmit enzovoort, maar ook door vrouwen die een beroep uitoefenden met minder maatschappelijk aanzien, want van 1850 tot 1867 was dit pand een waarschijnlijk chique bordeel. In deze periode waren er in het Maria Annastraatje drie en in het Auckamastraatje twee bordelen, die in tegenstelling tot de bordelen in de Amelandsstraat vlak bij de Kazerne, hun cliëntèle wierven uit de betere kringen, wat ook wel te verwachten was zo dicht bij het bestuurscentrum van de stad.

In 1867 werd de woning gesplitst in een onder- en bovenwoning. In 1873 richtte de timmerman Jentje Jorna beneden een timmerwinkel in. Deze voormalige timmerwerkplaats is na de restauratie in 1993 een kunstenaarsatelier. De eigenaar/bewoner heeft er onder andere de etspers van zijn leermeester de Leeuwarder kunstenaar Jan Stroosma in gebruik. De balken in het atelier lopen van de voor- naar de achtergevel, wat doet vermoeden dat de zijgevels mandelig (in gemeenschappelijk gebruik met de burens) zijn. Achter de voordeur loopt een gang over de volle lengte van het pand met aan het einde ervan het voormalige uitpandig privaat, nu een bergkast. De over twee verdiepingen doorlopende wenteltrap staat tegen de achtergevel en is door een vorige bewoner op de begane grond ten dele vergroot waardoor hij daar helaas zijn oorspronkelijke vorm heeft verloren. Op de eerste verdieping is deze zeventiende-eeuwse trap wel gaaf bewaard gebleven met nog de originele stootborden bestaande uit brede deeltjes verbonden met veer en groef. De treden zijn ingemetseld in de achter- en zijgevel en zijn niet zoals vaak gebeurd door vocht aangetast. Halverwege de trap vinden we een deurtje van kraalschroten dat toegang geeft tot een bergruimte boven het voormalige privaat. Intensief bewoonde panden zoals dit deed de bewoners woekeren met de schaarse ruimte. Op de eerste en tweede verdieping zijn nog originele paneeldeuren aanwezig. De oorspronkelijk met pannen gedekte kap is vroeger verlaagd tot een platdak, dat bij ontbering van tuin of balkon wordt gebruikt als dakterras waarop men als het weer dat toelaat kan genieten van het 'stadslandschap' met mooi uitzicht op de koepel van het Stadhuis.

Herenwaltje 16

De architectuurcriticus J.J.Vriend noemde ooit het gewapend beton de belangrijkste uitvinding van de negentiende eeuw. In de twintigste eeuw heeft de toepassing ervan een grote vlucht genomen, vooral als constructiemateriaal. Het plastisch gebruik en de naturel toepassing is evenwel bescheiden gebleven. Een mooi voorbeeld van zo'n toepassing is het volledig in beton gegoten brugwachtershuisje bij de Oosterbrug. Een ander voorbeeld is de voorgevel van de werkplaats met bovenwoning van aannemer G.W. Stienstra hier op Herenwaltje 16. Stienstra liet de gevel in 1927 ontwerpen door architect A. Vroom. De onderpui is volledig in gewapend beton uitgevoerd in de vorm van een omgekeerde U en draagt op een uitkraging de erker van de eerste verdieping. Het beton is als gewassen grindbeton behandeld. De gevel wordt ter weerszijden over de beide verdiepingen geflankeerd door geronde gemetselde kolommen. Het glas-in-lood in de bovenlichten van de erker is helaas niet meer aanwezig en ook de centraal geplaatste vlaggemast ontbreekt. In 1993

werden helaas ook de ijzeren firmaletters van de pui gesloopt. Voor het overige is deze markante gevel redelijk gaaf bewaard gebleven.

Herenwaltje 18

Albert Martin tekende het Herenwaltje in 1884, met de dan nog niet gedempte smalle gracht aan de westzijde. De tekening toont hoe het pand er ooit in gave staat heeft uitgezien: op de begane grond twee vensters (waar nu de grote bedrijfsdeur zit) naast de entreepartij en boven drie vensters. Herenwaltje 18 is gebouwd als een doorsnee stadswoonhuis, zo mogen we op grond van de tekening wel aannemen.

Overigens is die bedrijfsdeur niet de enige uiterlijke verandering aan het pand. Op Martin's tekening worden de bewoners tegen weer en wind beschermd door een fiks schilddak met de nok in de lengterichting en een classicistische kajuit met een driehoekig fronton boven de kroonlijst op het voorschild. Daarbij vergeleken is het smalle dwarsgeplaatste zadeldak met een rechttoe rechtaan kajuit, dat nu het uiterlijk bepaalt, een dissonant. Bovendien is de voordeur van jongere datum en zal het bovenlicht rijker detaillering gekend hebben. Tegelijk is de entree nog immer het meest bijzondere onderdeel van het huis. De deur en het raam worden eerst omvat door een architraaf met meervoudige profilering en vervolgens door een sober hoofdstel, bestaande uit geblokte pilasters met kleine lijstkapitelen en daarop een kroonlijst met een tandlijstje, op de hoeken geschraagd door dierekop-console met festoenen. Welke dieren? Dat valt lastig te zeggen. Zeg, een kruising tussen een schaap en een koe.

De aardigste verrassing evenwel, die het huis voor de aandachtige beschouwer in petto heeft, bevindt zich laag bij de grond. De pilasters en de architraaf zijn op hardstenen neuten gezet. Op de linker, helaas deels tot onder straatniveau weggezonden of juist uit het zicht verdwenen doordat de klinkerbestrating te hoog is opgebracht, valt in sierlijk gebeiteld handschrift te lezen dat D.(.)V.Jelgerhuis "*den 26 april 1790" de eerste steen heeft gelegd. En dat sluit weer mooi aan op de classicistische geveluitdossing, de iets getoogd gesloten vensteropeningen, de entreepartij, de stevige kroonlijst en de verdwenen dakkajuit.*

Of in het genoemde jaar alleen het front werd vernieuwd of een geheel nieuw huis werd opgetrokken, blijft vooralsnog onbekend. De stichtingssteen stelt ons wèl in staat om te achterhalen, wie de bouwheer is geweest: Douwe Ruitinga, in het voorjaar van 1790 eigenaar geworden (volgens de consentboeken) en dus meteen maar een aannemer ingeschakeld. Ruitinga overleed overigens nog in hetzelfde jaar; zijn weduwe en zoon hebben het huis wat langer bewoond. Ruitinga's professie? Hij was meester-zadelmaker en koopman en dan ligt de conclusie voor de hand dat het boven de voordeur om koeiekoppen gaat.

Herenwaltje 20

Leeuwarden heeft zes gevelzonnepijlers en de oudste daarvan vinden we hier tussen nummer 20 en 22. Het opschrift luidt:

declineert vā 'tzuyde na 'twesten•76 2/3 gr•eñ inclineert•1 4/5 gr•

en daaronder:

MORANVLLA FVGACIBVS HORIS MANTUANUS

Het bijzondere van deze verticale zonnwijzer is dat ze meer op het westen dan op het zuiden is 'georiënteerd'. Zoals op de wijzerplaat is aangegeven is de hoek die deze maakt met de oost-west-as $76 \frac{2}{3}$ graden. Dit betekent dat de zonnetijd slechts vanaf XII uur 's middags tot VII uur 's avonds wordt aangegeven, als de zon schijnt tenminste. Soms helt een wijzerplaat licht voorover (inclineert), hier aangegeven met $1 \frac{4}{5}$ graden wanneer de gevel op vlucht (licht voorover hellend) is gebouwd. Een geringe inclinatie heeft al gevolgen voor de indeling van de wijzerplaat. De huidige gevel staat evenwel loodrecht, zodat deze wijzerplaat hier niet de juiste zonnetijd aangeeft.

Een verbouwingstekening uit 1926 laat zien dat er in de toen nog achttiende-eeuwse gevel geen zonnwijzer aanwezig was. Hij komt derhalve uit een andere gevel. De latijnse tekst betekent: Er is geen oponthoud, geen verwijl, van de vlietende uren. Een achttiende eeuws handschrift meldt dat deze tekst voorkomt op een gevel aan de Turfmarkt. Toch zal deze zonnwijzer die gevel niet gesierd hebben want de hoek die de Turfmarkt maakt met de oost-west-as wijkt af van die van het Herenwiltje. Met Mantuanus zou bedoeld kunnen zijn Tiumme Mantuanus, een Augustijne koorheer, die in 1570 pastoor was te Achlum. Hij oefende in Leeuwarden tot aan zijn dood in 1616 in het geniep zielzorg uit onder de rooms-katholieken.

De waarschijnlijk zeventiende-eeuwse zonnwijzer moet hier geplaatst zijn in 1931 toen in opdracht van Heineken's Bierbrouwerij Maatschappij N.V. de bovenwoning werd opgesplitst in twee woningen met elk een aparte opgang en de gevel volledig werd vernieuwd.

Raadhuisplein 34 In de Fortuyn

Volgens de in de gevel aangebrachte jaarstenen is het pand Raadhuisplein 34 gebouwd in 1666. Dat dit overigens niet het éérste huis op deze plek was blijkt bijvoorbeeld uit de stadskaart van Sems van 1603 en uit de transactievermeldingen uit de Groot Consentboeken (eerste melding: 1588).

Het pand is wellicht gebouwd in opdracht van Cornelis Hylkinx, lid van de vroedschap van Leeuwarden en één der notabelen ter stede. Deze Hylkinx kocht het oorspronkelijke pand in 1662 en verwierf daarmee een bezit dat -volgens de Decreetboeken- "*nu rede geheel oud is ende bouwvalligh*". De verbouwing zou dan de verklaring van de gevelstenen met de boodschap "*Anno 1666*" kunnen vormen.

Lastiger laat zich de fraaie gevelsteen "*In de Fortuyn*" verklaren: Hylkinx stierf in 1665 of 1666 nadat hij "*banquerot was gegaan*". Een te duur uitgevallen verbouwing? In ieder geval een weinig fortuinlijke afloop.... Overigens is er geen hard bewijs dat de gevelsteen (wellicht een afbeelding van Vrouwe Fortuna die het 'voor de wind' gaat) al bij het gereedkomen van het huidige pand is geplaatst: de oudste geschreven vermelding van de naam van het pand "*In de Fortuyn*" stamt uit 1843.

De voorgevel is (naar de beschrijving van Peter Karstkarel) als volgt te typeren:

"De voorgevel van [...] nr.34, is van helderrood baksteenmateriaal gemetseld. De pui van dit huis bezit smalle en vlakke pilasters van hout die op natuurstenen plintstukken rusten en een geprofileerde kroonlijst dragen. De deur met bovenlicht heeft (net als de naastligger, nr. 32) blokversiering aan het kozijn. Boven de kroonlijst zijn in barokke cartouches jaarstenen met anno 1666 aangebracht. Het geveldeel van de etage zal uit die tijd dateren, de pui en de gevelbeëindiging zijn aan het eind van de achttiende of begin van de negentiende eeuw aangebracht. Op de etage zit om de ramen een vrij zware toscanse pilasterstelling, die in het midden doorbroken wordt door een vrij grote gevelsteen "In de Fortuyn". De gevellijst is geprofileerd en de eveneens geprofileerde goot wordt ondersteund door klossen."

Van het oorspronkelijke interieur is helaas niets behouden gebleven, afgezien van het balkenplafond op de eerste verdieping met de verzorgde geprofileerde betimmering tussen de balken. Deze 'kaalslag' is veroorzaakt doordat het pand de nodige bedrijvigheid onderdak heeft geboden. Vanaf ca. 1865 bevond zich op de begane grond het Expeditiekantoor en aanvankelijk ook het agentschap der Hollandsche IJzeren Spoorwegmaatschappij van de firma Posthuma. Vanaf 1933 hield Centraal Beheer (voorloper van het GAK) hier kantoor. De indeling van de begane grond stamt uit die tijd. In 1962 kwam het pand in bezit van de Gemeente Leeuwarden die toen ook de rest tot kantoor liet verbouwen en verbindingen tot stand bracht met de nummers 32 en 30. Na de verhuizing van de gemeentelijke diensten naar het Stadskantoor kwam het pand in bezit van bewoners die de oorspronkelijke woonfunctie hebben hersteld. De schoorsteenmantel in de woonkamer is afkomstig uit een gesloopte Groninger boerderij.

Raadhuisplein 32

Het Raadhuisplein ontstond in 1715 toen de gracht tussen weeshuis en Stadhuis werd overkluisd. De zuidkant van het Raadhuisplein beslaat een gevelwand bestaande uit een viertal panden. Tot 1992 waren deze in gebruik bij de gemeente Leeuwarden. In 1994 zijn Raadhuisplein 30 en 32 aangekocht door Makelaardij Boomsma, in 1995 Hellema & Boomsma, en in gebruik genomen als kantoor. Nummer 32 bezit een fraaie bovenwoning die verhuurd wordt.

Het pand, dat vermoedelijk uit het begin van de zeventiende eeuw stamt, kreeg in later tijd een nieuwe gevel en bezit een forse ingangspartij met blokomlijsting. De vensters zijn hun oorspronkelijke ramen (zes-ruiters) kwijt geraakt. De lijst onder de goot bezit triglyfen. De dakkapel wordt bekroond door een fronton. Opvallend is de forse schoorsteen die uit het voorschild van het dak oprijst en het pand een statig aanzien geeft. De begane grond bestaat uit een doorlopende gang aan de linkerzijde en een voorkamer met daarachter een souterrain met opkamer. Deze vertrekken zijn in gebruik als kantoor. De verdieping bestond voor de restauratie uit twee vertrekken die nu zijn samengetrokken tot een kamer met keuken. De voormalige voorkamer heeft een aardige stucversiering tussen de balken. In de kap zijn twee slaapkamers en een badkamer ingebouwd.

Voor de oorlog was dit pand bij veel Leeuwarders bekend vanwege de loten die men kon kopen bij het befaamde geluuskantoor van Max Cohen.

Raadhuisplein 30

Dit uit oorspronkelijk twee panden bestaande complex heeft één huis-nummer. Ogenschijnlijk lijken het twee afzonderlijke panden maar inwendig is het één geheel waarbij het linker als toegang en trappenhuis dienst doet. Beide panden dateren waarschijnlijk uit de achttiende eeuw. Ze bezitten dwarskappen tussen topgevels.

Het linker pand bezat een schoorsteen op de rechter dakhoek die niet meer aanwezig is. De kajuit wordt bekroond met een fronton waaruit een hijsbalk steekt. Onder de goot de kroonlijst met tanden en klossen. De charmante ingangspartij bestaat uit een trapstoep van drie treden geflankeerd door aardige hekjes en een deur met bovenlicht. Ter weerszijden van de deur pilasters. Bij de laatste verbouwing is de ingang van de kelders onder de trapstoep gemaakt.

Het hoekpand werd in 1807 voor fl. 3000,- aangekocht door het gemeentebestuur van Leeuwarderadeel om als gemeentehuis te dienen. In 1843 werd het linkerpand aangekocht wegens ruimtegebrek en bij het grietenijhuis getrokken. Tot 1899 hebben beide panden als zodanig dienst gedaan. In dat jaar liet men een nieuw gemeentehuis bouwen aan de Schrans te Huizum. Na enkele jaren van particuliere bewoning zijn beide panden aangekocht door de gemeente Leeuwarden.

In de jaren-dertig is het hoekpand afgebroken en, met gebruikmaking van de oude steen, in dezelfde stijl herbouwd. Beide panden zijn toen inwendig één geheel geworden. De vloeren en het trappenhuis zijn van gewapend beton. Het interieur bezit geen historische onderdelen meer.

Raadhuisplein 21, 23 en 25

Net boven de arm van de lantaarn aan de gevel van Raadhuisplein 21 zit het straatnaambordje "*Weerd*". Een vergissing, want nummer 21 ligt echt aan het Raadhuisplein. Dit is echter niet zo'n onvoorstelbare dwaling voor hen die zich bedenken dat de huisnummering in dit stadsdeel van Weerd over Raadhuisplein, Hofplein, Gouverneursplein en Eewal naar de Wortelhaven doorloopt. De nummering is een erfenis van de in de negentiende eeuw ingevoerde wijkindeling van de stad. Het statige pand links van Raadhuisplein 21 heeft dan ook het adres Weerd 19. De nummers 19, 21, 23 en 25 waren tot 1993 in gebruik bij de gemeente Leeuwarden. Na de opening van het Stadskantoor aan het Oldehoofsterkerkhof kwam Weerd 19 in particulier bezit en staan de panden 21, 23 en 25 te wachten op een nieuwe bestemming. Plannen om er de muziekschool en het creativiteitscentrum De Blauwe Stoep onder te brengen lijken naar alle waarschijnlijkheid niet haalbaar. De drie gebouwen zijn door hun mooie gevels en hoogte zeer beeld- en karakterbepalend voor het Raadhuisplein.

Nummer 21

Nummer 21 is het oudste en heeft wellicht de hoogte van de andere twee bepaald. Het voornamelijk laat achttiende-eeuwse woonhuis is als één van de weinige panden in de binnenstad voorzien van een souterrain met ramen. Het vier raamvlakken brede huis is drie verdiepingen hoog en staat licht op de vlucht, wat te zien is door vergelijk

met de gevel van nummer 23. Het huis heeft een sobere kroonlijst onder een dwarskap met hoekschoorstenen.

Nummer 23

Raadhuisplein 23 is onmiskenbaar van jongere datum. Het blokvormige pand is eveneens drie verdiepingen hoog, maar is vijf raamvlakken breed. De lage schildkap past bij de negentiende-eeuwse mode waarin nummer 21 is opgetrokken. De kroonlijst met ijzeren roosters tussen acanthusbladlijstjes vormt een contrast met de sobere lijst van nummer 23. Op de hoeken is het pand voorzien van pilasters met verdiepte velden, op de derde verdieping overgaand in veelzijdige halve pijlers op consoles. De pijlers worden bekroond met kapitelen in struisveervorm die vergaarbakken schragen. De middenpartij heeft vlakke pilasters op de eerste en gepaarde smalle pilasters op de tweede verdieping. Boven de dubbele paneeluur bevindt zich een balkon op gepaarde decoratieve consoles met sierlijk smeedwerk. Op een tekening van A. Martin uit 1876 zien we dat het pand oorspronkelijk ook aan de straat van een sierlijk smeedijzeren hek was voorzien.

Het pand is bekend door de vestiging van Van Gend en Loos van 1895 tot 1968. In de herinnering van veel Leeuwarders leven nog de paarden van deze transportmaatschappij. De paarden stonden in de stallen op Sint Anthonystraat 3. De paardentractie raakte in 1951 in onbruik. In 1958 nam Van Gend en Loos nieuwe loodsen bij het station in gebruik en vertrokken de kantoren naar het Stationsplein.

Nummer 25

De tekening van Martin uit 1876 werd gemaakt ter gelegenheid van de afbraak van de voorganger van nummer 25. Tot mei 1876 stond hier het Old Burger Weeshuis. Het Weeshuis was er al gevestigd vanaf 1534 toen het gesticht werd door Auck Petersdochter, vrouw van schepen Lieuwe Lieuweszoon. In 1876 betrok het Weeshuis een nieuw gebouw aan het Zaailand. De gemeente verwierf de oude opstallen na een veiling en ging over tot afbraak voor de oprichting van Gemeenteschool twee en drie. Gemeenteschool drie stond ook bekend als de Hofschool.

De voormalige Hofschool is één van de fraaiste schoolontwerpen van Stadsarchitect Thomas Romein. De school heeft twee verdiepingen met hoge lichte lokalen. Op de overgang van de verdiepingen is decoratief lijstwerk met console-achtige elementen en velden aangebracht. Het drie traveeën brede pand kent een verticale geleding door pilasters aan weerszijden van de traveeën. De pilasters op de eerste bouwlaag zijn geblokt en voorzien van diamantkoppen. Op de tweede bouwlaag hebben de pilasters velden en composietkapitelen met forse leeuwe-koppen die een draperie in de bek dragen.

De hoge lokalen zijn voorzien van samengestelde vensters elk met twee slanke tussenzuiltjes van gietijzer met acanthusknoppen en composietkapiteeltjes. De raamvlakken worden afgesloten door hardstenen segmentvormige ontlastingsbogen met uitstekende sluitsteen. De boogtrommels daaronder zijn voorzien van decoratief opengewerkt ijzer met acanthuskrollen en palmetten. De ingang ligt in een verdiept trapportiek met dubbele deuren, roosters, lijstwerk en bovenlicht met rondpas. Net

als nummer 23 heeft ook de Hofschool een schildkap maar afgeknot en voorzien van platte gegroefde Friese pan. De gevel was in vroeger jaren voorzien van een fraaie balustrade met stadswapen voor de kap.

Door het intensieve gebruik voor kantoorfuncties is van de oorspronkelijke interieurs van Raadhuisplein 21, 23 en 25 weinig interessants meer over gebleven.

Hofplein 29 Voormalig Stadhoudelijk Hof

Het voormalig Stadhoudelijk Hof is van 1971 tot 1995 eigendom van de Gemeente Leeuwarden geweest. Vele inwoners kennen het van binnen omdat zij er in het huwelijk traden of omdat zij het voor een afspraak met één van de wethouders of ambtenaren bezochten. Nadat in 1993 bleek dat de gemeente voor het Hofcomplex een passende nieuwe bestemming zocht, diende de stichting 'Kultuer en Toerisme yn Fryslân' een plan in om 'hofkamers' en logementen in het gebouw te vestigen. De Stichting heeft in het kader van het project 'Stadslogementen in de Friese Steden' al logementen in Harlingen en Bolsward gerealiseerd. De gemeente Leeuwarden reageerde positief en ging in december 1994 accoord met de verkoop van het voormalige Hof. De nieuwe eigenaar, de 'Stichting Monumenten yn Fryslân', gaat er bij de verbouwing van het Hof vanuit dat de aanwezige architectonische en cultuur-historische waarden gerespecteerd moeten worden. Men streeft er naar de voormalige grandeur in ere te herstellen. In 1995 zal het gebouw naar ontwerp van het bureau Adema Architecten te Dokkum aangepast worden aan de nieuwe functie: een centrum voor cultuur-historische activiteiten.

Op de eerste verdieping komen elf zogenaamde hofkamers met als extra voorziening de bruidssuite die in de rechter vleugel aan de straatzijde wordt ingericht. De zolder zal onderdak verlenen aan negen stadslogementen en een fitness-ruimte. Al deze eenheden zullen beschikken over een goed geoutilleerde badkamer, een toilet en een keukenblok, overeenkomstig de behoefte aan comfort van de hedendaagse toerist.

Op de begane grond komen de ontvangst- en horecafuncties. De bekende Gele - en Blauwe Zaal zullen na een opknappbeurt opnieuw dienen als trouwzaal en ruimte voor recepties. Dit geldt ook voor de statige Nassauzaal in de rechtervleugel met zijn achttiende-eeuwse betimmering en de statige door Louis Volders geschilderde portretten van de stadhouders.

De vroegere vertrekken van de wethouders in de linkervleugel, zoals de Gouden-, Groene- en Blauwe Kamers krijgen de functies van vergaderruimte en van restaurant. De overige twee zogeheten tuinkamers worden van een terras voorzien waar men koffie en thee kan drinken. Achter het gebouw zal een serre verrijzen die van bronskleurig materiaal wordt geconstrueerd. In het souterrain wordt een brasserie ondergebracht, waar gerechten uit de eigen streek zullen worden geserveerd. De sfeer van de oude kelders geeft deze eetgelegenheid een speciaal karakter.

Er zijn plannen om met behulp van historische bouwfragmenten naar de bouwgeschiedenis van de stad te verwijzen.

Om de verschillende ruimten met uiteenlopende functies goed bereikbaar te maken worden er meer toegangen gecreëerd. De hoofdverdieping blijft via de monumentale trap vanaf het plein bereikbaar. De brasserie en de hofkelders zullen via de ingang in de poort aan de rechterzijde te bereiken zijn. Raadhuisplein 27 wordt van een nieuwe toegangspartij voorzien en zal dienen als receptie. Er zal een passage komen via welke men de tuin kan betreden. In de Hofwinkel zullen allerlei voorwerpen met betrekking tot het verleden der Nassau's te verkrijgen zijn. Op de verdieping van dit gebouw wordt een zaal ingericht waar bezoekers kunnen worden geïnformeerd.

Het Hofcomplex heeft een lange en boeiende geschiedenis waarvan hier enkele belangrijke aspecten worden geschetst. Op de plaats van het Hof stond oorspronkelijk een complex van gebouwen dat uit drie vleugels bestond. De rechter vleugel en het iets naar achteren geschoven middelste gebouw met hun gevels in renaissance stijl zijn door Boudewijn van Loo, rentmeester-generaal van de Spaanse koning bewoond geweest. De linker vleugel verrees waarschijnlijk in het midden van de zestiende eeuw en stond bekend als het Dekemahuis. De drie vleugels omsloten een voorplein, dat door een hek was afgesloten. Getuige een zeventiende-eeuwse tekening moet vooral het rechter gedeelte van het gebouw zeer schilderachtig zijn geweest door de detaillering van de gevels.

Het complex werd in twee fasen aangekocht door Gedeputeerde Staten om het aan de stadhouder als residentie aan te bieden. In 1587 betrok Willem Lodewijk de rechter vleugel. In 1603 kon hij ook over het linker gedeelte beschikken.

Regelmatig werden bouwwerkzaamheden uitgevoerd aan de gebouwen. Zo vond er ter gelegenheid van het huwelijk van Johan Willem Friso in 1709 een ingrijpende verbouwing plaats. De bekende architect Daniël Marot werd hiervoor benaderd. Hij werkte al langer als hofarchitect voor de Nassau's. Hij wijzigde de gevel van het middengebouw dat van een fronton in het midden werd voorzien. De nieuwe façade kreeg vijf ramen. De overige gevels werden niet van strakke lijstgevels voorzien, maar wel van moderne Engelse schuiframen. Het omvangrijke project van Marot kon vanwege de hoge kosten niet geheel worden gerealiseerd. Het interieur is toen ook aanzienlijk gemoderniseerd om de uit Kassel afkomstige Maria Louise te gerieven. In die tijd is een royaal trappenhuis gebouwd dat nog aanwezig is. Ook is toen de zaal in de rechtervleugel opnieuw ingericht als eetzaal. In 1995 is deze zaal bekend als de Nassauzaal.

Toen prins Willem Carel Hendrik Friso in 1737 in het huwelijk trad, zijn er grote verbouwingen gerealiseerd. Achter het middengebouw zijn een danszaal en een kapel ondergebracht, die in 1807 al werden afgebroken. Nadat de prins in 1747 tot algemeen erfstadhouder werd benoemd en naar Den Haag verhuisde werd het gebouw slechts als tijdelijk logeerverblijf gebruikt. In 1789 volgde een ingrijpende verbouwing door P.W. Schonck, waarbij de architectonische eenheid van de verschillende gebouwen werd nagestreefd. Er ontstond een statige maar sobere gevelwand met regelmatig geplaatste grote empire vensters en strakke lijstgevels. Van deze situatie getuigt de bewaard gebleven maquette die in de Nassauzaal te bewonderen is. In de Franse tijd deed het gebouw dienst als weeshuis en hospitaal. Na particuliere aankoop kon de patriciër Gerlacus Buma zich vanaf 1807 eigenaar noemen van de linker vleugel terwijl het rechter gedeelte in bezit was van Marc Cornelis baron du Tour. De portretten van Buma en zijn vrouw hangen in het

gebouw. Vanaf 1815 tot 1971 was het pand eigendom van de koninklijke familie en stond het bekend als koninklijk paleis. In 1880 vond een verbouwing plaats onder toezicht van H.R. Stoett. Anno 1995 toont het gebouw nog steeds Stoetts ontwerp. De ingangspartij werd ingrijpend gewijzigd. Er werd een monumentale trap toegevoegd en het paleis kreeg op de eerste verdieping een balkon. Ook de kap en de vensters veranderden. Hierna bood het gebouw tot 1971 onderdak aan drie Commissarissen van de Koning en Koningin.

door een geprofileerde daklijst afgesloten en is drie traveeën breed. Voor de hoge kap is een dakkapel uitgebouwd. Zijn erfgenamen verkochten het pand in 1867 aan jhr. mr. Idzert Frans van Humalda van Eysinga, advocaat in Leeuwarden en later lid van de Raad van State in Den Haag.

Het "*royale en net ingerichte herenhuis*" bezat voorname vertrekken. Op de begane grond lagen links van de lange met wit marmer bevloerde gang de voor- en achterkamer. Beide waren voorzien van fraaie marmeren schoorstenen met spiegels. Ze bezaten gestucte plafonds die vermoedelijk door de bekende Leeuwarder stucadoor Johan Eilert Martens werden vervaardigd. De met kostbaar behang bespannen muren moeten de vertrekken een statig aanzien hebben verleend. De plattegrond van het huis bezat een L-vorm waarvan de arm op de Beijerstraat uitkwam. In dit gedeelte rechts van de trap lagen de keuken en de bijkeuken met de ramen aan de genoemde straat. Onder de ruime kamers van de begane grond lagen de kelders waarvan de wijnkelder zich onder de gehele gang uitstreekte en via een trap te bereiken was.

De eerste verdieping had eveneens een voor- en achterkamer, maar de voorkamer lag in de hele breedte van het huis met drie ramen naar het plein. Beide hadden gestucte plafonds en schoorstenen. Het meest kostbare vertrek was echter de zaal, die in de arm van het gebouw met vier vensters aan de Beijerstraat gesitueerd was. De zaal had een representatieve functie die uit de inrichting blijkt. Er worden drie grote damspiegels tussen de vensters genoemd die het vertrek optisch moeten hebben vergroot. De schoorsteenmantel, het plafond en het fraaie behang gaven het vertrek een luxe aanzien evenals de mahonie meubelen, het rood gebloemde tapijt en de rood gestoffeerde canapé's en stoelen. Ter verhoging van de sfeer bij ontvangsten werd de piano bespeeld. De drie vertrekken waren via de comfortabele trap en het ruime portaal toegankelijk. Op de tweede verdieping werden ook de voor- en achterkamer genoemd die beide over een alcoof beschikten. Ook bevond zich er een dienstbodenkamer. Alle kamers lijken met zorg te zijn afgewerkt. Onder de kap boven het hele huis lag een uitgestrekte linnenzolder. Boven de zaal in de oostelijke arm, een bouwlaag lager, bevond zich de turf- en bergzolder.

Het statige pand werd door Regnerus Juckema van Burmania baron Rengers, kamerheer van Willem III, in 1871 verworven. Na zijn overlijden verkocht zijn dochter het in 1885 aan de bekende Leeuwarder arts Ph. Kooperberg, auteur van het boek "*Geneeskundige plaatsbeschrijving van Leeuwarden*" uit 1888. Dit bekende boekwerk moet in de vertrekken van dit herenhuis zijn geschreven. Hij werd opgevolgd door Andreas Kuhlmann, gehuwd met Maria Brenninkmeijer. Kuhlmann verhuurde het aan dr. J. Baart de la Faille, die er tot 1918 woonde. Hoe het huis in zijn tijd er heeft uitgezien toont een foto van na 1900. Wij zien hierop de van

zonneblinden en jalouzieën voorziene hoge vensters van het deftige huis. Van zijn interieur kunnen wij ons een goede voorstelling maken dankzij de foto van een kamer aan de voorkant van het huis. De opname toont een sfeervol vertrek dat vol en donker lijkt, zoals in het begin van deze eeuw mode was. De schoorsteenpartij met spiegel en gietijzeren kachel overheerst de ruimte. In 1918 vormt het pand met de vleugel aan de Beijerstraat nog één geheel maar de zaal is inmiddels in tweeën gedeeld. Thans is het gedeelte aan de Beijerstraat afzonderlijk bewoond.

Hofplein 33

Het oudste bekende gegeven is dat in dit pand in 1615 een borduurwerker woonde. Op een tekening uit ca. 1685 van het Hofcomplex en omgeving ziet men op de hoek van de Beijerstraat een statige halsgevel van drie bouwlagen onder een hoge kap. Het huis is in tegenstelling tot het pand links hoog en breed. In 1995 is juist het omgekeerde het geval.

In de achttiende eeuw werd het huis verbouwd, toen jonker Pieter van Jongestal het in 1770 betrok. Tot 1799 bleven zijn erfgenamen eigenaar. Jacobus Moorman Bouwmeester, ook eigenaar van Hofplein 31, verwierf daarna het hoekhuis. Ook zijn nazaten verhuurden het steeds. Vanaf 1800 bewoonde Freule A.E. van Burmania het statige pand. Haar opvolger was een zekere Baudet. Uit deze tijd stamt een beknopte beschrijving van de indeling. Het huis had verschillende kamers, een keukenkelder, een zolder en een vliering. Tussen 1824 en 1867 woonde er een hoge ambtenaar, Ladenius.

De oude gevel is omstreeks 1800 vervangen door de huidige lijstgevel en de vensters werden ook gemoderniseerd. Het bouwvolume van het gebouw bleef grotendeels intact. Voor de kap werd een dakkapel geplaatst. De gevel is drie traveeën breed en had de ingang links van de twee vensters en werd later naar het midden verplaatst.

Van het interieur krijgen wij een goed beeld op basis van een koopakte die in 1867 is opgemaakt. Het huis had op de begane grond links een gang waarnaast de voorkamer lag met twee ramen naar het Hofplein. De voorkamer had een marmeren schoorsteen en was behangen. Via een schuifdeur kon men de achterkamer betreden. Deze had twee ramen in de Beijerstraat en een grote kast. Aan het einde van de gang bevond zich de trap naar beneden. Hier was de ruime keuken met twee ramen aan de straat. Voor de keuken lag een open ruimte waarin zich een pomp en een privaat bevond. De ruimte is gesitueerd onder de stoep en was voorzien van gemetselde gewelven, die in 1994 gerestaureerd zijn. Verder bevonden zich beneden nog een turfbergplaats, een provisiekelder en een regenwaterbak.

Vanuit de gang kon men via de trap naar boven. Op de eerste verdieping was eveneens een ruime voorkamer met schoorsteen en drie ramen aan het Hofplein. De achterkamer bevatte één raam aan de zijde van de Beijerstraat. Het is interessant dat beide achterkamers hun vensters aan de Beijerstraat hadden. Dit was het gevolg van het feit dat het hoekpand door het L-vormige gebouw van Hofplein 31 was ingesloten. In de oude oostmuur aan de Beijerstraat is de uitgebouwde schoorsteen van nummer 33 goed zichtbaar. Samen met nummer 31 vormt nummer 33 een statig accent aan de noordwand van het Hofplein.

Hofplein 38 De Hoofdwacht

In 1688 werd op de plaats van de huidige politiepост aan het Hofplein op kosten van het rijk de Hoofdwacht gebouwd. Het wachtgebouw was bestemd voor de vorstelijke garde en de garnizoenswacht. Het was een charmant gebouw met aan de voorzijde een colonnade met acht pilaren. In de gevel bevond zich een steen met het wapen van Friesland. Onder voorwaarde dat het gebouw als militaire Hoofdwacht in gebruik kon blijven, verkocht het rijk de wacht in 1844 aan de gemeente. Onder architectuur van stadsarchitect Thomas Romein vond in 1844 een algehele vernieuwing plaats. De nieuwbouw bood ruimte aan een wachtlokaal voor de soldaten, drie lokalen voor de gemeentepolitie, een officierskamer en een cachot. Op de verdieping lag onder andere de zittingszaal van het kantongerecht. De vier oude kanonnen die voor het gebouw stonden opgesteld werden in 1852 verkocht. In 1895 werd de zolder van de Hoofdwacht verhuurd aan een Amsterdamse firma die er de eerste Leeuwarder telefooncentrale vestigde. In 1935 was de Hoofdwacht voor het groeiende politieapparaat te klein geworden en werd het politiebureau gehuisvest in het monumentale pand Nieuwestad 49. De Hoofdwacht werd bij het Stadhuis gevoegd. Na het vertrek van de politie van de Nieuwestad naar de Holstmeerweg werd hoe langer hoe meer het gemis van een politiepост in de binnenstad gevoeld. Het is daarom verheugend dat in 1994 de oude Hoofdwacht haar functie als politiebureau terugkreeg.

Stadsarchitect Thomas Romein, die in 1844 nog maar een jaar bij de gemeente in dienst was, heeft het gebouw vormgegeven in de voor hem zo kenmerkende stijl uit zijn beginperiode als architect. In het uitspringende middengedeelte zitten de ramen zo diep, dat ze als door pijlers ondersteund lijken. Op de verdieping kwamen op een neo-classicistische wijze omlijste ramen. In het middenrisaliet zijn de ramen geflankeerd door een zuilenstelling die zo hoog oprijst dat ze de zware omlijsting van de halfronde zoldervensters ondersteunt.

Bij de laatste schilderbeurt werd het gepleisterde gebouw op grond van "*indirecte historische gegevens*" voorzien van een prachtige okerkleur. Het oker wordt knipogend ook wel 'Karstkareelgeel' genoemd, als een soort hommage aan de ambtenaar die Leeuwarden in het beleid van kleur op monumenten een progressieve en vooraanstaande plaats in Nederland gaf.

Commissaris Wesser

Aan het eind van de negentiende eeuw werd de woning van de commissaris van politie in de Sint Jacobsstraat verbonden met de Hoofdwacht. Hier woonde ook de legendarische politiecommissaris Willem Frederik Wesser. Hij was een forse man met een zware snor en borstelige wenkbrauwen, een fabelachtig geheugen en zo sterk als een dijk. Van deze "*politieman van groot formaat, wiens uitzonderlijke kwaliteiten tot in de hoogste kringen des lands waren doorgedrongen*" zijn veel prachtige verhalen overgeleverd. Zo kwam commissaris Wesser eens naar het arrestantenlokaal toen hij een arrestant te keer hoorde gaan. De man begon hem uit te schelden. Wesser ging voor hem staan, tilde de man van de grond en smiet hem meters van zich af. "*Gooi die kerel in de cel*" was alles wat hij zei. Commissaris Wesser was één met zijn mensen. Zo bracht hij een jonge rechercheur, die net een moeilijke zaak opgelost had, met zijn auto voor een theevisite naar zijn moeder.

Commissaris Wesser overleed na een korte ziekte in 1930. Zijn begrafenis trok veel belangstelling. Het hele korps volgde de baar en langs de route van de begrafenisstoet stonden hagen mensen.

Langs Dokkumer Ee, tussen Bonke en Ake

Monumenten in en rond Lekkum, Miedum en Snakkerburen

Open Monumenten in Leeuwarden 1996

Woord vooraf

Dit jaar heeft de tiende Open Monumentendag plaats in de gemeente Leeuwarden. Het bestuur van de Stichting Aed Levwerd denkt met voldoening terug aan de eerdere open dagen. Duizenden belangstellenden hebben het opengestelde monumentale erfgoed in onze gemeente bezocht en aan de omliggende activiteiten deelgenomen. Ook voor de tiende maal verschijnt het Open Monumentendagboekje. De serie bevat inmiddels een schat aan informatie over bouwkunst, geschiedenis, stedenbouw en landschap in en om Leeuwarden.

De gemeente Leeuwarden omvat naast de stad een groot landelijk gebied met een aantal karakteristieke dorpen en buurtschappen. Nadat in 1989 de dorpen en het landschap in het zuidelijk trimdeel centraal stonden, is in 1996 de beurt aan het gebied ten noorden van de stad. Het gebied aan weerskanten van de Dokkumer Ee met de dorpen Lekkum, Miedum en Snakkerburen, het Leeuwarder Bos en de verspreid liggende boerderijen is interessant en boeiend. Voor de liefhebbers valt er weer veel te genieten.

De in samenwerking met Dorpsbelang Lekkum/Miedum georganiseerde activiteiten zullen zeker bijdragen aan het succes van de tiende dag. Wij hopen dat deze Open Monumentendag duidelijk maakt, dat met dit prachtige gebied in ruimtelijk opzicht voorzichtig moet worden omgegaan want „it hat te folle fan widzjen kostte om forlern te gean“.

Over de tiende Open Monumentendag in Leeuwarden is helaas ook een schaduw gevallen. Op 30 mei 1996 overleed ons medebestuurslid Johannes Pieter Lichthart. Jarenlang heeft Johan zich met grote betrokkenheid ingezet voor de organisatie van de Open Monumenten-dagen, de redactie van de boekjes en het opzetten van tentoonstellingen. Ook bij de organisatie van deze dag was Johan tot zijn plotselinge dood intensief betrokken. Wij missen zijn inbreng en kameraadschap. Ter herinnering en uit dankbaarheid draagt het bestuur van de Stichting Aed Levwerd dit boekje op aan Johan Lichthart.

Hendrik ten Hoeve,
voorzitter Stichting Aed Levwerd.

Lekkum, Miedum en Snakkerburen, een groot Open Monument!

De dorpen Snakkerburen, Lekkum en Miedum liggen in een gestrekte lijn ten noordoosten van de Friese hoofdstad. Sinds onheuglijke tijden maakten deze dorpen

deel uit van Leeuwarderadeel, totdat ze in 1944 bij de gemeente Leeuwarden werden gevoegd.

Lekkum en Miedum zijn terpdorpen. Hun geschiedenis reikt terug tot de vroege middeleeuwen en zelfs daarvoor was er reeds bewoning. Vóór de Reformatie vormden de dorpen twee afzonderlijke rooms-katholieke parochies, na 1580 zijn ze verenigd tot één kerkelijke gemeente. Snakkerburen is een vaartdorp of streekwaterdorp en minder oud: als buurtschap (ook wel buurschap) van Lekkum kreeg het langs de Dokkumer Ee eerst in de loop van de zestiende eeuw gestalte. Pas in de jaren-zeventig van deze eeuw kreeg het dorpse allures.

Prehistorie en middeleeuwen

Over het middeleeuwse Lekkum en Miedum valt bedroevend weinig te lezen. De dorpen hebben geen heiligen en geleerden voortgebracht, noch een hoofdelingengeslacht binnen hun grenzen gekend. Evenmin hebben er kloosters gestaan of sluizen gelegen waarover getwist kon worden. Zelfs de apocriefe geschiedschrijving van de zestiende eeuw weet niets noemenswaardigs te noemen, of het moet al zijn dat Frederik van Hallum in de twaalfde eeuw te Miedum een jongen uit de dood opwekte. Gelukkig is de geschiedschrijving niet volledig afhankelijk van verhalende bronnen maar kunnen eveneens gegevens worden ontleend aan landschapselementen als grondsoorten, terpen en verkavelingspatronen.

Lekkum wordt mogelijk voor het eerst genoemd in de tiende eeuw, als „Lakki" in de administratie van het Duitse klooster Fulda. Rond 1230 komen we de vorm „Lackum" tegen. Lekkum kan worden opgevat als een samentrekking van Lakki-heem, het erf bij de Lits. De naam van deze natuurlijke waterloop die nog steeds de grens tussen Lekkum en Miedum vormt, is verwant aan het werkwoord lekken en komt in 1580 voor als „Ledts", in de atlas van Wopke Eekhoff uit 1847 als „Oude Lits" en werd in de volksmond „Luts" genoemd. Het is echter niet uit te sluiten dat het eerste gedeelte van Lekkum van een persoonsnaam is afgeleid. De uitgang van Miedum heeft niet betrekking op heem, maar is een derde naamval meervoud, een *locativus*, met als betekenis: op de mieden (hooilanden).

Toen de eerste mensen zich in de Friese kleigebieden vestigden, zo rond de vijfde eeuw voor het begin van onze jaartelling, had de zeehier vrij spel. Waar tegenwoordig zeedijken op deltahoogte het water een halt toeroepen, kon het destijds tweemaal daags via zeearmen en kreken ongehinderd in het Friese kwelderlandschap doordringen en laag gelegen gedeeltes overspoelen. De hoger gelegen kwelderwallen boden wel voldoende bescherming om een menswaardig bestaan op te bouwen.

Maken wij ons heden ten dage druk over het broeikaseffect, ook tweeduizend jaar geleden had de mens zo zijn redenen tot bezorgdheid. Tussen 300 vóór en 50 na Christus werd het klimaat warmer, smolt er meer poolijs dan er aangroeide, steeg daardoor de zeespiegel en drong de zee dieper in het land door. Dit geologische fenomeen staat bekend als transgressie en leidde onder andere tot de vorming van de Middellandse Zee. De mens wist zich niet langer beschermd op de hoge kwelderwallen - overigens had de toegenomen bevolkingsdruk hem gedwongen zijn onderkomen ook

te zoeken in lager gelegen gebieden. Zijn antwoord was even vernuftig als doeltreffend: hij verhoogde eenvoudigweg zijn woonsteden, het begin van de terpentijd. Omstreeks het jaar 1000 werd men opnieuw met een periode van transgressie geconfronteerd, die vier eeuwen aanhield. Door de aanhoudende stijging van de zeespiegel stond het land steeds vaker onder water en werden grote stukken weggeslagen. Daar waren zelfs de terpen niet tegen opgewassen. Hoewel de eerste zeedijken reeds uit de tiende eeuw dateren, werd nu eerst op grote schaal het dijkensysteem tot ontwikkeling gebracht.

Ondanks deze transgressie slibde de Middellzee opmerkelijk snel dicht, mogelijk als gevolg van de vergroting van de Zuiderzee, waar het opgestuwde water nu een ruimer heenkomen vond. Daardoor slaagde men erin deze zeearm in de loop van de dertiende eeuw gefaseerd te bedijken en lag Leeuwarden rond 1300 niet langer aan zee. In de bedijking van Het Bildt vond deze landwinning in het begin van de zestiende eeuw zijn sluitstuk.

Voor de waterlossing had de verlanding van de Middellzee grote gevolgen. Zo kon de (Zuider) Ee, een natuurlijke waterloop die bij Wanswerd ontsprong, niet langer bij Leeuwarden in zee uitwateren. Daarom werd haar loop omgelegd door bij Tergracht (!) een verbinding naar de toenmalige Dokkumer Ee te graven. Dat stroompje begon in het Bornemeer bij Birdaard en mondde uiteindelijk uit op het Dokkumerdiep. Zo ontstond de tegenwoordige Dokkumer Ee. Overigens kon ook via de Murk water gelost worden. De omkering van de afwatering werd mede mogelijk gemaakt door de daling van het maaiveld van het veengebied dat zich ten oosten van de Murk uitstrekte. Aanvankelijk had het hoger dan de kleigronden aan de Middellzee gelegen, maar in de middeleeuwen klonk het als gevolg van oxydatie en ontginning geleidelijk in.

Dat de zee ook in de omgeving van Miedum en Lekkum ooit vrij spel heeft gehad, blijkt zonneklaar uit de aanwezigheid van terpen. Ten noorden van Leeuwarden waren rond het begin van de jaartelling twee terpenreeksen ontstaan. De oudste lag op de kwelderwal tussen de Middellzee en de Ee en bestond van zuid naar noord uit Fiswerd, Bilgaard, Taniaburg en Vierhuis. Van latere datum is de terpenreeks aan de oostzijde van de Ee, die gevormd wordt door Aesterterp (of Cambuur), Harmswerd (of Hoogterp), Blitzaard, Lekkum en Miedum. Getuige archeologische vondsten dateren ook deze terpen van vóór de Romeinse tijd. Wel is de bewoning mogelijk een tijdlang onderbroken geweest. De sociaal-geograaf en historicus Meindert Schroor heeft de mogelijkheid geopperd dat deze terpen ten gevolge van de laat-Romeinse transgressie vanaf de vierde eeuw werden verlaten en in de Karolingische tijd (negende eeuw) opnieuw in gebruik werden genomen. Archeologisch onderzoek lijkt dit beeld voor Miedum te bevestigen. Aldaar is in 1962 een woonplaats uit het begin van de jaartelling opgegraven, die enkele eeuwen in gebruik was geweest en vervolgens door een laagje klei was overslibd. De westelijke terpenreeks, waartoe ook de terpen van de Leeuwarder binnenstad moeten worden gerekend, is vanaf haar ontstaan grotendeels permanent bewoond geweest.

Voorts is de invloed van de zee te herkennen in de bodemgesteldheid van de dorpsgebieden van Miedum en Lekkum. Aan weerszijden van de Ee werd een smalle, relatief hooggelegen strook zavel afgezet, vruchtbare grond, geschikt voor akker- en tuinbouw. Op de oostelijke 'rug' wierpen mensenhanden de

bovengenoemde terpenreeks Aester-terp, Harmswerd, Blitzgaard, Lekkum en Miedum op. Verder landinwaarts treffen we de lager gelegen knipklei aan, die zich leent voor de veehouderij. Nog verder oostwaarts - de scheiding loopt ruwweg langs de weg van Lekkum naar Miedum - bevinden zich nesvaaggronden en drechtvaaggronden, vaktermen voor de drassige grondsoorten van het overgangsgebied van klei naar veen, waar dat veen zich schuilhoudt onder een laag knipklei van nog geen halve meter. Deze laag gelegen landerijen, die voorheen in natte winters blank stonden, werden alleen gebruikt om hooi te winnen (al werd er ook jongvee ge-weid, zoals uit de naam van het Kalverdijkje blijkt). Nog steeds staan er in dit gebied geen boerderijen. Tenslotte stuiten we op het water de Murk, welke naam etymologisch verwant is aan moeras met als betekenis 'donker water' en die de oostelijke dorps- en gemeentegrens vormt.

De Murk loopt parallel aan de Ee van Rinsumageest via Oudkerk naar het Ouddeel. Als vaarwater heeft zij weinig te beduiden, maar voor de afwatering des te meer. De Friese vorm Moark is eveneens de naam voor wollegras en veenpluis. Waar de Murk precies overgaat in het Ouddeel, is onduidelijk - atlasen zijn er niet eenduidig over - maar in elk geval heeft deze overgang plaats tussen de Bonkesloot en het Miedumerdiep of Ake, die verbindingsvaarten tussen de Dokkumer Ee en de Murk vormen.

De Bonkesloot geniet tegenwoordig nationale bekendheid als finishplaats van de Elfstedentocht, in welk parcours de Murk vanaf Oudkerk eveneens is opgenomen. De naam is afgeleid van bonkveen, de voor de turfwinning ongeschikte bovenkorst van laag- en hoogveen. Momenteel loopt de grens tussen Leeuwarden enerzijds en Lekkum en Snakkerburen anderzijds langs de Bonkesloot, maar vroeger liep zij zo'n 500 meter zuidelijker, al begon zij bij het punt waar de Bonke-sloot in de Dokkumer Ee uitkwam.

Ten noorden van Miedum, evenwijdig aan de Bonkesloot, loopt het Miedumerdiep of Ake. Weer ruim een halve kilometer ten noorden daarvan loopt de dorpsgrens van Miedum, die eveneens de noordelijkste grens van de gemeente Leeuwarden vormt. De grens tussen Lekkum en Miedum loopt langs de al eerder genoemde Lits of Luts, die in de achttiende eeuw nog werd geslat en rond 1900 nog viswater was maar tegenwoordig slechts als een fikse sloot in het landschap waarneembaar is.

De verschillende grondsoorten zijn ook van het verkavelingspatroon af te lezen. Op en rondom de terpen, op de zavelgronden en knipklei, treffen we blokverkaveling aan, onregelmatig gevormde percelen waarin vaak nog de grillige loop van oude krekken en slenken is te herkennen. Oostwaarts gaat zij over in blok-strookverkaveling (ook wel miedenverkaveling genoemd), een opstreckende verkaveling waarbinnen regelmatig blokvormige stukken land liggen. Hoe meer oostwaarts men komt, des te regelmatig de opstrek.

Hier op de nesvaaggronden en drechtvaaggronden lagen destijds de meenscharren en hemrikken, die in de middeleeuwen gemeenschappelijk gebruikt werden en pas laat ontgonnen en verkaveld zijn. Nog in 1543 was er onder Lekkum sprake van land „twelck alle jaeren gewandelt wordt" en van landen, „gelegen in de deelschap, die om den derden jaere wedercoemen daer sij geweest sijn". Het vruchtgebruik rouleerde dus jaarlijks onder de gezamenlijke eigenaars.

Zestiende, zeventiende en achttiende eeuw

Ten aanzien van het grondgebruik krijgen we in 1511 vaste grond onder de voeten. In dat jaar werd op last van de Saksische hertogen, ten behoeve van een grondbelasting, het *Register van de Aanbreng* opgemaakt. Dit kadaster *avant la lettre* bevat de namen van landeigenaars en huurders en geeft informatie over de grootte, het grondgebruik en de huurwaarde van het land. We mogen ons gelukkig prijzen dat het voor Lekkum en Miedum bewaard is gebleven.

Onder Miedum worden veertien boeren vermeld, die „seedtlandt" (bouwland), „fennen" (weiland) en „meden" (hooilanden) bewerkten. Daarnaast wordt een enkele keer de oppervlaktemaat „koeganck" ge-bruikt, waarmee fennen moeten zijn bedoeld. Er waren iets meer meden dan fennen (365 tegen 347 pondemaat) en slechts twee boeren hadden de beschikking over een akkertje (3 en 6 pm). Lekkum telde 25 agrariërs, van wie er zeventien een gemengd bedrijf uitoefenden (gezamenlijk 115 pm seedtlandt). De verhouding tussen fennen en meden was nagenoeg gelijk aan die van Miedum (546 tegen 445 pm), maar dus aanmerkelijk meer bouwland. Daarentegen was er te Lek-kum ook enig „reidlandt" en „leechlandt" (in totaal 11/2 pm).

Voor de jaren 1748 en 1793 hebben we ook cijfers over de grootte van het areaal bouwland tot onze beschikking. In Miedum was in het eerstgenoemde jaar het gemengd bedrijf geheel verdwenen, maar in het laatstgenoemde jaar werd er weer een akker van 5 pm bewerkt. Het areaal bouwland in Lekkum was halverwege de achttiende eeuw geslonken tot slechts 14 pm en op het einde van die eeuw werd het dorp zelfs door Miedum voorbijgestreefd (3 pm)! Een opmerkelijke ontwikkeling, die desalniettemin in overeenstemming is met het algemene beeld van de agrarische geschiedenis van Friesland: de grens tussen de greidhoek en de bouwhoek is nog altijd bijzonder flexibel. Evenwel moeten we ons bedenken dat er seedtlandt afgegraven kan zijn voor de fabricage van baksteen en dat de kwaliteit van de grond door inklinking achteruit kan zijn gegaan.

Hoe is de opkomst van Snakkerburen te verklaren? We mogen gerust aannemen dat op Snakkerburen reeds op het eind van de Middeleeuwen boeren of in ieder geval koemelkers hebben gewoond. Misschien waren ze op een hand te tellen, maar dit is reeds genoeg om van een buurtschap te spreken en er een naam aan te geven. De naam Snakker-buren, die voor het eerst opduikt in de zestiende eeuw, heeft vermoedelijk te maken met de ligging van de buurtschap op een ten opzichte van Lekkum vooruitstekende strook grond en is dan etymologisch verwant aan plaatsen als Sneek en Snikzwaag. De naam Snakkerburen is zeker niet uniek. Zij is eveneens de naam van een buurtschap ten zuidwesten van Oostermeer. Daarnaast wordt in de provincie Groningen, zowel bij Noordhorn als bij Ulrum, een Snakkeburen aangetroffen, terwijl ten noorden van Workum destijds Snackerbuurt lag, dat naderhand bij die stad is getrokken.

In het *Register van de Aanbreng* (1511) wijst niets op een bestaan van Snakkerburen als ambachtscentrum. Alle personen die onder Lekkum worden genoemd, bezitten land of hebben dat in gebruik. Zelfs „Claes bij dat hoighholt" huurde zeven pondemaat fennen van de gebroeders Cammingha. Het staat niet vast of alle

gezinshoofden een aanslag in rekening is gebracht; in menig ander dorp moest althans wèl voor de 'huussteden' van niet-agrariërs belasting worden afgedragen.

Eerlijkheidshalve moet toch melding worden gemaakt van drie landeigenaars onder Lekkum, die een toenaam dragen die met het uitoefenen van een ambacht verband houdt. Van Jelke Pelser en Fock Olyslager is het echter zeker dat het Leeuwarders waren en van Sittie Backers erven is het aannemelijk. Bakkers namelijk kwamen toen op het platteland nauwelijks voor.

De eerste ambachtsman van wie gevoeglijk kan worden aangenomen dat hij zijn vak aan de Dokkumer Ee heeft uitgeoefend, vinden we postuum vermeld in het *Beneficialboek* uit 1543: Heynrick Schoemakers erven. Een volgende middenstander is de door Santema genoemde bakker Isbrant Nanner, die wettelijke bescherming van de overheid aanvraag voor zijn bakkersmerk, dat in alle broden werd

gedrukt: „Op huyden den 2 jan. 1570 heeft Isbrant Nanner, backer toe Snackerburen, verclaert dit voergaende merck (..) op sijn brooden te holden en setten”.

De komst van middenstanders naar Snakkerburen zal in Leeuwarden met gemengde gevoelens zijn gadeslagen. Volgens Wopke Eekhoff had de stad reeds aan het begin van de vijftiende eeuw „sedert eenigen tijd met leedwezen moeten aanzien, dat een aantal kooplieden, handwerkslieden en andere personen, die zich niet aan de stadswetten en bepalingen der gilden hadden willen onderwerpen, buiten de stad en vooral aan de oostzijde, langs den stroom de Vliet, zich huizen hadden gebouwd, en daarin ten nadeele der stedelingen hun beroep uitoefenden”. Toen Leeuwarden begin zestiende eeuw definitief de jurisdictie over dat gebied had gekregen, zullen juist buiten die zogenaamde klokslag nieuwe kansen hebben gelegen. Dit gegeven, gecombineerd met de ligging aan de Dokkumer Ee en de verdere kanalisatie daarvan tezelfdertijd, gaf Snakkerburen de wind in de zeilen. Zo zal Isbrant Nanner ook veel schippers onder zijn klanten hebben geteld, die op doorreis de buurtschap aandeden. En wanneer de stad 's avonds haar poorten had gesloten, vonden late reizigers nog een warm onthaal bij de hospes op Snakkerburen.

Naarmate de bevolking groeide, nam de nering en nijverheid toe en dat trok op zijn beurt weer nieuwe bewoners aan. Op de kaart van Bernardus Schotanus uit 1685 wordt Snakkerburen reeds weergegeven met aaneengesloten bebouwing. Bovendien werd ten noorden ervan een rokend kalkbranderijtje en een ander figuurtje getekend, dat mogelijk een steenbakkerij moest weergeven. Steenbakkerijen langs de Dokkumer Ee kennen een lange geschiedenis, getuige ook de buurtschap Tichelwerk ten noorden van Wijns, die ook al door Schotanus op de kaart werd gezet. Vreemd genoeg vinden we van deze twee bedrijfstakken in het quotisatiekohier (1749) niets terug. Hetzelfde geldt voor een jeneverstokerij, waarvan de gevelsteen 'In de stokerij' uit 1737 nog prijkt in de gevel van het dubbele pand Oan 'e le 24-25.

De ligging van Snakkerburen aan de Dokkumer Ee was voor de ontwikkeling van de buurtschap van even essentieel belang als dat het buiten de jurisdictie van Leeuwarden viel. Zoals verhaald, is de Dokkumer Ee deels op natuurlijke wijze, deels

door mensenhand ontstaan. Eenmaal gegraven, vervulde het afwateringskanaal uiteraard ook een verkeersfunctie. Kanalen moeten onderhouden worden, maar in roerige tijden had men geen oog voor deze wijsheid. In het begin van de vijftiende eeuw was de Dokkumer Ee door de vele droogten niet langer bevaarbaar en was de Lauwerszee alleen nog via de omweg langs de Murk bereikbaar. De partijenschappen tussen de Schieringers en Vetkopers hadden het land verscheurd en zolang deze twisten aanhielden, viel aan slatten van de Dokkumer Ee niet te denken. Dergelijke karweien vragen een gezamenlijke aanpak en het waren eerst de Saksische hertogen die over voldoende macht en autoriteit beschikten om het werk van hogerhand ten uitvoer te leggen (1503).

Nog geen honderd jaar later was het aan de Opstand, het begin van de Tachtigjarige Oorlog, te wijten dat de schippers opnieuw steen en been klaagden, maar zolang de vijand vanuit Groningen en Steenwijk het Friese platteland plunderde, kon niets aan hun klachten worden gedaan. Tijdens zo'n plundertocht ging Lekkum in vlammen op en moesten de inwoners het ontgelden. De Dokkumer Ee vormde toen zelfs enige jaren de frontlinie en in 1585 en 1586 hadden Gedeputeerde Staten een korporaalschap van twaalf soldaten in de kerk van Miedum gelegd.

Eerst na de Reductie van Groningen en de verdrijving van de vijand over de grote rivieren achtten Gedeputeerde Staten de tijd rijp om het slatten opnieuw te verordenen (1597). Ook het Miedumerdiep werd in dat jaar uitgediept. De trekweg westelijk langs de Dokkumer Ee kreeg eveneens een opknapbeurt en toen stond niets de eerste geregelde beurdienst tussen Leeuwarden en Dokkum meer in de weg.

Blijkens de kaart van Willem Loré uit 1735 moest er ook in later eeuwen geslat worden en in Snakkerburen werden op het eind van de vorige eeuw enige voor steenfabricage afgegraven landen met baggermodder opgespoten. Dat de buurtschap bij al dit ingrijpen heeft welgevaren, laat zich raden.

Snakkerburen heeft evenwel zijn ontstaan niet alleen te danken aan zijn ligging aan de Dokkumer Ee en net buiten de klokslag van Leeuwarden. Volgens het quotisatiekohier uit 1749 had Snakkerburen de beschikking over een behoorlijke middenstand, terwijl die destijds in de dorpskom van Lekkum en in Miedum geheel ontbrak. Snakker-buren vormde dus het verzorgingscentrum van de agrarische bevolking van deze dorpen. In Miedum woonden op dat moment alleen boeren, elf in getal. De volledige bevolking telde 58 personen, van wie zestien jonger dan twaalf jaar. Helaas worden in het quotisatiekohier van Lekkum de inwoners van Snakkerburen niet apart vermeld, maar omdat de volgorde van de namen volgens een bepaald geografisch patroon werd bepaald, kunnen we toch wel een zekere scheiding aanbrenge. Zo staat het vast dat de dominee en de schoolmeester in het dorp zelf woonden en derhalve zullen ook de doodgraver, de twee arbeiders en de drie weduwen die in hun nabijheid worden genoemd, in Lekkum hun domicilie hebben gehad. De overige 28 niet-agrariërs

zullen we in Snakkerburen moeten situeren. Onder hen treffen we een hospes, een assistent (veldwachter), een bakker, twee schoenmakers en een -knecht, twee kuipers, een timmerman, een smid, twee wevers en een -knecht, een koopman, een belastingontvanger, een rentenier, acht arbeiders en ook vier armen aan. Voorts

worden 11 boeren en vier koemelkers genoemd, die verspreid over het hele dorpsgebied hun bedrijf hebben uitgeoefend. De totale bevolking van Lekkum en Snakkerburen bestond in 1749 uit 183 personen, onder wie 45 kinderen.

Dat de middenstanders zich massaal in de buurtschap langs de Dokkumer Ee vestigden en niet in de dorpen zelf, zal enerzijds te maken hebben gehad met de bereikbaarheid over water en anderzijds met het feit dat in Snakkerburen reeds enige middenstand aanwezig was, die als kristallisatiepunt voor verdere uitbreiding kon dienen.

De oudste landweg in het gebied tussen Bonke en Ake liep van Leeuwarden via de Bonkebrug bij Snakkerburen (zo'n 30 meter westelijk van het tegenwoordige Bonkehout), over Lekkum en Miedum naar Wijns en Giekerk. Rond 1500 legde men bij Miedum tilbarten (losse brugdelen) over het plaatselijke diep. Sindsdien maakte deze onverharde, 's winters moeilijk begaanbare weg deel uit van de voornaamste verbindingsweg tussen Leeuwarden en Groningen, totdat begin jaren-1530 de Zwarteweg die rol ging overnemen.

De Zwarteweg pal ten zuiden van en evenwijdig aan de Bonkesloot werd goeddeels door de stad Leeuwarden aangelegd, mede op aandringen van stadhouder George Schenck van Toutenburg die zo een snellere verbinding naar zijn gelijknamige buiten te Rijperkerk kreeg. Om uit de kosten te komen, werd op Lekkumer grondgebied een tolhuis opgericht. Toen bleek dat velen van de oude weg gebruik bleven maken, probeerde de stad hen te dwingen via de Zwarteweg te reizen en tolgelden af te dragen door de tilbarten in het Miedumerdiep eigenmachtig weg te halen. Voor de toenmalige direct-belanghebbenden ongetwijfeld een grote (en frustrerende) gebeurtenis, voor historici echter niet meer dan een schermutseling in het sociaal-economische en politieke steekspel dat de steden en het door de adel beheerste platteland in de zestiende eeuw op het scherpst van de snede met elkaar uitvochten.

In dezelfde tijd als de Miedumerbrug werd de Canterlandsbrug over de Murk min of meer vast gemaakt. Hierover leidde de weg van Miedum naar Giekerk, die grotendeels over landerijen van de familie Canter liep. Van het trekpad ten westen van de Dokkumer Ee is reeds opgemerkt dat dit in 1597 een opknabbeurt kreeg. Haaks op de weg Lekkum - Miedum liepen oostwaarts enkele hooiwegen of miedwegen, zoals de tegenwoordige Miedwei die al op de kaart van Schotanus staat aangegeven. Gedurende de zeventiende en achttiende eeuw zullen er in dit wegennet weinig tot geen veranderingen zijn aangebracht.

Negentiende en twintigste eeuw

Het mooie van de beschrijving van Lekkum, Miedum en Snakker-buren, die Van der Aa in zijn geografisch woordenboek heeft opgenomen, is dat zij uit nagenoeg hetzelfde jaar dateert als de kaart die Eekhoff maakte van Leeuwarderadeel, namelijk respectievelijk 1846 en 1847. Over Miedum kon Van der Aa bijzonder kort zijn: een kerktoeren en twaalf huizen (voornamelijk boerderijen) met ruim zestig bewoners, van wie er twee rooms Katholiek waren. In Lekkum en Snakkerburen werden in totaal 64 huizen en boerderijen geteld met een gezamenlijke bevolking van ongeveer 420 inwoners, van wie twintig doopsgezind, drie Evangelisch-Luthers en dertien rooms Katholiek. Het merendeel van de bevolking stond te boek als Nederlands-Hervormd; de gemeente Lekkum/Miedum kende 180 lidmaten.

In Lekkum bij de kerk stonden zes huizen waarin ruim veertig mensen woonden en Snakkerburen telde 31 huizen met een bevolking van 110 personen (dit laatste getal lijkt te laag; mogelijk betreft het een zetfout en moeten we 210 lezen). Uiteraard schenkt Van der Aa ook ruime aandacht aan de „nette kerk” van Lekkum. Dit kerkgebouw uit 1779 „heeft eenen spitsen toren en is van een orgel voorzien, hetwelk in het jaar 1828 grotendeels uit vrijwillige giften der gemeenteleden is bekostigd”. Verder vond hij vermeldenswaard dat de dorpschool ongeveer zeventig leerlingen telde, dat de steenbakkerij en de ‘windoliemolen’ de voornaamste industrieën waren en dat er zeventien hulpbehoevenden in het in 1837 gestichte armenhuis waren opgenomen. Van dit armenhuis te Snakkerburen, waar in hoogtijdagen zeven oude mensen, elf gebrekkigen en veertien kinderen verbleven, was in 1858 nog één kamer in gebruik. Van de in 1843 afgebroken scheepswerf maakte Van der Aa uiteraard geen melding.

In de negentiende eeuw is in naam der vooruitgang veel schoons verloren gegaan. De stad verloor haar bolwerken en stadspoorten, het land op een paar uitzonderingen na zijn terpen, stinsen en states. Terpaarde was bijzonder vruchtbaar en werd gebruikt om de kwaliteit van arme zand- en dalgronden te verbeteren. Guano werd toentertijd nog niet aangevoerd en kunstmest moest nog worden uitgevonden. Ook de terpen en wieren in Lekkum en Miedum gingen (deels) op de schop en Eeburg bezweek onder de slopershamer, waardoor het aanzien van vooral Lekkum drastisch wijzigde. Welke terpen trof dit lot en wat is er nog van over?

De Lekkumerterp, ook wel opgedeeld in Kerketerp en Eeburg, is gefaseerd afgegraven. Het eerste ging de Kerketerp, voor zover niet bebouwd, op de schop en de aarde werd op 23 januari 1863 voor 35 cent per sloopsteen in de *Leeuwarder Courant* te koop aangeboden. Omdat de terp in de loop der eeuwen door zijn eigen gewicht in de ondergrond als het ware was weggezakt, werd zij tot onder het maaiveld van de aangrenzende landerijen uitgegraven en bleef een laag gelegen stuk land achter, dat tegenwoordig dienst doet als ijsbaan. Op het zuidelijke gedeelte van de Lekkumerterp stond in de vorige eeuw het buiten Eeburg dat in 1898 gesloopt werd. Nog hetzelfde jaar werd ook de ondergrond afgegraven.

Ten zuidoosten van Lekkum lag voorheen de terp Tabebuorren, vernoemd naar Tabe de Vries. Nog vroeger stond deze terp bekend als Buygers, zo genoemd naar het buiten van het gelijknamige Leeuwarder patriciërsgezin, van wie een lid in de eerste helft van de zestiende eeuw grietman van Leeuwarderadeel is geweest. Op de grens van Lekkum met de klokslag van Leeuwarden lag voorts de terp Harmswerd (sinds de zestiende eeuw bekend als Hoogterp), die grotendeels onder Lekkum viel. Het terrein van deze, in de vorige eeuw afgegraven terp ligt pal ten westen van het Vrijheidsplein en de naam leeft in zijn Friese vorm voort in de aangrenzende nieuwbouwwijk: Heech-terp. Tussen de Bonkesloot en Lekkum lag Blitzaard, waarvan niet meer rest dan het afgegraven terpland - komend vanuit Leeuwarden is dit het tweede perceel aan de linkerhand na het passeren van de brug over de Bonkesloot.

Voorts waren er te Lekkum nog een drietal wieren, die kleiner doch steiler dan terpen zijn: ten noorden van boerderij de Soete Hofstee, bij de Hoge Brug over het Ouddeel in de Zwarteweg (Groningerstraat-weg) en halverwege Lekkum - Miedum. De laatstgenoemde wier is de enige die niet afgegraven is en ligt op een stuk land dat

naar zijn vorm de Varkenskop wordt genoemd. Het noordelijke gedeelte van de Miedumerterp en de ten noorden daarvan gelegen wier tenslotte werden in 1858 afgegraven.

Het afgraven van terpen had ook een voordeel: men vond nog wel eens wat. Tegenwoordig zijn deze terpvondsten in het Fries Museum te bewonderen. En zo weten we ook dat de terpen van Lekkum en Miedum reeds in de Romeinse tijd werden bewoond.

Op de jaarvergadering van volksonderwijs in 1949 hield de zestigjarige Bearn Calsbeek een verhaal over het Snakkerburen van zijn kinderjaren, waarbij hij voortdurend aan de naoorlogse situatie refereerde. Dat verhaal is ons overgeleverd.

Het negentiende-eeuwse Snakkerburen en de directe omgeving kende veel industrie. Nog juist op het grondgebied van de gemeente Leeuwarden, aan de overzijde van de Bonkesloot, stond de meelfabriek van Wybrandy, waar voorheen een roggemolen had gestaan. In deze fabriek, die in 1889 afbrandde, werkten veel Snakkerbuursters. Later was op deze locatie het betonbedrijf van Hellema gevestigd. Bij de al door Van der Aa genoemde steenbakkerij op de noordoever van de Bonkesloot stonden turfloodsen en de zogenoemde kazerne, die in 1936 afbrandde en waarin door-de-weeks het losse personeel was gehuisvest dat van verre was aangetrokken. Steenfabricage was seizoenarbeid en er kon alleen vanaf het voorjaar tot de vroege herfst worden gewerkt. Nadat dit tichelwerk in 1897 was afgebroken, verrees er een stroopfabriek en nog later de timmermanswerkplaats van Anne Dekenga. Veel Snakkerbuursters waren werkzaam bij de kalkbranderij van Hoegen, die met nog enkele kalkovens aan de overkant van de Dokkumer Ee stond, waar de met tjalken aangevoerde schelpen met lange turf tot kalk werden gebrand. Bij zuidwestenwind was Snakkerburen dan gehuld in een sluier van rook en stank. Ten noorden van Snakkerburen stond de in 1770 gebouwde oliemolen De 3 Gouden Kronen. In tegenstelling tot het tichelwerk was hier in de winter de meeste vraag naar personeel. Na de molen stonden hier achtereenvolgens de fabrieken van Hommema en Tromp.

Natuurlijk maakte al dit werk dorstig. Vooral het personeel dat in de kazerne was gehuisvest, had 's avonds stellig behoefte aan een verzetje. Ook hier was de lokale middenstand voorbeeldig op ingesprongen. In drie bovenzalen van evenveel herbergen kon gebiljart worden en ook het kroegje De Gouden Leeuw bood vertier. Voor wie dit allemaal te duur mocht zijn, kon altijd nog bij een illegale jeneverhandelaar terecht. Toen het merendeel van de fabrieken de poorten sloot, had ook de horeca z'n langste tijd gehad. Als laatste hield 'De Sevenster' het begin jaren-zestig van onze eeuw voor gezien.

Snakkerburen zag deze eeuw niet alleen de horeca verdwijnen, ook de andere middenstanders en neringdoenden ruimden de een na de ander het veld. In zijn sfeertekening liet Calsbeek diverse timmerlieden, slaggers, kuipers, kaashandelaren, smeden, schoenmakers, bakkers, koemelkers, sigarenmakers, scheerbazen, winkeliers, vissers, postkantoorhouders, (turf)schippers en schilders de revue passeren. Snakkerburen had rond 1900 zelfs de beschikking over een eigen brandspuit, waarvoor een speciaal huisje was ingericht, en er woonde een veldwachter, die tevens lantaarnaansteker was.

De teruggang treffen we ook aan bij de tuinderijen, die op het eind van de negentiende eeuw opkwamen en waar veel Snakkerbuursters een bestaan in vonden. Rond de eeuwwisseling lagen er maar liefst honderd van dergelijke bedrijven in en rond Leeuwarden, die de stad van groente en fruit voorzagen. Zo was in de vroegere tuin van het buiten Eeburg tientallen jaren lang de gemeentekwekerij gevestigd. Ook ter hoogte van Snakkerburen aan weerszijden van de Dokkumer Ee waren verscheidene tuinbouwbedrijven aan te treffen, waarvan een aantal zich had gespecialiseerd in glastuinbouw. Calsbeek legt een verband tussen de opkomst van de tuinderijen en de neergang van de cichoreiteelt. Anderen wijzen op de vruchtbare baggergrond, waarmee de voor de steenfabricage afgegraven landerijen zijn opgehoogd. Wie nu de telefoongids onder Snakkerburen openslaat, treft nog slechts een groente- en bloemenkwekerij, een tuinarchitect, een aannemer en een organisatie-adviseur aan.

Ook Calsbeek had al oog voor het eigenaardige karakter van Snakkerburen in vergelijking met het moederdorp Lekkum. Aldaar woonden de dominee, twee onderwijzers, een timmerman en verder voornamelijk boerenarbeiders, een typisch plattelandsdorp. Naast de reeds genoemde ondernemers en middenstanders was Snakkerburen toch vooral de woonplaats van arbeiders, die al dan niet in een vast dienstverband aan de kost probeerden te komen. Al met al droeg het met zijn industrieën en scheepvaart meer het karakter van een stadswijk en het behoeft dan ook geen verwondering te wekken dat Pieter Jelles Troelstra, de socialistische voorman, er volle zalen trok.

In de loop van de negentiende eeuw veranderde de infrastructuur ten noordoosten van Leeuwarden nogal. Het Wynserbinnenpaed, ook wel Miedumer binnenpad geheten, werd eerst door Eekhoff op de kaart gezet (1847) maar zal van oudere datum zijn. In 1958 werd het omschreven als een „smal paadje van gele stenen, dat de schrik is voor bakker, kruideniers en postbodes". Een paar jaar eerder waren de houten bruggetjes vervangen door betonbruggetjes. Het gelijktijdige verzoek om ook de stenen door betonplaten te vervangen, werd door de gemeente afgewezen, maar is inmiddels alsnog ingewilligd.

Ingrijpender was de aanleg van de Groningerstraatweg, gestart in 1831 toen het Rijk de Zwarteweg van de stad Leeuwarden overnam. „De straatweg volgde tot Tietjerk grotendeels de oude Zwarteweg, doch van even buiten Leeuwarden tot het tolhuis sneed men, door de straatweg een rechte richting te geven, een belangrijk deel van de Zwarteweg af, die hier met een bocht om Hoogterp liep. Toen nu in 1866 de gemeenten Leeuwarden, Leeuwarderadeel en Tietjerksteradeel besloten een kunstweg aan te leggen van Leeuwarden over Lekkum en Miedum naar Giekerk, kocht eerstgenoemde gemeente daarvoor een stuk van de afgesneden arm van de oude Zwarteweg van het Rijk aan, namelijk dat deel dat tussen de straatweg naar Groningen en het Lekkumerdijkje, op de grens van deze gemeente, ligt. Hierop bracht men de kunstweg aan, die in 1867 werd aanbesteed. Tengevolge van de aanleg van de grintweg naar Lekkum liet de gemeente de Bonkebrug bij Snakkerburen, waaraan thans geen behoefte meer bestond, in 1873 afbreken en werd het Lekkumerdijkje aan de openbare dienst onttrokken en als weiland door de gemeente verhuurd". Zinnen van de vroegere gemeentearchivaris R. Visscher in haar *Leeuwarden van 1846 tot 1906*.

Het volkshuisvestingsprobleem waarmee Leeuwarden na de oorlog kampte door bevolkingsaanwas en krotopruijing, bracht grootschalige uitbreidingsplannen op tafel. Beperkten in de jaren-dertig de toenmalige gemeentegrenzen een forse stadsgroei, die belemmering verdween per 1 januari 1944 toen een forse grenscorrectie met Leeu-

warderadeel plaatshad. Nadat in de jaren-vijftig nieuwe woonwijken uit de grond waren gestampt aan de zuid- en oostkant van de stad, richtte de blik van de planologen zich op het gebied ten noorden van de stad. In 1960 nam het gemeentebestuur het besluit het landelijke gebied vol te bouwen tussen de Brédyk in het westen tot de Gro-ningerstraatweg in het oosten, met als noordelijke grens de Kalkvaart of Taniameer en Bonkevaart.

Voor het gebied oostelijk van de Dokkumer Ee, het latere Lek-kumerend, werden op 3 maart 1965 straatnamen toegekend, die herinnerden aan het verzet tijdens de Tweede Wereldoorlog. Met het bouwen van deze nieuwe stadswijk verdween ook de Oude Lekkumerdijk, waarvan het laatste restant in 1965 aan het openbaar verkeer werd onttrokken. Ter plaatse lopen nu de Krijn van den Helmstraat en de Familie van der Weijstraat. Ook verder oostelijk langs de Groninger-straatweg is de situatie ingrijpend veranderd. De weg zelf is geasfalteerd en deels verdubbeld (1970). In de jaren-tachtig is het roemruchte café Oud Tolhuis verdwenen en het asielzoekerscentrum De Bon-kevaart verzezen. Een geplande stadsuitbreiding in de Bullepolder (met onder meer een universitair complex!) verdween echter in de prullenbak. Met het westelijke deel van het uitbreidingsplan (Bil-gaard) werd eind 1964 begonnen. Op 20 oktober 1965 werd besloten om aan de straten in deze wijk namen van Friese waterschappen te geven. De wijk Bilgaard werd in 1972 voltooid. In de jaren-negentig tot slot werd begonnen met de aanleg van het Leeuwarder Bos in het gebied dat ruwweg wordt begrensd door de Brédyk, de Jelsumervaart, de Dokkumer Ee en de Taniameer.

Na de Tweede Wereldoorlog voltrok zich in Lekkum langzaam de ontwikkeling van agrarisch dorp naar forensendorp. Tussen 1960 en 1970 werd een flinke impuls aan het dorpsleven gegeven door de bouw van woningen aan de Buorren, de Terp en de Weme. De uitbreidingsplannen stelden Lekkum nog een forse voortgaande groei in het vooruitzicht, maar uiteindelijk zijn die plannen van tafel verdwenen. In

Lekkum diende ruimte te komen voor 150 woningen op termijn en dat was voor de dorpsgemeenschap heel wat acceptabeler dan de drieste cijfers met drie nullen die begin jaren-zestig werden gelanceerd.

De planologische gedachten van de jaren-tachtig gingen uit naar een maagdelijk weidegebied tussen het dorp en de Dokkumer Ee, waarbij aanvankelijk nog rekening werd gehouden met de aanleg van een verbinding tussen de Groningerstraatweg en de Harlingerstraatweg, de zogenaamde Noordtangent die tussen Lekkum en Snakkerburen door zou lopen. Dit plan is in de in begin 1996 gepresenteerde Structuur-schets *Leeuwarden, Open Stad* weer verlaten.

De komst van een woonboothaven nabij Lekkum bleek ondanks protesten uit de dorpsgemeenschap niet te keren. In 1991 werd tussen het Mearsterpaed en de Dokkumer Ee een speciale haven aangelegd voor acht woonboten die op last van

het gemeentebestuur het Bisschopsrak moesten verlaten. De vooroordelen die aanvankelijk heersten over de woonbootcultuur, zijn na vijf jaren geheel uitgewist. Sterker nog, de haven wordt nu eerder als een aanwinst voor het dorp beschouwd.

In de jaren-vijftig ging het met Snakkerburen snel bergafwaarts. Snak-kerburen vergrijsde en het voorzieningenniveau reduceerde tot vrijwel nul. Sommige arbeidershuisjes verloren hun woonfunctie en vielen aan verkrotting ten prooi. Andere werden benut als pakhuis of kregen een bestemming als autostalling. Om aan deze ongewenste ontwikkeling een halt toe te roepen, werd eind jaren-zestig een werkgroep in het leven geroepen. In 1972 werd de Stichting Snakkerburen een feit. Deze stichting stelde zich ten doel Snakkerburen te behouden en te rehabiliteren.

Sindsdien is een en ander ten goede gekeerd. In de loop der jaren is de Snakkerbuurster bevolking met veel nieuw bloed verrijkt. Deze 'nieuwe generatie' - als kinderen van hun tijd vaak idealistisch bevlogen en met een positief waardeoordeel over wonen op het platteland - herontdekte op loopafstand van de stad het bijna paradijselijke buurtschapje. Om het saamhorigheidsgevoel te versterken, werden inwoners door de Stichting Snakkerburen intensief bij de plannenmakerij voor dorpsvernieuwing en woningverbetering betrokken. Tot dan toe onbenutte subsidiebronnen werden aangeboord om de in verval geraakte panden op te knappen, te renoveren of te restaureren. Sommige panden werden zelfs op de monumentenlijst geplaatst. Deze positieve ontwikkelingen stimuleerden ook andere bewoners om hun huizen op te knappen, in veel gevallen zonder een financiële injectie van de overheid. De afgelopen jaren is er zelfs op bescheiden schaal nieuwbouw gepleegd, welke aan het totaalbeeld van Snakkerburen geen afbreuk doet.

Tot besluit

Van de drie dorpen is Miedum in de loop der eeuwen wel het minst veranderd. Het is altijd dezelfde agrarische samenleving gebleven, die het vanaf zijn ontstaan is geweest. In de loop der tijden verloor het zijn kerk en grotendeels zijn terp, maar de toren en de boeren zijn gebleven, al was hun aantal in 1986 tot zes gedaald. Lekkum heeft zijn agrarische karakter enigszins behouden, hoewel het overgrote deel van de tegenwoordige bevolking zijn brood niet langer verdient in de primaire sector. Snakkerburen dankt zijn ontwikkeling aan zijn ligging aan de Dokkumer Ee, net buiten de klokslag van Leeuwarden, en aan zijn verzorgingsfunctie voor de agrarische bevolking van Lekkum en Miedum. In de vorige eeuw kreeg het enigszins het karakter van een klein industrieel centrum met veel middenstand. Eerst na de Tweede Wereldoorlog kregen zowel Snakkerburen als Lekkum een geheel andere functie. Het werden forensendorpen waar middenstand en nijverheid nagenoeg verdwenen zijn.

De relictten van de klokslag van Leeuwarden liggen inmiddels grotendeels verscholen onder de bebouwing, straten, parken, tuinen en parkeer- en bedrijfsterreinen van de Friese hoofdstad. Laten we hopen dat Lekkum, Miedum en Snakkerburen dit lot bespaard blijft, want...

Lekum, Miedum en Snakkerburen, één groot Open Monument!

Een boerderijhistorische verkenning

Het fraaie open weidegebied ten noordoosten van Leeuwarden rond de dorpen en het buurtschap van Lekum, Miedum en Snakkerburen is van oudsher een veeteeltgebied. De boerderijen zijn er gezichtsbepalende elementen van het landschap. In het navolgende zal aan de hand van een aantal boerderijen een korte boerderijhistorische verkenning worden uitgevoerd. Ze beoogt aan te tonen dat boerderijen bedrijfsgebouwen zijn, voortdurend onderhevig aan veranderingen die vallen af te lezen aan de gebouwen.

Een boerderij was en is in de eerste plaats een bedrijfsgebouw voor de boer en zijn gezin. Zolang als we het kennen, heeft het in de Friese gebieden uit drie hoofdbestanddelen bestaan: de woning voor het boeregezin, de winterstalling voor het vee en de berging voor het wintervoer of, in geval van akkerbouw, voor de oogst. Tot de dag van vandaag hebben boeren gezocht naar een zo voordelig mogelijke opzet van deze bestanddelen. Hoe ze zich onderling verhielden, werd in tweeduizend jaar boerderijhistorie bepaald door diverse factoren, om te beginnen of een bedrijf louter zelfvoorzienend was, er daarnaast ruil- en geldhandel werd gedreven of het zich uitsluitend op de markt richtte. Andere factoren die het boerenbedrijf in gunstige en ongunstige zin kunnen beïnvloeden, zijn: de bodemgesteldheid, overheidsbeleid (bestemmingsplannen, stads- en dorpsuitbreidingen, bouwverordeningen en wegen- en kanalenaanleg), veeziekten, klimaatveranderingen en natuurlijk ook financieringsmogelijkheden. Door de tijd heen hebben al deze factoren hetzij afzonderlijk, hetzij in combinaties, een rol gespeeld.

Toch vallen bij nadere bestudering wel hoofdlijnen in de boerderijhistorie te onderkennen. Interessant is nu, dat ook in de afgelopen eeuwen deze algemene lijnen zijn terug te vinden bij de boerderijen van Lekum, Miedum en Snakkerburen. Veranderingen voltrekken zich overigens nooit van het ene op het andere moment en oude en nieuwe situaties blijven soms langdurig naast elkaar bestaan. Bij deze verkenning is gebruik gemaakt van uitkomsten van archeologisch, archief- en bouwhistorisch onderzoek in Friesland.

Van de Romeinse tijd tot het einde van de middeleeuwen

Voor de Romeinse tijd nemen we aan, dat de boerderijen in ons gebied in sterke mate moeten hebben geleken op de boerderijen die in de jaren-dertig zijn opgegraven in de terp van Ezinge in de provincie Groningen. Deze eenvoudige boerderijen met simpele houten gebinten, vlechtwerkwanden en riet- of strodaken, gebouwd in de zogenoemde langhuisvorm, trof men aan in het gehele Friese gebied langs de Noordzeekust. Kenmerkend voor deze boerderijvorm is het woongedeelte aan de voorkant met daarachter een dubbelrijige koestal, waarin tussen ieder gebint

de koeien twee aan twee met de koppen naar de lange wanden stonden. Het woongedeelte had geen toegang aan de voorkant en kon slechts via de stal worden bereikt. Deze huizen konden soms wel veertig meter lang zijn.

Uit Friese rechtsbronnen uit de Karolingische tijd en daarna valt af te leiden, dat dit huistype zich tot in de Middeleeuwen heeft weten te handhaven en daarna nog een ontwikkeling doormaakte waarbij de plattegrond vrijwel ongewijzigd bleef. We spreken dan van een woonstalhuis van het langhuistype.

Een verdwenen oud-Fries langhuis in Snakkerburen

Het heeft maar een haar gescheeld of een exemplaar van deze oervorm van de Friese boerderij was tot in onze tijd blijven bestaan! Tot 1965 stond namelijk aan het einde van het Pöllepaed een verbouwd restant van een in 1643 op last van de vicarie van Lekkum gebouwde boerderij van het langhuistype.

Deze stenen boerderij had reeds een hogere trap van ontwikkeling bereikt dan de hiervoor beschreven boerderijvorm uit de vroege Middeleeuwen. Het is bekend dat door de goede opbrengsten van de vruchtbare Friese kleigronden reeds vroeg in de Middeleeuwen een geldhuishouding is ontstaan. Verhoudingsgewijs vroeg wordt in Friesland gehandeld in landbouw- en veeteeltproducten. In de veertiende en vijftiende eeuw komen op de kleigronden van Oostergo en Westergo steden tot ontwikkeling, die voor het omringende platteland de afname van en de handel in zuivel- en akkerbouwproducten bevorderen. De boerenstand profiteert hiervan. Het is dan ook niet verwonderlijk, dat de verstening van het Friese langhuis al in de vijftiende eeuw inzet. Een stenen woonhuis voor de stal is al spoedig geen uitzondering meer.

Het langhuisprincipe blijft overeind, ook wanneer later het stalgedeelte van steen wordt opgetrokken en het hooi of de oogst in een overkapte hooiberg naast de stal wordt bewaard. In de zestiende eeuw ontwikkelt zich tussen het woonhuis en de stal geleidelijk aan een afzonderlijke ruimte voor de zuivelbereiding, waar vervolgens in de zeventiende eeuw een door een paard voortbewogen karnmolen zijn intrede doet, als een vroege vorm van mechanisatie. De noodzaak hiertoe deed zich gevoelen omdat er in toenemende mate boter en kaas marktgericht moest worden geproduceerd voor de steden.

De zuivelbereiding ondergaat in de zeventiende eeuw allerlei vernieuwingen, die aanleiding geven tot aanpassing van de boerderij. Zo krijgt de boerderij een melkkelder, in de vorm van een verdiepte aanbouw naast het woonhuis of een zijdelings uit het karnvertrek tussen de woning en stal uitgebouwd afzonderlijk vertrek. Dit vertrek, waar het koel was, werd gebruikt voor het opromen van de melk. Nadat de room was komen bovendrijven, werd deze er voorzichtig met een platte spatel afgeschapt en vervolgens in de karnton gebracht om in het karnvertrek tot boter te worden gekneed. Kaas werd uitsluitend gemaakt in de zomer. Hiervoor was een kaasketel nodig, die zomers vaak op de achterste stal werd geplaatst. Soms had de kaasbereiding in het karnvertrek of een speciaal daarvoor ingerichte aanbouw plaats. Het hooi, wintervoer voor het vee, werd bewaard in een overkapte hooiberg naast de stal.

Uit een reconstructie van de afgebroken boerderij aan het Pôllepaed blijkt dat hier alle genoemde elementen aanwezig zijn geweest. Friesland kent nog één historisch exemplaar van het Friese schuurloze langhuis en wel de Oud Friese Greidboerderij te Wartena, die in 1994 werd gerestaureerd in de oorspronkelijke vorm.

Het aldus ontwikkelde proces van zuivelbereiding bleef in feite tot in negentiende eeuw gehandhaafd, zij het dat melkkelders en karnruimten nog zouden worden verbeterd.

De Friese schuur

Een andere belangrijke ontwikkeling in de zeventiende eeuw was de opkomst van de grote Friese kapschuur, die samenhang met ontwikkelingen op fokkerijgebied.

In verband met een almaar groeiende vraag naar Friese boter en kaas in Amsterdam en andere grote Hollandse steden en de daarmee samenhangende verschuiving naar marktgericht produceren, trachtte men de opbrengsten te vergroten door verbetering van de fokmethoden van het Friese vee. Overigens bleven de koeien tot ver in de achttiende eeuw kleiner dan tegenwoordig, sterk gevlekt, roodbont of muiskleurig. Pas door de import van Deens vee na perioden van massale veeziekte in de achttiende eeuw zou het Friese vee zwartbont worden. Vooral in de negentiende eeuw legde men zich toe op het fokken van zwartbonte koeien, waarbij een harmonieuze verdeling van zwarte en witte gedeelten als ideaal gold. Bekende fokkers in Friesland, waaronder de familie Brandsma op de boerderij Lekkumerweg 84, bleven daarnaar streven totdat aan het begin van de jaren-zeventig van onze eeuw werd overgegaan op de import van de veel grotere zogenoemde Amerikaanse koeien, die op hun beurt eveneens hun roots in Dene-marken/Holstein hadden.

Met het verbeteren van de fokkerij in de zeventiende eeuw ontstond de behoefte aan betere berging voor het wintervoer. Hiertoe werden de grote Friese schuren gebouwd. Deze schuren werden als het ware over het stalgedeelte van het Friese langhuis heen gebouwd, aanvankelijk door de stijlen van de hooiberg te omtimmeren met hout en deze over het stalgedeelte heen te bouwen waardoor als tussenfase de blokschuur ontstond.

Snakkerburen, Oan 'e le 26

In de hooiberging op het boerderijerf van de familie Herder te Snakkerburen is in feite nog het principe te herkennen van een omtimmerde hooiberg die de vorm van zo'n blokschuur heeft gekregen. Een ontwikkeling die in de zeventiende eeuw spoedig volgde, was om de schuur nog eens te vergroten met een schuurreed, waardoor een hoge, driebeukige ruimte ontstond die kenmerkend is voor de Friese schuur.

Alle onderdelen op rij: 1. het woonhuis vóór de karnruimte die zich eveneens tot woongedeelte zou ontwikkelen nadat vooraan in de grote Friese schuur ruimte werd gevonden voor karnruimte en melkkelder; 2. de karnruimte c.q. woonkeuken voor de stal; 3. een dubbel- of enkelrijige koestal in een zijbeuk van de Friese schuur langs de lange zijmuur achter het woongedeelte; 4. de tasruimte voor het hooi of de oogst in de hoge middenbeuk; 5. en de schuurreed met aan de achterzijde de grote

schuurdeuren, waardoor de geladen hooiwagens naar binnen konden worden gereden, in de andere zijbeuk.

Tussen stal en schuurreed aan de achterzijde vond een jongveestalling zijn plaats, terwijl vooraan in de schuur een melkkelder werd gebouwd, een karnruimte met daarin de karnton en op de schuurreed daar vlakbij een grote, door een paard in bewogen karnmolen.

Miedum, Wynserbinnenpaed 4

De aan het Miedumerdiep gelegen kop-hals-rompboerderij Wynser-binnenpaed 4 dateert in de kern waarschijnlijk uit het einde van de achttiende eeuw. Weliswaar zijn in onze eeuw tal van veranderingen aangebracht - zo werden de melkkelder en het karnvertrek vooraan in de schuur bij het woongedeelte getrokken - bij nauwkeurige waarneming is de oude situatie met de elementen, zoals boven beschreven, nog wel voorstelbaar. Uiteraard verdween de karnmolen na z'n functie te hebben verloren door verplaatsing van de zuivelbereiding naar de fabriek. Maar dan spreken we over een ontwikkeling die plaatshad op het einde van negentiende eeuw, na de ernstige landbouwcrisis tussen 1879 en 1880.

Statuselementen

De bouw en inrichting van boerderijen geschiedde altijd hoofdzakelijk op basis van doelmatigheid. Dit betekent echter niet dat de status van een eigenaar nimmer een rol kon spelen bij het uiterlijk van een boerderij. Meestal komt die status tot uitdrukking in de vormgeving van het woongedeelte.

In *Boerderijen rond Leeuwarden. Een momentopname van het platteland bij de stad* (1988) heb ik er al eens op gewezen dat adellijke en patricische eigenaren in de achttiende en negentiende eeuw bij voorkeur een kop-hals-rompboerderij met een onderkelderd voorhuis lieten bouwen. Waarschijnlijk wilden zij op deze wijze een herinnering aan de onderkelderde zaalstins levend houden. Een bijkomend voordeel was dat de ruimte onder het voorhuis te benutten was als melkkelder, waardoor in de schuur meer ruimte overbleef. Het is opmerkelijk dat de meeste kop-hals-rompboerderijen met een onderkelderd voorhuis door adellijke of patricische eigenaren zijn gebouwd, terwijl aanzienlijke eigenerfde boeren meestal kozen voor een dubbel dwarshuis, gelijkend op een pastorie of huis van een dorpsnotabel, waarbij dan de melkkelder een plek vooraan in de schuur kreeg.

Lekkum, Canterlânswei 1

In Lekkum staat nog een boerderij van het kop-hals-romptype met een onderkelderd voorhuis, waarvan de kelder aantoonbaar in gebruik is geweest als melkkelder. Het betreft Eeburg Zathe onder Lekkum, in 1871 gebouwd door de patricische familie Van Hettinga Tromp, lange tijd de grootste landeigenaar in Lekkum en Miedum. De boerderij, thans bewoond door de familie De Jong en nog in redelijk gave staat verkerend, markeert feitelijk het eindpunt van de kop-hals-rompboerderij.

Lekkum, Mearsterpaed 8

Een andere markante boerderij is die aan het Mearsterpaed, gesitueerd op een zeer

oude huisterp en bewoond door de familie Spandaw. Uit de verte lijkt het een boerderij te zijn van het kop-hals-romptype met een onderkelderd voorhuis, doch schijn bedriegt (waar de hoge ligging debet aan is). Deze boerderij bezat oorspronkelijk een melkkelder in het voorste stuk van de grote schuur, waarin zich voorts de karnmolen en karnruimte bevonden.

De boerderij heeft haar huidige vorm gekregen in de jaren 1867 en 1874. Op een stichtingssteen staat te lezen: „Door J.K.Hoekstra en P.J.Lettinga, echtelieden te Jelsum, is in 1867 deze schuur en in 1874 deze voorhuisinge gesticht. Gebouwd door K.R.Sijbrandi, timmerman ter Wirdum". De opdrachtgevers waren rijke eigenerfden van het Jelsumer en Stienzer Oudland, het timmerbedrijf was toentertijd een lokaal bekende dorpsaannemer die onder meer ook de boerderij Noardein 1 te Wytgaard (1874) en de pastorie Hof 1 te Wirdum (1875) bouwde.

Het bestaande gebouw kende overigens een voorganger die langdurig in handen is geweest van de evengenoemde familie Van Hettinga Tromp. Zij kreeg die boerderij op haar beurt aangeërfd uit de Leeu-warder familie Voorda en nog eerder is de in oude archivalia ook als „Brandplaats" aangeduide voorganger bezit geweest van baron Plettenberg.

Bedrijfsvergrotingen in de tweede helft van de negentiende eeuw

In onze hedendaagse ogen zijn de boerderijen uit vroeger tijden verwonderlijk gering in omvang. Een korte oriëntatie in de achttiende-eeuwse Speciecohiere (belastingregisters op vee, personeel en schoorstenen) leert dat de boerenbedrijven in Lekkum en Miedum destijds niet meer dan gemiddeld twaalf melkkoeien bezaten, met neerwaartse uitschieters tot vijf en opwaartse tot vijftien. Wij weten dat de aantallen in de zestiende eeuw nog lager waren, doch in de Gouden Eeuw niet veel verschilden van de achttiende en begin negentiende eeuw.

Na de Franse tijd ging het langzaam beter met de landbouw en veeteelt in de provincie Friesland. Exporteerde men vóór de Franse tijd zuivelproducten naar Holland, na deze periode richtte Friesland zich veel meer op het buitenland, vooral op Londen. Deze export verliep via de handel aan de boter- en kaaswagen in de steden en voorts door bemiddeling van kaas- en boterkooplieden en zuivelcommissarissen. Vooral na het midden van de negentiende eeuw ontwikkelde de export zich snel, met de Gouden Jaren 1865-1879 als hoogtepunt.

In de tweede helft van de negentiende eeuw leidt kapitaalvorming bij boer en eigenaar tot schaalvergroting in de landbouw en veeteelt. Het aantal boerderijen neemt af, de landoppervlakte bij de overblijvende boerderijen wordt vergroot en de veestapels worden uitgebreid. Van gemiddeld twaalf koeien groeien de boerenbedrijven naar een gemiddelde van twintig, dertig, zelfs vijftig koeien. Kadastrale gegevens over Lekkum en Miedum tonen inderdaad onomstotelijk enerzijds de afname van het aantal boerderijen aan en anderzijds de bouw van nieuwe en veel grotere schuren, vaak achter bestaande voorhuizen. Zo zijn de eerdergenoemde Eeburg Zathe en de boerderij Mearsterpaed 8 in de Gouden Jaren gebouwd en werd de schuur van de boerderij Wynserbinnenpaed 4 vergroot. Meer naar het westen in Miedum, op de kwelderwal langs de Dokkumer Ee, verdwenen boerderijen en voor het dorpsgebied van Lekkum gold hetzelfde.

Koemelkerijen en kleinbedrijf

De Landbouwcrisis van 1879-1880 maakt een abrupt einde aan de jaren van agrarische voorspoed. De Landbouwcrisis leidde ook tot iets anders, namelijk het ontstaan van de zogenoemde koemelkerijen, kleine bedrijven met zo'n vijf melkkoeien en in verhouding te weinig, bovendien her en der gehuurd land. Ze waren gehuisvest in zeer eenvoudige bedrijfsgebouwen, die verdacht veel lijken op de onderdelen van het Friese langhuis met woonhuis, kleine stal en hooiberg of blokschuur. In de buurtschap Snakkerburen ontstaan veel van deze kleine ondernemingen, vaak gesticht door boeren die tengevolge van de Landbouwcrisis verdreven waren van hun (pacht)boerderijen omdat ze de pacht niet meer konden opbrengen. Ook elders uit Friesland is bekend dat de koemelkers, die door gebrek aan voldoende weiland hun koeien 's zomers en 's winters op stal voerden, uit praktische overwegingen teruggrepen op een bedrijfsvorm die sterke overeenkomst vertoonde met de bedrijfsvoering in het Friese langhuis van een paar eeuwen eerder.

Een zevental koemelkerijen of kleine boerenbedrijven heeft het in Snakkerburen volgehouden tot aan het begin van de jaren-zestig. Restanten ervan zijn nog steeds aan te treffen, zij het meestal ingrijpend verbouwd tot woonhuizen. Het boerenbedrijf van de familie Herder, hoewel in de loop der tijd uitgegroeid tot een volwaardig agrarisch bedrijf, is nog immer in zo'n bedrijfsgebouw gevestigd.

Lekkum, Mearsterpaed 2-4

Een ander voorbeeld van een kleinbedrijf, ontstaan in de jaren van de Landbouwcrisis, is het fraai gesitueerde boerderijtje aan het begin van het Mearsterpaed, dat bewoond wordt door de familie Van der Meer. Het woongedeelte van deze boerderij heeft een aanzienlijke ouderdom en is gebouwd in de zeventiende of achttiende eeuw. Uit kadastrale gegevens valt af te leiden dat in 1887 een schuur werd aangebouwd, haaks op het oude huis. Hiertoe werd het huisperceel enigszins vergroot door er een deel van het erf van de boerderij ten westen bij te trekken.

Hebben we hier op het eerste gezicht te maken met een heel oude boerderij, het blijkt toch om een relatief jong kleinbedrijf te gaan waar de ouders van de tegenwoordige eigenaar tot 1965 het boerenbedrijf hebben uitgeoefend.

Interessant zijn de gebintconstructies die bestaan uit hergebruikt materiaal dat waarschijnlijk afkomstig is van afgebroken boerderijen.

Opkomst van de zuivelfabrieken

Na de Landbouwcrisis werd de zuivelbereiding van de boerderijen verplaatst naar de overal opduikende zuivelfabrieken. Zo leverden de boeren en koemelkers van Lekkum, Miedum en Snakkerburen hun melk vrij spoedig aan de in 1896 in Leeuwarden gevestigde Leeuwarder Melk Inrichting, een coöperatieve zuivelfabriek. Maar ook eerder ging er al melk naar de fabriek, bijvoorbeeld naar de in 1887 te Stiens opgerichte Stoomzuivelfabriek. Het vervoer van de melkbussen geschiedde tot in het begin van de jaren-tachtig over het water van de Dokkumer Ee.

Miedum, Wynserbinnenpaed 11

Eén van de eerste boerderijen uit het tijdperk van de melkfabriek is de stelpboerderij Wynserbinnenpaed 11, in 1890 door de familie Van Hettinga Tromp gebouwd aan het Miedumerdiep. Dit solide gebouw was destijds het toonbeeld van een modern bedrijf, gesticht door een welgestelde landeigenaarsfamilie die het belang van haar pachtboeren goed onderkende.

De stelpboerderij staat aan het einde van de ontwikkeling van de traditionele boerderijbouw. Dit boerderijtype, waarbij niet alleen de stal, tasruimten en schuurreed onder het dak van de Friese schuur zijn gebracht maar ook het woongedeelte, komt in de achttiende eeuw nog nauwelijks voor. Het type stemt overigens qua inrichting van de schuur vrijwel overeen met de kop-hals-rompboerderij. De kop-hals-rompboerderij en de stelp hebben zich beide ontwikkeld uit het Friese langhuis.

De stelpboerderij beleeft in de tweede helft van de negentiende eeuw, periode van de bedrijfsvergrotingen, een snelle opmars in Friesland. Niet verwonderlijk want de bouwkosten liggen lager dan die van de kop-hals-rompboerderij. Doordat geen ruimte meer hoeft te worden gereserveerd voor de zuivelbereiding, zoals een melkkelder, een karnruimte en een karnmolen, kan het stalgedeelte worden vergroot. In de stelp Wynserbinnenpaed 11 strekte de stal zich oorspronkelijk ook uit over de gehele lengte van de lange zijmuur.

De boerderij bezit voorts aan de achterzijde een hoog opgaande muur die doet denken aan de achtermuur van een boerderij, ingericht voor het akkerbouwbedrijf. Aan het eind van de vorige eeuw echter bepleitte de Friesche Maatschappij van Landbouw ruime en hoge stallen voor de paarden. Stonden de paarden eertijds veelal te warm in een in de schuur uitgebouwde ruimte van de koestal, hier werd de plaats van de jongveestal tussen de grote koestal en de schuurreed ingericht tot een goede en frisse paardenstal. Dit verklaart de hoge achtermuur. Ook de deur naar deze ruimte wijst nog op het gebruik als paardenstal. Nadat de paarden waren vervangen door tractoren, werd er weer een jongveestal ingericht en weer later kwam er een moderne melktank te staan.

Lekkum, Miedwei 2

Een boerderij die iets laat zien van de ontwikkeling van de moderne veeteelt in de periode tussen de wereldoorlogen, is de boerderij Burmania Zathe aan de Miedwei. Hier heeft men alle moderne opvattingen uit de jaren-dertig willen toepassen. De vensters in stal- en schuurgedeelte beantwoorden aan het streven naar licht, lucht en ruimte. Voorts zijn de paardenstallen uit de buurt van de koestallen geplaatst, omdat de veterinaire opvattingen toentertijd hiervoor pleitten. Hetzelfde geldt voor de voormalige varkensstallen en de 'ziekenboeg' voor het vee. Het woongedeelte van deze onder architectuur gebouwde boerderij wordt hier naar de toenmalige opvattingen van brandassurantiemaatschappijen gescheiden van de schuur door een vrijwel ondoordringbare brandmuur.

Dat architectuur en gewenste bedrijfsmatige ergonomie niet altijd met elkaar spoorden, bewijst deze boerderij. Zo telde de boerderij oorspronkelijk nog meer deuren dan thans, hetgeen niet altijd praktisch was. Later is een aantal dan ook

gedicht. Naar de mode van de tijd kreeg de boerderij een voorhuis met een afgewolfd dak, een vorm die niet strookt met de Friese bouwtraditie die altijd is uitgegaan van opgaande topgevels. Architecten die pleitten voor de toepassing van Friese bouwtradities in de boerderijbouw, veroordeelden deze architectuur nogal.

Burmania Zathe is gebouwd aan het einde van de jaren-dertig, al weer in opdracht van de familie Van Hettinga Tromp. Een veel oudere boerderij van de familie, die op de plaats stond van het fraaie landhuis op de hoek van de Miedwei en het Mearsterpead te Lekkum, werd afgebroken en in feite verplaatst. Korte tijd na de bouw werd Burmania Zathe verkocht aan de Algemene Friesche Levensverzekeringmaatschappij, die zetelde in het Burmaniahuis aan de Nieuwestad in Leeuwarden. Deze verzekeringmaatschappij, voorloper van de AEGON, verleende vervolgens de naam aan deze fraaie boerderij.

Tot besluit

Op de boerderijen in Lekkum, Miedum en Snakkerburen zijn nog tal van elementen aanwezig, die getuigen van de veranderingen in het Friese boerenbedrijf door de eeuwen heen. Deze veranderingen zullen in een voortdurend hoger tempo doorgaan. Het streven naar continuïteit van de bedrijfsvoering en productiviteitsverhoging is altijd de drijvende factor geweest. Dit zal zo blijven. Doordat echter elke boer individueel bepaalt hoe hij zijn bedrijfsvoering inricht, zullen velerlei elementen, ook van nieuwe ontwikkelingen, steeds naast elkaar blijven voortbestaan. Wie daar oog voor heeft, kan dat altijd blijven aflezen aan de bedrijfsgebouwen, ook de moderne van onze tijd. Dit kan het begrip voor het boerenbedrijf op een plezierige wijze vergroten en verdiepen.

Lekkum, Weme 18

Het historische woord 'Weme' of 'Weeme' heeft niets met grootgrutters te maken. Het heeft simpelweg de betekenis van pastoorshuis of pastorie en was later ook de aanduiding voor predikantswoning. Met het droppen van een sleutel vanuit een vliegtuigje werd op 26 augustus 1973 'De Weeme' in Lekkum heropend, ditmaal als dorpshuis en cultureel centrum. In zekere zin: ook nu weer een geschenk uit de hemel.

De pastorie in Lekkum kent een lange geschiedenis, aanvankelijk in de Middeleeuwen. Het woonhuis maakte deel uit van een klein complex van stenen gebouwen, dat op de kerkterp stond. Het omringende land en de terp behoorden toe aan het klooster Fulda. Er bestaat nog een oorkonde uit 1397, waarin melding wordt gemaakt van de Lekkumer priester Walteka die het opneemt voor één van zijn parochianen. Deze was buiten zijn schuld in financiële problemen geraakt. Misschien was Walteka wel de eerste bewoner van 'De Weeme'. Het huidige aanzien van de pastorie dateert weliswaar ergens uit het derde kwart van de negentiende eeuw, ondanks talrijke bouwactiviteiten in de loop der eeuwen zijn er naar alle waarschijnlijkheid nog restanten in te vinden van het oorspronkelijke: delen van de fundering en zelfs de noordelijke muur, die een dikte moet hebben gehad van zo'n 75 centimeter.

Tot 1580 bleef 'De Weeme' een „pastoirshuys", daarna is het predikantswoning geworden. Toevalligerwijs moest de pastoor van Lekkum, Piter Lieuwes, in het jaar van de Hervorming ook met pensioen. Nu is de Hervorming een ingrijpende gebeurtenis geweest - alle kerk- en kloostergoederen werden geconfisceerd, geestelijken werden verdreven - maar meneer de pastoor was kennelijk zo geliefd bij de Lekkumers dat hij toch een pensioen van 60 goudgulden jaarlijks tegemoet kon zien. De pastorie heeft nog een poosje gediend tot opvang voor een paar verdreven minderbroeders-Franciscanen.

De eerste predikant in Lekkum, tevens bewoner van 'De Weeme', was ds. Albartus Dockum. Geen gemakkelijk mens, reden waarom hij alras in onmin raakte met z'n „gemeensluyden", die met succes bij Gedeputeerde Staten aandrongen op zijn vertrek. Dat gebeurde in 1585. Van zijn opvolgers moeten met name Paulus Mensonis

(1631-1666), Lovius Molinac (1667-1688), Frans Pieter Florison (1844-1884), Sjoerd Minnes Cuperus (1916-1943) en J.J. Kalma (1946-1960) worden genoemd, de meeste vanwege hun publicistische activiteiten op religieus en geschiedkundig terrein.

Een andere bekende oud-bewoner van 'De Weeme' is Abraham Wassenbergh, geboren in 1701 te Leeuwarden en in 1729 bevestigd als „candidaet" te Lekkum. Wassenbergh bewoonde de predikantswoning aanvankelijk samen met zijn zuster Sara. Abraham was een militante dominee. Zo trok hij in 1748 aan het hoofd van een groep boeren, met vaandels en trom en knuppels en stokken gewapend, naar Leeuwarden om daar te protesteren tegen de hoge opgelegde belastingen.

Uit Abrahams huwelijk met Clarissa Maria Langenhardt werd in 1742 een zoon geboren, die Lekkums bekendste inwoner zou worden: Everwinus Wassenbergh. Erwinus verwierf faam als classicus en heeft als hoogleraar in de Nederlandse en de Friese taal en letterkunde gedoopt in Deventer en Franeker. Bekend van zijn hand zijn de *Bijdragen tot den Frieschen Tongval*, geschreven tussen 1802 en 1806. Vader en zoon Wassenbergh zijn naast hun huis op de begraafplaats van Lekkum begraven.

Te beginnen in 1797 heeft 'De Weeme' vooral in de negentiende eeuw een reeks van min of meer ingrijpende verbouwingen en modernisering ondergaan, in 1849, 1857, 1878 en 1890. Fraai geschreven en soms gedrukte, zeer gedetailleerde omschrijvingen en bestekken in de archieven getuigen hiervan. Door de kerkvoogden werd een en ander zorgvuldig gecontroleerd, dit vanzelfsprekend na goedkeuring van het 'Provinciaal Collegie van Toezigt'.

In 1973 is de 'De Weeme' voor voorlopig de laatste keer ingrijpend verbouwd en bovendien uitgebreid met het gebouw ter linkerzijde, staande aan het Tsjerkepaed. Dit had oorspronkelijk de functie van consistoriekamer en werd in 1928 ontworpen door de architect Bartsma. Dorpshuis De Weeme is sindsdien dé ontmoetingsplaats en hét culturele middelpunt voor de inwoners van Lekkum, Miedum en Snakkerburen. Of eigenlijk: is het gebleven, want vóór de oorlog al kwamen in de predikantswoning onder andere de Vrijzinnige Vrouwen Vereniging, de Meisjesvereniging, het Vrijzinnig Kerkkoor en de Naaivereniging bijeen.

Miedum, Wynser Binnenpaed 11

Zie de inleiding 'Een boerderijhistorische verkenning'

Miedum, Wynser Binnenpaed 4

Zie de inleiding 'Een boerderijhistorische verkenning'

Miedum, Canterlânswei 8 (kerktoren)

„De Miedumer toren is klaar” meldde de Leeuwarder Courant op 8 mei 1957 verheugd. Terechte blijdschap want de flink uit het lood staande zadeldaktoeren bevond zich begin jaren-vijftig in een deplorabele toestand. Een inzamelingsactie werd gestart, begeleid door een SOS-brochure door J.J. Kalma, die met gevoel voor dramatiek waarschuwde: „De dagen fan de Miedumer toer binne teld. It kin nog efkes duorje, it kin ek moarn wêze dat er omfalt”. De actie had succes en in 1955-1956 kon de toren worden gerestaureerd. Anno 1995, slechts 40 jaar later, is de toren helaas weer aan een fikse onderhoudsbeurt toe.

Het oorspronkelijke torenbouwwerk stamt vermoedelijk uit de veertiende of vijftiende eeuw. Wat men echter aan de buitenkant ziet, is een baksteenschil uit de vorige eeuw om het middeleeuwse muurwerk heen - ook al om beginnend verval tegen te gaan. Het bijbehorende kerkschip werd in 1834 afgebroken wegens vergaande bouwvalligheid; de eredienst werd er toen al niet meer uitgeoefend.

De toren herbergde vroeger twee klokken, die beide in de Tweede Wereldoorlog door de Duitsers werden meegenomen om omgesmolten te worden. Eén ervan is teruggekeerd in Friesland maar niet op de goede plaats: in de kerktoren van Gytsjerk. Toch is de toren niet 'klokloos' gebleven, want er is een kleinere, zogenoemde stormklok in opgehangen.

Aan die stormklok is inmiddels een leuke anecdoten verbonden. In 1949 was een opzichter-tekenaar van een architectenbureau uit Leeuwarden bezig de toren op te meten. Ongelukkigerwijs viel de deur achter hem in het slot en zat hij hulpeloos opgesloten. Pas na een paar uur wist hij de aandacht te trekken van een passerende melkrijder. Bepaald geen Barmhartige Samaritaan, zo bleek uit z'n reactie: „Jo sitte dêr goed”. Tegen de avond greep de tekenaar ten einde raad het klokketouw, wist door gelui de aandacht van omwonenden te trekken en werd uiteindelijk toch uit zijn benarde positie verlost.

Op het kerkhof bevinden zich nog enkele oude grafstenen. Tegen de toren aan ligt een buitengewoon zwaar exemplaar. Hierop zijn attributen van het boerenbedrijf weergegeven. Deze „dekte een gemetselden kelder van ongemeene grootte”, aldus Jacob Hepkema in zijn *Eenvoudige memories en bemerkingen langs straten en wegen voor landgenoot en vreemdeling* die hij schreef tussen 1894 en 1917. De rijke, altijd vrijgezel gebleven en wat excentrieke greidboer Johan Jellema heeft deze kelder voor zichzelf laten metselen. Jellema woonde van 1782 tot 1851 op de boerderij It Heechterp. Erg feodaal ingesteld is hij waarschijnlijk niet geweest; naar verluid is zijn knecht eveneens in de kelder bijgezet.

Lekkum, Canterlânswei 1 (Eeburg Zathe)

Zie de inleiding 'Een boerderijhistorische verkenning'

Lekkum, Buorren 99 (Sjoerdsmastate)

De tegenwoordige boerderij Sjoerdsmastate lijkt in niets op haar voorgangster, een negentiende-eeuwse 'kop-hals-romp' die in de zomer van 1932 in vlammen opging. Op zaterdag 30 juli kon een brand als gevolg van hooibroei nog juist worden voorkomen, zo wist de *Leeuwarder Courant* te melden. Een dag later werd wederom alarm geslagen doch ditmaal was er geen redden aan; binnen korte tijd stond de schuur in lichterlaaie. Uiteindelijk wist men alleen het woongedeelte te behouden.

De verwoeste boerderij was eigendom van het Sint Anthony Gasthuis. Spoedig na de brand kwam het bestuur in buitengewone vergadering bijeen en werd besloten de boerderij snel te herbouwen, zodat het vee in de winter weer onderdak zou hebben. Architect M.O. Meek uit Donkerbroek mocht met spoed een ontwerp leveren. Voltooiing van de nieuwe boerderij vóór de winter van 1932-1933 bleek echter geen haalbare kaart - een noodstal ving dit probleem op. De karakteristieke (voor)gevelsteen met stichtingstekst en de luidklok van de H. Antonius, die op de meeste gebouwen van het Sint Anthony Gasthuis voorkomt, jukt wat dat jaartal betreft dus een beetje.

De geschiedenis van Sjoerdsmastate gaat terug tot de vijftiende eeuw. In 1472 schonken Tzjomme Wiarda en zijn vrouw At Binnenga aan „(..) dae Heilighe Sacraments jeld tho Lyowerth, thoe da riuchta scaemela huussittende behoeff, dat gued ende setha tho Leckum, heten Syuwrdsmagued (..)”. Dit Heilig Sacramentsgilde was een geestelijk gilde of broederschap, dat zich voornamelijk toelagde op de armenzorg (de 'scaemela huussittende'). Het gilde had in de St. Vituskerk van Oldehove een eigen altaar, waar missen werden opgedragen voor het zielenheil van overleden gildebroeders. In 1531 werd het Heilig Sacramentsgilde opgeheven en gingen alle bezittingen over op het Sint Anthony Gasthuis. Sjoerdsmastate met 65 pondematen bijbehorend land (1 pondemaat = 0,3678 ha) werd in het vervolg verhuurd door het gasthuisbestuur.

Kende Sjoerdsmastate in de eerste helft van de zestiende eeuw nog een gemengde bedrijfsvorm en omvatte de grond niet alleen weide- of hooiland maar ook veen- en akkergrond, door specialisatie verderop in die eeuw is overwegend weiland overgebleven. De grondoppervlakte bleef lange tijd vrijwel gelijk. Pas in 1910 had een fikse uitbreiding plaats naar ongeveer 40 hectare.

Door gebrek aan bronnenmateriaal is onzeker hoe de oorspronkelijke boerderij er heeft uitgezien. Waarschijnlijk was het een langhuis, een veel voorkomend boerderijtype in de omgeving van Leeuwarden, dat zich later ontwikkelde tot de kenmerkende kop-hals-rompboerderij. Hoe dit ook zij, uit stukken in het gasthuisarchief blijkt dat die, in de kern middeleeuwse, boerderij in 1844 werd afgebroken en vervangen door een moderne 'kop-hals-romp', voorzien van een karnmolen, een kaasketel en een ruimte om spek te roken, zoals het bouwbestek vermeldt. De totale herbouwkosten bedroegen f 6284,35.

Een foto van die Sjoerdsmastate, in 1925 gemaakt ter gelegenheid van het 500-jarig bestaan van het Sint Anthony Gasthuis, geeft een mooi beeld van dit kop-halsromptype. Wèl waren sinds het jaar van de bouw verbeteringen aangebracht: in 1904 was een 'gierkolk' gegraven, twee jaar later een extra schuurtje gebouwd door de Lekkumer timmerman Bijlsma, in 1913 vervolgens de stalinrichting veranderd en weer een jaar later tot slot de aansluiting op het elektriciteitsnet gerealiseerd.

Architect Meek draaide de nieuwe boerderij 180° om ten opzichte van de uitgebrande. Het front van het brede woongedeelte verrees op de oude fundamenten en werd gericht naar de nieuw aangelegde weg. Het is een kop-rompboerderij, die stilistisch onder invloed staat van de wat sobere, licht traditionalistische architectuur uit de jaren-dertig.

Het kop-romptype komt uit de Friese Wouden. Door de overgang van zelfstandige zuivelproductie naar fabrieksmatige productie verloor bijvoorbeeld het veelal als karnvertrek in gebruik zijnde middendeel (de „hals“) zijn functie. Bij nieuwe boerderijen ontbrak de „hals“ zelfs volledig; de schuur zit meteen aan de woning. In de omgeving van Leeuwarden staan enkele kop-rompboerderijen.

Typerend voor de verzorgde architectuur uit de jaren-twintig en -dertig is het metselwerk met een trasraam van grauwbroune klinkers en contrasterend opgaand muurwerk van gele, iets gesinterde bakstenen met verdiepte lintvoegen die voor schaduwwerking zorgen, de gemetselde bloembakken die de ingangspartij flankeren, het deurlicht van glas-in-lood met een zware ommetseling en zeker ook de berging aan de zuidzijde onder een open ellips met gebeitelde, waaivormige ommetseling. Ook het zogeheten wolfseinde waarmee de voorgevel wordt beëindigd in plaats van een traditionele geveltop, is pas in de eerste decennia van deze eeuw geïntroduceerd.

Lekkum, een verdwenen state (Eeburg)

Gesloopt maar toch een beschrijving waard: de state Eeburg te Lekkum, in 1898 afgebroken als zoveel andere achttiende- en negentiende-eeuwse states in Friesland.

In 1767, een welgesteld man geworden, besloot de Woudsender scheepsbouwer Tiete Hylkes Tromp (1704-1785) om te gaan rentenieren. In Lekkum kocht hij landerijen met een opstal aan, grenzend aan de pastorie tegenover de kerk, en die opstal werd in 1768 ingrijpend verbouwd tot een state die de naam Eeburg kreeg. De naam verwees naar de Ee waaraan Tromps werf in Woudsend was gelegen en, toevallige bijkomstigheid, naar het water dat langs z'n nieuwe bezit stroomde, de Ee tussen Leeuwarden en Dokkum.

Tromp overleed ook in Lekkum; z'n grafsteen bevindt zich in de kerk. Er prijkt echter niet de naam Tiete Hylkes Tromp op maar het chiquere Tiete van Hettinga Tromp - in 1778 had hij zich vernoemd naar zijn moeders familie. Eeburg vererfde op zijn enige dochter Wytske, gehuwd met Hein Blok. Dit huwelijk bleef kinderloos en vervolgens viel het bezit toe aan een achterneef, een zoon van neef Solke Wallis en nicht Tjitske Ages Tromp. Die erfde het geheel op voorwaarde dat hij Tiete ging heten en

op de state ging wonen. Deze Tiete, later president van het Provinciaal Gerechtshof, kwam zijn verplichtingen na en betrok het pand met vrouw en elf kinderen.

De Eeburgstate was sober maar voornaam. Het bijna vierkante gebouw telde twee bouwlagen: een ruim souterrain en een hoofdverdieping, onder een kap met vier hoekschoorstenen. Uit het dak was een kajuit gebouwd die twee vensters onder een tympaan bevatte. De voorgevel bezat twee keer twee ramen aan weerszijden van de toegangsdeur. De ramen hadden een roedenverdeling in zes ruiten. De ingangspartij met bovenlicht werd benadrukt door een omlijsting en een dubbele trap met bordes en hek. Onder het bordes evenals onder de vensters van de beletage voorzagen flinke ramen de kelders van licht. De achtergevel had dezelfde indeling als de voorzijde inclusief een dubbele trap met bordes. Er zijn foto's van bewaard gebleven maar het rijke lover van de lindebomen beneemt helaas het zicht wat op de gevels.

Van het interieur kunnen wij ons een beeld vormen dankzij oude beschrijvingen. Het souterrain bevatte een goed uitgeruste keuken met aanrecht, pomp en koperen kranen en kasten, een washuis, voorts turf,- provisie- en wijnkelders. Ook bevond zich hier een „nette woonkelder" met twee bedsteden die waarschijnlijk voor het personeel bestemd was, evenals de „ene dienstbodekamer".

Op de eerste verdieping lagen uiteraard de voornaamste vertrekken, vier grote ruimten aan weerszijden van een brede, gestucadoorde gang met marmeren vloertegels, een rijk geheel. Westelijk van de ingang bevond zich de „Nankingkamer", behangen en voorzien van een schoorsteen met spiegel, waarvan tenminste de naam refereert aan de Chinese mode in de bouw- en interieurkunst van de tweede helft van de achttiende eeuw, en die mogelijk ook naar die mode was versierd en ingericht. Hierachter lag de zaal of witte kamer die van een rijk stucplafond en een marmeren schoorsteen met spiegel voorzien was, dit alles ongetwijfeld, gelet op het bouwjaar 1768, in de toentertijd modieuze Lodewijk XV of rococo. De zaal was bestemd voor ontvangst van gasten en die kwamen kennelijk in grote getale, getuige de aanwezigheid van drie logeerkamers in het huis. In de ontvangstruimte werd ook het porselein en kristal bewaard.

Oostelijk van de ingang bevonden zich de slaapkamer en de zogenoemde grijze kamer. Uit de meubels die er stonden, kunnen we opmaken dat het de zitkamer van de familie was.

Onder de kap bevonden zich eveneens vier kamers rond een portaal. Ze hadden de functie van logeerkamer, misschien met uitzondering van een vertrek waar mogelijk al in 1768 de bibliotheek van de heer des huizes stond en waar in elk geval later de jurist Tiete Solkes Tromp zijn boeken had staan. Verder was er nog een linnenzolder.

Over de oudste tuinaanleg weten we niets, wèl echter over een latere vorm. Te oordelen naar de foto's is de tuin op enig moment aangepast naar de mode van de Engelse landschapsstijl die in Friesland in zwang raakte aan het begin van de negentiende eeuw. De Eeburg-tuin bezat alle kenmerken van deze stijl, zoals een door een brug overspannen vijver met een golvende contour en perken van onregelmatige vorm tussen kronkelende paden, het geheel omzoomd door zware eiken, lindes en esdoorns. In de zuidoostelijke tuinhoek stond zelfs een zomerhuis of prieel en er hoorde een boomgaard bij.

De state werd in 1897 verkocht aan de landbouwers Pieter en Joute van der Werff. De afbraak van het als „soliede" aangemerkte Eeburg volgde een jaar later. In de *Leeuwarder Courant* van 11 maart 1898 lezen wij het droevige relaas: „Vele werklieden gewapend met bijl en breekijzer en hamer zijn dag uit dag in bezig het nog hechte gebouw te vernietigen (..). Al het boom- en struikgewas der buitenplaats is reeds verwijderd (..). Het gaat deze plaats net als vele andere dorpen op of nabij terpen of wierden gelegen, of in 't bezit eener buitenplaats, eenmaal gaat de vroegere schoonheid voorbij (..)." Aan de vroegere Eeburg herinneren nu slechts enkele straatnamen in Lekkum.

Lekkum, Tsjerkepaed 26 (Hervormde kerk)

De topograaf Jacobus Stellingwerf tekende in 1723 de voorganger van het huidige kerkgebouw. Die middeleeuwse kerk, grotendeels afgebroken in 1778, was gewijd aan de martelares St. Cecilia die vooral bekendheid genoot als patrones van musici. De tekening toont een overwegend laat-gotisch schip met hoge spitsboogvensters met vorktraceringen en daaronder een geprofileerde waterlijst, onderbroken door tweemaal versneden steunberen. De zadeldaktoeren had geveltoppen met renaissancistische versieringen, die ontleend moeten zijn aan de architectuurboeken van Hans Vredeman de Vries. Het middeleeuwse gebouw onderging mogelijk nog herstellingen in 1606 en 1657. De Staten van Friesland schonken de kerk in die jaren in elk geval gebrandschilderde glazen.

In 1778 lieten de kerkvoogden van Lekkum een geheel nieuw schip optrekken. Een gedenksteen boven de zuiddeur herinnert aan de eerste steenlegging door Hein Blok. Deze beeldhouwde steen in rococo- of Lodewijk XV-stijl is de enige versiering aan het wel erg sober gehouden gebouw, waarvan de muren geleed worden door pilasters en onderbroken door rondbogige vensters. Uit archieven is bekend dat in 1779 gebrandschilderde wapenglazen in deze vensters werden geplaatst, onder andere in opdracht van de Staten, Gedeputeerde Staten, de Rekenmeesters en de Raden van het Hof van Friesland, maar die zijn verloren gegaan, mogelijk in de Franse tijd.

De oude zadeldaktoeren bleef in 1778 overeind staan, maar legde in 1896 alsnog het loodje. Er kwam een nieuwe voor in de plaats met een ingesnoerde spits en op de hoeken driemaal versneden pilasters. De bouwkosten: f 2.850,-. Twee klokken uit de neergehaalde toren, daterend van 1512 en 1540, werden hergebruikt in de nieuwe toren. De toren onderging in 1994 een restauratie.

Het schip werd gerestaureerd in de jaren 1968-1970 onder leiding van architect G.W. Goodijk uit Sneek. De negentiende-eeuwse inrichting werd toen ingrijpend gewijzigd. Een onoverhuifde achttiende-eeuwse herenbank ging verloren. Gespaard bleven een overhuifde herenbank en de preekstoel uit 1778.

De eikenhouten preekstoel is gemaakt door Jan Molaan, schrijnwerker op Oldegalileën boven Leeuwarden. Op de panelen van de hoekpilasters van de kuip sneed hij blad- en bloemornamentjes in Lodewijk XV-stijl. Het ruggeschot met de knop voor de domineessteek kreeg gesneden vleugelstukken. De stralen die onder het klankbord uit een bladrozet komen, zouden een verwijzing kunnen zijn naar de Zon der Gerechtheid (Maleachi 4:2).

De herenbank, die gelijktijdig met de preekstoel zal zijn ontstaan, oogt moderner doordat het snijwerk is uitgevoerd in Lodewijk XVI-stijl. De panelen aan de voorzijde en van het achterschot zijn versierd met rozetten, gehangen doekjes en festoenen. De gebogen overhuiving, die rust op twee kolommen met gladde schachten en korintische kapitelen, is voorzien van een blokjesfries. Op de overhuiving staat een ajour gesneden kuifstuk, waarin tussen acanthusloof twee wapenschilden zijn aangebracht. De wapens zijn in 1795 weggesneden, maar op de banderolles onder de schilden zijn de namen blijven staan van de families van wie ze afkomstig zijn: Blok en Tromp. Hein Blok, die een grote steenfabriek aan het Vliet onder Leeuwarden bezat, huwde in 1762 met de uit Woudsend afkomstige Wytske Tietes van Hettinga Tromp. Haar vader, de Woudsender scheepsbouwmeester Tiete Hylkes van Hettinga Tromp, vestigde zich vijf jaar later op Eeburg te Lekkum en werd daar kerkvoogd, zoals ook op de eerdergenoemde gedenksteen boven de kerkdeur valt te lezen. Het echtpaar zal ongetwijfeld als zoveel Vlietsters in Lekkum hebben gekerkt en bewoonde wellicht ook de state Eeburg.

Andere vermeldenswaardige voorwerpen in de kerk zijn de collectezakken met het ingegraveerde jaartal 1779, een merkwaardige offerbus die mogelijk van Arabische herkomst is, een archiefkist en de uit 1663 daterende kanselbijbel die in 1779 aan de kerkvoogdij werd geschonken door Ambrosius Dorhout. Van de dertien grafstenen in de vloer zijn er enkele interessant. Een dubbele steen dekt de graven van Tiete van Hettinga Tromp (+1785), zijn vrouw Uilkje Hoites (+1788) en hun dochter Wytske van Hettinga Tromp (+1791). Op de grafzerk voor koopman Oene Wopkes is een springend paard afgebeeld en op de hoeken van de grafsteen van Aecht Sickesdr. staan de vier evangelisten met hun symbolen. In de vloer van de voorkerk liggen twee zerken en een middeleeuws sarcofaagdeksel van rode Bremer zandsteen.

Het orgel is gebouwd door de gebroeders Luitjen Jacob en Jacob van Dam, orgelmakers te Leeuwarden. Het werd op 20 juli 1828 in gebruik genomen tijdens een dienst, geleid door „de Leeraar R.S. Sevensma uit Workum". Het front van het instrument bestaat uit een ronde middentoren waarop een beeld staat, voorstellende Koning David met harp, en twee spitse zijtoren die worden bekroond door musicerende putti. Het snijwerk in empirestijl bestaat uit blad- en vruchtmotieven.

In 1913 onderging het orgel een ingrijpende verandering door P. van Dam, maar deze ingrepen zijn in 1984 ongedaan gemaakt door de firma Bakker & Timmenga uit Leeuwarden. Adviseur bij deze restauratie was de organist Jan Jongepier.

Het orgel heeft één klavier en aangehangen pedaal en kent de volgende dispositie:

MANUAAL: C-f''

Prestant 8 vt.
Holpijp 8 vt. b/d
Viool de Gambe 8 vt. disc.
Octaaf 4 vt.
Fluit d'Amour 4 vt.
Quint 3 vt.
Woudfluit 2 vt.
Mixtuur 3-5 st.

Tremulant
Afsluiting
Pedaalkoppel

Het kerkhof is toegankelijk door een ijzeren hek met symbolen van dood en vergankelijkheid: uilen, gevleugelde zandlopers, zeisen en naar beneden gerichte flambouwen. Ook is de ouroboros er tweemaal in verwerkt: de slang die zichzelf in de staart bijt en die het symbool van de eeuwigheid is. Veel bewoners van het onder Leeuwarden gelegen Vliet maar ook inwoners van de stad lieten zich in Lekkum begraven. Daardoor is het kerkhof overvol geraakt; er zijn zelfs begravingen gedaan onder het klinkerpad dat naar de kerkdeur voert.

Opvallend aan de oostzijde van het kerkhof is de dubbele grafzerk voor professor dr Everwinus Wassenbergh (1742-1826) en zijn vrouw en dochter. De in Lekkum geboren domineeszoon, die hoogleraar was in Deventer en Franeker, heeft een grote impuls gegeven aan de studie van het Fries en in het bijzonder aan die van het werk van Gysbert Japicx. Op twee stenen uit 1890 en 1931 voor leden van de familie Humalda zijn een koe en een paard gebeeldhouwd. Op de grafsteen voor Marten Jans Mellema (+1926) staat een beurtschip afgebeeld. De grafsteen voor Jan Doetjes (+1985) en Hinke de Vries (+1995) is voorzien van afbeeldingen van een vrachtauto en een kat. Binnen een ijzeren hekwerk liggen de grafstenen van mr Solko Walle Tromp (+1875) en zijn vrouw Anna Elisabeth Le Maire (+1866), van mr Tiete van Hettinga Tromp (+1906), van zijn vrouw Maria Geertruida Agatha Levina Burger (+1876) en van hun dochter (+1942) die vernoemd is naar de in het kraambed gestorven moeder.

Lekkum, Mearsterpaed 8 (Soete Hofstee)

Zie de inleiding 'Een boerderijhistorische verkenning'

Lekkum, Mearsterpaed 2-4

Zie de inleiding 'Een boerderijhistorische verkenning'

Lekkum, Miedwei (Bullemolen)

De met riet gedekte Bullemolen is een watermolen. Hij behoort tot de bovenkruiers, wat wil zeggen dat de kap naar de wind kan worden gedraaid. Het type wordt in Friesland ook wel aangeduid als monnikmolen.

Deze molen stond oorspronkelijk een kilometer of acht zuidoostelijker dan nu, onder Tietjerk. In 1825 werd hij overgebracht naar zijn huidige plaats, de Grote Lekkumer Polder die ook wel Bullepolder wordt genoemd. In deze particuliere polder, waar de familie (Van Hettinga) Tromp en het Sint Anthonygasthuis op dat moment de belangrijkste landeigenaren waren, kreeg de molen tot taak om de waterstand op peil te houden. Overigens is de naam 'Bulle' volgens de overlevering ontleend aan het beroep van een van de eerste eigenaren, die beul van Leeuwarden was.

In 1971, na enkele andere eigenaars te hebben gekend waaronder de Algemeene Friesche Levens-verzekering Maatschappij, ging de molen in handen over van het

waterschap De Wâlden. De verantwoordelijkheid voor het waterpeil in de polder had het waterschap al in 1969 overgenomen en de Bullemolen kreeg toen een dieselininstallatie.

De gecombineerde bemaling nu door wind- en dieselaandrijving functioneerde tot volle tevredenheid van de landgebruikers. Toch ging de molen zienderogen achteruit; tegen vandalisme viel helaas weinig te beginnen. De Vereniging van Dorpsbelang drong daarom aan op preventieve maatregelen ter voorkoming van verdere vernielingen. Dat hielp aanvankelijk niet erg - in 1983 brandde het naast de molen gelegen molenaarshuisje zelfs geheel af.

Op initiatief van 'Dorpsbelang' werd in 1987 besloten tot een molenrestauratie in twee fasen. De eerste fase had tot doel de molen weer aan het draaien krijgen, wat f 130.000,- kostte. Bij de eerste fase bleef het voorlopig, een nieuwe eigendomswisseling doorkruiste de voornemens: op 22 januari 1988 nam waterschap De Wâlden de beslissing om de molen over te dragen aan de stichting De Fryske Mole. Voor de tweede fase kreeg de stichting een bruidsschat mee van f 60.000,- en bovendien werd de jaarlijkse bijdrage in het molenonderhoud verhoogd.

Aanvankelijk was gedacht de tweede fase uit te voeren in 1992, maar het zou 1995 worden. Tijdens deze restauratie (kosten f 102.000,-) zijn het krooshek vernieuwd alsook de vijzel, de onderbonkelaar, een roede met fokwieken, de lange spruit en het spilrad. Als sluitstuk kreeg de molen een schilderbeurt.

De molen is nu compleet en er wordt geregeld mee gemaald door een vrijwillige molenaar. Door de situering midden in een van de laatste open agrarische natuurlanden in het ongerepte weidelandschap ten noordoosten van Leeuwarden is de windvang optimaal.

De molen blijft niettemin een zorgenkind van de stichting. Om vernielingen tegen te gaan, is de uitstroomkoker van de molen inmiddels met betonijzer afgesloten en over de sloot naar de Murk is een balk gelegd om te voorkomen dat er met bootjes en vloten vanaf De Grote Wielen naar de molen wordt gevaren. Voorts zijn de ramen voorzien van onbreekbaar glas. Gelukkig houden de Lekkumers een waakzaam oogje in het zeil.

Lekkum, Miedwei 2 (Burmaniastate)

Zie de inleiding 'Een boerderijhistorische verkenning'

Leeuwarden, Lekkumerweg 84

Deze kop-hals-rompboerderij kreeg grote bekendheid door de fokstier Blitsaerd Keimpe 48326. Op 26 mei 1956 werd Blitsaerd Keimpe in de stal van Sjoerd Brandsma geboren. De stier was genoemd naar het fokbedrijf van Brandsma, dat Blitsaerd heette (naar de gelijknamige terp die in de hoek van Snakkerburen en de Bonke had gelegen). Brandsma was in de jaren-vijftig en -zestig één van de weinige Friese fokkers die nog vasthielden aan een grote, melkrijke koe. Met Blitsaerd Keimpe kreeg hij min of meer zijn gelijk, de fokstier verbeterde alle.

De familie Brandsma was in 1891 op de boerderij gaan wonen. Petrus Sjoerd Brandsma, de grootvader van Sjoerd, was daarvoor landbouwer in Oudega (Smallingerland) geweest. De boerderij te Lekkum was destijds nog in eigendom van het Sint Anthony Gasthuis. Het gasthuis had de boerderij in 1585 tijdens een publieke veiling gekocht van de kinderen van Tjalling Andringa. Andringa had zijn kinderen „grootte ende diversche schulden" nagelaten, waardoor de voogd zich genoodzaakt zag om enige huizen in Leeuwarden en de zate te Lekkum te verkopen.

Wie in vroeger eeuwen op de boerderij hebben gewoond, is niet precies bekend. De eerste vermelding van een bewoner is te vinden in het jaar 1684, wanneer de zate verhuurd blijkt te zijn aan Rinse Sierx uit Wirdum. Vier jaar later waren het Bauke Dirx en Janke Sierx die op de boerderij woonden. Ze betaalden een jaarlijkse huur van 125 Carolus-gulden. Was de totale oppervlakte van de landerijen in 1585 bijna 15 ha, een eeuw later was dit 21 ha.

In het archief van het Sint Anthony Gasthuis bevindt zich een boedelbeschrijving van de boerderij uit het jaar 1777. De inventarisatie had plaats op last van de gasthuisvoogden omdat de huurders van de boerderij, Hessel Meijners en Antie Reijners, al vier jaar geen huur hadden betaald. Ze hadden de huur bij opbod verkregen in 1772. De beschrijving begint met de aangetroffen „levendige have". Naast een „oude ziekgeweeste zwarte koeij met witte pooten" waren er nog twee zieke koeien. Verder was er nog slechts één gezonde koe en één gezonde stier. In totaal dus vier koeien (waarvan drie ziek) en een stier. Uit een toelichting blijkt wat voor catastrofe de boerderij had getroffen: „zijnde geen meerder runderbeesten dan deeze vijf bevonden; hebbende de egteluiden meijerlieden verklaard zeedert ruim vier weken dertien beesten aan de besmettelijke ziekte te hebbende verlooren". Binnen een maand was dus driekwart van de veestapel bezwaken, waardoor de huurders geruïneerd moeten zijn. De inboedel van het woonhuis was ook tekenend voor de situatie. Er waren twee oude bedden, met vier „vodden van deeken en vier laakens zeer grof en gering", twee oude tafels, zes oude stoelen, een kast en een „cabinettie en daar niets hoegenaamd in bevonden, als eenige heel geringe vodden en versleeten kindergoed, alles zonder waarde". Uit de beschrijving van de aanwezige „boeregereedschappen" (karnmolen, kaasvat) blijkt dat er op de boerderij zuivelproducten werden gemaakt. De hele inboedel werd uiteindelijk verkocht en de huurders moesten de boerderij verlaten.

In de loop der tijd verwierf het Sint Anthony Gasthuis meer land voor de zate, die in omvang toenam tot zo'n 47 ha. In 1866 werd daarom besloten de zate in tweeën te delen. In de Camminghabuursterpolder aan de Groningerstraatweg werd een nieuwe boerderij („stelphuizinge") gebouwd en de huurders van de 'oude' boerderij, Auke Dirks Algera en Jantje Wildeboer, gingen daar wonen. De 'oude' boerderij werd vervolgens verhuurd aan Jouke Ruurds Wartena en na zijn overlijden in 1888 door zijn weduwe. De zate mat door de splitsing nu ongeveer 26 ha. Zoals we al eerder zagen kwam de familie Brandsma hier in 1891 te wonen. De familie Brandsma bleef er wonen tot 1971, toen de boerderij door het Sint Anthony Gasthuis werd verkocht aan de gemeente Leeuwarden in verband met uitbreidingsplannen. In 1975 werd de boerderij gekocht door de familie Palma-Drion die een 'hondensalon' in de boerderij begon.

Snakkerburen, Oan 'e Dyk (drenkelingenkerkhof)

Waar Snakkerburen ophoudt en vroeger de Modderreed naar Lekkum begon, daar werd in 1873 door de gemeente Leeuwarderadeel een kleine openbare begraafplaats aangelegd op grond die behoorde tot de zogenaamde 'schoollanden'. Dit waren weilanden in eigendom van de school in Lekkum, die een belangrijke bron van inkomsten vormden voor de hoofdonderwijzer. In genoemd jaar verkocht de toenmalige hoofdonderwijzer Jan Marinus Wildeboer de weilanden aan de gemeente. Hij kreeg er een jaarlijkse vergoeding van f 25,- voor, in die tijd een enorm bedrag. Een gedeelte van de grond werd bestemd voor dodenakker. Omdat bijna iedereen destijds op een kerkhof begraven werd, gebruikte men de begraafplaats in Snakkerburen alleen voor doden waarvan men de identiteit niet kon vaststellen. Zo zouden er rond de eeuwwisseling twee volwassen drenkelingen en een pasgeboren verdrongen kind ter aarde besteld zijn.

Meint Span, een voormalige doodgraver uit Lekkum, vertelde vroeger, dat wanneer je maar drie stekken in de grond was, het water je al over de klompen liep en dat de doodskisten in het water van de verse graven kantelden. „De minsken fersûpe der twa kear”, zo zei men.

Een halve eeuw later sprak men in Snakkerburen niet langer over drenkelingen maar over doden op de begraafplaats, nu vijf in getal: twee kinderen, een man die onder een trein kwam en twee Belgische vrouwen die in 1916 of 1917 aan de pest zouden zijn overleden toen zij met een schip in de Ee lagen en Leeuwarden niet binnen mochten. Grafstenen kunnen ons helaas geen nadere informatie geven; ze zijn er simpelweg niet.

De begraafplaats werd overbodig toen Lekkum in de oorlogsjaren bij de gemeente Leeuwarden werd ingedeeld. Immers, Leeuwarden beschikte ook over een openbare begraafplaats. Voortaan betaalde de gemeente Leeuwarden jaarlijks f 25,- aan de kerkvoogdij van Lekkum; de grond werd als weilandje verpacht. De iepen er omheen werden vrijwel meteen geveld en het lijkenhuisje, met daarin de zwarte baar, viel in de loop der tijd ten prooi aan vernielzucht.

In de jaren-vijftig was er even sprake van dat de grond als bouwterrein zou worden vrijgegeven. Gebouwd is er echter nooit. Om de herinnering aan de voormalige dodenakker levend te houden en om de akker van het omringende weiland te kunnen onderscheiden, zijn weer lindebomen geplant. De toegang wordt afgesloten door een hekwerk, dat overigens gebaat zou zijn bij een opknapbeurt.

Snakkerburen, Pôllepaed 10 (directeurswoning Hommema)

Van deze aardige vrijstaande villa is al eens gesuggereerd dat de bekende Leeuwarder eeuwwisselingsarchitect Willem Cornelis de Groot de ontwerper is geweest. Het is een woonhuis in zogenoemde vernieuwingsstijl en het dateert uit 1911. Het bestaat uit twee haaks op elkaar geplaatste vleugels met uitgebouwde erkerpartijen. Die met houten stijl- en regelwerk op het zuiden is (uiteraard) niet alleen de grootste maar vormt bovendien handig een door een luifel overdekt balkon voor de daar uitgebouwde verdieping. Kenmerkend voor de architectuur uit die periode zijn beslist

ook de afgewolfde schildkappen met oranje-rood geglazuurde, platte en gegroefde pannen en de hoekpijpen van zink.

De villa is gebouwd door en voor de directeur van een naastgelegen fabriek. Het voormalige bedrijfsgebouw, in hoofdvorm nog aanwezig en herkenbaar in het merkwaardig ogende gepleisterde buurpand, staat op grond die al enige industriële voorgeschiedenis had. Beter uitbeelden dan de kunstenaar Gerhardus du Pon het voor het nageslacht deed, kunnen wij het niet. Du Pon schilderde in 1771 een enorm behangsel met een voorstelling van de Dokkumer Ee, geflankeerd door de boerderij Vierhuis aan de westzijde en een forse molen op een langgerekte onderbouw op de andere oever. Deze molen was de achtkante bovenkruier met woon- en werkruimte, die de rijke Leeuwarder zeepzieder Jan Zeeper hier in 1770/'71 liet bouwen en die bekend stond als „DE 3 GOUDEN KROONEN". Het behangsel heeft ooit bij Zeeper aan de muur gehangen.

De molen bleef overeind tot 1891 of 1892, maar als olieslagerij bleef de firma hier ook daarna voortbestaan. Er werd veevoer geproduceerd, waaronder lijnkoeken, sojakoeken en grondnootkoeken. In 1904 werd Hommema Eskes & Co. te Birdaard eigenaar. Directeur R. Hommema besloot in 1911 tot sloop van de oude en bouw van een nieuwe directeurswoning. Dat werd dus de huidige villa Pôllepaed 10.

Snakkerburen, Oan 'e le 30

Aan de Dokkumer Ee in Snakkerburen staat zomaar tussen woonhuizen, boerderijtjes en bescheiden bedrijfspanden op huisnummer 30 opeens een grote boerenschuur met een rieten dak en een houten gevelvoorzetting boven de begane grond. De kadastrale archivalia wijzen uit dat de bebouwingsgeschiedenis van deze plek terugreikt tot 1844, maar de schuur is een halve eeuw jonger.

Vóór 1844 lag op deze plek een moestuin ter grootte van 7 roeden en 40 el in 't vierkant. De moestuin geraakte in 1837 in handen van timmerman Tetman Pieters Hettema (1792-1866) en die zette er zeven jaar later een huis met een (scheeps)timmerschuur neer. Tegelijkertijd of kort erna verrees op een stuk grond direct ten noorden van het eerste huis een tweede, eveneens met een schuur. Beide huizen werden in 1858 gescheiden verkocht en kadastraal gesplitst in de percelen Oan 'e le 31 en Oan 'e le 30. De kopers van Oan 'e le 30 waren de echtelieden Douwe Ages van der Meulen, arbeider/koemelker, en Trijntje Sikkes Siksma. Douwe Ages zou in 1893 overlijden, maar voor het zover was liet hij omstreeks 1885 het huis afbreken en vervangen door de huidige boerenschuur.

Snakkerburen, Oan 'e le 26

Zie de inleiding 'Een boerderijhistorische verkenning'

Snakkerburen, Oan 'e le 24-25 (In de stokerij)

Gevelstenen zijn kleine monumentjes op zichzelf, monumentjes van beeldhouwkunst in zandsteen. De stad Leeuwarden is er vrij rijk mee bedeeld, veruit de meeste daterend uit de zeventiende en achttiende eeuw, maar de dorpen beduidend minder. Snakkerburen heeft er in elk geval nog twee gehad.

De steen met de inscriptie „DE 3 GOUDEN KROONEN" uit 1770, die het muurwerk van de gelijknamige oliemolen aan de Dokkumer Ee verlevendigde, bevindt zich nu in een muur van het bedrijfspand van K & G Postma aan de James Wattstraat in Leeuwarden. Nog wel in Snakkerburen te bewonderen, is „IN DE STOOKERY - 1737", een eenvoudige rechthoekige steen waarop keurig in rij twee mortieren met vijzel, een vat en een destilleerketel staan tegen een kaal gehouden achtergrond. Deze gevelsteen siert de voorgevel van een dubbele woning die ergens uit de periode 1945-1955 moet dateren.

Nu is er iets vreemds aan de hand. Gevelstenen waren bedoeld om een pand identiteit te geven, beeldmerken om de voorbijganger te laten zien wie er woonde of wat er voor ambacht werd uitgeoefend, zoals we nu naast de voordeur van ons huis een naamplaatje zouden hangen of op de dakrand van een bedrijfshal een forse neonreclame zouden plaatsen. „IN DE STOOKERY" moet afkomstig zijn uit een jeneverstokerij, die gesticht werd in 1737. Nu was in heel Snakkerburen althans in de negentiende eeuw geen stokerij te bekennen, zo heeft men op het Gemeentearchief uitplozen, terwijl je toch verwacht dat zo'n bedrijfje een lang leven beschoren is, een leven dat verder reikt dan tot omstreeks 1800. Zou de gevelsteen dan van buiten Snakkerburen komen en hier eigenlijk een misleidend historisch verhaal vertellen?

Snakkerburen, Oan 'e le 6a/Oan 'e Dyk

Van alle historische panden in Snakkerburen is Oan 'e le 6a een van de oudste. De westelijke voorgevel laat nog gedeeltelijk zien hoe oud: in smeedijzer hangt er een restant aan van het vermoedelijke jaartal 1666 . Het is stellig ook vanwege de hoge leeftijd, dat men ooit besloten heeft om het pand aan te wijzen als rijksmonument. De Rijksdienst voor de Monumentenzorg heeft de ouderdom destijds overigens rijkelijk onjuist ingeschat: „midden 19e eeuw".

Oan 'e le 6a is een zeer diep en verhoudingsgewijs breed en laag pand, evenals de omringende bebouwing oost-west georiënteerd, en met twee fronten, aan de Dokkumer Ee en aan Oan 'e Dyk. Qua opbouw bestaat het simpelweg uit een vrijwel ongedeelde ruimte onder een bijna twaalf meter lang zadeldak tussen twee topgevels. Het zijn twee tuitgevels met vlechtingen, aan de Oan 'e le-zijde op de gebruikelijke wijze afgedekt door een zandstenen afdekplaat. Overigens is het hoogteverschil tussen beide gevels opmerkelijk; het bedraagt al gauw een halve meter als gevolg van het aflopend grondpeil in de richting van het water. De westgevel is nog redelijk gaaf, wat niet gezegd kan worden van de Oan 'e Dyk-gevel waarin op enig moment na de Tweede Wereldoorlog *rucksichtlos* een garagedeur is ingebroken.

Over de functie(s) is voorlopig het laatste woord nog niet gezegd. In archiefstukken uit het negentiende eeuw wordt het pand meermalen als een pakhuis aangeduid en zo staat het tevens op de monumentenlijst. Weliswaar heeft het overwegend die uitstraling, zowel aan de waterkant als de andere zijde, maar de chique, laat-achtttiende-eeuwse paneel deur in Lodewijk XVI-stijl, voorzien van ornamentiek van hulstbladeren en bessen op de naald en verder kraal- en parellijstjes, wijst toch ook op een woonfunctie. De ramen met een zesruits-roedenverdeling moeten trouwens uit dezelfde tijd stammen.

Medewerkers van het Gemeentearchief hebben recentelijk onderzoek naar het pand gedaan. Ze zijn hierbij niet alleen een eind gekomen met het achterhalen van de eigenaars, het is bovendien vast komen te staan dat het pand lang in elk geval ten dele een woonfunctie heeft gehad want rond 1700 wordt het een „huisinge” genoemd en bij een verkoping in 1877 wordt gesproken over „een pakhuis en twee woonkamers cum annexis”. Mogelijk is men, ervan uitgaande dat het jaartal op de gevel inderdaad 1666 is geweest, zelfs de bouwer of tenminste een dochter of andere directe erfgename van de eerste eigenaar op het spoor gekomen: in 1689 werd het huis namelijk door Wiltie Pijtters verkocht aan Claes Bauckes voor de somma van 290 goudgulden.

Vanaf de achttiende eeuw is het pand met regelmaat eigendom geweest van degene die ook de belendingen Oan 'e le 6 en Oan 'e Dyk 9 bezat. De meest opmerkelijke bestemming in recentere tijd was die van siroopfabriek tussen 1908 en 1928/'29, waarvoor ook het buurpand Oan 'e le 6/Oan 'e Dyk 9 werd benut.

Snakkerburen, Oan 'e le 6/Oan 'e Dyk 9

In het zuidelijke deel van Snakkerburen, aan het begin van Oan 'e le langs het water, staat bebouwing die doorloopt tot aan Oan 'e Dyk. In sommige gevallen hebben we hier te maken met een enkel, langgerekt pand met twee min of meer volwaardige straatgevels, zoals Oan 'e le 6a, in andere met twee in de loop der tijd samengevoegde of althans in een hand geraakte panden, zoals de woning met de dubbele adressering Oan 'e le 6/Oan 'e Dyk 9. Snakkerburen telt weinig rijksmonumenten, maar dit is er een van. In het Monumentenregister heeft het - of misschien moeten we zeggen: hebben ze - de volgende omschrijving: „Pand onder met pannen gedekt wolfdak, eind 18e of begin 19e eeuw. In de gevel aan Oan 'e le vensters met zes- en negenruitsschuiframes. Driedelig zoldervenster met getoogd kozijn tussen twee rechthoekige vensters. In de gevel aan de Oan 'e Dyk vensters met zesruits-schuiframes en een zoldervenster met luik. Het interieur bevat betimmeringen met bedsteden, kastdeuren en een schouw in de keuken met Lodewijk XVI-versiering”.

De indeling van het pand heeft in de loop der jaren talrijke wijzigingen ondergaan, mede als gevolg van wisselend gebruik. Zo heeft het voor opslag gediend, wat nog te zien is aan het luik en aan het iets lager geplaatste raamkozijn op de verdieping. En in de negentiende eeuw heeft een gedeelte van het pand korte tijd een bestemming als herberg gekend, terwijl een ander gedeelte winkelhuis was. Bearn Calsbeek wist in 1949 te vertellen: dat „er in die tijd in Snakkerburen meer borrels werden geschonken als tegenwoordig, blijkt wel uit het feit dat er op de hoek van de Spokesteech ook nog een herberg stond, alwaar P. Bottinga sedert 1865 de scepter zwaaide”. De herberg zou een ruime benedenlokaliteit hebben gehad en een bovenzaal waar kon worden gebiljart. Ook was in het pand een hulppostkantoortje gevestigd.

De eigenaars-, bewoners- en gebruiksgeschiedenis van Oan 'e le 6/Oan 'e Dyk 9 kent talrijke episodes, te veel om op te noemen, maar om een paar kunnen we niet heen. Uit archiefonderzoek is gebleken dat de geschiedenis van dit pand in elk geval terugreikt tot vóór 1714. Op 22 september van dat jaar kochten Hans Tiepkes en Antie Molinius, echtelieden „op Snackerbuijren” „sekere huijsinge cum annexis,

staende aldaar, bij Sije Riencks cum sociis bewoont; sijnde vercoght met alles dat spijcker ende nagelvast is, sampt het heerd ijser in de voorcamer ende beijde vuirplaeten; hebbende de gemene rijdwegh ten oosten, Tijmen van Oosten ten sijden, de Ee ten westen ende Claas Baukes erven ten noorden".

In 1861, diverse verkopeningen en verervingen later, wist koopman Pier Annes Bottinga de hand op Oan 'e Dyk 9 te leggen en hij liet het daarop vertimmeren tot herberg. Met het verdwijnen van de meelfabriek en het tichelwerk uit Snakkerburen, begon de herberg bij gebrek aan klandizie al snel een kwijnend bestaan te leiden. In 1873 verkocht Bottinga zijn bezittingen, waaronder ook het belendende pakhuis Oan 'e le 6a, en vertrok met z'n gezin naar Leeuwarden.

In 1908 kreeg Folkert Dekenga vergunning tot oprichting van een fabriek voor de bereiding van zwarte siroop in het pakhuis Oan 'e le 6a. De inrichting zou worden gebruikt tot het bergen van verschillende soorten siroop en het bewerken ervan door ze te stoken. Er zou geen machinale beweegkracht worden aangebracht. Het noord-oostelijke deel van de voormalige herberg werd als berg- en werkplaats bij de fabriek getrokken. Het fabriekscomplex omvatte zodoende de beide percelen direct ten noorden van de Spokesteech. Fabriek De Hoop leverde ruim 20 jaar lang siroop in heel Friesland. De siroopfabriek werd in 1928/29 opgeheven.

In 1976 is het pand volledig gerestaureerd en hebben intern een aantal aanpassingen plaatsgehad met het oog op het wonen. Tien jaar later werd de familie Daan eigenaar, waarna het grotendeels intern is verbouwd naar een plan van architect Gunnar Daan uit Oosternijkerk. De verdieping heeft nu een geheel eigen sfeer, in historisch opzicht niet authentiek. Op de begane grond zijn ondanks de verbouwingen wèl originele elementen bewaard gebleven: de bedsteewand, de keukenschouw en enkele deuren. De huidige eigenaars hebben de woning verworven in 1995.

Snakkerburen, Oan 'e le 1 en Oan 'e le 2/Oan 'e Dyk 1 (Waterherberg en buurpand)

De geschiedenis van de voormalige waterherberg De Sevenster is altijd nauw verbonden geweest met die van het buurpand. Oan 'e le 1 en Oan 'e Dyk 1 zijn niet alleen in dezelfde periode gebouwd maar verkeerden ook vaak in handen van dezelfde eigenaar. De panden behoren tot de oudste huizen van Snakkerburen en zijn beschermd monumenten.

Gebouwen

Vanaf de straatkant is duidelijk te zien dat de panden vroeger min of meer een geheel vormden. De gevelwand is van dezelfde steensoort en stijl van kort vóór 1800. In een belastingregister uit 1797 wordt van beide panden gezegd dat ze „door verbouwing ineen gesmolten" zijn. Gezien de lage huurwaarde van f 36,- moeten we ons niet te veel voorstellen van het complex van bouwsels toentertijd. In 1828 werd het perceel met bebouwing verkocht voor f 1013,60. De koopakte geeft de volgende omschrijving: „eene ruime kamer met eenen uitgang naar buiten ten zuiden en ten westen, met twee ramen ten zuiden en twee ten westen, uitzicht hebbende, vuurhaard met staande en liggende platen, twee bedsteden en een kast, hiernaast een voorhuis met eenen uitgang naar en ligtschepping aan het pad langs de Ee,

hierachter eene bergplaats met genoemd voorhuis door eenen gang verbonden, met eenen uitgang en twee lichtscheppingen aan de rijdweg ten oosten; verder is naast gemeld voorhuis eene andere ruime kamer met twee vensters uitzijnde op de Ee, waarin vuurhaard met staande en liggende platen, bedsteed en eene kast, hiernaast weder een voorhuis met toonbank en winkelpanken - die de koper aan zich zelf behoudt - met ingang en lichtschepping ten westen, hierachter een kamertje met een venster lichtscheppende ten oosten, waarin vuurhaard en bedsteed met uitgang aan den rijdweg ten oosten; over het geheele huis loopt eene zolder". Geheel duidelijk is de indeling niet, maar zeker is wel dat de diverse voorhuizen, „kamers" en de bergplaats of „loods" sinds 1828 meer een geheel zijn geworden.

In 1862 was alleen Oan 'e le 1 al f 1055,- waard. De toen opgemaakte koopakte beschrijft het complex: „een voorhuis met raam aan de straat dienende tot winkelingang tot een ruime kelder. Een ruime woon- en gelagkamer met 5 schuiframen, haarsteed met staande en liggende plaat, bedsteed, kast en turfkoeker. In het voorhuis toegang tot een ruime loods of bergplaats met venster en deur aan het erf. Boven het huis een groote zolder met trap. Ten oosten een erf of straatje met hek en deurtje". Cornelis Dekenga, de nieuwe eigenaar, liet het pand spoedig na aankoop verbouwen. In ieder geval moest hij volgens het koopcontract de deur in de scheidsmuur met Oan 'e Dyk 1 dichtmetselen. De vensters met zesruits-schuiframen waren al eerder aangebracht. In 1885 werden de verschillende vertrekken opgemeten, waaruit bleek dat de benedenkamer 20,6 vierkante meter groot was, het aangrenzend vertrek 19,25 m en de bovenzaal 71 m. In de bovenzaal was een biljart aanwezig. Tot in de jaren-vijftig van onze eeuw was in het noordwestelijke deel van Oan 'e le 1 nog een kruidenierszaakje gevestigd. Aan de twee nog aanwezige deuren is te zien dat het zuidelijke deel (de herberg) en het noordelijke deel (winkel- en woonhuis) van het pand afzonderlijk werden benut. De vensterblinden lijken nog authentiek. Binnen is niet veel ouds meer. De bedsteden, het winkelinterieur en de caféruimten beneden zijn verdwenen. De voormalige bovenzaal is ingericht als woonkamer. Behalve de vloer en de balken herinneren slechts een tapkast, rookroosters en haken voor toneelgordijnen aan de herbergperiode. Bovendien zijn estrikken, afkomstig van een van de twee stroopfabrieken die vroeger in Snakkerburen waren gevestigd, hier in de vloer herplaatst.

Oan 'e Dyk 1 werd in 1862 apart verkocht voor f 525,-. Het pand bestond toen uit: „een voorhuis met raam ten westen, bedsteed, stellingen met planken, een voorkamer met twee schuiframen ten westen, bedsteed en kribbe, kast, haarsteed met staande en liggende plaat, opgang naar de zolders over het huis. Ten oosten een portaal, kamer met een schuifraam ten oosten, schoorsteen, bedsteed en kastje. Boven een zolder met ladder". Omstreeks 1880 werd het verbouwd tot winkel en koffiehuis. Dekinga, in 1884 voor de som van f 1562,- eigenaar geworden, veranderde de bestemming in woon- en (kaas)pakhuis. De tapkast, toonbank en koffiemolen werden verwijderd. Het voorhuis aan de Eezijde en het achterhuis aan de straatzijde kregen een aparte adresaanduiding. Nog lang werden de beide delen apart bewoond. In 1971 werd het pand met steun van monumentenzorg gerenoveerd.

Eigenaars en bewoners

De tekst op het uithangbord aan Oan 'e le: „voorheen herberg De Sevenster anno c. 1775" kan niet geheel letterlijk worden genomen. Althans, al uit archiefstukken van

het midden van de zeventiende eeuw blijkt iets van een horecagelegenheid. In 1649 werd Gerrit Cornelis genoemd als bewoner en uitbater van de herberg „alwaer die Sevenstar uijthangt". Waarschijnlijk was vanaf begin negentiende eeuw in 'De Sevenster' - overigens een gebruikelijke naam voor een herberg destijds - tevens een winkel gevestigd. In 1805 werd een zekere Rienk Johannes Kramer eigenaar en bewoner van van de toenmalige nummers 'Lekkum 16 en 17'. Hij stond vermeld als „herbergier en winkelkoopman".

In 1862 werd de herberg met bijbehorend woonhuis verkocht aan Kornelis Folkerts Dekenga (ook wel Dekinga). Dekenga was vermoedelijk een paar jaar eerder herbergier en tevens bewoner geworden van Oan 'e le 1 ('51a'). De verkoop vond curieus genoeg eveneens plaats in 'De Sevenster'. Oan 'e Dyk 1 ('51b'), waarvan een deel in huur was bij Dekenga, werd in 1862 verkocht aan bakker H.H. v.d. Wal.

Kornelis Dekenga, geboren in 1823 te Rijperkerk als zoon van een schipper, ging het voor de wind. De eerste spraakmakende telg van de familie - de Dekinga's hebben een stevig stempel gedrukt op Snakkerburen - stond omstreeks 1850 nog te boek als arbeider, maar in de loop van de eeuw werd hij reeds betiteld als kastelein, winkelier en koopman. Ook zijn onroerend goedbezit breidde zich gestaag uit. In 1884 verwierf hij Oan 'e Dyk 1, dat tot dan door Douwe Iedema was gebruikt als winkel en koffiehuis. Rond 1890 woonde Kornelis Dekenga met een dienstmeid in Oan 'e Dyk 1, terwijl zoon Folkert in de waterherberg bleef. Omstreeks 1915 was Folkert Dekenga in het bezit gekomen van een achttal huizen en andere gebouwen in Snakkerburen.

Folkert Dekenga hield zich vooral bezig met handel in kaas en fourage en vanaf 1908, na de inrichting van een fabriekje (De Hoop) in Oan 'e le 6, tevens met stroopfabricage. In 1912 nam Dekenga, inmiddels verhuisd naar Oan 'e le 6, ook de stroopfabriek van Arjen Miedema (De Nijverheid) over. Deze inrichting was verzezen op een perceel waar tot 1897 een tichelwerk was gevestigd. Het fabrieksgebouw van 'De Nijverheid' bestaat nog altijd maar wordt tegenwoordig bewoond en als timmerwerkplaats gebruikt: Oan 'e Dyk 12. Gedurende een aantal jaren bloeide de fabricage en handel in stroop behoorlijk.

Ondanks alle andere activiteiten was Folkert Dekenga ook nog „kastelein" of „koffiehuishouder", maar hij zal de dagelijkse gang van zaken wel aan zijn vrouw of personeel hebben overgelaten. Waarschijnlijk is ook dat hij op een gegeven moment het roer heeft omgegooid en geen sterke drank meer liet schenken. Het 'uitgaansleven' in Snakkerburen was intussen drastisch veranderd. Konden er omstreeks 1870 nog vijf kroegen en tapperijen bestaan, door de aanleg van de nieuwe weg naar Lekkum in 1873 kwam Snakkerburen afzijdig te liggen en toen ook de tichelwerken in onbruik raakten, was er geen klandizie meer voor zoveel horecagelegenheden. De herberg van Dekenga bleef echter voorlopig het centrum van het culturele leven van Snakkerburen en Lekkum. De bovenzaal stond vooral bekend vanwege de toneeluitvoeringen en de vergaderingen van dorpsbelang die er werden gehouden. Voor schippers vanuit Leeuwarden bleef 'De Sevenster' de eerste pleisterplaats aan de Dokkumer Ee. En bij strenge vorst waren er vele schaatsliefhebbers die bij de herberg een pauze inlasten.

In een artikel in de *Leeuwarder Gemeenschap* uit 1969 werden de moeilijke jaren van de laatste uitbater, J.C. Kabel, beschreven: „Hij heeft ongeveer een kwart eeuw het dorpscafé De Sevenster te Snakkerburen beheerd en daar heeft hij veel gedaan om het dorpsleven op gang te houden. De zaal die bij het café hoorde werd voor weinig geld ter beschikking van de verenigingen gesteld. Daar kon men alle activiteiten bedrijven, behalve het consumeren van alcoholhoudende dranken, want de heer Kabel en zijn vrouw waren onthouders. Het ligt wel voor de hand, dat speciaal het onthouderskoor hier tot bloei kon komen, want in deze kring werd dit voor een café opmerkelijk gemis uiteraard niet gevoeld. In de eerste jaren waren in de bovenzaal de uitvoeringen van dit gezelschap, voorts kinderuitvoeringen van de Lekkumer school enzovoort". Op een gegeven moment kon Kabel het hoofd niet meer boven water houden. Een poging om het café om te vormen tot een dorpshuis mislukte. Toen begin jaren-zestig de voormalige herberg kwam leeg te staan en dreigde te verkommeren, kocht notaris Wierda het pand aan en kreeg het - na een renovatie - een woonbestemming. Vandaag de dag herinneren slechts het uithangbord en de benaming Kastleinshoeke aan de oude herberg.

Dokkumer Trekweg 59 c.a. (kalkwerk)

Storende bouwsels her en der daargelaten moet wonen aan de Dokkumer Ee een idylle zijn. Het zal het ook in vervlogen eeuwen al zijn geweest. Een andere realiteit van vroeger was in elk geval het harde bestaan in de oliemolens, de tichelwerken en ook in het kalkoven-complex waarvan nog een grote schuur en mogelijk de belendende woning aan het voormalige jaagpad overeind staat.

De pré-kadastrale atlas (1832) is een waardevol en betrouwbaar ijkpunt voor onderzoek naar de historie van Leeuwarden. De opname voor de atlas werd in 1829 gemaakt, dus dat is het echte ijkjaar. Waar nu de bovengenoemde schuur staat, geeft de atlaskaart aan: een „schuur, kalkoven en erf", daarnaast een „plaaziertuin en Zomerhuis" en voorts „Albertus Buijsing, kalkbrander in Leeuwarden". Om precies te zijn staan op de kaart drie cirkels (kalkovens) getekend. Op een foto uit juni 1908, gemaakt door ene Matheus P. en in het bezit van het Gemeentearchief van Leeuwarden, zijn twee van die ovens te zien. In de ovens werden schelpen verbrand tot kalk, dat bijvoorbeeld werd gebruikt voor metselspecie.

Albertus Buysing werd geboren in 1782 te Leeuwarden en overleed „na langdurig en smartelijk lichaamslijden" in 1858, zoals het *Genealogysk Jierboekje MCMLXVI* van de Fryske Akademy weet te melden. Buysing leverde zijn kalk en cement onder andere aan de stad. Albertus was niet de eerste Buysing die kalk aan de Dokkumer Trekweg produceerde; vader Reijnder (1743-1821; een man van aanzien, die onder meer vier jaar president-burgemeester van Leeuwarden is geweest) en grootvader Geert (1709-1773) gingen hem voor. Samen met een zwager met de welluidende naam Bernardus Kalkensteyn had Geert het kalkwerk plus een huis, tuin en zomerhuis in 1759 overgenomen van zijn schoonmoeder. Het kalkwerk omvatte destijds, zo blijkt uit een taxatierapport, „twee ovens, een lasthuis en twee turfhoekken, alles op de vloeren af, en de wal in 't lasthuis op het water af". De schepen die de schelpen over de Dokkumer Ee aanvoerden, konden kennelijk zo ongeveer midden in het bedrijf aanleggen.

Het kalkwerk bestond dus reeds vóór 1759 en werd nadien nog uitgebreid. Intussen zijn de meest karakteristieke elementen, de konische ovens met een schoorsteen erop, gesloopt. Wat resteert, is ten eerste een verhoudingsgewijs brede en lage gemetselde schuur, onder een lui dak met wolfseinden dat door oranje Friese golfpannen wordt gedekt. Op het dak liggen ook een groot aantal uilepannen, zeker een dertigtal, die niet bedoeld waren om vogels broedgelegenheid te geven maar om door een stevige luchtstroom de schelpen goed te laten drogen. Aan de zijde van de Ee treedt men de schuur binnen door een rondgesloten ingang. De lemen vloer erachter lijkt nog origineel te zijn en zeker geldt dit voor de boeiende dakconstructie.

Waarschijnlijk hoorde het rechts belendende huis eveneens tot het complex. Het ziet er in z'n hoofdvorm en detaillering met zesruits-vensters tenminste naar uit dat het uit de achttiende of negentiende eeuw dateert, op het dak liggen dezelfde dakpannen en het heeft ook buitenhuis-achtige trekken, zoals de dakvorm met hoekschoorstenen.

Dit unieke restant van een pré-industrieel fabriekscomplex verdient, hoe sleets en onbeduidend het er voor de argeloze voorbijganger ook uitziet, de volle aandacht en misschien wel bescherming.

Dokkumer Trekweg 61 (Vierhuis)

Gerhardus du Pon schilderde in 1771 een behangsel met een bijna panoramisch gezicht op een klein stukje landelijk gebied bij Snakkerburen. Het kunstwerk was bestemd voor de stadswoning van fabrikant Jan Zeeper, Nieuwestad 53, maar maakt inmiddels deel uit van de collectie van het Fries Scheepvaart Museum te Sneek. Weliswaar vormt Zeepers oliemolen De drie gouden kronen het hoofdonderwerp, op de tegenover gelegen oever van de Dokkumer Ee staat een monumentale, misschien wel ietwat hybride boerderij. Het is 'Vierhuis', een kop-hals-rompboerderij met een voorhuis als een luxe buiten, een kleine state. De directeur van het scheepvaartmuseum, Sietse ten Hoeve, heeft al eens verondersteld dat het voorhuis niet voor bewoning door de boer was bedoeld, maar de functie had van herenverblijf waar de eigenaars uit de stad zich konden verpozen. Rond de boerderij lagen 48 pondematen grond.

Toen Du Pon z'n kwasten hanteerde, stond 'Vierhuis' er eigenlijk nog maar pas: „Den grondsteen van dit Huis lag Isabella's hand/'t Herbouwd Vierhuis wagt van God den milden zegen/In 't kweeken van het vee, en 't bloeijen van het land/Hierin is 's Landsman's steun en 's Landheer's heil gelegen/Den 26e Maij 1758". Daarna volgt nog „Herbouwd 1890" ter aanvulling, waarmee meteen het jaar is genoemd waarin de boerderij van de schildering werd vervangen door de huidige mooie stelpboerderij. De geciteerde tekst vormt de inscriptie op een gevelsteen in de zuidgevel van die stelp.

Overigens was ook de boerderij waar 'Isabella' een handje aan hielp en de deurwaarder Elsinga en de vrouwen van Gerrit Alefs en Pytter Jurryts de gezamenlijke opdrachtgevers van waren, niet de eerste bebouwing op deze plek. De vroegste vermelding van een gebouw - over de functies bestaat geen zekerheid - is in een consentbrief uit 1437 en wel onder de naam „Fyorhustera gued".

Zelfs ondanks de relatieve 'onscherpte' van Du Pons schildering is goed te zien dat 'Vierhuis' uit 1758 bijzondere elementen had, bijvoorbeeld een hoog opgaande, gemetselde dakkajuit met zijlichten en een bekronend kuifstuk, die zo op het eerste gezicht veel weg heeft van de in Lodewijk XV-vormen opgetrokken kajuit op Zuidergrachts-wal 14 in Leeuwarden. Het voorterrein was gescheiden van het jaagpad door een smeedijzeren hek; links vooraan bevindt zich de ingang van twee vierkante penanten met een draaihek ertussen. De situatie anno 1996 refereert zonder twijfel aan de oude en de bestaande gemetselde boogbrug waar men de 'gracht' oversteekt, heeft beslist een redelijke ouderdom.

Er bestaat nog een tweede afbeelding van het oude 'Vierhuis', een schilderij van Jacob Bonga uit 1843. Hierop is hetzelfde voorhuis te zien als op de schildering van Du Pon. De vensters zijn echter gemoderniseerd tot zes- en achtruiters en in plaats van een kuif heeft de kajuit een bekroning van een segmentvormig tympaan gekregen.

Valt te betreuren dat het oude 'Vierhuis' is verdwenen, de neo-renaïssancistische stelpboerderij die er laat in de negentiende eeuw in opdracht van Jan Keimpes Terpstra en Minke Schaafsma voor in de plaats kwam is ook niet onaardig. De voorgevel heeft een licht risalerende middenpartij die wordt bekroond door een mooie kajuit met een attiek, voorzien van hoekobelisken, en met wangen, pilasters, een doorbroken fronton en een zinken pinakel. De woningentree is opgenomen in het middenelement en rechts daarvan lag oorspronkelijk de molkenkelder met een insteek. Het met blauw geglazuurde, gegolfde Friese pannen belegde schilddak wordt bekroond door uileborden in zwanehalsvorm. Het woongedeelte kent nog verschillende originele interieurelementen zoals paneeldeuren, beddenschotten en een schoorsteenmantel.

Leeuwarder Bos, grafheuvel

Het is misschien voor sommige liefhebbers van het vlakke Friese landschap nog altijd wennen, het omhoogschieten van een fors bos waar van oudsher nooit iets anders heeft gelegen dan weiland op vette knipklei. Om niet te spreken over de huizenbewoners aan de Vierhuister-weg die hun weidse uitzicht binnen een paar jaar tijd zien veranderen in een uitzicht op een boszoom. Met de aanleg van het zogeheten Leeuwarder Bos is begonnen in het voorjaar van 1992.

Nu wordt dat Leeuwarder Bos weliswaar een echt bos, er zijn toch ook een aantal fraaie waterpartijen tussen de boompartijen gegraven en voorts is een heuvel als uitzichtpunt opgeworpen, die tegelijk dient als een eigentijdse grafheuvel voor tientallen zerken uit de Westerkerk in Leeuwarden. Deze zerken kwamen te voorschijn in 1991 bij het verwijderen van een houten vloer. Dit gebeurde ter voorbereiding op de restauratie van de oorspronkelijk middeleeuwse kloosterkapel aan de Bagijnestraat, die later langdurig voor de hervormde dienst is gebruikt. Het zijn de achttiende- en negentiende-eeuwse zerken van veelal bekende en voorname Leeuwarders en Leeuwarder families. Na veel discussie heeft de gemeente Leeuwarden besloten om de zerken niet onder een nieuwe betonnen kerktheatervloer te laten verdwijnen, maar ze voor iedereen zichtbaar een nieuwe laatste rustplaats te geven bovenop een speciaal daartoe ontworpen heuvel in het bos.

Vierhuisterweg 72 (Taniaburg)

De ongemeen fraai gelegen boerderij Taniaburg, bij de Leeuwarders beter bekend als de boerderij van Sijbrandy, staat op historische grond. Het is het terrein van een verdwenen adellijke state. De in 1450 genoemde schepen en olderman Hincka Taingha te „Lyowert" is wellicht de naamgever geweest van die state. In 1511 komt in een archiefstuk de aanduiding „Taynga Buyeren" voor. Een volgende vermelding is te vinden in de Aanbreng van Leeuwarderadeel van 1540, waaruit blijkt dat „de edele state Taniaburg" op dat moment in bezit was van de Camstra's. „Renyck Campstra" bracht 60 pondematen land aan en uit een reconstructie is gebleken dat het hier de plaats Taniaburg betrof. De atlas van Eekhoff (1849-1859) laat bij Taniaburg twee terpen zien. Op de ene terp nu heeft de state gestaan, op de andere ten noorden ervan een bijbehorende boerderij. Wanneer de state werd afgebroken is onbekend, maar het moet in elk geval zijn geweest voordat de eerste kadastrale kaart in 1829 werd getekend. Hierop komt het gebouw namelijk al niet meer voor. De terpen zijn overigens grotendeels afgegraven voor de verkoop van de vruchtbare terpgrond.

In het begin van de negentiende eeuw was veel land van de Taniaburg in bezit van de rijke familie Cats. De oude boerderij werd in 1839 gesloopt in opdracht van erfgenaam Pieter Heringa Cats (1823-1880). Op 16 juli 1839, 16 jaar oud, legde hij vervolgens eigenhandig de eerste steen voor de opvolger, de huidige kop-hals-rompboerderij, die op de terpf flank terecht kwam. Een stichtingssteen in de voorgevel van het huis getuigt nog immer van deze bescheiden bouwkundige daad. Voorts staan op de gevelsteen de namen vermeld van de toenmalige huurder, K.M. Sinnema, en de timmerman die de nieuwbouw voor zijn rekening nam, J.J. van Dyk.

Qua opzet is Taniaburg een tamelijk traditionele 'kop-hals-romp' met een zijdelings vooraan in de schuur uitgebouwde molkenkelder. Zeldzaam voor Friesland was wel de kelderdeur met speciaal daarin een luik dat in combinatie met de luiken van de kelderramen geopend kon worden om een tochtstroom voor de koeling te bevorderen.

Seeckere voortrefflijke huijsinghen

Voornaam wonen in Leeuwarden

Open Monumenten in Leeuwarden 1997

Woord vooraf

De letterkundige en architectuurcriticus Rein Bleistra schreef eens: "Leeuwarden is een van de fraaiste, maar ook in verhouding tot haar schoonheid een van onze minder bekende steden". Als voorzitter van de Stichting Aed Levwerd ben ik verheugd dat de elfde landelijke opening van de Open Monumentendag plaatsheeft in de eerste van de Friese elf steden. Graag willen wij aan inwoners en gasten laten zien dat Leeuwarden een van de fraaiste en qua stedenbouwkundige structuur een van de gaafste Nederlandse steden is.

In de toelichting op de aanwijzing van Leeuwarden tot beschermd stadsgezicht in 1983 staat onder meer: "Ruimtelijk structureel wordt de Leeuwarder binnenstad bepaald door een volledig stelsel van singels, met daarbinnen een aantal grachten en terpen (-). Ondanks een aantal dempingen en enkele bouwkundige verstoringen kan gesproken worden van een in cultuur-historisch opzicht zeer belangwekkend stadsgebied". Leeuwarden telt op het ogenblik 440 rijksmonumenten en is daarmee de vijftiende monumentengemeente van Nederland. Over die monumenten verschijnt nu al weer het elfde Open Monumentendagboekje. Het bestuur van Aed Levwerd is trots op de serie. In de verschenen deeltjes staat een schat aan informatie over het monumentale erfgoed van de stad.

Voor de elfde Open Monumentendag in Leeuwarden met daaraan voorafgaand de landelijke opening, is gekozen voor het thema voornaam wonen onder de titel 'Seeckere voortrefflijke huijsinghen'. Leeuwarden is nog altijd een beetje voorname, deftige stad. Dit vooral door de invloed van de stadhouderlijke familie die hier van 1588 tot 1765 woonde en door de Friese adel die in de stad haar voorname woningen had. Zeventien voorname panden worden dit jaar opengesteld. Dat de Open Monumentendag in Leeuwarden steeds weer zo'n groot succes is, is vooral te danken aan de eigenaren, beheerders en bewoners van de monumentale panden. Steeds worden zij bereid gevonden hun deuren voor de duizenden bezoekers open te stellen. Ook zonder onze tientallen vrijwilligers zou het niet lukken er iedere keer zo'n geslaagd evenement van te maken.

De uitgave van het elfde Open Monumentendagboekje is door een aantal subsidiënten mogelijk gemaakt. De N.V. Stadsherstel te Leeuwarden steunt ons elk jaar en ook nu weer in belangrijke mate. Veel onderzoeks- en ondersteunend werk werd verricht op het Leeuwarder Gemeentearchief. Allen hiervoor onze dank.

Tot slot spreek ik de wens uit dat de elfde Open Monumentendag in Leeuwarden opnieuw een succes wordt.

Hendrik ten Hoeve,
voorzitter Stichting Aed Levwerd.

Voornaam wonen in Leeuwarden.

Tocht door tijd en stad

Deze inleiding bestaat uit twee delen. In het eerste deel wordt geschetst welke elites door de eeuwen heen in Leeuwarden op politiek, sociaal en economisch gebied de toon hebben aangegeven, waarop hun macht was gebaseerd en welke architectonische sporen zij in de stad hebben achtergelaten. Daarbij is niet alleen gekeken naar de voorname huizen die zij ooit bewoonden maar wordt ook aandacht geschonken aan openbare gebouwen, die evenzeer bedoeld waren om de grootsheid van de bevoorrechte stand tot uitdrukking te brengen. Het tweede deel bevat een beschrijving van de wandelroute langs de woningen die op deze elfde Open Monumentendag van de gemeente Leeuwarden voor het publiek zijn opengesteld. Tevens zal dan stilgestaan worden bij tal van andere bezienswaardigheden.

Tocht door de tijd

Terpentijd

In het reliëf van de Grote Kerkstraat, waar we onze wandeling beginnen, ligt de oudste geschiedenis van Leeuwarden geplaveid. Ooit had hier de zee vrij spel, zeker in het laagst gelegen gedeelte van wat toen nog geen straat was maar hooguit een onverhard pad dat twee terpen met elkaar verbond, voerend over de kam van een tussenliggende kwelderrug. We spreken dan over de vroege middeleeuwen, toen men van dijken nog niet wist en de "villa Lintarwde" (achtste eeuw) niet meer was dan een van de vele nederzettingen langs de kust van de Middellzee. Door deze smalle zeearm, die eens het Friese kwelderlandschap tot aan Bolsward toe doorkliefde, vocht het zilte nat zich tweemaal daags een weg naar binnen en wanneer het stormde of springtij was, boden alleen de terpen een veilig heenkomen. Deze oplossing volstond niet langer omstreeks het jaar 1000 toen de zeespiegel eeuwenlang gestaag steeg. Overal langs de kust werden daarom dijken opgeworpen, waarvan enkele dijkvakken nog steeds door de Leeuwarder binnenstad lopen.

Middeleeuwen

Tezelfdertijd ook nam het belang van Leeuwarden voortdurend toe: in de elfde eeuw werden te "Liunvert" al munten geslagen, in 1149 wordt de kerk van "Lienward" (de Sint Vitus van Oldehove) vermeld en in 1286 wordt "Lewart" onder de Hanzesteden genoemd. Inmiddels was de Middellzee zover opgeslibd, verland en bedijkt, dat rond 1300 Leeuwarden niet langer aan zee lag maar een landstadje was geworden, dat zich overigens beperkte tot de dubbelterp Nijehove, een centrum van nering en nijverheid. Eerst in de periode 1426-1435 werd het verenigd met het westelijk gelegen, meer agrarische Oldehove en het aan de noordoostkant ontstane Hoek. Het gebied dat door de nieuwe, in 1494 gereedgekomen stadsgracht werd ingesloten, viel ruwweg samen met het tegenwoordige centrum. Dan staan we op de drempel van de moderne tijd, die in Friesland bij 1498 ligt, toen de Saksische hertogen hier de landsheerlijkheid vestigden en een centraal gezag inrichtten. Volgend jaar is dat vijfhonderd jaar geleden en zal de tenondergang van de laat-middeleeuwse Friese Vrijheid met gemengde gevoelens worden herdacht. Hoewel de gevolgen voor

Friesland destijds minder ingrijpend waren dan vroegere geschiedschrijvers ons willen doen geloven, kunnen de consequenties voor Leeuwarden niet genoeg benadrukt worden: weldra werd het hoofdstad (1504). De Saksische hertogen verkochten hun aanspraken in 1515 aan de latere keizer Karel V en sindsdien vormde Friesland een verre uithoek van het Spaans-Bourgondische wereldrijk.

Register van de Aanbreng (1511)

Van het laat-middeleeuwse Leeuwarden kunnen we ons een betrouwbaar beeld vormen dankzij het Register van de Aanbreng, dat in 1511 op last van de Saksische hertogen ten behoeve van een grondbelasting werd opgemaakt. In dit kadaster *avant la lettre* is de laat-middeleeuwse situatie als het ware gefossiliseerd, zodat bijvoorbeeld eigendomsverhoudingen gereconstrueerd kunnen worden. Zo blijkt dat van de woonerven in Leeuwarden toen ruim een derde in bezit van de kerk en geestelijkheid was en een even zo groot deel toebehoorde aan adellijke geslachten als de Burmania's, de Cammingha's en de Minnema's, stuk voor stuk lokale potentaten, gewoonlijk hoofdelingen of heerschappen genoemd. Hoewel het huis zelf, zeg maar de opstal, veelal wel eigendom van de bewoners was, stonden ze door de erfpacht niettemin in een afhankelijke relatie tot de grondheer, die bijvoorbeeld die pacht willekeurig kon verhogen. Slechts vijf procent van alle burgers woonde op eigen grond. De rijksten onder hen, zoals het patriciërsgezicht Auckama, konden eveneens veel woonsteden in handen hebben, zij het minder dan de adel. Het laat zich raden dat in het maatschappelijke krachtenveld de adel en geestelijkheid en in mindere mate het patriciaat de lakens uitdeelden.

Kerken, kloosters en stinsen

Het silhouet van het laat-middeleeuwse Leeuwarden, dat zo'n vierduizend inwoners telde, werd dan ook beheerst door kerken, kloosters en stinsen, bomen en rieten daken daargelaten. Geen van de drie middeleeuwse parochiekerken heeft de tand des tijds doorstaan. Een zware storm werd de Sint Vitus van Oldehove in 1576 noodlottig en twintig jaar later werd besloten de ruïne te slechten, hoewel een deel van de muren tot 1706 bleef staan. De Oldehove zelf, de scheve, onvoltooide kerktoeren, die momenteel wordt gerestaureerd, dateert van 1529. De Lieve Vrouwekerk van Nijehove werd in 1785 afgebroken en van de Sint Catharinakerk van Hoek resteren sinds 1834 weinig meer dan enkele forse muurdelen, opgenomen in een huidig pand aan de Voorstreek. Van de vier kloosters die Leeuwarden ooit telde, zijn evenwel nog drie kerkgebouwen overgebleven: de Grote of Jacobijnerkerk, de Westerkerk (het tegenwoordige theater Romein) en de Waalse kerk. De stinsen, een samentrekking van steenhuizen, waren aanvankelijk niet meer dan versterkte woontorens van de hoofdelingen. In de eerste helft van de zestiende eeuw, toen ze hun defensieve functie hadden verloren, werden ze tot comfortabeler woonhuizen verbouwd. In menig monumentaal pand, niet alleen onder het maaiveld, zijn nog restanten van de laat-middeleeuwse stinsen aan te treffen.

Regenten

Zoals gezegd werd Leeuwarden begin zestiende eeuw hoofdstad van een soeverein gewest en dus ook de residentie van het gewestelijk bestuur en de hoge rechtspraak. Sindsdien pronkten niet alleen de plaatselijke hoofdelingen en het patriciaat met hun kapitale panden, maar hadden ook de gewestelijke politici en ambtsdragers hun domicilie of een *pied-à-terre* in de stad, waar tegelijkertijd imposante

overheidsgebouwen verrezen zoals in 1571 de Kanselarij (het tegenwoordige Fries Museum).

In de zestiende eeuw nam de rol van de staat in het maatschappelijke leven exponentieel toe, zeker ten tijde van de Opstand (begin Tachtigjarige Oorlog), toen de Noordelijke Nederlanden zich losmaakten van het Spaans-Bourgondische wereldrijk en op basis van de Unie van Utrecht (1579) een onafhankelijke statenbond gingen vormen: de Republiek. Binnen het 'overheidsbedrijf' konden grote winsten gemaakt worden en de vele, vaak puissant rijke regenten hebben legio sporen in de stad nagelaten. Zo woonden er in 1749 blijkens de *Quotisatiekohieren* van de 70 rijkste inwoners van Friesland maar liefst 24 permanent in Leeuwarden, terwijl niet minder dan 28 hier een tweede woning bezaten, die voornamelijk 's winters werd betrokken. Onder de laatstgenoemden treffen we veel grietmannen aan, die op het platteland de politieke macht hadden gemonopoliseerd, steevast naar de Staten van Friesland werden afgevaardigd en zitting in diverse overheidscolleges hadden. De Grote Kerkstraat, de Weerd en de Tweebaksmarkt waren toentertijd geliefkoosde woonlocaties. Ter vergelijking de situatie van 1511, toen van de 68 rijksten er vier hoofdelingen (die overigens tot de top dertien behoorden) en vier burgers in Leeuwarden woonden. Wat de status van hoofdstad al niet vermag!

Van het begin van de vijftiende eeuw naar het midden van de achttiende eeuw is natuurlijk een grote stap, maar helaas hebben we voor de tussenliggende periode geen vergelijkbaar kwantitatief bronnenmateriaal tot onze beschikking. Alleen het schoorsteenregister van 1606 leert ons dat Leeuwarden toen minstens elfduizend inwoners telde, onder wie menig gewestelijk regent en grietman. In de tweede helft van de Gouden Eeuw en de gehele achttiende eeuw schommelde het inwonertal rond de vijftienduizend. De komst van de Fransen in 1795 leidde de val van de regenten in. Nederland werd een eenheidsstaat en Leeuwarden degradeerde tot provinciehoofdstad.

De stadhouder

De centrale figuur in het politieke bedrijf van het *ancien régime* was evenwel de stadhouder, een relict uit de landsheerlijke tijd. Hoewel hij in dienst van de Staten was, bestuurde hij het land als een constitutioneel vorst, had hij in Leeuwarden zijn eigen hof en voerde hij een dienovereenkomstige hofhouding. Dankzij de onlangs uitgegeven dagboeken van Willem Frederik (1613-1664) kunnen we ons een goed beeld vormen van zijn schier onbepaalde macht en de grote culturele invloed die van het stadhouderlijk hof uitging. Na de dood van Willem van Oranje (1584) had Friesland altijd zijn eigen stadhouders, de Friese Nassau's, van wie Willem Carel Hendrik Friso (1711-1751) als Willem IV in 1747 tevens stadhouder van de andere gewesten werd, nu 250 jaar geleden. Tijdens het Nassau-festival dit voorjaar werd met activiteiten te Leeuwarden, Heerenveen en op Ameland uitvoerig bij deze gebeurtenis stilgestaan.

Het vertrek van Willem IV, met tal van aanzienlijken in z'n gevolg, betekende een gevoelige aderlating voor het culturele leven van de Friese hoofdstad, al genoot 'Marijke-Muoi' (1688-1765), de moeder van Willem IV, nog jarenlang bijzondere populariteit en voerde zij tot haar overlijden een hoge staat op het Prinsessehof. Maar vanaf 1765 was het definitief gedaan met Leeuwarden als hofstad.

Burgertrots

In de loop van de zestiende eeuw verloor de adel zijn leidende rol binnen de stedelijke politiek en ging de macht over op het patriciaat, dat bovendien na de Reformatie van 1580 nauwelijks nog concurrentie van de zijde van de kerk had te duchten. Hoewel er geen duidelijke scheiding tussen de gewestelijke en de stedelijke elites valt te trekken, komen we in 1749 onder de rijkste Friezen ook burgers van Leeuwarden tegen, die ontegenzeggelijk binnen het stadsbestuur carrière hadden gemaakt of die hun kapitalen in handel en nijverheid hadden verdiend. Zowel op individueel als op collectief niveau hebben zij mede het stadsbeeld bepaald, al konden zij niet wedijveren met de gewestelijke elites. Naast de eigen luisterrijke burgerhuizen verrezen stedelijke monumenten van burgertrots, zoals de Waag (1598) en het Stadhuis (1715). Vermeldenswaard zou eveneens de Nieuwetoren (ca. 1540) zijn geweest, ware het niet dat deze eind vorige eeuw werd afgebroken en sindsdien een droefgeestig pleintje zijn grondvesten siert. De visitekaartjes bij uitstap van de stad hebben evenmin de tand des tijds doorstaan: de grote en kleinere poortgebouwen die al het verkeer van en naar de stad, zowel te land als te water, op zijn weg vond. Ten tijde van de Tachtigjarige Oorlog waren de verdedigingswerken van de stad almaar versterkt en op de hoge wallen en dwingers verrezen weldra de eerste molens, blikvangers van een vroeg-industriële samenleving, die evenmin de *skyline* nog langer bepalen.

De negentiende eeuw

Na de Franse tijd was aanvankelijk de Reactie troef en werden de regenten goeddeels in hun vroegere posities hersteld. De grondwetsherziening van Thorbecke (1848) liet de balans echter opnieuw in het voordeel van de gezeten burgerij doorslaan, die met de Gemeentewet (1851) volop kansen kreeg om binnen het lokale bestuur actief te worden. Mede dankzij de inspanningen van deze liberalen werd Leeuwarden in de tweede helft van de negentiende eeuw op tal van terreinen gemoderniseerd en in de vaart der volkeren opgestoten, al hanteerde men soms in naam van de vooruitgang - zeker in onze ogen - de slopershamer al te lichtzinnig. Zo werd Leeuwarden als een der eerste steden van Nederland ontmanteld en werden de stadspoorten en vestingwallen geslecht. Op een deel van de vrijgekomen gronden werd een bijzonder fraai park aangelegd, waarvan de drukbezochte Prinsentuin nog altijd het middelpunt vormt. Even beeldbepalend is de demping van een aantal binnengrachten geweest, zoals de Eewal (1884) en Tweebaksmarkt (1894), heden ten dage net zo zeer betreurd als destijds toegejuicht, opgelucht als men was van de stank bevrijd te zijn. Met de demping werd ook riolering aangelegd en rond 1915 was het grootste gedeelte van de stad niet alleen voorzien van een geregelde vuilafvoer en stadsreiniging, maar eveneens aangesloten op een gas-, electriciteits- en waterleidingnet.

Stadsuitleggen

De ontmanteling werd spoedig gevolgd door de eerste stadsuitleggen, waarvan die van het Stationskwartier in de jaren-1860 en -1870 onze bijzondere aandacht verdient, omdat toen ook een gedeelte van de zuidelijke stadsgracht werd rechtgetrokken en aldus de Willemskaden tot stand werden gebracht, die weldra met statige herenhuizen werden bebouwd. Haaks op de Willemskaden werd de Sophialaan aangelegd. Een stoutmoedige verwijzing naar het ongelukkige huwelijk van koning Willem III en Sophia, die in hun privéleven al even haaks op elkaar stonden?

Hoewel de eerste huizen aan de Oostergrachtswal en de Zuider-grachtswal uit de achttiende eeuw dateren, kregen ook deze straten en het Zuiderplein nog voor het einde van de negentiende eeuw een gevelwand, voor het merendeel bestaande uit woningen voor de gegoede stand. Deze gesloten gevelwand werd in 1895 weer doorbroken door het aanleg van het Nieuwe Kanaal, de aanleiding tot de uitlegging naar het oosten, zoals de komst van de trein ten grondslag lag aan de uitbreiding naar het zuiden. De bebouwing langs de Schrans, de zuidelijke toegangsweg tot Leeuwarden, is daarentegen van veel oudere datum. Ooit was deze straat een uitbuurt van het dorp Huizum, overheerste het agrarische karakter en hadden kapitaalachtige boeren hier hun rentenierswoningen.

Bestuurlijke modernisering

Hoewel het bevolkingscijfer in de negentiende eeuw voortdurend toenam, van ruim twintigduizend in 1830 tot dertigduizend in 1890, hield Leeuwarden geen gelijke tred met de ontwikkelingen elders in het land en daalde het voortdurend op de ranglijst van grote steden. Als centrum van agro-industrie had het bovendien bijzonder te lijden van de agrarische crisis in het laatste kwart van de negentiende eeuw.

Ook de elites hadden grote belangen in de landbouw, want menig boerderij was hun eigendom. Halverwege de negentiende eeuw viel de economische elite in grote lijnen nog samen met de sociale en politieke elite. Wel waren er drie groepen te onderscheiden: de adel, het oude patriciaat en nieuwkomers. De eerste twee groepen onderhielden nauwe onderlinge contacten, vormden een duidelijk vrijgestelde klasse of waren bij bestuur en rechtspraak (in het bijzonder het gerechtshof) betrokken. In de tweede helft van de negentiende eeuw trok een groot deel van hen uit Friesland weg, een ander deel wist zijn economische kracht en sociale prestige weliswaar te handhaven maar kwam politiek op een zijspoor te staan. De nieuwkomers, die zich voornamelijk met financiële dienstverlening bezighielden of belangen in het bedrijfsleven hadden, werden politiek steeds actiever maar verkregen in de regel geen hoge sociale status.

Twintigste eeuw

Door de aanhoudende democratisering van de samenleving wisten lagere sociale groepen zich politiek te emanciperen en konden zodoende hun plaats binnen de bestuurlijke bovenlaag opeisen. Gevolg van dit proces van bestuurlijke modernisering was dat de eens zo homogene elite in toenemende mate uiteenviel in de elites en dat rijkdom niet langer hand in hand ging met sociaal aanzien en politieke invloed. De overgang van een post-standenmaatschappij naar een massasamenleving vond in de twintigste eeuw haar voltooiing. Sindsdien werd de almaar toegenomen rijkdom onder steeds bredere lagen van de bevolking verdeeld en hebben de vroegere elites hun eens zo exclusieve positie verloren. Want wie per slot van rekening met de ogen van een laat-middeleeuwse stinsheer naar het tegenwoordige huizenbestand kijkt, zal zich wellicht afvragen wie er tegenwoordig eigenlijk niet voornaam woont.

Tocht door de stad

Grote Kerkstraat e.o.

Het Gemeentearchief in de Grote Kerkstraat is vertrekpunt van de route. Via de tuin gaan we naar de Doelestraat, genoemd naar de Doelen, die zich ooit in het verlengde van deze straat bevonden, waar toen milities zich in de wapenen oefenden. Afgezien van het hoekpand aan de Grote Kerkstraat maakt de gehele oostzijde van de Doelestraat tegenwoordig deel uit van het complex van de *Fryske Akademy*. Deze wetenschappelijke instelling verricht onderzoek naar de Friese taal en cultuur in de breedste zin van het woord. Het Coulonhuis op nummer 8, voorzien van een dubbele trapstoep met hek, is niet alleen het eerste pand dat door de *Fryske Akademy* werd betrokken, maar tevens het eerste monument dat bezichtigd kan worden **(1)**.

Na dit pand te hebben verlaten, lopen we de Doelestraat uit om linksaf de Groeneweg in te slaan, onder de kastanjeboom door van de naastgelegen achtertuin van het Princessehof. Schuin voor ons aan de overkant zien we achtereenvolgens de studio's van *Omrop Fryslân* en de rijzige gebouwen van het *Ryksargyf* en de Provinciale Bibliotheek. Bij de eerstvolgende zijstraat, het Heer Ivostraatje, gaan we links en hebben we het volledige zicht op het Oldehoofsterkerkhof met centraal de Oldehove en links daarvan in de kleuren oker, paars en onbestemd bruin het nieuwe stadskantoor. Het straatje zelf is vernoemd naar heer Ivo Johannes, de zestiende-eeuwse pastoor en deken, die in het zandsteenkleurige hoekpand woonde, het Heer Ivohuis waar sinds enige jaren een brasserie wordt uitgebaat. Hier gaan we links en bevinden we ons opnieuw in de Grote Kerkstraat.

Het monumentale karakter van deze straat kan op velerlei wijzen geïllustreerd worden. Zoals gezegd herinnert haar glooiende beloop aan de terpentijd en wordt het laat-middeleeuwse element vertegenwoordigd door een aantal stinsen, waarvan de Papingastins (of wellicht beter de Liauckamastins) deel uitmaakt van het Princessehof, het eerstvolgende opengestelde monument **(2)**. Dit museum, een complex van uiteenlopende bouwwerken dat een unieke collectie keramiek herbergt, grenst direct aan het Heer Ivohuis. Aan de andere zijde bevinden zich de stadhoudelijke rijkschool en stallen, heden ten dage in gebruik als gymnastieklokaal, en een fraai gebeeldhouwd poortje in barokstijl uit 1680. Tegenover de Doelestraat op nummer 20 bevindt zich het derde pand dat bezichtigd kan worden: Jongbloed **(3)**.

Het Grietmanshuis recht tegenover het Gemeentearchief op de hoek met de Bollemanssteeg is louter en alleen op grond van zijn naam al te beschouwen als een typerend voorbeeld van de residenties van de gewestelijke elites die in de zeventiende en achttiende eeuw de touwtjes in handen hadden. De gevelsteen uit 1992 boven de ingang van de Hofwijck, direct naast het Grietmanshuis, laat een voorstelling zien van de Holdingastins die hier vroeger stond en waar in de eerste helft van de achttiende eeuw 's Lands munt gevestigd was. Evenals het oostelijk gelegen Sint Anthony Gasthuis was ook de Hofwijck vroeger een gasthuis, maar beide zijn inmiddels verbouwd tot huurwoningen. De tussenliggende Sint Anthonystraat was ooit een stadsgracht en vormde de grens tussen Oldehove en Nijehove.

Tegenover deze straat bevindt zich het Bestuurshuis van het Sint Anthony Gasthuis, de oudste liefdadigheidsinstelling van Leeuwarden, die reeds in 1425 wordt vermeld.

Op de gevelsteen van Grote Kerkstraat 43 zien we een stins in zijn originele, laat-middeleeuwse vorm, toen zij primair een defensieve functie had, terwijl de eerder genoemde afbeelding van de Holdingastins een impressie geeft van het wooncomfort dat vanaf de zestiende eeuw de boventoon ging voeren. De gevelsteen met het onderschrift "Aed Levwerd" werd tot logo verheven van de gelijknamige stichting die nu al jaren in Leeuwarden de Open Monumenten-dag organiseert. Het jaartal 1171 is zeker fout en dient vermoedelijk als 1571 gelezen te worden.

In het huis op de hoek met de volgende zijstraat woonde ooit Margaretha Zelle (1876-1917), de Leeuwarder lichtekooi die als Mata Hari rond 1900 het bloed van de Parijse *beau monde* sneller deed stromen en als spionne voor Duitsland voor een Frans executiepeloton het leven liet. Heden ten dage is hier het *Frysk Letterkundich Museum en Dokumintaasjesintrum* (FLMD) gevestigd, dat niet alleen vandaag vrij toegankelijk is (4).

Dan zijn we aangekomen op het hoogste punt van Leeuwarden, de hoek van de Grote Kerkstraat met de Kleine Hoogstraat, 5,27 m boven N.A.P. Kenners van de Leeuwarder binnenstad en zij die minder goed ter been zijn kunnen nu de route verkorten door binnendoor naar de Eewal af te slaan, anderen worden met ons uitgenodigd de Grote Kerkstraat verder uit te lopen. De eerstvolgende gevelwand aan de zuidzijde maakte vroeger in zijn geheel deel uit van het Sint Catharinaklooster, dat in 1507 door een Leeuwarder burgerdochter werd gesticht. De in het oog springende kloosterkerk werd in 1659 als Waalse kerk ingericht. Vervolgens komen we aan dezelfde zijde het oudste woonhuis van de stad tegen, 'Keimpemastins' of Pastoorshuis, vanaf de vroege vijftiende eeuw de pastorie van de in 1785 afgebroken Lieve Vrouwekerk van Nijehove, die aan de overkant van de straat stond, waar rond 1900 het voormalige Sint Elisabethklooster verrees. Recht voor ons zien we nu de Grote of Jacobijnerkerk, de prachtig gerestaureerde kloosterkerk met elementen uit de dertiende eeuw, die na de Reformatie van 1580 door de nieuwlichters in gebruik werd genomen. In het koor werd voor de stadhoudelijke familie een grafkelder ingericht, die het gelijkmakend geweld van de Bataafse revolutie in 1795 niet kon weerstaan. De koperen oranjeboom boven de toegangspoort herinnert evenwel nog steeds aan het eens zo bevoorrechte verleden van de Friese Nassau's.

Op het Jacobijnerkerkhof aangekomen loont het de moeite eerst even links aan te houden en een blik te werpen op het Joodse monument en de vroegere Joodse school. Vandaar kunnen we zicht krijgen op de even markant laat-middeleeuwse als uit het lood hangende zijwand van de vroegere kosterij in de Bredeplaats. Terugkerend om de kerk bij het koor slaan we Bij de Put in, het taps toelopende pleintje, waar een eenvoudig metselwerk nog herinnert aan de openbare watervoorziening die tot in de negentiende eeuw hier dienst heeft gedaan. Rechts aanhoudend en vervolgens rechtdoor dalen we de Slotmakersstraat af om rechtsaf de Eewal op te lopen. Deze lommerrijke, in 1884 gedempte gracht kent zoveel historische panden dat de Open Monumentendag van 1991 bijna geheel aan deze straat gewijd was.

De Eewal gaat naadloos over in het Gouverneursplein, het Hofplein en het enigszins driehoekige Raadhuisplein met het Stadhuis en de Wilhelminaboom, de in 1898 geplante kroningslinde. Centraal op het Hofplein staat sinds 1906 het standbeeld van stadhouder Willem Lodewijk (1560-1620), door de Friezen "Us Heit" genoemd, die als eerste van de Friese Nassau's in het achter dat beeld gelegen Stadhouders Hof resideerde. In 1814 kocht koning Willem I het voorouderlijk erfgoed opnieuw aan. Koninklijk bezit, ("koninklijk paleis") bleef het tot 1971; na een misschien wat al te grondige verbouwing in 1880 had het onderdak geboden aan drie commissarissen der koning(in). Vanaf 1971 was het pand in eigendom en gebruik van de gemeente Leeuwarden, die het in 1995 overdroeg aan de *Stifting Monuminten yn Fryslân*. Er is een uitbaterij in gevestigd en sindsdien worden er mede cultureel-historische activiteiten georganiseerd.

Nieuwestad e.o.

In de punt van het Raadhuisplein recht tegenover het Stadhuis slaan we de Weerd in, waarvan de naam herinnert aan de terpentijd. Zij is etymologisch verwant aan ward en werd, aanduidingen voor door water omspoeld land, die we terugvinden in plaatsnamen als Bolsward, Rauwerd, Leeuwarden en Ferwerd. Vervolgens nemen we de eerste straat rechts, de Bagijnestraat, genoemd naar het laat-vijftiende-eeuwse kloostercomplex, waarvan de kapel nu als cultureel centrum in gebruik is, Theater Romein, dat we weldra ter rechterzijde van de straat in het verschiet krijgen. In de kelders van het daarnaast gelegen Binnenhuys, onze volgende pleisterplaats, bevinden zich eveneens laat-middeleeuwse restanten van het vroegere vrouwenklooster **(5)**.

Tegenover het Binnenhuys lopen we nu de Nieuwesteeg in, die met zijn Museumwinkel, andere oud-ambachtelijke activiteiten en horecagelegenheden met de dag een levendiger aanzien krijgt.

Dan stuiten we op de Nieuwestad, met de Grote Kerkstraat, Tweebaksmarkt en Eewal behorend tot de monumentaalste straten van Leeuwarden, waar we rechts gaan. Deze voor het rijverkeer afgesloten kant van de Nieuwestad was eens de begrenzing van de Middellzee en staat in de volksmond bekend als de 'stille' kant, in tegenstelling tot de 'drukke' overkant. Evenwel zijn op warme zomerdagen de rollen veelal omgekeerd, zeker wanneer na zessen vanaf de overvolle terrassen de 'drukke' kant wordt overschreeuwd. Waar vandaag de dag winkels en horecagelegenheden elkaar afwisselen, was het vooral in de vorige eeuw voornamelijk wonen. Als voorbeelden van deze wooncultuur hebben Beeling en Fire vandaag de deuren opengezet **(6 en 7)**.

Vervolgens lopen we door naar het recentelijk tot stadskantoor verbouwde Burmaniahuis **(8)**. Na bezichtiging steken we de tegenover dit huis gelegen pijp over en lopen de Nieuwestad langs de 'drukke' kant terug, waar we weldra het Struivingspoortje uit 1696 passeren, dat eens toegang tot een achtergelegen binnenhofje gaf. Verderop wijst een dubbele trapstoep op het enige huis aan de Nieuwestad dat zijn aanzien als herenhuis heeft bewaard, al heeft het zijn woonbestemming verloren: het Auck Petershuis **(9)**.

We steken de rijbaan over, passeren op de Langepijp het standbeeld van het Friese paard en staan oog in oog met het gebouw dat bijna drie eeuwen lang symbool stond voor het agrarische karakter van Friesland's economie, de Waag, tot 1880 het trefpunt van boter- en kaashandelaren. Voorbij de Waag blijven we het water volgen en lopen dan vanzelf het Naauw in.

Voorstreek/Tweebaksmarkt e.o.

Het Naauw uitlopend komen we op de Brol, de dubbele pijp die de driesprong van grachten overkluist. Grachten is evenwel niet het goede woord omdat de Ee, de Weaze en het Naauw van natuurlijke oorsprong en dus niet gegraven zijn. Het laatstgenoemde water was eens, vóór de bedijking van de Middellzee, een uitwateringssluis waardoor het overtollige water dat door de Ee, de Potmarge en het Vliet werd aangevoerd, op zee gelost kon worden. We vervolgen onze weg noordelijk langs het water in het verlengde van het Naauw en komen dan op de Kelders. Hier en op de Brol wordt 's zaterdags een weekmarkt gehouden, die van aanzienlijk bescheidener omvang is dan de traditionele vrijdagmarkt op het Wilhelminaplein. Tot in de tweede helft van de zestiende eeuw, toen veel economische en politieke functies naar respectievelijk Nieuwestad en Tweebaksmarkt verschoven, vormde de Brol met Grote Hoogstraat hét centrum van de stad. De Kelders is een straatnaam die we letterlijk moeten opvatten. In de vijftiende eeuw werd hier aan de steile terprand een hoge straat met een lage kade aangelegd, de Bierkade, met kelders die tot onder de aanliggende huizen doorliepen. Lange tijd hebben toen de bierdragers hier het straatbeeld bepaald, die op de Brol tot 1685 hun eigen wachthuis hadden. De Kelders gaan over in de Voorstreek, waarvan het pand op nummer 3 te bezichtigen valt **(10)**.

We lopen de Voorstreek verder af, slaan bij de eerstvolgende pijp rechtsaf de Koningsstraat in en zien weldra recht voor ons de onlangs schitterend gerestaureerde Kanselarij opdoemen, het gotische bouwwerk met renaissancistische invloeden dat in opdracht van Philips II in 1571 gereedkwam en onderdak bood aan het Hof van Friesland, destijds het hoogste bestuurlijke en rechtsprekende orgaan van Friesland. In de tijd van de Opstand verloor het zijn bestuurlijke macht aan het college van Gedeputeerde Staten, dat iets verder in de straat aan de Tweebaksmarkt zetelde, in het tegenwoordige *Provinsjehûs*. En wanneer wij ons bedenken dat in de zeventiende en achttiende eeuw naast de Kanselarij het Landschapshuis stond, vergaderplaats van de Staten van Friesland, kunnen we ons enigszins een voorstelling maken van het komen en gaan van raadsheren en regenten, die zich in koetsen en karossen lieten af- en aanrijden door de smalle straten aan weerszijden van wat toen een gracht was. Na de laatste restauratie is de Kanselarij de hoofdzetel van het Fries Museum geworden. Desalniettemin is ook de vroegere hoofdzetel, het Eysingahuis aan de overkant van de straat, dat overigens nog steeds onderdeel van het museum uitmaakt, de moeite van een bezoek alleszins waard **(11)**. De Tweebaksmarkt verder aflopend is het herenhuis met trapstoep en lijstgevel op nummer 36 onze volgende stop **(12)**.

Vervolgens passeren we het *Provinsjehûs* en zien we aan de overkant het terras van het Haersmahuys. Daaraan voorbijgaand slaan we linksaf de Nieuwe Oosterstraat in, welke promenade we helemaal uitlopen.

Buiten de grachten

We steken de brug over en gaan linksaf de Oostergrachtswal op, waar we de nummers 39 c.a. en 93 kunnen bezoeken **(13 en 14)**.

We keren op onze schreden terug, lopen rechtdoor en passeren via de in 1895 opgeleverde draaibrug het Nieuwe Kanaal, waar we rechtsaf de Zuidergrachtswal opgaan. Rechts van ons aan de overkant van het water symboliseert een weinig aantrekkelijk gebouwencomplex uit het laatste kwart van de negentiende eeuw de kwalijke kanten van het Nederlandse strafrecht. Eens stond hier, omgeven door een eigen gracht, het Blokhuis, dat de Saksische hertogen in 1500 bouwden om Leeuwarden de duimschroeven aan te draaien. Dankzij deze dwangburcht en vergelijkbare sterkten in Stavoren en Harlingen wist Caspar de Robles, stadhouder in Spaanse dienst, in 1572 alle aanvallen van de watergeuzen af te slaan. Met list en bedrog werd de sterkte in 1580 door de hervormingsgezinde burgerij van Leeuwarden veroverd en goeddeels ontmanteld.

Analoog aan de voorkeur van de plattelandselite om 's winters in de stad te wonen, ontvluchtten de rijke stedelingen 's zomers de bedompte stad. Zo bezat aan het einde van de zestiende eeuw de Leeuwarder burgemeester Rembartus Ulenburgh, de vader van Rembrandts Saskia, al een buitenhuis te Rijpskerk en is het Popta-slot te Marssum vernoemd naar de Leeuwarder advocaat die het eind zeventiende eeuw had aangekocht. Maar ook in de directe nabijheid van de stad verrezen zomerhuizen, toen na de vrede van Munster (1648) de noodzaak van een vrij schootsveld verviel. Zuidergrachts-wal 14 is een treffend voorbeeld van dergelijke buitens **(15)**.

De volhouders onder ons vervolgen de tocht langs het water, dat nu een bocht naar links maakt, oud restant van een vroegere dwinger. Vanaf het Zuiderplein zien we enigszins verscholen achter het groen de Beurs. Deze creatie van Thomas Romein nam in 1880 de taak van de Waag over en tegelijkertijd werden er ook granen en andere veldgewassen verhandeld. Nu heeft de Openbare Bibliotheek er zijn onderkomen. Ter hoogte van de brug houden we links aan en zien recht voor ons de spoorwegovergang, die naar de Schrans leidt. Vervolgens komen we op de Verlengde Schrans, waar deze tocht met het herenhuis op nummer 2 (een dokterswoning met aangebouwde praktijk en een koetshuis) en de imposante Van den Bergstate wordt afgesloten **(16 en 17)**.

Doelestraat 8 (Coulonhûs/Fryske Akademy)

Het begin en einde van bouwmeester Anthony Coulons verblijf in Leeuwarden zijn een paar jaar geleden op bijzondere wijze aan elkaar geknoopt. Tegen de tuingevel van het chique woonhuis dat hij om-streeks 1713 voor zichzelf liet bouwen aan de Doelestraat, vroeg in zijn carrière als architect voor welgestelde en aanzienlijke dames en heren, is toen de zerk herplaatst die na zijn verscheiden in 1753 over z'n graf in de Westerkerk werd gelegd. Beide, het huis en de grafzerk, zijn in hun redelijke gaafheid en decoratieve overdaad passende monumenten voor de man die, leerling van de vermaarde Daniël Marot, als "Bouwmeester van Syn Hoogheid de Heere Prins van Orangien en Nassauw" de Lodewijk XIV-stijl in Friesland heeft geïntroduceerd.

Het Coulonhuis is een deftig pand geworden, met een omlijste middeningang en daarvoor een dubbele trapstoep met hek. Boven het souterrain bevinden zich twee verdiepingen. De voorgevel wordt afgesloten door een forse geblokte kroonlijst. Daarboven verbinden zich twee dwarskappen met een zakgoot ertussen.

Met die kroonlijst is gevoelsmatig iets mis. Je zou aan dit gebouw een heel rijk versierd exemplaar verwachten, met verdiepte vakken en barok gesneden consoles zoals aan het door Coulon verbouwde Princessehof, in plaats van de bestaande lijst met de imposante neo-classicistische uitstraling. Helaas zijn er nog nimmer ontwerptekeningen van Doelestraat 8 opgedoken, die dat idee kunnen bevestigen. Wat het vermoeden versterkt dat de kroonlijst niet uit de vroege achttiende eeuw dateert, zijn de vensters - achtruiters en zesruiters - die evenals de fraaie entreepartij aan het begin van de negentiende eeuw zijn veranderd in empirestijl.

Het rijke interieur stamt voor een belangrijk deel nog uit de oorspronkelijke bouwtijd. In de gang bevindt zich een voorstelling in stuc van Aurora, de dageraad. De gevleugelde heer die door een putto wordt afgeweerd is de wijkende nacht. De vermoedelijke vervaardiger is de Zwitser Simon.

De salon recht tegenover de voordeur aan de achterzijde van het huis is een stijkkamer. Hierin bevinden zich een rijk gesneden schouw met boven de spiegel een schilderij met een grote bloemenvaas, ranken en aan weerszijden een bloot kinderfiguurtje (putto). Verder een fraai beschilderd plafond waarvan wordt aangenomen dat het nog origineel is, een sopraporte en op de wanden in Lodewijk XV-stijl beschilderd behangsel, afkomstig uit een patriciërshuis in Groningen.

De midden-zeventiende-eeuwse 'Spaanse stoelen' zijn afkomstig uit de gedeputeerdenzaal van het Provinciehuis. Ze zijn gesneden in Leeuwarden in 1649 en met leer bekleed. De schilderijen stellen Coulon, zijn vrouw en twee dochters voor.

Op de eerste verdieping ligt een viertal kamers, waarvan de belangrijkste: aan de voorzijde boven de ingang *Börkum*, rechtsachter *Jüüst* met een mooie schoorsteenpartij met een schilderstuk: een bloemstuk met een putto aan beide kanten, dat zich overigens tot 1938 als sopraporte in de burgemeesterskamer in het stadhuis bevond, en aan de achterzijde *Nördernäi* met een schoorsteenpartij waarin een schilderstuk met de mythologische voorstelling van Procris en Cephalus.

Souterrain en verdiepingen worden verbonden door een trap met rijk gesneden balusters. In de gang bevindt zich een poortje, afkomstig uit een huis naast de Waalse kerk. Meerdere interieuronderdelen zijn door notaris Nanne Ottema, die het Coulonhuis in 1938 liet restaureren, aangebracht. Hij was het ook die het Coulonhuis ter beschikking stelde aan de in 1938 opgerichte Fryske Akademy.

Grote Kerkstraat 9-11 (Princessehof/Nederlands Keramiekmuseum)

Museum het Princessehof heeft het geluk gehuisvest te zijn in een zo ongemeen boeiend complex van historische panden, dat alleen dit al de moeite van een museumbezoek waard maakt. Het brede middengebouw springt het meest in het oog, maar ook aan de andere panden is door hun uiteenlopende leeftijd,

architectonische opzet en uitdrukking en hun decoratieve detaillering zeer veel te beleven.

De rechtervleugel is een representant van de talrijke middeleeuwse steenhuizen die Leeuwarden ooit rijk was. De Grote Kerkstraat was al in de zestiende eeuw in trek als woonplaats voor de adel en het patriciaat van Friesland. Dit stadshuis (nummer 13), naar de vroegst bekende eigenaar Camminghahuis genoemd, werd opgetrokken omstreeks 1542. De in L-vorm geplaatste vleugels met een traptoren in de oksel zijn nog in het complex herkenbaar. Als bouwtype verscheen het na 1550 meer in de stad.

In de stins bevinden zich nog de oude kelder met gewelfconstructie en een laatgotische trap met een getorste spil met de doorsnede van een vierpas. Verder zijn in de zalen oude moer- en kinderbalken die op enkele oude kraagstenen rusten, te zien. Ook de kapconstructie is uniek vanwege het oorspronkelijke materiaal maar de volgorde van de balken is verstoord.

Eén van de meest illustere bewoners was Willem Lodewijk, de eerste stadhouder van het huis Nassau in Friesland. Veel later, in 1731, nam de weduwe van stadhouder Johan Willem Friso, Maria Louise van Hessen Kassel, het huis over van grietman Duco van Haren, samen met het gebouw aan de westzijde (nummer 11). Beide gebouwen liet zij met elkaar verbinden met de bedoeling om een stadspaleis te creëren.

Nadat Maria Louise haar bezit in westelijke richting met nog een pand wist uit te breiden (nummer 9), kreeg hofarchitect Anthony Coulon de opdracht om de drie panden tot een eenheid te smeden. Coulon ging daarbij uit van het principe van de Franse paleisbouw, met een naar achteren geschoven hoofdgebouw en twee vleugels aan een voorplein dat door een hek van de straat wordt gescheiden. Door de afstand van het middengebouw (nummer 11) tot de straat kon de monumentaliteit van de façade goed tot zijn recht komen.

Die façade was een helderrode pilastergevel, waarschijnlijk uit omstreeks 1660, van twee bouwlagen hoog en zeven traveeën breed, met prachtig zandstenen beeldhouwwerk. Vooral de versieringen boven de ramen zijn indrukwekkend door de afwisseling van verschillende motieven als tympanen, guirlandes en gevleugelde engelenkoppen. Coulon verhoogde deze gevel met een mezzanine of halfverdieping. Voorts liet de prinses het interieur verfraaien door stucplafonds en nieuwe schoorsteenpartijen.

Van de oude indeling rest nu alleen de eet- en muziekkamer als getuige van de hofcultuur van toen. Het goudleerbehang en de mooie portretten herinneren daaraan evenals het vele porselein. Hier bleek het mogelijk om te laten zien hoe porseleinen voorwerpen in het interieur werden toegepast. Voor het museum is dit een schitterende mogelijkheid om het porselein uit de eigen collectie in een kader te kunnen plaatsen.

Na het overlijden van de prinses in 1765 werden de verschillende panden weer apart bewoond. Bewoners met klinkende namen volgden elkaar in hoog tempo op, in het middengebouw onder meer de Hubers, het echtpaar Schwartzenberg en Hohenlansberg en burgemeester P. Lycklama à Nijeholt. Twee bewoners van het

middengebouw verdienen afzonderlijk vermelding. In het midden van de negentiende eeuw is het eigendom geweest van J.W. Quaestius, een enthousiaste verzamelaar van fossielen, mineralen en voorwerpen uit de oudheid, die hij onderbracht in de vertrekken op de eerste verdieping. Quaestius kon toen nog niet bevroeden dat zijn huis in de volgende eeuw een museum zou worden! De bekendste bewoner was stellig de graficus M.C. Escher, die er in 1898 het levenslicht zag.

In 1916 kocht de gemeente Leeuwarden het middelste huis aan om er de waardevolle collectie van notaris/verzamelaar Nanne Ottema onder te brengen. Met het oprichten van het zogenaamde Indisch Museum is in feite de basis gelegd voor het huidige keramiekmuseum het Princessehof. De eerste uitbreiding had plaats in 1958, toen de gemeente overging tot aankoop van het Camminghahuis om iets te doen aan het nijpende ruimtegebrek. Architect Andries Baart jr. zorgde voor de restauratie van de stins, waarbij hij de omstreeks 1830 afgebroken toren reconstrueerde. Dit element met de uivormige spits vormt thans een markant onderdeel van het complex. Vervolgens kon in 1963 het pand aan de westzijde aangekocht worden om er de bibliotheek en kantoorruimten onder te brengen. Hiermee kreeg het complex weer de achttiende-eeuwse omvang terug, toen Maria Louise het bewoonde. Tenslotte werd aan de oostzijde het voormalige woon- en pakhuis van wijnhandelaar H.H. Menalda, door de bekende Leeuwarder architect H.R. Stoett in 1875 gebouwd, overgenomen.

Het stadspaleis van de prinses biedt nu onderdak aan het keramiekmuseum het Princessehof. Het middengebouw is nog steeds het hoofdelement van het complex, met de museumingang. De deurpartij dateert overigens niet meer uit de zeventiende of achttiende maar uit de negentiende eeuw en is in onze eeuw voorzien van een rijk versierd bovenlicht met lantaarn. De sporen van een eeuwenlange bouwgeschiedenis vormen binnen een fraaie achtergrond voor de bijzondere collectie keramiek: van Aziatisch porselein tot modern aardewerk.

Grote Kerkstraat 18 (Drukkerij Jongbloed)

Er is in de loop der tijd heel wat omgerotzooid in en aan het patriciërshuis Grote Kerkstraat 18 en er is ook veel verdwenen. Wat resteert, mag niettemin gezien worden: een front van fijntjes uitgevoerd metselwerk met een wat curieuze, asymmetrisch geplaatste, entreepartij en bovenaan een imposante kroonlijst, en een salon-en-suite waar schouwen met stucornament, lambrizingen, schuifdeuren met een gezwenkte bovenlijst en aardig houtsnijwerk de plezierige kanten van een welgesteld leven in herinnering roepen.

Eeuwenoude woonhuizen die stijlzuiver én gaaf zijn, zijn een zeldzaamheid. Bijna ieder pand is wel eens (gedeeltelijk) over de kop gegaan en het is hier niet anders. Grote Kerkstraat 18 toont overwegend de stijlkenmerken van drie bouwfases. De late zeventiende eeuw is vertegenwoordigd door de zandstenen poort, in het interieur manifesteert zich de Lodewijk XV die hip was in het derde kwart van de achttiende eeuw, en de voorgevel lijkt nog een kwart eeuw jonger te zijn met een overgangsstijl van Lodewijk XVI naar Empire.

Weliswaar is de late zeventiende eeuw hier tastbaar aanwezig, dit betekent niet dat het huis daarmee zijn werkelijke ouderdom verraadt. In elk geval stond er in de

zestiende eeuw op deze plek in het Noord-Oldehoofster espel al een huis, zo weten we uit koopakten, en dit ligt voor de hand want we bevinden ons hier in één van de alleroudste delen van de stad. Er is ook ooit in het pand een bouwoffer gevonden in de vorm van een aardewerken pot van een zestiende-eeuws type. Overigens is de bewoningsgeschiedenis van het huis vanaf de zestiende eeuw al eens te boek gesteld en die laten we daarom nu rusten. Wie het wil nalezen kan dit doen in 'Vier eeuwen zes huizen' in *Jongbloed in dundruk* uit 1987.

Toegespitst op de fysieke sporen van 400 jaar bewoning, is de ontwikkeling van het huis in een notendop als volgt te schetsen. Tot het einde van de zeventiende eeuw stond hier een ongeveer half zo breed en diep huis met een grote tuin aan de westkant, die van de straat was afgescheiden door een muur met een poort. In 1683 - het jaartal is aangebracht op de poort - lieten de toenmalige eigenaars Tjalling Homme van Camstra en echtgenote Foockel van Burmania de tuinmuur slopen en het huis aan de straat uitbreiden; de nieuwe vleugel kreeg een gebeeldhouwde doorgang, ruim genoeg om koetsen door te laten, met hun familiewapens. Schoonzoon Arent van Haersolte (+ 1760) of kleindochter Fokel Helena van Burmania (= 1801) heeft een kleine eeuw later de bezem door het interieur gehaald; de Lodewijk XV-stijl of rococo, modieus tussen 1750 en 1775, spat af van de salon-en-suite links van de entree. Omstreeks 1800 was het exterieur weer aan de beurt en werd een geheel nieuwe voorgevel opgetrokken - hierop wijzen althans het metselwerk, de vormgeving en detaillering van de dakkajuit en de raamindeling. Dat zal dan gebeurd zijn door de huurder toentertijd, Tinco Martinus Lycklama à Nijeholt, die overigens zo aardig was om (delen van) de oude zandstenen poort te hergebruiken. De entreepartij kreeg extra accent door haar te plaatsen in een bescheiden risaliet met de dakkajuit ter bekroning, maar zo wordt tegelijk de asymmetrie van de gevel benadrukt.

Hoe het huis er sindsdien lange tijd heeft bijgestaan, laat een foto uit het begin van onze eeuw zien. Op de foto zijn rechts van de ingang nog twee souterrain-vensters te zien; die zijn verdwenen (en daarmee de diverse vloerniveaus in de ruimten erachter) bij een verbouwing in 1969/'70 en meteen zijn toen de ramen op de begane grond vergroot - een jammerlijke ingreep en een bedenkelijke historische falsificatie in de wetenschap dat het pand toen al op de monumentenlijst stond! Een nog grotere verarming van het aanzicht is het verwijderen geweest van de prachtige smeedijzeren hekwerken, die onmiskenbaar waren vervaardigd in de tweede helft van de achttiende eeuw. Wanneer dit is gebeurd is onduidelijk.

In het interieur is de achttiende eeuw vooral nog te ervaren in de salon-en-suite links naast de doorgang/hal. In beide ruimten staat een forse schouw in rococo-trant, met een gebeeldhouwde marmeren mantel en een gestucte boezem, voorzien van karakteristieke rocailles en sierlijke lijsten in S- en C-vormige curven. In de voorkamer kreeg de boezem bovendien een voorstelling in stuc van vier putti als kleine bacchanten: begeleid door fluitspel en het slaan op een tambourijn heft een engeltje het glas terwijl een vierde deugniet zojuist een druiventros van de wijnrank heeft geplukt. In de achterkamer heeft de boezem ooit een spiegel of schilderstuk gedragen.

Grote Kerkstraat 212 (FLMD)

De markante vestiging van het Fries Letterkundig Museum en Documentatiecentrum (FMLD) aan de Grote Kerkstraat, links en rechts begrensd door respectievelijk de Kleine Hoogstraat en de Beijerstraat, is een samenstel van twee hoekpanden: Grote Kerkstraat 212 en 214. Van Grote Kerkstraat 214 is alleen de benedenverdieping voor museaal gebruik bestemd; daarboven wordt gewoond. Oorspronkelijk vormden beide panden een geheel. Een detail van de betrouwbare stadsplattegrond uit 1603 van Sems en Bast getuigt hiervan.

De plattegrond van de bovenverdieping van nummer 212 laat nog enigszins zien hoe ongeveer de opzet en voor een deel de omvang van het oorspronkelijke, uit 1545 daterende, huis moet zijn geweest. Het was een hoofdelingen-woonhuis, ook wel 'adelshuis' genoemd, gebouwd in de voor die tijd gangbare L-vorm met een traptoren. Omdat het tot 1976 continu als particulier woonhuis in gebruik is geweest en er, behoudens regelmatige stijlaanpassingen in het interieur, weinig echt ingrijpende veranderingen in de plattegrond hebben plaatsgevonden, is er veel van de oorspronkelijke indeling herkenbaar gebleven.

Ook de situering van het pand is bijzonder. Het staat zo ongeveer op het hoogste punt van Leeuwarden, ruim vijf meter boven NAP, en is strategisch gelegen op een kruispunt van vroeger belangrijke verbindingswegen: die tussen de oude terp Oldehove en de meest noordelijk gelegen terp Nijehove en de oude noord-zuid route via de Kleine en Grote Hoogstraat naar de Weaze richting Wirdum. Recent wetenschappelijk onderzoek heeft bovendien aanwijzingen opgeleverd, dat het wat betreft de Kleine (en Grote) Hoogstraat zou kunnen gaan om de oudste straat van het 'echte' Leeuwarden, dat dan zou kunnen zijn ontstaan als een zogenaamde 'straatnederzetting'.

Het onderzoek impliceert dus bovendien dat hier van meet af aan - ver vóór 1545 - sprake is van 'voornaam wonen'. Men neemt ook aan, dat onder meer delen van de fundering en ook enkele muren of muurdelen van het huis waarover het hier gaat, restanten zijn van nog oudere bebouwing, een stins (steenhuis) of adelshuis, vermoedelijk uit de dertiende eeuw.

De eerste bewoners van het 'nieuwe' adelshuis uit 1545 waren mr. Julius van Gheel, procureur-generaal aan het Hof van Friesland, en zijn familie. Daarna is het huis eeuwenlang door patriciërsfamilies bewoond geweest. Bekende bewoners waren onder anderen Eyso de Wendt, directeur van de handel op China, procureur/dichter Robidé van der Aa en later, zij het voor korte duur, de familie Zelle, waarvan de dochter Margaretha Geertruida als Mata Hari grote bekendheid heeft gekregen.

Alle bewoners lieten hun sporen na in het interieur van de woning. In 1977 is het pand grondig gerestaureerd en heeft het negentiende-eeuwse karakter van interieur en voorgevel meer accent gekregen.

Het pand is sindsdien eigendom van de Provincie Friesland. Het FLMD biedt naast uitvoerige documentatie over Friese schrijvers en dichters ook een permanente expositie over het leven en werk van de dichter-politicus Pieter Jelles Troelstra en Nynke van Hichtum, de bekende schrijfster van kinderboeken. Meer gegevens over het pand, interieur en bewoners door de tijden heen zijn in de vorm van brochures aldaar verkrijgbaar.

Bagijnestraat 57 (Binnenhuys Meubelen)

De in Friese kloosters gespecialiseerde historicus Hans Mol heeft in een publicatie enige jaren geleden de oudste geschiedenis van Bagijnestraat 57 en omgeving helder geschetst en belangwekkende nieuwe feiten aan het licht gebracht. Zo wist hij aannemelijk te maken dat waarschijnlijk al kort vóór 1500 met de bouw van het aan Sint-Anna gewijde vrouwenklooster in de Bagijnestraat moet zijn begonnen. Grauwe bagijnen waren toen overigens al een paar eeuwen actief in Leeuwarden. Deze lekezusters, die geen strenge kloostergeloften hadden afgelegd, hielden zich materieel staande door spinnen en weven. Met hun, steeds door klokgelui aangekondigde gebeden, dienden ze het geestelijk heil van de stad te vermeerderen.

Het Sint-Annaklooster was een middelgroot klooster met betrekkelijk geringe fondsen. Het huidige nummer 57, omstreeks 1580 ook wel 'patershuis' genoemd, zou het hoofdgebouw zijn geweest in het midden van een vrij omvangrijk ommuurd complex met allerlei bouwsels en open terreinen. De bagijnen woonden en werkten niet in cellen of hofjes, maar leefden in grote gemeenschappelijke ruimten. De belangrijkste gebouwen, zoals de kapel (in verbouwde vorm voortlevend in de huidige Westerkerk op nummer 59) en andere gemeenschappelijke ruimten als keuken, ziekhuis, refter en groot- en klein spreekhuis (nummer 55?), stonden stellig met elkaar in verbinding. Zo ontdekte men bij de restauratie van de Westerkerk in 1991 resten van een oude doorgang naar het buurpand.

In het hervormingsjaar 1580 deelde het Sint-Annaklooster het lot van nagenoeg alle katholieke instellingen in Friesland. Het werd opgeheven, terwijl de bezittingen aan de overheid vervielen. De middeleeuwse kloosterbebouwing bleef daarna weliswaar in grote lijnen gehandhaafd, maar over het hergebruik zijn we helaas niet goed geïnformeerd. In ieder geval huurde de rijke edelman Tjaard van Aylva het 'patershuis' in 1581 van de stad. En eind zestiende, begin zeventiende eeuw bestond Bagijnestraat 57 uit verschillende delen, die afzonderlijk werden verkocht. Vanaf 1618 was in elk geval een deel van het pand in gebruik als bank van lening en een ander deel werd kennelijk door notabelen bewoond.

Op de stadsplattegronden uit de zeventiende eeuw zijn nog duidelijk de karakteristieken van een kloostercomplex te herkennen. Maar terwijl op een stadsplattegrond uit 1603 het blok bebouwing tussen Bolle-manssteeg en Westerkerk als een ongedifferentieerd geheel staat afgebeeld, is op een stadsplattegrond uit ca. 1660 het pand links van de Westerkerk voorzien van een trapgevel en lijkt ook de ingangspartij veranderd. Voorts moet ergens in de zeventiende eeuw aan de achterzijde aanbouw zijn gepleegd en een oude toegang van de tuin tot de kelder zijn dichtgemetseld. Mogelijk heeft Hessel Roorda van Eysinga, grietman van Leeuwarderadeel, die rond 1650 alle delen wederom bijeenbracht, laten verbouwen.

In 1680 werd het pand omschreven als: "seeckere heerlicke huisinge, tuininge c.a. en bestaende in royale salen, kamers, keuckens, ver-trecken, kelders etc.". Het huis werd in dat jaar gekocht voor ruim 1600 goudguldens door Daniel Falckenier, "muntmeester deser provintie". Geconcludeerd mag worden dat omstreeks de eeuwwisseling (opnieuw) een ingrijpende verbouwing heeft plaats gevonden, want uit 1720 dateert de volgende omschrijving: "seeckere heerlijcke en deftige huysinge en

hovinge daar omme staende en gelegen in de Bagijnestraet binnen Leeuwaerden, sijnde voorsien van seer veel fraye en royale vertrecken, sampt groote woonkelder en voorts eenige andere kelders met steenen gewelfselen opgemetselt, verders agter gemelten huysinge een fraye vierkante hovinge rontom met een hooge iseren haag omset en daerin een groot houten prieel met een canary vlucht daerboven en aen de eene kant van de hovinge een hoek tot hoenders en duyven". De woning blijkt onder meer door de plaatsing van een volièrre en het aanbrengen van "behangselen" in de kamers aan de smaak van notabelen uit die tijd aangepast. Met een verkoopprijs in 1720 van 4242 goudgulden steeg het pand dan ook enorm in waarde. Dit bedrag zal voor de koper, grietman Idzert van Sminia, geen probleem zijn geweest. Dankzij een prent door Jan Bulthuis van omstreeks 1790 is een beeld van het huis te krijgen.

In 1797 of het daaropvolgend jaar vererfde het huis c.a. aan de familie Eysinga. Was freule Catharina aanvankelijk de hoofdbewoonster, op een gegeven moment konden de Eysinga's uit zoveel voorname woonhuizen in en buiten de stad kiezen, dat ze besloten om hun bezittingen in de Bagijnestraat e.o. in de verhuur te doen.

J. Tjebbes, advocaat en notaris, alsook rentmeester van oud-burgemeester Van Welderen Rengers, vestigde zich in 1888 in het pand. Aanvankelijk huurde hij, maar zijn zaken floreerden dermate dat hij in 1899 het huis kon aankopen en enkele jaren later zelfs ingrijpend kon laten verbouwen. In 1904/'05 kreeg het pand haar huidige uiterlijk door architect H.H. Kramer. De ingangspartij en ramen werden aangepast, terwijl in het afgeplatte dak drie nieuwe dakkapellen kwamen. Vliering en turfzolder werden opgeofferd. Voor het huis werd een ijzeren hek geplaatst. De dakversiering en het gebruik van glas-in-lood zijn door de Art Nouveau beïnvloed. De trapgevel en de gemetselde stoep met hekje die op de prent van Bulthuis is te zien, waren overigens waarschijnlijk al eind achttiende eeuw weggebroken.

Ook het pleisterwerk - door de dunne laag op de westelijke zijgevel schijnt overigens het oorspronkelijke middeleeuwse metselwerk van onvervalste kloostermoppen heen - zal eerder zijn aangebracht.

Over de indeling en het gebruik van het pand begin deze eeuw zijn we redelijk goed geïnformeerd. Linksachter de ingang en hal was de biljartkamer en waarschijnlijk ook een kantoor en "zijkamertje", terwijl rechtsachter de eetkamer lag. Daaronder was een ruimte gereserveerd voor het bewaren van ijs. In de kelders was een keuken ingericht en lagen de wijn en andere dranken opgeslagen. Op de etage werd gewoond. In 1911 werd aan de achterzijde nog een zgn. poetskamertje voor de huisknecht bijgebouwd.

Ook de huidige gebruiker pastte het gebouw enigszins aan, mede omdat het pand onder zijn voorgangers sterk was verwaarloosd. Tegenwoordig zijn de ruimten links van de ingang als woongedeelte ingericht. De rest van het pand is in gebruik als meubelzaak. Aan de achterzijde rechts is in de jaren '50 een deel van de toonzaal bijgebouwd. De kelder is nog steeds het meest authentieke deel van het pand. Aan het oostelijke deel is door de aanwezigheid van een aanrecht en een haard nog te zien dat dit vanaf in ieder geval de achttiende eeuw als keuken werd gebruikt. De zeldzaam goed bewaard gebleven Friese rozentegels zijn heel bijzonder. In het middelste deel van de kelder bevindt zich een marmeren vloer, die mogelijk uit het

laatst van de achttiende eeuw dateert. De gewelven die het westelijke deel overkluizen, zijn ook voor een lekenoog als middeleeuws herkenbaar. De zandstenen zuilen waarop de gewelven rusten en de nissen ten behoeve van kaarsen en schouwen in de muur zijn oorspronkelijk. De estrikken op de vloer mogelijk eveneens. De enige andere historische elementen in het huis zijn de achttiende-eeuwse spiegel en het plafond in de voormalige eetzaal.

Nieuwestad 91

Toen de winkels van de Nieuwestad geleidelijk verketenden, leek nummer 91 onaantastbaar. Daar zetelde een van 's lands meest vooraanstaande antiquairs: Beeling. Een zaak die uitsluitend op afspraak bezocht kon worden en die het 'stille' van deze Nieuwestadszijde als enige nog leek te symboliseren. Beeling is er mee opgehouden, misschien wel de laatste echt voorname zaak in Leeuwarden. Het voorname is binnen nog volop te genieten, al is er weinig te vinden dat echt bij het pand hoort. Het meeste schoons, voorzover niet meegenomen, is afkomstig van elders of is naar oude voorbeelden zorgvuldig nagemaakt.

De voorname geschiedenis is aan de buitenkant nauwelijks aan het pand af te lezen. Het voorhuis heeft een keurige maar niet opvallende lijstgevel uit waarschijnlijk 1843 met opvallend grote vensters en een mooie, geblokte kroonlijst. De pseudo-historische winkelpui lijkt oud, maar is nog geen vijftig jaar geleden, in 1950, getekend naar ideeën van Beeling door G.A. Heldoorn, dezelfde architect die een halve generatie eerder het voor Leeuwarden meest modernistische winkelfront ontwierp voor horlogier Holwerda op nummer 33. Achter het voorhuis met achtervleugel en binnenplaats volgt nog een achterbouw en daarna het pand, ook met de nodige bijgebouwen, in de Bagijnestraat. In de zeventiende eeuw was dat geheel al in één hand geweest, net als in de laatste tijd.

Aan het einde van de zestiende eeuw woonde Jan Gerritsz. van Burum er, een graan- en zuivelkoopman die toen nog maar net het burgerschap van Leeuwarden verworven had. Een welgesteld man met invloed. In 1612 kreeg hij een functie in het stadsbestuur, maar twee jaar later overleed hij. Zijn zoon Alle, geboren in 1599, drukte de voetsporen van zijn vader, bouwde een politieke coterie om zich heen en werd zo'n beetje de machtigste man van de stad. Tussen 1630 en zijn dood in 1665 bekleedde hij belangrijke functies in het stadsbestuur. Een conservatief in hart en nieren die jarenlang strijd heeft moeten leveren met een progressiever bestuurder die vooral het kiesstelsel wilde vernieuwen. Alle van Burum won het. Hij was een vriendje van stadhouder Willem Frederik. De stadhouder heeft waarschijnlijk dankzij Van Burum in het vredesjaar 1648 zo gemakkelijk een van de dwingers in gebruik gekregen voor het inrichten van een lusthof. We hebben de Prinsentuin dus ook een beetje aan Alle van Burum te danken.

Van het einde van de zeventiende en het begin van de achttiende eeuw kennen we de bewoners van Nieuwestad 91 niet, daarna hebben achtereenvolgens witwerker Pijtter Nieuwenhuis, slotmaker Harmanus Thijlenburg, schrijnwerker Johannes Vlietstra en advocaat Christianus Robidé van der Aa er gewoond. Omstreeks 1840 volgde kastmaker Jacobus Plet, die het front van het pand liet vernieuwen, vermoedelijk met een verdieping verhoogde en op het achterterrein zijn werkplaats bouwde. De befaamde meubelfabriek Plet - spiegels en lijsten, kasten, stoelen en

andere meubelen - heeft drie generaties lang tot 1916 in het pand gezeten en had in goede tijden wel 25 man aan het werk.

In 1916 kwam horlogemaker en antiquair Abraham Beeling naar Nieuwestad 91. Zoon en kleinzoon, die zich uitsluitend op het antiek wierpen en zich in zilver specialiseerden, volgden hem op totdat de zaak vorig jaar sloot. De Beelings hebben het complex gerespecteerd en er allerlei mooie elementen aan toegevoegd. Het voorhuis met een hoge winkel met stucplafond in empirestijl is authentiek, de fraaie bijpassende schouw komt uit een ander huis in Leeuwarden. Achter de winkel volgen boven elkaar de binnenhaard en insteek, een structuur die nog uit de zeventiende eeuw dateert. In de insteek heeft de Hindelooper Kamer gezeten, maar de decoratieve betimmeringen zijn weggehaald; er rest nog een tegelveld. Rond de binnenplaats heerst een zuidelijk sfeertje, maar de prachtige poort van roze zandsteen komt ergens uit Oost-Friesland. De rooswinkels (bakstenen in een bescheidener maat dan de kloostermop) zijn afkomstig van het in de jaren-zestig afgebroken hotel De Nieuwe Doelen, oorspronkelijk de Minnemastins, aan de Voorstreek.

In de oude meubelfabriek hebben de Beelings grote salons ingericht: beneden de zogenoemde ridderzaal met een herplaatst oud balkenplafond op een vreemde collectie consoles en enkele prachtige poortjes, waarvan een uit Dordrecht komt en boven de bibliotheek met een barok-karakter. Daarachter is een opvallend ruim trappenvertrek met een marmeren vloer, afkomstig van paleis 't Loo en trap-, wand- en plafonddecoraties in rococostijl die slechts voor een kwart oud zijn en voor de rest aangevuld met zorgvuldige namaak. Het geschilderde plafond is verdwenen.

Het diepe complex van gebouwen laat met de hier genoemde nog veel meer elementen en details zien dat er niet alleen voornaam in gewoond is, maar ook op een bijzondere wijze zaken is gedaan.

Nieuwestad 49 (Discotheek Fire)

Nieuwestad 49 is met voorsprong het grootste burgerwoonhuis, ooit in Leeuwarden gebouwd, en is meteen hét voorbeeld van de empirestijl in Leeuwarden. De geschiedenis van huis en omgeving is al eens uitputtend beschreven: in het eerste deel van de *Leeuwarder Historische Reeks*, verschenen in 1987, heeft de bouwhistoricus M.W. Meijer een overzicht gegeven van bouw, verbouw, aankoop en gebruik van de panden ter plaatse van het voormalige hoofdbureau van politie en de brandweerkazerne aan de Nieuwestad.

De doopsgezinde, oorspronkelijk in laken maar later vooral in onroerend goed handelende, familie Oldersma wist in de loop van de achttiende eeuw een heel complex van panden tussen 'Deinumer Zuupmarkt' en Bagijnestraat in bezit te krijgen. Toen Tjeerd Oldersma in 1803 kinderloos overleed, gingen de eigendommen die hij had opgebouwd: huizen en landerijen alsook effecten en obligaties ter waarde van ruim f 350.000,=, naar andere familieleden. Pieter Cats wist de andere erfgenamen uit te kopen en verwierf daarmee in 1806 of 1807 alle Oldersma-bezittingen aan de Nieuwestad.

Cats, eveneens afkomstig uit een welgestelde familie van doopsgezinde kooplieden en fabrikanten, werkte zich door speculatie en geldhandel op tot rijkste inwoner van Friesland en was ook politiek actief. Zijn ambities bleken uit de aankoop in 1804 van het voormalige stadhouderlijk hof. Het motief van Cats om enkele jaren later toch te kiezen voor de Nieuwestad als plaats voor een representatief huis is helaas onbekend. In 1806 werd een jeneverstokerij ten westen van het complex aan de Nieuwestad aangekocht en kon worden begonnen met de sloop van drie huizen aan de straat.

De nieuwbouw startte bijna onmiddellijk na de sloop. De Amsterdamse architect Jan Maaskamp had het ontwerp geleverd, de aannemer (en latere stadsarchitect) Gerrit van der Wielen was aangetrokken als een soort van projectleider voor de ruwbouw en het dagelijkse toezicht op de afbouw en inrichting. In 1810 kon de nieuwbouw voltooid worden.

Het nieuwe huis was van een volstrekt on-Friese allure en omvang. Het brede, drie lagen hoge gebouw had ter weerszijden steegachtige restructies, die aan de Nieuwestad-zijde door monumentale houten deuren werden afgesloten. De in empirestijl opgetrokken gevel is nog nagenoeg intact. Voor de ingangspartij bevindt zich een dubbele trap met hek. De ingangspartij bestaat uit een dubbele deur met rijk gesneden bovenlicht dat halfrond geopend is en waaiermotieven in de zwikken heeft. Daarboven een schijnbalkon. Op de beletage heeft het pand empire-draaivensters. De gevel wordt beëindigd door een hoge geblokte kroonlijst. Het met natuursteenplaten beklede souterrain, ten tijde van de bouw in Leeuwarden een zeer hoge uitzondering, doet zeer Amsterdams aan. Niet verwonderlijk voor wie weet dat behalve de architect enkele onderaannemers en leveranciers uit Amsterdam afkomstig waren en in sommige gevallen zelfs voor koning Lodewijk Napoleon (de stimulator van de empirestijl in de Nederlanden) werkten. Ook aan de inrichting van huis en tuin werd zeer veel tijd en geld besteed. Omstreeks 1824 was het huis met een huurwaarde van f 704,= per jaar dan ook onbetwist het duurste in de stad.

Sjuwke, dochter van Pieter Cats, verwierf weliswaar in 1835 het ouderlijk bezit aan de Nieuwestad, ze verhuisde niet maar bleef wonen in het eveneens door Gerrit van der Wielen in empirestijl verbouwde herenhuis Weerd 18. Wél breidde ze het familiebezit in Leeuwarden uit, maar hierbij beperkte ze zich voornamelijk tot dienstgebouwen en tuin. In 1846 werd Nieuwestad 47 geheel opnieuw opgetrokken, als wagenhuis met stal en woning voor de koetsier. De gemeenschappelijke steeg met nummer 49 werd overdekt, zodat men de dienststruimtes buiten de woonruimtes en de hoofdentreë om kon bereiken.

Hoewel de zoon van Sjuwke, Jan Bieruma Oosting, zijn huis aan de Nieuwestad vast regelmatig heeft gebruikt (zeker in de jaren 1871-1877, toen hij burgemeester was), woonden de volgende generaties eigenaren nagenoeg permanent in Oranjewoud of Beetsterzwaag. De laatste particuliere eigenaar, Maria Johanna van Bieruma Oosting, verkocht het grootste deel van het complex in 1933 aan de gemeente Leeuwarden. Zelf bleef ze nummer 51 in gebruik houden.

Stadsarchitect Zuidema kreeg daarna opdracht om de panden te verbouwen tot hoofdbureau van politie en brandweerkazerne. Het hoofdgebouw, met zijn indeling in ruime afzonderlijke vertrekken, leende zich goed voor de kantoorbestemming van het

politie-apparaat; hier hoefden alleen enkele binnenmuren te worden weggebroken. Het souterrain onderging wel een ingrijpende wijziging om er een cellencomplex en dienstruimtes als een ketelhuis in onder te kunnen brengen. In verband met onder meer de aan- en afvoer van arrestanten verrees in de tuin een aanbouw. Nummer 47, in 1903 nog van koetshuis tot woning getransformeerd, werd verbouwd ten behoeve van de brandweer.

Na de oorlog werd het complex herhaaldelijk vergroot en verbouwd tot het in de jaren-zeventig zijn maximumcapaciteit bereikte. Na enkele jaren leegstand volgde, begin jaren-tachtig, discotheek 'Fire' als gebruiker; de naam had historisch gezien overigens beter gepast bij het buurpand. De oude cellen, die tegenwoordig als toiletten zijn ingericht, kunnen nog worden herkend. Op de bovengelegen verdiepingen is nog rijke empire-decoratie aanwezig in lambrizingen, deuren en plafonds.

Nieuwestad 9 (Burmaniahuis/Stadskantoor)

Het Burmaniahuis zoals we het nu kennen dateert uit 1875. Bernardus Hopperus Buma was de opdrachtgever van de nieuwbouw, die in de plaats kwam van het indrukwekkende - maar ongetwijfeld naar de eisen van de tijd veel minder comfortabele - huis dat men liet slopen. Van dit oude Burmaniahuis, in oorsprong een stins, resten slechts enkele (binnen)muurdelen.

Architect Jurjen Bruns ontwierp voor Hopperus Buma in dezelfde periode Villa Vaartzicht in Huizum. Er zijn dan ook de nodige architectonische overeenkomsten tussen beide woningen. Deze architectuur wordt wel beschreven als typerend voor Friesland aan het einde van de negentiende eeuw: een mengstijl waarin het classicisme van de pilasters en de kroonlijsten overheerst. De aankleding was indrukwekkend; jammer dat door verbouwingen en 'verbeteringen' naderhand het nodige is verdwenen. Gelukkig zijn de karakteristieke liggende leeuwen die de ingang flankeren, bewaard gebleven.

Al vrij snel moesten er bouwkundige ingrepen gepleegd worden. Zo bleek de constructie van de balkons niet erg stevig en moest in 1889 door de architect Hendrik Kramer de ingangspartij worden verstevigd waarbij hij de marquise voorzag van glas en ijzer en gietijzeren zuilen met ionische kapitelen waarop fijn smeedwerk werd aangebracht.

Een paar jaar later, toen het complex was aangekocht door de Algemeene Friesche Levensverzekering Maatschappij en dus de metamorfose van particulier woonhuis naar efficiënt kantoorgebouw moest plaatsvinden, kwam architect Kramer opnieuw in actie. Dat hij weinig bewondering kon opbrengen voor de architectonische en decoratieve opvattingen van zijn voorganger Bruns mag blijken uit het volgende uit zijn mond opgetekende: "(-) toen het huis in handen kwam van de AFLM heb ik nog getracht er althans van te maken wat er van te maken was. Zoo heb ik pramen vol versierselen van pleisterwerk uitgehaald". Een greep uit Kramers ingrepen: de rijk versierde ramen kregen een strakke omlijsting, de versierde kroonlijst werd afgevlakt en de paneelvormige attiek op de dakvoet is verdwenen. En het ornamentrijke fronton heeft plaats moeten maken voor een eenvoudig maar zwaar geprofileerd driehoekig fronton.

De vestibule heeft de oorspronkelijke inrichting behouden met het fraaie pleisterwerk en een gedenksteen van de eerste steenlegging (na de hoofdingang direkt rechts) maar de hal die erop volgt is door Kramer in 1914 geheel verbouwd en strak geled met bekledingen van pijlers en lambrizing van fijn geaderd marmer. De oorspronkelijke sfeer uit 1874 is nog terug te vinden in de hal op de eerste verdieping waar het stucplafond met koof- en kroonlijst nog compleet is en de deuren de rijke versieringen behouden hebben.

Curieus is de grote kluis in de kelders van het gebouw, met twee imposante kluisdeuren van ca. 40 cm breed plaatstaal en indrukwekkende mechanismen voor de deurvergrendeling. In de kluisruimte zijn in de vloer twee ingelegde mozaïeken met de inscripties: "1844-1914" en "A.F.L.M." aangebracht.

Het Burmaniahuis vormt thans de entree van het stadskantoor aan de Nieuwestad. Op de begane grond vormt het huis gedeeltelijk één geheel met de achterliggende stadshal en op de eerste verdieping zijn vergaderruimten en representatieve kantoren ingericht, de groene en de blauwe kamer, met in de laatste een schouw met een kleurig tegeltableau waarin het schip 'De Oranjeboom' is afgebeeld.

Rechts naast de receptiebalie staan twee beelden, afkomstig van het kantoor van de 'Algemeene Friesche' en daar destijds geplaatst ter gelegenheid van het honderdjarig bestaan. Het zijn twee beeldengroepen door Tjipke Visser, die samen het gezin symboliseren.

Aan de achterzijde van de balie is op de muur rechts een roestvrijstalen kunstwerk van Chris Fokma aangebracht. Dit herinnert aan een zwarte bladzijde uit de historie van het Burmaniahuis, de periode dat tijdens de bezetting de SD hier haar hoofdkwartier had gevestigd en hier tijdens de 'ondervragingen' de gruwelijkste martelingen plaatsvonden. Het kunstwerk bestaat uit vier afzonderlijke componenten die een relatie met elkaar hebben: links het symbool van de beruchte waterkist (replica in het Verzetsmuseum), daarnaast het plaatsen van afluistermicrofoons, de afluisterpost van het verzet in boekhandel Wielenga en tenslotte een koerierster.

Nieuwestad 108 (Auck Petershuis)

Het gebouw dat als Auck Petershuis bekend staat, is een van de laatst overgeblevene aan de Nieuwestad zonder een winkelpui. Een uniek gegeven aan een zo drukke winkelstraat in het hart van de stad.

Een andere opvallende karakteristiek zijn de forse afmetingen van het pand. Je ziet het meteen aan de voorgevel, liefst zes traveeën breed en drie lagen op een souterrain hoog, en de indruk van monumentaliteit wordt versterkt door de rust en distinctie van het neoclassicisme. De ingangspartij doet mee in dit spel, door een stevige omlijsting in de vorm van een eenvoudig hoofdstel. De plaats van de entree wordt benadrukt door een dubbele trapstoep met ijzeren hek die zich over de volle breedte van de gevel voortzet. Het enige storende element in het gevelbeeld zijn de ramen: ze missen hun oorspronkelijke zes- en achtruitsindeling naar de mode van het Empire.

Op de plaats van het huidige gebouw stonden oorspronkelijk twee panden en dat is nog te zien aan de knik in de voorgevel. Het westelijke was in de achttiende eeuw het grootste van de twee. Aan het begin van de negentiende eeuw werd dit huis verkocht aan Anna Cats, weduwe van A. de Vriese en zuster van de puissant rijke koopman Pieter Cats die aan de overkant op nummer 49 het grootste burgerhuis van Leeuwarden bewoonde. Zelf was Anna ook niet onbemiddeld en tussen 1824 en 1832 liet zij haar onderkomen ingrijpend verbouwen tot een voornaam herenhuis. Uit de inventaris van haar nalatenschap blijkt onder meer dat de hoofdvertrekken luxueus waren ingericht met veel mahoniehouten meubels, schilderijen en spiegels.

Het pand kwam na Anna's overlijden in 1843 in bezit van haar achternicht Rinske Heringa Cats (1822-1851), die een jaar later ook de woning met werkplaats aan de oostzijde kon kopen; die was eigendom van de zadelmaker Jan Vellage. Het winkelpand en het herenhuis liet Rinske in 1849 tot één geheel verbouwen op de bestaande kelders.

Over de indeling van het 'nieuwe' pand zijn we geïnformeerd door een koopakte uit 1857. In dat jaar verkocht haar man en erfgenaam jhr. Sible Speelman het huis aan jhr. Frans Julius Johan van Eysinga, rechter en lid van de Eerste Kamer. In de koopakte wordt het voor het eerst als "een dubbele heerenhuizinge" aangeduid. Weliswaar liet de nieuwe eigenaar het huis wederom ingrijpend verbouwen, doch de huidige indeling is in grote lijnen nog immer die uit de koopakte.

Links van de gang lagen twee ruime kamers, van elkaar gescheiden door *portes brisés*, beide drie ramen breed en aangekleed met gestucte plafonds, fraai behang en een schouw. De voorkamer rechts van de gang, eveneens voorzien van een stucplafond en schouw, werd door Frans Julius gebruikt als zitkamer. Daarachter bevond zich een grote tuinkamer. Op de eerste verdieping lagen vooraan twee kamers met drie vensters. De badkamer was gesitueerd achter de rechtervoorkamer; de watervoorziening werd hier geregeld met behulp van een loden regenwaterbak op het platte dak. Aan de tuinzijde bevond zich onder andere een zgn. koepelkamer met een balkon. De tweede verdieping tenslotte was gereserveerd voor logeerkamers, ruimten voor de bedienden en een linnenkamer, terwijl de keukens en de voorraadkelders zoals gebruikelijk een plaats in het souterrain hadden gekregen.

In 1873 liet Eysinga als laatste bouwdaad een veranda in de tuin bouwen door architect J.I. Douma, een drie meter diepe houten constructie met mooi gedetailleerde lijsten. Die tuin strekt zich uit tot aan het Ruiterskwartier. Door het ijzeren hek kan men nog steeds een blik werpen in een groene oase middenin de stad. In de westhoek staat het koetshuis, het fraaiste voorbeeld van een dergelijk gebouw in Leeuwarden. Na het overlijden van Frans Julius bleven drie dochters in het huis wonen. De langstlevende heeft het in 1946 aan het Old Burger Weeshuis verkocht.

Voorstreek 3

De 'ontdekking' van het kloeke achterhuis van Voorstreek 3, en niet in het minst van wat zich binnen bevindt, was dé verrassing op monumentengebied in Leeuwarden van het jaar 1993. Bij het betreden van het huis wacht de bezoeker op de beletage onder meer een nagenoeg complete salon met een stucplafond, schouw,

betimmeringen waaronder een enorme kastenwand en blinden in onvervalst neoclassicisme, een ensemble om de vingers bij af te likken. Het enige ontbrekende onderdeel is het geschilderde schoorsteenstuk. Dat zou, naar verluid, de vorige eigenaar hebben meegenomen en thans onder zijn bed bewaren ... Voor de liefhebbers valt er trouwens ook buiten genoeg te genieten van de classicistische lijstgevel met het fijnzinnige metselwerk, de uitzonderlijk zware en rijk geprofileerde kroonlijst met onder meer een tandlijstje en een reeks stevige gootklossen en de gesneden vensternaalden met laurierblad-motief. Dit alles moet ergens tussen 1825 en 1835 tot stand zijn gekomen.

Het achterhuis maakt deel uit van een samenstel van bouwdelen uit verschillende perioden. Het oudste, een belangrijk restant van een oorspronkelijk huis met een zadeldak en vermoedelijk een trapgevel, daterend uit de late zestiende of vroege zeventiende eeuw, vormt nu het verbindende element tussen het achterhuis en een naar alle waarschijnlijkheid even oud, voor de Voorstreek zeer beeldbepalend voorhuis. De kwaliteiten van dat ondiepe voorhuis worden een beetje naar de achtergrond gedrukt door de detonerende winkelpui, maar zijn voor wat de buitenkant betreft in feite dezelfde als die van het achterhuis: ook hier fraai metselwerk met hanekammen boven licht getoogde muuropeningen, een identieke indrukwekkende kroonlijst die bovendien charmant de hoek omgaat en, zoals de neoclassicistische mode voorschreef, een gevelopbouw van een hoge begane grond (in de originele staat voorzien geweest van achtruits-vensters), een iets lagere eerste verdieping met muuropeningen ter grootte van 'zesruiters' en een nog weer lagere, wat gedrukte tweede verdieping met vierruits-vensters.

De datering van omstreeks 1825-1835 voor het voor- en achterhuis is mede gebaseerd op kadastrale gegevens, zoals ze te vinden zijn in de *Kadastrale Atlas fan Fryslân 1832. Diel 7 Ljouwert*. In 1825, het jaar waarin de zogeheten minuutplannen van Leeuwarden werden vervaardigd (minuutplannen zijn de oorspronkelijke kaarten, behorend bij de vroegste kadastrale registratie, waarop alle percelen land, water, paden en wegen, gebouwen en huizen op schaal zijn getekend), was Voorstreek 3 en de bijbehorende "Pleiziertuin" eigendom van de lakenkoper Sijbout Sijbouts. Op het minuutplan staat in die tuin overduidelijk nog geen 'tuinhuis' getekend. Stilistisch gezien kunnen het voor- en het achterhuis echter ook niet heel veel later dan 1825 zijn gebouwd.

Inmiddels is Voorstreek 3 c.a. aangewezen als rijksmonument, mede door een initiatief van een groep krakers die het complex begin jaren-negentig was binnengetrokken, en wordt het door een woningstichting gerestaureerd en verbouwd tot appartementen, maar veel heeft het niet gescheeld of het was gesloopt. Tijdens de voorbereiding en uitvoering van de eerste restauratiefase zijn nog een paar aardige bouwsporen aan het licht gekomen. Zo heeft de hoofdentree aan de tuinzijde vroeger een omlijsting in de vorm van een klassiek hoofdgestel gekend, wat te zien is aan de lichtere kleur en de ruwe afwerking van het metselwerk. De omlijsting is verwijderd rond 1900, toen de toenmalige eigenaar een serre tegen de gevel liet bouwen. Bij de restauratie zal de deuroplijsting tenminste in vereenvoudigde vorm worden gereconstrueerd.

Turfmarkt 11 (Eysingahuis)

Van de adelshuizen in Leeuwarden is het laat-achttiende-eeuwse Eysingahuis, deel uitmakend van het Fries Museum, ongetwijfeld één van de meest bekende. Onlangs onderging dit museum een forse uitbreiding en in aansluiting daarop is ook getracht het interieur op de bel-etage van het huis zoveel mogelijk weer de allure te geven die past bij een voor Friese verhoudingen grote adellijke stadswoning uit die tijd.

Wie nu in de Koningsstraat voor de fraaie ingangspartij van het Eysingahuis staat, ziet niet dat deze in strakke, symmetrische Lodewijk XVI-stijl opgetrokken woning, met de rechte kroonlijst en de plint van natuursteen voor de kelderverdieping, ooit in twee fasen werd gebouwd. De eerste bouwperiode betrof de jaren 1779-1783. De bouwheer jonker Frans Julius Johan van Eysinga (1752-1828) had in 1773 van zijn in dat jaar overleden grootvader jonker Johan Vegilin van Claerbergen, grietman van Doniawerstal, het gebruik van het Vegilinhuis aan de Turfmarkt geërfd. Door in de daarop volgende jaren zowel dit oude huis als enkele kleine, belendende percelen in de Koningsstraat te kopen en ze vervolgens te laten afbreken, ontstond er voor Eysinga ruimte om een nieuw, imposant huis te bouwen op de hoek van de Koningsstraat en de Turfmarkt. Eigenlijk min of meer op de hoek, want het bestaande hoekpand hier, met zijn voorhuis aan de Turfmarkt, zou nog vele jaren bewoond blijven door de bekende boekhandelaar en drukker Johan Seydel. Er moest als het ware om Seydels huis heen worden gebouwd. Pas in 1797 kon Eysinga dit pand - de oude "Bargekop" - door niaer (naastingsrecht) verwerven. Het zou nog tot ongeveer 1806 duren alvorens de Bargekop echt opgenomen werd in het hoofdpand.

Het heeft dus een kwart eeuw gekost om het Eysingahuis zijn ideale exterieur te geven. Jonker Frans, die zijn grootvader ook was opgevolgd als grietman van Doniawerstal, nam er de tijd voor. Hij zal in die jaren veel vertoefd hebben op zijn, in de vroege achttiende eeuw gebouwde, landhuis Osingastate te Langweer. Wie de bouwmeester van het Eysingahuis was, is niet bekend. Wel staat vast dat Leeuwarder ambachtslieden en kunstenaars maar vermoedelijk ook collega's uit Holland de eveneens in Lodewijk XVI-stijl gehouden inrichting van het huis verzorgden.

Nergens in Friesland is de binnendecoratie in genoemde stijl zo volledig bewaard gebleven als hier. In tegenstelling tot de voorafgaande rococostijl met haar frivole vormen kenmerkt de Lodewijk XVI-stijl zich door strakke, rechte lijnen en klassieke motieven. Inspiratie hiervoor werd ondermeer gevonden in de afgravingen en vondsten te Pompeï. Zo springt in de vestibule onmiddellijk het klassieke stucwerk in het oog en boven elke deur in de benedengang is een antieke vaas met een slinger van laurierblad ter decoratie aangebracht. Dezelfde motieven zijn te vinden in het trappenhuis met z'n rijk gesneden balusters. Typerend voor een deftig huis rond 1780 waren verder de geschilderde behangsels, "kamers in 't rond beschilderd" zoals tijdgenoten ze aanduidden. Een voorbeeld is de hoekkamer ter plaatse van het huis met de Bargekop. En ook in de eetkamer, onmiddellijk links bij de ingang van het huis, herinnert nog veel aan de situatie van de late achttiende eeuw, zoals het schoorsteenstuk met de voorstelling van een Italiaanse kust, de grisaille daarboven, de ramen en de blinden. We weten dat zo precies omdat de Duitse, reizende schilder F.L. Hauck in 1787 de bouwheer, zijn echtgenote Clara Tjallinga Aebinga van Humalda (1756-1830), hun beide vaders en hun kinderschare - op dat moment twee meisjes en twee jongens - op portret zette in juist deze kamer.

Van de andere kamers op de bel-etage is de salon het meest opvallende vertrek. Zo zijn indertijd in de koven van het fraaie stucplafond manden met bloemen en muziekinstrumenten aangebracht. Verder bevinden zich boven de spiegel bij de schouw en boven de dubbele deuren naar een aangrenzend vertrek de originele grauwtjes met vergulde omlijstingen van mooi gesneden hout. Tot voor kort fungeerde het vertrek nog als dé zilverkamer van het museum, de zogeheten Popta-zaal. Bij de recente herinrichting zijn de vitrines verwijderd en heeft men gekozen voor de oorspronkelijke staat: het houtwerk is lichtgeel geschilderd, de sierlijsten goud en de grote, door een meander-ornament omlijste muurvakken zijn weer behangen met een lichtblauw zijden damast.

Tot 1879 bleef het huis in de Eysinga-familie. In dat jaar werd het door jkvr. C.A. de Beaufort, mede-erfgename van jhr. Tjalling Aedo Johan van Eysinga (1790-1858) die in het huis was geboren én er zelfmoord pleegde, voor ruim f 15.000,= verkocht aan het Friesch Genootschap. Kort daarna, in 1881, heeft dit genootschap het Eysingahuis in gebruik genomen als museum.

Tweebaksmarkt 36

Het herenhuis op Tweebaksmarkt 36 heeft één van de mooiste lijstgevels uit de eerste helft van de achttiende eeuw in Leeuwarden. En afgezien van de ramen, waarvan de roedenverdeling aan het begin van de negentiende eeuw in het toen modieuze Empire is veranderd, is die Lodewijk XIV-gevel met een royale trapstoep ervoor ook nog eens volledig gaaf. De gaafheid blijft hier gelukkig niet beperkt tot de façade; aanzienlijke delen van het interieur hebben de opeenvolgende bewoners eveneens overleefd.

De Lodewijk XIV-barok is door Daniël Marot vanuit Frankrijk naar Nederland overgebracht en door Marots leerling Anthony Coulon in Friesland en in het bijzonder Leeuwarden tot bloei gebracht. Er is ook al eens geopperd dat Coulon achter het ontwerp voor dit huis zou kunnen zitten. Wat het bouwjaar betreft kan het kloppen - uit archieven valt af te leiden dat het huis in 1739 moet zijn gebouwd en wel door Catharina van Sminia, weduwe van Gozewijn baron van Coehoorn.

Het uit dieprode baksteen opgetrokken pand valt op door zijn brede gevel en detaillering. De gevel telt twee bouwlagen onder een schilddak en op een souterrain en is vier traveeën breed. De stoep met hek vormt een extra accent voor de in het tweede travee geplaatste ingangspartij, die een fraaie omlijsting en een lantaarn in het bovenlicht bezit. Behalve de deuromlijsting trekt de barokke kroonlijst de aandacht. Deze rust op vijf rijkgesneden consoles voor een sobere paneellijst, die opvallen door het daarin verwerkte klassieke motief van acanthusbladen. De dakkajuit midden daarboven, met een segmentvormig fronton en eenvoudige wangen, benadrukt (onbedoeld) de asymmetrie in de gevel.

De tuin in landschapsstijl aan de achterzijde is voor een historische binnenstad ongekend ruim van afmetingen. De bekende landschapsarchitect L.P. Roodbaard, schepper van vele romantische tuinontwerpen in Leeuwarden en bij talrijke buitenplaatsen in de provincie, heeft de tuin in 1842 "*un peu métamor-phosé*". Er lag overigens al eerder een zogenaamde Engelse tuin, welke in 1828 wordt genoemd.

Roodbaards hand is thans nog vagelijk herkenbaar. Ooit stonden er twee tuinkoepels en een kas.

De Tweebaksmarkt is altijd een aantrekkelijke woonlocatie geweest, zo schuin tegenover het (gesloopte) Landschapshuis, waar het bestuurlijk centrum van Friesland was gehuisvest. De voorganger van het huidige huis was dan ook vanaf in elk geval het begin van de achttiende eeuw bezit van voorname geslachten. Eigenaar in 1716 was de grietmansfamilie Glinstra. Deze familie woonde er echter niet zelf maar verhuurde het pand, dat opviel door de aanwezigheid van een gevelsteen met een "bonte hond". Het huis dat Catharina van Sminia er na het overlijden van haar man in 1739 voor in de plaats liet neerzetten, zou ze bewonen tot haar dood in 1759. Daarna bleef haar familie eigenaar tot aan het begin van de negentiende eeuw. De erfgenamen verhuurden het aan voorname geslachten zoals de Wyckels en de Van Vierssens. Over het interieur van het huis is uit die tijd geen beschrijving bewaard gebleven. Toch kunnen we ons een beeld vormen van de indeling toentertijd, omdat deze beschreven staat in een koopakte uit 1828 en bovendien de huidige indeling nog voor een deel overeenkomt met de oorspronkelijke. In 1828 werd het pand eigendom van burgemeester Thijs Feenstra. Stadsarchitect Gerrit van der Wielen kocht het voor Feenstra aan, waarna nog eens f 7510,= in een verbouwing werd gestoken. Denkelijk heeft Van der Wielen die verbouwing uitgevoerd.

Het huis bevat(te) op de begane grond aan de voorkant een grote en een kleine kamer, aan weerszijden van de gang. Daarachter lagen een grote en een kleine tuinkamer. Boven bevonden zich aan de straat twee voorkamers en daarachter een zaal (voornaam vertrek) met drie ramen, een fraaie indeling. Verder waren er nog enkele kamers. Op de zolder en de vliering bevonden zich meerdere ruimten en de mangelkamer. Interessant is de vermelding van een kantoor dat Feenstra bij het beoefenen van zijn kassiersfirma nodig had. De kamers waren (en zijn) aangekleed met stucwerk, behang en houten betimmeringen en gemeubileerd met kostbare meubels waaronder veel van mahoniehout.

Het voorname woonhuis werd in 1842 door de advocaat mr. Jan Bieruma Oosting, later eveneens burgemeester van Leeuwarden, aangekocht. Hij was zeer ingenomen met de ruime woning, waarbij de tuin hem in het bijzonder behaagde. Hij was ook degene die Roodbaard voor de herinrichting aantrok. Al na één jaar verwisselde Oosting echter het pand voor een nog ruimere woning. Nadien is het huis bewoond geweest door onder anderen mr. A. Bloembergen, advocaat en bekend geworden als gedeputeerde van Friesland en lid van de Eerste Kamer (eind vorige eeuw), de bekende arts W.F.J. Uffelie (begin van deze eeuw) en laatstelijk door makelaar J. Boomsma.

Oostergrachtwal 41, 45 en 47 (Waterschap Friesland)

De Oostergrachtswal

Ongeveer gelijktijdig met de aanleg en bouw van herenhuizen voor de welgestelden in het nieuwe Stationskwartier onderging het voornaam wonen aan de Grachtswal een drastische vernieuwing. Aan de singels buiten het oosten en zuidoosten van de stad had zich al vanaf de tweede helft van de zeventiende eeuw een ontwikkeling

voorgedaan dat gegoeden er hun herenhuizen en buitens met flinke tuinen bouwden en aanlegden. Van de minutieus getekende kaart van J.H. Knoop uit omstreeks 1760 is af te lezen dat het proces dan al zo ver is dat aan die singels een nagenoeg gesloten bebouwing van brede panden met diepe en fraai ingerichte tuinen bestaat. Dat beeld is omstreeks 1895 op een plek drastisch doorbroken door de aanleg van het Nieuwe Kanaal, waardoor Zuider- en Oostergrachtswal gescheiden werden.

In het midden van de negentiende eeuw was de woningdichtheid van de Grachtswal en omgeving zodanig toegenomen dat het stadsbestuur voor de ontsluiting van het gebied in 1849 een pontje in de vaart bracht. Bovendien werd in hetzelfde jaar het achter de bebouwing gelegen exercitieveld verplaatst naar het Kalverdijkje, omdat de schietoefeningen gevaar gingen opleveren voor de omwonenden. De houten walbeschoeiing van de kade werd in 1859 vervangen door een stenen walmuur en spoedig is de kade geplaveid.

Kent de Zuidergrachtswal nog enige bebouwing uit de achttiende eeuw, van vóór de ontmanteling van de stad, de Oostergrachtswal is door vernieuwing en nieuwbouw in het laatste kwart van de vorige eeuw totaal van leeftijd veranderd, maar de nieuwe woningen bleven meest herenhuizen. En daar zijn de nummers 41, 45 en 47 niet de minste van.

De bewoners

Tot de vernieuwing van Oostergrachtswal 41 stonden op deze plaats twee panden. In het noordelijke woonde commissionair Pruis met zijn vrouw en in het andere bouwkundige en architect Jacobus Petrus de Rooy. Opdrachtgever van de nieuwbouw was de rijke koopman Gajus Hajonides van der Meulen die er met zijn gezin en dienstpersoneel in 1880 introk. Dit gezin kwam van een paar huizen verder, van nummer 37. Tot 1915 bleven de Van der Meulens er wonen, daarna kreeg het herenhuis een institutionele functie: het werd 'kantoor van registratie en domeinen'. Een kantoor is het daarna altijd gebleven.

In het midden van de negentiende eeuw was de toenmalige bebouwing van pand nummer 45 eigendom van de familie Du Tour van Bellinchave; tot 1862 woonde Freule Fokel er. Mogelijk is het daarna vernieuwd. Tot 1878 woonde hervormd predikant Egbert Lasonder er met vrouw en dienstdoden en hij werd opgevolgd door z'n confrater Willem Klinkenberg met vrouw en dienstdoden (tot 1893). De opmerkelijkste bewoner nadien, van 1899 tot 1908, is Heinrich Gustav Wilhelm Sprenger geweest. Sprenger was een der meest welgestelde inwoners van Leeuwarden: koopman, vice-consul van Spanje en directeur van de Leeuwarder Courant. Toen zijn bureaus uit het veel grotere pand nummer 47 vertrokken, verhuisde hij subiet.

In het midden van de negentiende eeuw woonde in de voorganger van het laatstgenoemde pand Gerrit Martijn Baron du Tour van Bellinchave, raadsheer bij het Hof met gezin en dienstdoden. In de jaren-1870 bewoonde Freule Christina du Tour van Bellinchave het pand met een "juffrouw van gezelschap" en ander dienstpersoneel. De Freule deed dat tot 1899 en in die tijd moet het pand zijn vernieuwd. De familie Du Tour had veel bezittingen in Friesland waaronder boerderijen. In de werkboekjes van architect Hendrik Kramer komen vanaf het begin (niet het begin van zijn carrière) in 1881 allerlei posten van inspecties, verbouwingen

en zelfs de nieuwbouw van een boerderij in Genum voor, waaruit kan worden afgeleid dat hij familiebouwmeester was en, mede gezien de stijl, dit herenhuis ook kan hebben ontworpen. Van 1899 tot 1907 woonde het gezin met personeel van mr. Jan Bieruma Oosting in het herenhuis en in 1908 kwam buurman Sprenger er met gezin en gediensstigen wonen. Het paste ongetwijfeld beter bij zijn status om in dit voornamere pand te gaan wonen. Eind 1935 vertrok hij naar Funchal op Madeira en kreeg het herenhuis een kantoor- en magazijnbestemming.

In 1971 koos de provinciale planologische dienst de hele rij panden van nummer 37 tot en met 47 tot residentie. Toen kreeg ook pand nummer 45 voor het eerst een kantoorbestemming. Nummer 39 werd vernieuwd tot ingangspartij en na doorbraken kwamen op beide bouwlagen doorlopende gangen achter de voorsalons om de panden te verbinden. Na de P.P.D heeft de Thorbecke Academie van de Noordelijke Hogeschool het complex enige tijd gebruikt en tenslotte kwam het Waterschap Friesland erin.

De herenhuizen

De drie panden vormen een voornaam trio. De nummers 41 en 47 zijn vijf raamvakken breed en het tussenliggende nummer 45 lijkt daardoor wat bescheiden van afmetingen. De brede panden hebben afgeknotte schildkappen en het smalle een lage schildkap. Die daken laten precies de drie typen pannen zien die aan het einde van de vorige eeuw in Friesland het meest toegepast werden. Het meest zuidelijke dak heeft donkerblauw geglazuurde platte Friese pannen gekregen, het middelste de gegolfde Friese pan, maar dan niet de goedkope gesmoorde die meestal toegepast werd, maar mooi donker geglazuurd. Ook het noordelijke pand heeft geglazuurde pannen, maar dan van het dure Lucas IJsbrands-type, een pan in een lei-imitatie die in Makkum en in Achlum gemaakt werd en langzamerhand zeldzaam wordt.

De twee brede panden (nrs. 41 en 47) zijn frappant stijlverwant en vast door dezelfde architect ontworpen. Dat moet dan Hendrik Kramer geweest zijn: een van de plafonds in pand 41 is ongetwijfeld van de hand van Belgische pleisterwerkers die alleen Kramer naar Leeuwarden haalde en bovendien deed Kramer voor de Du Tour's, de familie die in 47 woonde, allerlei bouwklussen. Beide panden bezitten een middenpartij en brede vleugels die met pilasters vorm hebben gekregen. Ook de verdiepingen zijn met horizontale kroonlijsten aangegeven. Forse rasters geven de fronten hun karakter, waardoor ook is te zien dat 47 net wat breder is. Bij 41 is dit gebeurd met natuursteen en bij 47 met cementpleister, maar bij beide panden zijn zowel de pilasters (met vakken en blokken) als het horizontale lijstwerk (met krullend loofwerk) versierd.

Beide hebben ze een toegangsdeur achter een stoepportiek, maar de ene heeft een dubbele deur en de ander een enkele. Beide hebben ze een balkon boven de deur, verschillend in detail, en boven de middenpartij een uitbouw op het dak, de ene een kapel, de ander een flinke kajuit. Het smalle pand er tussenin is eenvoudiger: geen pilasterboel, wel een basement en een cordonlijst tussen de verdiepingen van natuursteen, een omlijste deur met een kroonlijst en consoles en een versierde kroonlijst ter beëindiging van de gevel.

Door de verbouwingen voor kantoorfuncties is er weliswaar met de interieurs nogal omgehaspeld, er valt toch nog voldoende te genieten: vooral de gangen met vestibules en hallen met poortachtige openingen, fraai omlijste paneeldeuren en prachtige stucplafonds zijn de moeite waard. Bovendien zijn er heel veel systeemplafonds die nog verrassingen kunnen opleveren als ze worden weggehaald. Er zijn ook enkele grote salons waar het stucwerk nog in volle glorie te bewonderen is. De tuinsalon van nummer 47 spant wel de kroon, al is het plafond van de noordelijke voorsalon van nummer 41 het rijkst; daar is geen vlakje meer te zien: de pleisterwerkers moeten last gehad hebben van een *horror vacui*. Door de verkantoring heen kan nog voldoende genoten worden om het voornaam wonen van ruim een eeuw geleden weer op te roepen.

Oostergrachtswal 93 (Huismus Interieurs)

In de tweede helft van de negentiende eeuw werd er aan de Oostergrachtswal op grote schaal gesloopt en vernieuwd en raakte het gebied dichtbebouwd met huizen uit een ruime beurs. Nummer 93 is onbetwist het meest in het oog springende exemplaar geworden, niet alleen omdat het uit de rooilijn springt, maar vooral door de bijna expliciete uitstraling van 'kijk mij eens'.

"De plint en de borstweringen voor de benedenramen hebben een bekleding van hardsteen, verder zijn alle decoratieve elementen van banden die het metselwerk doorspekken, omlijstingen van ramen, decoratieve friesbanden en kroonlijsten tussen de bouwlagen en onder de goot en in de torenvormige bekroning van de zuidelijke partij gemaakt van een betonnen kunststeen-soort, en vooral van pleister. Zo zitten er boven de vensters van de begane grond plantenslingers (guirlandes) die door de voluutkrullen van consoles lopen. Drie consoles ondersteunen weer een fries met tegelvlakken onder ramen van de verdieping, die op hun beurt in de omlijsting boven weer andere guirlandes met consoles en rozetten ter versiering hebben. Daarboven zitten dan een kroonlijst met triglyfen (gegroefde platen) en ronde schijven en de geprofileerde goot. Boven de grote, versierde erker, waar de gemeenteraad speciale vergunning voor verleende, bevat de torenvormige opbouw een omlijste openslaande deur met een bekroning van een door een sierlijke vaas doorbroken tympanon, waarin twee hoorns des overvloeds verwerkt zijn. Een overvloedige bekroning van een rijk versierd pand". Het zijn de woorden van Lieuwe Valk uit het najaar van 1990 in zijn rubriek '700 jaar Bouwen in Leeuwarden' in *Huis aan Huis*.

Het herenhuis is ontworpen door de Leeuwarder architect Hendrik Kramer. Hij ontvangt de opdracht daartoe van theehandelaar Rients Hendriks Dijkstra in maart 1883. Het werk wordt in mei aanbesteed en gegund aan de aannemer J. Ruding voor f 13.643,63; de kosten inclusief het honorarium voor de architect zullen dan op f 15.197,38 uitkomen. Een jaar later wordt het pand opgeleverd. De uiteindelijke bouwsom blijkt meer dan een fractie hoger uit te vallen: f 18.312,76 doordat er nogal wat meerwerk is uitgevoerd.

'Roodharige Dijkstra', zoals z'n bijnaam luidde, komt uit een vermogende doopsgezinde koopmansfamilie. Zijn theehandel, opgericht in 1859, is gevestigd aan de Korenmarkt 213 (nu Voorstreek 15). De firma heeft filialen op eersterangs lokaties: het Noordeinde in Den Haag, het Rokin in Amsterdam en de Nobelstraat in Utrecht. In Leeuwarden bezit Dijkstra voorts Nieuwestad 51 en twee pakhuizen aan

de Eewal. In mei 1884 kan hij verhuizen van de Korenmarkt naar de Oostergrachtswal.

Dijkstra zou aan de Oostergrachtswal blijven wonen tot 1901, toen hij naar Nice vertrok. Zijn kinderen verkochten het huis uiteindelijk in 1908. Daarna werd het bewoond door achtereenvolgens de vlashandelaar N.H. van der Meulen, de bankier mr. Jan Daniël van der Plaats, de schoenmaker en winkelier Gerard Boekers, de aannemer Lodewijk Geveke en de eerste homeopathische arts van Leeuwarden, G.J. Polman.

Kummer Electronics, hier gevestigd in de jaren-vijftig, liet het interieur grotendeels ongemoeid. Wel liet Kummer in de kamer links van de voordeur de medaillons in het plafond met voorstellingen van de vier jaargetijden overschilderen, om te voorkomen dat klanten zich zouden storen aan de naakte cupido's. Recent onderzoek wijst uit dat degelijke verf is gebruikt: de kosten voor verwijdering worden geschat op dertigduizend gulden.

Zuidergrachtswal 14

Zuidergrachtswal 14 heeft twee compleet verschillende aanzichten. Het charmante front (en de erachter gelegen vertrekken) is vroeg in de jaren-1750 tot stand gekomen. Aan de tuinzijde heeft het pand vermoedelijk omstreeks 1860 over de volle breedte een uitbreiding ontvangen, waardoor het ongeveer in omvang verdubbelde. Het is een wonderwel geslaagde combinatie geworden.

Door de vrede van Munster (1648) verviel de noodzaak van een onbelemmerd schootsveld vanaf de omwallingen voor de stadsverdediging en mochten er buitenverblijven buiten de gracht verrijzen. Een van deze panden werd in 1751 gekocht door de koopman Jan Klemrink en zijn vrouw Agate Wesselius. Klemrink genoot aanzien in Leeuwarden en bracht het tot lid van de vroedschap en tot burgemeester, een post die hij de laatste paar jaar voor z'n dood in 1756 bekleedde. Het echtpaar was puissant rijk, getuige hun stadswoning Nieuwestad 61. Het nieuwe eigendom aan de Zuidergrachtswal voldeed kennelijk niet aan hun wensen; het werd grondig gemoderniseerd of zelfs geheel opnieuw opgetrokken.

Met slechts één bouwlaag is het huis onmiskenbaar een buitenverblijf geworden. Het bestaat uit twee ondiepe maar brede vleugels van drie raamvakken aan weerszijden van een entree, het geheel afgedekt door een hoge schildkap met leien. De ingeschakelde bouwmeester/ timmerbaas heeft zich uitgeleefd op de middenpartij. Weliswaar is de entree bescheiden gehouden, maar het samenstel van flankerende gecanneleerde pilasters, die niet volgens het klassieke ordensysteem door kapitelen worden bekroond maar door stevige consoles, en de buitenproportionele dakkajuit met zijramen en een 9-ruits schuifvenster, die deze consoles dragen, is zonder meer indrukwekkend.

Letterlijk en figuurlijk het topstuk van de compositie is het zware kuifstuk op de kajuit met zwierige rococo-ornamentiek en de alliantiewapens van Klemrink en Wesselius. Modebewust was het echtpaar zeker. Het eerdergenoemde huis aan de Nieuwestad kreeg in 1747 naar ontwerp van stadstimmerbaas Claes Bockes Balck een voorgevel in de Lodewijk XIV-stijl maar interieurs in de Lodewijk XV- of rococostijl. Het was

hiermee waarschijnlijk het tweede pand in Leeuwarden waar deze nieuwe mode te bewonderen was, na de woning die in 1745 voor hofkleermaker Georg Walcke aan de Eewal was ontworpen door Anthony Coulon en versierd door beeldhouwer Jacob Sijdses Bruinsma. Ook het huis aan de Zuidergrachtswal behoort tot de vroege voorbeelden in Leeuwarden van de rococo.

Het interieur verkeert goeddeels in originele staat en bezit nog stucplafonds, lambrizingen en decoratief houtsnijwerk uit de bouwtijd. Achter de voordeur ligt een royale ontvangsthal. *Portes brisés* met een getoogde bovendorpel, bekroond door een kuif, geven toegang tot de woonvertrekken. De grote salon rechts wordt gedomineerd door een enorme schouw van een type dat veel voorkwam in de periode 1710-1750. De boezem draagt een in weelderig snijwerk gevatte spiegel en een schilderstuk. Hierop zijn een ruiter en een liggend paard afgebeeld. De zogenaamde grisaille-techniek geeft de suggestie van volrond beeldhouwwerk. Fraai is ook de betimmering rond de vensteropeningen. In de diepe dagkanten zijn de blinden gevouwen, waarmee de ramen afgedekt kunnen worden. De vensterbanken kunnen tevens als zitje dienst doen.

Achter de andere dubbele deur in de hal leidt rechts een trap naar de zolder en links een antichambre naar een kleinere woonkamer met een tweede monumentale schouw. De boezem, met een geprofileerde kroonlijst en een versierde gezwenkte onderlijst, wordt gedragen door voluutvormige consoles op wandpilasters. De Leeuwarder decoratieschilder Rienk Keyert heeft het schoorsteenstuk vervaardigd. De voorstelling is ontleend aan de Griekse mythologie en toont waarschijnlijk Procris die haar geliefde Cephalis van de jacht probeert te weerhouden omdat ze bang is hem aan de verleidelijke Aurora te verliezen. Naast de schouw bereikt men via een in de lambrizing weggewerkte deur de smalle bodekamer. Onder de hele oostelijke vleugel bevindt zich een manshoge voorraadkelder met plavuizenvloer, die wellicht ouder is dan 1751. Tegelrestanten wijzen erop dat hier vroeger bovendien kookgelegenheid was. Of die ook na 1751 als zodanig gebruikt werd, is onzeker. In ieder geval kreeg het huis op een gegeven moment een keukenaanbouw, nu grotendeels opgenomen in de negentiende-eeuwse vleugel. Voor die uitbreiding moest wel een uit 1751 daterende veranda achter en bereikbaar vanuit de salon wijken. Hier konden de bewoners van een riant uitzicht over de tuin genieten. Er zijn nog venster- en deurcontouren zichtbaar in de voormalige buitenmuur van de salon. Wat gelukkig bleef, is de opmerkelijk diepe privétuin, een unicum in Leeuwardens binnenstad.

Verlengde Schrans 2

In de laatste jaren van de negentiende eeuw liet de arts Sinnighe Damsté een villa met praktijkruimte bouwen aan het begin van de Verlengde Schrans. Voornaam is deze artsenvilla aan de uitvalsweg naar het zuiden in het toen zelfstandige dorp Huizum beslist. De architect is naar alle waarschijnlijkheid Zietse Sieuwert Feddema geweest, die het gebouw vorm gaf in een statige neorenaissance-stijl. Hij liet zich nu eens niet inspireren door de Hollandse Renaissance, maar door een wat meer Frans georiënteerde variant, die minder uitbundig is en meer waardigheid en distinctie uitstraalt. Rond de eeuwwisseling waren de neostijlen al wat uit de mode geraakt door de opkomst van de Jugendstil en de vernieuwingen die Berlage aandroeg, maar

de behoudende stijl geeft het pand een grote waardigheid. Het heeft de eeuwen van zijn bestaan uitstekend doorstaan.

De blokvormige villa heeft een gestucte plint. Het opgaand metselwerk is van grauwo-rode waalsteen en is doorspekt met cordonlijsten van kunststeen. Een waterlijst scheidt de verdiepingen, een kroonlijst, voorzien van decoratieve vakken, sluit de gevel af. De villa heeft twee verdiepingen en is vier raamvakken breed. De gevel is tweemaal versneden, waarbij de rechterhoek is afgeschuind. De ingang zit in het midden en wordt door een iets rijkere aankleding geaccentueerd. De voordeur ligt in een diep portaal. De grote T-vensters zijn gevat in een eenvoudige omlijsting, die naar boven wordt afgesloten door een kroonlijst. Het linker raamvak heeft een balkon op de verdieping, gedragen door bewerkte consoles. De afgeknotte schildkap is belegd met een bijzondere dakpan, de Lucas IJsbrandspan, die zorgt voor een veel gladder dakvlak dan de gebruikelijke golfpan. Hierdoor wordt het aanzien van de toren ook heel chique leien benaderd. Er zijn enkele dakkapellen en kajuiten, die in de loop der tijd wat vereenvoudigd zijn: de kajuiten hadden wangen (zoals nog te zien is in de praktijkvleugel) en de kapellen hadden met leien beklede spitsen, de zogenaamde heksenhoeden.

De praktijkruimte aan de Carel van Manderstraat heeft een iets eenvoudiger detaillering en telt slechts een bouwlaag. De villa is gelegen in een ruime tuin, die enkele jaren geleden verkleind is, waarbij het gietijzeren hek verloren ging. Naast de praktijkruimte bevindt zich een eenvoudig koetshuis, opgetrokken uit grijze kalkzandsteen met cordonlijsten en strekken in rode baksteen. Achterin de tuin bleef een houten prieel bewaard, dat opgebouwd is in stijl-en-regelwerk. Zo'n bouwseltje was beslist noodzakelijk in een tijd, waarin men wel buiten wilde zitten maar bruin worden ongepast geacht werd. Een bruine tint was voor de arbeidersstand!

Ook in het interieur komt het voornaam wonen nog steeds goed tot uiting. Vooral op de begane grond is de originele situatie goed bewaard gebleven. Door de terugliggende ingang, over de in terrazzowerk uitgevoerde portaalvloer met het jaartal 1900, komt men door een dubbele deur (met oorspronkelijk hang-en-sluitwerk) in een vestibule met tochtdeuren met eenvoudig gezandstraald glas. Een gang over de gehele lengte van het gebouw geeft toegang tot de vertrekken. De oorspronkelijke paneeldeuren met geprofileerde omlijstingen bleven bewaard. Bij het voorname wonen van de gegoede burgerij hoorde in de negentiende eeuw onverbreekelijk een suite: twee of meer kamers op een rij, die verbonden waren door schuifdeuren. Deze suite bestaat uit een vierkante voorkamer en een achterkamer die aan de zijkant uitgebreid is met een erker, veelhoekig afgesloten als het koor van een kerk. De kamers hebben plafonds met versieringen in stuc en bewerkte raamkozijnen, vensterbanken en binnenluiken. In de achterkamer is een ingebouwde kast met een renaissancefront om serviesgoed op te slaan en uit te stallen. Dit vertrek deed dienst als eetkamer. De sterk verbouwde keuken ligt ernaast. Halverwege de gang bevindt zich de trap naar de verdieping. Op het bordes wordt de trap verlicht door een glas-in-lood raam met een voor een arts kenmerkende voorstelling: een gebrandschilderde afbeelding van 'De anatomische Les van dokter Tulp' door Rembrandt. Het raam wordt verlicht door een koker, die tot het dak toe doorloopt. Op de verdieping liggen de slaap- en badkamers. Op de zolderverdieping waren naast bergruimten de kamers voor het inwonend personeel, want zonder enkele meiden en een huisknecht/koetsier was geen huishouden 'op stand' te voeren.

Verlengde Schrans 87 (Borniastate/Van den Bergstate)

Aan de Verlengde Schrans - vroeger wel het boerenkerkhof genoemd, vanwege de hier wonende, rentenierende boeren - staat het voorname onderkomen van restaurant Van den Bergstate. Het monumentale pand werd in de jaren 1888/'89 gebouwd onder architectuur van de bekende Leeuwarder architect H.H. Kramer. Opdrachtgever voor de bouw was de bewoner van Martena State in Cornjum: Jonkheer Duco Martena van Burmania Vegelin van Claerbergen. Uit de rekeningboeken van architect Kramer blijkt dat aannemer J. Ruding met *f* 15.995,= de laagste inschrijver was voor de bouw van het "woonhuis met koetshuis en stalling op een terrein aan de straatweg naar Sneek". Op 1 mei 1889 kon Jonkheer Duco de woning betrekken.

De jonkheer heeft er maar kort gewoond. Op 1 mei 1892 werden mr. Wibo Bernhardus Buma met zijn vrouw Amelia Gerardina Albarda de nieuwe bewoners. Buma vervulde in en buiten Friesland vele functies, onder meer advocaat-procureur, luitenant van de schutterij, gemeenteraadslid van Leeuwarderadeel, penningmeester van het Fries Genootschap en voorzitter van de bond Heemschut. Hij is waarschijnlijk de naamgever van het huis geweest. Het geslacht Buma bezat in Weidum de buitenplaats Bornia State. In 1864 werd deze state voor de sloop verkocht en als herinnering aan het oude buiten heeft de monumentale villa aan de Verlengde Schrans die naam gekregen.

In 1922 verhuisde Buma naar Marssum. Zijn vrouw betrok de villa naast Borniastate. In het grote leeggekomen pand waren daarna achtereenvolgens een particuliere psychiatrische inrichting, een christelijke opleidingsschool voor gezinsverzorgsters en een tehuis voor lichamelijk gehandicapte jongeren gevestigd. Na een verbouwing in 1993 werd in het oude woonhuis een restaurant gevestigd en werd de naam veranderd in 'Van den Bergstate'.

Ondanks functieveranderingen en verbouwingen ademt Bornia/Van den Bergstate nog helemaal de sfeer van de neo-renaissance. Architect Kramer heeft er een levendig en harmonieus gebouw van gemaakt. Het gebouw telt twee hoge bouwlagen die worden gedekt door afgeknotte schilddaken met hier en daar gebolde vormen. De verspringingen en versieringen van kunststeen in banden, blokken en andere decoratieve elementen geven de gevels een levendige uitstraling. De aan de voorzijde uitgebouwde erker, steunend op consoles met leeuwenkoppen en de serres aan de zuidzijde met daarboven een inpandig balkon en een buitenbalkon dragen ook sterk bij aan de levendigheid. Verrassend is de aan de achterkant opgetrokken achzijdige traptoren die gedekt wordt door een helmdak.

Van het interieur verdient vooral de aan de voorzijde gesitueerde salon de aandacht. Het is een hoge, monumentale zaal in Oud-Hollandse stijl. Het plafond bestaat uit een moerbalken en kinderbinten-constructie. Langs de wanden bevinden zich lambrizeringen. In de vensternissen bevinden zich vensterbanken en in de achterwand is een in neo-stijl uitgevoerde haardpartij aangebracht.

De toegang tot Bornia/Van den Bergstate wordt gevormd door een hameipoort van ijzer met zware gegroefde penanten met bollen. Naast en achter Bornia/Van den Bergstate ligt nog een klein deel van het voormalige Borniapark. Dit park ontstond in

1923 nadat notaris Nanne Ottema in 1922 de 1 ha. grote tuin van Borniastate kocht van mr. W. Buma. Ottema kocht de tuin om toegang te krijgen tot de erachter gelegen landerijen van zijn vrouw.

In 1923 bood hij het gemeentebestuur van Leeuwarderadeel de tuin in erfpacht aan, wijzend op de mogelijkheid er een wandelpark en eventueel een sportterrein voor Huizum van te maken. De gemeente Leeuwarderadeel ging op het aanbod in. Reeds op 14 mei 1923 werd er een verordening omtrent het Borniapark vastgesteld. Tot aan de oorlogswinter van 1944-1945 was het Borniapark een mooi en romantisch park. Er was een vijver met een huisje voor de watervogels en er stond een mooie tuinkoepel. Het park kende een rijke flora en fauna. In de laatste oorlogswinter ontstond er een groot tekort aan brandstof en daar bood het Borniapark een oplossing voor. Eerst werd het kreupelhout gekapt, later volgden de kastanjabomen en tenslotte vonden ook de banken en de houten koepel hun weg naar de kachel. Na de oorlog had geen herstel plaats. De vijver groeide dicht en het park raakte definitief in verval. Tenslotte vond er in een groot deel van het park nieuwbouw plaats. Alleen de toegangsweg en een paar bomen herinneren nog aan het voormalige Borniapark.

Colofon

Uitgave:	Stichting Aed Levwerd, 1997
Redactie:	Leo van der Laan en Klaas Zandberg
Inleiding:	Onno Hellinga
Tekstbijdragen:	Jan Faber, Ad Fahner, Jaap Falize, Anneke Hellinga, Hendrik ten Hoeve, Peter Karstkarel, Yme Kuiper, Leo van der Laan, Rita Mulder-Radetzky, Jesse Wassenaar, Klaas Zandberg en Tom Zomerschoe
Fotografie:	Paul Friedrichs en Menno Pothof
Overige illustraties:	Gemeentearchief Leeuwarden, Fries Museum, Leeuwarder Courant, Marten Meijer, Hendrik ten Hoeve en Studiegroep Geschiedenis Leeuwarden
Kaart:	Cees Sträter
Druk:	Dekker Drukwerken
Vormgeving:	Dekker Drukwerken

De organisatie van de elfde Open Monumentendag Leeuwarden en de uitgave van dit boekje zijn mogelijk gemaakt door financiële bijdragen van het Zadelfonds van de gemeente Leeuwarden, de Maatschappij tot Nut van het Algemeen, Ritske Boelema-Gasthuis, Sint Anthony Gasthuis, Lammert Koopmans Stichting, Stichting Het Nieuwe Stads-Weeshuis, Boelstra-Olivier Stichting, Juckema-Siderius Fonds, Old Burger Weeshuis en Restaurant Hotel Van den Bergstate.

Voorts hebben aan de totstandkoming van de Open Monumentendag bijgedragen het Gemeentearchief Leeuwarden, de NV Stadsherstel Leeuwarden en Joh. Schaafsma. De Stichting Aed Levwerd dankt in het bijzonder de eigenaren/bewoners van de opengestelde panden en de vrijwilligers.

Oppa nye merkit

Monumenten aan en rondom de Tweebaksmarkt

Open Monumenten in Leeuwarden 1998

Woord vooraf

Dit jaar organiseert de Stichting Aed Levwerd voor de 12de maal de Open Monumentendag in Leeuwarden. Het kiezen van een thema was deze keer niet moeilijk. Al jaren bestond het plan de stratenrij Turfmarkt, Tweebaksmarkt en Druifstreek, centraal te stellen. Het wachten was alleen op een geschikte aanleiding. Die aanleiding is er dit jaar: de herdenking Fryslân 500.

"Oppa nye merkit" zoals de Turfmarkt, de Tweebaksmarkt en de Druifstreek in 1504 genoemd werden, staan een aantal belangrijke overheidsgebouwen. In het kader 500 jaar centraal gezag in Friesland, verdient 'het huis' van het provinciaal bestuur van Friesland bijzondere aandacht. Naast andere overheidsgebouwen zoals de Kanselarij en de gevangenis bevinden zich "oppa nye merkit" vele monumentale woonhuizen zoals het Eysingahuis, het Haersmahuys en het Vierssenhuis. Heel bijzonder is natuurlijk het bankgebouwtje dat door de verzekeringsmaatschappij De Utrecht gebouwd is.

Al met al worden er dit jaar tenminste veertien monumentale panden opengesteld. Daarnaast zal een enkele binnentuin toegankelijk zijn. Zoals gebruikelijk worden er weer een aantal aanvullende activiteiten georganiseerd, zoals rondritten, rondvaarten en tentoonstellingen. De aanwezige horecabedrijven zullen door het inrichten van terrassen aan de levendigheid op straat bijdragen.

De Stichting Aed Levwerd vindt dat de Turfmarkt, de Tweebaksmarkt en de Druifstreek al deze aandacht ten volle verdienen. Ondanks de betreurde demping in 1894 is de stratenreeks één van de monumentaalste stadsgezichten van Leeuwarden. Natuurlijk zijn er in het verleden aanslagen op het straatbeeld gepleegd. Het prachtige Landschapshuis is gesloopt. Het op die plek gebouwde nieuwe Ritske Boelema Gasthuis is ook al weer met de grond gelijk gemaakt. De Galileërkerk werd in 1940 gesloopt en ook de monumentale huizenrij op de hoek van de Tweebaksmarkt en het Droevendal werd afgebroken. Op deze plek verrees het veel te grootschalige gebouw van PTT-telecommunicatie. Niet echt een aanwinst. Gelukkig werd na veel discussie en actievoeren afgezien van de bouw van een luchtbrug tussen de Kanselarij en het Fries Museum. Zo bleef het mooie zicht op de 'Roomse toren' bestaan. Herinrichting van de straten, terugdringing van het autoverkeer en een passende beplanting met bomen, kunnen het monumentale karakter van de straten nog meer versterken.

De 12de Open Monumentendag in Leeuwarden zou niet mogelijk zijn zonder de medewerking van de eigenaren van de opengestelde panden, de subsidiënten, de vrijwilligers, het provinciaal bestuur van Inleiding

Wie over de Turfmarkt, de Tweebaksmarkt en de Druifstreek loopt, kan zich met recht afvragen waarom deze straat zonder noemenswaardige onderbrekingen in drie afzonderlijke straten is opgedeeld. Het Blokhuisplein zou bovendien evengoed onder deze ene straat gerekend kunnen worden. Het is immers in een rechte lijn met de andere drie straten verbonden en een echt plein is het niet. Maar degene die op zoek gaat naar de reden achter deze wat vreemde indeling zal een vrij onbevredigend antwoord op zijn vragen krijgen. Ooit, toen er nog geen huisnummers waren, was het handig om grote lange straten in kleine straatjes op te delen. En later is deze situatie officieel vastgelegd door de gemeenteraad, die het kennelijk niet nodig achtte de oude vertrouwde indeling te wijzigen. Men zou het dus toeval kunnen noemen. Maar hoewel er geen motief achter zit, is deze overdaad aan straatnamen toch wel een beetje symbolisch.

Ondanks het wat stille voorkomen wordt dit stukje Leeuwarden namelijk gekenmerkt door een grote stedenbouwkundige en architectonische diversiteit. Vroeger prominent aanwezige functies als rechtspraak en onderwijs zijn inmiddels verdwenen, maar er wordt nog volop gewoond, gewerkt, gewinkeld, geconserveerd, gedetineerd, gekerkt, geregeerd en sedert enige jaren ook gerecreëerd (terrassen en galerieën). Oude en nieuwe, saaie en prachtige gebouwen wedijveren met elkaar om de aandacht van de voorbijganger. Deze rijke schakering is niet alleen typerend voor het actuele straatbeeld, maar ook voor het verleden van dit deel van de binnenstad. Terwijl de geschiedenis van veel straten zich laat vertellen als een verhaal met een duidelijke kop en staart, heeft de geschiedenis van de Tweebaksmarkt cum annexis veel meer het karakter van een verhalenbundel.

Van stadsgracht naar binnengracht

Waar nu plaveisel ligt, liep ooit de gracht die de stad omringde. De oudste stadsgracht van Leeuwarden werd waarschijnlijk aan het eind van de veertiende eeuw aangelegd. Deze gracht omsloot echter nog niet de helft van de huidige binnenstad. Onder andere het gebied tussen de Voorstreek en de Tweebaksmarkt c.a. lag destijds nog buiten de gracht. Ergens in de loop van de veertiende eeuw is ook dit gedeelte binnen de omgrachting getrokken. De toentertijd gegraven oostelijke stadsgracht kwam later van noord naar zuid Turfmarkt, Tweebaksmarkt, Druifstreek en Zwiterswalgte te heten. Over de vroegste bewoningsgeschiedenis van de Tweebaksmarkt c.a. is weinig bekend. Duidelijk is wel dat hier in de veertiende en vijftiende eeuw niet de meest gegoede burgers woonden. Weliswaar verrezen in het nieuwe gedeelte van de stad wel degelijk grote burgerhuizen, maar deze werden allemaal gebouwd langs de toenmalige hoofdwaterweg van de stad, de huidige Voorstreekgracht. Aan de Turf- en Tweebaksmarkt stonden de wat mindere huizen en dan alleen nog aan de westzijde, want de buiten de stadsgracht liggende oostzijde bleef tot in de zestiende eeuw schaars bebouwd.

Aan het eind van de vijftiende eeuw was er al geruime tijd behoefte aan een nieuwe stadsgracht. Leeuwarden (Nijehove) was sinds 1435 officieel verenigd met de buiten de stadsgracht gelegen 'buitenbuurten' Oldehove en Hoek. Zuidwestelijk van de omgrachte stad was er bovendien een nieuwe buurt ontstaan, de Nieuwestad. Verder werd Friesland aan het eind van de vijftiende eeuw geplaagd door vele gewapende conflicten. Een goede verdedigingsgracht was beslist geen overbodige luxe. Dat werd in 1487 pijnlijk duidelijk toen de stad door een Schieringer troepenmacht werd ingenomen en geplunderd. In 1496 voltooide men de gracht die

bijna de gehele huidige binnenstad omsloot. De voormalige oostelijke stadsgracht was nu een binnengracht geworden.

Het blokhuis

De totstandkoming van de stadsgracht was niet de enige gebeurtenis op de drempel van de zestiende eeuw die bepalend zou zijn voor de ontwikkeling van het straatbeeld van de Tweebaksmarkt c.a. In 1498 werd hertog Albrecht van Saksen gehuldigd als landsheer van Friesland. Hiermee kwam een eind aan een lange periode in de Friese geschiedenis waarin een centraal gewestelijk bestuur nagenoeg ontbrak. Niettemin bleek het voor het Saksische bestuur een lastige opgave om in Friesland vaste voet aan de grond te krijgen. Veel Friezen voelden er niets voor om zich te onderwerpen aan een vreemde landsheer. Om zijn positie in Friesland zeker te stellen liet de hertog van Saksen daarom in de strategisch belangrijke plaatsen Harlingen en Leeuwarden blokhuisen of dwangburchten oprichtten.

In Leeuwarden werd de nagenoeg onbebouwde zuidoosthoek van de stad de meest geschikte plaats voor een dergelijke burcht geacht, waar deze in 1499 dan ook verrees. Voor de Leeuwarders overigens geen reden tot feest. Zij beseften maar al te goed dat het blokhuis er niet in de laatste plaats toe diende om de stad in bedwang te houden. Maar wat het nog erger maakte, was dat de kosten van de bouw voor rekening van de stad Leeuwarden kwamen. De stad had dit aan zichzelf te wijten. Het was namelijk een represaille voor het verzet dat aanvankelijk door de stad tegen de Saksische hertog geboden was. De blokhuisen alleen bleken evenwel niet afdoende voor de Saksische hertogen om hun gezag voorgoed in Friesland te vestigen. Het gewest bleef roerig en in 1515 deed de toenmalige hertog George, teleurgesteld in zijn trouweloze Friese onderdanen, de rechten op Friesland over aan Karel V. Voor de nieuwe landsheer was het Leeuwarder blokhuis eveneens een belangrijk instrument om zijn gezag in Friesland te consolideren.

Het klooster Galilea

De militair onrustige situatie rond 1500 had nog een belangrijk gevolg voor de ontwikkeling van het zuidoostelijk deel van de binnenstad. Het klooster Galilea dat in 1472 ten noordoosten van de stad gesticht was, werd in 1498 verhuisd naar de oostzijde van de huidige Tweebaksmarkt. De beweegredenen hiervoor waren overwegend van militair-strategische aard. Vijandelijke troepen die de stad wensten te belegeren konden het onversterkte kloostercomplex buiten de stad makkelijk innemen en als uitvalsbasis gebruiken om de stad aan te vallen. Bovendien kregen de Franciscaner monniken door de verplaatsing van hun klooster een veiliger onderkomen binnen de kort daarvoor gereed gekomen stadsgracht.

Het klooster Galilea bepaalde in de zestiende eeuw in belangrijke mate de stedenbouwkundige ontwikkeling van de zuidoostelijke binnenstad. Een aanzienlijk deel van de ruimte ten zuidoosten van de Tweebaksmarkt werd door het kloostercomplex in beslag genomen. Dit werd gebouwd in de zestiende eeuw. De meest monumentale gebouwen van het klooster waren: het Kapittelhuis en de Galileër kerk. Deze twee gebouwen verdwenen in respectievelijk 1849 en 1940 uit het straatbeeld.

Hoofdstad en episcopaat

De vestiging van een centraal gezag in Friesland ging niet alleen met wapengekletter samen. Geweld was voor de landsheren weliswaar een noodzakelijk middel om het gewest onder controle te krijgen, maar om het gewest onder controle te houden was een deugdelijk bestuur vereist. Een belangrijke rol was hierbij weggelegd voor de stadhouder, die de persoonlijke vertegenwoordiger van de landsheer in het gewest was. Indien hij in Leeuwarden was, dan resideerde hij doorgaans op het blokhuis. De stadhouder regeerde samen met het Hof van Friesland, de belangrijkste bestuursinstelling in de landsheerlijke tijd. Het Hof had zowel gerechtelijke als bestuurlijke taken. Aanvankelijk had de Saksische hertog het Hof in Franeker gevestigd, een stad die zich van het begin af aan loyaal aan de nieuwe landsheer had betoond. Een definitieve regeling met betrekking tot het gewestelijke bestuur werd echter pas in 1504 getroffen. In dat jaar werd het Hof verplaatst naar Leeuwarden, dat daarmee tot hoofdstad van Friesland werd gekroond.

Het Hof van Friesland vond aanvankelijk een onderkomen in een gebouw dat even westelijk van het blokhuis stond, de oude Kanselarij. Echter in 1542 werd het gebouw, alweer uit militair-strategisch oogpunt, gesloopt. Het Hof werd toen provisorisch in het ziekenhuis van het klooster Galilea ondergebracht. Ondertussen werd er druk bij de centrale regering in Brussel gelobbyd om een nieuwe Kanselarij. Na lang dralen van Karel V en zijn opvolger Philips II kon pas in 1566 met de bouw begonnen worden en in 1571 werd de mo-numentale Kanselarij opgeleverd die nog steeds de Turfmarkt siert.

Terwijl de Kanselarij verrees vestigde zich op de Tweebaksmarkt nog een belangrijke instelling. Bij de herindeling van de bisdommen in 1570 was Friesland namelijk een zelfstandig bisdom geworden. Cunerus Petri, de eerste (en tevens laatste) bisschop van Leeuwarden, koos een bescheiden huis schuin tegenover de Galileër kerk als bisschoppelijk 'paleis'.

Opstand

Hoewel de Habsburgers (Karel V en Philips II) in Friesland veel steviger in het zadel kwamen dan hun Saksische voorgangers, bleven de verhoudingen tussen de landsheer en zijn Friese onderdanen gespannen. Bovendien kreeg ook in Friesland het protestantisme steeds meer aanhang, een doorn in het oog van de streng katholieke Habsburgers. Na een lange tijd van oplopende spanning en toenemende polarisatie, gebeurde wat onvermijdelijk was geworden. Tussen 1576 en 1580 ging Friesland hortend en stotend over naar het kamp van de opstandelingen tegen Spanje. Deze overgang werd gemarkeerd door de inname van het blokhuis in 1580 door de Leeuwarder burgerij onder leiding van burgemeester Adie Lammertsz. Nu de Friezen Philips II als landsheer hadden afgezworen, werd het blokhuis - symbool van de landsheerlijke macht - ontmanteld. En de dwangburcht was niet het enige dat ontmanteld werd. Met het afzweren van de landsheer was ook het oude geloof afgezworen. Het calvinisme was nu de officiële godsdienst. De vele kloosters in en om de stad werden opgeheven en de kerken werden geschikt gemaakt voor de calvinistische eredienst. Dit lot was ook het klooster Galilea en de Galileër kloosterkerk beschoren. Met de ontmanteling van het kloostercomplex werd er ruimte geschapen voor de verdere ontwikkeling van de zuidoostelijke binnenstad. Ruimte had men rond 1580 in Leeuwarden wel nodig; de stedelijke bevolking nam vanaf die tijd snel in omvang toe. In de jaren tachtig van de zestiende eeuw werd het gebied ten oosten van de Tweebaksmarkt daarom herverkaveld in regelmatigere percelen. Bovendien werd de rooilijn vastgesteld van de nieuwe straten in dit

stadsdeel. Deze nieuwe wijk werd gestaag volgebouwd, vooral met huizen voor de minder vermogenden. Het geheel werd aan de zuid- en oostzijde omsloten door een nieuw gegraven binnengracht, die aanvankelijk het Blokhuisdiep genoemd werd en later de chiquere naam Keizersgracht kreeg.

Het Blokhuisplein en naaste omgeving boden rond 1580 nog een desolate aanblik. Langs de zuidelijke stadswal - in de richting van de Huizumer pijp of waterpoort - was reeds de Blokhuissteeg ontstaan. Ten noorden van het Zwiterswaltje bevond zich op de plek van de in 1498 geplunderde en nadien gesloopte Uniastins een ruim marktplein, alwaar de handel in ossen werd gedreven en dat uit dien hoofde ook wel werd aangeduid als het 'Ossenhuyem'. De omgeving die we tegenwoordig kennen als het Blokhuisplein behoorde toe aan het blokhuis en diende tot 1580 tot het houden van wapenschouwingen. Ook stond hier het zogenaamde 'Ossenhuis'. Na ontmanteling van de sterkte in 1580 had het terrein haar oorspronkelijke functie verloren. Het 'Ossenhuis' werd gesloopt en de vrijgekomen gronden werden verkaveld en ter bebouwing afgestaan. In 1613 besloot het stadsbestuur dat men 'tot chiraet van de stadt bij het Blockhuijs een sierlijck lyndhoff planten sall'. Sindsdien werd het Blokhuisplein ook wel aangeduid als 'Op het Lyndehoff' (1642) of 'Onder de Boomtjes' (1810).

Nieuwe machthebbers

Bij de politieke omwenteling tussen 1576 en 1580 ging de soevereiniteit over het gewest van de landsheer over op de statenvergadering, waarin de afzonderlijke steden en grietenijen vertegenwoordigd waren. De Staten hadden in de landsheerlijke tijd een ondergeschikte rol gespeeld in het gewestelijk bestuur. Zij werden slechts dan bijeengeroepen als de landsheer dat nodig vond. De Staten hadden dan ook geen vaste vergaderruimte. Statenvergaderingen, landsdagen, werden soms gehouden in het Dominicaner klooster in Leeuwarden, maar ook wel in Harlingen en Franeker.

Nu de soevereiniteit bij de Staten lag, was het wenselijk dat zij een permanenter karakter kregen. Sinds 1594 kwamen zij daarom op een vaste plaats bijeen, namelijk in het voormalige Kapittelhuis van het Galileër klooster dat toen werd ingericht als Landshuis. Niettemin kwam de voltallige statenvergadering maar gedurende enkele weken per jaar bijeen. Het dagelijks bestuur over het gewest kwam in handen van de Gedeputeerde Staten. Dit college vond onderdak in het bij de Reformatie geconfiskeerde bisschoppelijk paleis.

De nieuwe positie van Friesland als soeverein gewest binnen de Republiek had nog meer gevolgen voor het straatbeeld van de Tweebaksmarkt c.a. Op het terrein van het ontmantelde klooster Galilea werd in 1580 de Friese munt gevestigd, waarin gedurende een eeuw munt is geslagen. Tevens werd hier de militaire gevangenis van de geweldige provoost (1589-1824) gevestigd.

Markten in de zestiende en zeventiende eeuw

Hoewel de instellingen die zich in de zestiende eeuw op de Tweebaksmarkt c.a. vestigden beslist allure hadden, hebben zij op de naamgeving van de straat uiteindelijk geen invloed gehad. Van het begin af aan werd er namelijk ook markt in deze straat gehouden. Al vroeg in de zestiende eeuw komen we de straat - toen nog in zijn geheel - tegen als de Nieuwemarkt. (1504 oppa nye merkit) Gedurende de hele zestiende eeuw bleef deze straatnaam in gebruik. Waarschijnlijk werden op de

kaden van de gracht verscheidene goederen verhandeld, maar in de loop van de zestiende eeuw concentreerde zich hier de handel in twee specifieke producten: turf en beschuit.

De Turfmarkt was zeker sinds 1582 het decor van de handel in turf. In de gracht lagen de turfschepen van waaruit de handel gedreven werd. De meeste turf die hier verkocht werd, was bestemd voor verbruik in het klein. Grootverbruikers zoals brouwers en bakkers bestelden meestal hele scheepsladingen buiten de markt om. Dit was voor hen veel voordeliger. Zij bespaarden zo op de kosten die door tussenhandel gemaakt werden, en bovendien hoefden ze dan de stedelijke accijns op turf niet te betalen.

Met tweebak wordt beschuit bedoeld. Deze wordt namelijk tweemaal gebakken: één keer bij lage temperatuur om hem gaar te maken en één keer bij hoge temperatuur om hem bros te maken. In 1581 besloot het stadsbestuur na een klacht van de Leeuwarder bakkers dat 'de vreemde luyden met scheepen incomende twyback te vercoopen, met de selve schepen leggen zullen voorde olde cancelarije van geleyster pijsse aff voorts nae 't olde blockhuys strekkende. Ende zullen aldaer mogen vercoopen uuyte scheepen ende van de wall op de weeckmerckten ende jaarmerckten'. De beschuitschippers kwamen merendeels uit Holland en verkochten de producten van de opkomende Zaanse beschuitindustrie. Halverwege de zeventiende eeuw ging deze industrie echter hard achteruit en tegelijkertijd verdween de beschuitschipperij. De Tweebakmarkt werd toen overgenomen door de groentehandelaren.

Stadsarchivaris Wopke Eekhoff beklagde zich er halverwege de negentiende eeuw over dat de Tweebakmarkt toen nog altijd die naam droeg "dewijl hier sedert 200 jaren geen markt van beschuiten meer wordt gehouden". Hij stelde voor de naam in Heerengracht te veranderen, wat overigens geen ingang vond. Wel was het hem gegund het zuidelijke deel van de Tweebakmarkt om te dopen in Druifstreek, genoemd naar de daar sedert lange tijd gevestigde brouwerij de Druif.

Het ontmantelde blokhuis

Na de inname van het blokhuis in 1580 werd niet het hele complex gesloopt. Veel elementen van de burcht kregen een andere functie. Van de vier rondelen van het blokhuis bleef de zuidoostelijke, de zogenaamde pijnigtoren, overeind staan. Deze werd in de verdedigingswal van de stad opgenomen en deed later tevens dienst als kruitmagazijn. De kapel van het blokhuis kreeg een vergelijkbare functie als ammunitieshuis. Het hoofdgebouw werd daarentegen door de Staten van Friesland ingericht als gewestelijke gevangenis. Tegen de westgevel van dit gebouw werd een schavot opgericht waar executies uitgevoerd werden.

In 1660 werd besloten om op het nog openliggende deel van het blokhuis terrein een onderkomen te bouwen voor het gewestelijke tuchthuis. Op 26 september 1661 werd dit gebouw opgeleverd. In dit Werck- ende Ambachtshuyse werden bedelaars en kleine criminelen opgesloten "om eene ambacht geleert te worden om haer eygen kost sonder beswaringhe van andere te kunnen verdienen". Een kleine eeuw na de oplevering, in 1754, werd het gehele Tuchthuis door brand verwoest, waarbij enkele gevangenen in de vlammen omkwamen en anderen van de gelegenheid gebruik maakten om te ontsnappen. Vrij snel werd echter met de bouw van een nieuw en groter Tuchthuis begonnen, dat in 1756 op de plaats van het oude verrees.

Bewoning in de zeventiende en achttiende eeuw

Doordat de belangrijkste gewestelijke bestuursinstellingen op de Tweebaksmarkt c.a. gevestigd waren, kreeg deze straat ook een zeker cachet als woonstraat - in het bijzonder voor diegenen die beroepshalve met het provinciaal bestuur verbonden waren. Enkele advocaten en procureurs woonden er op kruipafstand van hun werk. Tevens verrezen er in de achttiende eeuw twee voorname adelshuizen: het laat 18de-eeuwse Eysingahuis (Turfmarkt 24) en het herenhuis dat in 1739 gebouwd werd in opdracht van Catharina van Sminia, weduwe van Gozewijn baron van Coehoorn (Tweebaksmarkt 36). Toch was het niet alleen de elite die hier woonde. Er woonden ook middenstanders als bakkers, brouwers, herbergiers en winkeliers. En in de zijstraten en -stegen van de Tweebaksmarkt c.a. woonden zelfs zeer armlastige gezinnen.

Bestuursinstellingen in de negentiende en twintigste eeuw

In de Bataafs/Franse tijd verloor Friesland haar positie als soeverein gewest. De Staten moesten voortaan in de nationale regering hun meerdere erkennen. Deze ondergeschikte positie werd halverwege de negentiende eeuw nog eens versterkt met de invoering van de Grondwet en de Gemeentewet. Enigszins symbolisch kwam dit ook in het straatbeeld van de Tweebaksmarkt c.a. tot uiting. In 1849 werd het Landshuis - eens de zetel van de trotse soevereine Friese Staten - afgebroken om plaats te maken voor het nieuwe Ritske Boelema Gasthuis. Het provinciaal bestuur werd in zijn geheel gehuisvest in het voormalige College van Gedeputeerde Staten. Door verscheidene uitbreidingen groeide dit gebouw uit tot het complex dat we nu kennen als het Provinsjehûs.

De ondergeschikte positie van Friesland binnen de Nederlandse eenheidsstaat had niet alleen gevolgen voor het bestuur van de provincie. In 1811 werd het Hof van Friesland, de hoogste instantie van het eigen Friese rechtsstelsel, opgeheven. Voor de Kanselarij moest derhalve een andere functie gezocht worden. Voor de restauratie van het gebouw in 1892-1897 zou het onder andere als militair hospitaal en huis van bewaring dienen.

Bewoning in de negentiende en twintigste eeuw

Ook in de negentiende en het begin van de twintigste eeuw woonden er veel deftige burgers op de Turf- en de Tweebaksmarkt, zoals juristen en politici. Van de Leeuwarder burgemeesters woonden achtereenvolgens Feenstra, Bieruma Oosting, Zimmerman en Patijn aan de Tweebaksmarkt. Ook parlementariërs als Van Eysinga en Bloembergen hadden hier hun woning. Doordat de grote herenhuizen vaak uitgebreid werden door de belendende huizen in te kapselen, zal het cachet van de straat nog verder zijn vergroot. Toch kreeg de Tweebaksmarkt ook in de negentiende eeuw geen exclusief karakter. Er bleef ruimte voor middenstanders en hun bedrijven. In de twintigste eeuw is de woonfunctie van de Turf- en de Tweebaksmarkt gestaag verminderd - een lot dat ook veel andere hoofdstraten in de binnenstad heeft getroffen. Door de almaar toenemende ruimtebehoefte van bureaucratische instellingen en bedrijven als de PTT bleef er weinig ruimte voor wonen over. Bovendien veranderden de woonwensen van de maatschappelijke bovenlaag door de groeiende automobilititeit. De binnenstad legde het af tegen de buitenlucht. Bewoners uit andere sociale groepen namen eveneens grotendeels de wijk. Verder

is in het midden- en kleinbedrijf de afgelopen eeuw het wonen steeds meer gescheiden van het werken. Ten slotte werden de mingevoeden door de sociale woningbouw uit hun schamele woningen in de binnenstad weggevoerd.

Gevangenis en ziekenhuis

Gedurende de afgelopen twee eeuwen zijn de taken van de overheid fors uitgebreid. Bovendien zijn veel taken van de lagere overheden naar de nationale overheid overgeheveld. Beide ontwikkelingen zien we terug in het gevangeniswezen en de gezondheidszorg, twee overheidstaken die het gezicht van het blokhuissterrein flink zouden veranderen.

Bij Koninklijk Besluit van 4 november 1821 werd het blokhuiscomplex, bestaande uit Tuchthuis en Provinciale Gevangenis, aangemerkt als één van 's Rijks Grootste Gevangenissen. Na meerdere ingrijpende verbouwingen, werd het complex in 1889 nogmaals omgedoopt, ditmaal in Bijzondere Strafgedangenis en Huis van Bewaring. In deze gedangenis kwamen de zwaar gestraften (vijf jaar of meer) uit het hele land. Sinds 1970 doet de strafgedangenis als zodanig geen dienst meer en wordt alleen het Huis van Bewaring nog gebruikt.

Tegenover de gedangenis had in 1825 het Stadsziekenhuis een onderkomen gekregen in een gebouw dat eerder als militair hospitaal en daarvoor als scherprechterswoning had gediend. Dit gebouw moest in 1841/'42 plaats maken voor een nieuw ziekenhuis, gebouwd naar een ontwerp van de stadsarchitect Thomas Romein. Het Stadsziekenhuis was aanvankelijk bedoeld voor de armere Leeuwarders. De meer welgestelden werden thuis verpleegd. Langzaam is het Stadsziekenhuis uitgegroeid tot een modern ziekenhuis waarin de zieken niet alleen opgevangen maar ook behandeld werden. Het Stadsziekenhuis is in 1971 gesloopt, kort na de opening van het beter geoutilleerde Triotel (thans MCL Zuid). Enkele noviteiten ter plekke zijn de 'Arkeltoren' (afkomstig van het St. Frederiksgesticht aan de Keizersgracht) en de Blokhuisbrug.

Demping grachten

Grachten werden in de negentiende eeuw steeds meer beschouwd als bronnen van stank en besmettingsgevaar. Door een andere inrichting van handel en verkeer waren zij bovendien steeds minder belangrijk voor de stedelijke infrastructuur. Net als in veel andere steden werden daarom veel grachten in Leeuwarden gedempt. In 1894 viel dit lot ook de Tweebaksmarkt c.a. ten deel. Overigens niet zozeer om de omwonenden van de stank te verlossen; er was zoveel achterstallig onderhoud aan de kademuren dat demping simpelweg de goedkoopste oplossing was. De Keizersgracht bleef bij deze operatie evenwel gespaard. Deze werd pas in de jaren vijftig van onze eeuw gedempt om het toenemende autoverkeer de ruimte te geven. Tijdens de demping van de gracht onderging het straatbeeld van de Tweebaksmarkt c.a. nog een ingrijpende wijziging. Tegelijkertijd werd namelijk het vaarwater van de Tuinen verbreed. Hiervoor werden de huizen aan de zuidzijde van de Tuinen, tussen de Turfmarkt en de Voorstreek, afgebroken, waaronder het hoekhuis aan de Turfmarkt. Het vrijgekomen gedeelte aan de Tuinen z.z. kreeg een bestemming als handelskade, maar heeft als zodanig nooit gefloreerd. Wel kwam zo een brede rijweg beschikbaar aansluitend op de Tweebaksmarkt c.a., na de demping van de gracht eveneens een brede rijweg.

Cultuurschatten

Gedurende de twintigste eeuw is de Tweebaksmarkt c.a. lange tijd dé straat geweest waar veel van de provinciale cultuurschatten bewaard werden. Na de restauratie van de Kanselarij in 1892-1897 vestigden zich in dit monumentale gebouw de Provinciale Bibliotheek en het Rijksarchief van Friesland. In 1921 kreeg tevens de Openbare Bibliotheek onderdak aan de Tweebaksmarkt. Deze instellingen hebben inmiddels een onderkomen elders in de stad gevonden. Maar gebleven is de provinciale schatkamer bij uitstek: het Fries Museum.

In 1879 had het Friesch Genootschap het monumentale Eysingahuis aangekocht om daar het Fries Museum in onder te brengen, dat in 1881 werd geopend. Aangezien de museumcollectie al in de beginjaren snel groeide, werd het museum al spoedig met de belendende panden uitgebreid. En dat was nog maar het begin. Sindsdien is het museum meerdere malen uitgebreid en verbouwd. Bij de laatste verbouwing in 1993-97 is het Fries Museum middels een ondergrondse tunnel verbonden met de Kanselarij, waar sinds het vertrek van het Rijksarchief in 1976 het Verzetsmuseum was gevestigd. Voor de samengevoegde musea verrees naast de eeuwenoude Kanselarij een opvallend modern entreegebouw.

De laatste verbouwing van het Fries Museum heeft de gemoederen in de stad stevig in beroering gebracht. Aanvankelijke plannen om het Eysingahuis en de Kanselarij door een luchtbrug met elkaar te verbinden stuitten op zoveel weerstand dat uiteindelijk voor de minder opvallende tunnel is gekozen. Het hypermoderne ontwerp van de nieuwe entree stuitte eveneens op veel bezwaren, maar hier werd geen gehoor aan gegeven. Het straatbeeld van de Tweebaksmarkt c.a. is veel Leeuwarders duidelijk dierbaar. En uit de verbouwing van het museum blijkt ook dat dit straatbeeld nog steeds in beweging is.

1. Turfmarkt 8 en Tuinen 2

Turfmarkt 8

Het meest interessante aan het huis Turfmarkt 8 is dat het toegang verschaft tot de achterzijde van de curieuze gevelwand aan de zuidzijde van de Tuinen. De smalle gang voor de bediening van de toonkasten is nog intact. Het voormalige urinoir en andere aanbouw uit 1933 is vervallen en bij nr. 8 getrokken, hoewel nog deels herkenbaar. Het in 1857 ingrijpend verbouwde herenhuis verdient zelf overigens ook enige aandacht. Het huis heeft een lijstgevel met op de verdieping drie zesruitvensters. De ingang zit rechts, met daarnaast twee ramen. De gevel is van keurig gevoegde bruine baksteen opgebouwd en wordt afgesloten door een kroonlijst. Alle openingen worden ontlast door hanekammen. De deur heeft een fraai bovenlicht en een keurige omlijsting.

Het pand heeft een boeiende gebruiksgeschiedenis. In de achttiende en het begin van de negentiende eeuw werd deze "sterke en plaisierige huizinge" door adel en patriciaat gebruikt als beleggingsobject. Het huis, destijds met een waarde van rond 1400 gulden ging vaak in andere handen over en werd in de regel verhuurd aan notabelen. Omstreeks 1820 woonde er stadssecretaris Ypey, berucht door het verkopen van een groot deel van het oud-archief van de stad als 'scheurpapier'. De geneesheer Nicolaas Lobry van Troostenburg de Bruyn liet in 1857 het pand ingrijpend verbouwen. Diens opvolger was de als taal- en oudheidkundige bekend geworden arts Johan Winkler. Ook een zus van de schrijver François Haverschmidt en de architect Herman Rudolf Stoett met zijn gezin woonden hier een aantal jaren.

Vanaf circa 1920 werd het huis gebruikt als kantoorruimte ten behoeve van achtereenvolgens de Belastingen, Rijkswaterstaat en de B.B. De bovenverdiepingen zijn weer als woonruimte ingericht. Nog dit jaar zal op de begane grond een galerie worden gevestigd.

De hoek Turfmarkt-westzijde / Tuinen-zuidzijde

Ondanks de verwijdering van de Tuinsterwaterpoort in 1818 en de vervanging van de Tuinsterbrug in 1859 werd de toegang tot de binnenstad vanaf de oostzijde steeds problematischer voor het verkeer. Zelfs drastische maatregelen als het afbreken in 1890 van de huizen Voorstreek 276 en Turfmarkt 2 (oude nummering) en de grachtdemping van 1894, waardoor de smalle houten trapjesbrug die de oostzijde van de Turfmarkt met de noordkant van de Tuinen verbond overbodig werd, boden slechts tijdelijk soelaas. Toen in de jaren twintig het autoverkeer in een stroomversnelling raakte, bleek de aansluiting op de straten aan de noordzijde van de Turfmarkt nog steeds slecht.

De directeur van Gemeentewerken, C.H. van der Vlis, werkte in 1931-'32 een plan uit om het bruggenpaar over Tuinen en Voorstreek te verenigen tot een brugplein zonder niveauverschil en te verbinden met de Turfmarkt. Wederom moest er langs de Tuinen-zuidzijde een aantal panden worden gesloopt. De opruimwoede trof aan de Turfmarkt een 17de-eeuws huis met trapgevel en een zeperij die omstreeks 1780 reeds bestond. Aan de Voorstreek werd het ouderlijk huis van de publicist Alexander Cohen afgebroken. Door de sloop kwamen onverzorgde zijgevels in het zicht en bleef er een scheef kavel grond over, 49 meter breed en aan de Voorstreek-kant 4,6 meter diep en aan de Turfmarkt-zijde slechts 60 centimeter!

Tuinen 2

In 1933 werd voor dit merkwaardige kavel door stadsarchitect Justus Zuidema een bebouwingswand ontworpen. Aan de ene zijde had hij slechts ruimte voor een drietal toonkasten, aan de andere zijde nog ruimte voor twee winkeltjes of kiosken.

Daartussen kon hij een traforuimte voor het elektriciteitsbedrijf, een pompgevaaltje voor grachtwater, een zandbergplaats en een openbaar urinoir plaats geven. De gevel kreeg bovendien de voor die tijd bijzondere functie van reclameprojectiewand. Op de hoek Tuinen/Voorstreek werd een lichttoeren gebouwd. Aan de Turfmarktzijde kwamen op de toonkasten vijf lichtbakken met elk drie vakken, waarvan de laatste even uitstak over de Turfmarkt.

Die vele verschillende functies heeft Zuidema samengevat in een eenheidscheppende architectuur. De stijl, verwant aan de Amster-damse School, is Zakelijk Expressionistisch te noemen. Het geheel vormde een merkwaardig moderne ingreep in de historische stad. Er werd zeer uiteenlopend gereageerd op de Tuinenwand. De Schoonheidscommissie ging slechts akkoord op voorwaarde dat de aan te brengen reclames telkens opnieuw ter beoordeling zouden worden voorgelegd om ontsiering van het stadsbeeld te kunnen voorkomen. In de vooroorlogse jaren was de wand zo'n opzienbarend fenomeen dat architecten en reclamedeskundigen speciaal naar Leeuwarden kwamen. Bijzonder was eveneens dat het project winst opleverde.

Na de oorlog is de reclamefunctie van de wand geleidelijk verlopen. De radiohandel en het sigarenmagazijn, die waarschijnlijk in het winkelgedeelte gevestigd waren, werden naar elders verplaatst. De firma Vermeulen Bouwmaterialen, die in de jaren zestig het grootste deel van het complex gebruikte als showroom, liet het gebouw

behoorlijk aanpassen. De kiosken werden tot één verkoopruimte verenigd, waarbij het kantoorgedeelte verdween. De kleine erkerachtige etalages en het daartussen gelegen buitenmuurgedeelte werden vervangen door een geheel glazen etalagepui die van de vloer tot aan de bestaande luifel liep. De lichtbakken werden buiten gebruik gesteld en de lichttoren werd voorzien van lichtletters.

Het fraaie metselwerk van gele steen is vuil geworden in de loop der jaren. De aangeplakte affiches ogen slordig. De aanwezigheid van een bloemenzaak fleurt het geheel nog wat op. Ondanks de recente 'verrijking' van de gevel met een abri voor de stadsbusdienst en een spandoek van het Fries Museum, verdient deze wand meer initiatieven.

2. Turfmarkt 12

Het pand Turfmarkt 12 grenst links en rechts aan de reeks panden die tot het Fries Museum behoren. Het is sedert enkele jaren eigendom van de Stichting Friesland 1940-1945. Deze stichting heeft tot doel de zorg voor de nagelaten betrekkingen van verzetsslachtoffers uit de Tweede Wereldoorlog. Het verzorgingsgebied omvat het grootste deel van de provincie Friesland. In het zuidwesten van de provincie werkt de Stichting Sneek 1940-1945.

Ten tijde van de grootscheepse verbouwing en uitbreiding van het Fries Museum heeft de Stichting, die eerder aan de Westersingel was gehuisvest, het pand aangekocht als zetel voor bestuur en administratie, maar ook om onderdak te verschaffen aan de unieke bibliotheek van het Verzetmuseum dat deel uitmaakt van het Fries Museum. Zo ligt er een duidelijke relatie met het Fries Museum.

Het betrekkelijk eenvoudige pand staat op een zeer ondiep perceel. De bebouwing is hier duidelijk van later datum dan de panden aan de Voorstreek met hun diepe achterterreinen. Aan de achterkant heeft Turfmarkt 12 alleen een bescheiden platje. Een merkwaardigheid is dat het pand geen eigen zijmuren heeft. Aan beide kanten rusten de balken op de muren van de buurhuizen.

De bouw wordt gesteld op de eerste helft van de zeventiende eeuw. De ontlastingsbogen boven de later gewijzigde vensters in de voorgevel herinneren duidelijk aan deze periode. Waarschijnlijk had het gebouw oorspronkelijk een trapgevel. Aan het eind van de achttiende eeuw zal deze zijn vervangen door de huidige bekroning met een kroonlijst en dakkapel. De indeling van de ramen op de verdieping zal uit de tweede helft van de negentiende eeuw dateren. Omstreeks 1920 kreeg het pand beneden een breed etalageraam. Bij de jongste restauratie is de oude indeling van de gevel hersteld.

In de loop van zijn bestaan heeft het huis vele en zeer afwisselende bewoners gekend. Allerlei beroepen zijn hier uitgeoefend.

Over de eerste eeuw zijn we slechts spaarzaam ingelicht. Zeker is dat het huis in 1749 door Anna van Velsen, weduwe van Anthony Korf, werd verkocht aan mr. bakker Nollius Hajonides. Deze verkocht het in 1762 aan Pieter Boorsma, mr. verver en glasmaker.

Reeds in de achttiende eeuw was het pand in tweeën gesplitst. Doordat het huis bovendien naast de hoofdbewoners vaak ook inwonenden kende, is het door zeer velen bewoond geweest.

Tot de bewoners hebben behoord Juffer Dodonea van Idsinga, uit een bekende Friese familie (circa 1800); zilversmid A.J. Rooswinkel, van wie enig werk in het Fries Museum aanwezig is (circa 1820); in 1829 kleermaker Ruurd Boshuyer en in 1839 weer een zilversmid Joh. Jungers van Hofhuizen. In 1843 staat het pand bekend als

'veerhuis van Suawoude'.

Tussen 1860 en 1893 waren er kleermakers gevestigd. Verder woonden er in deze periode een telegrafist en een opzichter telegrafie. Opvallend voor Leeuwarder begrippen was ongetwijfeld de kapitein der infanterie G.Ph.P. baron Creutz, zoon van een Zweeds officier die in Nederlandse dienst was getreden. Hij was in 1858 op St. Eustatius getrouwd met de op het eiland geboren Patricia Moore. Tegen het eind van de eeuw woonde in het pand onder meer S. Sitters, Joods godsdienstleraar en meer dan veertig jaar Oppervoorzanger in de Synagoge. In latere jaren was hij in het Leeuwarder straatbeeld met zijn dagelijks gedragen hoge hoed, zijn onberispelijke zijden sjaal, zijn wandelstok met zilveren knop en zijn lange witte baard hét prototype van de Joodse patriarch. Ook woonden er de orgelmaker A. Timmenga, oprichter van de bekende nog bestaande orgelmakerij Bakker en Timmenga, en de muziekonderwijzer B. Posthumus.

Later werd het pand ook voor opslag gebruikt. Toen het door de Stichting Friesland 1940-1945 in 1993 werd aangekocht was het in desolate staat. Door de intensieve bewoning waren veel oude onderdelen verdwenen.

Bij de renovatie is het huis opnieuw ingericht en aan de tegenwoordige eisen aangepast, waarbij zoveel mogelijk met de oude elementen rekening is gehouden. Zoals vanouds wordt het pand gesplitst gebruikt. Beneden is de Stichting gevestigd, boven is een atelierwoning, bewoond door de beeldend kunstenaar Syb Velink. De indeling van de benedenverdieping sluit aan bij de oude situatie met aan de straatzijde een vertrek op de begane grond en aan de achterzijde een opkamer boven de nieuwe kelder. De kamers staan met elkaar in open verbinding. De voorkamer doet dienst als bestuurskamer voor de Stichtingsraad en de achterkamer huisvest het secretariaat.

In de benedenverdieping is de oude balkenzoldering te zien. In de voorkamer is nog een deel van een later plafond aanwezig. Vanaf het platje is de zorgvuldig gerestaureerde tuitgevel te bewonderen, die veel meer dan de voorgevel het 17de-eeuwse karakter heeft bewaard.

In de bovenwoning bevat het trappenhuis de bij de restauratie aangetroffen spiltrap uit de bouwtijd, terwijl in het atelier de oorspronkelijke balkenzoldering en dakconstructie te zien zijn.

3. Turfmarkt 11 (Kanselarij en Eysingahuis)

Leeuwarden is rijk aan monumentale bouwwerken, zoals de Oldehove, de Grote Kerk, het pastoorshuis, de Kanselarij, of de Bonifatiuskerk, waarvan de toren nog steeds het silhouet van het centrum beheerst, enzovoort. Wanneer men nu historisch geïnteresseerden zou vragen een voorkeur uit te spreken voor één van die bouwwerken, dan is het goed denkbaar dat veelvuldig de Kanselarij zal worden genoemd. Ook thans nog wordt de reguliere bebouwing onderbroken door deze steenkolos, die ondanks zijn architectonisch fraaie uitdossing nog steeds een grimmige indruk wekt.

De Kanselarij was dan ook ontworpen om gezag uit te stralen. Het bouwwerk kwam tot stand in de jaren 1566-1571. De bouwheer was Philips II en de bouwmeester was Bartholomeus Janszoon. Het gebouw diende oorspronkelijk als gerechtsgebouw, maar werd later voor tal van functies gebruikt.

Bij het ontwerp van het gebouw is goed gekeken naar het type woonhuis dat de voorkeur van de adel genoot. In de eerste helft van de 16de eeuw, en kort daarna, was het complexe huis in zwang; een bouwwerk van een haaks op elkaar staand

voor- en achterhuis met een traptoren. Aan de straat kreeg men een diep of een dwarshuis. De traptoren kwam veelal in de kruising van de twee bouwdelen. Het voordeel van een diep huis aan de straat was de mogelijkheid tot de aanleg van een voorplein. Bij het Kapittelhuis, waar de Kanselarij een buurpand van werd, was voor deze opzet gekozen. Bij de aanleg van de Kanselarij achtte men een voorplein niet nodig. Het gewenste effect van overheidsgezag kwam beter tot uitdrukking in een forse massieve dwarsvleugel langs de straat.

Achter deze vleugel staat haaks een kort, maar even hoog aangebouwd diep huis. Op de snijding van deze twee bouwdelen is een traptoren. Intern is in bouwkundig opzicht veel fraais te bespeuren. De in de koker aangebrachte trap heeft een getordeerde stenen spil met eikenhouten treden. Het gebouw heeft een fraaie kelder met kruisgewelven. De bel-etage en de verdieping hebben plafonds die gedragen worden door zware moerbinten, met dwars daarop kinderbinten. Het gebouw wordt gedekt door een geheel eiken kap.

Sinds de bouw van de Kanselarij is er veel veranderd in het stukje stedelijk weefsel aan de Turfmarkt en daaromheen. Langs de straat aan de overzijde, de Turfmarkt-westzijde, verrezen huizen voor de gewone burgers. Dit waren hoofdzakelijk huizen met een langskap en een architectonisch voorkomen dat niet misstond bij de Kanselarij.

Dit veranderde in de 18de eeuw. In de periode 1779-1783 werd één van de twee dwarshuizen aan de Turfmarkt-westzijde, het Vegelinhuis, tegenover de Kanselarij, gedeeltelijk afgebroken en trok men hier een herenhuis op, het Eysingahuis. De bouwheer was jonker Frans Julius Johan van Eysinga (1752-1828).

Het Eysingahuis werd niet in één operatie neergezet. Voor de bouw van het huis was een reeks percelen aan de zuidzijde van de Turfmarkt en de noordoostzijde van de Koningsstraat vereist. Jonker Frans slaagde er weliswaar in de meeste benodigde percelen te verwerven, maar uitgerekend het hoekpand kreeg hij niet. Dit hoekpand stond bekend als De Bargekop en hier woonde de boekhandelaar en drukker Johan Seydel. Niettemin werd begonnen met de bouw van het Eysingahuis dat gerealiseerd werd zonder bebouwing van het hoekperceel. In 1806 kwam De Bargekop toch nog in de handen van jonker Frans en completeerde men het herenhuis.

De statische bouwvorm van het Eysingahuis sloot niet aan bij de levendige gevelornamentiek van de huizen noordwaarts in de straat. De allure en maatvoering wedijveren met de Kanselarij in monumentaliteit. Het evenwichtig gelede en plechtige Eysingahuis doorbrak de architectonische en bouwhistorische rust aan de Turfmarkt. Hier zou het niet bij blijven.

Tot 1879 bleef het Eysingahuis in particulier bezit. Het huis werd toen door jonkvrouw C.A. de Beaufort verkocht aan het Friesch Genootschap. De jonkvrouw was mede erfgename met jongheer Tjalling Aedo Johan van Eysinga (1790-1858), die in 1790 geboren werd in het Eysingahuis en daar zichzelf in 1858 van het leven benam.

In 1881 werd het Eysingahuis door het Friesch Genootschap in gebruik genomen als Fries Museum. Het museum breidde zich uit door de aankoop van naburige panden. Grote uitbreidingen vonden plaats in 1974-1976 en in 1993-1997. Gedurende beide bouwoperaties kwam het erop neer dat een aantal van de panden aan de Turfmarkt-westzijde werden opgeruimd om plaats te maken voor museumruimte. Ook aan de overzijde waren de veranderingen van het straatbeeld door het zich uitbreidende museum groot. Opgenomen in de instelling het Fries Museum werd ook de Kanselarij. Door de uitbreiding bevonden de ruimten van het museum zich nu aan weerszijden van de Turfmarkt, waardoor het logistiek probleem van een verbinding zich voordeed. De oorspronkelijk voorziene luchtbrug werd afgekeurd, zodat als

enige oplossing een tunnel resteerde.

De interieurs van zowel de Kanselarij (Turfmarkt 11) als het Eysingahuis (Turfmarkt 24) zijn thans in gebruik als expositieruimten. In het kader van de Open Monumentendag kan echter gewezen worden op de bouwhistorische aspecten die deze gebouwen te bieden hebben. In de Kanselarij, het laatste gotische bouwwerk van de stad, kan men middeleeuwse bouwkunst ervaren. Het Eysingahuis bezit vertrekken in de Lodewijk XVI-stijl.

De gotische bouwaspecten van de Kanselarij blijken uit de constructie, zoals het gewelftype van de kelder, het samengesteld balksy-steem, de zware muren en de forse kap. Het meest sprekende onderdeel van het gebouw is de gevel. De verdiept liggende nissen met driepassen in de boogvelden boven de ramen zijn nog gotische kenmerken. In het levendige gebruik van natuursteen en twee kleuren baksteen, herkent men echter ook al renaissancistische trekken.

Een groot deel van het Eysingahuis is aangepast aan de eisen van de presentatiefunctie, waardoor van het oorspronkelijk interieur maar weinig te zien valt. Anders is dat met de bel-etage. Hier zijn de vertrekken in ongeveer de originele staat teruggebracht. Men herkent de strakheid van de Lodewijk XVI-stijl met de daarin verwerkte klassieke ornamentering.

4. Koningsstraat 10

Het charmante pand Koningsstraat 10 met zijn elementaire neo-klassieke uitdrukking is voorzien van een voor Leeuwarden zo karakteristieke ronde hoek. Toen in de tweede helft van de vorige eeuw plannen werden ingediend om hoekpanden te verbouwen of te renoveren werd er van stadswege vaak op aangedrongen om dergelijke afron-dingen uit te voeren. Dit om het nemen van bochten door het steeds drukker wordende stadsverkeer te vergemakkelijken. Hiertoe werden zelfs subsidies verstrekt. Waarschijnlijk heeft de bekende architect Stoett, die voor het eerst het afronden van hoekgevels in Leeuwarden heeft toegepast, dit pand ontworpen. De afbraak en herbouw zou in 1880 kunnen hebben plaatsgevonden, toen het kleermakersgezin Elzinga het huis in mei verliet en de nieuwe bewoners - de boekbinder Kühn en familie - ruim een half jaar later de woning betrokken. In de ruim vijf maanden dat er op dit adres niet is gewoond, zou het pand dan gebouwd moeten zijn. Ook berust in het Gemeentearchief nog een brief - gedateerd 10 februari 1881 - van hoofdopzichter Noordendorp van Gemeentewerken, die namens zijn zieke directeur Thomas Romein voorstelt om de krappe vierkante meter grond van de eigenaar over te nemen die vrij was gekomen door de afronding van het hoekpand. Men is kennelijk niet tot overeenstemming gekomen want op 21 augustus 1894 doet Noordendorp, dan inmiddels directeur, wederom een zelfde voorstel.

Vanaf de Tweebaksmarkt gezien behoort het pand tot één van de smalste huizen van de stad. Echter aan de zijde van de Koningsstraat kan worden gesproken van een tamelijk diepe woning. Het pand is gebouwd op de kelderverdieping van zijn voorganger. Het huis valt niet alleen op omdat het zo smal is. Ook de trapstoep, waar onlangs twee sierlijke leuninggen aan zijn toegevoegd, springt meteen in het oog, zoals ook de kleine keldervensters in de gepleisterde plint. De winkel - recentelijk weer tot leven gewekt dankzij het antiquariaat van Auke van Kammen - wordt aan de bovenzijde afgesloten met een kroonlijst. Het pand is opgetrokken uit grauwbroune baksteen en bezit nog zijn oorspronkelijke T-vensters. De gevel wordt beëindigd door een kroonlijst. Het meest fascinerende onderdeel van het exterieur is de afgeronde

dubbele deur met glaspanelen en bovenlicht, die nog in oor-spronkelijke staat verkeren. Zelfs het opmerkelijk kleine brievenbusje is nog intact.

Ook het interieur verkeert nog in redelijk oorspronkelijke staat. De kleine winkelruimte heeft nog verticale houten delen op de wanden. Een grote zeldzaamheid! Vensteromlijstingen en aardig stucwerk op het plafond completeren het interieur. De achtersalon, nu bij de winkel getrokken, is vernieuwd. Achter in die salon is het trapje naar de kelder. In die kelder is een tussenwand gedeeltelijk weggehaald. In het achterste gedeelte zit nog een flinke, met witjes betegelde schouw.

Natuurlijk mag niet onvermeld blijven dat eind jaren vijftig de kelder van dit pand was ingericht als Griezelkelder. Oprichter en 'directeur' Wierstra wist 'de eerste Leeuwarder griezelkelder met gevangenis museum annex wassenbeeldenkabinet' uit te bouwen tot een bijzondere toeristische attractie. In de Griezelkelder waren met behulp van oude etalagepoppen opstellingen gemaakt van "feskrikkelijke dingen die in Friesland gebeurd binne". Naast dat er een folterkamer was ingericht, werd ook het voltrekken van de doodstraf uitgebeeld. Een aardappelschilmesje - het 'corpus delicti' waarmee de beruchte 'anarchist' IJde Wijkstra de kelen van vier veldwachters zou hebben afgesneden - alsmede enkele tijdens opgravingen gevonden schedels, hadden een prominente plek in de expositie. In 1959 verplaatste 'Wiepie' Wierstra zijn museumpje naar een kelder aan het Herenwiltje. De belangstelling van publiek en media nam snel af, zodat na enkele jaren de Griezelkelder werd opgeheven.

5. Tweebaksmarkt 15 (Ritske Boelema Gasthuis)

Het Ritske Boelema Gasthuis is ontstaan uit het Soete Naam Jezus Gilde. De oorsprong van dit gilde is niet meer te achterhalen. De oudste vermelding hierover is te vinden in een privilege van Karel V uit 1548, waarin hij het gilde toestond om het gebouw dat door de gestorven gildebroeder Ritske Boelema in 1547 was nagelaten te accepteren. Ook gaf hij toestemming om jaarlijks maximaal 500 goudgulden als schenking te mogen aanvaarden. Het gilde verrichtte menslievend werk dat in de zestiende eeuw onder de gelovigen gebruikelijk was. Na de Reformatie in 1580, toen de Rooms-Katholieke eredienst door de Staten van Friesland werd verboden, zette het gilde het charitatieve werk voort onder de naam Ritske Boelema Gasthuis. Hoofdtak werd het verlenen van onderdak aan bejaarde vrouwen in een gasthuis.

Het eerste gasthuis met enkele kamers werd in het door Ritske Boelema in 1547 nagelaten pand aan de Speelmansstraat ingericht. Dit gebouw werd in 1580 uitgebreid, maar door het toenemend aantal behoeftige vrouwen moest het gasthuis in 1623 naar een ruimer pand in de Monnikemuurstraat verhuizen. Hier stonden eerst acht kamers ter beschikking van de vrouwen. Tot 1849 was het Ritske Boelema Gasthuis hier gevestigd. Van dit pand is het noordelijke gedeelte bewaard gebleven. Hierin zijn nog de kenmerken van de 17de-eeuwse bouwstijl herkenbaar. In 1849 besloot de voogdij te verhuizen. Hiertoe verwierf men de grond van het in 1849 afgebroken Landschapshuis, dat vanaf 1594 als vergaderplaats van de Staten van Friesland diende. Dit oude gebouw met een fraaie gevel uit 1616 moest het veld ruimen voor nieuwbouw. Slechts het poortje is gespaard gebleven en herplaatst als toegangspoort van Martenastate te Cornjum. Het bouwterrein naast de Kanselarij bleek bijzonder geschikt voor het nieuwe gasthuis, dat door de voor Leeuwarden zo

belangrijke architect Frederik Stoett was ontworpen. Hij ontwierp een gebouwen-complex rond een ruime binnenplaats waarin lange gangen werden gevormd. Hieraan lagen de meeste kamers. In 1863 werden aan de zijde van het Droevendal zeven kamers aan het complex toegevoegd, waarmee het totale aantal op 42 werd gebracht.

Het Ritske Boelema Gasthuis is het vroegste gasthuisontwerp van Stoett. Hierbij had hij neo-classicistische stijlkenmerken toegepast, die het bakstenen gebouw een sober en strak uiterlijk verleenden. De strenge geleding van het pand was karakteristiek in de gasthuisarchitectuur van het midden van de negentiende eeuw. Het gasthuis had een lange, geleidelijk risalerende voorgevel waarvan het middelste gedeelte het meest uitsprong. Deze drie traveeën brede middenpartij werd door een extra uitbouw boven de hoofdingang geaccentueerd. Hierin werd de voogdenkamer ondergebracht. Het middengedeelte bevatte op de begane grond twee ramen aan weerszijden van de toegangsdeur, waartussen dubbele pilasters werden geplaatst, terwijl boven drie vensters gesitueerd waren. Deze driedeling keerde in de twee lagere armen van het gebouw terug waar de muurvakken eveneens door drie vensters werden onderbroken.

Het gebouw kreeg een sterk horizontaal accent, zowel door de eenvoudige kroonlijst als door de natuurstenen lijst die de benedendorpels van de zes-ruitvensters met elkaar verbond. Ook de natuurstenen plint versterkte het horizontale effect. Alleen in het centrale gedeelte was een verticaal accent te bespeuren dat door het plaatsen van een fronton boven het middelste raam was verkregen. Het strakke uiterlijk werd slechts in het vooruitspringende middengedeelte verzacht door een speels element: de kroonlijst was hier versmald zodat boven de deur en de twee ramen boogvormige bakstenen 'spaarvelden' ontstonden. In het gebouw waren de kamers 3.40 x 2.80 m. groot, waarin het dagelijks leven van de bewoonsters zich afspeelde.

Begin jaren tachtig voldeden de woningen niet meer aan de welstandsnormen. Omdat een ingrijpende verbouwing vanwege de plaatsing van het pand op de Monumentenlijst niet tot de mogelijkheden behoorde, wendde de voogdij van het gasthuis zich tot de Raad van State om een sloopvergunning te verkrijgen. Dit college oordeelde positief over het verzoek en niets stond nieuwbouw meer in de weg.

Na de afbraak in 1986 van het oude gasthuis werd op het terrein naar bouwresten van het vroegere Kapittelhuis, de voorganger van het genoemde Landschapshuis gezocht, waarvan de fundamenteen inderdaad zijn teruggevonden. Uit de opgravingen blijkt dat van een permanente bewoning op deze plaats sinds het begin van zestiende eeuw sprake is. De vroegste sporen van bebouwing dateren van eind veertiende eeuw.

In samenwerking met de Vereniging voor Volkshuisvesting verrees een nieuw gebouw, ontworpen door architect C. Vegter met wooneenheden naar de maatstaven van onze tijd en die ook door echtparen (en niet alleen door dames) kunnen worden betrokken. Achter het huidige flatgebouw van de Ritske Boelema Fundatie ligt de tuin waarin op originele wijze de schitterende grafzerk in renaissancestijl is geplaatst. Deze houdt de herinnering levendig aan de grondlegger van het gasthuis, Ritske Boelema.

6. Droevendal 1

Het gaat hier om een voornaam pand met een op zich eenvoudige, maar harmonische architectuur uit de zeventiende eeuw, maar dat vanzelfsprekend in de

loop der tijden wat verbouwingen heeft gekend. De brede voorgevel van nu bestaat uit vijf traveeën en is symmetrisch van opzet. De ingang heeft een monumentaal 18de-eeuws karakter. Boven de deur en de ramen zijn de oorspronkelijk 17de-eeuwse ontlastingsbogen nog zichtbaar. Dit geldt ook voor de achtergevel. Binnen loopt vanuit de entreehal een centrale gang door tot aan de achtergevel. Aan die kant heeft het pand ook een brede serre. Het pand bezit een stijlvolle entreehal met ornamentiek die op onderdelen doet denken aan die van het trappenhuis van het voormalige Stadhouders Hof; ook die van de eerder genoemde gang heeft een vergelijkbaar karakter.

Het pand ligt aan het Droevendal, een straat die dateert uit 1581 en die vroeger ook wel de Nieuwe Hofstraat werd genoemd (1594, 1664). Deze laatste naam slaat volgens Eekhoff (1846) op het destijds nabijgelegen Hof van Friesland. Volgens een andere lezing heeft de naam echter te maken met de hof (tuin) van het voormalige klooster. De meest genoemde aanduiding is toch de huidige benaming Droevendal (Droevendal (1580), Droevigendal (1594) en Droevendalstraet (1604). Ook voor die naam bestaan er weer meerdere verklaringen. Het kan zijn dat de naam verwijst naar een beschutte plaats, waar de monniken destijds druiven kweekten. Aannemelijker is een relatie met de geringe kwaliteit van de bebouwing die hier verrees na de kloostertijd.

Het huis heeft veel welgestelde bewoners gekend, zoals in de achttiende eeuw meerdere generaties van de familie Gerroltsma, waarvan de meest bekende waren: Dr. Zacheus Gerroltsma, advocaat van het Hof van Friesland en Dr. Simon Gerroltsma, stadsarchitect. In het begin van deze eeuw woonden er onder andere de gymnasiumdirecteuren Dr. Petrus Johannes en Dr. Sjoerd Wartena, aan wie het huis zijn bijnaam 'rectorshuis' te danken moet hebben. De afgelopen decennia heeft het pand de functie vervuld van opvanghuis voor vrouwen en meisjes. Het pand is thans eigendom van de NV Stadsherstel en zal worden verbouwd tot appartementencomplex.

7. Droevendal 9 (Galileekapel) en voormalige kloostertuin

Ten oosten van de tuin achter de Kanselarij ligt, omsloten door de straten Oosterkade, Droevendal, Turfmarkt en Tuinen z.z., een prachtig maar verborgen binnengebied. In het kader van de stadsvernieuwing heeft hier in het midden van de jaren tachtig een grote hersteloperatie plaatsgevonden. De omringende bebouwing is gerestaureerd, gerenoveerd en gedeeltelijk vernieuwd. In het binnengebied is de oude, vervallen bebouwing gesloopt waardoor er ruimte kwam voor een mooie binnenstadstuin.

Oorspronkelijk maakte dit gebied deel uit van het Minderbroeder- of Franciscanerklooster Galilea. Omstreeks 1500 werd dit klooster van het Oldegalileën verplaatst naar deze plek binnen de stadsgracht. Na 1580 verloor het klooster zijn functie. De gebouwen kregen een andere bestemming of werden gesloopt. De kapel van het klooster, de Galileëkerk, bleef tot 1940 in gebruik en werd toen jammer genoeg ook gesloopt om plaats te maken voor het lelijke gebouw van PTT-telecommunicatie.

Het binnengebied was toegankelijk door een aantal stegen zoals de Wijdesteeg, de Kloksteeg, de Schipperssteeg, het Jousterkwartier en het Tuinster Achterom. Een kleine steeg tussen Tuinen-zuidzijde no. 38 en no. 42 gaf toegang tot een

kleuterschool (no. 40) die later de naam 'De Tuinfluiter' kreeg. In 1846 kocht de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen het vroegere Martenahuis op de Tuinen. Na een verbouwing vond op 15 september 1847 de opening plaats van een bewaarschool voor kinderen uit de gegoede stand. De opstandige, in Leeuwarden geboren schrijver Alexander Cohen, zat op deze school. In zijn autobiografie 'In opstand' schreef hij hierover: "De poort der Kennis werd mij ontsloten op de bewaarschool van juffrouw Hutchinson, een lange schrale dame, met vale oogen en een mosterd-kleurige chignon. De school lag aan het eind van een op de Tuinen uitkomend gangetje. Het was er licht, luchtig en prettig. Ik leerde er, zonder ernstige herseninspanning, dat A een Aapje is, B de Bakker, en dat de voornaamste bezigheid van Charlotte in chocola-dranken bestaat. Maar aan het telraam, met zijn rode, zwarte en witte bolletjes was ik een sukkel. Het rekenen, en ook het berekenen, is mij altijd slecht afgegaan!"

Een ander steegje, lopend vanaf de Oosterkade, gaf toegang tot het zogenoemde Armenkerkje. Het kerkje was van de Hervormde Gemeente. Het werd gebouwd in 1850. Onder verantwoordelijkheid van de Commissie van Toezicht op het Godsdienstonderwijs werden er bijbellezingen voor behoeftigen gehouden. Naast de naam 'Armenkerkje' was ook de naam 'Schipperkerkje' in gebruik omdat veel schippers de oefeningen bijwoonden. Nog een andere naam was 'eerdappelkerkje'. De verklaring voor deze naam is dat bezoekers aardappelkistjes meenamen naar de bijeenkomst om zo verzekerd te zijn van een zitplaats. Bij de inwijding op 3 december 1850 schonk emeritus predikant ds. Samuel Crommelin een orgel. Later is dit orgel verplaatst naar de Hervormde kerk van Rottevalle.

In 1930 werd het kerkje eigendom van de Vereniging van Vrijzinnig Hervormden. Architectenbureau Roosma en de aannemers Lerk verzorgden de renovatie en verbouw. Door een uitbreiding kon de grote zaal plaats bieden aan ongeveer 200 personen. Een kleinere zaal werd bestemd voor catechesaties en vergaderingen. De overige ruimte was ingericht als vestiaire, gang en bestuurskamer. Ten tijde van de feestelijke ingebruikname werd het interieur verfraaid door een werk van Toorop, voorstellende de apostelen Simon en Johannes. Een halve eeuw later noodzaakte een drastisch afkalvend ledenaantal de Vrijzinnig Hervormden hun kerkgebouw van de hand te doen. In het begin van de jaren tachtig bood het gebouw kortstondig onderdak aan een dansschool.

8. Tweebaksmarkt 34

Tweebaksmarkt 34 is zo'n vroeg 17de-eeuws stadshuis waarvan er destijds dertien in het dozijn gingen en waaraan op het eerste oog niets bijzonders te ontdekken is. Wel een beetje smalletjes met z'n twee raamvakken, maar verder gewoon twee bouwlagen die in de authentieke toestand overgingen in een geveltop - vermoedelijk een getrapte - en later, nadat die top misschien wel neergehaald moest worden wegens bouwvalligheid, een beëindiging in de vorm van een kroonlijst kregen. Aan de achterkant is nog een geveltop aanwezig, een sobere tuitgevel zoals vroeger gebruikelijk was. En verder het te verwachten zadeldak, dat bij diezelfde verbouwing aan de voorzijde een schild kreeg maar aan de achterkant nog in de oude vorm verkeert.

Toch heeft het woonhuis wel degelijk iets dat het onderscheidt van andere huizen, namelijk een steeg aan de zuidzijde, welke is opgenomen in het gebouw. Deze gemeenschappelijke steeg zorgde vroeger (en zorgt nog steeds) voor de ontsluiting van een reeks achtererven van verschillende eigenaars en moest dus begaanbaar blijven. Kan de smalle strook grond niet bebouwd worden, dan bouw ik er wel overheen, zo moet de eigenaar van het perceel nr. 34 gedacht hebben. De consequentie is onder meer geweest dat er beneden in het huis wat geschipperd moest worden met de beperkte ruimte. Zo kreeg de traditionele spiltrap in de kern van het pand een ongebruikelijke aanzet, waarvan de vorm overigens niet meer bekend is; de eigenlijke spil begint op ongeveer twee meter boven straatniveau, bovenop het 'plafond' van de steeg.

Over het gebruik van het pand valt weinig spectaculairs op te merken. Vanaf het midden van de vorige eeuw werd het huis bewoond door kleine middenstanders als een schoenmaker, een

kleermaker en een barbier, terwijl de benedenverdieping was ingericht als winkel. Begin negentiende eeuw - en waarschijnlijk ook al eerder - was het pand in gebruik bij de eigenaar van het door notabelen bewoonde Tweebaksmarkt 32.

Nadat de voorgevel reeds in 1974 was hersteld, is het woonhuis in 1998 ingrijpend gerestaureerd. Tijdens de voorbereidingen bleken er geen monumentale interieuronderdelen meer aanwezig. Wel konden de oorspronkelijke stookplaatsen worden aangewezen. Op zolder zijn in de borstwering aan de straatzijde de ontlastingsbogen boven de vensters van de eerste verdieping te zien, die aan de buitenkant aan het zicht worden onttrokken door de kroonlijst. De vensters in de voorgevel zullen dateren uit de eerste helft van de negentiende eeuw en konden hersteld worden. De vensters aan de achterkant waren in zeer slechte staat en zijn vervangen maar, behoudens het isolatieglas, wel in de aangetroffen 18de-eeuwse vorm.

9. Tweebaksmarkt 36

Het herenhuis Tweebaksmarkt 36 heeft één van de mooiste lijstgevels uit de eerste helft van de achttiende eeuw in Leeuwarden. En afgezien van de ramen, waarvan de roedenverdeling aan het begin van de negentiende eeuw in het toen modieuze Empire is veranderd, is die Lodewijk XIV-gevel met een royale trapstoep ervoor ook nog eens volledig gaaf. De gaafheid blijft hier gelukkig niet beperkt tot de façade; aanzienlijke delen van het interieur hebben de opeenvolgende bewoners eveneens overleefd.

De Lodewijk XIV-barok is door Daniël Marot vanuit Frankrijk naar Nederland overgebracht en door Marots leerling Anthony Coulon in Friesland en in het bijzonder Leeuwarden tot bloei gebracht. Er is ook al eens geopperd dat Coulon achter het ontwerp voor dit huis zou kunnen zitten. Wat het bouwjaar betreft kan het kloppen. Uit archieven valt namelijk af te leiden dat het huis in 1739 moet zijn gebouwd en wel door Catharina van Sminia, weduwe van Gozewijn baron van Coehoorn.

Het uit dieprode baksteen opgetrokken pand valt op door zijn brede gevel en detaillering. Het huis heeft een souterrain, twee bouwlagen en wordt gedekt door een schilddak. De gevel is vier traveeën breed. De stoep met hek vormt een extra accent voor de in het tweede travee geplaatste ingangspartij, die een fraaie omlijsting en een lantaarn in het bovenlicht bezit. Behalve de deuromlijsting trekt de barokke kroonlijst de aandacht. Deze rust op vijf rijk gesneden consoles voor een sobere

paneellijst, die opvallen door het daarin verwerkte klassieke motief van acanthusbladen. De dakkapel midden daarboven, met een segmentvormig fronton en eenvoudige wangen, benadrukt de asymmetrie in de gevel.

De tuin in landschapsstijl aan de achterzijde is voor een historische binnenstad ongekend ruim van afmetingen. De bekende landschapsarchitect L.P. Roodbaard, schepper van vele romantische tuinontwerpen in Leeuwarden en bij talrijke buitenplaatsen in de provincie, heeft de tuin in 1842 un peu métamorphosé. Er lag overigens al eerder een zogenaamde Engelse tuin, welke in 1828 wordt genoemd. Roodbaards hand is thans nog vagelijk herkenbaar. Ooit stonden er twee tuinkoepels en een kas.

De Tweebaksmarkt is altijd een aantrekkelijke woonlocatie geweest, zo schuin tegenover het (gesloopte) Landschapshuis, waar het bestuurlijk centrum van Friesland was gehuisvest. De voorganger van het huidige huis was dan ook zeker vanaf het begin van de achttiende eeuw bezit van voorname geslachten. Eigenaar in 1716 was de grietmansfamilie Glinstra. Deze familie woonde er echter niet zelf maar verhuurde het pand, dat opviel door de aanwezigheid van een gevelsteen met een 'bonte hond'. Het huis dat Catharina van Sminia er na het overlijden van haar man in 1739 voor in de plaats liet neerzetten, zou ze bewonen tot haar dood in 1759. Daarna bleef haar familie eigenaar tot aan het begin van de negentiende eeuw. De erfgenamen verhuurden het aan voorname geslachten zoals de Wyckels en de Vierssens.

Over het interieur van het huis is uit die tijd geen beschrijving bewaard gebleven. Toch kunnen we ons een beeld vormen van de indeling toentertijd, omdat deze beschreven staat in een koopakte uit 1828 en bovendien de huidige indeling nog voor een deel overeenkomt met de oorspronkelijke. In 1828 werd het pand eigendom van burgemeester Thijs Feenstra. Stadsarchitect Gerrit van der Wie-len kocht het voor Feenstra aan, waarna nog eens f 7.510,- in een verbouwing werd gestoken. Denkelijk heeft Van der Wielen die verbouwing uitgevoerd.

Het huis bevat(te) op de begane grond aan de voorkant een grote en een kleine kamer, aan weerszijden van de gang. Daarachter lagen een grote en een kleine tuinkamer. Boven bevonden zich aan de straat twee voorkamers en daarachter een zaal met drie ramen; een fraaie indeling. Verder waren er nog enkele kamers. Op de zolder en de vliering bevonden zich meerdere ruimten en de mangelkamer. Interessant is de vermelding van een kantoor dat Feenstra ten behoeve van zijn kassiersfirma nodig had. De kamers waren (en zijn) aangekleed met stucwerk, behang en houten betimmeringen en gemeubileerd met kostbare meubels waaronder veel van mahoniehout.

Het voorname woonhuis werd in 1842 door de advocaat mr. Jan Bieruma Oosting, later eveneens burgemeester van Leeuwarden, aangekocht. Hij was zeer ingenomen met de ruime woning, waarbij de tuin hem in het bijzonder behaagde. Hij was ook degene die Roodbaard voor de herinrichting aantrok. Al na één jaar verwisselde Oosting echter het pand voor een nog ruimere woning. Nadien is het huis bewoond geweest door onder andere mr. A. Bloembergen - advocaat, later kassier - die bekend is geworden als gedeputeerde van Friesland en lid van de Eerste Kamer (eind vorige eeuw), de bekende arts W.F.J. Uffellie (begin van deze eeuw) en laatstelijk door makelaar J. Boomsma.

10. Tweebaksmarkt 48 (Utrecht)

Leeuwarden wordt wel een kantorenstad genoemd. Toch heeft de kantoorbouw nog geen lange traditie. In het begin van onze eeuw vestigde verzekeringmaatschappij 'de Utrecht' een bijkantoor in Leeuwarden. De maatschappij wenste onder leiding van een dynamisch directeur de allure van het bedrijf ook in de architectuur uit te drukken. En de Utrecht had contacten met de zeer jonge Amsterdamse architecten A.J. Kropholler en J.F. Staal, die maar al te graag deze ideeën wilden verwerkelijken. Na enkele andersoortige opdrachten werd het Leeuwarder gebouwtje het eerste kantoor dat zij voor de Utrecht ontwierpen. Er was voor het kleine gebouw in het bestek een bouwtijd voorzien van vier maanden; het zeer gedetailleerde bouwwerk vergde ruim een jaar bouwen en decoreren. De architecten gaven de schuld aan de Leeuwarder aannemer Coenraad Lerk "de aannemer, die door zijn ondoordachte zuinigheid en zijn vitterigheid op allerlei kleinigheden het werk heeft vertraagd" en aan "de onbekwaamheid en ongevoelendheid der Friesche arbeiders...voor dit voor hen ongewoon en ingewikkeld gedetailleerd werk".

Ter verdediging van aannemer en arbeiders moet thans nog tegen de veeleisende architecten ingebracht worden dat er zelfs in hun oeuvre geen ander bouwwerk aan te wijzen is dat zo is overwoekerd met arbeidsintensieve decoraties dan juist het Leeuwarder kantoor. Het is een gebouw geworden dat in steden die ongewoon rijk zijn aan panden uit de Jugendstil- of Art Nouveau-periode, steden als Antwerpen, Brussel of Nancy, zelfs nog een opvallend figuur zou slaan. Het is in elk geval een van Nederlands fraaiste voorbeelden van de rijk gedetailleerde bouwstijl van het fin-de-siècle. Binnen is het gebouw nog fraaier dan buiten. Het is er overwoekerd met reclame en symboliek van het verzekeringsbedrijf.

Ook aan de buitenzijde is veel af te lezen. Het tentdak van het lichttorentje wordt bekroond met een vierzijdige pelikaan, symbool voor de levensverzekering, vervaardigd door de vooraanstaande beeld-houwer J. Mendes da Costa. Deze kunstenaar maakte ook de twee gevelstenen met leeuwen, symbolen van wachters, beschermers voor het gedeponeerde kapitaal. Goed herkenbaar is de ruimtelijke driedeling: de vestibule met lichttoren, de wachtkamer voor het publiek en het eigenlijke kantoor.

Het is vanwege de overdaad ondoenlijk om alle symbolische decoraties die binnen te vinden zijn in het bestek van deze bijdrage op te sommen, laat staan te beschrijven. Daarom enkele saillante versieringen.

De lichthal heeft een marmeren lambrizing en een mozaïekvloer met de afbeelding van een pelikaan die zijn jongen voedt. Op de balkjes van het plafond met glaspanelen is een verzekeringspreuk te lezen en ook de fraai bewerkte deur naar het grote kantoor is voorzien van spreuken en symbolen (zelfs stapeltjes muntgeld). In de wachtkamer zit een cassetteplafond met rijmpjes van twee of drie woorden: Telt uw geld- Keer hier weer- Ziet 't verschiet- enzovoort. Ook de grote kantoorhal, ca. zes meter hoog (!), heeft een fraai bewerkt cassetteplafond, maar hier zijn de symbolische versieringen op en in de wanden te vinden. In de ruim twee meter hoge kastwanden zijn tientallen deurtjes aangebracht die alle met gouden regen-struiken versierd zijn. Boven de kasten zitten glas-in-lood vensters met de wapens van de steden met bijkantoren van het bedrijf, tussen versierde randen met allegorische dieren: bijen en mieren. Boven de ramen zitten tegeltableaus met opnieuw de aanduidingen van de bijkantoren in woorden, wapens en vlaggen. Op allerlei zeer

verzorgd gevormde versieringen wordt de bezoeker attent gemaakt op de goede geldbelegging van een levensverzekering en de kwaliteiten van de maatschappij. Het kantoor is één grote binnenstebuiten gekeerde symbolistische reclamezuil.

In het kantoorgebouw Tweebaksmarkt 48 is thans een restauratie-atelier gevestigd. Als het niet met tientallen tegelijk is, stelt men belangstellenden in de gelegenheid het gebouw ook van binnen te bekijken.

11. Tweebaksmarkt 25 (postkantoor)

Een postzegel kun je er niet meer kopen, maar toch oogt het gebouw aan de Tweebaksmarkt door zijn herkenbare bouwstijl nog steeds als een postkantoor. In zijn functie als Rijksbouwmeester bij het Ministerie van Financiën realiseerde C.H. Peters ruim honderd nieuwe post- en telegraafkantoren en een mogelijk nog groter aantal ver-bouwingen. Cornelis Hendrik Peters werd in 1847 in Groningen geboren. Aanvankelijk was hij voorbestemd om dominee te worden, maar na een conflict moest hij het gymnasium voortijdig verlaten. Zijn keuze van een nieuw beroep kwam wat merkwaardig tot stand. In de familie van zijn moeder kwam een architect voor en men achtte dat beroep even waardig als dat van dominee. Peters startte met een opleiding in de praktijk, eerst bij Albert Breunissen Troost in Sneek en daarna op diens voorspraak bij P.J.H. Cuypers in Amsterdam. Dat de katholieke Cuypers de protestantse Peters aannam zegt wel wat over zijn kwaliteiten. Voor het bureau Cuypers hield Peters toezicht op de kerken, die zijn leermeester toen in Friesland bouwde onder andere in Wytgaard en Sneek. Als woonplaats koos hij Bolsward, waar hij tevens directeur van de gasfabriek was.

Grote bekendheid kreeg hij door de bouw van het nieuwe ministerie van Justitie in 1876. In de jaren tachtig werd hij, inmiddels als rijksbouwmeester belast met de bouw van een groot aantal postkantoren. Tot ver in de negentiende eeuw was het postkantoor gevestigd ten huize van de plaatselijke postmeester. Door de groei van het postverkeer en de combinatie met de rijkstelegraaf was deze toestand onhoudbaar geworden en wilde men eigen gebouwen hebben. In Leeuwarden verrees in 1870 het eerste kantoor op de hoek van de Eewal en de Wortelhaven. De architect hiervan was Herman Rudolf Stoett. Ook hier bevatte het gebouw behalve vertrekken voor het postverkeer op de begane grond en ruimte voor de telegraaf op de verdieping een royale woning voor de directeur. In het begin van deze eeuw was dit gebouw te klein geworden. In 1902 werd ten behoeve van een nieuw postkantoor een rijtje huizen aan de Tweebaksmarkt tussen de Galileërkerk en de Driekramersteeg ge-sloopt. In 1903 werd begonnen met de bouw en in 1905 kon het in gebruik genomen worden. Echter niet alles van de sloopte panden is verloren gegaan. Een fraai poortje dat deel heeft uitgemaakt van de oude bebouwing is herplaatst aan de achterzijde van het nieuwe postkantoor.

Deze nieuwbouw was zeker een grote gebeurtenis in de stad, want de Leeuwarder Courant wijdde er meerdere artikelen aan. Ook hier trof men de combinatie van post- en telegraafkantoor met een ditmaal wel zeer royale woning voor de directeur aan. De telefoon was toen nog in particuliere handen.

Het gebouw valt op door zijn uiterst gedetailleerde vormgeving. Het lijkt de Kanselarij naar de kroon te willen steken. Veelvuldig is gebruik gemaakt van speciaal gebakken profielstenen en natuurstenen onderdelen op constructief belangrijke plaatsen. De vele smalle vensters ontleende Peters aan de middeleeuwse kerken op het Groninger platteland. Het meest spectaculaire vertrek in het interieur is de lokettenhal, de zogenaamde wachtzaal, die een opengewerkte houten overkapping

heeft met verlichting van bovenaf. Ook het meubilair werd door Peters ontworpen. In de loop der tijden onderging het gebouw, vooral inwendig vele wijzigingen. Zo werd in de late jaren twintig een speciale telefooncel ingericht voor het verkeer met Nederlands Indië (Hallo Bandoeng). In 1994 verhuisde het postkantoor naar het nieuwe stadskantoor aan het Oldehoofsterkerkhof en kwam een einde aan 90 jaar postgeschiedenis aan de Tweebaksmarkt.

12. Tweebaksmarkt 52 (Provinsjehûs)

De gehele bebouwing aan de Tweebaksmarkt tussen Korfmakersstraat en Oude Oosterstraat behoort tot het provinciehuis. Al meer dan 400 jaar vergadert het College van Gedeputeerde Staten, het dagelijks bestuur van de provincie, op deze plaats. Tevens komen sinds 1896 Provinciale Staten, het hoogste bestuursorgaan van de provincie, hier bijeen. In het gebouw zetelt ook de Commissaris van de Koningin. Het provinciaal bestuur wordt bijgestaan door een ambtelijk apparaat met aan het hoofd de griffier.

Bouwgeschiedenis

Het oudste gedeelte van het gebouwencomplex, met het provinciewapen en het opschrift 'Provinsjehûs' op de geveltop, bevat de hoofdentree. Midden zestiende eeuw was dit pand in het bezit van de abt van het Nicolaasklooster te Bergum. Tussen 1570 en 1578 diende het als woonplaats voor de Leeuwarder bisschop Cunerus Petri. Als gevolg van de Hervorming werd het paleis na de vlucht van de bisschop geconfiskeerd. In 1579 stelde de stadhouder het paleis aan de provinciale bestuurscolleges ter beschikking als vergoeding voor "gepresteerde en nog te leveren krijgsmiddelen en geleden nadeel". Sinds de inbeslagname is het de zetel van Gedeputeerde Staten.

De Provinciale Staten, oftewel de Staten, vergaderden elders. Vóór 1594 kwamen ze bijeen in het Jacobijner klooster achter de Grote Kerk en daarna in het Landschapshuis, naast de Kanselarij. Het paleis van de bisschop bleek na verloop van tijd te klein. Het werd in 1668 en 1710 uitgebreid en verbouwd. In het laatste jaar werd de pilastergevel in kolossaalorde aan de Korfmakersstraat gebouwd. De naburige panden tot de hoek werden geleidelijk aangekocht en 'ingelijfd'. Een vijfde pand, een hoekhuis, verwierf men pas in 1830.

In 1784 kreeg het tegenwoordige hoofdgebouw van het provinciehuis het uiterlijk dat het nu nog heeft. Met behulp van een aquarel van H. Wensel uit 1783 kan men zich een beeld vormen hoe het gebouw er voor de verandering van 1784 uitzag. Deze afbeelding toont een langwerpige gebouw met twee bouwlagen en een hoge kap, welke aan de linkerkant van een trapgevel is voorzien. De voorgevel bevat elf vensters, elk met 24 ruitjes op de eerste verdieping en tien vensters en een ingangspoort op de begane grond. Het gedeelte met de hoofdingang springt enigszins vooruit en is extra versierd. Aan weerszijden van de deur met fraai bovenlicht bevinden zich pilasters die een hoofdgestel dragen. Het raam erboven is rijk versierd met beeldhouwwerk. Dit middenstuk wordt door een halsgevel met klauwstukken en een segmentboog bekroond. In de segmentboog bevindt zich het wapen van Friesland. Opvallend is de fraai gelede kroonlijst over de gehele breedte van de gevel. In het dak waren twee dakkapellen geplaatst.

In 1784 werd het gebouw verhoogd waarvoor de oude geveltop moest wijken. Door verlenging van de gevel is een versobering van het exterieur waar te nemen. De ingangspartij ontving een opvallende deuromlijsting van ionische halfzuilen met kroonlijst. Ze wordt door twee ramen geflankeerd. Het drie ramen brede middenstuk

wordt door geblokte dorische pilasters geaccentueerd in de gehele hoogte van de façade. Voorts is het door een segmentvormig fronton met het wapen van Friesland bekrond. De oorspronkelijke schuiframen met 24 ruitjes werden in de vorige eeuw door grote ruiten (zes in elk venster) vervangen.

De zijgevel van het provinciehuis aan de Korfmakersstraat bestaat uit vier delen. Naast de zijkant van het hoofdgebouw bevindt zich de pilastergevel uit 1710, dan volgt een in oorsprong 17de-eeuws en aan het einde van de vorige eeuw gereconstrueerd pand met trapgevel en de brede in eclectische stijl opgetrokken façade van na 1908 van architect H.H. Kramer. In 1970 kwam een nieuwe vleugel aan de Herestraat gereed.

Het gebrek aan ruimte bleef, ondanks de uitbreidingen, een probleem vormen. Er kwamen eind jaren zeventig zelfs plannen om een geheel nieuw provinciehuis te bouwen op het terrein waar tegenwoordig de Leeuwarder Courant is gevestigd. Uiteindelijk werd besloten dat het provinciaal bestuur toch op de oude historische plek aan de Tweebaksmarkt kon blijven. Tussen 1980 en 1985 vond de meest ingrijpende verbouwing van het provinciehuis plaats. Het Drachtster architectenbureau Van Manen en Zwart ontwierp de uitbreiding en renovatie. Enkele beeldbepalende herenhuizen moesten worden ge-sloopt vanwege de bouw van een ondergrondse archiefruimte en parkeerplaats. Het monumentale pand van de openbare leeszaal op nummer 64 werd aangekocht en aangepast. De bibliotheek, die sinds 1921 gevestigd was aan de Tweebaksmarkt, verhuisde naar het beursgebouw. Tweebaksmarkt 54 kreeg een extra verdieping om daarmee een evenwichtiger gevel te creëren. Oude delen van het provinciehuis werden gerestaureerd. De Statenzaal werd in de oorspronkelijke staat teruggebracht. De glas-in-lood ramen werden gerestaureerd en de oude bankjes weer in gebruik genomen.

Zaal van Gedeputeerde Staten

Het provinciehuis moet niet alleen functioneel zijn ingericht, ook is er een behoefte aan representatie. Het interieur van de voormalige raadkamer, thans de zaal van Gedeputeerde Staten in het midden van de eerste verdieping, kreeg zijn vorm tijdens de verbouwing in 1784. De zaal toont de kenmerken van de zogenaamde Lodewijk XVI-stijl. De wanden zijn op classicistische wijze geleed met halfzuilen vóór brede pilasters op hoge basementen. De basementen zijn even hoog als de lambrizing. De gegroefde zuilen flankeren de grijs marmeren schouw, het middelste raam en de twee deurpartijen. Zuilen en pilasters bezitten alle ionische kapitelen. De wandvelden zijn omkaderd door meanderlijsten en zijn bespannen met zachtgroen damast met bloempatroon. De kroonlijst onder het plafond is samengesteld uit een eier-, een blok- en een looflijst. Ze springt boven de pilasters en zuilen even naar voren. Het plafond is van prachtig stucwerk voorzien in de vorm van een ovaal die op een koof rust. In de rand van het grote dieptemedailon zitten tussenvelden met versieringen van loofwerk en trofeeën. De trofeeën bestaan uit attributen van de oorlog, zoals harnas, helm, kanonsloop, zwaard en banieren; uit attributen van de wetenschappen als aesculaap, vizelbak, inktpot, boek, weegschaal, medisch gereedschap. Voorts ziet men agrarische voorwerpen als schop, zeis, sikkel, graanschoof, hark en rogge, en met betrekking tot de zeevaart de verreijker, kaart, roeispaan, aardbol en kompas. De vakken zijn door consoles met guirlandes van elkaar gescheiden. In het medaillon werd de landsmaagd met het wapen van Friesland, met het alziend oog en een staaf uitgebeeld. Zij is omgeven door engeltjes (putti) die naar hun attributen als symbolen van de standvastigheid (zuil),

gerechtigheid (weegschaal, zwaard, blinddoek), heldhaftigheid (pijlenbundel), roem (lauwertak), voorzichtigheid (spiegel), welvaart (hoorn des overvloeds) en handel (caduceus) kunnen worden geïdentificeerd.

Een ander opvallend element in de inrichting vormt de schouw met hangende acanthusbladen en guirlandes in de flanken. Op de mantel bevindt zich een spiegel met lijstversiering in rococostijl met veel krulwerk en een decoratieve segmentvormige bekroning. Het schoorsteenstuk daarboven heeft als onderwerp het bezoek van de koningin van Sheba aan koning Salomo. Het schilderij zou door Gerard de Lairesse (1640-1711) zijn vervaardigd. Het is afkomstig uit het huis van jonkheer C. van Eysinga in de Grote Kerkstraat. De zaal is te bereiken via het monumentale trappenhuis met een brede trap van St. Anna-marmer en met een sierlijke lambrizing van tegels die om en om de F van Friesland en het oude wapen van Friesland dragen. Een nieuw raam met afbeeldingen van Friese folkloristische gebruiken in gespoten spiegelglas is door Jentsje Popma vervaardigd.

Statenzaal

De meest monumentale ruimte van het provinciehuis is de Statenzaal. De Staten hadden al vanaf 1849, het jaar van de afbraak van het Landschapshuis, behoefte aan een geschikte vergaderruimte. Ze weken voor korte tijd uit naar de Grote Raadzaal in het stadhuis. Sedert 1851 hielden ze hun zittingen in het door de provincie Friesland gestichte Paleis van Justitie, zetel van het Gerechtshof en de Arrondissementsrechtbank. Toen in 1875 de rechterlijke macht in Leeuwarden aanzienlijk werd uitgebreid, was er niet voldoende ruimte meer over voor de vergaderingen van de Staten. Men begon onderhandelingen met het Rijk over de stichting van een nieuwe ruimte voor de Staten. De hoofdingenieur van Waterstaat, Hayward, ontwierp een plan voor een gebouw naast het provinciehuis, dat ook de Provinciale Bibliotheek zou herbergen. Deze ruimte bleek echter ongeschikt, mede door het feit dat het bewaren van de archieven van de provincie ook al zeer problematisch was. In 1890 werd een overeenkomst bereikt waarbij de provincie het Paleis van Justitie kosteloos en de drie al eerder aangekochte huizen naast het Provinciehuis voor f 12.365,- aan de Staat overdroeg als het Rijk zich tot de bouw van een Statenzaal bij het Provinciehuis zou verplichten. Tevens kwam men overeen dat de Provinciale Bibliotheek in de Kanselarij werd ondergebracht. In 1891 ontwierp rijksbouwmeester Jacobus van Lokhorst de Statenzaal en hield toezicht op de bouw ervan. In 1895 kwam de Statenzaal gereed. In de openingsrede op 3 maart 1896 sprak de Commissaris van de Koningin mr. B.P. baron van Harinxma thoe Slooten: "Laten deze muren getuigen van Frieslands kracht en ontwikkeling". De neo-gotische Statenzaal bevat vele Friese symbolen en historische taferelen. De twaalf prachtig beschilderde glas-in-lood ramen stellen de wapens van de drie kwartieren, de elf steden en de dertig grietenijen voor. Ze werden door de glazenier Nicolaas van Roermond vervaardigd. Het houten plafond is in 72 vakken verdeeld waarop de namen en blazoenen van geslachten van grietmannen (vergelijkbaar met de huidige burgemeesters) zijn aangebracht. Aan de wand achter de zetels van het College van Gedeputeerde Staten werden vier muurschilderingen aangebracht. Deze tonen taferelen uit de Friese geschiedenis. Het eerste is het verhaal van Verritus en Malorix, de twee Friese vorsten die in 59 na Chr. naar Rome gingen om daar voor de belangen van hun volk te pleiten. Ze bezochten er het theater van Pompeius. Toen ze zagen dat op de tribunes naast de senatoren vreemdelingen plaatsnamen,

vroegen ze wie dat waren. Hen werd verteld dat deze plaats gereserveerd was voor personen die uitblonken door moed en trouw. Toen besloten ze onmiddellijk om zelf ook daar te gaan zitten. Ze zouden tevens hebben gezegd: "Niemand kan de Friezen in dapperheid en trouw overtreffen".

De tweede afbeelding toont Bonifatius (of Winfried), de stichter van het klooster te Fulda die meerdere malen naar Friesland kwam om het evangelie te prediken. In 754 verbleef hij met 52 volgelingen in Friesland om de Friezen te kerstenen. Hij werd echter bij Dokkum vermoord. Het derde tafereel laat de edellieden Eelcke Liauckama en Feike Botnia zien die door Godfried van Bouillon, één van de leiders van de eerste kruistocht, tot ridder worden geslagen. De scène vindt vlakbij de stadspoort van Jeruzalem plaats. Op de vierde muurschildering staat Gemme van Burmania met nog enkele Friese edelen voor de troon van Philips II bij zijn inhuldiging. De zelfbewuste Fries weigerde te knielen bij de aflegging van de eed voor de koning. Hij riep uit: "Wy Friezen knibbelje allinne foar God!" De Haagse Henriëux ontwierp de taferelen terwijl Reclair van Roermond de uitvoering voor zijn rekening nam.

Boven de taferelen bevindt zich de personificatie van de acht deugden die de Staten tot het goede dienen te vermanen; de matigheid, kracht, hoop, geloof, liefde, waarheid, goedertierendheid en ingetogenheid. Boven de schouw aan deze wand is fijn beeldhouwwerk van Te Poel en Stoltefus aangebracht. In het midden ziet men de personificaties van de gerechtigheid, de voorzichtigheid en de macht. Deze eigenschappen zijn van vitaal belang voor het bestuursbeleid van de Staten. Tussen deze figuren zijn de wapens van Friesland aangebracht. Het onderschrift luidt: "Concordia res parvae crescunt" (Eendracht maakt kleine zaken groot). Tegenover de wand met de muurschilderingen bevindt zich de publieke tribune, bereikbaar via een wenteltrap. Boven de tribune zijn Friese spreekwoorden aangebracht, zoals "Wierheit boppe al". Tussen de geschilderde spitsbogen bevinden zich de personificaties van vrijgevigheid en spaarzaamheid, die beide van grote invloed kunnen zijn op de besluiten over de begroting. De balken van dit balkon worden door zeventien korbelen gesteund waarop de namen van bekende Friezen als Menno Simons, Gysbert Japicx, Willem en Onno Zwier van Haren voorkomen.

Koffiekamer

De koffiekamer aan de Korfmakersstraat is een van de meest oorspronkelijke vertrekken van het Provinciehuis. De kamer is in renaissance-stijl ingericht en wordt gebruikt voor vergaderingen en recepties. De zoldering bestaat uit moer- en kinderbalken. De wanden zijn tot bijna halverwege met eikenhout besloten. Boven de met tegels beklede schoorsteen hangt het portret van Maria Louise van Hessen-Kassel, echtgenote van Johan Willem Friso. Enkele andere portretten herinneren aan de band tussen de provinsje Fryslân en het vorstenhuis. In de drie kruisramen van dit vertrek bevinden zich de wapens van de waterschappen en de voormalige veenpolders. Boven de deur vindt men de spreuk: "De tiid hâldt gjin skoft". Achter de koffiekamer in het pand met de renaissancegevel, bevond zich het woonhuis met koetshuis van de heer dr. J. Baart de la Faille. De provincie kocht dit aan om daar de bureaus van Provinciale Waterstaat en de ruimten voor het nieuw archief (na 1813) van de provincie te creëren. Voor de bouw van deze uitbreiding werd door het Rijk zorg gedragen. Het oude archief werd in 1897 naar de Kanselarij overgebracht.

De ruimten in het Provinciehuis vormen een aangename omgeving voor de ambtenaren, de statenleden en de gedeputeerden die er hun taak vervullen, maar ze zijn voor de geïnteresseerde bezoeker zeker ook interessant.

13. Tweebaksmarkt 41

Het pand op de hoek van de Tweebaksmarkt en het Nieuwstraatje doet met de ronde hoektoren en het koepeltje enigszins denken aan een verkleinde vorm van Parijse boulevardbebouwing. Mogelijk heeft de architect, Hendrik Kramer daaraan gedacht, toen hij in opdracht van de bankiers, de gebr. Gratama in 1885 dit kantoor ontwierp. Vreemd is deze gedachte niet, want Kramer (1850-1934) genoot een deel van zijn opleiding in Brussel.

Voordat de Gratama's bij hem kwamen voor een nieuw pand waren zij al enkele jaren op deze plek gevestigd. Tjepke (1838-1920) en Gajus (1844-1917) waren telgen uit een Harlinger koopmansgeslacht. Gajus had in 1878 het pand Tweebaksmarkt 39 als woning gekocht en Tjepke woonde op no. 43. In 1882 dienden zij een verzoek in om een nieuw bankgebouw te mogen optrekken.

Aanvankelijk reageerde de gemeente negatief, omdat door de hoogte van het pand het Nieuwstraatje te donker dreigde te worden.

Het monumentale pand staat met twee traveeën en de hoektoren aan de Tweebaksmarkt en met zeven traveeën aan het Nieuwstraatje. De begane grond, die een natuurstenen basement heeft, is vrij laag gehouden. Samen met de kleine ramen straalt dit de soliditeit uit die men van een bankgebouw verwacht. In contrast hiermee staat de bel-etage, die uitzonderlijk rijzig is; een effect dat nog versterkt wordt door de relatief smalle vensters. Een zware kroonlijst sluit de gevel af. Op plaatsen waar de gevel risaleert bevinden zich frontons. Om het niet te stijf te maken heeft het middenrisaliet aan het Nieuwstraatje een rechte afsluiting. Boven de vensters in de risalieten bevinden zich gebeeldhouwde koppen, onder andere Mercurius en een gekroonde vrouwenkop. Aanvankelijk waren de gevels nog kwistiger gedecoreerd: de ronde hoektoren had boven de vensters van de bel-etage een tegeltableau met het opschrift: 'gebr. Gratama kas-siers'. Daarboven was de koepel opgesierd door elf guirlandes, alles geleverd door een firma uit Brussel.

De eveneens verdwenen frontonvullingen kwamen uit Parijs. Het interieur moet een grote luister uitgestraald hebben, getuige de twee vertrekken, die nog de oorspronkelijke uitmontering hebben. Het betreft de hoekkamer op de bel-etage en de daarnaast gelegen antichambre. In de antichambre bleven onder andere bewaard de lambrizing en de paneeldeuren in geprofileerde omlijstingen.

In de hoekkamer, wellicht het voormalige directeursvertrek, bleven bewaard de lambrizing (hoger dan in de antichambre), paneeldeuren, resten van een kastenwand en een zwartmarmere schoorsteenmantel met tegen de boezem twee boven elkaar gelegen spiegels, geflankeerd door ionische pilasters. De wanden zijn naar boven afgesloten door een hoofdgestel met een tandlijst.

Het stucplafond heeft in het midden een langwerpige cartouche, die omgeven is door schilderwerk dat met onder andere goudverf brokaat imiteert. Dit veld wordt omsloten door een langwerpige zeshoek van balken, die op de hoekpunten bezet zijn met rozetten. Deze zeshoek is door middel van zes korte balken verbonden met de wanden.

Met de gebr. Gratama is het slecht afgelopen. In 1904 raakten zij geheel onverwacht failliet door roekeloze speculaties en het verstrekken van grote, niet behoorlijk gedekte kredieten. Dit wekte veel beroering in Leeuwarden, want de uitdrukking 'zo

solide als Gratama' was een begrip.

In hun val dreigden ze vele andere bankiers mee te slepen omdat het publiek massaal geld opeiste bij de andere kassiers, die hieraan slechts met veel moeite konden voldoen. Uiteindelijk lieten ze een miljoenenschuld na die, naar de curatoren schatten, maar voor een derde kon worden terugbetaald. De broers vluchtten 's avonds in een geblindeerde koets de stad uit, Tjepke naar Amsterdam en Gajus naar Den Haag.

Het pand kwam in handen van de Nederlandsche Bank en nog later van de Provinciale Waterstaat, die nagenoeg het hele interieur verbouwden en het exterieur sterk versoberden, zodat het eens zo trotse bankgebouw nu niet meer dan een schim is van wat het eens was.

14. Tweebaksmarkt 49 (Haersmahuys)

Tweebaksmarkt 49 c.a. verdient om allerlei redenen een afzonderlijke publicatie en die zal er ook nog wel eens komen. Voornamelijk onderdelen zijn onder andere het beschilderde houten plafond in het voorhuis én het bijzondere achterhuis, dat met een zijgevel op de Nieuwe Oosterstraat uitkijkt. Naar alle waarschijnlijkheid dateren beide uit het derde kwart van de zeventiende eeuw.

Wie het ook zijn geweest die opdracht voor de bouw van het achterhuis hebben gegeven, zij hebben de Friese hoofdstad een van de fraaiste en op regionale schaal vermoedelijk ook invloedrijkste huizen uit de tweede helft van de zeventiende eeuw bezorgd. Een huis in de trant van het Hollands classicisme zoals dat eerst is ontwikkeld door Jacob van Campen, bouwer van het Amsterdamse stadhuis, en na hem door Pieter Post en Philips Vingboons. Een huis dat weliswaar de rijke gevelplastiek mist die de meeste ontwerpen van de voornoemde bouwmeesters kenmerkt en dat ook het bijpassende klassieke fronton ontbeert, maar waarvan de twee op het zicht staande (helaas door verbouwingen ernstig verminkte) gevels wél geleed zijn door pilasters in de kolossaalorde onder een rijzige en voornamelijk kroonlijst voor de hoge kap.

De pilasterkapitelen zijn overigens echte beeldhouwwerken in zandsteen. In de tuingevel, boven de vroegere entreepartij, bevindt zich nog het gebeeldhouwde doch blindgekapte alliantiewapen van de stichters van het huis. Binnen hebben nogal grondige verbouwingen en verstoringen plaatsgehad, maar twee onderdelen verraden nog iets van de vroegere rijkdom. Dat zijn op de begane grond het restant van de gang met gewelven op consoles in de vorm van zandstenen ramskoppen en de ruime trappenvlucht met leuning op karakteristieke classicistisch-barokke balusters.

Het decoratief geschilderde plafond in het voorhuis is een zeldzaamheid in heel het noorden des lands. Het zal aangebracht zijn tijdens een verbouwing, want het voorhuis zelf dateert uit omstreeks 1585. Helemaal compleet is het niet meer, maar wat er is overgebleven, de schildering op de balken en de tussenliggende plafondplanken, geeft nog een zeer goede indruk hoe het ooit geweest moet zijn. Rozen, anjers, tulpen, appels, zangvogels, papegaaien en veel loofwerk, alles fijntjes en in heldere kleuren uitgevoerd.

In het complex zijn ruwweg vier bouwfasen te onderscheiden. Het oudste element is het dwarsgeplaatste, acht meter brede huis aan de Tweebaksmarkt zelf. Het is gebouwd, niet lang nadat de Blokhuisgracht in 1580 was gedempt en het terrein ten noorden daarvan in percelen was verdeeld, doch vóór 1595, het jaar van de

vroegstbekende verkoping. De verkoper heette Iepe van Bootsma, "woonende tot Collum", zodat aangenomen mag worden dat hij de bouwer is geweest. Het huis kreeg spoedig een eerste uitbreiding. Op de kaart van Sems uit 1603 is namelijk in de noordoosthoek een uitbouw waarneembaar.

De metamorfose van een royaal stadshuis naar een voornaam en luxueus herenhuis gebeurde met de bouw van het achterhuis. Het preciese bouwjaar is ongewis, mede doordat het alliantiewapen is blindgekapt, maar vermoedelijk is het kort na 1655 of kort na 1669 geweest, jaren waarin het huis van eigenaar wisselde. Het alliantiewapen zou dan dat van Hogenhuys-Hartmans of van Ockinga-Camstra zijn. Nu had het complex de ruimtelijke opzet gekregen, die sindsdien in grote trekken ongewijzigd is gebleven. Wel zijn meermalen intern verbouwingen uitgevoerd, waarvan onder meer het laat 17de-eeuwse classicistische poortje in de oksel van het voorhuis en de eerste uitbouw een spoor is.

Het complex onderging nog twee belangrijke wijzigingen. Aan het begin van de negentiende eeuw kreeg het, toentertijd modieuze, Empire-vensters en bovendien is het huis van binnen gemoderniseerd, wat onder meer het stucplafond achterin op de begane grond bewijst. Het complex werd grote schade toegebracht in 1912, toen er een garagebedrijf in werd gevestigd. Op de begane grond werd de oude structuur vrijwel volledig uitgebroken en het achterhuis kreeg in de zijgevel aan de Nieuwe Oosterstraat een enorme etalagepui, waarachter de auto's konden staan te pronken. Halverwege de jaren negentig is het complex grondig gerestaureerd en verbouwd. De begane grond is in gebruik genomen als horecagelegenheid en op de verdiepingen zijn appartementen gerealiseerd. Het café is vernoemd naar de bekendste oud-bewoner: Aurelia (Auck) van Haersma, die Tweebaksmarkt 49 c.a. in eigendom had in het midden van de achttiende eeuw.

15. Druifstreek 63

Aan het einde van de jaren zeventig werd de Stichting Moderne Architectuur Friesland door geïnteresseerden in de architectuur attent gemaakt op belangwekkende bouwwerken in Leeuwarden van de architect Piet de Vries (Oostvoorne 1897 - Bergen 1992). Het betrof met name zijn eigen woonhuis/atelier aan de Druifstreek, no. 63, en de woonhuizen aan de Groningerstraatweg, die opvielen door hun eigen karakter. Dit leidde tot nader onderzoek en in 1980 tot een tentoonstelling in het Fries Museum.

Nu, 18 jaar later, wordt het huis aan de Druifstreek beschreven in het kader van de Open Monumentendag. Dit is aanleiding om eerst kort de ontwikkelingen in de Friese architectuur rond de jaren twintig en dertig en de rol van architect Piet de Vries daarin te schetsen. Tenslotte volgt een beschrijving van het woonhuis/atelier.

Toen Piet de Vries in 1921 een eigen architectenbureau in Friesland begon, was het in de architectuurwereld allerm minst rustig. Verschillende vernieuwende bewegingen waren gaande: de 'Amsterdamse School', 'De Stijl' en het functionalisme, ook wel 'Nieuwe Zakelijkheid' genoemd. Deze vernieuwende bewegingen hebben zich ook in de provincie gemanifesteerd, zij het op een bescheiden schaal. Immers het bouwen in de provincie heeft zich altijd gekenmerkt door een zekere terughoudendheid ten opzichte van die vernieuwende bewegingen. Friesland vormde hierop geen uitzondering: de traditionele bouwstijlen werden tot ver na de Eerste Wereldoorlog toegepast.

Het werk van Piet de Vries kon duidelijk in een aantal perioden verdeeld worden. In de eerste jaren treden de invloeden van de 'Amsterdamse School' sterk naar voren in de decoratieve behandeling van de muurvlakken. Dit is goed te zien bij de dubbele woonhuizen aan de Groningerstraatweg. Daarna volgde in de jaren dertig een periode waarbij het functionele aspect de nadruk kreeg. De plasticiteit wordt gezocht in de verhoudingen van de bouwvolumes ten opzichte van elkaar, waarbij horizontale en verticale lijnen elkaar in evenwicht houden. Detailversieringen worden alleen gebruikt om bovengenoemde principes een extra accent te geven. Verschil in functie wordt aangegeven door een afwijkende detaillering in bijvoorbeeld de roedenverdeling van ramen, een ander bouwvolume of toegang. Tegen het einde van de jaren dertig raakte Piet de Vries volledig onder de invloed van de vormentaal van de 'Delftse School'-richting. Na de Tweede Wereldoorlog volgde de laatste periode waarin de architect een sobere functionele aanpak voorstond. Een strakke en zakelijke bouw met slechts hier en daar accenten in bijvoorbeeld balkons, trappenhuisen en ingangen.

Het huis van de architect aan de Druifstreek, no. 63, bezit een aantal kenmerkende eigenschappen. Op uiterst verfijnde wijze houden horizontale en verticale elementen elkaar in evenwicht. Links is een opgaande muurdam, waarin de schoorsteen is ondergebracht, en rechts het ronde balkon; deze twee elementen worden met elkaar verbonden door het raam op de verdieping, dat over de volle breedte van de gevel gaat en het balkon daarboven, ontstaan door het terugspringen van de bovenste verdieping. Het verschil tussen wonen en werken wordt aangegeven door de roedenverdeling in de vensters; bovendien zijn de ingangen gescheiden.

Het gehele oeuvre van Piet de Vries kenmerkt zich door het vasthouden aan een duidelijke en overzichtelijke ordening van de massa's, het aangeven van de functie, evenwicht tussen horizontaal en verticaal en een eenvoudige detaillering, die bovengenoemde lijnen alleen maar accentueren. Ondanks het feit dat hij verschillende stijlinvloeden onderging, bleven deze principes gehandhaafd en getuigen zijn bouwwerken van karakter. Zijn zuiverheid in ontwerpen maakte hem tot één van de voornaamste architecten, gedurende het tweede en derde kwart van deze eeuw, in de provinsje Fryslân. Voor het in architectonisch opzicht behoudende gewest Friesland is het werk van Piet de Vries in het algemeen, en het gebouw Druifstreek 63 in het bijzonder, op zijn minst uitzonderlijk. Hij heeft in niet geringe mate met dit gebouw het betrekkelijk rustige klimaat op het gebied van de architectuur in deze provincie opgefrist.

De laatste tientallen jaren is het pand Druifstreek 63 verhuurd geweest op een wijze die aan de kwaliteiten van het woonhuis met atelier niet een meerwaarde toevoegde. Nu de laatste gebruiker de huur heeft opgezegd is de weg vrij om te zoeken naar een nieuwe vorm van beheer en bestemming. De daarbij gehanteerde uitgangspunten zijn het in stand houden van het gebouw op de langere termijn, het herstel van het interieur en het gebruik moet in overeenstemming zijn met het karakter en de kwaliteiten van het gebouw. Ook moet het nieuwe gebruik op enigerlei wijze ter nagedachtenis zijn van 'Piet de Vries' zijn opvattingen en oeuvre.

16. Keizersgracht 1

Na de recente schoonmaak van de gevel en een verfbeurt van het houtwerk onderscheidt het pand op de hoek van de Druifstreek en de Keizersgracht zich sterk van de aansluitende panden aan de gedempte gracht. Toch zijn ze in 1905 door de

architect W.C. Metzelaar alle tegelijk gebouwd als dienstwoningen voor personeel van de tegenoverliggende gevangenis. Het hoekpand was de woning voor de adjunctdirecteur van de gevangenis en de andere panden waren een hoofdbewaarderswoning en zes bewaarderswoningen.

Op een foto van rond de eeuwwisseling van H.J. Craije staan op deze plek een reeks kleine smalle pandjes met hoge daken, waarin kleine neringdoenden woonden. Volgens het Groot Consentboek was in 1664 in het hoekpand een brouwerij gevestigd, die de voor een bierbrouwerij merkwaardige naam 'De druiff' droeg. Dit bedrijf wordt nadien herhaaldelijk genoemd. De gevelsteen, die in 1998 herplaatst is, wordt reeds genoemd in 1634.

Voorgesteld is een druiventros, hangend aan een steel met bladeren en een onderschrift "DIT IS DE KEISERSGRACHT/GEGRAVEN 16(74)". Dit is onjuist, want de Keizersgracht is ongeveer een eeuw eerder gegraven.

In de loop der tijden heeft het pand diverse bestemmingen gehad. De laatste bewoner was een barbier, die zich er in 1897 vestigde. In 1903 moest hij vertrekken, omdat het pand gesloopt werd. De gevelsteen werd aan het Fries Museum geschonken door de toenmalige directeur van Gemeentewerken W.C.A. Hofkamp. De nieuwbouw telt twee bouwlagen met een afgeknotte schildkap en is opgetrokken uit gele baksteen met ontlastingsbogen van rode steen boven de vensters. Aan de zijde van de Druifstreek zijn er twee en aan de Keizersgracht vier traveeën met een misschien later aangebouwde keuken. De hoek is afgeschuind. Merkwaardig is dat de plint van natuursteen is, behalve bij de keuken. De gevels zijn sober uitgevoerd. Alleen de ingang heeft enige versiering.

Ook het interieur is vrij eenvoudig. De woonvertrekken hebben stucplafonds met in het midden een ovaal met versieringen in de trant van Vredeman de Vries. In de woonvertrekken bevinden zich zwartmarmeren schoorsteenmantels, die vrijwel zonder versiering zijn. In de keuken bleef de originele vloer bewaard met okeren tegels met een zwarte rand en een schouw. De trap heeft een bewerkte paal en gietijzeren spijltjes. De indeling van de vertrekken op de verdieping is gelijk aan die van de begane grond. Hier zijn de schoorsteenmantels nog iets eenvoudiger.

17. Blokhuisplein 18 (In de Leyhamer)

Ter gelegenheid van de Open Monumentendag 1991, toen de Eewal centraal stond, is uitgebreid aandacht besteed aan het woonhuis van de leidekker Dirck Alles. Van diens zoon Alle Dircks werd in 1991 beweerd dat deze in 1620 was overleden in het huis 'In de Leyhamer' aan het Blokhuisplein 18. Nader onderzoek heeft uitgewezen dat hier één en ander dient te worden rechtgezet. Gebleken is namelijk dat het sterfhuis van Alle Dircks niet aan het Blokhuisplein, doch iets noordelijker, aan de overzijde van de in 1894 gedempte binnengracht moet worden gezocht. In 1633 wordt dit pand - alwaar 'De Witte Leijhammer' uithangt - door de erfgenamen verkocht aan de leidekker Pieter Ruijts. Deze zou er zijn bedrijf tot aan zijn dood in 1655 blijven uitoefenen. Tegenwoordig kennen we dit pand als 'Café Silbermann' aan de Druifstreek, no. 59. Door toedoen van wie en wanneer het pand aan het Blokhuisplein werd gesierd met de gevelsteen 'In de Leyhamer' zal uit de hierna te volgen beschrijving blijken.

De vroegste bebouwingsgeschiedenis van het perceel Blokhuisplein 18 reikt terug tot circa 1585. Reeds in 1597 kan ter plekke een aaneengesloten bebouwing worden geconstateerd. Een koopbrief van 4 augustus 1608 maakt melding van de verkoop van "seeckere camer ofte huisinge met allen annexen ende gerechticheden vandien,

staende in plaets van het Ossenhuys, ten westen nevens over het blockhuys, wesende den vierde camer vande noorder hoeck aff te tellen". Deze verkoop had betrekking op het pand Blokhuisplein 20. In 1585 wordt als eigenaar van het noordwestelijke belendende pand van deze 'kamerwoning' Uble Wierts genoemd. Deze verkoopt in juli 1586 een nieuwe kamer tegenover het oude blokhuis en wel het latere perceel Blokhuisplein 16. Zowel ten noorden als zuiden wordt de verkoper als naastligger genoemd.

Op 12 maart 1587 treffen we de eerste proclamatie aan van de voorgenomen verkoop van het perceel Blokhuisplein 18. De echtelieden Uble Wyerdts en Abel Hayema geven dan te kennen hun bezit voor 144 gulden en 4 stuivers over te willen doen aan de Harlinger schipper Jan Dircx. Het over te dragen onroerend goed wordt als volgt omschreven: "Een camer, loodtse ende plaetse ter zyden van de selve, met het mede gebruyck van 't gemack inde loodtse voorsschreven, omme 't selve met de bewoonders van de noordtwester camer gebruyckt ende geledicht te worden, elcx voor de helfte, metten solders plancken althans opten camers balcken los leggende". Na in kort tijdsbestek een aantal malen van eigenaar te zijn gewisseld, ontstaat in 1590 pas enige continuïteit in de eigendom van de 'nieuwe' kamer wanneer het echtpaar Jacob Nannes en Doed Eepes deze voor de som van 250 gulden verwerven. De eerstvolgende overdracht vindt pas op 30 augustus 1617 plaats, als een nichtje van Doedt uit bittere noodzaak de door haar tante geschonken kamer van de hand moet doen. Zij stond namelijk wegens geleverde waren nog voor 219 gulden in het krijt bij de koper. Deze werd na aftrek van de openstaande schuld, voor 100 gulden in het bezit van de kamerwoning gesteld. Op 29 april 1618 wordt het pand voor 300 gulden verkocht aan de toenmalige huurders, de slotmaker Jacob Roelofs en Marij Daems "in voegen d'echtelyuden copers de zelve thien continue jaren bewoont ende gebruikt hebben". Het verkochte wordt slechts summier beschreven. Vier jaar later doet zich voor Jacob Roelofs een buitenkansje voor om een drietal 'olde woningen' in een steeg achter zijn woning aan te kopen, doch die waren zo bouwvallig, dat ze na bij trommelslag als te koop waren aangekondigd, niet méér opleverden dan 105 gulden, waarna de verkoping werd uitgesteld. Uit de strekking van de koopbrief blijkt dat ook toen leegstand en verpaupering al op de loer lagen! Jacob Roelofs had namelijk het oorspronkelijke bod op de drie krotten opgeschroefd naar 150 gulden "uijt oorsake dat d'zelve woningen achter zijn huys zijn gelegen, ende om hem te ontlasten vande armeluyden ende dieven die inde zelve gatten van woningen in sluijpten ende haer grote quellingen deden". Aldus werd Jacob voor het door hem geboden bedrag in het bezit van de krotwoningen gesteld. Twee van deze krotten werden in 1631 meeverkocht aan de gortmaker Willem Lefferts. Met deze transactie was een bedrag gemoeid van 1470 gulden. Gezien de bijna vervijfvoudiging van de koopsom en een passage in een koopbrief uit 1625 welke betrekking heeft op het ten zuiden gelegen pand, kan worden geconcludeerd dat de oorspronkelijke kamerwoning tussen 1622 en 1625 een drastische verbouwing moet hebben ondergaan. Ook kan het in zijn geheel zijn vervangen door het huidige pand. In laatstgenoemde koopbrief wordt namelijk gewag gemaakt van de medeëigendom van de nieuwe gevel van het huis van Jacob Roelofs. In 1641 doen de erfgenamen van Willem Lefferts hun bezit voor 1176 gulden over aan 's Landschaps Scherprechter Lucas Salomons van Lingen, die zich hiermee een optrekje op loopafstand van 'zijn werk' verwierf.

Op 29 december 1714 blijkt Marijke Antonides - weduwe van de kleermaker Abraham Savoy - eigenares van het pand te zijn. Zij verklaart voor 602 gulden het huis alwaar 'De Drie Sleutels' hebben uitgehangen verkocht te hebben aan de leidekker Ype Pieters Wijngaarden. In 1698 heet het nog dat Blokhuisplein 16 was gelegen naast 'De Drie Kayen'. Voor het eerst wordt nu het interieur van de woning beschreven: "Een voorhuis, voorkamer met een bedsteed en een spijskamer, kelder, keucken, plaets en thuin, back en secreet, een groote bovenkamer met twee bedsteeden, klee- en turffsolder". Het is heel goed mogelijk dat Ype Wijngaarden - op 22 juli 1718 door Gedeputeerde Staten benoemd tot 's Landschaps Leidekker - de hand heeft weten te leggen op de nog ongehavende gevelsteen aan de Druifstreek en deze in de gevel van zijn woning heeft laten plaatsen. Als in 1744 Ype's erfgenamen het pand van de hand doen wordt echter nog steeds gerefereerd aan 'De Drie Sleutels' die daar ooit zouden hebben uitgehangen. Hieruit blijkt dat oude koopbrieven die werden overlegd soms klakkeloos werden overgeschreven. Het huis werd voor 1600 gulden verkocht aan de Statenbode Johan Emanuel Dipelius. Gezien het feit dat het pand voor duizend gulden meer werd verkocht dan waarvoor het dertig jaar eerder was aangekocht, zal ook de familie Wijngaarden fors in het pand hebben geïnvesteerd.

In 1749 verwierf Dipelius eveneens de belendende kamer ten noorden in eigendom, waardoor de percelen Blokhuissteeg 18 en 16 voor langere tijd zouden versmelten. In 1773 doet hij zijn bezit voor de somma van 2400 gulden over aan een collega. Het geheel wordt dan omschreven als huis, tuintje, bleek en zomerhuis, met nóg een kamer met een loods ten noorden. In 1796 en 1799 dragen de gebroeders Pieter en Nicolaas Lourens, erfgenamen van de vorige eigenaar, ieder hun aandeel van beide panden over aan de collecteur Broer Feenstra en diens huisvrouw. In 1810 blijken de panden te zijn nagelaten door de procureur Johannes Strooband, die het in 1806 voor 1925 gulden had gekocht van de weduwe Feenstra. Het dubbelpand wordt datzelfde jaar voor 2076 gulden overgedragen aan de zilversmid Petrus Schuil. De omschrijving luidt dan: "Zeekere deftige en hegte huisinge met plaats en bleekveld, staande en geleegen Onder de Boomtjes". In 1843 werd het pand door het echtpaar Schuil, dat zijn intrek had genomen in het St. Anthony Gasthuis, verkocht. Van 1850 tot 1860 werd het pand verhuurd aan de provincieambtenaar Broer Tjitze Schuil, zoon van de vorige eigenaar. In laatstgenoemd jaar werden de woningen Blokhuisplein 18 en 16 overgedragen aan de schoorsteenveger Antonius Johannes Beltrami, die zich er op 22 mei van dat jaar vestigde. In 1863 liet Beltrami zijn bezit verbouwen, waarna Blokhuisplein 16 blijvend werd afgesplitst. Zijn weduwe verkocht de beide panden in 1904.

We maken een sprong naar recente tijden. Kaashandelaar Theodorus Jozef Dames kocht in 1955 het sterk verwaarloosde en onbewoonbaar verklaarde pand aan en liet het inrichten als kaaspakhuis. Groot was diens verassing toen in 1957 bij de restauratie van het pand in de voorkamer een vroeg 18de-eeuws schoorsteenstuk werd ontdekt. Het betrof een voorstelling van een vrouwenfiguur met fijnbesneden Grieks profiel, die in bevallige houding op een soort canapé zit. Daarnaast gaf het vroeg 17de-eeuwse pand, waarin nog duidelijk een viertal ontlastingsbogen zijn te herkennen, in 1957 nóg een aantal geheime prijs. Boven de voordeur werd een rijkbesneden balk uit dezelfde tijd als het schoorsteenstuk aangetroffen. Midden door het huis liep een wenteltrap naar de vliering die was gevat in een rijk betegeld trapgat. In 1988 uiteindelijk, werd het exterieur grondig onder handen genomen en werd de oorspronkelijke 'dodekopkleur' weer op het pand teruggebracht. Ook werd

door de schilder de gevelsteen gerestaureerd. Aan de hand van de gevelsteen aan Eewal 78 werd een nieuw afgietsel van het reliëf gemaakt en op de kale steen in de voorgevel aangebracht.

18. Blokhuisplein 40 (Huis van Bewaring)

Omstreeks het midden van de vorige eeuw was de Leeuwarder gevangenis, toen Huis van Opsluiting en Tuchtiging geheten, nog steeds gevestigd in de oude gebouwen op het Blokhuissterrein. De omstandigheden, waaronder de gevangenen waren opgesloten, waren niet best. Het grote aantal sterfgevallen in 1860 trok zelfs de aandacht van de Tweede Kamer. De gevangenen werkten overdag op slecht geventileerde werkzalen, waarvan de weefzaal de meest beruchte was vanwege het rondwarrelende stof.

Het nachtverblijf was al niet veel beter. Ze sliepen op grote zalen in hangmatten tot drie rijen hoog. Dit gaf de gevangenen de gelegenheid om met elkaar om te gaan, wat leidde tot het smeden van ontsnappingscomplotten en wat zo mogelijk nog erger werd gevonden: deze toestand gaf aanleiding tot onzedelijkheid.

In 1868 deden zich enkele spectaculaire ontsnappingen voor uit het Leeuwarder Tuchthuis, die in de Tweede Kamer bij de behandeling van de begroting voor 1869 aan de orde waren gesteld, omdat ze in Friesland grote opschudding en een gevoel van onveiligheid hadden teweeggebracht. In enkele steden was dit aanleiding geweest om de schutterij onder de wapenen te roepen. Men weet deze ontsnappingen voor een groot deel aan de toestand van de gebouwen, zelfs aan de nieuwe vleugel uit 1860.

Er ontstonden plannen om de gevangenis naar elders te verplaatsen. De redding kwam in 1870 toen de Ingenieur-Architect voor 's Rijksgevangenisbouw J.F. Metzelaar (1818-1897) de opdracht kreeg het oude blokhuis af te breken en een nieuw alcovengebouw, een kommandantswoning en een militaire wacht te bouwen. Het meest imposante gedeelte is het poortgebouw. De architect heeft zich hier duidelijk laten inspireren door de waterpoort van Sneek.

De torens, die de grote poort flankeren, geven het gebouw een weerbaar karakter. In het linker gedeelte van dit gebouw werd de militaire wacht gevestigd en in het rechter was de woning van de directeur. Het kolossale gebouw op de hoek van het Blokhuisplein en de Zuiderstadsgracht was het alcovengebouw, dat slaapzalen bevatte, die opgedeeld waren in bedstede-achtige slaappleatsen. Het exterieur oogt als een conventionele baksteenbouw, maar in het interieur is veel gebruik gemaakt van ijzer en gietijzer.

Heel ingenieus zijn de holle gietijzeren kolommen, die een ventilatiesysteem bevatten, dat ook nu nog werkt. In een hoog tempo werden de andere gebouwen op het terrein vernieuwd, waarbij de oorspronkelijke plattegrond van het Blokhuissterrein met de rechthoekige binnenplaatsen werd gevolgd. In 1876 was het complex, dat nu de functie van Bijzondere Strafgevangenis had, dat wil zeggen dat er straffen van vijf jaar tot levenslang werden uitgezeten, klaar.

Het Huis van Bewaring voor gevangenen die nog niet door de rechter veroordeeld waren, was sinds 1824 in de Kanselarij gevestigd. Ook hiervoor werd een passender behuizing gezocht en gevonden op het oostelijke gedeelte van het Blokhuissterrein. W.C. Metzelaar (1848-1918) was inmiddels in 1886 zijn vader opgevolgd als architect van Justitie. Eind 1889 werd met de bouw begonnen en medio 1891 kon het al in

gebruik genomen worden.

Het Huis van Bewaring kreeg een eigen ingang aan de oostzijde, waarvoor een gedeelte van de Keizersgracht gedempt moest worden. De beide gevangenissen stonden dus ruggelings tegen elkaar. Er was aanvankelijk zelfs geen doorgang. Het nieuwe gesticht bestond uit een administratiegebouw en een evenwijdig met de voorgevel opgetrokken verblijfsgebouw. Het administratiegebouw bevatte op de begane grond het bureau voor de directeur, de regentenkamer en een portiersloge. Op de verdieping waren onder andere de krijgsraadkamer, het vertrek voor de geneesheer en een wachtkamer voor getuigen. Vanzelfsprekend kreeg ook dit gedeelte een directeurswoning, rechts van de administratievleugel. Deze woning was in overeenstemming met zijn traktament eenvoudig gehouden. Het verblijfsgebouw van 45 meter lang bevatte in het noordelijk gedeelte cellen voor afzonderlijke opsluiting en in het zuidelijk gedeelte ruimten voor gemeenschappelijke opsluiting. Voor vrouwen was op de tweede verdieping een afzonderlijke ruimte ingericht met een vertrek voor een bewaarster. Tevens waren er een bibliotheek, een onderwijzerskamer en ziekenvertrekken. Voor het luchten van de gedetineerden was aan het eind van de vleugel een ommuurde open plaats gereserveerd.

Na het gereedkomen van het Huis van Bewaring onderging ook de Bijzondere Strafgevangenis een uitbreiding. Een nieuwe cellenvleugel, die in 1894 gereed kwam, verrees langs de Keizersgracht. Deze langwerpige vleugel van drie verdiepingen hoog heeft inwendig gietijzeren galerijen, die naar de cellen leiden. De constructie is heel open gehouden, wat het toezicht vergemakkelijkt. De cellen bevinden zich thans nog in nagenoeg originele toestand. Ze hebben een gewelfd plafond en in de deuren zitten schaftluiken en een kijkgat. Alleen de hoogte van de deuren is thans een probleem, want de gevangenen zijn in de loop van de eeuw steeds langer geworden. De ventilatie van de cellen geschiedt door middel van de holle vensterbanken. Aan de binnenzijde kan de bewoner met drie klepjes zelf de toestroom van buitenlucht regelen.

Eind jaren zestig werd de Strafgevangenis gesloten en het gehele complex bestemd tot Huis van Bewaring. Aanvankelijk bestond het plan alle gebouwen te slopen, maar later werd besloten tot instandhouding met behoud van het oude aanzicht. Een omvangrijke ver-bouwing startte, die extra gecompliceerd was, omdat tijdens de werkzaamheden het gebouw als gevangenis in gebruik bleef. Sporen van de ingrepen zijn aan de buitenkant zichtbaar onder andere in de nieuwe hekwerken voor het poortgebouw en de liftschacht aan het alcovengebouw.

'Hier wordt U, voor gij sterft, een lusthof aangeboden'

Begraven en begraafplaatsen

Open Monumenten in Leeuwarden 1999

SPANJAARDSLAAN

*Al had je er ook verder niets te zoeken,
Het loonde zich naar Leeuwarden te gaan
Alleen om de begraafplaats te bezoeken,
De dodenakker aan de Spanjaardslaan*

*Achter het hek met schedels op de hoeken
En het pedante middeleeuws vermaan,
Verzakte zerken, zuilen, stenen boeken,
Steun zoekende tegen elkander aan.*

*De meeste teksten zijn niet meer te lezen,
Maar alles is je blindelings bekend:
Wat ik nu ben zul jij ook eenmaal wezen
Zoals ik eenmaal was wat jij nu bent.*

*Doch al die dood wordt door een eeuwig leven
Zacht ruisend overgroeid en overgroend,
Zozeer, dat wie hier rondgaat zich weer even
Zelfs met het onverzoenlijke verzoent.*

Jean Pierre Rawie

Woord vooraf

Voor de Oude Begraafplaats aan de Spanjaardslaan staat een prachtig hek. Het werd in 1832 ontworpen door Jaane van der Wielen, zoon van stadsarchitect Gerrit van der Wielen. Het hek is voorzien van doodssymboliek. Twee doodshoofden met daaronder gekruiste beenderen, vlinders als teken van de vergankelijkheid, twee staartbijtende slangen als symbolen voor het eeuwige leven en de tekst 'Memento Mori' (gedenk te sterven). Het Memento Mori is door de stichting Aed Levwerd als thema gekozen voor de 13de Open Monumentendag in Leeuwarden en sluit daarmee aan bij het landelijk thema 'Monumen- taal Groen'. De titel van dit boekje heeft eveneens te maken met de Oude Begraafplaats. Een nooit uitgevoerd ontwerp voor het hek bevatte de tekst: 'Hier wordt U, voor gij sterft, een lusthof aangeboden'. In Leeuwarden zijn veel herinneringen aan dood en begraven. De gemeente telt niet minder dan 15 begraafplaatsen. Maar er is veel meer: de grafheuvel in het

Leeuwarder bos en andere herplaatste oude grafzerken, de talrijke verdwenen kerkhoven en andere begraafplaatsen, de objecten over dood en begraven in de collecties van het Fries Museum en natuurlijk de schat van gegevens in het Gemeentearchief. Bij het samenstellen van dit boekje bleek al snel dat er veel, té veel materiaal was om te verwerken. De inleiding is vandaar vrij summier gehouden. Plaquettes, gedenkstenen en dergelijke worden slechts in een incidenteel geval genoemd. Ook het crematorium in Goutum wordt niet beschreven. Het boekje is toch voor het eerst sinds jaren weer in omvang toegenomen. Het nu begonnen onderzoek zou kunnen worden vervolgd, zodat in de toekomst een uitvoeriger publicatie het licht kan zien.

Vastleggen en verzamelen van gegevens, voorwerpen, tekeningen en foto's is nodig. Nog steeds verdwijnt er veel. Zo is er op de Oude Begraafplaats geen houten grafbordje meer te vinden, en ook een groot aantal grafmonumenten zijn in verval. De Groninger dichter en schrijver Hendrik de Vries schrijft over de Leeuwarder dichter Jan Jacob Slauerhoff: 'Hoeveel van zijn eerste verzen zullen ontstaan zijn op het lage, drassige kerkhof bij Leeuwarden? Ik herinner mij hoe, bij regenachtig weer, hij mij afhaalde van het station, En zonder omweg daarheen leidde, met een innemende vertrouwelikheden; we toefden daar samen als in een eigen wereld. Vaak heb ik het gevoel alsof, ondanks alle kosmopolitisme, iets van de vochtige weemoed van Friesland in zijn verzen blijft zweven'. Die Oude Begraafplaats roept veel herinneringen op. Ik kan mij voorstellen dat, toen de Leeuwarder dichter François Haverschmidt, beter bekend als Piet Paaltjens het gedicht 'de zelfmoordenaar' schreef, hij de Oude Begraafplaats voor ogen had.

*In het diepst van het woud
-t was al herfst en erg koud -
liep een heer in zijn eentje te dwalen
Och, zijn oog zag zoo dof
En zijn goed zat zoo slof!
En hij tandknerste, al was hij aan 't malen*

Er is veel werk verzet om de Open Monumentendag in Leeuwarden tot een succes te maken. Ik wil daarom de samenstellers van dit boekje, de beheerders en de eigenaren van de opengestelde begraafplaatsen, de subsidiënten, de medewerkers van de NV Stadsherstel en de vrijwilligers van harte bedanken. Een bijzonder woord van dank verdienen de medewerkers van het Leeuwarder Gemeentearchief. Tenslotte hoop ik op een geslaagde 13de Open Monumentendag in Leeuwarden.

Hendrik ten Hoeve, voorzitter Stichting Aed Levwerd

Inleiding

Begraven en begraafplaatsen

Het gebied van de gemeente Leeuwarden wordt sinds de 7de eeuw voor Christus bewoond. Zolang moeten er ook al mensen begraven zijn, maar uit de eerste tien eeuwen van de Leeuwarder bewoningsgeschiedenis zijn er geen aanwijzingen over

de dodencultus bekend. Het oudste grafveld in de gemeente bevond zich te Huizum tussen de Eysingastraat en de Oostergoweg. Hier werden vijf urnen gevonden die rond 500 begraven moeten zijn. In Huizum waren heidenen begraven. In de periode van de 7de tot en met de eerste helft van de 8ste eeuw werd het christendom geïntroduceerd. Aan het einde van de vroege Middeleeuwen had het christendom vaste voet in onze streken gekregen. Kerken werden gebouwd, aanvankelijk van hout, maar vanaf ca. 1000 van steen.

In Leeuwarden was het oudste kerkhof dat van Oldehove. Vanaf de 12de eeuw kon ook in en rond de St. Marie van Nijehove worden begraven. Nadien werd Leeuwarden verrijkt met verschillende kerken en kloosterkapellen, waar men begraven kon worden, zoals het in 1245 gestichte Jacobijnerklooster en de kapel van de Grauwe Begijnen: de rond 1500 gebouwde Westerkerk.

Lokale aanzienlijken en geestelijken lieten zich vanaf de 11de eeuw in de kerk begraven, liefst zo dicht mogelijk bij het altaar. Dit was de meest heilige plaats. Minder belangrijke personen kregen een rustplaats rondom de kerk, op de godsakker. Hier stonden houten kruisen. Grafstenen waren vrijwel alleen in de kerk te vinden. Het kerkhof was gewoonlijk afgebakend door een heg en/of een afrastering.

Aanvankelijk werden de doden begraven in een lijkwade of een doodshemd. Later kwamen houten kisten of kleine grafkelders in zwang. Houten kisten werden tot 1675 door verschillende ambachtslieden vervaardigd. Op 19 februari 1676 verordonneerde het stadsbestuur dat grafkisten alleen door het Nieuwe Stads Weeshuis mochten worden vervaardigd en afgeleverd. Pas in 1807 werd dit monopolie opgeheven. Begraven in een kerk werd door een groeiend aantal 'Verlichte' geesten als zeer onhygiënisch beschouwd. In 1775 schreef Onno Zwier van Haren: 'zoo lang mij met eenige kennis heugd, dat is zedert meer als vijftig jaar, nooit in de Somer in de Westerkerk, voor al 's namiddags, werd gepreedikt, zonder dat een, twee en dikwijls meer menschen flauw uit de kerk werden gedragen; in die staat gebracht, niet door eenige onzeekere, maar door een bekende en gedecideerde cadave-reuse reuk'. In 1825 werd bij Koninklijk Besluit het begraven in kerken verboden. Bovendien moesten gemeenten met meer dan 1000 inwoners, begraafplaatsen buiten de stad aanleggen. In de late 19de eeuw werd onder andere in Duitsland gepleit voor het cremeren van doden. Het eerste crematorium in Nederland werd in 1914 in Velsen geopend. Dit was illegaal, maar werd gedoogd. Pas in 1968 zijn begraven en cremeren bij de wet gelijkgesteld. In 1973 werd in Goutum een crematorium geopend.

Begrafenissen en grafrituelen

Begrafenissen waren van oudsher door tal van rituelen omgeven. De oudste schriftelijke overlevering van overheidsbemoeienis ten aanzien van begrafenisgebruiken in Leeuwarden werd in 1530 opgetekend door stads-secretaris Wilcko Folckerts. Oude en nieuwe regels werden erin verrat. Onder andere werd gestreefd naar meer soberheid bij diverse herdenkingen. Een merkwaardig gebruik was het houden van de zogenaamde 'ommegang'. Tot 1580 werd op Sacramentsdag, ofwel de tweede donderdag na Pinksteren, ook in Leeuwarden nog een processie of 'ommegang' gehouden. In 1576 had Focke Hepckes 'met zyn mede gesellen opten ommegangck mette duivelskoppen ommegelopen'. Eén van de gebruiken bij sterfgevallen en begrafenisplechtigheden was het luiden van de

kerkklokken, dan wel het 'beluiden' van de doden. In Leeuwarden was dit gratis, terwijl in andere steden, zoals Sneek, daarvoor betaald moest worden.

De begrafenis vond normaal gesproken voor 15.00 uur plaats. Welgestelden lieten zich vaak buiten reguliere tijden begraven, om zo de aandacht op hun status te vestigen. Sommige vermogende personen legateerden forse bedragen aan liefdadigheidsinstellingen zoals bijvoorbeeld de weeshuizen, waardoor een aantal wezen bij de begrafenis aanwezig was.

Sterven en begraven was tot in het begin van de 20ste eeuw een zaak van de gemeenschap. In geval van overlijden dienden burenhulp aan te bieden. De twee naaste burenhulpverleners werden direct gewaarschuwd. Zij namen de belangrijkste taken op zich en schakelden ongeveer vijf burenhulpverleners in voor lichte werkzaamheden. De burenhulpverleners stelden als eerste de dood vast en condoleerden de familie die daarna de sterfkamer verliet. De overledene werd gewassen en gekleed, familie en vrienden werden op de hoogte gebracht en de begrafenis geregeld. In sommige plattelandstreken komt de burenhulp nog steeds voor.

Het aanzeggen van een sterfgeval moest door de burenhulpverleners gedaan worden. Vanaf het einde van de 18de eeuw werd het tevens mode om een kennisgeving van overlijden in de krant te zetten. De rijken konden een aanspreker of doodbidder inhuren om familie en vrienden persoonlijk uit te nodigen. Hij ging de opgegeven adressen langs en las de naam van de overledene voor of gaf een gedrukte uitnodiging af. De taken van de aanspreker werden steeds uitgebreider; de rijken konden de organisatie van een begrafenis volledig uitbesteden. Vanaf circa 1900 kwamen particuliere uitvaartondernemingen van de grond, zoals de coöperatieve uitvaartvereniging 'Friese Uitvaart Verzorging', opgericht in 1937.

Vooraf gedurende het laatste decennium maken allerlei aspecten van het begraven en rouwen ingrijpende veranderingen door.

Maatregelen bij epidemieën

Door de eeuwen heen hebben epidemieën hun tol geëist in Leeuwarden. Tot in de 17de eeuw was de pest een gesel die de stadsbevolking geregeld teisterde. In 1656 sloeg de pest in alle hevigheid toe. Op één dag moesten tachtig doden ten grave worden gedragen, en dat op een bevolking van slechts 15.000 zielen. De stadsregering nam maatregelen om misstanden - veelal door doodgravers gepleegd - tegen te gaan. Vaak werd er door de doodgravers namelijk buitensporig hoog loon wegens verleende diensten in rekening gebracht. Er werd onder meer bepaald dat degene die de doodkist had vervaardigd deze ook aan het sterfhuis diende te bezorgen. De kist diende van tevoren met pek waterdicht te zijn gemaakt, dit om het wegsijpelen van (besmet) lijkvocht tegen te gaan. Niet meer dan zes mannen of vrouwen 'van de naeste ghebuyren aen beyde zijden' mochten worden ingeschakeld om het doodskleed te maken en om het lijk in de kist te leggen. De lijkkasten moesten binnen 24 uur na het overlijden door dezelfde kistenmaker die de kist had gemaakt worden dichtgespijkerd. De pestdoden dienden binnen drie dagen te worden begraven. Doden van buiten de stad werden linea recta vanaf het schip of de wagen naar het kerkhof gebracht.

Tegen besmettelijke ziekten werden voortdurend maatregelen genomen. Zo werd op 17 februari 1827 op last van de Gouverneur verordonneerd dat voorlopig geen graven, waarin lijken waren begraven van de aan de geheerst hebbende ziekte

(malaria tertiana), mochten worden geopend.

Voortdurend heerste er angst voor uitbraak van besmettelijke ziekten. Op 28 april 1832 bezweek een gast in hotel 'De Nieuwe Doelen' aan een onbekende ziekte. De behandelende artsen vreesden cholera en lieten de dode begraven in een met pek waterdicht gemaakte kist. Alvorens de kist dicht te timmeren werd het stoffelijk overschot bespoten met chloorkalk. Om geen paniek te zaaien werd de betrokkenen nadrukkelijk een zwijgplicht opgelegd. Een half jaar later brak er daadwerkelijk een cholera-epidemie uit; de procedure hoe om te gaan met gestorven choleralijders was toen al uitgestippeld.

Het beheer van de begraafplaatsen

Vanaf de 16de eeuw zijn er archiefstukken over de dagelijkse gang van zaken op de stadsbegraafplaatsen. De administratie en de jaarlijkse inning van de grafelden - geheven om het onderhoud van de graven in de kerken en op de kerkhoven te bekostigen - lag in handen van de koster van de Oldehove en de Westerkerk. Het dagelijks beheer van de kerkhoven berustte bij de stadsdoodgravers. Ze dienden deze in een nette staat te houden. Een andere taak was de burgemeester schriftelijk in kennis te stellen wie ze hadden begraven.

In een reeks ordonnanties uit de jaren 1584, 1587 en 1613 dienden doodgravers er op toe te zien dat niemand zijn behoefte deed op het kerkhof en dat er geen straatspelen werden uitgeoefend. Verder dienden de doodgravers te voorkomen dat er dieren het kerkhof op kwamen om er hun kost te zoeken. Met name honden en varkens wroeten gewoonlijk in de grond en konden zich te goed doen aan ondiep begraven lijken. Met name in tijden dat er besmettelijke ziekten heersten was men hierop uiterst bedachtzaam. Tijdens de pestepidemie van 1581 mochten loslopende honden worden doodgeslagen. Hier-voor werden zelfs betaalde hondenmeppers aangesteld.

In 1656 werd in een doodgraversordonnantie vastgelegd, dat doodkisten pas 10 jaar na de begrafenis mochten worden geopend of weggehaald, tenzij bloedverwanten van de overledene hiervoor eerder toestemming gaven. Van geruimde graven moesten de nog gave planken voor hergebruik opgeslagen worden op een door de magistraat aangewezen plek. Op 7 december 1791 moesten twee doodgravers van het Jacobijnerkerkhof zich voor de magistraat verantwoorden voor het overtreden van dit artikel, aangezien zij ervan verdacht werden voor eigen gewin doodkistenhout aan omwonenden te hebben doorverkocht.

Stadsdoodgravers gingen niet altijd even piëteitsvol te werk. Op 28 maart 1653 had Pieter Alberts 'een hoofft van een vroumensch, waer-aen noch enigh vleesch ende oock de vlechten waren in een benekou gesmeten'. Op 1 april werd Pieter Alberts hiervoor uit zijn dienst gezet en uit de stad verbannen. Het werk van de doodgravers kon door strenge kou ernstig worden belemmerd. Wekenlang konden ze soms geen schep de grond in krijgen. De lijken die op het Jacobijner- of Oldehoofsterkerhof moesten worden begraven werden dan noodgedwongen opgeslagen in het Klokhuis of in de Oldehove. Op 27 februari 1830 drong de Plaatselijke Commissie voor Geneeskundig Toe- voorzigt erop aan 'nu de dooi reeds is ingevallen, het aanmerkelijk getal lijken, aanwezig in de Oldehove, nu ten spoedigste te begraven'. Na de aanleg van de Algemene Begraafplaats in 1833 werd de directeur van deze instelling belast met het toezicht op het begraven in de Gemeente. Hij kon daarbij beschikken over een uitgebreid apparaat van doodgravers, opzieners, lijkbezorgers en een koetsier.

Tegenwoordig regelt de Afdeling Groen van de Gemeente (nog) het beheer over de algemene begraafplaatsen.

Verdwenen begraafplaatsen

In de huidige binnenstad herinnert een aantal straatnamen nog aan lang vervlogen tijden, toen het onze voorvaders nog was toegestaan om hun dierbaren binnen de stadsvesten te begraven. Zo kan er heden ten dage nog steeds op - en binnen niet al te lange tijd onder - een 'Oldehoofsterkerkhof' worden geparkeerd, over een 'Jacobijner-kerkhof' worden gewandeld en tot voor een aantal jaren terug ook nog aan een 'Hoeksterkerkhof' worden gewoond. De jongste generatie Leeuwarders zal er geen moment bij stil staan dat in de afgelopen eeuwen duizenden stadsgenoten hier hun laatste rustplaats hebben gevonden, al zouden de weinig aan verbeeldingskracht overlatende straatnamen toch op zijn minst een belletje moeten doen rinkelen. Minder voor de hand ligt het dat stamboomonderzoekers met Joodse antecedenten zich er tijdens hun noeste speurwerk van bewust zijn dat hun op dat moment nog onbekende pake's en beppe's misschien wel onder de fundamenten van het 'Ryksargyf' liggen of hebben gelegen. Hier herinnert werkelijk niets meer aan de in 1670 aangelegde oudste Joodse begraafplaats. En op de vraag wáár in de stad ooit het 'Misdadigerskerkhof' heeft gelegen, zal zelfs de meest rechtgeaarde Leeuwarder het antwoord schuldig moeten blijven. Van tijd tot tijd echter zijn de wat oudere Leeuwarders toch ook wel weer op indringende wijze met het funeraire verleden van hun stad geconfronteerd.

Wie herinnert zich niet de aanleg van de diepriolering dwars door het Jacobijnerkerkhof in het midden van de jaren zeventig of het afgraven in 1968 van het als bodenterrein gefungeerd hebbende Oldehoof-sterkerkhof. Tachtig plussers zullen zich misschien de vrachtwagens vol knekels en doodshoofden nog herinneren die in de jaren dertig naar de oude begraafplaats aan de Spanjaardslaan werden afgevoerd toen de voormalige dodenakker genoemde status van expeditieknoppunt verkreeg. Ook het ruimen van de voormalige Israëlitische begraafplaatsen achter de Boterhoek en aan de Groeneweg eind jaren veertig zal menige Leeuwarder nog in het geheugen gegrift staan. Binnen niet al te lange tijd zal toch ook de jongste generatie Leeuwarders waarschijnlijk weer iets dergelijks meemaken, wanneer het Oldehoofsterkerkhof een ware metamorfose ondergaat en er een on-dergrondse parkeervoorziening zal worden gegraven. Waarschijnlijk zullen na voltooiing van dit karwei de allerlaatste stoffelijke resten van het Oldehoofsterkerkhof zijn opgeruimd. Achtereenvolgens zullen hierna de verdwenen begraafplaatsen in de binnenstad in volgorde van buitengebruikstelling worden beschreven. En passant zal tevens aan de daarbij gelegen (klooster)kerken enige aandacht worden geschonken. Het voormalige Witte Nonnenklooster - de latere Waalse kerk - alsmede de Lutherse kerk, alwaar eveneens (incidenteel) is begraven, hebben nimmer een kerkhof gekend en vallen derhalve buiten dit bestek. Een uitzondering zal worden gemaakt voor de Wester-kerk, aangezien dit de laatste kerk is geweest waar veelvuldig en nog tot in de vorige eeuw (1826) is begraven. Tot slot dient nog te worden vermeld dat ook vlak buiten het stedelijke gebied van Leeuwarden nog enkele verdwenen begraafplaatsen hebben gelegen, die vanwege de beperkte omvang van dit boekje helaas niet aan

bod kunnen komen. Het kerkhof van Teerns (ter plaatse van de huidige afslag vanaf Leeuwarden naar Hempens) is al in het begin van de vorige eeuw volledig van de kaart geveegd. Vlakbij de kerk van Huizum (achter het huis met het huidige adres Huizum Dorp 64) bevond zich de kleine particuliere begraafplaats van de familie Sixma-Trip. In de jaren '70 zijn de laatste resten van de grafkelder opgeruimd.

I. Nijehoofsterkerkhof, c.1200-1580

Het feit dat de St. Vituskerk in 1285 als liggend in 'Oldehove' wordt aangeduid, impliceert dat de parochiekerk van Nijehove - het nieuwe kerkhof - toen reeds bestond. Volgens recente inzichten zal deze aan Maria gewijde kerk rond het jaar 1200 op instigatie van de Cammingha's zijn gesticht. Ondanks het feit dat schriftelijke bronnen weinig bijzonderheden aangaande deze kerk en nog minder over het daarbij gelegen kerkhof hebben overgeleverd, mag er toch van worden uitgegaan dat er reeds kort na de stichting in en rondom deze kerk werd begraven. Dát er in deze kerk werd begraven blijkt wanneer Ulbe Hinnedochter op 2 november 1582 de somma van anderhalve goudgulden betaalt 'ter cause van een legersteedt voor haer moer, dien tot Niehooff inder kercke begraven is'.

Na de reformatie werd besloten om in deze kerk geen godsdienstoefeningen meer te houden. Nadat een gedeelte van het kerkhof als tuingrond in huur was uitgegeven, moest echter worden geconcludeerd, dat de naaste omgeving, voornamelijk wegens gebrek aan een goede afwatering en een deugdelijke bestrating, in een dermate deplorabele toestand verkeerde, dat hierin dringend verbetering diende te worden aangebracht. In de jaren die volgden werd het kerkhof gedeel- telijk opgeruimd en met ettelijke scheepsladingen zand, alsmede de grafaarde welke aan de westzijde van de kerk lag opgehoopt en waaraan deze plek de naam van 'De Modder' dankte, opgehoogd en geëffend, om vervolgens met keien te worden bestraat.

Nadat er tot 1608 pestlijders en oorlogsslachtoffers waren verpleegd, diende het gebouw een tiental jaren als opslagplaats voor 's Lands krijgsbehoefden. In 1619 kreeg het gebouw een bestemming waaraan het de latere naam van 'het Klokhuis' ontleende. Een deel van het gebouw werd toen verhuurd aan Hans Falck van Neurenberg om als klokgieterij te dienen. In 1674 werd een gedeelte van het gebouw ingericht als turfschuur voor de armen van het Hoekster Espel. Een ander deel werd in 1678 bestemd voor de doodkistenfabricage, waarop het Nieuwe Stads Weeshuis het monopolie had verworven. Nadat de voormalige parochiekerk haar bestemming als klokgieterij had verloren, diende zij nog als armenschool en als pakhuis.

De bouwvallige staat waarin het gebouw verkeerde., deed de Magi-straat in 1765 besluiten om het gebouw te laten afbreken. Gedurende de hele zomer hield men zich hiermee bezig. Alvorens de grond te egaliseren werden er diepe kuilen gegraven om er de doodsbeenderen in te begraven welke tegen de muren van de voormalige kerk hadden gelegen en waaraan deze hoek van het kerkhof de naam 'Bonkenburg' ontleende. Overigens werd toen al lang niet meer van Nijehoofster-kerk- hof gesproken, doch werd het gehele terrein als Jacobijner- of Groot Kerkhof aangeduid. Nadat stichting van een armhuis op deze plek financieel niet haalbaar was gebleken, werd in 1768 besloten om de grond tot erven uit te geven om er woningen te laten bouwen. Ruim een eeuw later moesten deze woningen weer plaats te maken voor het St. Elisabethsgesticht en de Joodse Dunschool. Door uitbreiding van het eerstgenoemde gebouw verdween in 1911 het tussen de Grote Kerkstraat en Perkstraat gelegen straatje 'De Modder'.

Toen er in 1930 bouwactiviteiten plaatsvonden aan de Grote Kerk-straat, stuitte men op een diepte van twee meter op funderingsresten van Friese kloostermoppen. Daaronder trof men een aantal lijkkasten aan die alle in oost-westelijke richting waren begraven. Na nog dieper te hebben gegraven werd er een schacht geopend die tot een dikte van een meter bleek opgevuld met doodsbeenderen en puin. De gebeenten die aan de oppervlakte kwamen behoorden toe aan overledenen die voor 1580 op het Nijehoofsterkerkhof ter aarde waren besteld, doch nadien herhaaldelijk waren verplaatst en zonder enig gevoel voor piëteit door elkaar waren gesmeten.

II. Hoekster- of Catharinakerkhof, 15de eeuw-1691

De St. Catharinakerk van Hoek is vermoedelijk in de 14de eeuw - eveneens door de Cammingha's - als derde parochiekerk van Leeuwarden gesticht. Onder de kerkvloer van de St. Catharinakerk vonden vele aanzienlijken een laatste rustplaats. Evenals de oude parochiekerk van Nijehove werd deze kerk na 1580 voor de godsdienstoefeningen niet meer geschikt geacht.

Toch werden in 1581 nog twee en in 1582 nog vier 'legersteden' in de Hoeksterkerk verkocht. Zo wordt op 5 februari 1582 melding gemaakt van de ontvangst van drie goudgulden die waren voldaan door 'Rienck vaer, woonende inde kelder van mijn heer van Amelant, ende dat ter cause van een legersteede voor Rienck's huijsvrouw Hil, die inde Hoexter kercke begraven is'. Nadat ook daar een tijd lang pestlijders waren verpleegd stond het gebouw geruime tijd leeg, totdat het werd ingericht als 's Lands Artillerie- en Ammunitiehuis. In 1691 verloor het deze bestemming weer om in 1695 verbouwd te worden tot Stads Werkhuis. In de eerste halve eeuw die na de reformatie was verstreken was behoorlijk inbreuk gemaakt op het recht van de stad op de grond van het Hoeksterkerkhof. Omwonenden hadden huizen en potkasten tegen de voormalige kerk aangebouwd, hetgeen de Magistraat in 1638 deed besluiten om hier grond tot erven uit te geven om een meer regelmatige bouw te bevorderen. Zo ontstond er een nieuwe brede straat die de naam van Hoeksterkerkhof bleef dragen en die in 1691 voor het eerst werd bestraat. Getuige de begraafboeken werd er tot 1691 begraven.

Op 12 en 13 november van dat jaar vonden twee kinderen van het Vliet er als laatsten hun rustplaats. Saillant detail vormt de vermelding in een koopbrief uit 1710 die betrekking heeft op het perceel Voorstreek 112. In dat jaar verkocht een weduwe haar deel van dit huis inclusief 'twee graven daer aghter, tot een thuintje gebrueickt wordende en door een stackettinge afgeschut'. In de jaren vijftig van deze eeuw bleek nog steeds de oorspronkelijke bestemming van dit terrein. Bij elk karwei waarbij de schep de grond in moest kwamen er skeletdelen naar boven. Toenmalige bewoners van het Hoeksterkerk-hof konden mensen noemen bij wie 'de bonken onder de drompels' lagen. Bij raadsbesluit van 10 januari 1984 is de naam Hoeksterkerk-hof ingetrokken.

III. Galileër- of 'Misdadigerskerkhof', c.1500-18de eeuw

In 1456 werd ten noordoosten van de stad het Minderbroederskloos-ter Galilea gesticht. In 1498 werd dit klooster uit veiligheidsoverwegingen gevestigd in het nog onbebouwde oostelijke deel van de stad. Blijkens een bij testament gedane schenking ten behoeve van de bouw van het nieuwe kloostercomplex waren in 1506 de werkzaamheden nog steeds niet afgerond. Na de reformatie in 1580 werd de voormalige kloosterkapel aangewezen om onder de naam van Galileërkerk als derde

godshuis van de 'gereformeerde gemeente' te dienen. Tot dan toe hadden voornamelijk kloostermunniken op het terrein direct ten noorden van de kapel een laatste rustplaats gevonden.

Na 1580 werd het voormalige kloosterterrein verkaveld en werden er zowel in noord-zuidelijke als in oost-westelijke richting nieuwe straten aangelegd. Eén van die nieuwe straten was het Droevendal. Deze straat werd dwars over het voormalige monnikenkerkhof geroid, zodat er van het voormalige uitgestrekte kerkhof nog slechts een klein deel overbleef dat haar oorspronkelijke bestemming bleef behouden. Echter vanaf dat moment zouden nog slechts ter dood gebrachte of in het gevang gestorven criminelen er hun laatste rustplaats vinden. Deze plek stond bij de Leeuwarders dan ook al snel bekend als het 'Misdadigerskerkhof'. Via een steeg in het Droevendal kon dit kerkhof worden bereikt, ware het niet dat een zware deur de vrije doorgang belemmerde. Over het kerkhof zelf is vrij weinig bekend, zodat niet exact bekend is tot wanneer er is begraven.

Nog net voor de sloop in 1940 werden de zerken in de kerk gefotografeerd en beschreven. Een deel van de zerken is naar Minnertsga vervoerd, alwaar zij - omgekeerd - in de vloer van de N.H. kerk zijn verwerkt. Na de sloop van de kerk en de ten noorden daarvan gelegen bebouwing liet de PTT er eind jaren vijftig het 'Telefoonkantoor' bouwen. Het was op deze plek, aan de zijde van het Droevendal, waar in de zomer van 1961 een gebouwtje voor de bedrijfsarts van de PTT moest verrijzen. Hierover kon uit de mond van oud archiefmedewerker Wim Dolk de volgende anekdote worden opgetekend. Op een mooie zomerdag van dat jaar zou toenmalig loco-burgemeester Jan Tiekstra een fietstochtje hebben gemaakt, waarbij deze op een gegeven moment de Grote Wielen passeerde. Hier zou zijn oog zijn getroffen door een berg uitgestorte modder waar her en der menselijke resten uitstaken. De volgende dag werd meteen aan Wim Dolk om opheldering gevraagd. Deze deed daarop navraag wie voor het transport van deze lugubere lading verantwoordelijk was en waar zij was gedolven. Toen hierover uiteindelijk duidelijkheid bestond, was het raadsel snel opgelost. Het betrof hier grond van een deel van het voormalige 'Misdadigerskerkhof'! Onderzoek ter plekke maakte duidelijk dat het hier niet om een doorsnee dodenakker ging. Zo waren de doodkisten bijzonder grof en onafgewerkt uitgevoerd en was er geen enkele regelmaat in de wijze van begraven te herkennen. De doden waren als het ware op een even onverschillige als willekeurige wijze onder de grond gestopt.

Dat niet iedere terechtgestelde het 'voorrecht' had om te worden begraven moge duidelijk zijn. Het hing van de strafmaat af of 'het lichaam de begraefenis werd gegund'. Vele misdadigers werden 'anderen ten exempel, ten prooije gelaten aan de vogelen des velds'. Dit hield in dat zij boven een gemetselde put in de Galgefenne - ongeveer ter plekke van het huidige kantoorgebouw van 'De Friesland' aan de Harlingertrekweg - werden ophangen, totdat het voortschrijdende ontbindingsproces hen in de put deed storten. Tegenwoordig resteert er weinig meer dat ons nog aan deze 'wrede' periode in de Leeuwarder geschiedenis herinnert.

IV. Grote Kerk en Jacobijnerkerkhof, 13de eeuw-1824

Nadat in 1245 de Dominicanen zich te Leeuwarden hadden gevestigd, zou rond 1275 zijn aangevangen met de eerste fase van de bouw van de kloosterkerk die we tegenwoordig nog kennen als de Grote - of Jacobijnerkerk. In 1484 legateeerde Tyemck Wibren Boulsmedochter een aanzienlijk bedrag aan de paters 'to hiara tymmer to der tzerke'. Dit hield verband met de eerste uitbreiding van de kerk. De

laatste grote uitbreiding vond rond 1500 plaats. Hoe het kloostercomplex er ongeveer uit heeft gezien, weten we dankzij de recente ontdekking van een stadsplattegrond uit 1572 die ooit in opdracht van Caspar di Robles werd vervaardigd.

Al betrekkelijk vroeg zullen gefortuneerde Leeuwarders - doch ook vele aanzienlijken van buiten de stad - bij testament de wens te kennen hebben gegeven om in de pas gereed gekomen kloosterkerk te worden begraven. Een begrafenis in een convent kostte meer dan normaal en was bijgevolg alleen weggelegd voor de beter gesitueerden. Op 25 november 1407 testeerde Mammo Mammingha te Nijehove, waarbij deze de uitdrukkelijke wens te kennen gaf begraven te willen worden bij de Dominicanen of Predikbroeders te Leeuwarden. Voor zover traceerbaar lijkt dit de oudst bekende vermelding van een Leeuwarder die in de Jakobijnerkerk wenste te worden begraven.

Bij de restauratie van de Grote kerk in de jaren 1842/1843 werd de zerkenvloer aan het zicht onttrokken door het leggen van een houten vloer. Ten behoeve van de restauratie in 1972/1978 werd deze vloer weer weggenomen. Er kwam een werkelijk unieke zerkenvloer te voorschijn. Renaissance zerken, behorende tot de mooiste van Nederland, lagen her en der verspreid. Sommige met afmetingen van twee bij drie meter. Ook sarcofaagdeksels, later gebruikt als altaarsteen en als grafzerk werden aangetroffen, evenals grafstenen die ingelegd waren met koper. De opgegraven stoffelijke overblijfselen werden herbegraven. Na het aanbrengen van een betonnen vloer werden de grafzerken zoveel mogelijk op de oude plaats herlegd.

Op de scheiding van koor en schip liggen enige renaissance-zerken die zijn gehakt door de beroemde zerkhouders G.B. (Gerbrant Benedictus) en B.G. (Benedictus Gerbrants). Ze dekten graven van de familie Cammingha. Het hertje met kammen - ook het wapen van de voetbalclub Cambuur - is duidelijk te herkennen. Andere bijzondere exemplaren zijn een priesterzerk, met hierop een miskelk met hostie, een grote zerk in het koor waarop de rechtspraak van koning Salomo staat afgebeeld en een aantal fraaie kinderzerkjes.

Bijzonder is ook de zerk die het graf dekt van een bastaard van de hertogen van Brunswijk. Dwars door het afgebeelde wapen is een balk geslagen: er loopt een streepje door.

In het koor van de kerk is niet meer de koperen plaat te vinden die ooit het graf dekte van Gregorius Bertolf, president van het Hof van Friesland. Deze koperen plaat, met hierop de getabberde beeltenis van Bertolf (†1528), wordt in het Fries Museum bewaard.

In 1580 werd door de hervormden definitief bezit genomen van zowel kerk als klooster. Kosten noch moeite werden gespaard om het aanzien van de voormalige kloosterkerk te vergroten en haar te verheffen tot hoofdkerk. Verder werd het uitwendig aanzien van de voormalige kloosterkerk sterk verbeterd door het wegbreken van de knekelhuizen of 'benekouwen' - verzamelplaatsen van stoffelijke resten - welke zich tegen de buitenmuren van de kerk bevonden. Mogelijk heeft een deel van het oude Nijehoofsterkerkhof na 1580 lange tijd gefungeerd als verzamelplaats van beenderen die bij het ruimen van graven op het Jacobijnerkerkhof werden opgedolven. Op 3 november 1649 besloot het stadsbestuur 'om een benekouw te maken aende noordkant van 't Clockhuis, aende zijde van Agge Roepers bewoonde huisinge, ende de benen en doodshoofden aende suidsijde van 't Clockhuis leggende, van daer te doen (over)brengen'. In 1766 werd door de Magistraat besloten 'om de beenekouw, staande op het Jacobiner kerkhoff bij de Modder te laten wegh breeken en de beenderen alle in graaven op

gemelde kerkhoff laten begraven'. Het is niet ondenkbaar dat de aan de achterzijde van de gebouwen van de Fryske Akademy aan de Doelestraat (huisnr. 2-4) ingemetselde tekststeen 'MORS OMNIA SOLVIT' (De dood lost alles op), inclusief de voorstelling van een doodshoofd, afkomstig is van de in 1766 gesloopte benekouw aan De Modder.

In 1789 werd besloten om het westelijk gedeelte van het kerkhof, dat zich uitstreckte tot aan het Nieuwe Stads Weeshuis met gele klinkers te bevloeren. Hiertoe diende eerst het kerkhof met zand en verse modder te worden opgehoogd, en wel zo dat het naar alle kanten rond afliep. De twee inhammen, die zich bij de huizen aan de zuidzijde van het kerkhof bevonden, dienden tien duim extra te worden opgehoogd, zodat het overtollige hemelwater van daar naar het middenpad en vanaf de sluitboom voor de ingang van de Perkstraat - de tegenwoordige A.S. Levissonstraat - in de richting van het weeshuis haar weg kon vinden. In 1824 was het Jacobijnerkerkhof reeds zo overbezet dat het gemeentebestuur er op 10 april van dat jaar mee akkoord ging om er niet meer te begraven, maar om de grafzerken te verwijderen, het terrein te effenen en het met bomen te beplanten. In 1830 werd de kerkhofmuur afgebroken en werd het voormalige kerkhof door stenen palen met ijzeren baliën afgesloten. Toen in 1977 ten behoeve van het aanleggen van diepriolering een diepe sleuf dwars door het voormalige kerkhof moest worden gegraven, kon tot afgrijzen van menig stadsgenoot worden geconstateerd dat 'het in vrede laten rusten van de doden' slechts een relatief begrip is. Uit beide sleufwanden staken de doodkistplanken inclusief inhoud, die eeuwen eerder aan de aardse moederschoot waren toevertrouwd. Ook stuitte men op een omvangrijk knekelveld, waarin de doodsbeenderen van de eerder gesloopte 'benekouwen' waren herbegraven.

V. Joodse begraafplaatsen, 1670-1833

De zware tol die de eens zo omvangrijke - bijna 700 zielen tellende - Leeuwarder Joodse gemeenschap in de oorlogsjaren heeft moeten betalen, was na de bezettingsjaren evenzeer af te lezen aan het Joodse erfgoed hier ter stede. In tegenstelling tot de uit 1833 daterende nieuwe Israëlitische Begraafplaats aan de Jelsumerstraat, die de oorlog betrekkelijk schadevrij had overleefd, verkeerden de oude dodenakkers achter de Boterhoek en op de hoek van het Tournooiveld en de Groeneweg in sterk verwaarloosde en gehavende toestand. Met name de in 1670 aangelegde begraafplaats achter de Boterhoek was zwaar geschonden doordat de bezetter er een loopgraaf dwars doorheen had laten aanleggen. Ook was de ommuring grotendeels verdwenen. Gras en vooral brandnetels schoten hoog op tussen de enkele nog overgebleven, scheefgezakte zerken. De houten schutting die de uit 1786 daterende begraafplaats aan de Groeneweg gedeeltelijk had omgeven, was gedurende de laatste oorlogswinter in de Leeuwarder kachels en fornuizen verdwenen.

Tot 1940 waren deze - sedert 1833 in onbruik geraakte - begraafplaatsen door de Joodse gemeente naar behoren onderhouden. Na de oorlog ontbrak het de sterk gedecimeerde Joodse gemeenschap aan financiële middelen om beide begraafplaatsen weer in hun oorspronkelijke staat terug te brengen. Aangezien de stad er groot belang aan hechtte om het bezit van de beide begraafplaatsen te verwerven - onder andere met het oog op de dringend gewenste verbreding van de Groeneweg - werden al vrij spoedig onderhandelingen gevoerd met het Nederlands

Israëlitisch Kerkgenootschap. Overeengekomen werd dat overname zou kunnen geschieden zodra de begraafplaatsen waren geruimd. De stoffelijke resten en de grafzerken werden zoveel mogelijk naar de begraafplaats aan de Jelsumerstraat overgebracht.

Op 11 juni 1952 stemde de gemeenteraad in met het voorstel van B.&W. tot aankoop van beide percelen. Een jaar later werd het terrein aan de Groeneweg doorverkocht aan het Rijk ten behoeve van het bouwen van een gedeeltelijk ondergronds centrum voor het korps Luchtwachtdienst, afdeling Friesland. Tegenwoordig wordt dit onderkomen gebruikt door musici die er, zonder angst het toegestane aantal decibels te overschrijden, naar hartelust kunnen oefenen en waaraan het de huidige naam 'popbunker' heeft te danken.

VI. Oldehoofsterkerkhof, c.750-1833

Zonder twijfel kan het Oldehoofsterkerkhof worden aangeduid als de oudste en belangrijkste begraafplaats van Leeuwarden. Een vroegmiddeleeuws grafveld doet vermoeden dat hier ooit een houten kerk heeft gestaan. Pas in de 11de eeuw werd de terp van Oldehove uitgekozen voor de vestiging van een stenen kerk. In 1661 werd aan de noordkant van het kerkhof een stenen wal uit de doorgegraven binnengracht, die de Boterhoek van het kerkhof scheidde, opgemetseld. Aan de westzijde werd het kerkhof middels een ringmuur van de Torenstraat afgescheiden. Nog in 1843 kenden enkele woningen tussen de noord- westhoek van de Kleine Kerkstraat en het Oldehoofsterkerkhof de aanduiding 'Bij den Sluitboom'. Vanaf deze kant kon destijds het kerkhof met rijdend materieel worden bereikt. In 1679 werd aan de oostzijde van het kerkhof een fraaie nieuwe poort als toegang gebouwd. Het oorspronkelijke kerkhof bestond uit een noordelijk en een zuidelijk gedeelte, ieder met een afzonderlijke regel- doch doorlopende grafnummering. Daarnaast konden welgestelden zich binnen de muurrestanten van de voormalige - in 1595 gesloopte - St.Vituskerk laten begraven. Nadat in 1706 deze muurrestanten door een kring lindebomen was vervangen werden alle graven welke niet met zerken gedekt waren, met bakstenen bevoerd. In 1752 werd door het stadsbestuur een bedrag van 2000 gulden uitgetrokken om het gehele kerkhof op te hogen en andere herstelwerkzaamheden uit te voeren. Het aantal graven op het kerkhof werd in 1754 op zo'n 4700 geschat. In 1786 werd besloten om het gehele kerkhof, voor zover de graven niet met zerken waren gedekt, met gele klinkers te bevoeren.

Nadat Friesland in het najaar van 1826 werd getroffen door een malaria-epidemie, met als gevolg een explosieve stijging van het aantal sterfgevallen, werden er eindelijk maatregelen getroffen die het begraven in oude binnensteden onmogelijk zou maken. Op 9 april 1827 werd een raadscommissie samengesteld die moest nagaan of het noodzakelijk was om naast het Oldehoofsterkerkhof nog een tweede begraafplaats aan te leggen. Op 28 augustus 1827 - toen de commissie reeds druk met haar onderzoek bezig was - werd (andermaal) een Koninklijk Besluit uitgevaardigd, waarbij het begraven in kerken algemeen werd verboden en dat gemeenten met meer dan duizend inwoners zo spoedig mogelijk begraafplaatsen buiten de bebouwde kom dienden tot stand te brengen. Dit besluit diende voor 1 januari 1829 uitgevoerd te zijn. Ondanks het feit dat het gemeentebestuur in het geheel niet enthousiast was om geld uit te geven voor een nieuwe begraafplaats - het Oldehoofsterkerkhof was nog geen jaar eerder voor 1725 gulden verbeterd - werd dit Koninklijke Besluit doorgegeven aan de door hem ingestelde

raadscommissie. Deze bracht in september 1827 verslag uit. Het was haar gebleken dat de locatie van het Oldehoofsterkerkhof geen nadelige gevolgen voor de volksgezondheid zou hebben. Daarnaast zou het aantal graven op het kerkhof in combinatie met een sterftcijfer van circa 500 per jaar en een gemiddelde 'rottingstijd' van 7 jaar een tweede begraafplaats overbodig maken.

Hierop besloten B.&W. om een verzoekschrift bij de koning in te dienen 'ten einde de thans bij de Oldehoof alhier bestaande begraafplaats voorlopig te mogen behouden'. Dit verzoekschrift werd op 2 februari 1829 van de hand gewezen, waardoor de raad zich gedwongen zag de burgemeester te verzoeken om een voordracht te doen 'ten aanzien van de plaats waar, en de wijze hoe eene nieuwe begraafplaats aan te leggen'. Hoewel er officieel vanaf 1 januari 1829 geen doden meer binnen de stad mochten worden begraven, is er van enige haast geen sprake. Uiteindelijk werd gekozen om de nieuwe begraafplaats aan te leggen ten noorden van de Spanjaardslaan. Er zou nog tot 3 juli 1833 op het Oldehoofsterkerkhof worden begraven.

In de jaren die volgden raakte het Oldehoofsterkerkhof snel in verval. Op 25 september 1837 werd door de gemeenteraad besloten tot de sloop van de Vrouwenpoort en het afgraven van de stadswal tussen de Oldehoofster- en Vrouwenwaterpoort. Hierna zou het hele gebied samen met het Oldehoofsterkerkhof 'tot eene groote beplanting' moeten worden aangelegd volgens een door architect Lucas Pieter Roodbaard ontworpen plan. Hiertoe dienden de nog aanwezige grafzerken, na toestemming van de eigenaren, te worden verwijderd. De graven zouden echter onaangeroerd blijven. In de winter van 1837/38 toog men voortvarend aan het werk. Het merendeel van de graven op het Oldehoofsterkerkhof was eigendom van de stad, terwijl vele andere particuliere graven zonder morren werden afgestaan. Het aantal graven dat met zerken was gedekt en waarvan de eigenaren in het grafregister konden worden getraceerd bedroeg 33 in totaal. Echter de oud-grietman van Hemelumer Oldeferd, Tjalling Minne Watze van Asbeck, had bij geruchte vernomen 'dat men op last van de Burgemeester van Leeuwarden de hand had geslagen aan het Oudehoofdster Kerkhof, aldaar graven amoverende, doodkisten openende, de doodsbeenderen verroerende etcetera'. Hij protesteerde heftig, waarbij zelfs een brief 'op poten' aan Zijne Majesteit werd gezonden! B.&W. van Leeuwarden betitelden de inhoud van deze brief als pure 'hoon en laster' aan haar adres en dreigden zelfs met gerechtelijke stappen. Uiteindelijk werden de door Van Asbeck aangevoerde argumenten van tafel geveegd, waarna de werkzaamheden aan het kerkhof volgens plan konden worden afgerond.

Ook het Oldehoofsterkerkhof heeft tot 1837 een knekelhuis gekend, dat op afbeeldingen van de Oldehove en op stadsplattegronden is weergegeven. In deze uit 1613 daterende 'benekouw' zat een gedenksteen, waarvan het opschrift luidde:

*Och Adams kinderen, bedenk U regt,
Hier legt de Heere bij de Knecht,
Edel, onedel, arm ende rijk,
Zijn alle geworden eerde en slijk,
Als gij nu zijt, zijn wij geweest,
Keert u tot God, dat is u best,
Als wij nu sijn, soo moet gij worden,
Verlaet de zonden, 't zijn swaere borden,*

*Bereid U huis en leert nu sterven,
So mogt gij na dit leeven het rijk Gods beërven.*

Het Leeuwarder gemeentebestuur vermeldde in een aan Gedeputeerde Staten gericht schrijven de sloop van dit knekelhuis: 'Ten einde de aan te leggen wandelplaats op het Oldehoofdster Kerkhof van het gezigt eener verzameling van menschenbeenderen - die gewis meer dan twee eeuwen in een knekelhuis of beenderenkooi waren bijeengebragt en opgestapeld en hoog boven de muren uitstaken - te ontdoen, deze gelegenheid mede te baat is genomen, om die beenderen in de aan die beenderenkooi belendende gegraven kuilen over te brengen, en met aarde te bedekken, even gelijk zulks in andere Steden en plaatsen bij de ontruiming en vernietiging der knekelhuizen of beenderenkooien is bewerkstelligd'.

In het voorjaar van 1862, toen het gemeentebestuur naarstig op zoek was naar een geschikte locatie voor een te bouwen armenschool, viel het oog op het uitgestrekte Oldehoofdsterkerkhof. Na het verkrijgen van de Koninklijke goedkeuring, werd het werk op 15 maart van dat jaar voor 17.000 gulden aanbesteed. Tijdens de bouw van de school werd de zerk van Pieter van Dekema (†1568) en Catharina van Loo (†1581) ontdekt, welke tegenwoordig zit ingemetseld in de zuidmuur van de Oldehove. Na aanhoudende klachten over stank in de school - 'men meende er den reuk van het oude kerkhof in te bespeuren' - werden na 1878 de klaslokalen stuk voor stuk opengebrouwen, uitgegraven en opnieuw bevoerd. Het gebouw heeft nog tot 1933 dienst gedaan, de laatste jaren als schippersschool, waarna het werd gesloopt in verband met het aan te leggen bodenterrein.

Tot dat jaar had het Oldehoofdsterkerkhof er een volle eeuw ongebruikt en verlaten bijgelegen. Alleen het personeel van de aldaar gevestigde lijnbanen zag men er dag in dag uit hun baan achterwaarts aflopen. Verder diende het tot speelplaats voor de kinderen uit de nabijgelegen buurten en graasde er een enkele geit. Na verloop van tijd begon het vlakke terrein echter steeds meer kuilen en gaten te vertonen, doordat vele vermolmde doodkisten in de ondergrond de last niet meer konden dragen. Met name in het natte jaargetijde bleef het regenwater lange tijd in deze kuilen en gaten staan, waardoor het kerkhof in een onbegaanbare modderpoel veranderde die door iedereen angstvallig werd gemeden. Pas in 1933 kwam er een eind aan deze situatie. In de maanden juli, augustus en september vonden er grondwerkzaamheden plaats, waarbij het terrein - zij het slechts zeer oppervlakkig - werd afgegraven om het vervolgens met zand te egaliseren en met keien te bestraten. Alleen daar waar riolering moest worden aangelegd, werd dieper gegraven. Desalniettemin werden de werkzaamheden met meer dan gemiddelde belangstelling gevolgd, door zowel beroepsmatig geïnteresseerden als door de burgerij. Regelmatig deed de plaatselijke pers verslag van hetgeen er aan de oppervlakte kwam. Zo kwamen er enkele oude grafzerken aan het licht, waarvan in ieder geval die van de beroemde Friese kunstschilder en Franeker burgemeester Jacobus Sibrandi Mancadan het vermelden waard is.

Het totale aantal gevonden grafzerken viel echter behoorlijk tegen. Waarschijnlijk ging het hier om de in 1837 'vergeten zerken' die eerder reeds onder de grond waren geraakt en daardoor over het hoofd werden gezien. Voor zover kon worden nagegaan waren de doodkisten, op een enkele uitzondering na, compleet vergaan. Maar liefst 33 vrachtwagens vol schedels en beenderen werden afgevoerd naar de oude begraafplaats aan de Spanjaardslaan om aldaar te worden herbegraven. Tal

van schedels echter raakte in particuliere handen en dat waren vaak de handen van kwajongens. De meest opzienbarende ontdekking vormde wel de 17de-eeuwse grafkelder van het patriciërsgezicht Bouricius. In de kelder werden vier 'spitsverheven', van zes centimeter dik eikenhout vervaardigde, doodkisten gevonden, waarop gegraveerde loden platen waren bevestigd met de namen van de overledenen. Ook bevond zich nog een kinderkistje in de graftruimte, dat spontaan in elkaar viel toen het naar buiten werd gebracht. Het bevatte echter niets anders meer dan het zeegras, dat eens voor het hoofdkussentje had gediend. De kelder werd in 1933 in tact gelaten, zij het dat het boven het straatniveau uitstekende deel van het gewelf werd verwijderd en door een betonnen plaat werd afgedekt. De heer Tj. Postma uit Veenwouden deelde in 1933, als reactie op de verslaggeving van de opgravingen, mee dat hij in zijn jeugd vaak had horen vertellen dat zijn grootvader samen met diens drie broers, allen schippers, in de eerste helft van de vorige eeuw de zerken van het op te ruimen Oldehoofsterkerkhof hadden opgekocht en naar een of andere zeevering in Friesland hadden vervoerd.

Tenslotte ging het Oldehoofsterkerkhof in juli 1968 voorlopig voor de laatste maal op de schop. Dit ten behoeve van een reconstructie van het plein, die speciaal tot doel had aanpassing te verkrijgen bij de moderne bebouwing in deze omgeving. Nu werd echter behoedzamer te werk gegaan, waarbij de fundamenten van twee kerken te voorschijn kwamen, namelijk die van de in 1595 gesloopte St. Vituskerk en zijn uit plusminus de 11de eeuw daterende tufstenen voorganger. Te vrezen valt dat het uiterst belangrijke bodemarchief terplekke, dat nu nog inzicht kan verschaffen in de vroegste geschiedenis van onze stad, zeer binnenkort door bulldozers voorgoed zal worden verwoest, zonder dat archeologen de tijd zal worden gegund de dieper gelegen lagen van het terrein in kaart te brengen, tenzij de politiek verantwoordelijken het belang van dergelijk onderzoek voor de wetenschap en hen die na ons komen onderkennen!

VII. De Westerkerk, c.1500-1826

Sinds de verbouwing in 1991 tot Theater Romein, is de naam Westerkerk voor de voormalige kloosterkapel van de Grauwe Bagijnen in de Bagijnestraat voltooid verleden tijd. De geschiedenis van deze kapel gaat terug tot het begin van de 16de eeuw, toen als voortzetting van het onveilige - buiten de stadswallen gelegen - klooster Fiswerd, hier het St. Annaklooster verrees. Nadat de kapel als gevolg van de Alteratie van 1580 aan haar oorspronkelijke bestemming was onttrokken, kreeg het gebouw in 1619 weer een kerkelijke bestemming, maar nu voor de hervormde eredienst. Wegens gebrek aan fondsen kon pas in 1637 worden begonnen met de herinrichting. De verbouwing werd grotendeels bekostigd door de verkoop van graven, die 50 gulden per stuk moesten opbrengen. Blijkbaar waren zij zeer gewild, want in 1638 besluit de stadsraad, 'dat de Bouwmeesters hondert enckelde blauwe grafsteenen in Holland sullen doen copen om daermee de Westerkercke te vloeren'. Het ruimtegebrek van de Leeuwarder kerken was met die verbouwing echter nog niet opgelost. Al spoedig erna deed zich de noodzaak tot verdere uitbreiding gevoelen. Het zou evenwel tot 1681 duren, voordat het stadsbestuur toestemming verleende de Westerkerk aan de noordkant met een nieuw schip te vergroten. Ten opzichte van de oude situatie werd de oppervlakte onder de oude en de nieuwe kap toen samen iets meer dan verdubbeld. Het gebouw kreeg daarmee zijn huidige afmetingen. Volgens een gravenlegger was deze ruimte met 361 graven in 1736 al geheel bezet.

Van de meeste grafzerken in de Westerkerk werden in 1795 de wapens en de titulatuur uitgekapt. De naar schatting 200 zerken verdwenen na een grondige verbouwing in 1845 onder een houten vloer, waardoor zij goed geconserveerd bleven en voor verdere afslijting werden behoed. Hierdoor was het mogelijk om een groot deel van de in de patriottentijd vernielde zerkopschriften te reconstrueren. Een totale inventarisatie van de in 1991 aangetroffen grafzerken is helaas (nog) niet mogelijk gebleken. Toch geven de 122 bewaarde zerken of fragmenten daarvan, die in de loop van 1994-'95 een plaats hebben gekregen op een kunstmatige grafheuvel in het Leeuwarder bos en al wel zijn beschreven, een aardig beeld van wie er zoal werden begraven en welke plaats zij binnen de Leeuwarder samenleving innamen. Gebleken is dat het vooral leden van de plaatselijke (bestuurlijke) elite waren die in de Westerkerk werden begraven. Hoewel de grafkelders van de stadhouderlijke familie zich in de Jacobijnerkerk bevonden, bezat 'de vorstin douairière van de prins van Oranje Nassau', de weduwe van prins Johan Willem Friso, naast de consistorie aan de zuidzijde ook nog een graf. Van een bijzetting hierin is echter niets gebleken. Enkele niet op de grafheuvel herplaatste zerken kunnen we hier de revue laten passeren, zoals die van de familie van Claes Bockes Balck (1748), de bouwmeester van het stadhuis. Deze zerk is - zoals vele anderen - na 1990 spoorloos verdwenen. Curieus mocht ook de afbeelding van de 'Waakzaamheid' in het alliantiewapen Langemach-Roeterich (1697) heten. Deze was weergegeven als een ooievaar - althans een langpotige vogel - die op één poot staat. Met de andere poot werd een steen vastgehouden, waarmee tot uitdrukking werd gebracht dat, indien de vogel zijn waakzaamheid zou verliezen, de steen op zijn andere poot zou vallen. Ook deze zerk is helaas verloren gegaan. Doch de fraaie zerk voor de hofarchitect Anthonius Coulon (1749), die in 1713 het huidige en destijds door hem zelf bewoonde hoofdgebouw van de Fryske Akademy bouwde, heeft - zeer toepasselijk - aldaar in de achtergevel een plaatsje gekregen. De Stichting Mr. Wiardus Willem Bumaleen ontfermde zich over de zerken van mr. Gerlacus Buma (1807) en diens echtgenote Bottje Dorhout (1808), om deze vervolgens naar de familiebegraafplaats in Weidum te laten overbrengen. De ooit in de Westerkerk opgehangen rouwborden van de families Rhala, Haersma en Lycklama à Nijeholt zijn in 1795 als symbolen van het ancien regime op last van de autoriteiten verwijderd.

Huidige begraafplaatsen

1. De stadhouderlijke grafruimten (in de Grote of Jakobijnerkerk)

*'Hier werd het overschot van 't stoflijk deel bewaart,
Der Vorsten, die hun Goed, nog Bloed, hebben gespaart,'*

De geschiedenis van de grafruimten van de Friese stadhouderlijke familie begint in 1588. Op 13 juni van dat jaar overleed prinses Anna, dochter van Willem van Oranje. Ze was in 1587 getrouwd met haar neef, de Friese stadhouder Willem Lodewijk van Nassau. Haar lichaam werd bijgezet in een grafkelder in het koor van de Grote Kerk. Later liet Willem Lodewijk boven de kelder een tombe van zwart marmer plaatsen, waarop in wit albast Anna als bovengrondse dubbelganger kwam te liggen.

Stadhouder Willem Lodewijk stierf in 1620. Hij werd naast zijn vrouw in de grafkelder bijgezet. Ter herinnering aan hem werd tegen de noordmuur van het koor een groot monument opgericht. Het werd ontworpen door Pieter Hendricksz. de Keyzer, zoon van de beroemde Hendrick de Keyzer.

Willem Lodewijk werd als stadhouder opgevolgd door zijn broer Ernst Casimir. Hij sneuvelde in 1632 bij het beleg van Roermond waar hij door een kogel in het hoofd werd getroffen. Men vervoerde zijn gebalsemd lichaam naar Leeuwarden, waar bijzetting in de grafkelder plaatsvond. Bij de restauratie van de Grote Kerk in de jaren 1972-1978 werd zijn schedel met een gaatje erin aangetroffen. Op 21 juli 1640 besloot de magistraat van Leeuwarden tot uitbreiding van de grafkelder in westelijke richting. De nieuwe kelder kwam een halve meter hoger te liggen dan de oude. Willem Frederik, stadhouder van 1640 tot 1664, zijn vrouw Albertina Agnes en een dochtertje, Sophia Hedwig werden hierin bijgezet.

Toen stadhouder Hendrik Casimir II op 15 maart 1696 stierf, bleek er opnieuw te weinig ruimte in de grafkelder te zijn. Weduwe Henriëtte Amalia van Anhalt-Dessau gaf toen opdracht deze in westelijke en zuidelijke richting te vergroten. De nieuwe kelder kon echter niet in gebruik genomen worden omdat er voortdurend water in stond. De prinses kreeg daarom toestemming het barenhok van de Grote Kerk, de tegenwoordige consistoriekamer, te verbouwen tot een 'sepulture'. In deze bovengrondse grafruimte werd op 18 maart 1697 Hendrik Casimir II bijgezet. Zijn lichaam had toen meer dan een jaar bovengronds opgebaard gestaan in het Stadhouders Hof.

Johan Willem Friso, na de dood van Koning-Stadhouder Willem III, prins van Oranje, verdronk op 14 juli 1711 bij de Moerdijk. Pas op 25 februari 1712 volgde bijzetting in de sepulture. Maria Louise van Hessen-Kassel, bijgenaamd Marijke Muoi, was het laatste lid van de Friese stadhouderlijke familie dat in de Grote Kerk werd bijgezet. Zij stierf op 9 april 1765 en op 13 juni vond 'met grote statie' de bijzetting plaats.

De inrichting van koor en sepulture was zodanig dat er gesproken kon worden van een soort mausoleum. Over de sepulture deelt J. Van den Bosch in zijn beschrijving mee, dat het een met een gewelf gedekt vertrek was: 'Rondom verciert en behangen, met de Wapenen, Ornament en Gedenktekens, dewelke bij de Plegtige Lijkstatiën zijn gebezigd.'

Van de oorspronkelijke inrichting en opstelling is niets bewaard gebleven. Bij de omwenteling in 1795 door de komst van de Fransen werden in de Grote Kerk grote vernielingen aangericht. Van een 'fluwelen revolutie' was in Leeuwarden zeker geen sprake. Op 1 augustus 1795 werd begonnen met het leeghalen van het koor. Mogelijk was het de bedoeling alles ordelijk te laten verlopen, maar de zaken liepen uit de hand. Door een woedende menigte werden de graftombes in het koor vernield. In 1837 werd de voormalige sepulture verbouwd tot kerkeraadskamer.

Koning Willem II woonde in 1841 met zijn familie tijdens een bezoek aan Leeuwarden een dienst bij in de Grote Kerk. Hij toonde belangstelling voor de stadhouderlijke grafkelder. De kerkvoogden besloten daarom een onderzoek in te stellen. Bij de opening op 24 september 1842 bleek hij vol water te staan. Nadat het water weggepompt was, vond men o.a. veel 'verspreide overblijfselen', kisthout en twee doodkisten die nog redelijk intact waren. Volgens een op 28 januari 1845 getekend procesverbaal waren het de kisten van Maria Louise en Hendrik Casimir. De grafkelder werd schoongemaakt en gewit. Vervolgens werden er 'twee groote vorstelijke doodkisten' getimmerd. In de ene kist werden de overblijfselen van Maria Louise gelegd. De andere kist werd in drie compartimenten verdeeld waarin de

beenderen botje bij botje gelegd werden. De dertien gevonden doodshoofden werden in het eerste compartiment gelegd, in de andere twee kwamen de overige beenderen. Eveneens werden in de kelder geplaatst de gevonden 'defecte helmetten, stokken en steenstukken'.

Het opknappen van de grafkelder vond tegelijkertijd plaats met de restauratie van de Grote Kerk in 1842-1843. Toen werd het koor door een wand met grote ramen van de rest van de kerk gescheiden. In plaats van grafkapel werd het koor een ruimte, die men gebruikte als bergplaats en toegang tot de kerk. Een houten luik dekte de toegang van de grafkelder af.

Pas in 1948 kwam daar verandering in. Ter gelegenheid van het gouden regeringsjubileum van koningin Wilhelmina werden stappen ondernomen om te komen tot een grondige restauratie van het koor. Architect ir. J.J.M. Vegter maakte een plan. Het luik werd vervangen door een houten 'tombe' waarin de toegang tot de grafkelder werd ondergebracht. Van de tien volwassenen, die in de grafkelder waren bijgezet, werden nieuw gemaakte wapenborden rondom in het koor opgehangen. De tombe werd in 1948 vervaardigd ter vervanging van het vernielde grafmonument van Anna van Oranje. De eikenhouten tombe werd in samenwerking met de fa. R. Romkes gemaakt door de fa. P. Gerbenzon en Zn., beide te Leeuwarden.

Qua vorm herinnert het monument aan de vernielde marmeren tombe van Anna van Oranje. De in 1842 in de kelder gevonden wapenstenen werden erop aangebracht. Aan het hoofdeinde staat het wapen van Willem de Zwijger en achterop, in vertaling: 'Want het leven is mij Christus en het sterven gewin' - Filip. 1 vs 21.

Op de steen aan het voeteneinde is een ruitvormig alliantie-wapen afgebeeld met daarop heraldisch links het wapen van Willem Lodewijk en rechts het wapen van Anna van Oranje. Het opschrift aan de achterzijde luidt, in vertaling: 'Nadat mijn huid aldus geschonden is, zal ik uit mijn vlees God aanschouwen' - Job 19 vs 26.

Aan weerszijden van de tombe werden de zestien kwartierwapens gesneden, die zich ook op het vroegere exemplaar bevonden.

De schets op de noordmuur van het koor, gemaakt door G. Jansen en zijn zoon, roept de herinnering op aan het kapotgeslagen monument voor Willem Lodewijk. Centraal in de voorstelling bevindt zich een afbeelding van de knielende Willem Lodewijk, met aan weerszijden twee vrouwenfiguren, die twee deugden van de stadhouder personifiëren: de figuur links met kolom of pilaar de Standvastigheid en de figuur rechts met spiegel en slang de Voorzichtigheid. De voorstelling wordt bekroond door het wapen van de stadhouder, gedekt door drie helmen met helmtekens. Op het veld achter de knielende Willem Lodewijk staan de wapens van zijn acht overgrootouders.

Bij de restauratie van de Grote Kerk in de jaren 1972-1978 werd de 19de-eeuwse scheidingswand vervangen door een laag hekwerk, vergelijkbaar met de vroegere 'barrière'. Hierdoor is de ruimtewerking in de kerk versterkt en komen de glas-inloodramen veel beter tot hun recht.

2. Algemene Begraafplaats (Spanjaardslaan)

Voorgeschiedenis

De geschiedenis van de huidige plek van de begraafplaats aan de Spanjaardslaan gaat terug tot rond het begin van de jaartelling met het ontstaan van de terp Fiswerd. Deze vormt één geheel met de terpen Bilgaard, Taniaburg en Vierhuis, alle gelegen op een kwelderwal tussen Ee en Middelzee. Rond 1460 wordt Fiswerd voor het eerst

genoemd als een hoge en brede terp waarop in die tijd het St. Anna-klooster werd gesticht. In de volksmond stond het klooster gewoon bekend als Fiswerd, een samentrekking van het woord Fransiscus-weerd. De nonnen van het klooster volgden namelijk de derde regel van de orde van de Heilige Fransiscus en het klooster was gelegen op een zogenaamde 'werd' of 'weerd'.

De terp Fiswerd was vanuit de stad bereikbaar via een weg die in de richting Jelsum liep. Aan deze weg stond in de 16de eeuw het zogenaamde Lazarushuis waaraan deze weg haar naam dankte, de Leprozenweg. In 1568 kwam er echter een verandering in deze benaming door het langstrekken van Spaanse soldaten, op weg naar wat later bekend zou worden als de slag bij Heiligerlee. Buiten Leeuwarden, ter hoogte van de Leprozenweg voorzag de stad de soldaten van proviand, tenslotte was dit te verkiezen boven het feit dat anders deze soldaten door de stad zouden trekken. De bevolking keek vanaf de wallen massaal naar het toneel. Sinds die tijd draagt de weg de naam Spanjaardsdijk of Spanjaardslaan.

Aanleg begraafplaats

Als gevolg van een aantal wetten, onder andere ter bevordering van de volkshygiëne, moest Leeuwarden na 1829 omkijken naar een nieuwe begraafplaats buiten de stad. In eerste instantie probeerde de stad nog toestemming te verkrijgen om te mogen blijven begraven op het Oldehoofsterkerkhof omdat hier nog plaats genoeg was. Echter, deze toestemming werd niet verleend en in augustus 1829 moest de stad op zoek naar een geschikte plek buiten de stad. De oude terp Fiswerd werd hier het meest geschikt toe geacht omdat die op korte afstand van de Hoeksteren Vrouwenpoort lag, en bovendien hoog gelegen was. Door ruiling tegen andere stadslanden verwierf de gemeente het terrein, groot vier bunders, 64 roeden en 10 ellen. In 1830 werd een ringgracht gegraven die via een vaart een verbinding kreeg met de stadsgracht. Vanuit de stad kon men via deze Lijkvaart per platbodem de doden naar hun laatste rustplaats varen.

De eer om de aanleg van de begraafplaats te ontwerpen viel toe aan Lucas Pieter Roodbaard die ook al eerder opdrachten van het stadsbestuur had gekregen. Het ontwerp van Roodbaard paste perfect in de funeraire romantiek van die dagen. De romantische, pseudo-natuurlijke aanleg nodigde uit om op de begraafplaats te wandelen wat in die dagen een zeer passende bezigheid was.

In het eerste ontwerp van Roodbaard was, naast een algemene begraafplaats, ook rekening gehouden met een Israëlitische begraafplaats ter grootte van 62,9 are. Beide waren geïntegreerd op het 461 are grote terrein. De algemene begraafplaats werd in het ontwerp van Roodbaard verdeeld in vier ruimten, elk omgeven met een beplanting van bomen en heesters. Binnen de vier ruimten was, verdeeld over vijf afdelingen, ruimte voor 8.838 graven. De graven op de eerste vier afdelingen konden worden uitgegeven in eigendom, dan wel gebruik. De vijfde afdeling was bestemd voor het begraven van onvermogens ten laste van de stad. Alleen op de eerste en tweede afdelingen waren grafkelders toegestaan. Gezien de lofuitingen uit die tijd is Roodbaard goed geslaagd met zijn ontwerp. In 1831 ontving hij 486 gulden voor zijn werk.

Aan een opmetingstekening uit 1832 is te zien dat het ontwerp van Roodbaard niet geheel volgens het oorspronkelijke ontwerp is uitgevoerd. Duidelijk is dat er met de grafvelden geschoven is en dat het Joodse gedeelte van het noorden naar het westen is verplaatst. Het Joodse grafveld werd door middel van een sloot afgezonderd van het algemene gedeelte en kreeg een eigen ingang. Ondanks de gewijzigde uitvoering draagt de begraafplaats duidelijk de signatuur van Roodbaard.

In 1851 overleed Roodbaard op 69-jarige leeftijd. Hij werd begraven op de tweede afdeling van de Stadsbegraafplaats, zijn eigen creatie. Op zijn graf, gelegen op regel 14, graf 43, staat geen monument. Of dat er ooit gestaan heeft, is niet duidelijk. In 1832 werd een monumentaal ijzeren hek geplaatst op een stenen boogbrug die de toegang vormde tot de begraafplaats, naar ontwerp van Jaane van der Wielen, zoon van de toenmalige stadsarchitect Gerrit van der Wielen. Op het hek is aan weerszijden een ouroboros aangebracht. Verder is onder twee doodskoppen de tekst 'Memento Mori' aangebracht: gedenk te sterven. In hetzelfde jaar werden direct achter de ingang twee van zuilenportico's en rieten daken voorziene huisjes gebouwd naar ontwerp van de Amsterdamse architect Israël Warnsinck. Ze zijn witgepleisterd en maken een zeer serene indruk. De huisjes dienden als woonhuis voor de doodgravers en als bergplaats voor lijkwagens en gereedschap. Er werden twee lijkkoetsen vervaardigd, alsmede een schuit voor het vervoer van de doden over de Lijkvaart. De totale kosten van de aanleg van de begraafplaats beliepen 66.849 gulden met inbegrip van de kosten voor de aangeworven gronden en bestrating.

De begraafplaats in gebruik

Op 3 juli 1833 werd de begraafplaats in gebruik genomen met de begrafenis van de twee maanden oude Sibren F. Sibrandi op de vijfde afdeling. Het ontwerp van Roodbaard kon nu in de groei van bomen en heesters tot vervolmaking komen. Wie in die beginjaren over de begraafplaats liep, had ruim zicht over de perken en grafmonumenten naar achterliggende groepen heesters en bomen. Later zijn aanpas-singen gedaan waardoor menig doorzicht verdwenen is.

Langzaam raakte de begraafplaats vol. De adellijke lieden lieten zich ter aarde bestellen op de eerste afdeling, de rijke burgerij op afdeling twee, de middenstand op afdeling drie en zei die het nog zelf konden betalen op afdeling vier. De vijfde afdeling werd het meest gebruikt.

In 1874 werd de begraafplaats verrijkt met een lijkenhuisje naar ontwerp van de stadsarchitect Thomas Romein. De decoratie beperkt zich tot de voorkant. Het huisje werd gebruikt tot ver in de 20ste eeuw en diende na de sluiting van de begraafplaats als berg- en werkplaats.

Aan het eind van de 19de eeuw werden enkele aanpassingen aan de grafvelden gepleegd omdat er ruimtegebrek optrad. In 1917 was volgens de toen geldende maatstaven de limiet alweer bereikt en het stadsbestuur kwam tot de conclusie dat alleen een nieuwe begraafplaats soelaas zou bieden. Hierop besloot men de Noorderbegraaf-plaats aan te leggen en de inmiddels oude begraafplaats met ingang van 1939 te sluiten. Vanaf 1919 werden er op de Spanjaardslaan derhalve geen nieuwe graven meer uitgegeven.

De indeling van de begraafplaats

Ten behoeve van bezoekers van de Algemene begraafplaat wordt hieronder een overzicht gegeven van de indeling van de begraafplaats, alsmede een overzicht van de genummerde graven per afdeling :

- [Indeling begraafplaats](#)
- [Graven afdeling I en II](#)
- [Graven afdeling III](#)
- [Graven afdeling IV](#)

- [Graven afdeling V](#)

De sluiting

Na verscheidene malen uitstel werd in 1959 besloten de begraafplaats op 31 december 1969 definitief te sluiten. Het aantal begrafenissen was teruggelopen tot minder dan tien per jaar. In de jaren zestig werd een van de mooiste grafmonumenten afgebroken, ondanks protesten van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg. Het betrof het grote gietijzeren monument op het graf van vrouwe Vegelin van Claerbergen. De discussie rond dit monument leidde er wel toe dat de begraafplaats op 28 februari 1967 officieel op de lijst van beschermde monumenten kwam.

Door de sluiting ging het recht op begraven voor velen verloren. Tot die tijd hadden zo'n 50.000 mensen een laatste rustplaats gevonden op de Spanjaardslaan.

De joodse begraafplaats

Het joodse gedeelte van de begraafplaats werd niet gesloten. Het kent geen speciale aanleg en vormt sinds 1871 een zelfstandig onderdeel van het gehele complex. De begraafplaats is toegankelijk via een sobere betonnen toegangsbrug die waarschijnlijk dateert uit de jaren twintig van deze eeuw. Op de brug staat een poort met dubbele houten deur. Boven de deur treft u aan het opschrift Job 3-19 en de bijbehorende tekst in Hebreeuwse karakters. Direct achter de ingang staat een gebouw dat dienst doet als lijkenhuisje. Hier is ook enig materieel opgeslagen. Het gave gebouwtje dateert waarschijnlijk uit het eind van de 19de eeuw en is opgetrokken uit baksteen en een met pannen belegd zadeldak met een royale overstek. Op de omgrachte en door bomen omzoomde begraafplaats staat een honderdtal eenvoudige hardstenen graftekens die van groot historisch-genealogisch belang zijn. Als herinnering aan de weggevoerde Joden uit Friesland is aan de rechterzijde, voorbij de ingang, een eenvoudig bakstenen monument met natuursteen- en marmerdecoraties geplaatst.

Een deel van de aanwezige grafmonumenten is afkomstig van de vlak na de oorlog geruimde joodse begraafplaatsen aan de Boterhoek en de Groeneweg.

Geschiedenis van een gesloten begraafplaats

Duidelijke plannen voor de begraafplaats na sluiting waren er feitelijk niet. Het plan om de begraafplaats bij het Rengerspark te trekken leek nog het meest origineel. Zover is het echter allemaal niet gekomen.

Ondertussen liep het onderhoud aan de begraafplaats langzaam terug. De grafmonumenten werden vaak als een hinder beschouwd bij het onderhoudswerk en menig voorstel tot ruiming van de stoffelijke resten moest worden afgewezen omdat het graf voor de eeuwigheid was uitgegeven.

In de jaren zeventig is van gemeentewege wel geprobeerd eenvoudige onderhoudsplannen op te stellen en de natuur te laten prevaleren maar van dit alles kwam weinig terecht.

In 1993 ging een stagiair van de Rijksuniversiteit Groningen zich bezighouden met de begraafplaats. Hij leverde in mei 1993 een rapport af waarin alle facetten van de begraafplaats beschreven werden. Hierin waren tevens een aantal aanbevelingen aan de gemeente opgenomen. Een hiervan was de oprichting van een stichting die het grafonderhoud van de begraafplaats op zich zou kunnen nemen. Hoewel de rol van de gemeente Leeuwarden ten opzichte van de begraafplaats niet als erg positief naar voren kwam, werden toch binnen de gemeente stappen ondernomen tot

verbetering van de situatie. In 1995 werd op initiatief van wethouder Bilker een tweede stichting in het leven geroepen, waarin een aantal Leeuwarders zitting nam die affiniteit hadden met de begraafplaats. Deze stichting, genaamd Oude Stadsbegraafplaats Leeuwarden, zou zich specifiek gaan toeleggen op de monumenten en de gemeente bleef garant staan voor het groenbeheer. Samen heeft men sindsdien gepoogd de begraafplaats een beter aanzien te geven en de oude waarden te herstellen.

Naar aanleiding van een beheerplan van de gemeente Leeuwarden zijn op de begraafplaats oude doorzichten hersteld, is nieuwe aanplant van bomen verricht en is een oude boomgaard in ere hersteld. Verder heeft de stichting een restauratieplan geïnitieerd dat in 1999 zal worden getoetst op financiële haalbaarheid. Bij dit alles speelt de Rijksdienst voor de Monumentenzorg weer een grote rol.

Het Rengerspark

De Algemene Begraafplaats wordt, samen met het Rengerspark, ook wel eens de groene long van Leeuwarden genoemd. Het Rengerspark werd 75 jaar na de totstandkoming van de begraafplaats aangelegd. In de beschutting van de inmiddels volwassen bomen van de begraafplaats konden in 1904 bij de aanleg van het park dan ook veel uitheemse boom- en heestersoorten worden toegepast. Wie er op let ziet de veelheid aan boomsoorten in het Rengerspark in contrast met het sobere boomassortiment van de begraafplaats.

Het park is vernoemd naar de schenker van de grond waarop later het park verrees: mr. W.J. van Welderen baron Rengers. Rengers was van 1877 tot 1883 burgemeester van Leeuwarden. De Gemeente besloot op 25 oktober 1904 het park aan te leggen volgens het ontwerp van tuinarchitect Copijn. Zijn ontwerp op het onregelmatige terrein voorzag in een formeel gedeelte en een groter gedeelte in een decoratieve variant van de Engelse landschapsstijl. De entree aan de Spanjaardslaan, zo dicht mogelijk bij de stad, is geplaatst op een dam over de vaart die langs de Spanjaardslaan liep. De entree is voorzien van een smeedijzeren hek, bestaand uit penanten en een dubbel draaihek. De penanten aan weerszijden van het hek worden bekroond met de tekst 'Rengers' en 'Park'. Direct achter de entree plaatste Copijn een formele, dubbele promenade met een uitgelijnde lindenrij in het middenperk. Aan de noord- en westzijde van de promenade waaieren de paden uit naar het gedeelte in de landschapsstijl waar de wandeling voortgezet kan worden tussen besloten beplantingsgroepen en coulissen van bomen en heesters. Dit beeld wordt afgewisseld door open grastaluds en ligvelden met hier en daar een solitaire boom. Het opmerkelijkste element in het ontwerp is de grote vijver in het noordelijke deel van het park, die een onbetwist blikpunt vormt. De grond die vrijkwam werd gebruikt voor ophoging van het park. Vanaf de brede zuidelijke strook heeft Copijn steeds doorzichten op de vijver gecreëerd. Ook de glooiende overgang van de grasvelden in de spiegelende vijver doet het voorkomen of het park groter is dan het in werkelijkheid is. Een klein bruggetje over een uitloper in de vijver draagt eveneens bij tot deze illusie.

Het park werd opgezet met een rijk assortiment aan houtgewassen. Onder de vijftig soorten bomen vallen enkele bijzondere op: de grootbladige populier, de goudes, de amberboom, bruine beuk, suikeresdoorn en bontbladige esdoorn. Opvallend is ook de toepassing van coniferen. De grote variatie in soort en plaatsing heeft te maken met de decoratieve tijdgeest, als wel met de mogelijkheid tot import van vele exotische soorten groen.

Aan het ontwerp van Copijn is sindsdien niet veel afbreuk gedaan, maar hier en daar

zijn wel zichtlijnen weggefallen en de kinderspeelplaats is verdwenen. Het meest opvallend is het in 1993 geplaatste monument voor de gevallenen in Indië. Aan het eind van de promenade is ook een tweede uitgang naar de huidige Rengerslaan gemaakt. In de jaren zeventig is verder tussen Rengerspark en de algemene begraafplaats een dam aangelegd met daarop een lelijk, industrieel hek. Via deze dam is de begraafplaats bereikbaar voor zwaar materieel.

Enkele waardevolle grafmonumenten

Afdeling I:

Een grafmonument over drie graven voor J.B. Weerman (regel 4, graf 26, 27, 28). Weerman werd geboren in 1835 en stierf in 1882. Bij leven was hij predikant bij de Nederlands Hervormde Gemeente te Leeuwarden. Het ongeveer twee en een halve meter hoge monument bestaat uit een hoge sokkel op een iets bredere voet, met rondom tekst, waarop een omfloerste urn ter bekroning. De bovenzijde van de sokkel is versierd met een guirlande met aan de voorzijde een kleine lauwerkrans. Het fries daarboven is afgezet met rozetten. Daarboven volgt een klassieke urn, half verscholen onder een rouwdoek. De voet waarop de urn staat is, voor zover de doek er niet voorhangt, op de hoeken voorzien van fraaie acroteria. Het geheel is omgeven door een eenvoudig smeedijzeren hekwerk.

Een drie graven beslaand marmeren grafmonument voor de Familie Taconis (regel 10, graf 33, 34, 35). Neoclassicistisch grafmonument op brede basis waarop, aan de voorzijde een tweetal boekrollen met daarin de tekst betreffende de overledenen. Beide boekrollen zijn overhangen met een uitbundige guirlande. De bovenzijde van het vrij zware monument is afgerond en steekt iets uit, wellicht ter bescherming van de tekstplaten.

Grafmonument voor Dina Lehman-Menalda (regel 17, graf 23), geboren 1856, gestorven 1898. Haar man was 'Oberregierungsrat'. Het monument bestaat uit een eenvoudige, afgebroken zuil (symbool voor het afgebroken leven) met een guirlande, waarin verschillende bladen en bloemen verwerkt zijn, op een sokkel. Op de voorzijde staat een tekst in het Duits. Het geheel is geplaatst op een verhoogd plateau dat binnen een hoge rand is belegd met kleine tegeltjes, met op de rand zes fraai gedecoreerde gietijzeren penanten die verbonden zijn met kettingen.

Afdeling II:

Grafmonument over twee graven van M. van Andringa (regel 13, graf 30, 31), 1836 - 1867, officier van gezondheid 2e klasse bij het Oost-Indische leger, en zijn vrouw. Grote, vierkante liggende zerk met in het midden een marmeren naamplaat, omgeven door fraaie symbolen. Centraal boven aan de zerk een gevleugelde zandloper, duidend op het kortstondige leven. Aan de linkerzijde is de zandloper voorzien van een vleermuisvleugel en aan de rechterzijde van een duivenvleugel; het leven vervliegt dag en nacht, bij goed en kwaad. Aan weerszijden van de naamplaat bevinden zich omgekeerde brandende toortsen of fakkels, verwijzend naar (uitgedoofd) leven. Onder de naamplaat is een rijk gedecoreerd reliëf te zien. Alle symbolen op dit graf verwijzen naar de vergankelijkheid van het leven en naar het vroege/voortijdige overlijden van de begravenen.

Afdeling III:

Grafmonument over twee graven voor Lourens F. Zandstra (regel 12, graf 75, 76), 1848 - 1923, socialist. Het grofgehakte, in natuursteen uitgevoerde monument

bestaat uit een getrappt basement met opstand en een smaller voorgedeelte dat aan weerszijden geflankeerd wordt door twee zware hoekpalen, uitgevoerd als bloemen. Tussen de randen van dit gedeelte ligt een tekstplaat, uitgevoerd in dezelfde steensoort als het achtergedeelte. Op de tweede tree van het basement bevindt zich nog een tekstplaat. In de opstand is een grote koperen plaat aangebracht met onder andere een portret van de overledene, gemaakt door Tjipke Visser. Onderaan deze plaat een voorstelling van St. Joris en de Draak!

Grafmonument over twee graven voor A. en J. Kroes (regel 22, graf 31, 32), smeden te Leeuwarden. De liggende zerk is gedecoreerd met fraaie florale voorstellingen in encreux-reliëf. Het hek dat dit grafmonument omgeeft, is een fraai staaltje van smeedwerk met Jugendstil motieven, waarvan vooral de zonnebloemen en de takken opvallen. Helaas is de zerk enigszins verzakt en het hek verroest en beschadigd. Een aantal zonnebloemen en takken mist. In de smederij van Kroes zijn onder andere het hek om de Wilhelminaboom op het Raadhuisplein en het hek voor het gebouw van de Onderlinge Brandwaarborgmaatschappij, de Eewal 59, gemaakt.

3. Rooms-katholieke begraafplaats (Harlingerstraatweg)

Vanaf 1882 kunnen de rooms-katholieke burgers van Leeuwarden op een eigen begraafplaats worden bijgezet. Voordien gebeurde dat op de Algemene Begraafplaats in de stad of op het in 1859 aangelegde rooms-katholieke kerkhof te Wytgaard.

Vanaf 1869 nam de behoefte aan een eigen begraafplaats in Leeuwarden toe. Als locatie koos men eerst een perceel aan de Spanjaardslaan tegenover de Algemene Begraafplaats. Vervolgens richtte men zich op een perceel vlak buiten de Vrouwenpoort aan de westzijde van de stad. Ook dit plan sneuvelde. Het oog viel in 1878 even op een perceel aan de Harlingervaart. Uiteindelijk vond het rooms-katholieke kerkbestuur het gewenste terrein aan de Marssumerstraatweg. In 1880 kocht het een stuk weiland ten noorden van de Marssumerstraatweg bij de zathe 'Veldzigt' voor 4.704 gulden. De begraafplaats werd in 1882 in gebruik genomen. De eerwaarde zuster Maria van den Berg en de priester G.J. Demes uit Dokkum werden als eersten bijgezet. De dodenakker kende een indeling in afdelingen voor geestelijken, zusters en leken, voor volwassenen en kinderen boven en onder de 7 jaar en voor ongedoopte kinderen.

Voor het begraven golden bij reglement vastgestelde tarieven. Men kon kiezen uit 3 klassen. De graven konden gehuurd en gekocht worden. Er was een vierde klasse voor onvermogenen. Voor de laatsten was het graf gratis. Voor gevangenen en kinderen gold een tarief van de 3de klasse. Niet-katholieken mochten er toen niet worden bijgezet. Om het aanzien van het kerkhof te bewaken werden reglementen opgesteld voor het plaatsen van grafstenen, kruisen, monumenten of andere gedenktekens.

Hoewel er geen tekeningen bewaard zijn gebleven, mogen we aannemen dat de plattegrond en structuur van de begraafplaats niet veel veranderd is in de loop der tijd. Het gehele terrein is omgeven door een gracht en omzoomd door boomsingels die het geheel een landelijk karakter geven. Na het passeren van het toegangshek komt men op een voorplein. Rechts daarvan staan enkele dienstgebouwen. Hierachter is onlangs een nieuwe afdeling aangelegd om in de behoefte voor begravingen in de toekomst te voorzien. Links van het voorplein staat het huis van de doodgraver. In de vleugel daarvan was het lijkenhuis ondergebracht.

Het naar de weg gerichte huis van baksteen heeft een voorgevel met twee ramen. Het dateert uit 1895. De naam van de architect is niet bekend, maar, gezien de contacten van het kerkbestuur met de vanaf 1881 als gemeentearchitect werkzame Johannes E.G. Noordendorp, is het mogelijk dat hij het gebouw ontwierp. Achter het huis werd een gracht gegraven die het voorplein van het eigenlijke begraafgedeelte scheidde. In 1897 werd het oude doodgravershuis aan de weg afgebroken, evenals het lijkenhuis dat vanaf de stichting van de begraafplaats dienst deed. In de jaren '20 werden enkele wijzigingen aan de doodgraverswoning aangebracht. In 1923 werd de top van de voorgevel van een laag portlandcement voorzien. In de naar het oosten gerichte vleugel werd een kapel ondergebracht conform het besluit van het kerkbestuur in 1926. De grote rondboogramen met glas-in-lood in de zuidgevel verwijzen naar deze functie. In 1969 vond er nog een vrij ingrijpende verbouwing plaats. Het pand heeft gelukkig zijn originele functie als dienstwoning tot op heden behouden.

Aan het einde van het middenpad staat een beeldengroep opgesteld. Deze bestaat uit een beeld van Christus aan het kruis in het midden, geflankeerd door Johannes de Doper en de heilige maagd Maria. Een verwijzing naar het offer van Christus die met zijn dood de mensheid verlostte van de zonde. In 1969 stelde de commissie van beheer vast dat er niet voldoende ruimte voorhanden was voor nieuwe graven. Een uitbreiding van de begraafplaats zou echter teveel kosten. Daarom overwoog het kerkbestuur de overdracht van het terrein aan de gemeente. Men had het voorbeeld van de overname van het kerkhof te Huizum voor 1 gulden voor ogen. Deze transactie mislukte omdat de gemeente alleen akkoord ging als de begraafplaats gesloten werd. De commissie probeerde de gemeente tevergeefs te overtuigen. Zij bleef een sluiting afwijzen. Er moest naar een nieuwe oplossing worden gezocht. Op 8 april 1980 besloot het kerkbestuur tot de verkoop van de begraafplaats aan de op te richten stichting 'Rooms Katholieke Begraafplaats'. Op 6 april 1981 gaf bisschop J.B.W.M. Möller hiertoe zijn fiat. Sindsdien is het complex in het beheer van genoemde stichting gebleven.

Langs de graven wandelend valt een aantal bekende namen op. Vele kennen wij als die van kooplieden en middenstanders van vaak Duitse herkomst. Leden van de families Brenninkmeijer, Copini, Drontmann, Rolf, Röben, Schweigmann zijn hier ter aarde besteld. De soms zeer opvallende grafstenen bezitten neogotische of neorenaissance vormen. Niet alleen de namen maar de afmetingen zijn soms ook respectabel. Wellicht het meest indrukwekkende is het grafmonument van de familie Von Weijthrother, dat met spitsbogen versierd is. Franz Joseph Eduard von Weijthrother was chef van een handelshuis en afkomstig uit Rheine in Pruisen. Hij huwde met een Leeuwarder meisje, Hedwiges Helena Joosten. De omvangrijke grafstenen en kruisen staan in schril contrast tot de eenvoud van het witte Griekse marmer, waarvan de grafsteen van wellicht één van de bekendste Leeuwarder schrijvers, Hendrikus van der Kallen, is gehouwen. Meer bekend als Havank heeft hij met zijn detectives de weg naar de boekenkasten van een groot publiek gevonden. Dat men hem in Leeuwarden, na zijn dood in 1964, beslist niet is vergeten, kunnen we zien aan de pas gerestaureerde hagelwitte steen. Het is waarschijnlijk de meest bekende steen van de begraafplaats.

4. Noorderbegraafplaats (Schapendijkje)

'Een bestending (..) van de algemeene begraafplaats door daarnaast een ongeveer even groote aan te leggen komt de minderheid [van de gemeenteraad] voor zulk een

grove fout tegen de natuurlijke ontwikkeling der gemeente te zijn, dat naar hare overtuiging het Leeuwarden van over 50 jaren zich zal afvragen wat toch wel de bestuurders in 1916 tot deze daad kan hebben bewogen'. Hoe krachtig ook verwoord, niettemin vroegen Burgemeester en Wethouders op 25 februari 1916 aan de Raad om voorbij te gaan aan het minderheidsstandpunt en hen te machtigen om voorbereidingen te treffen tot zo'n uitbreiding van het begraafpark aan de Spanjaardslaan. Dit complex uit 1832/'33, aangelegd naar ontwerp van tuinarchitect Lucas Pieters Roodbaard, begon aardig vol te raken, waarover vanaf 1910 in het gemeentebestuur werd gediscussieerd.

Tijdens een gemeenteraadsvergadering op 12 december 1916 lanceerden de leden Koopmans en Fransen een eigen idee: de aanleg van een nieuwe algemene begraafplaats op landerijen aan het in 1901 besintelde Schapendijkje, buiten de bebouwde kom ten noordwesten van de stad, nabij de Stiensers Weg of Breede Dijk. Wat was er mooier? De grond behoorde voor het grootste gedeelte tot de gemeentelijke zathe en landen 'De Magere Weide'! Bovendien stemde de Commissie voor Openbare Werken ermee in én, niet onbelangrijk, de Commissie voor het Uitbreidingsplan. Deze laatste commissie had het eerste uitbreidingsplan voor Leeuwarden op grond van de Woningwet (1901) in voorbereiding. Men had er de Sneker architect G. Stapensea voor aangetrokken en die moest het plan tekenen in samenwerking met de directeur der Gemeentewerken, L.N. Holsboer. Maar nee, het stadsbestuur hield vast aan het eerder genomen besluit; in maart 1917 meende zij 'het voorstel Koopmans-Fransen ten stelligste (..) te moeten ontraden'. De Raad dacht daar anders over. Op 24 april 1917 werd het besluit van een jaar eerder opgeschort en kreeg de directeur der Gemeentewerken opdracht om een serieus onderzoek in te stellen naar de haalbaarheid van het nieuwe idee.

Een klein jaar later, op 5 februari 1918, werden twee planvarianten in stemming gebracht. Het idee van de raadsleden was het niet helemaal geworden. Holsboer had gemeend dit om diverse redenen terzijde te moeten schuiven en had de begraafplaats verder van de Stiensers Weg af geprojecteerd, wél aan het Schapendijkje maar westelijker. 'Zelfs als de veldwinnende invloed der lijkverbranding buiten rekening gelaten wordt, [is] men voor de volgende 50 tot 70 jaren (..) geholpen'. Op aanraden van de ingeschakelde Schoonheidscom-missie stelden Burgemeester en Wethouders aan de Raad voor om te wachten met de oprichting van een hoofdgebouw met kapel en crematorium, te situeren middenin het terrein, evenals met de aanleg van het gedeelte eromheen.

Het advies van de commissie kwam goed uit, want er was eigenlijk geen geld voor die onderdelen. Hoezeer de financiële rek er bij de gemeente uit was, blijkt wel uit het feit dat ook de bouw van een entreepoort met flankerende dienstgebouwen eerst niet doorging. En dát terwijl al besparingen bereikt konden worden door de begraafplaats uit te voeren als een project ter bestrijding van de werkloosheid, niet vreemd trouwens voor de periode omstreeks de Eerste Wereldoorlog.

Weliswaar zou voornamelijk geen hoofdgebouw neergezet worden, de beoogde bestemming gaf toch aanleiding tot een principiële discussie over lijkverbranding. Daar bestond in 1918 nog geen wettelijke basis voor (die kwam er pas in 1955!). Wel was een proefproces uitgelokt door de lijkverbrandingen in het eerste crematorium van Nederland, in Velsen (Driehuis-Westerveld) vanaf 1914, waardoor de lijkverbranding gesanctioneerd werd. Maar verscheidene Leeuwarder raadsleden gaven blijk van grote afkeer. 'Als de Voorzitter vooropstelt dat het beginsel van het crematorium een integreerend deel uitmaakt van het voorstel, zal spreker [De Haan]

tegen stemmen. Lijkverbranding is, meent spreker, in strijd met de wet. Als er echter eene Regeering zou komen, die de lijkverbranding voorschrijft en het begraven verbiedt (..) dan zou dat voor spreker aanleiding zijn zich in het buitenland te laten begraven. Daar zal dan nog wel een plekje zijn, waar sprekers graf kan staan'. En Franssen, één van de raadsleden die het idee voor een begraafplaats aan het Schapendijkje had geopperd: 'die zich willen laten verbranden kunnen zelf uit liefhebberij wel een verbrandingsoven oprichten'. Een crematorium is er in het geheel niet gekomen op de begraafplaats en de opengehouden plek voor het hoofdgebouw is later benut voor de Erehof.

In 1919 kon de verkoop van graven aan het Schapendijkje beginnen en op 4 augustus van dat jaar had er de eerste teraardebestelling plaats, van een kind. Met een gerust hart kon architect Stapensea in zijn toelichting op het Uitbreidingsplan Leeuwarden uit juni 1918 schrijven: 'Een goede gelegenheid voor een flink park biedt de vergroting van het Rengerspark, waarbij in de toekomst de algemeene begraafplaats kan worden getrokken, te samen een oppervlakte van ongeveer 13 H.A.'

Wie de Noorderbegraafplaats ontworpen heeft, is moeilijk vast te stellen. Mogelijk is het de eerdergenoemde Holsboer geweest, die tot april 1919 de scepter over de Dienst Gemeentewerken heeft gezwaaid. Holsboers opvolger, de eigenzinnige en met meer ontwerptalent begiftigde L.H.E. van Hijlckama Vlieg, tekende in elk geval de ingangspartij van twee entreegebouwen en flankerende muren met poorten, die in 1923/'24 alsnog verrees.

Aan het Schapendijkje heerste niet langer de romantiek van de Engelse landschapsstijl, zoals Roodbaard die in 1832/'33 toepaste aan de Spanjaardslaan of H. Copijn van Groenekan zelfs nog in 1905/'06 bij het aangrenzende Rengerspark. Hier ging de strakke en heldere aanpak van rechte paden en rechthoekige velden heersen, die eerder bij het zakelijke Nieuwe Bouwen past. Ofschoon in de loop der jaren aanpassingen in het originele grondplan aangebracht zijn, is de essentie van het ontwerp overeind gebleven: een vierkant complex, in ongeveer gelijke kwadraten verdeeld door een brede, noord-zuid georiënteerde hoofdas, een oprijlaan die haaks op het Schapendijkje staat, en een smallere dwarsas. In het ontwerp waren op een aantal logische plekken vierkante 'brandpunten' gedacht, maar die zijn er nooit gekomen of nadien veranderd.

Ook de entreepartij is symmetrisch van opzet: in het midden een openslaand hek tussen muren met penanten en daarnaast twee identieke gebouwen, links een kantoor met een bovenwoning en rechts de oorspronkelijke aula met eveneens een bovenwoning. Behalve enig decoratief metselwerk ontvingen de van roodbruin gemêleerde baksteen opgetrokken muren tien tableau's in roodbakkende terracotta. Deze waren besteld bij W.C. Brouwer te Leiderdorp, die bouwaardewerk door heel Nederland leverde. Ze dragen in Art Déco-trant gestileerde voorstellingen van een vrouwenhoofd met zichtbaar gelaat en een oudemannenhoofd met voor de ogen geslagen handen en van een brandende respectievelijk een gedoofte kaars in een schaal.

De gebouwen waren aanvankelijk ook in schoon metselwerk uitgevoerd, maar ze zijn later van een pleistering voorzien. Zeer opvallend zijn de samengestelde, met rode Hollandse golfpannen gedekte schildkappen die een overstek van liefst een halve meter hebben, een karakteristiek die mogelijke invloed van de Amerikaanse architect Frank Lloyd Wright verraadt. Binnen in de panden zijn nog originele betimmeringen,

kastenwanden en dergelijke aan te treffen. De woningen waren bestemd voor doodgravers.

Gedurende de laatste halve eeuw vonden enkele grote veranderingen plaats. In 1952 is de begraafplaats fors uitgebreid. In 1985 is de islamitische begraafplaats totstandgekomen. Het belangrijkste verschil met de rest van de begraafplaats is de ligging van de graven in de richting van Mekka en de overkapte opbaartafel. Ook is het gebruikelijk dat islamieten zonder kist worden begraven. Enkele jaren geleden is een speciale kinderafdeling aangelegd.

Het is in dit kader ondoenlijk om op individuele graven in te gaan. Duidelijk mag zijn dat vele duizenden, bekende en minder bekende, Leeuwarders een laatste rustplaats hebben gevonden op de Noorderbegraafplaats. Een aparte vermelding verdienen in ieder geval de tijdens '40-'45 gesneuvelde militairen en andere oorlogsslachtoffers. De Erehof voor gevallenen uit de Tweede Wereldoorlog is onlangs gerestaureerd. Ook een van de meest bijzondere grafmonumenten herinnert aan een oorlogsdrama. Het beeld van een treurende vrouw is geplaatst op het graf van Johanna Wilhelmina te Winkel en haar zontje Hans, beiden slachtoffer van afgedwaalde bommen op de Julianastraat in 1942.

5. Dorhout-begraafplaats (bij het Schapendijkje)

Ten westen van het huidige Westeinde en de Noorderbegraafplaats, vlakbij de vliegbasis aan het eind van het Schapendijkje, ligt één van de twee particuliere begraafplaatsen die de gemeente Leeuwarden rijk is: de met bomen begroeide grafkelder van de familie Dorhout, aangelegd in 1827. Ten behoeve van de realisatie van de rondwegplannen en het 'Plan Westeinde' (jaren '70) kocht de gemeente het grootste gedeelte van het terrein op. Men had daarbij de overweging om, in het kader van een gemeentelijk groenplan, van de begraafplaats een cultuur-historisch monument te maken. Toen een groot gedeelte van die plannen evenwel niet werd gerealiseerd, raakte ook laatstgenoemd idee in het vergeetboek. Toch zijn er nu weer plannen voor herstel van de begraafplaats in de maak.

In 1825 werd een wet aangenomen die het mogelijk maakte overledenen op particuliere grond te begraven. Ter plekke van het Westeinde en verder ten noorden van Leeuwarden bezat de familie Dorhout toentertijd landerijen. Op het erf van de voormalige boerderij 'Het Bosch', er stonden drie bomen rondom, werd een begraafplaats aangelegd. De bewoners, die de boerderij en het land hadden gepacht, werden verplicht een kamer als rouwkamer in stand te houden. Door de Duitse bezetter werd deze boerderij aan het begin van de Tweede Wereldoorlog afgebroken ten behoeve van een gewenst schootsveld. De begraafplaats kwam daardoor nog geïsoleerder te liggen. Bij menige teraardebestelling heeft de tocht door het weiland dan ook tot precaire situaties geleid. Het toegangspad loopt nu via het erf en het land van de boerderij van de familie Tamminga.

De oorspronkelijke grafkelder was tweemaal zo groot als de huidige. Door oorlogsgeweld werd de eerste totaal vernield. Over de precieze gebeurtenissen bestaat onduidelijkheid, maar het lijkt waarschijnlijk dat een Engelse bom -bedoeld voor het Duitse militaire vliegveld- de verwoesting heeft veroorzaakt. Vlak na de oorlog is de grafkelder herbouwd en zijn de resterende stoffelijke resten in een verzamelkist ondergebracht. Vrijwel alle originele naamplaten op de voormalige kisten zijn bewaard gebleven en nog in het bezit van de familie. De begraafplaats is

nog steeds in gebruik. In totaal zijn hier, voor zover bekend, tussen 1850 en 1990 22 personen begraven.

De familie Dorhout was in de 18de eeuw een rijk koopmansgeslacht met veel grondbezit. Met name in de eerste helft van de 19de eeuw bekleedden leden van de familie posten in het provincie- en gemeentebestuur en bij de rechterlijke macht. Een van de meest bekende telgen uit dit geslacht -en bijgezet in de grafkelder- was mr. Bernardus Dorhout (1797-1871), ridder in de Orde van de Nederlandse Leeuw, advocaat en bestuurder.

Van een ander lid van de familie, de in de Westerkerk begraven Bernardus Dorhout (1703-1789) lakenkoper, burgemeester en vroedsman van Leeuwarden, is de grafzerk bewaard gebleven en herplaatst op de kunstmatige grafheuvel in het Leeuwarder bos.

In het landschap ten noorden van het Westeinde verschijnt de Dorhout-begraafplaats als een kleine, bolle heuvel, die nagenoeg aan het zicht wordt onttrokken door een hoog opgaande krans van groen, vooral eikenbomen. De ongeveer ovaalvormige heuvel wordt omringd door water en is aan de oostzijde toegankelijk via een gemetselde dam met ingezwenkte zijden van roodbruine baksteen. Op de dam staat een eenvoudige smeedijzeren hamei, de enige decoratieve toevoegingen zijn de grote voluutvormen aan de zware penanten. De enige (hardstenen) zerk op de heuvel ligt pontificaal naar de entree toegekeerd, niet op de top maar op de flank.

6. Kerk, kerkhof en gemeentelijke begraafplaats Huizum-Dorp

Gedurende de laatste decennia heeft Huizum het karakter van dorp verloren. De oude dorpskerk is de meest tastbare herinnering aan de tijd dat Huizum nog niet tot stadsgebied behoorde. Het interieur is een van de fraaiste van Friesland. De preekstoel is uniek en dateert nog uit de tijd van voor de Hervorming. De oorsprong van de kerk ligt in de twaalfde eeuw. De toren is gebouwd in de dertiende eeuw. Sinds 1998 luiden de klokken niet meer, omdat het houtwerk in de toren ernstig is aangevreten door de bonte knaagkever.

Bij de restauratie van de kerk in 1960/1961 zijn bij het verwijderen van de houten vloer diverse grafzerken te voorschijn gekomen. De Voorlopige Monumentenlijst van 1930 vermeldt, dat er onder de kerkvloer vier grafkelders zijn, waaronder één van de Cammingha's, die is afgedekt met een zerk. In de kerk liggen meer zerken, die door de vele voeten die er over heen zijn gegaan, afgesleten zijn. De meeste zijn immers al meer dan 400 jaar oud, bijvoorbeeld de kinderzerkjes van Ritzke van Galama (overleden 8 juni 1594) en van Sirp van Dyxtra (overleden 11 juni 1598). Ook ligt hier een zerk, die ontworpen is voor Dowe Powels, pastoor van Huizum (overleden 17 juni 1574), maar eind 17de eeuw is hergebruikt ten behoeve van David Elaerts, "mondcock" van Albertina Agnes, Prinses van Oranje.

Vroeger hing er in de kerk nog een groot rouwbord, met de wapens van onder andere Burmania, Martena, Abbema, Oenema en Herweij. Op het bord bevond zich tevens de Latijnse tekst met de volgende strekking: Naakt ben ik in de wereld gekomen, naakt zal ik weer heengaan, waarom zwoeg ik tevergeefs, de grafkuil voor mij geopend ziende?

Al meer dan 300 jaar is er rond de kerk begraven. Al in 1667 wordt in oude archivalia geschreven over 'het coopen van een graf op de Huijsumer Kerckhoof door Jacob Sijmonsplaets tot Teerns'. Op het kerkhof liggen nog enkele bijzondere

grafmonumenten. De meesten zijn van rond 1800. Schuin tegenover de toren in zuidelijke richting liggen twee grote zerken van Battaerd, gepensioneerd majoor en ridder van de Nederlandse Leeuw, en zijn echtgenote, Baronesse van Asbeck.

In de zuidelijke muur van de kerk is een gedenksteen voor Eelkje Poppes, overleden in 1828, gemetseld. Tegen de noordmuur een steen van Fonger de Haan, lid van Provinciale Staten en verzamelaar-historicus. De vleugelhoot die bij de entree van de begraafplaats staat, is met zijn weelderig lover en langwerpige vruchten eveneens het bekijken waard.

De kosten voor de grootschalige uitbreiding van de begraafplaats in 1923 bedroegen rond de 23.000 gulden. Het college van Burgemees-ter en Wethouders van Leeuwarderadeel heeft hiervoor een subsidie gegeven van 1.000 gulden onder de voorwaarde dat de toegangsweg tot de begraafplaats werd verbeterd. Hiervoor moest de Oude Potmar-ge worden omgeleid en aan het eind worden gedempt, waardoor de brug kon vervallen. In 1934 en 1947 is de begraafplaats nog verder uitgebreid.

Bij de uitbreiding van 1923 is duidelijk rekening gehouden met het verschil in klassen. De 1e afdeling was voor de beter gesitueerden. Dit kwam niet alleen tot uiting in de ligging, ieder graf is via een pad bereikbaar, maar ook in de keuze van de steen. Zelfs aan het luiden van de klok kon men horen op welke afdeling er werd begraven. De graven op de 2e, 3e en 4e afdeling liggen direct tegen elkaar aan, zonder tussenpad. Grafbezoek of het delven van de graven zorgt hier nog steeds voor problemen. Immers, om een graf te bereiken moet er over andere graven gelopen worden. Het ene graf heeft alleen een staande steen en het andere graf een liggende zerk, wat de bereikbaarheid nog moeilijker maakt. Per afdeling was er een enorm prijsverschil voor de uitgifte van het graf (50 tot 130 gulden), het delven van het graf (6 tot 10 gulden) en voor het luiden van de klok (5 tot 10 gulden).

De aula bij de ingang van de begraafplaats dateert uit 1934. Het gebouwtje, op een rechthoekige plattegrond en onder een tentdak met een forse overstek, is eenvoudig maar wel karakteristiek. De buitenmuur is opgetrokken uit een roodbruine baksteen. De binnenmuur is tot de borstwering opgetrokken uit gele bakstenen en daarboven bepleisterd. De bakstenen zijn zowel aan de binnen-als aan de buitenzijde in verdiepte lintvoeg en volle stootvoeg gemetseld. De glas-in-loodramen in de aula zijn in één keer gevat onder een zandsteen- latei. De twee dubbele, rondgesloten deuren geven mogelijkheid om de aula zowel bij de ingang als de uitgang zonder gedrang te verlaten. Met de opkomst van de uitvaartcentra in de gemeente Leeuwarden heeft de aula zijn functie verloren. Eind 1960 werd de aula door de doodgraver als opslag gebruikt. De laatste jaren is het interieur opgeknapt. De aula wordt nu gebruikt als condoleanceruimte en om bij begrafenisplechtigheden de rouwstoet te formeren.

Het oorspronkelijke kerkhof, direct rond de kerk, werd in 1969 vol verklaard. De begraafplaats buiten het hof werd toen in eigendom overgedragen aan de gemeente Leeuwarden. Op een aantal grafstenen staat 'In onderhoud bij de kerkvoogdij alhier' of 'dit graf mag nimmer meer geopend worden'. De kerkvoogdij heeft het onderhoud van deze graven op zich genomen. Bij de overdracht van de begraafplaats aan de gemeente Leeuwarden bleek al snel dat er sprake was van veel achterstallig onderhoud. Pas de laatste jaren is deze achterstand enigszins weggewerkt. Op dit moment is de begraafplaats vol. Een uitbreiding zal er niet meer komen, maar

recentelijk worden door de grote vraag weer sporadisch graven (voor bepaalde tijd) uitgegeven.

Bijzondere grafteksten komt men niet of nauwelijks tegen op de Huizumer begraafplaats. Opmerkelijk is dat een aantal stenen als plaats van overlijden niet 'Huizum' of 'Leeuwarden' vermeldt, maar 'de Schrans'. Twee grafstenen vallen zowel door hun uiterlijke eenvoud als door hun tekst op. Op de ene staat te lezen: 'Vaders graf' en op de andere 'Hier rust ons meisje'. Een vroege Friestalige tekst treffen we aan op de grafsteen van de in 1937 overleden 'volksdichter' Marten Hepkes Bakker. Op zijn zerk staat het volgende vers:

*'Wy scille as blommen forwylje,
wy stouwe de blombedden nei,
fordwine foar allemans eagen,
op 't tsjerkhof der wirde wy wei.'*

De tekst op het graf van zuivelconsulent J. Mesdag is eveneens vermeldenswaardig: 'Ter herinnering aan de man, die bijna 40 jaar met uitmuntende bekwaamheid en nimmer falende toewijding gewerkt heeft ten bate van de zuivelbewerking en veeteelt, is deze steen hier neergelegd door velen die daar getuige van mochten zijn'. Weinig mensen zullen zo hun getuigschrift in het graf gebeiteld zien. Ook uit de vormgeving van en de tekst op de steen van de vroeger vermaarde bioloog Jacob Botke, overleden in 1939, spreekt waardering.

Zonder militaire eer, maar onder grote belangstelling is op 20 december 1943 een zestal geallieerde militairen begraven. Zij kwamen op 16 december 1943 om toen hun bommenwerper boven het Wirdumer Nieuwland werd neergehaald. Zij worden nog jaarlijks herdacht tijdens de stille tocht langs de graven op 4 mei. Tijdens deze herdenking wordt er ook stil gestaan bij de graven van de bij Wons gesneuvelde Gerrit van der Veen en de verzetsstrijders Albert Faber, Sijbrandus van Dam en Leendert Sinnema. De graven van de laatsten zijn voorzien van een gedenkzuil naar het bekroonde ontwerp van Marius Duintjer.

Opmerkelijk is het 'vroege' urnengraf van Heinrich Gustaf Wilhelm uit 1944. In 1944 was het wettelijk nog niet toegestaan om te cremen. De goed verzorgde graven van de jongens Anne Buwalda (afd. 3A-09-14) en Jan Romkema (afd. 3A-07-19) herinneren aan een dramatisch ongeluk met een handgranaat op 17 april 1945.

7. Kerk en kerkhof Hempens

Het huidige kerkje van Hempens oogt vrij modern en weinig imposant. Toch ligt de oorsprong wel degelijk in de twaalfde eeuw, gezien de ouderdom van de nog bestaande fundering van kloostermoppen. In de kerk bevindt zich nog een vijftal zerken. In het gangpad liggen enkele, eenvoudig gebeeldhouwde, hardstenen grafzerken uit de 17de eeuw.

Het meest uitvoerig voorzien van een opschrift is het graf van Gerhardus Alberti, voormalig predikant te Hempens, gestorven aan de pest in 1656. Het Latijnse gedeelte van zijn grafschrift luidt vrij vertaald: 'Aan de opperste Heer het grootste heil en ter eeuwige herinnering aan Gerhardus Alberti van Leeuwarden, die hier gedurende 29 jaar onafgebroken het Evangelie van Christus heeft gepredikt. Op 8 juli 1656, op de leeftijd van 54 jaar aan de pest bezweken. Dat zijn ziel blijft voortleven in de hemel en zijn roem op de aarde. Zijn lichaam rust in de aarde. De

gemeente die haar herder betreurt, de weduwe die echtgenoot en de kinderen, die hun vader betreuren hebben dit monument gesticht.'

Op het kerkhof werd al vanaf in ieder geval het eind van de 17de eeuw begraven. Omstreeks 1740 was er een tachtigtal graven. Het kerkhof werd omstreeks 1905 vergroot in zuidelijke richting. Daardoor werd elke grafregel met zeven graven uitgebreid. De aanleg werd uitgevoerd door H.A. Visser, die er overigens als eerste kwam te liggen. In 1962 telde het kerkhof 402 graven, verdeeld in 22 regels. Er bevonden zich toen ongeveer 240 grafstenen. Sommige oudere stenen waren liggende. Er bestonden 2 grafkelders. Bij de bouw van een baarhuisje in 1872, aanvankelijk een houten hok op de noordoostelijke zijde, wordt melding gemaakt van een benekouw, een verzamelplaats van schedels en beenderen. In de vorige eeuw waren de begravenen, behalve uit Hempens en Teerns, vooral afkomstig van de buurtschappen Schilkampen en Oude Miede. Daarnaast werden er eveneens regelmatig Huizumers, Goutumers en zelfs in Leeuwarden (meestal aan het Zuidvliet) woonachtigen begraven. Ook voor sommige inwoners van Suwâld, Wergea en Tytsjerk was het kerkhof van Hempens de dichtstbijzijnde begraafplaats. Bij begrafenissen op 'het eiland Hempens' werd vaak noodgedwongen gebruikt gemaakt van vervoer per praam door de Hempenser vaart.

Op de oudste (meest 19de eeuwse) stenen op het kerkhof staat de treurboom in drie modellen; vaak is ook een slang met vlinder te vinden. De grafstenen dragen meestal één naam, soms twee voor echtelieden. Een steen vermeldt vijf mannennamen. Het betreft vijf broers uit hetzelfde gezin, overleden rond 1900: 'dierbare geliefden o gij allen, vastgeklonken aan ons ziel, wat een droefheid in dit leven, dat gij allen ons ontviel.'

Het ter nagedachtenis aan Gaische Drijver in 1892 geplaatste grafteken is heel bijzonder. Het is een van de weinige grafmonumenten van hout die bewaard zijn gebleven. Ook het dichtwerk in de tekst is om bij stil te staan. Gaische was een dochter van Abe Drijver, eigenaar van scheepswerf 'De Nijverheid' op Schilkampen en overleed op 18-jarige leeftijd aan een blindedarmontsteking of door het eten van giftige bessen. De lange levensduur van het bordje is te verklaren doordat het vroeger geregeld in de hellingschuur werd opgeknapt.

8. Kerk en kerkhof Goutum

Op de terp van Goutum moet al voor de 10de eeuw een houten kerkje hebben gestaan, gewijd aan de heilige Agnes. Omstreeks het jaar 1000 zal dat vervangen zijn door een Romaanse tufstenen kerk. Nadien is de kerk in Gotische stijl met rode en gele baksteen herbouwd en vergroot. In de noordmuur zijn nog restanten van de eerdere tufstenen kerk bewaard gebleven, wat blijkt uit afwisselende lagen staande en liggende tufstenen blokken, waarin kleine rondboogvensters zijn uitgespaard. Het grootste deel van het gebouw is 15de-eeuws te noemen.

Het kerkgebouw meet 33 bij 8 meter, de toren is 33 meter hoog. In de toren hangen twee klokken; een uit 1511 en de ander uit 1891. De toonhoogte van de twee klokken (een grote en een kleine) is eveneens verschillend. Rondom kerk en toren ligt de ovaalvormige begraafplaats, volledig omgeven door een gietijzeren hek en lindebomen. Het goed onderhouden kerkhof wordt beheerst door grafstenen uit de 20ste eeuw, hoewel -minder opvallend- er nog een aantal uit de 19de eeuw wordt aangetroffen.

Tot 1827 werd er ook in de kerk van Goutum begraven. Voor zover er nog grafstenen binnen het kerkgebouw liggen, worden die door een houten vloer aan het oog onttrokken. De aanwezige grafkelder heeft zijn oorspronkelijke functie verloren en biedt nu huisvesting aan een kolonie vlermuizen. In 1909 is er een grote opruimingsactie geweest waarbij naast de graven onder de vloer van de kerktoren, de vergane kisten met stoffelijke resten zijn verwijderd. De op de kisten aangebrachte loden plaatjes met opschriften zijn echter bewaard gebleven en die hangen nu aan de muur van de consistoriekamer.

Er hangen nog twee gedenkboarden in de kerk. Aan de noordmuur is een groot rouwbord bevestigd, oorspronkelijk afkomstig uit de kerk van Wirdum. Toen Ruurd Carel van Cammingha in 1770 op Wiardastate kwam wonen, heeft hij dit bord met zestien kwartieren in de Goutumer kerk laten ophangen. Het later aangebrachte opschrift luidt: 'D. Hoogwelgeboren Heer Jr. Ruurd Carel Baron van Cammingha, Oud Overste Luitenant int Regiment Orange Friesland Infa= ten dienste deeze Staat etc. etc. op 25 juni 1793 overleden, 72 jaar en 10 maanden oud'.

Aan de zuidmuur hangt een bord uit 1858 ter nagedachtenis aan het toenmalige college van kerkvoogden, met het Cammingha-wapen. Twee rouwborden uit de kerk van Goutum bevinden zich in het depot van het Fries Museum. De mogelijkheid bestaat om deze weer in de kerk van Goutum te plaatsen. Voor dit plan bleek in een eerder stadium geen meerderheid in het kerkbestuur te bestaan.

Na het overlijden van zijn eerste vrouw, huwde de eerder genoemde R.C. van Cammingha met A.C.L. Lemper, weduwe Cramer. Na de dood van Cammingha in 1793 huwde zij met Jonker Otto Friedrich Wilhelm von Glockmann. Het verhaal gaat dat zijn gedragingen bij leven van dien aard waren, dat hij bij zijn overlijden in 1816 niet in de kerk mocht worden begraven.

9. Kerk en kerkhof Swichum

Het kerkhof

Het godshuis heeft tot 1920 op de flinke dorpsterp gestaan. Die is daarna grotendeels afgegraven, waardoor alleen de kerk met kerkhof nog op niveau liggen. Het kerkhof heeft waarschijnlijk toen de keermuur ter bescherming van de terprest gekregen en aan de zuid- en oostzijde bovendien een gietijzeren hek dat bij de restauratie is vernieuwd. Overigens was het kerkhof al in 1882 omringd door een muur. Het kerkhof had ook al veel eerder een fraaie omzoming van leilinden gekregen. In 1857 worden ze vermeld in de kerkrekening. De huidige bomen die aan de onderzijde bovendien een heg hebben gevormd, zijn waarschijnlijk jonger. In de kerk en op het kerkhof hebben de Swichumers eeuwenlang hun doden ten grave gedragen. De oudste graven zijn in de kerk te vinden, maar nadat het begraven in de kerk verboden was, kon het alleen nog op het hof. Bij de restauratie is de oudste zerk, van de in 1764 overleden meester gortmaker Andrys Sybes uit Grou, van het hof juist naar de ruimte binnen in de toren verhuisd. Het bijzondere aan deze steen is de duidelijke, wat naïeve afbeelding van de gortmolen van Andrys, een tredmolen met een paard.

De kerk

Er is altijd al beweerd dat het aan Sint Nicolaas toegewijde laat-roomaanse kerkje van Swichum uit de eerste helft van de 13de eeuw dateert. Tijdens de in september 1997 voltooide restauratie heeft onderzoek dat bevestigd. Een in opdracht van de

Rijksdienst voor de monumentenzorg uitgevoerd dendrochronologisch onderzoek leverde op dat delen van de westelijke kaspanten exact van 1234 zijn, totnogtoe het oudste kaphout dat in Noord-Nederland is aangetroffen. De Nicolaaskerk hoort tot de oudste groep kerken in Friesland die in baksteen is gebouwd. De techniek van het bakken van steen werd in onze kuststreken omstreeks 1200 ingevoerd; daarvoor werden kerken van tufsteen opgetrokken.

Het oostelijk gedeelte van de kap dateert van 1489; het westelijk gedeelte grotendeels van 1461. Door de datering van de kap is de vernieuwing van de kerk in de 15de eeuw bevestigd. De kerk is toen verhoogd en de kap grotendeels vernieuwd. De kleine Romaanse vensters, waar hier en daar nog sporen zichtbaar van zijn, zijn vervangen door grote spitsboogvensters. Het muurwerk moest bovendien verstevigd worden door steunberen. Intussen was er ook het een en ander gebeurd en in later eeuwen is het gebouw evenmin met rust gelaten.

Het muurwerk is een historisch tapijt met sporen van veel veranderingen en reparaties. Vooral met de vensters is door de eeuwen heen gerommeld. Er zijn in dit muurtapijt fascinerende details te ontdekken.

Het onregelmatige muurwerk vertoont de voor de vroegste geschiedenis van de baksteenproductie kenmerkende menging van gele en rode moppen en de kleuren die daartussenin zitten, zoals appelbloesem. Op dat levendige muurwerk hebben zich in de loop der eeuwen korstmossen gehecht. Daar is bij de restauratie behoedzaam mee omgesprongen. Meestal maken dergelijke groeisels bij restauraties geen enkele kans, maar in Swichum zijn ze als natuurlijke verrijkingen gerespecteerd en vormen ze nog steeds een respectabel kleed van een natuurlijk patina.

In de 13de eeuw hebben de ambachtslieden het muurwerk bekroond met een fraai rondboogfries; bij het koor is het fries kepervormig. Aan de zuidzijde zijn enkele consoles geestig bewerkt met onder meer primitieve kopjes en met ballen. Even daaronder zit zomaar een gele steen in het muurwerk met een reliëf van een schaal met druiventrossen. Tijdens de restauratie werd ook oud nieuws ontdekt: in de noordelijke koorgevel zat een piscina, een nis met een gootje dat ertoe diende om het water, gebruikt bij de eredienst voor het afspoelen van de handen van de priester, weg te laten lopen naar de gewijde grond van het kerkhof. Vlak daarbij bleek aan de buitenkant achter een te verwijderen steunbeer een compleet Romaans venster te zitten. Die steunbeer moest er verdwijnen, omdat hij niet meer steunde, maar ging trekken. Het werd aanleiding voor een grapje: op het stompje dat overbleef is een dekplaat geplaatst met het opschrift 'Hier stond een beer, hij is niet meer. 1997'. De voorkerk leverde ook een ontdekking op: een primitief dichtgezet poortje dat aan de buitenkant ook zichtbaar was. Het is aan de binnenzijde weer in het zicht gebracht zonder er ook maar iets aan toe te voegen: een rafelige poort, ruïneus en romantisch.

Onlangs is in het zuidelijk koorvenster een glas-in-lood aangebracht. Het zijn grotendeels blanke glaasjes en het jaar van restauratie, 1997, is te lezen. Maar er zitten vier gebrandschilderde glaasjes ter grootte van ansichtkaarten in met afbeeldingen van een kleurige papegaai, een tulp en een narcis. Het vierde glaasje geeft enige informatie. Het vermeldt: 'Jr. Van Aytta 1626'. Kwetsbaar gebrandschilderd glas uit de 17de eeuw is uiterst zeldzaam. Deze glaasjes zijn afkomstig uit de boedel van een aannemer wiens voorgeslacht, zo wordt gezegd, bij

de sloop van Aytastate betrokken was. De Ottema-Kingma Stichting heeft ze voor Swichum verworven. De afbeeldingen doen onmiddellijk denken aan de schilderijtjes en tekeningen van Margareta de Heer, wier vader en broer glasschilders waren. Vermoedelijk zijn de opmerkelijke kunstwerkjes het werk van broer Gerrit de Heer.

De Aytta's

De geschiedenis van de Swichumer kerk is sterk verbonden met die van twee adellijke geslachten: de Wiarda's van Goutum en vooral de Aytta's van Barrahuis en Swichum. Verschillende leden van dit geslacht zijn in de kerk begraven; een Dr. Hector van Aytta onder een deksteen van de bekende kunstenaar Dirck Lieuwes. Bij de restauratie zijn twee grafkelders ontdekt; een kleine winkelhaakvormige in wat nu de voorkerk is en een grote met een tunnelgewelf onder de westzijde van de kerk. In de laatste ligt een flinke stapel botten en schedels, een zeer tastbaar 'memento mori' van vermoedelijk de familie Aytta. Op de plaats waar sinds 1847 een kop-hals-romp boerderij staat was Aytastate gelegen. Die Aytta's hebben eeuwenlang het gebeuren in dorp en omgeving bepaald.

De beroemdste van hen: Wigle (die zich in het Latijn Viglius liet noemen), een van de meest vooraanstaande juristen van Europa in de zestiende eeuw, is niet uit Swichum afkomstig, maar uit het nabijgelegen Barrahuis. Hij kon gaan studeren op kosten van zijn oom Bucho, de pastoor van Swichum. Dat is de reden dat de spreekwoordelijk zuinige Wigle tegen het einde van zijn leven in 1572 te Swichum een gasthuis liet bouwen. In 1920 is het toen zeer bouwvallige gasthuis gesloopt. Een drietal gevelstenen kwam in het Fries Museum terecht. Bij de restauratie zijn ze in een muurtje ten zuidwesten van de kerk herplaatst, waardoor de kenmerkende korenschoof weer in drievoud bij de entree van Swichum is te zien. Wigle ligt niet in zijn Swichum begraven. Zijn graf ligt op een ereplaats in een van de zijkapellen van de Sint Baaf in Gent, de kerk waar hij op zijn oude dag proost van was en die hij bedacht met verschillende schenkingen. Zijn korenschoof is er in veelvoud op het portaal en in de sacristie te zien. Zo zijn het Friese Swichum en het Vlaamse Gent met elkaar verbonden.

10. Kerk en kerkhof Wirdum

Centraal in het dorp staat de deels 12de-eeuwse Nederlands-hervormde kerk, gewijd aan Sint Maarten. Kerk en het kerkhof vormen een buitengewoon karakteristiek geheel in het dorp. Zonder reserve kan worden gezegd dat de kerk van Wirdum de meest interessante van de dorpskerken is in de gemeente. Het interieur is ingrijpend gerestaureerd. Opvallend is het grote aantal herenbanken, waarvan één met familiewapens. Vroeger waren er tal van rouwborden; er zijn er slechts twee van overgebleven. Tevens vinden we een aantal bijzondere grafzerken, vervaardigd ten behoeve van adel en andere notabelen. Vele stijlen uit de rijke Friese zerkhouwkunst zijn vertegenwoordigd.

Noordkapel:

Op de grens van het schip en een grafkapel, van de families Oenema en Cammingha, bevinden zich merkwaardigerwijze zowel de oudste als de meest recente grafstenen. De oudste is de zandstenen priesterzerk uit 1500 van Fercke van Aytta; daarnaast vinden we de zerk van Doeke Wijgers Hellema uit 1856/57. Laatstgenoemde zerk is overigens tijdens de restauratie in 1983 vanaf de locatie op het kerkhof naar deze plaats overgebracht. De stoffelijke resten van Hellema zijn

echter op hun rustplek gebleven. Doeke Hellema, bekend van zijn dagboekantekeningen (Kroniek van een Friese boer, Franeker, 1978) was boer en kerkvoogd te Wirdum en heeft vele aantekeningen betreffende de Wirdumer dorpshistorie en de gebeurtenissen in het Friesland van zijn dagen nagelaten.

Schip:

Hier bevinden zich diverse bijzonder mooie zerken, waarvan we een aantal willen noemen. De zerk van Frans van Eysinga, raadordinaris van Friesland (1603), ten westen van de preekstoel en voor het zuidtransept, is vrijwel gaaf bewaard gebleven. Voor de preekstoel liggen twee prachtige zerken; de ene voor Wittio (Wytze) van Camstra (1558) door Vincent Lucas in maniëristische stijl gehouwen en de andere voor Tjalling Aedo Johan Heringa van Eysinga (1690). Een portretzerk in het koor toont de afbeelding van Wytze van Cammingha en zijn vrouw Rixt van Roorda. Op de andere is Julius van Eysinga imposant in volle wapenrusting afgebeeld.

Gedurende de 17de en 18de eeuw was het kerkhof afgescheiden middels een ringmuur. Van delen van deze muur is in 1805 de vernieuwde toren opgemetseld. Tot 1805 beschikte de kerk curieus genoeg over twee torens. De overgebleven kerktoeren is in de oorlogsjaren beroofd van de originele klokken. Het kerkhof, nog steeds in gebruik, bevat een aantal noemenswaardige stenen.

Opmerkelijk is de kleine steen vlakbij de westgevel met twee koeien en twee paarden die het graf van koopman-boer Einte Jochems Admiraal dekt. Ten westen van de kerk bevindt zich het graf van Ds. Jan Sinninghe Damsté (1794-1852), die blijkbaar veel betekend heeft voor de kerkelijke classis Leeuwarden, getuige het apart geplaatste bijschrift op zijn graf. Ten zuiden van de westgevel treffen we een aantal graven van de familie Harders aan. De middelste zerk is van Ds. G.T. Harders, de eerste vrijzinnige predikant van Wirdum. Doeke Hellema maakte destijds bezwaar tegen het invoeren van de Evangelische Gezangen door genoemde predikant. In opmerkelijk goede staat verkeert tenslotte het zestal staande zerken van wit marmer aan de zuidkant bij de toren. Blijkens de opschriften rusten hier overledenen van de familie Van der Hem.

11. Eysinga-begraafplaats (bij de Werpsterdyk) Wirdum

'Dit zag men heden. Den Hoog Wel geb. Heer Frans Julius Joh. van Eysinga, vele jaren de aanzienlijkste ambten en commissiën te hebben bekleed, tevens lid van de Ridderschap der Provincie Friesland, overleed in het 77ste jaar den 4 augustus l.l. te Leeuwarden en wierd heden zonder eenige staatsie te Wirdum op de landhoeve van den voormaligen Heer Gouverneur van Vriesland, weleer Jouwsma-state in een daartoe op het allerspoedigste bereid graf gezet, op de ledige grond van het voormalige kasteel of zogenaamde stins, met diepe en wijde gragten thans nog omringd, en waarover men na het overleiden van welgem. Heer een sterke brug heeft geslagen en dus in haast een gemetseld graf, waarin het lijk geplaatst is, om voortaan overmetseld en dus besloten zonder weder te ontdekken gelaten zal worden. Tot twee of drie zulke graven is daar nog ruimte om gemetseld te worden, en wijders met behoorlijk geboomte omringd, en een wijde gragt rondom besloten'. Aldus een waarschijnlijke ooggetuige van de teraardebestelling van Eysinga, de Wirdumer boer en kroniekschrijver Doeke Hellema, die zijn waarnemingen aan een dagboek toevertrouwde. De van pracht en praal gespeende gebeurtenis in het jaar

1828 markeerde het begin van een adellijke familiebegraafplaats die inmiddels als een bijzonder funerair monument van de Verlichting aan te merken is.

Frans Julius van Eysinga (1752-1828), bewoner van het herenhuis aan de Koningsstraat dat nu deel uitmaakt van het Fries Museum, was de eerste van zijn familie die op deze plaats, midden in de weilanden anderhalve kilometer ten noorden van Wirdum, begraven werd. Een tiental familieleden zou hem volgen, de laatste in 1938. Lag er in 1828 slechts een omgracht stinsterrein waarop in allerijl een grafkelder ingericht moest worden, in 1835 werden werkzaamheden uitgevoerd om de begraafplaats een volwaardiger aanzien te geven, zo blijkt opnieuw uit aantekeningen van Hellema. 'Deze grafplaatsen [...] niet alleen omringd van een [...] gragt, maar men is thans bezig om een ringmuur, van onderen uit het water opgehaald, de gragt alvorens droog gemaakt te hebben op te haalen en te omringen, tot 5 voeten [circa 1 1/2 meter] boven den grond alwaar reede een onnoemlijk aantal steenen zijn aangevoerd'. De brug die in 1828 geslagen was, verving men in 1872 door een vaste brug met een trapeziumvormig bruggehoofd aan de zijde van de begraafplaats. Daarop kwam een ijzeren toegangshek te staan. Als laatste verandering werd de begraafplaats in 1907 beter bereikbaar gemaakt. Dat jaar werd vanaf de Werpsterdijk 'Boonstra's Reed' aangelegd, vernoemd naar de pachter van de stelpboerderij van de familie Eysinga naast de begraafplaats. Voordien vonden de meeste begrafenissen over water plaats, waarbij het laatste gedeelte te voet over de Oude Swichumerdijk afgelegd werd. Sinds 1986 is de plek alleen te bereiken via de Loodyk.

Na de laatste bijzetting in 1938 raakte de begraafplaats in verval. Het hek verhuisde naar Bilthoven, de brug werd vervangen door een dam en de ringgracht slibde dicht. Tijdens een restauratie in 1992/'93 zijn de ringmuur, de gracht en het bruggehoofd grotendeels hersteld en is er opnieuw een brug (zonder hek) geslagen.

12. Rooms-katholiek kerkhof Wytgaard

Wytgaard, vanouds bij het dorp Wirdum behorend, is een oude rooms-katholieke enclave. Oenemastate benoorden Wytgaard was één van de plaatsen van waaruit paters Jezuïten heimelijk de weinige overgebleven rooms-katholieke gelovigen bedienden. Dat kon omdat de invloedrijke familie Cammingha, die Oenemastate bewoonde, na de Reformatie het katholieke geloof trouw bleef.

De oude schuilkerk uit 1719 (sinds 1853 gewijd aan Maria ten Hemel-opneming) was anderhalve eeuw later in een vervallen toestand geraakt. In 1870, onder het pastoraat van Johannes von Schelve (1852-1880), startten daarom de voorbereidingen voor de bouw van een nieuwe grote kerk. Dankzij zeer grote offers van de parochianen kwam er voldoende geld beschikbaar om de vermaarde architect P.J.H. Cuypers opdracht te geven een ontwerp te maken voor een neogotische kruiskerk met een grote toren. Met de bouw werd in 1871 aangevangen en op 21 oktober 1872 kon de prachtige kerk geconsacreerd worden door Mgr. A. Schaepman, aartsbisschop van Utrecht.

De kerk raakte na de Tweede Wereldoorlog danig in verval. De oude kerk, nog geen honderd jaar oud, met zijn fiere slanke toren, zijn fraaie glas-in-lood ramen, kruiswegstaties en beelden moest worden afgebroken. Tal van inventarisstukken

werden vernietigd. De toren viel op 11 november 1966 door een lading dynamiet. Een zwarte dag in de geschiedenis van Wytgaard.

In het dekenaat Leeuwarden was, met uitzondering van het eiland Ameland, tot 1859 geen enkele rooms-katholieke begraafplaats te vinden. De katholieke doden werden veelal op algemene begraafplaatsen te ruste gelegd. De gelovigen uit Wytgaard en omgeving vonden een laatste rustplaats op het kerkhof bij de hervormde kerk in Wirdum. De parochie St. Nicolaasga had al vanaf 1842 een eigen begraafplaats en in het uiterste zuiden van Friesland dateerde het eerste rooms-katholieke kerkhof te Steggerda (inmiddels opgeheven) uit ongeveer dezelfde periode.

In de tijd dat pastoor Johan von Schelve van Wytgaard plannen maakte voor het derde rooms-katholieke kerkhof in Friesland, moest dat eigenlijk nog heimelijk gebeuren. Hij verwachtte, naar later bleek terecht, veel weerstand van de burgerlijke autoriteiten en van de protestanten. Na veel problemen te hebben overwonnen, werd het kerkhof op 1 juni 1859 ingewijd.

Pastoor Faber van St. Nicolaasga heeft pastoor Von Schelve geadviseerd over de inrichting van het kerkhof. Hij achtte het verstandig 'een lijkweg in het lang midden over het kerkhof van minstens 2½ ellen breed' aan te leggen. Deze was er niet in St. Nicolaasga, zo schreef hij, 'tot groot ongerijf van de lijkendragers, die over de graven moeten strompelen en links en rechts een pad door de rijen kruizen moeten zoeken op een ellendige wijze, wat ook niet zelden gemor, gepraat enz. veroorzaakt tot ontstichting der biddende menigte'. Aan een 'bokkeheuvel' was volgens hem geen behoefte: 'wij hebben hier burgerlijke begraafplaatsen en daar kan men Jan Rap en zijn maat laten begraven'. Wel adviseert hij een plekje voor ongedoopte kinderen, van het kerkhof afgezonderd, te reserveren.

Het kruisbeeld met sokkel, waarin vier gedenkstenen, werd in 1859 als eerste monument op het kerkhof geplaatst. Aan de voet van het kruisbeeld werd op 21 juni 1859 pastoor Nicolaas Rooswinkel van Irnsum als eerste op het kerkhof te ruste gelegd; zijn gerestaureerde grafzerk is daar nog te zien. Aan de noordkant van het kruis bevindt zich het graf van pastoor Von Schelve, stichter van het kerkhof en bouwpastoor van de Cuyperskerk.

In de eerste tientallen jaren daarna werden uit alle hoeken van het dekenaat de katholieken in de gewijde aarde te Wytgaard begraven. Nog steeds staan er gedenktekens van overledenen uit Dokkum, Franeker, Harlingen, Dronrijp, Irnsum, Oosterwierum, Warga en vooral uit Leeuwarden. Alleen al in 1875 vonden er niet minder dan 75 begrafenissen plaats. Uit deze tijd stamt de bijnaam van de Wytgaarders: de 'gleskegnuers', omdat ze van achter hun vensters de vele begrafenissen gadesloegen. Op het kerkhof bevinden zich drie grafmonumenten van de Zouaven van Wytgaard. Zij vochten alle drie als Pauselijk soldaat in 1870. In 1872 werd toestemming verkregen het kerkhof uit te breiden met een bijveld. Dit zal tot 1936 in gebruik blijven. Sinds 1984 is dit bijveld ingericht als urnenveld. Er rest nu nog slechts één grafsteen, van Doetje Jorna, uit juli 1875.

Later kregen andere parochies ook eigen begraafplaatsen en nam de wens om in Wytgaard begraven te worden, sterk af. Tot en met september 1984 zijn er op het kerkhof 2275 personen begraven. Het kerkhof is in dat jaar bij de herdenking van het 125-jarig bestaan grondig opgeknapt en heringericht. Maar er is meer gebeurd. Er is een monument geplaatst ter nagedachtenis van de tien zusters religieuzen, afkomstig van diverse parochies, die hier eens zijn begraven en eveneens een

monument ter herinnering aan de zes pastoors van de parochie, die vroeger in Wirdum zijn begraven. Een parochiaan schonk een stenen zitbank en op het graf van de bekende Wytgaarder hardrijder op de schaats Pier Thomas Stornebrink werd een bescheiden gedenkteken gezet.

Laatstgenoemde was tevens architect-aannemer van een vijftigtal kerken in het bisdom Den Bosch, eind 19de eeuw.

In de in 1859 opgestelde reglementen worden graven onderscheiden met de titels Eeuwig Graf, Familie Graf en Huurgraf. Ook in de dood golden vroeger op kerkhoven rangen en standen. Alle graven van het kerkhof, genummerd, zijn in vijf klassen verdeeld.

De eerste lijn betreft de rij met de graven der meest notabelen. We vinden hier de priestergraven en familiegraven van, onder meer, de Roorda's, Jorna's en Van der Weides. In 1891 werd zelfs Maria Theresia van Loo, geboren te Nijmegen in 1845 en huishoudster van pastoor Rutjes, begraven op de priesterlijn! Dit graf blijkt in later jaren geruimd.

Het is duidelijk, dat wie op de vijfde rij werd bijgezet niet veel te betekenen had gehad, althans niet maatschappelijk. Nu doet een dergelijke klassering pijnlijk aan, maar nog in 1962 werd een overledene volgens deze ietwat harteloze regeling ter aarde besteld: in een graf op de eerste lijn, met rode lopers op de begraafplaats, onder extra langdurig klokgelui en met heel veel kaarsen in de kerk. Dit alles is verleden tijd. De indeling met de lijnen is afgeschaft.

13. 'Drenkelingenkerkhof' Snakkerburen

Waar Snakkerburen ophoudt en vroeger de modderreed naar Lekkum begon, werd in 1873 door de gemeente Leeuwarderadeel een kleine (296 graven) openbare begraafplaats gesticht. Omdat destijds iedereen in en rond Lekkum op het eigen kerkhof begraven wilde worden, gebruikte men de begraafplaats in Snakkerburen vooral voor doden, waarvan men de identiteit niet kon vaststellen. Zo zouden er rond de eeuwwisseling twee volwassen drenkelingen en een pasgeboren verdronken kind ter aarde besteld zijn. Een halve eeuw later sprak men in Snakkerburen niet langer over drenkelingen maar over doden op de begraafplaats, nu vijf in getal, waaronder twee Belgische vrouwen die in 1916 of 1917 aan de pest zouden zijn overleden. Archivalia vermelden slechts gegevens van een drietal begravenen: een schippersdochter die op driejarige leeftijd in 1906 aan pokken overleed, een volwassen drenkeling in 1924 en iemand die zichzelf onder de trein had geworpen in 1933. Grafstenen kunnen ons helaas geen nadere informatie geven; ze zijn er simpelweg niet.

De Algemene Begraafplaats Lekkum werd overbodig toen in 1944 het dorp bij de gemeente Leeuwarden werd ingedeeld. Immers, Leeuwarden beschikte ook over een Algemene Begraafplaats. De grond werd voortaan als weilandje verpacht. De iepen er omheen werden vrijwel meteen geveld. Het lijkenhuisje raakte bouwvallig en werd in 1950 afgebroken. In de jaren vijftig was er even sprake van dat de grond als bouwterrein zou worden vrijgegeven. Gebouwd is er echter nooit.

Om de herinneringen aan de voormalige dodenakker levend te houden en om de akker van het omringende weiland te kunnen onderscheiden, zijn er weer lindebomen geplant. De toegang wordt afgesloten door een hekwerk, dat ter gelegenheid van Open Monumentendag 1996 werd gerestaureerd.

14. Kerk en kerkhof Lekkum

In Lekkum staan op de oude middeleeuwse plaats een kerk uit 1778 en een toren uit 1896. Vanzelfsprekend is ook in deze kerk begraven. Van de dertien grafstenen in de vloer zijn er enkele interessant. Een dubbele steen dekt de graven van Tiete van Hettinga Tromp en zijn vrouw en dochter. Leden van de familie Tromp bezaten in Lekkum het buiten Eeburg. De gedenksteen in de kerkmuur herinnert aan hen, evenals een herenbank. Op de grafzerk voor koopman Oene Wopkes is een springend paard afgebeeld en op de hoeken van de grafsteen van Aecht Sickesdr. staan de vier evangelisten met hun symbolen. In de vloer van de voorkerk liggen twee zerken en een middeleeuws sarcofaagdekseel van rode Bremer zandsteen.

Vanouds werden niet alleen inwoners van Lekkum en Snakkerburen op het dorpskerkhof begraven maar ook veel bewoners van het Vliet. In de 20ste eeuw lieten ook andere Leeuwarders zich er liever te ruste leggen dan op de grote stadskerkhoven. Daarom moest het kerkhof zowel aan de noordzijde, de zuidzijde en de westzijde worden uitgebreid. De begraafplaats raakte niettemin overvol en er liggen zelfs graven onder de paden.

Het kerkhof wordt aan de oostzijde afgesloten door een gesmeed en gegoten ijzeren hek. Daarin zijn symbolen van dood en vergankelijkheid verwerkt. Op het toegangshek staat de spreuk 'gedenkt te sterven'.

In de eerste rij graven aan de oostzijde van het kerkhof ligt een drietal dat is afgedekt door een dubbelgrote grafsteen voor de in Lekkum als zoon van de plaatselijke predikant geboren dr. Everwinus Wassen-bergh (1742-1826) en van diens vrouw Maria Ratelband en hun dochtertje Claressa. De classicus Wassenbergh werd in 1768 hoogleraar aan het Atheneum in Deventer en in 1771 aan de Academie van Franeker. Hij gaf een grote impuls aan de studie van het Fries en aan die van het werk van Gysbert Japicx in het bijzonder. De vertaling van het in het Latijn gesteld grafschrift luidt:

'Onder deze steen liggen met mij besloten mijn liefste vrouw en mijn beste dochter die voor haar dag stierf. Niets was mij aler in het leven zo lief als deze beide, en nu is het mij zoet met hen in het graf verenigd te zijn.'

In dezelfde eerste rij liggen grafzerken voor Simon Sytses Humalda (1819-1890) en Sytse Simons Humalda (1867-1931) met op elke steen een onder een treurboom afgebeelde koe en paard. De grafstenen van één hunner vrouwen en van een dochter zijn slechts voorzien van een treurboom. Ten noorden van de kerk ligt in rij 11 het graf van Ruurd Sjoerds Span (1814-1908). De kerkvoogdij heeft op zijn grafsteen laten zetten: 'Meer dan 50 jaren vervulde hij de betrekking van doodgraver enz. te Lekkum' en 'Uit hoogachting en vriendschap van wege de Ned. Herv. kerk te Lekkum'. Span heeft zeer veel overledenen op het kerkhof begraven. Even westelijker dan zijn graf ligt dat van de Leeuwarder steenhouwer Dirk Arends (1882-1959), die veel graven van een monument heeft voorzien.

De familie Tromp heeft niet alleen in de kerk, maar ook op het kerkhof sporen nagelaten. Grafstenen zijn er van mr. Solko Walle Tromp (1811-1875), president van het Provinciaal Gerechtshof van Friesland en rentmeester van het St.

Anthonygasthuis te Leeuwarden en diens vrouw Anna Elizabeth Le Maire (1815-1866) en schoondochter Maria Geertruida Agathe Burger (1853-1876). Het St. Anthony-gasthuis heeft onlangs de grafstenen laten herstellen. Van zes andere grafstenen van de familie Tromp noemen we nog die voor mr. Tiete van Hettinga

Tromp (1834-1906) en voor Maria Geertruida Agathe Levina van Hettinga Tromp (1876-1940).

De opschriften van de grafmonumenten geven een staalkaart aan lettertypes, al naar de tijd waarin ze zijn ontstaan. Voor of op een tiental graftekens liggen nog de steeds zeldzamer wordende 'taarten- dozen': met glas afgedekte trommels waarin een krans van wasbloemen is gelegd. Op menige grafsteen is een rouwtak of treurwilg gebeeldhouwd. Christelijke symbolen als het latijnse kruis en het ChiRhokruis zijn ook meerdere malen toegepast, evenals het embleem van het Leger des Heils. Boven het opschrift op de grafsteen van Metske Riedstra (1908-1990) staat een gestileerd tweemastzeiljacht afgebeeld. Een gestileerd scheepje is ook te vinden op de grafsteen van Feike Bergsma (1878-1953).

Op de grafsteen voor J.J. Sjoerdsma (1933-1977) staat een kievit afgebeeld en op die van Jan Doetjes (1930-1985) en Hinke de Vries (1939-1995) een vrachtauto en een kat.

Op de zuidelijke kerkhofuitbreiding liggen nog enkele grafzerken met een ouroboros. Behalve dit symbool staat op de zerk voor dr. Teake Jilles Bultsma (1936-1986) een opschrift dat eindigt met een citaat uit de oudfriese wetten.

15. Kerkhof Miedum

De kerk werd in 1834 wegens vergaande bouwvalligheid afgebroken; de eredienst werd er toen al niet meer uitgeoefend. De vermoedelijk uit de 14de of 15de eeuw daterende en in 1615 aangepaste toren is ondanks restauraties enigszins scheefgezakt, maar gelukkig blijven staan.

Het kerkhof was in de vorige eeuw ingedeeld in tien regels lopend van zuid naar noord, met gemiddeld ruimte voor circa vijftien graven. Onder de begravenen overheersten de namen Dijkstra, Miedema, de Jong, Hettinga en Bottema. In de jaren 1990-1991 hebben enkele vrijwilligers de in desolate toestand verkerende begraafplaats van het onkruid ontdaan en de grafstenen opgeknapt. Ter gelegenheid van het gereedkomen van deze klus werd op 1 juni 1991 een eenvoudig monumentje (een sokkel met daarop een dakpan van de kerktoren) onthuld. Op het kerkhof bevinden zich nog ongeveer tien graven. Het oudste dateert uit 1655, het jongste uit 1971.

Er liggen nog enkele oude grafstenen. Tegen de toren aan ligt een buitengewoon zwaar exemplaar. Hierop zijn attributen van het boerenbedrijf weergegeven. De rijke, altijd vrijgezel gebleven en wat excentrieke greidboer Johan Jellema heeft deze kelder 'van ongemeene grootte' voor zichzelf laten metselen. Jellema woonde van 1782 tot 1851 op de boerderij It Heechterp. Erg feodaal ingesteld is hij waarschijnlijk niet geweest; naar verluidt is zijn knecht eveneens in de kelder bijgezet.

16. Grafheuvel Leeuwarder Bos (bij de Vierhuisterweg)

Het is te betreuren dat er bij de verbouwing van de Westerkerk tot Theater Romein onvoldoende rekening is gehouden met de cultuurhistorische waarde van haar unieke gravenvloer. Het ontbreken van een plan duidt daar op. De beste oplossing was ongetwijfeld geweest deze zerken te laten liggen, want daar waren ze oorspronkelijk ook voor bedoeld. Toen dat niet mogelijk bleek, was een goed alternatief geweest ze weer te bedekken, bijvoorbeeld onder een vloer met een kruipruimte, of met een laag aarde eroverheen. Nu zijn de naar schatting 200 antieke zerken, voorzover ze al niet gebroken waren door inzakking en het massaal belopen

op de open dag door het Leeuwarder publiek op 5 januari 1991, door het transport nog meer beschadigd en 80 (waaronder, zoals gebleken, monumentale), zelfs geheel verdwenen. Wat ervan overgebleven is berust na enkele omzwervingen op een speciaal ontworpen grafheuvel in het Leeuwarder bos met de afmetingen van het vloeroppervlak van de Westerkerk. Toch liggen hier nog vele zerken die de moeite van het bekijken waard zijn, zoals bijvoorbeeld die van Isaaq, Gerardus en Titia Adius (1692), nazaten van de burgemeester-koopman Adie Lamberts van Leeuwarden, aan wie zij hun familienaam middels een gelatiniseerd patronimicum hadden ontleend. Diens wapen verfraaiden ze met een grote bloem. Het meest wezenlijke element, de anjeliertak met drie bloemen, verdween echter uit het wapen van de familie. Ook bijzonder is de voorstelling van de 'ijzerman' in het wapen van de vroedsman Sicco Siderius (1649-1712), zoals we die tegenwoordig nog kennen van de gevelsteen in de zijgevel van het pand Voorstreek 9. Verder treffen we een geblinddoekte vrouwenbuste in het wapen van de advocaat Maertinus Arnoldi (1699) aan, doch helaas is de zerk bij het transport doormidden gebroken. Tot slot vermelden we de afbeelding van de geluksgodin Fortuna in het wapen van Anna Elbertina van Fortuin (1709). Hier zien we de godin van terzijde, terwijl zij met de rechtersoet op een bal balanceert met in de rechterhand een om de lendenen gedrapeerde doek, die zij met de linkerhand als een zeil boven haar hoofd omhoog houdt. Vergelijk hiermee de steen in de voorgevel van het pand Raadhuisplein 34 met als onderschrift 'In de Fortuyn'. Is het toeval dat het jaartal 1666 op de jaarstenen in de gevel overeenkomt met het geboortjaar van Anna Elbertina?

Bij zijn ontwerp heeft de architect zich laten inspireren door de zonnetempels van de Inca's in Latijns-Amerika. Het is een hoogte van een meter of vier met opstaande randen gelegen aan de rand van het open weide- en plassenengebied in de centrale zone, en alleen bereikbaar via een bruggetje. Het is een soort stiltecentrum in de open lucht en biedt een magnifiek uitzicht over de zich steeds verder ontwikkelende omgeving. Helaas kon slechts een derde van deze ruimte bezet worden met zerken, en is de rest maar opgevuld met grind. Om deze zerken, die nu wel goed beschreven en gefotografeerd zijn, nog langer voor de toekomst te bewaren, zou het echter beter zijn ze onder een laag aarde te bedekken. De omstandigheden waaraan de zerken momenteel worden blootgesteld, lijken dé manier om het restant (dat tot nu toe alle rampen heeft overleefd) onleesbaar te maken of zelfs langzamerhand te laten verpulveren.

Graven van bekende Leeuwarders op de Oude Stadsbegraafplaats aan de Spanjaardslaan

Afdeling I:

- 1-34 Mr. P.A. Bergsma: 1830-1915. Secretaris gemeente Leeuwarden.
- 2-35 Mr. J.C. Bergsma: 1828-1894. Rechter. Raadsheer gerechtshof.
- 3-2 D. van Konijnenburg: 1841-1905. Landbouwspecialist.
- 3-10 P. Pama de Kempnaer: 1820-1881. Directeur gasfabriek Leeuwarden.
- 4-27 J.B. Weerman: 1835-1882. Predikant Nieuwe Evangelische Gemeente.
- 4-30 G. Bloembergen: 1805-1881. Wethouder gemeente Leeuwarden.
- 5-22 R.D. Smeding: 1804-1885. (amateur) natuurkundige en meteoroloog.
- 5-34 Mr. A. Bloembergen: 1838-1901. Rechtsgeleerde. Liberaal lid 1^e Kamer.
- 5-37 Jhr. Mr. J.M. van Beijma: 1813-1898. Officier van Justitie.
- 6-17 W. Sprenger: 1836-1911. Directeur Leeuwarder Courant.
- 6-18 H.G. Knorre: 1798-1869: Directeur Leeuwarder Courant.
- 6-20 P. Koumans Smeding: 1791-1854: Directeur Leeuwarder Courant.
- 6-38 Mr. J.L. Huber: 1805-1871. Kantonrechter.
- 7-22 P.H. Asman: 1832-1870. Medicus.
- 7-38 C. P. Burger: 1825-1908. Directeur R.H.B.S. en pedagoog.
- 8- 6 E. Hora Adema: 1831-1916: Directeur stroopfabriek Huizum.
- 8-12 J. Andrea: 1812-1876. Conservatief lid 2^e Kamer. Vice-admiraal.
- 8-33 Mr. J. Minnema van Haersma de With: 1825-1904. Advocaat. Wethouder.
- 8-38 G.T.N. Suringar: 1804-1884. Drukker-uitgever.
- 9-1 Dr. N. IJpey: 1794-1869. Medicus. Filantroop. Laat 'bos van IJpey' aanleggen.

- 9- 3 Mr. A. Looxma IJpey: 1833-1892. Kunstliefhebber/verzamelaar. (hekwerk vernieuwd).
- 9-17 J.D. van der Plaats: 1780-1853. Notaris en schoolopziener.
- 9-20 J. Ledder: 1817-1855. Medicus.
- 9-31 Jhr. O.R. van Andringa de Kempnaer: 1801-1868. Lid G.S. Grietman van Lemsterland.
- 9-39 Jhr. J. Speelman: 1855-1883. Rijksbetaalmeester te Winschoten.
- 10-36 Mr. J. Bieruma Oosting: 1816-1885. Burgemeester. Kantonrechter. Lid 2^e Kamer.
- 10-38 Jhr.Mr. C.J. Speelman: 1817-1891. Advocaat. Rechter.
- 11-27 O. Schreuder: 1818-1905. Medicus.
- 11-31 G.W. Heesen: 1846-1921. Predikant. Christusbeeld verplaatst naar Grote Kerk.
- 11-37 Mr. J.E. Cats: 1793-1853. lid 2e Kamer en rechter.
- 12-8 J.N. Witteveen: 1821-1915. Lid G.S.
- 12-37 Jhr. W.E. Engelen: 1817-1879. Burgemeester Leeuwarderadeel. Lid 2e Kamer 1853.
- 13-2 Mr. J.H. van Boelens: 1792-1865. Jurist. Burgemeester. Administrateur van 's Rijksschatkist.
- 13-8 J. Albarda Cz.: 1825-1862. Notaris. Advocaat. Burgemeester van Franeker.
- 13-9 C. Albarda: 1796-1866. Rechter.
- 13-16 E. Bruinsma: 1768-1843. Beeldhouwer. Werkte o.a. aan het orgelfront van de Grote Kerk.
- 13-17 A.A. Bruinsma: 1766-1849. Architect.
- 13-22 J.J.G. van Wicheren: 1808-1897. Schilder. Leerling van W.B. v.d. Kooi en Otto de Boer.
- 13-24 Mr. C. Wichers Wierdsma: 1823-1902. Grietman van Hennaarderadeel.
- 13-26 Mr. J. Schik: 1800-1847. Griffier der Staten.

- 13-28 P. Wierdsma: 1776-1846. Advocaat. Rechter.
- 14-16 J.A. Baron van Zuijlen van Nijvelt: 1776-1840. Gouverneur der provincie.
- 14-29 Mr. J. Dirks: 1811-1892. Advocaat. Lid 2^e Kamer. Medeoprichter Fries Museum.
- 14-40 M. Manger Cats: 1817-1896. Grietman van Smallingerland..
- 15-19 Jhr. G.W.F. Lycklama a Nijholt: 1808-1875. Advocaat.Grietman van Oost-Stellingwerf.
- 15-20 Jhr. T.M. Lycklama a Nijholt: 1766-1844. Grietman van Oost-Stellingwerf. Lid 2^e Kamer.
- 15-21 C. Kuipers: 1765-1837. Apotheker. Oprichter Natuurkundig Genootschap.
- 15-31 H. Schutte: 1807-1860. Luthers predikant.
- 16-29 Mr. A.A.F. Baron van Panhuys: 1841-1894. Griffier gerechtshof. Kamerheer.
- 16-32 Jhr. W.L.B. van Panhuys: 1811-1880. Surnumerair betaalmeester.
- 16-35 Ph. Silvergieter Hoogstad: 1777-1859. Predikant.
- 16-37 J. Baart de la Faille: 1839-1918. Medicus.
- 16-40 S. Crommelin: 1778-1858. Predikant.
- 17-2 S.J. Vermaes: 1839-1902. Hoofdingenieur Provinciale Waterstaat.
- 17-18 Jhr. Mr. F.J.J. van Eysinga: 1818-1901. Voorzitter 1e Kamer. Minister van Staat.
- 17-23 D. Menalda: 1856-1898. 'Frau Regierungsrath Lehman'.
- 17-34 Jhr. T.A.M.A. van Andringa de Kempnaer: 1806-1870. Grietman van Het Bildt. Lid 1^e Kamer.
- 17-36 Jhr. I.J.W.H. van Andringa de Kempnaer: 1844-1895. Burgemeester Ferwerderadeel.
- 17-38 Jr. H. van Andringa de Kempnaer: 1807-1872. Bewaarder Hypotheken.
- 17-39 S. Brouwer: 1793-1856. Medicus. Hoogleraar Groningen. Lid 2^e Kamer.
- 18-14 Jhr. Mr. I.F. van Eysinga: 1794-1870. Grietman van Hennaarderadeel.
- 18-16 Jhr. Mr. C. van Eysinga: 1841-1862. Lid G.S. Grietman van Hennaarderadeel.

- 18-27 Dr. P.J. van der Gijp: 1819-1897. Medicus. Kolonel Geneeskundige Dienst.
- 18-29 J.G. Ottema: 1804-1879. Classicus. Uitgever Oerlalindaboek.
- 18-35 M.A.J. Losgert: 1826-1911. Directeur Registratie Domeinen. Directeur Staatsloterij.
- 19-3 Ir. H.G. Levert: 1841-1892. Waterleidingexpert, o.a. in Ned.-Indië.
- 19-14 Jhr. Mr. WC.G. van Eysinga: 1866-1910. Landbouwexpert.
- 19-26 G. Andrea Pz.: 1805-1887. Vicepresident Gerechtshof.
- 19-31 A. van Halmael: 1788-1850. Jurist. Publicist (met name over Friese geschiedenis).
- 19-33 G.E. le Maire: 1810-1882. Rechter.
- 20-11 Dr. A. Meursinge: Medicus.
- 20-16 Mr. C.A. Römer: 1855-1935. Vooraanstaand advocaat.
- 20-24 Mr. W.A. van Sloterdijck: 1834-1918. Auditeur militair.
- 21-26 D. Burger: 1853-1876. Diergeneeskundige. Buitengewoon verstand, zwak gestel.
- 22-6 C.J. Prakken: 1852-1916. Schoolopziener. Rechter.
- 22-22 A. van der Meulen: 1842-1891: Moeder van Mata Hari.
- NB: de grafsteen vermeldt ook de grootouders van Mata Hari. Cornelis Zelle is hier inderdaad ook begraven. Margaretha Hamstra is echter begraven in IV-38-25.
- 22-28 Dr. L. Proes: 1805-1891. Vooraanstaand predikant. Publicist.
- 22-34 W.C.A. Hofkamp: 1849-1924. Directeur Gemeentewerken.
- 23-1 A.E. Kempees: 1856-1913. Hoofdingenieur-directeur Rijkswaterstaat.
- 24-3 Mr. A.C. Folkersma: 1846-1915. Raadsheer Gerechtshof.
- 24-5 Ir. D.F. Wouda: 1880-1961. Hoofdingenieur Provinciale Waterstaat en architect gemaal Lemmer.
- 24-11 Ph.J.H. Hayward: 1819-1882. Hoofdingenieur Rijkswaterstaat.

Afdeling II:

- 5-14 H. de Jong: 1835-1916. Directeur Stedelijk Muziekkorps. Gaf dansles aan de jonge Mata Hari.
- 8-14 S. Baron: 1854-1909. Eerste directeur Ambachtsschool.
- 9-31 Ir. R. Kielstra: 1828-1894. Bouwer Dam naar Ameland in 1881.
- 11-25 J. Troelstra: 1833-1906. Vader van P.J. Wethouder. Directeur brandwaarborgmaatschappij.
- 12-27 C. van Dalen Fontein: 1842-1897. Burgemeester van Barradeel.
- 13-27 Jhr. Mr. S.W.H.A. van Beyma thoe Kingma: 1812-1877. Rechter. Vooraanstaand liberaal.
- 13-48 B. Albarda: 1797-1862. Vooraanstaand rechtsgeleerde. Liberaal lid 2^e Kamer.
- 14-43 L.P. Roodbaard: 1782-1851. Tuinarchitect van o.a. deze begraafplaats (steen uit 2005).
- 15-17 S.A.B. Taconis: 1867-1928. Tabaksfabrikant en amateur-fotograaf.
- 15-19 Mr. J.G. van Blom: 18370-1893. Griffier der Staten.
- 15-38 S. Wigtersma Hz.: 1857-1912. Koopman en penningkundige.
- 15-48 Mr. J.H. Albarda: 1826-1898. Advocaat. Lid G.S. Bekwaam ornitholoog.
- 15-50 Dr. M. van Staveren: 1815-1900. Predikant. Publiceerde vele theologische geschriften.
- 16-15 M. van Geuns: 1824-1904. Invloedrijk en geliefd Doopsgezind predikant.
- 17-16 T.A. Keikes: 1804-1886. Zilversmid, graveur en stempelsnijder.
- 19-36 H.J. Prakke: 1825-1881. Veearts. Publiceerde veel over diergeneeskunde.
- 20-35 S. Coronel: 1827-1892. Stadsgeneesheer. Publicist (o.a. voor de LC).

Afdeling III:

- 3-52 A. de Jong: 1864-1936. Fotografe.
- 8-53 F. Bakker Pzn.: 1842-1904. Orgelfabrikant (Bakker & Timmenga).
- 9-45 B. Goedemoed: 1862-1944. Bekend calligraaf.

- 10-18 W.C. van Munster: 1839-1913. Voorvechter Christelijk Onderwijs.
- 10-82 J.F.L. van Loo: 1859-1879. Vroeg overleden leerling R.H.B.S.
- 11-93 D. Alkema: 1848-1887. Chef Friesland Singer Company.
- 12-76 L. Zandstra: 1848-1923. Strijder voor het Socialisme.
- 14-61 G. Colmjon: 1828-1884. Archivaris-bibliothecaris. Prominent lid Frysk Selskip.
- 14-70 C.B. Broersma: 1841-1919. Fotograaf.
- 14-82 C. Feiters: 1864-1913. Chef firma Mohrman en Co.
- 15-29 O. Stellingwerf: 1847-1897. Strijder voor het socialisme.
- 19-39 D.R. Dijkstra: 1820-1862. Archivaris-bibliothecaris.
- 20-44 G.J. Hennink: 1842-1896. Gemeentearchitect.
- 21-23 W. Eekhoff: 1809-1880. Boekhandelaar. Archivaris-bibliothecaris. Historicus.
- 22-15 T. Ganzinga: 1857-1943. Fotografe.
- 22-32 J. Kroes: 1877-1925. Smid bij J. Kroes&Zn. (hekwerk deels gerestaureerd).
- 23- 9 Th.A. Romein: 1811-1881. Directeur Gemeentewerken.
- 27-33 S. Haven: 1829-1897. Doodgraver.
- 29-10 H. Meursinge: 1791-1864. Chirurgijn/medicus.
- 31-8 J.R. Kooistra: 1859-1904. Doodgraver.

Afdeling IV:

- 9- 9 H. Wildts: 1802-1887. Commandeur walvisvaarder (gedenkteken is in Harlingen).
- 15-27 J.C. Puist: 1873-1900. Fotograaf.
- 17-11 J.L. Brouwer: 1863-1880. Kweekelinge van de Rijksnormaalschool.
- 25-8 Fam. Wielenga: -1890. 4 verdrinken kinderen en hun moeder.
- 30- 6 G. Arzoni: 1834-1894. Instrumentenmaker.
- 34-17 C. Becke: 1802-1856. Chirurgicale instrumentenmaker.

36-20 J. van Dam: 1783-1840. Orgelmaker.

36-67 J.F. Stoett: 1862-1890. Architect.

37-76 J. Zandstra: 1900-1969. Als laatste op de AB begraven.

Afdeling IV nieuw / 4a:

1-52 J.J. Beek: 1848-1918. Moordenaar ('de taartvergiftiger').

Afdeling V:

5-82 Y.B. de Graaf: 1813-1860. Terechtgestelde moordenaar.

9-41 J. Barger: 1853-1900. Predikant te Harlingen. Moordenaar ('De blikken dominee').

16-57 R.P. van Dijk: 1816-1846. Terechtgestelde moordenaar.

'Tapperijen, logementen, sociëteiten en huizen van plezier'

Historische horeca

Open monumenten in Leeuwarden 2001

Luifelschriften en andere reclameuitingen van Leeuwarder horeca in de achttiende en negentiende eeuw:

*Voor de herberg In 't Paradijs
Komt gy van de rys, en zoekt ge Logys,
Soo komt doch Logeeren in 't Paradys
Waar daar is Bedding, Drank en Spys
En alderhande soort van Vleys.*

*Zyt gy door reizen afgemat
Treed hier in om te rusten;
Men tapt u hier goet Haarlems nat,
En schaft u na uw lusten.*

*Gy reisbaar Luy, wie dat gy zyt;
Rijd niet verby, komt in met vlijt,
Hier vind gy Stalling t'aller tijdt,
En Vrouw en Meyt ten dienst bereit.
Men schaft hier alles, wijn en Bier.
En wat gy eyscht tot uw' plaizier.*

*Waerm en kald miel, thige swiet,
Bier as kald as helder,
Alderhande beste win,
Altid in ' kelder;
Twa biljerten haw ik stean,
Kranten om in to lesen,
En for net to folle jild.
Nea kin't better wese.*

Woord vooraf

Leeuwarden is een rijke monumentenstad. Dit jaar wordt voor de vijftiende keer de Open Monumentendag georganiseerd. Het kost nauwelijks moeite om elk jaar weer een nieuw thema te vinden al of niet in samenhang met het landelijk thema. Het landelijk thema is dit jaar Historische Interieurs.

In Leeuwarden is gekozen voor monumentale Tapperijen, logementen, sociëteiten en huizen van plezier. Dit jaar zullen zestien historische horecapanden in en rond de binnenstad worden opengesteld. Uiteraard is dit een selectie, want in een stad als

Leeuwarden met een rijke horecatraditie staan veel meer historische uitgaansgelegenheden. Het boekje heeft dit jaar een record-omvang. Toch is er zoveel bronnenmateriaal bewaard gebleven over Leeuwarder horeca en is het onderwerp zo breed, dat het een goed idee lijkt om nog eens een 'echt' Leeuwarder kroegenboek het licht te doen zien.

De thema's voor de volgende Open Monumentendagen zijn ook al bekend. In 2002 zal aandacht besteed worden aan de handel in Leeuwarden. Dan zullen oude pakhuizen en/of opslagkelders opengesteld worden. In 2003, het jaar van de boerderij, zullen monumentale boerderijen in het zuidelijk 'trimdeel' worden belicht. De Leeuwarder Open Monumentendag is landelijk een topper. Elk jaar zijn er duizenden bezoekers, zowel oud als jong. Dat komt niet alleen door de opengestelde monumenten maar ook door de vele activiteiten die rond het thema worden georganiseerd.

Een van de charmes van de Leeuwarder Open Monumentendag is dat veel door vrijwilligers gedaan wordt. De hulp van het Historisch Centrum Leeuwarden is echter onontbeerlijk. In de toekomst is aan een zekere professionalisering niet te ontkomen. Vooral de samenstelling van het Open Monumentendagboekje vraagt te veel tijd. Gelukkig zijn er behalve de gemeente ook altijd andere Leeuwarder instellingen, die de organisatie van de Open Monumentendag mogelijk maken.

Leeuwarden heeft sinds het 'bieroproer' van 1487 altijd al wat met bier gehad. Het gebruik van bier werd vroeger positief beoordeeld. Johan Winkler, medicus en historicus, schreef in de negentiende eeuw: "Als goed bier met behoorlijke mate gedronken wordt, is het inderdaad een heilrijke drank. 't Is vloeibaar brood." Ook Dr. Ph. Kooperberg laat zich in zijn Geneeskundige Plaatsbeschrijving van Leeuwarden in dezelfde bewoordingen uit: "De welgestelde zoowel als de werkman, mannen zoowel als vrouwen maken al meer gebruik van dezen gezonden (met mate gebruikt), niet schadelijken drank". Het dagelijks drinken van bier was volstrekt normaal in het Friesland van anderhalve eeuw geleden, getuige onder meer het dichtsel van Dr. Eeltsje Halbertsma: "De joun begoen to kommen. En 't folkje gong to bier".

Ik spreek de wens uit dat de vijftiende Open Monumentendag weer een geslaagde dag wordt met mooi weer en volle terrassen waar het Leeuwarder "folkje" weer "to bier" (of wat anders) gaat.

Hendrik ten Hoeve, voorzitter werkgroep Open Monumentendag van de vereniging Aed Levwerd

INHOUD

INLEIDING

De zestiende eeuw
Tabak, gedistilleerd en koffie
Diversiteit
Broedplaatsen van ondeugd
Horeca buiten de stadswallen
Het theater lokt
Elk zijn eigen vermaak
Gebruik en misbruik
Een feest vol lering en vermaak
De opkomst van de revue
Nieuwe vormen van vermaak
Dansen als rage
Nieuwe trends

BESCHRIJVINGEN

1. Ruiterskwartier 57 (De Friesche Club, voorheen de Stadsschouwburg)
2. Westerplantage 15 (Fardin's Perzische Tapijten, voorheen o.a. dancing Le Moulin Rouge)
3. Groot Schavernek 9 (Galerie Van den Berg, voorheen o.a. Hotel Weidema)
4. Bagijnestraat 42 (Distilleerderij Meekma)
5. Auckamastraatje 2 (Oranje Bierhuis)
6. Weerd 18 (Grand-Café Liechtenstein)
7. Sint Jacobsstraat 9 en 11 en Herenwiltje 10 (voorheen o.a. Hotel De Phoenix)
8. Uniabuurt 8 (Café De Ossekop)
9. De Kelders (voormalige bierkade en bierkelders)
10. Grote Hoogstraat 16-18 (Eetcafé De Lachende Koe, voorheen restaurant 't Pannekoekhuysje)
11. Grote Hoogstraat 44 (Grand koffiешop Repelsteeltje, voorheen o.a. De Raadskelder)
12. Eewal 50-52 (Eetcafé Spinoza, voorheen Restaurant La Spunta)
13. Breedstraat 48 (Muziekcentrum Schaaf, voorheen o.a. Zaal van der Wielen)
14. Hoekstersingel 1 (Café Blauwhuis)
15. Oostersingel 32 (Bierhuis Lampie)
16. Stationsweg 10 (Hotel de Pauw)

INLEIDING

Horeca in Leeuwarden 1500-2000

Wie de sfeer van een stad wil leren kennen en de leefstijl van haar inwoners, kan het beste een rondtocht maken langs de vele horecagelegenheden die een stad doorgaans rijk is. Hier wordt gelachen, gegeten en gedronken. Ruzies worden er gemaakt of onder het genot van een goed glas bijgelegd. Liefdes bloeien er op en worden er vergeten. Zaken worden er definitief beklonken. En de vreemdeling komt

er in contact met de lokale bevolking. Afhankelijk van het etablissement leert men ook de verschillende kanten van de stedelijke bevolking kennen. Aan de ene kant zijn er de 'nette' gelegenheden waar men zich voorkomend dient te gedragen en aan de andere kant zijn er tal van intiemere zaakjes waar men onder vrienden is en geheel zichzelf kan zijn. En enigszins aan het zicht onttrokken zijn er ook nog verscheidene gelegenheden waar de ondeugd welig tiert. Zowel het publieke als het privé-leven van de stedelijke bevolking leert men in de horeca kennen.

We zijn ons vaak nauwelijks bewust van de centrale plaats die de horeca in onze samenleving inneemt, hoewel Domela Nieuwenhuis anderhalve eeuw geleden al de drie K's van kroeg, kerk en kapitaal als de pilaren (in zijn ogen kwaden) van de maatschappij aanwees. Nu kunnen kerk en economie bij historisch onderzoek op ruime aandacht rekenen, de horeca komt er vaak bekaaid af. Dat geldt ook voor Leeuwarden, een stad die al eeuwen een ruim en gevarieerd horecaleven kent. In het onlangs verschenen overzichtswerk over de Leeuwarder geschiedenis zal men in het register vergeefs naar zaken met betrekking tot de horeca zoeken. Een speurtocht naar de horecageschiedenis van de stad biedt daarom niet alleen een aardig tableau vivant van Leeuwarden door de eeuwen heen, maar ook een nieuwe blik op de sociale geschiedenis van de stad.

Onderstaand fragment van een zeventiende-eeuws grafschrift leert dat kroegtijgers ook in vroeger tijden een normaal verschijnsel vormden in het Leeuwarder stadsbeeld:

*Beneden deze blauwe steen
Daar rust een Broeder van Sileen
Die staâg in 't wulpse druivesap
By Rook, en Smook, en Kangeklap
By Klosbaan, Kaart, en Teerling-spel
Verkreeg en hiel sijn tijdljik wel.*

De zestiende eeuw

Uit de Middeleeuwen zijn maar weinig bronnen met betrekking tot Leeuwarden overgeleverd en wat de stedelijke horecavoorzieningen in die tijd betreft tasten we nagenoeg geheel in het duister. Pas uit de periode rond 1500 zijn lijsten en registers bekend waarin grote aantallen Leeuwarders met hun beroep vermeld worden. Uit deze bronnen blijkt dat er in die tijd al verscheidene tapperijtjes in Leeuwarden waren. We moeten hierbij denken aan kleine lokaaltjes waar men voor drank en mogelijk ook eten terecht kon. Vaak werden dergelijke bedoeningen als bijverdienste gedreven. Of er toen ook al herbergen waren waar men kon overnachten, is hoogst twijfelachtig. Het interregionale handelsverkeer was nog beperkt en vond in die dagen vooral plaats tijdens de drie jaarmarkten die in Leeuwarden werden gehouden. Veel verkeer naar de stad om staatkundige redenen was er ook nog niet; pas in 1504 werd Leeuwarden de hoofdstad van Friesland. De vraag naar overnachtingen in de stad was dus betrekkelijk gering en bovendien zeer onregelmatig. De vreemdeling die in Leeuwarden wilde overnachten, moest bij familie of bekenden aankloppen en als hij die niet had, kon hij het bij een van de kloosters proberen of bij de gasthuizen. In het oudste Leeuwarder gasthuis, het Sint Anthony Gasthuis (opgericht tussen 1400 en 1425), konden reizigers gedurende drie dagen en drie nachten (gratis) onderdak krijgen.

In de loop van de zestiende eeuw ontstonden er in Leeuwarden verscheidene logementen waar reizigers tegen betaling onderdak konden vinden. De stad

ontwikkelde zich in deze eeuw enorm. Het inwonertal steeg van nog geen vijfduizend rond 1500 tot zo'n twaalfduizend aan het begin van de zeventiende eeuw.

Leeuwarden ontwikkelde zich tot bestuurlijk centrum voor het gewest en tot een belangrijk knooppunt in het binnenlandse handelsverkeer. De landsdagen werden er gehouden. Politieke items van meer of minder belang werden door de volmachten in de herbergen besproken. De zaterdagse weekmarkt nam de rol van de oude jaarmarkten in de interregionale handel gestaag over en in de tweede helft van de zestiende eeuw ontstonden de eerste geregelde beurtveerdiensten tussen Leeuwarden en enkele andere grote plaatsen. Het aantal reizigers dat de Friese hoofdstad aandeed nam sterk toe en ze kwamen ook meer gespreid over het jaar. En het aanbod van overnachtingsmogelijkheden paste zich aan deze verruiming van de vraag aan.

Bij het ontstaan van de eerste herbergen in Leeuwarden hebben immigranten waarschijnlijk een belangrijke rol gespeeld. Van de tappers en herbergiers die in de zestiende eeuw het burgerrecht van Leeuwarden verworven, waren allen die als beroep "tapper" opgaven, uit Friesland afkomstig. Van de drie "herbergiers" die in de zestiende eeuw het burgerrecht verwierven wordt geen geboorteplaats vermeld, maar op grond van hun namen valt te vermoeden dat ze van buiten de provincie afkomstig waren, mogelijk zelfs uit Duitsland. Nog in 1601 verwierven trouwens een herbergier uit Hamburg en één uit Xanten het burgerrecht van Leeuwarden. De Chinezen, de pizzabakkers en de shoarmaboeren zijn dus niet de eerste immigranten die het aanzicht van de Leeuwarder horeca hebben veranderd! Het Sint Anthony Gasthuis bleef aanvankelijk nog onderdak bieden aan de minvermogende reiziger. En dat het hierbij vaak om de zelfkant van het reizende volksdeel ging blijkt wel uit de maatregelen die in 1578 werden genomen om er voor te zorgen dat deze gasten geen "kijverije, dronckenschap, hoererije, noch andere excessen ofte ongeregeldheyden" tijdens hun verblijf zouden plegen. Wie het zich kon veroorloven zocht dus tegen betaling onderdak in een net logement. En het is dan ook niet geheel verwonderlijk dat het Sint Anthoon aan het eind van de zestiende eeuw de oorspronkelijk functie van gasthuis verloor. Op grond van een plakkaat van de Friese Staten uit 1596 kregen arme passanten voortaan van de plaatselijke overheid een aalmoes, opdat ze in een goedkoop logement konden overnachten.

Tabak, gedistilleerd en koffie

Naast de beter geoutilleerde herbergen bleven overigens vele tapperijtjes en kroegjes bestaan. Bier en in veel mindere mate wijn waren de dranken die in deze gelegenheden gedronken werden. Schoon drinkwater was er nauwelijks en de niet-alcoholische (karne)melk werd in de eerste plaats als spijs beschouwd. Bier was tot ver in de achttiende eeuw volksdrank en werd de gehele dag door gedronken. "Bier is dranck van alleman. Bier drinckt dat maer drincken kan," heette het in de zeventiende eeuw. Veel biersoorten hadden destijds overigens een veel lager alcoholpercentage dan het tegenwoordig zo populaire pilsener. Wijn was een luxe artikel, dat voornamelijk door de rijkere werd afgenomen. Handelaren in wijn werden vaak beschouwd als notabel en wisten soms, zoals telgen uit de families Bourboom en later Menalda en Haverschmidt, zelfs tot het patriciaat door te dringen. Ook apothekers verkochten of schonken zelfs wel sterke drank.

In de loop van de zeventiende eeuw deden drie nieuwe producten hun intrede in de horeca. Rond 1600 kwamen tabak en gedistilleerd in zwang en aan het eind van de zeventiende eeuw werd de koffie geïntroduceerd. Tabak werd aanvankelijk in

speciale tabakswinkeltjes verkocht, waar dan ook gelegenheid was om een pijpje te roken of "toeback te suygen" zoals men het destijds noemde. In een enkel geval kon men hier ook voor een drankje terecht ... of voor wat anders. Er zijn namelijk aanwijzingen dat menig tabaksverkoper in de zeventiende eeuw zijn handelswaar versneed met bedwelmende kruiden. Zo treffen we in 1675 in de winkel van de Leeuwarder hoedenmaker en tabaksverkoper Andrys Carsten tussen de pijpen en tabak ook een partijtje hennep aan!

Al snel werd ook in de gewone herbergen en tapperijtjes volop tabak gerookt. De Leeuwarder dichter en arts Petrus Baardt merkte in 1645 over een herberg op: "Daer stinckt-me voort de kamer vol. En rooct en smooct en drinckt hem dol." Baardt was beslist niet de enige die het niet op had met het rookgedrag van zijn tijdgenoten, maar toch raakte het tabakgebruik in de zeventiende eeuw snel wijdverbreid. Anders lag dat bij het gebruik van gedistilleerd. Bier en wijn ontleenden hun populariteit niet alleen aan hun roeswerking, maar ook aan hun dorstlessende werking. En gedistilleerd is voornamelijk roesmiddel. Het verbruik van brandewijn - want daar praten we voornamelijk over - was in de zeventiende-eeuwse Leeuwarder horeca dan ook nog maar mondjesmaat. Pas aan het eind van de zeventiende eeuw kwamen er twee producten in zwang die wel de dorstlessende functie van bier en wijn zouden overnemen: koffie en thee. Het laatstgenoemde product werd van begin af aan vooral thuis gebruikt, de koffie vond evenwel vooral ook via openbare drinkgelegenheden een publiek. Even voor 1687 opende het eerste koffiehuis in de Friese hoofdstad (de Drie Friessen genaamd) zijn deuren en al snel zouden er meer volgen.

Het koffiegebruik in de Leeuwarder horeca had tot circa 1720 een incidenteel karakter. De wereldkoffieproductie was tot dan toe nog beperkt, aangezien Jemen het enige land was waar het werd verbouwd. Koffie was daardoor ook vrij duur. Door de introductie van de koffieteelt op Java (1699), in Suriname (1716) en kort daarop ook elders nam het aanbod sterk toe en daalden de prijzen. Het verbruik van koffie nam vervolgens snel toe, vooral ten koste van bier. Telde Leeuwarden rond 1715 nog circa vijftig brouwers, in het midden van de achttiende eeuw waren dat er nog zo'n twintig en in 1800 nog maar acht. En de opbrengsten van de stedelijke belasting op geïmporteerd bier bedroegen in 1750 nog niet de helft van die in 1700. De opkomst van 'dorstlessers' koffie gaf ook een impuls aan het gebruik van het 'roesmiddel' gedistilleerd. Aan het eind van de achttiende eeuw waren bier en wijn in de meeste Leeuwarder drinklokalen in populariteit door koffie en gedistilleerd voorbij gestreefd. Aan de brouwers herinneren nog enkele straatnamen als Ipe Brouwerssteeg en Druifstreek.

Diversiteit

Het "Reis-boeck" van Jan ten Hoorn uit 1700 beveelt een aantal herbergen in Leeuwarden aan. In de eerste plaats 't Hof van Friesland tegenover de Kanselarij, volgens Ten Hoorn voorzien van "veele groote kamers en civil tractement". Verder noemt hij nog Benthem, de Oyevaar, 't Vergulde Hoofd, de Toorn van Babel, 't Graauwe Paard en de Zon. En hij merkt daarbij op dat er nog vele andere zijn "by de Poorten daar de Snecken (trekschepen) aan komen". Het overzicht van Ten Hoorn is dus zeker niet uitputtend. In Leeuwarder archivalia uit die tijd vinden we nog tal van andere horecagelegenheden vermeld.

Om in het enorme aanbod enigszins op te vallen werd door de horecaondernemers flink reclame gemaakt. Op uithangborden en luifels werden puntige gedichten geschilderd die de voorbijganger naar binnen moesten lokken.

In de praktijk was het onderscheid tussen herberg, tapperij, tabakskroegje en koffiehuis betrekkelijk vaag. In de zeventiende eeuw werd elk drinklokaal - ook al was er geen gelegenheid om te overnachten - doorgaans 'herberg' genoemd, net zoals later respectievelijk koffiehuis en café de algemene benamingen voor drinkgelegenheden zouden worden. Uit zeventiende-eeuwse inventarissen blijkt niettemin dat er wat grootte en inrichting betreft een grote diversiteit bestond aan etablissementen. In de kleinste kroegjes was de inrichting erg sober, vaak alleen wat houten banken, en het serviesgoed was van het allergeodkoopste aardewerk. Aan de andere kant van het spectrum treffen we evenwel herbergen aan die uit verscheidene fraai ingericht vertrekken bestonden en waar tinnen serviesgoed de gasten een gevoel van behaaglijke luxe gaf. In deze beter geoutilleerde gelegenheden hingen vele schilderijen; niet alleen ter decoratie maar vaak ook ter verkoop. Galeriestukken bestonden nog niet en de herberg was daarom de ideale plaats om kunst te tonen en te verkopen. Bij gebrek aan andere representatieve zaalruimte werden herbergen gebruikt voor belangrijke bijeenkomsten. Nog in 1695 werden Prinses Amalia en prins Johan Willem Friso met hun gezelschap door de Gedeputeerde Staten ontvangen in logement 't Vergulde Hoofd aan de Nieuwestad (ter plaatse van het huidige V&D-complex).

Herbergen hadden overigens vaak ook nog andere 'nevenfuncties'. Zo diende herberg Benthem geruime tijd als postkantoor, De Hopzak, hoek Peperstraat-Waagplein, als beurs van de Hoppekooplieden en werd in De Korenbeurs aan de Wortelhaven - u raadt het al - de graanhandel gedreven. Veerschepen en postwagens hadden doorgaans een herberg als vertrekplaats, die dan tevens als wachtlokaal dienst kon doen. Dergelijke logementen waren voornamelijk geconcentreerd bij de invalspoorten van de stad (de kop van de Wirdumerdijk, van Nieuwestad en van Voorstreek; de 'uitspanningen' juist daarvoor). Bij de waterpoorten reiden ook logies biedende veerhuizen zich aaneen (in 1843 26 stuks, vooral aan Tuinen, Voorstreek en Groot Schavernek).

Hoewel de koffiehuisen, die vanaf het eind van de zeventiende eeuw in Leeuwarden opkwamen, op het eerste gezicht niet veel van de 'traditionele' herbergen verschilden, waren er toch een paar opmerkelijke verschillen. Zo werd er in de zeventiende-eeuwse herberg doorgaans kaart gespeeld of trik trak (backgammon), in het eerste Leeuwarder koffiehuis De Drie Friessen van Jan Rijckman werd blijkens de inventaris uit 1687 vooral gedamd. En in het koffiehuis van Jan Herlein op de hoek van de Nieuwestad en de Wirdumerdijk werd aan het begin van de achttiende eeuw een geheel nieuw spel in Leeuwarden geïntroduceerd: het biljart. Herlein, net als Rijckman een Amsterdammer van komaf, was sowieso een opvallende verschijning in Leeuwarden aan het begin van de achttiende eeuw. In 1718 publiceerde hij hier zijn Beschryvinge van de volk-plantinge Zuriname, het allereerste boek dat over deze kolonie verschenen is. De belezenheid van deze koffiehuisshouder mag illustratief heten. Als er in een zeventiende-eeuwse herberg al gelezen werd, dan betrof dat meestal goedkope volksboekjes zoals de avonturen van Tijn Uilenspiegel en andere kluchten. En men moet zich indenken dat deze dan vaak voorgelezen werden. In het achttiende-eeuwse koffiehuis was lezen echter een serieuze zaak. Het 'bestuderen' van de beschouwelijke spectatoriale tijdschriften en kranten was een vast onderdeel van het koffiehuisritueel.

De opkomst van het koffiehuis is onderdeel van een bredere culturele trend die in Leeuwarden (en elders) waar te nemen is. In de belevingswereld van de mensen werd er in de loop van de zeventiende en achttiende eeuw een steeds strikter onderscheid gemaakt tussen de publieke en de privé-sfeer. De huiselijke omgeving

won het in de vrijetijdsbesteding steeds vaker van de herberg en tapperij. "Ik heb de bruy van al de kroegen, Ik vind in huis myn best genoegen," dichtte een anonieme puntdichter in de zeventiende eeuw en hij verwoordde daarmee beslist een breder levend gevoel. Horecagelegenheden werden ook steeds minder plaatsen waar men gewoon zich zelf kon zijn en steeds meer plaatsen van publiek (lees: deftig) vertoon. De klandizie van veel herbergen liep in de achttiende eeuw zodanig terug dat stadsarchivaris Wopke Eekhoff in 1846 opmerkte: "Het is bekend, dat de Logementen hier ter stede lang, en zelfs tot voor ongeveer vijf-en-twintig jaren, zeer gebrekkig en bekrompen waren."

Broedplaatsen van ondeugd

Hoewel veel horecaondernemers met klem zullen benadrukken dat ze een nette zaak hebben, valt niet te ontkennen dat in elk geval een deel van de horeca een vrij losbandig karakter heeft. En dat was vroeger niet anders. Zo werd in de zeventiende eeuw in Leeuwarder herbergen en kroegen naar hartelust gegokt en vaak om flinke bedragen. Her en der in de Leeuwarder archieven vinden we hier getuigenissen van. Zo had de herbergier Ernst Jansz. van Wageningen bij zijn overlijden in 1609 "uutzake van een wedspel" nog een ton bier tegoed van zijn bierleverancier Jouke Pietersz. En een ton bier kostte destijds 6½ gulden; dat was meer dan een modaal weekloon. De bakker Pieter Ulbes maakte het overigens nog bonter en speelde zich in de nacht van 28 mei 1651 "banquerot".

Prostitutie was weliswaar verboden, maar in de praktijk werd er door het Leeuwarder stadsbestuur niet heel erg streng tegen opgetreden. Alleen zo af en toe werden de teugels wat aangehaald. Zo werd in 1635 Griet Roelofs verbannen en met de 'schandstenen' om de nek uit de stad geleid. Dit vanwege haar "daaglijkse hoererie, alsmede dat zij andere jonge dochters gezocht hadde te verleiden". Deze godvruchtige poging van het stadsbestuur om de zedeloosheid in de stad in te dammen moet echter ook begrepen worden vanuit de angst die heerste vanwege een naderende pestepidemie. Over het algemeen was men namelijk milder.

Halverwege de zestiende eeuw was het gebied rondom de Groene Weg zelfs als 'gedoogzone' voor bordelen aangewezen. Niettemin zien we later ook elders in de stad concentraties van prostitutie. Zo heette een doodlopend steegje bij het Hoeksterkerkhof in de achttiende eeuw de Kochelschans. ('Kochel' was destijds de benaming voor een souteneur.). Kennelijk stelden kwantiteit en kwaliteit van de bordelen hier wel wat voor. In 1566 waren sommige leden van het Verbond der Edelen meer bezig met "'s nachts loopende in alle bourdeelen" dan met hun rebellie tegen het (Habsburgse) gezag. Veel kleine kroegjes in Leeuwarden in de zeventiende en achttiende eeuw waren in feite bordelen. De verkoop van drank stond in deze gelegenheden weliswaar op de eerste plaats, maar vaak waren waardin en/of meid wel bereid een paar stuivers bij te verdienen.

Ook muziek en dans in herbergen werden door de overheid tegengewerkt, omdat het tot ontucht zou kunnen leiden. Helemaal ongegrond was deze bezorgdheid niet. Zo werden in 1714 bezoekers van het Gouden Wagentje onderworpen aan een streng verhoor, omdat een aantal aanwezigen "na eenige drank geconsumeert hebbende" zich al zingend en dansend ontkleedde, terwijl een muzikant op zijn viool "seecker deuntie genaempt Adam had seeven soonen" speelde. Het feit dat dit gebeurde tijdens de jaarmarkt (en kermis) is vast als verzachtende omstandigheid aangevoerd.

Horeca buiten de stadwallen

Makkelijk hadden veel ondernemers en werknemers in de Leeuwarder horeca het

niet. Krediet om een zaakje te beginnen was weliswaar niet moeilijk te krijgen, maar het waren vooral brouwers, wijnkopers en bierstekers (handelaren in bier) die bereid waren krediet te verschaffen. Daar hoorden natuurlijk wel de nodige afnameverplichtingen bij. Veel tappers en herbergiers waren daarom met handen en voeten gebonden aan hun leveranciers. Stedelijke regelgeving en belastingen maakten het ook niet makkelijker. Om deze te omzeilen was er daarom veel horeca buiten de stadswallen, onder andere het nog immer bestaande Blauwhuis in het buurschap Oldegalileën. Even buiten het stedelijk grondgebied aan de Schrans bij Huizum, aan de Dokkumer Ee bij Snakkerburen en bij de Froskepôle aan de Wijde Greuns stonden eveneens herbergen. Hier had het stadsbestuur niets te zeggen en de uitbaters genoten dan ook van een aanzienlijk vrijer ondernemersklimaat.

Het theater lukt

In het begin van de negentiende eeuw was er in Leeuwarden nog geen sprake van een bloeiend uitgaansleven. In de hogere kringen en bij de burgerij was de knusse huiselijkheid een deugd die steeds hoog in ere werd gehouden. Een groot deel van het dagelijkse leven speelde zich af in de huiselijke kring, waarbij vaak veel tijd werd uitgetrokken voor het theedrinken en het tafelen. Gewoonlijk hadden de gezinsleden 's avonds weinig te doen en werden gezelschapsspelen gedaan of werd er door de huisgenoten voorgedragen of gemusiceerd. Wel ontving men regelmatig visite of werd er een bezoek afgelegd bij familie en vrienden. De sociale contacten vonden voornamelijk plaats in de salon, waar de dames en de heren zich, bij voorkeur gescheiden, met elkaar ophielden. Daar werd geroddeld, het laatste nieuws uitgewisseld, gezellig geconverseerd en soms naar voordrachten of muziek geluisterd, uitgevoerd door een van de aanwezige gasten, of door een speciaal daartoe uitgenodigde muziekmeester of zanger. Daarnaast konden de heren elkaar ontmoeten op de sociëteit of in een net koffiehuis, waar vaak ook de krant rustig kon worden doorgenomen. De dames bleven gewoonlijk thuis, ook als de heren in hun sociëteit zo nu en dan van een concert of een toneelvoorstelling genoten. Dan zorgde trouwens een dichte tabaksrook er meestal voor dat het orkest of de artiesten nauwelijks zichtbaar waren en deed het druk geroezemoes van de praters veel van het gebodene verloren gaan.

De behoefte aan deze laatste vormen van ontspanning nam langzamerhand toe en toen de Leeuwarder muziekmeester en toneelliefhebber Johannes Posthumus, aanvankelijk voor bekenden en liefhebbers, toneelvoorstellingen in zijn eigen huis organiseerde bleek de belangstelling buitengewoon groot. Daardoor gestimuleerd liet hij enkele woningen in de Haniasteeg verbouwen tot een heuse schouwburg. In 1802 vond er de eerste uitvoering plaats en opnieuw noopte de geweldige toeloop hem al in het volgende jaar nog enige woningen aan het geheel toe te voegen. Zo kon de burgerij voortaan een aantal keren per jaar genieten van populaire stukken, vaak goed gespeelde smartelijke drama's gevolgd door een hilarische komedie of vaudeville, meestal gespeeld door bekende gezelschappen uit Amsterdam of Rotterdam. Helaas bleek het niet gemakkelijk deze 'tooneelisten' of 'toonkunstenaars' de vaak moeilijke en lange reis naar het noorden te laten ondernemen. Mede daarom moest er voor deze uitvoeringen in de Stadsschouwburg gewoonlijk, bij intekening, een abonnement worden genomen. Als een dergelijk gezelschap kwam, werden er dikwijls gedurende een week een flink aantal stukken achter elkaar opgevoerd.

Een bezoek aan de schouwburg betekende in die tijd een lange avond doorbrengen in een gewoonlijk matig verwarmde en halfdonkere zaal, waarin de gasverlichting

de toeschouwers soms net voldoende kans bood om te zien of gezien te worden. De lange pauzes tijdens de toneelopvoeringen, nodig voor wisseling van het decor, zorgden ervoor dat er bovendien uit- voerig geconverseerd of van de geboden verversingen kon worden genoten.

Vanaf 1808 vonden er ook in de zaal Van der Wielen aan de Breedstraat, nu en dan toneeluitvoeringen plaats of werd er, veelal op de zondagavond een "Groot vocaal en instrumentaal concert" gegeven door een welbezet orkest, samengesteld uit de beste muzikanten uit de stad en geleid door de bekende muziekmeester Wedemeyer. Deze zaal bood plaats aan ruim vierhonderd personen en in de zomer kon het publiek zich bij fraai weer bovendien aangenaam verpozen in de ruime, fraai versierde en sprookjesachtig verlichte tuin.

Ook in het bekende logement van C. Wilkeshuis of in de grote zaal van Koffijhuis De Neder- landen van G.de Koe, beide aan het Zaailand gelegen, werd soms op zondagavond een Soiree Musicale gegeven, waarvoor het "fatsoenlijk publiek" vanzelfsprekend van harte werd uitgenodigd. Eind april werd het toneelseizoen, dat in de loop van oktober was begonnen, ge- woonlijk al weer afgesloten, waarna vanaf mei elk jaar weer kon worden genoten van de gezellige concerten, die vrijwel iedere zondagmiddag in de Prinsentuin werden gegeven.

Liefhebbers van een muziek- of danspartij op de zondagmiddag konden rond 1850 ook terecht bij koffiehuis De Harmonie of bij S. Dames, die zich beide aan Achter de Hoven bevonden en over een ruime tuin en bovenzaal beschikten. Bovendien organiseerden de kasteleins van deze uitspanningen regelmatig een kolf- of kegelpartij waarvoor fraaie zilveren prijzen beschikbaar werden gesteld. De toegang was gewoonlijk gratis of werd in de vorm van consumpties aan de bezoeker teruggegeven.

Elk zijn eigen vermaak

De gegoede burgers zochten, zeer standsbewust, bij voorkeur hun vertier in de eigen sociëteiten. De oudste, de Grote Sociëteit, bood haar leden al vanaf 1825 de gelegenheid - onder het genot van een drankje of een goede pijp tabak - tot een geanimeerd gesprek, een spelletje kaart of het rustig lezen van de kranten in een van de zalen. Bij goed weer zat tijdens het borreluur de brede stoep aan de Lange Pijp vol met heren.

Het lidmaatschap van een sociëteit was redelijk prijzig en daardoor bleef deze slechts toegankelijk voor een beperkte groep. Bekender werd de Sociëteit Amicitia op de hoek van de Wirdumerdijk en Nieuweweg. die in 1840 werd geopend en naast een kolfbaan over een flinke concertzaal beschikte, zodat er voor de leden (en hun dames) concerten of danspartijen konden worden gehouden. Vanaf ongeveer 1863 werden daar, gedurende de kermis en andere speciale feestdagen, voorstellingen gegeven die voor iedereen toegankelijk waren. Leden van de sociëteit kregen vanzelfsprekend enige korting op de toegangsprijs.

Omdat de behoefte aan een echt ruime concertzaal ook daarna bleef bestaan, werd reeds in de herfst van 1874 een commissie gevormd met als doel - in navolging van "de Harmonie" in Groningen - het oprichten van een grote sociëteit, die "de gelegenheid tot afwisselende gepaste uitspanning op meer uitgebreide schaal in daarvoor expresselijk bestemde lokalen, onder zoo algemeen mogelijk bereik te brengen". Zeven jaar later was de Sociëteit De Harmonie een feit en beschikte men, naast het fraaie sociëteitsgebouw met zijn conversatie- en biljartzaal en een rookzaal omringd door brede veranda's, over een buitengewoon ruime zaal voor ongeveer vijftienhonderd bezoekers. Al snel zou het aantal concerten en toneelvoorstellingen

fors toenemen, terwijl ook andere gezelschappen steeds vaker de Friese hoofdstad, die inmiddels door spoor- en tramlijnen beter bereikbaar was, op hun rondreis aandeden.

De eenvoudige stand, gevormd door kleine neringdoenden, ambachtslieden en geschoolde handwerkslieden, bezocht gewoonlijk slechts op zondagmiddag of -avond een van de talrijke eenvoudige logementen, herbergen of koffiehuzen die Leeuwarden destijds rijk was. Zaken die tijdens marktdagen eveneens bij kooplieden en buitenlui in trek waren, omdat ze niet alleen een aangename gelegenheid boden om er iets te drinken, te dineren of te overnachten, maar handelaren op de marktdag ook in staat stelde de ruime onder- of bovenzaal te gebruiken voor de demonstratie of verkoop van hun goederen. Eekhoff, die in 1830 (toen het Minnemahuis tot hotel De Nieuwe Doelen werd verbouwd) eigenlijk nog maar één 'volwaardig' logement kon ontdekken in Leeuwarden, noemt in zijn Handboekje voor reizigers door Friesland uit 1840 een tiental voorname logementen in de stad. Het adresboek van 1862 vermeldt 25 horeca-etablisementen (exclusief kleine tapperijen en bordelen). In de tweede helft van de negentiende eeuw komt er een ruimer en gevarieerder aanbod, is er sprake van flinke concurrentie en proberen sommige uitbaters door een speciale actie de aandacht te trekken. Zo trakteerde de eigenaar van het Hof van Holland in juni 1865, bij de 50-jarige herdenking van de slag bij Waterloo, alle nog in Leeuwarden wonende oud-strijders met hun marketentsters op gehakt, brood en een halve fles wijn. Zo'n gebaar werd daarna meestal beloond met een uitvoerige dankbetuiging in de krant. De uitspanning De Klanderij afficheerde zich in 1863 bij de opening van de eerste spoorweg onmiddellijk als stationsrestaurant met de mededeling: "Tegen dat de trein vertrekt worden de passagiers gewaarschuwd". Regelmatig gingen sommige zaken over naar een andere eigenaar en veranderden daarna van naam, kwamen er nieuwe horeca-gelegenheden bij of verdween er weer een. Zo werd in november 1863 het Heeren-Logement De Wijnberg aan de Wirdumerdijk, dat dertien net behangen, deels geplafonneerde en gestukadoorde kamers en logeervertrekken telde, publiekelijk verkocht met de aanbeveling: "het pand is tevens zeer geschikt om met weinig kosten tot Heeren-woonhuis of Koopmanshuizinge te worden ingerigt". Na de komst van het spoor - 1863 naar Harlingen, 1866 Groningen, 1868 Heerenveen, 1883 Stavoren - verrezen er nieuwe hotels (ook voor de snel groeiende groep handelsreizigers) in het Stationskwartier. De al gevestigde hotels slaagden erin een goed deel van hun klandizie te behouden door de per trein arriverende vreemdelingen en hun bagage met rijtuigen (omnibussen) af te halen en terug te brengen.

Gebruik en misbruik

Een avondje of een middagje uit was voor het grootste deel van de bevolking al snel een te kostbare aangelegenheid. Gelukkig waren de zomerse concerten op de zondagmiddag in de Stads- of Prinsentuin wel eens vrij van entree en konden ook werklieden aangename verpozing vinden in de natuurlijke omgeving van dit stedelijke lustoord De muziek van de Stedelijke Schutterij of van het militaire harmonie-korps trok altijd veel toehoorders en zorgde voor een gezellige sfeer in de tuin. Echte muziekliefhebbers klaagden regelmatig over het rumoerige publiek en natuurlijk met name over het jeugdige deel ervan.

Vele arme, meest ongeschoolde arbeidskrachten, trachtten vaak hun troosteloze en uitzichtloze bestaan te ontvluchten door afleiding te zoeken in een van de talloze kleine kroegjes en tapperijen die de stad telde, vaak nauwelijks groter dan een huiskamer. Meestal waren ze gelegen in de nauwe straatjes en trieste steegjes van

de binnenstad en donker en sober ingericht. Voor of na hun zware arbeid werden daar gewoonlijk "nog even" enkele glazen jenever ge- dronken en vonden de mannen een luisterend oor bij de 'meevoelende' kastelein en de aanwezige lotgenoten. Vooral op de zaterdagavond vloeide de drank in dit soort benauwde lokalen vaak rijkelijk, werd er soms gedobbeld en leek de last van dagelijkse zorgen en arbeid opeens een stuk lichter, tot aan het eind van de week een fors deel van het uitbetaalde karige loon moest worden afgedragen om de opgelopen schuld te voldoen. "Is het niet een treurigen aanblik, die lieden dronken op straat te zien lopen, waarvan men weet dat thuis vrouw en kinderen snakken naar goed voedsel", schreef de Friesche Courant in 1899 in een sfeervol stuk over de buitengewone zaterdagavonddrukke op Voorstreek en Nieuwestad, waar kruideniers, slaggers en comestibleshandelaren handen te kort kwamen om de huisvrouwen te bedie- nen die zich wel iets extra's voor de zondag konden veroorloven.

Toen Hendrik Burger in de jaren rond 1860 opgroeide, was Leeuwarden een van de meest drankzuchtige steden van Nederland. Hij beschrijft in zijn jeugdherinneringen: "Een heel gewoon tafereel - er was in Leeuwarden destijds op elke 90 inwoners 1 verkoper van gedistilleerd! - was het begeleiden van dronken volk door de politie naar het bureau op het Hof. Straatjongens liepen er achteraan, zingende [...] in spreekkoor: "Hij hèt 'm. Hij houdt 'm. De roes".

Drankmisbruik kwam zeker voor tijdens speciale feestdagen of tijdens de jaarlijks terugkerende kermis. Een gelegenheid waarop men zich eens lekker kon ontspannen en

die natuurlijk gemakkelijk kon leiden tot misbruik. Tegenstanders van de kermis, voorname- lijk van kerkelijke zijde, bleven steeds weer op dit misbruik wijzen en op de ellende die daar uit voortkwam. Zo wisten zij in verscheidene grote plaatsen de afschaffing van de kermis te bereiken. Daarbij werd vanzelfsprekend ook steeds op de toename van de prostitutie gewezen, immers ook de bordelen deden tijdens de kermis gewoonlijk goede zaken. De stad kende al vanouds een flink aantal zogenaamde "koffiehuizen", waarvan bekend was dat er "gelegenheid werd gegeven". In de negentiende eeuw stond Leeuwarden bekend als een stad met uitzonderlijk veel prostitutie. Jacob van Lennep vond de drankzucht en sexuele moraal opvallend tijdens zijn voetreis door Nederland. "Op een bevolking van 19.000 zielen telt men te Leeuwarden dertig à veertig bordelen, om van het verdere nog maar te zwijgen", schrijft hij in in 1823 in zijn dagboek.

De bordelen waren voornamelijk geconcentreerd in de Boterhoek en rond de Kazerne en het Stadhuis. Soms waren deze 'huizen van plezier' vrij omvangrijk, zoals het bekende pand op de hoek van de Westerplantage en het Klein Schavernek, waar vanaf de opening in 1893 tot de sluiting in 1905, steeds een flink aantal dames hun diensten aanbood. Ook buiten deze bekende bordelen kwam prostitutie veelvuldig voor en dit werd meestal oogluikend toegestaan, maar regelmatig beraadde de gemeente zich op de vraag op welke wijze men al dit misbruik - en de gevolgen daarvan - zou kunnen beteugelen. Gelukkig mocht de stad zijn jaarlijkse kermis behouden, immers zo redeneerde men "zij die van de kermis misbruik maken door teveel aan Venus en Bacchus te offeren, zijn in de regel als het geen kermis is ook niet zo erg matig".

De verleiding bleef steeds erg groot. In januari 1920 besloot de gemeenteraad om het drank- gebruik in te dammen door een volledige drooglegging van de stad tussen zaterdagmiddag en maandagochtend. Ook kruidenier-tappers mochten geen drank meer schenken! Een hevig protest van de grote schare vergunninghouders volgde. Volgens een reportage in het weekblad Het Leven bleek Leeuwarden ruim

honderdtwintig café-, restaurant- en hotelbedrijven te tellen. De gemeentelijke maatregel betekende het einde voor vele kleine tapperijen.

Zelfs in de jaren zestig voerde de Leeuwarder burgermeester Van der Meulen nog eens een actief "alcohol-ontmoedigings-beleid" door het aantal vergunningen te limiteren.

Een feest vol lering en vermaak

Voor de kermis, vaak gezien als een festijn dat voornamelijk bestemd was voor de "min- gegoede" standen, werd in veel arbeidersgezinnen vaak het hele jaar gespaard. Wekelijks werd een kleinigheid achteruit gelegd om tenminste eenmaal in het jaar een schouwburg, paardenspel of tent te kunnen bezoeken en met het gezin eens een dag echt feestelijk door te kunnen brengen. Toch is dit beeld niet helemaal juist want de kermisperiode bood ontspanning aan vrijwel iedereen. Doordat er naast de talloze kramen met kunstvoorwerpen, rariteiten en gedresseerde dieren, ook enkele flinke schouwburgtenten verrezen, waarin zowel zang en dans als toneelvoorstellingen werden gegeven, konden de liefhebbers daarvan elk jaar een ruime keuze maken uit de laatste successen van het afgelopen seizoen, waarmee in de grote steden in Holland al een groot publiek was bereikt. Daarnaast contracteerde een toenemend aantal houders van etablissementen in de stad tijdens de kermis zelf een gezelschap, dat iedere avond in de ruime boven- of achterzaal voor uitstekende muziek of voordrachten zorgde. Deze vaudeville-gezelschappen, vaak van Duitse of Franse origine, brachten gewoonlijk eveneens het nieuwste op muziekgebied, zoals de populaire operettes van Offenbach en opera's van Gounod.

Zo bekende een verslaggever van de Leeuwarder Courant in 1873 eerlijk:

"Meermalen hebben wij beleden persoonlijk in beginsel niet voor het behoud van de kermis te zijn. Maar er is toch veel dat voor het behoud pleit. Hoe zouden wij provincialen anders in de gelegenheid zijn, gelijk ook nu weer, de eerste talenten op het gebied der toneelkunst de schoonste stukken te zien opvoeren. En is er nog niet veel meer kunstvaardigs en fraais waarvan wij, zonder de kermis, in onze afgelegen provincie wel nooit iets te zien of te horen zouden krijgen."

Na een bezoek op de kermis aan een van de vele toneelstukken, aan een kunstkabinet vol prachtige foto's van onbekende steden en streken of aan een tent met fraaie panorama's, kon men zich nog gaan verpozen in de smaakvol en feestelijk gedecoreerde lokalen van De Nederlanden, Van der Wielen en het Hof van Holland. Daar zorgde een flink bezet muziekgezelschap met aangename muziek voor een beschaafde opgewekte stemming en konden de bezoekers, onder het genot van enkele verversingen, rustig zittend of rondwandelend op de versierde paden, heerlijk bijkomen van het drukke kermisgewoel.

Natuurlijk boden ook de talrijke koffiehuisen, die niet over een grote zaal beschikten, toch het nodige vertier door enkele muzikanten of een komiek te engageren om de bezoekers te vermaken. Tot deze zaken behoorden onder meer De Nieuwe Os op de hoek van de Nieuwestad en de Wirdumerdijk, het etablissement van Regnery in de Oude Doelesteeg, het koffiehuis van Bender in de Lombardsteeg en de cafés Benthem en Neuf op de Voorstreek. Daarnaast legden etablissementen als Die Port von Cleve in de Grote Hoogstraat, zich er op toe, de bezoekers van uitstekende maaltijden te voorzien en natuurlijk tijdens de kermisweek voor een extra vlotte bediening te zorgen.

De opkomst van de revue

In het laatste kwart van de negentiende eeuw voltrok zich een ingrijpende

ontwikkeling in het amusement. Al snel werden de meeste muziek- en operettegezelschappen uitgebreid met eni-ge komieken en zangers, die hun voordrachten in fraaie costuums uitvoerden en kon er een avondvullend en afwisselend programma worden geboden. Aanvankelijk trokken dergelijke voorstellingen, die soms aan het café-chantant deden denken, vooral een mannelijk publiek.

Soms werd het toneel voor een groot deel ingenomen door een aantal tamelijk schaars geklede dames die voornamelijk als figurantes dienden en waren de teksten van de liedjes en grappen doorspekt met allerlei dubbelzinnigheden. Langzamerhand verbeterde de kwaliteit van het gebodene en merkte een recensent in 1873 op dat dit "voor de heren een reden mocht zijn om ook hunnen dames eens te doen profiteren van dit gezelschap".

Zo groeiden deze gezelschappen, onder directie van de Gebroeders Culp, Pierre de Boer en Frits van Haarlem, in de loop der jaren uit met tal van internationale "specialiteiten" zoals acrobatische nummers, goochelaars en danseressen, waardoor hun Grand Spectacle Concert Varié steeds meer voor het hele gezin geschikt werd. De voorstellingen duurden echter vaak erg lang, begonnen gewoonlijk al rond negen uur en gingen door tot bijna half twee 's nachts, zonder dat men zich ook maar een ogenblik behoefde te vervelen. Van pauzes was vrijwel geen sprake en de entreprijs voor een dergelijke avond in de nieuwe Sociëteit De Harmonie, Concertzaal Y. van der Wielen of Sociëteit Amicitia varieerde rond 1880 van ongeveer vijftig cent tot een gulden. De belangstelling voor dit soort opvoeringen was meestal groot. In sommige jaren waren de zalen iedere avond vol en moesten veel mensen worden teleurgesteld. Ook werden er wel eens teveel kaarten verkocht, zaten en stonden de bezoekers nauw opeen gepakt, zodat het verblijf in de zaal ondanks het gebodene toch geen genoegen bleek. In de grote zaal van Amicitia was plaats voor ruim driehonderd toeschouwers en op sommige avonden stond het publiek al een paar uur voor aanvang voor kaarten in de rij om een plaatsje in de rokerige en warme, door gas verlichte, zaal te bemachtigen.

Het aanbod tijdens de kermisweek was zo groot - behalve diverse specialiteiten-shows speelden twee of drie gezelschappen vrijwel elke avond een nieuw toneelstuk - dat zelfs nog in 1894 een verslaggever van de Leeuwarder Courant verzuchtte: "van wat men nu in negen avonden kreeg, zou men te Leeuwarden een ganschen winter kunnen leven, maar daarvoor is het dan ook kermis". Tot ver in de twintigste eeuw bleven toneel en revue met de kermis verbonden, ook al kwamen dergelijke gezelschappen zeker enige keren per jaar naar De Harmonie of Concertzaal Schaaf. Namen als Bouwmeester, Vleugels, Ter Hall, Gosschalk, Faveur en Sleeswijk hielden steeds een vertrouwde klank bij het Leeuwarder publiek. Met een keur aan nationale en internationale artiesten bespeelden zij traditiegetrouw een week lang zowel De Harmonie als Concertzaal Schaaf. Hoewel het aantal schouwburgtenten in de loop der tijd terugliep bood een dergelijke schouwburg-loge, op het Waagplein of het Zaailand, tot in de jaren dertig vrijwel elk jaar een grote schare liefhebbers de kans een nieuw successtuk of revue te bewonderen.

Nieuwe vormen van vermaak

Drankbestrijdingsorganisaties en concurrentie van sport en verenigingsleven zullen met name vanaf het begin van de twintigste eeuw veel (potentiële) klanten uit de cafés hebben gehouden. Maar ook de amusementswereld kwam met innovaties. Vanaf 1896 kon men tijdens de kermis in de tent van Chris Slieker en later ook in de Stadsschouwburg en in De Harmonie kennismaken met de kinematograaf, waarmee

levende beelden "niet alleen op natuurlijke grootte, doch tevens met alle kleurenpracht" konden worden weergegeven.

De belangstelling voor deze nieuwe uitgaansmogelijkheid bleek bijzonder groot. In het voorjaar van 1910 kreeg Leeuwarden zijn eigen bioscoop-theater en in een artikel in de Friesche Courant over een zondagavond in de bioscoop viel te lezen: "Bij rissen komen ze binnen, de jongelingen en maagden, moe van het flaneeren langs de straten en singels om, voor de meisjes de "diensten" weer opzoeken, zich een uurtje te vermaken in de bioscoop. De tweede rang klapstoelen is overvol. Rrrt klinkt het electrisch schelletje, de kokette lampjes aan de pilaren gaan uit en vanuit de hoogen flitst de lichtbundel door de zaal en brengt ons eensklaps de beelden". Ruim zes jaar later beschikte de stad al over drie filmtheaters met daaronder de "Leeuwarder Bioscoop Variété" waar elke week de vertoonde films werden afgewisseld met het optreden van steeds nieuwe artiesten op het aanwezige kleine toneel. Natuurlijk zorgde in ieder theater een orkest voor de begeleidende muziek. Volgens een "kladlijst van plaatsen van vereeniging waarin gelegenheid tot dansen wordt gegeven, muziek wordt gemaakt of muziek automaten zijn geplaatst" waren er in 1915 on- geveer zestig van dergelijke zaken, waarvan de meeste echter over een muziekautoomaat beschikten en slechts enkele over een piano, die bespeeld werd bij besloten partijen zoals dansclubs. Onder deze lokaliteiten bevonden zich ook de Nieuwe Friesche Melksalon van Kimp, gelegen aan de Nieuwestad, en de Lunchroom van Kessler op de hoek van de Wirdu- merdijk en het Ruiterskwartier, waar toen vrijwel dagelijks een vrolijk strijkje optrad. Voor het Leeuwarder Nieuwsblad aanleiding om te melden dat daarmee: "wij zoo zoetjes aan de allure van een groote stad over nemen". Het zogenaamde café-concert was trouwens erg populair en ook in andere zaken zoals Hotel Café Ype Schaaf en de Concertzaal Schaaf zorgde op zondagen een trio of een salonorkest voor aangename, licht klassieke concertmuziek.

Daarnaast nam het aantal etablissementen waar de bezoekers iets bijzonders werd geboden in de periode tussen 1910 en 1920 geleidelijk toe. In 1914 betrok het artiestenpaar Carels een café in het Maria-Annastraatje 9 en al snel werd hun zaak omgetoverd tot een soort café-cha- tant of cabaret artistique, waarin de eigenaars natuurlijk ook zelf optraden. Door zijn goede keuze van de overige artiesten en muzikanten werd de toeloop zo groot dat een groter pand werd betrokken aan de Korfmakersstraat 13, waar vanaf 1917 het Cabaret Grand Gala tot ver in de jaren twintig een begrip bleef. In 1915 was in de Lombardsteeg 2 het Cabaret De Spiegelzaal van start gegaan en rond 1919 bood ook het Cabaret Hof van Holland van Paardekam, Weaze 42, iedere avond het optreden van eerste rangs artiesten. In de jaren twintig besloten ook een tweetal andere etablissementen regelmatig komische duo's of voordrachtsoubrettes op te laten treden en dienden zich aan als Cabaret Buis, ook bekend als het Wapen van Leeuwarden, en Cabaret Eden van Leenburg. Beide zaken bevonden zich aan het Zaailand, respectievelijk op nr. 92 en 82. Ze hielden het jaren vol elke week weer iets nieuws te brengen, nieuwe artiesten te engageren in een tijd waarin niet alleen het aantal uitgaansgelegenheden voortdurend toenam, maar ook de wijze van uitgaan opnieuw veranderde.

Dansen als rage

Tijdens de laatste decennia van de negentiende eeuw nam in brede kring de belangstelling voor het dansen toe, werden toneel- en muziekspektakels steeds vaker besloten met een bal en organiseerde de plaatselijke balvereniging in 1877 zelfs speciale Strauss-avonden. Het was in het begin voornamelijk de gegoede

burgerij die steeds vaker, natuurlijk in eigen kring, deze vorm van ontspanning zocht. Dansonderwijs werd vaak aan huis gegeven, maar reeds in 1869 liet dansmeester H. de Jong weten dat "hij thans ten zijnen huize voorzien is van een ruim lokaal, tot het geven van onderwijs aan die leerlingen, voor welke ten hunnent daartoe geene gelegenheid is". Gewoonlijk werden deze lessen verzorgd door een bekwame muziekmeester, die zich ook op de hoogte hield van de nieuwste dansen, maar het aantal gelegenheden waarop het geleerde in praktijk kon worden gebracht bleef beperkt.

In de herbergen in de stad en op het platteland werden al van ouds op zon- en feestdagen regelmatig danspartijen gehouden en bij menig bruiloftsfeest werd er op muziek van een orgel- tje of van enkele muzikanten uitbundig gedanst, gestampt en meegezongen. Vanaf 1900 wordt steeds vaker een dergelijke "muziek en dans" gehouden in een boven- of achterzaal van een van de talrijke herbergen in en rond de stad en togen de bezoekers uit omliggende dorpen er gewoonlijk op de fiets naar toe. Een dergelijk bal bood een totaal andere aanblik dan een avond in de grote zaal van De Harmonie of de Concertzaal Visser tijdens het geliefde bal-champêtre in de romantisch verlichte tuin.

In het begin van de twintigste eeuw veranderde het dansen, verdwenen de traditionele gezelschapsdansen vrijwel helemaal en brachten nieuwe ritmes ook telkens nieuwe dansen met zich mee, zoals de Ragtime, de Turkey Trot, de Fox Trot, de Step, de Engelse wals en de Tango. De belangstelling om deze nieuwe dansen te leren werd steeds groter en Leeuwarden telde dan ook al snel talrijke besloten dansclubs, voor alle standen en geloofsovertuigingen, waar de leden les konden krijgen en zich tijdens de dansavonden volop uit konden leven. Zaal Ettema aan het Groot Schavernek, de hotels van Regnery en Siderius aan de Lange Marktstraat en de bovenzaal van Café Benthem aan de Voorstreek waren enkele plaatsen waar de verschillende dansleraren hun lessen gaven.

De vraag naar mogelijkheden om te dansen bleef toenemen en leidde al snel tot de komst van speciale gelegenheden waar men vrij - en liefst niet alleen tijdens het weekend - zou kunnen dansen. Hotel De Oldehove was eigenlijk de eerste publieke dancing in de stad, waar iedere avond een orkest voor opgewekte en pittige dansmuziek zorgde en bovendien het dansen werd afgewisseld met het optreden van danseressen of zangers. Al snel volgden andere zaken dit voorbeeld, zoals de Dancing Centraal in de Lombardsteeg 2, waar na de oorlog de bekende musicus Houbein resideerde, en De Wintertuin (later Lido) aan de Tweebaksmarkt 38. Vooral de cabaret-dancing Spoorzicht van Sip Castelein aan het Zuiderplein was tot ver in de provincie bekend, want zoals de advertentie voor de verkoop in 1921 vermeldde "het geheel is als uitspanning voor den vrijdag en andere marktdagen of voor andere dagen waarop bezoek van vreemdelingen mag worden verwacht, in dezen hoek van de stad de eenigste gelegenheid". Vanaf 1923, kwamen vrijwel alle autobusdiensten er samen en vonden er geregeld verkopen plaats. Pas toen er in 1927 een nieuwe ruime zaal was bijgebouwd konden er allerlei activiteiten plaats vinden. Tal van bekende orkesten en artiesten als de Ramblers en Lou Bandy traden elke avond met succes op. Ook op het gebied van cabaret en variété was er van alles te beleven in Spoorzicht. Het werd één van de populairste uitgaansgelegenheden van Friesland. Velen in de 'huwbare leeftijd' zijn hier aan de man of vrouw geraakt.

Tegen het einde van de jaren twintig was er zelfs sprake van een danswoede, toidden allerlei kleine cafés zichzelf met het predikaat dancing en stak opnieuw de vrees voor zedenbederf de kop op. Een speciale regeringscommissie moest in 1930 landelijk het dansprobleem aanpakken en formuleerde enkele eisen waaraan moest

worden voldaan. Deze betroffen niet alleen de inrichting van het danslokaal, maar ook de voorwaarde dat minderjarigen beneden achttien jaar niet mochten worden toegelaten. Jongeren waren daarna vooral aangewezen op de talrijke schoolavonden, waar de eigen schoolband vaak de nieuwste Amerikaanse dansmuziek speelde, op eigen besloten clubs of op de vele oefenavonden van de dansscholen. In de jaren dertig telde de stad, naast de al genoemde grote dancings ook veel kleine dansgelegenheden, zoals De Cosmopoliet (ook wel Walhalla) in de Speelmansstraat 16, de Shanghai Dancing Bar in de Groote Hoogstraat 17 en de Volksdancing van Jopie Dekens op de hoek van de Grote Kerkstraat en de Pijlsteeg. Ze trokken allemaal hun eigen publiek. Sommige hielden het slechts enkele jaren vol of veranderden na verloop van tijd weer in een gewoon café.

In de zalen van De Groene Weide en Concertzaal Schaaf kon in de jaren twintig en dertig vrijwel alleen op de zondag worden gedanst. Tijdens de zomermaanden kon tijdens het weekend een uitstapje buiten de stad gemakkelijk worden gecombineerd met een dansje of een verfrissend drankje in 't Kalfje aan de Groninger Straatweg, De Groote Bontekoe of de uitspanning Café Halfweg voor wie de richting van Marssum koos.

Gedurende de Tweede Wereldoorlog nam de behoefte aan afleiding en amusement toe. Het uitgaansleven werd tijdens de Duitse bezetting vooral ingeperkt door een vervroegde sluitingstijd, die voor alle gelegenheden en voorstellingen gold, door voortdurende dans- en tapverboden en de verduistering, die het uitgaan vaak beperkte tot heldere avonden met veel maanlicht. Na de bevrijding duurde het niet lang voordat de draad van de vooroorlogse jaren weer werd opgepakt. In de jaren vijftig werd echter een tijdperk afgesloten en was dansen weer iets wat voornamelijk in het weekend plaats vond. Hotel Spoorzicht en Lido moesten sluiten in respectievelijk 1952 en 1954, omdat de exploitatie niet langer rendabel bleek. Zalen Schaaf, De Harmonie, Amicitia, De Nederlanden en De Klanderij bleven af en toe gelegenheid tot dans bieden. Dancing Centraal bleef nog jarenlang iedere avond geopend, terwijl rond het midden van de jaren zestig Lido opnieuw als dancing werd geopend. Evenals in de bar-dancing La Bella in de Grote Hoogstraat en het aan de Nieuwestad gelegen uitgaanscentrum VAT '69, kon daar toen regelmatig op live-muziek worden gedanst. In de moderne discotheken wordt, begeleid door laser-effecten, de actuele dansmuziek geproduceerd met behulp van computergestuurde draaitafels.

Nieuwe trends

In de jaren na de oorlog veranderde het uitgaansleven in Leeuwarden voortdurend en volgde het de landelijke trends. Zo concentreerde het toneel zich steeds meer in de grote, goed geoutilleerde schouwburgzaal van de inmiddels al weer volledig vernieuwde Harmonie, maakte in de loop der jaren de revue min of meer plaats voor de musical en moest de kermis met technisch vernuftige en uitdagende attracties steeds feller concurreren met de grote attractieparken.

De zogenaamde 'volkslogementen', de 'staankroegen' en veel andere dubieuze horeca verdwenen met de afbraak van de Boterhoek en de Weerklank. Oud-politieman R. Visser beschrijft in zijn memoires het "luzehotel" van Aaltje van der Brug in het St. Jobsleen, nog in de jaren twintig: "Achter haar logement had Aaltje een soort schuur, zonder meubilair maar met over de stenen vloer een dikke laag stroo voor haar nachtloge's. Het waren meerendeels zwervers en bedelaars die bij Aaltje onderdak kregen. Voor logies met ontbijt - een nacht slapen in het stroo en de ochtend daarop een paar hompen oud brood zonder beleg en een kop opgewarmde

koffie - rekende Aaltje 50 cent."

De prostitutie concentreerde zich vanaf de jaren zestig rond de Weaze. De melksalons, waarvan er in de jaren dertig alleen al aan de Nieuwestad een vijftal was gevestigd, verdwenen binnen twee decennia. Jazzcafés waren in Leeuwarden geen lang leven beschoren. Eind jaren vijftig werden de eerste disco-bals georganiseerd (o.a. door de Leeuwarder Gemeenschap in de Beurs), waar de nieuwe dansmuziek nog op een eenvoudige platenspeler werd gedraaid.

In de loop van de jaren zestig nam bij de Leeuwarder jeugd de belangstelling voor de popmu- ziek sterk toe en waren er enkele lokale beatgroepen actief. Het uitgaansleven van deze jongeren, waarin het dansen een voornamelijk plaats innam, speelde zich voor een groot deel af buiten de plaatselijke horeca-gelegenheden. Zo waren er ieder weekend diverse dansavonden in verenigingsgebouwen, vaak ook georganiseerd vanuit buurtclubs. In 1968 opende het Jeugd Ontspannings Komitee in de Doelestraat 5 haar eigen gebouw, waar in het weekend regelmatig bekende groepen optraden en kon worden gedanst. In 1971 brandde dit JOK-gebouw af, maar enkele jaren later verzorgden centra als Araloe aan het Ruiterskwartier en het roemruchte Hippo in de Schoolstraat voor een grote groep jongeren een scala aan activiteiten. Zo organiseerden stafkrachten en vrijwilligers van Hippo jarenlang concerten, theater- en filmvoorstellingen en allerlei werkgroepen. Zo bood het sociaal-cultureel werk de jongeren in de jaren zeventig een eigen, vaak gesubsidieerd, uitgaanscircuit, waarbinnen ook concerten op het gebied van de blues-, folk- en geïmproviseerde muziek regelmatig op het programma terugkeerden. Vanaf het midden van de jaren zeventig kreeg Leeuwarden met De Brouwershoeck in de Poststraat een eigen muziekcafé, waar met vaste regelmaat op de zondagmiddag concerten werden georganiseerd en de jazzstichting Hothouse Redbad tot in de jaren negentig haar vaste residentie had.

In de jaren zestig werd de coffee-shop populair bij de jongeren waar, onder het genot van een kop koffie of een glas cola, kon worden bijgepraat en geluisterd naar de nieuwste hits die uit de juke-box klonken. In 1966 telde Leeuwarden tenminste een dozijn van deze sober ingerichte, schaars verlichte twiener bars. Van De Pruttelpot in de Oosterstraat tot Wyb's (later Syb's) in de Doelesteeg, hadden ze elk hun eigen publiek. Dat gold zeker voor het Jazzcentre Quasimodo dat april dat jaar zijn poorten had geopend.

In deze koffiebar, gevestigd in de Nieuwesteeg 1, klonk voornamelijk jazz- en bluesmuziek, werd in het weekend gedanst, terwijl er soms jazzconcerten konden worden bezocht. Ruim een jaar later kwam er aan deze opzet al weer een einde, maar gelukkig werd in de eenvoudig ingerichte jazzbar De Taverne aan de Tuinen deze muziek nog jarenlang gedraaid. Een zaak die kon rekenen op een kleine kring van vaste bezoekers, evenals trouwens het in 1967 aan het Noordvliet geopende Passepartout, een nieuwe smaakvol ingerichte zaak die eveneens een uniek karakter nastreefde. Na een enigszins moeizaam begin zou deze zaak een ontmoetingsplaats worden voor diverse groepen met onder meer een regelmatig 'politiek café' op de dinsdagavond, terwijl de vrijdagavond vaak gereserveerd was voor de liefhebbers van folk- en jazzmuziek.

De populariteit van de patates frites en diverse soorten snacks leidde tot de komst van enkele zogenaamde cafetaria's, terwijl ook een ijssalon als Samba aan de Nieuwestad jarenlang graag bezocht werd. Na het Chinese restaurant als eerste mogelijkheid (eind jaren veertig) om met de 'oosterse keuken' kennis te maken, ontstond er langzamerhand een rijk geschakeerd aanbod van eetgelegenheden,

waar gerechten uit vrijwel alle windstreken beschikbaar kwamen.

Voorals sinds eind jaren tachtig heeft Leeuwarden een inhaalslag gemaakt wat betreft studentensociëteiten en terrassen. Dat kan niet gezegd worden van voorzieningen voor popconcerten. Na het verdwijnen van Hippo werd een instelling als Het Bolwerk in Sneek enorm gemist in Leeuwarden. Hippo vervulde trouwens ook een voortrekkersrol in de (gedoogde) verkoop van softdrugs en haalde daarmee zelfs het landelijk nieuws. Talrijke 'koffieshops' hebben dat gat in de markt gedicht. Vanuit de Randstad bereikte eind jaren tachtig de housemuziek ook Leeuwarden, waar al spoedig kleine en grote parties (in o.a. Gay-disco The Faced aan het Heerenwiltje en de Frieslandhal) werden georganiseerd. Ook het fenomeen afterparty deed zijn intree, waardoor het mogelijk werd - eventueel met behulp van xtc-pillen - af en toe een volledig etmaal door te feesten. Het dansen werd daarmee het belangrijkste element in de jongerencultuur. Een megabios en een supergrote discotheek zijn er nooit gekomen; speelhallen en casino's inmiddels wel. Het zogenaamde bruine café was hier eveneens een succes en kreeg al snel gezelschap van de brasserie, het grand café en als voorlopig laatste trend tenslotte de lounge.

Een dynamische bedrijfstak als de horeca blijft zich voortdurend veranderen en vernieuwen. Werden in de jaren tachtig zaken als leeftijdsgrenzen en openingstijden nagenoeg helemaal losgelaten, de laatste jaren is er onder meer naar aanleiding van de gewelddadige dood van Meindert Tjoelker weer sprake van strengere regulering. In de belangrijkste uitgaansstraten van een eeuw geleden, Nieuwestad, Ruiterskwartier, Groot Schavernek en Stationsstraat, is nog steeds veel horeca te vinden. Weaze en Oude Doelesteeg en later Eewal en Grote Hoogstraat zijn pas betrekkelijk recent populair geworden. Enkele nieuwe hotels zijn langs de invalswegen gevestigd. Spraakmakende nieuwe of vernieuwde etablissementen van de laatste jaren zijn de Koperen Tuin, Van den Berg State en Het Stadhouders Hof. Actuele uitdagingen zijn het vestigen van passende horeca in de monumentale Waag en het in goede banen leiden van de groei van de rosse buurt.

Het gevolg van alle ontwikkelingen was soms de sluiting van bedrijven, maar nog vaker het verbouwen en moderniseren van etablissementen, waardoor van de oorspronkelijke inrichting of van voorgaande interieurveranderingen vaak vrijwel niets terug te vinden is. Veel gelegenheden, die een belangrijke rol hebben gespeeld in het Leeuwarder uitgaansleven, zijn volledig afgebroken om plaats te maken voor nieuwbouw. Van hotels als De Nieuwe Doelen, De Klanderij, Amicitia, Spoorzicht, De Bleek en Stadszicht resten alleen nog afbeeldingen op oude foto's als verbleekte herinneringen aan dit deel van het culturele leven in de Friese hoofdstad. Een aansporing om zuinig te zijn op wat nog wel bewaard is gebleven.

1. Ruiterskwartier 57 (De Friesche Club, voorheen de Stadsschouwburg)

In het jaar 1801 kocht de Leeuwarder muziekmeester en organist Johannes Posthumus twee woningen aan de Haniasteeg, die hij liet verbouwen tot een beneden- en een bovenzaal. Voor Posthumus een hele vooruitgang, want reeds hiervoor vertoonde hij op de zolder van zijn woning in het Maria Annastraatje voor vrienden toneelstukjes. Hij had daar veel succes mee, al waren ruimte en inrichting nog zo bekrompen. Johannes Posthumus moest vanwege de grote publieke belangstelling uitkijken naar een geschiktere ruimte. Hij vond die in eerste instantie in het huis De toren van Babel aan de Nieuwestad, waarvan hij de achterzaal huurde. Toen ook daar de toeloop groot was, vatte Posthumus het plan op om een 'echte' schouwburg te stichten. Aan de Haniasteeg werd op 3 september 1801 de eerste steen gelegd. Reeds na één jaar bleek de toneelzaal te klein en moest er aanzienlijk

worden uitgebreid. Posthumus werd bij zijn plannen ondersteund door vermogende lieden, waardoor de aankoop van een achttal huisjes en een bleekveld grenzend aan zijn erf mogelijk werd. Hij liet alles slopen en vervolgens bouwden A. en B. van der Ploeg er een "comediezaal met toneel", die met de reeds bestaande zalen werd verbonden. Verder kocht Posthumus een huis aan het Ruiterskwartier om zijn zalen een meer geschikte ingang te geven en hij liet het tevens geschikt maken om er te wonen.

De nieuwe accommodatie beantwoordde aan de verwachtingen. Het niveau van de uitvoeringen werd danig verhoogd en bekende gezelschappen uit het westen des lands kwamen regelmatig spelen. Op een gegeven moment werd het gebouw opnieuw te krap. Uiteindelijk werd het succes van de schouwburg indirect de ondergang, want het stadsbestuur was geïnteresseerd geraakt en maakte zelf plannen om een nieuwe en grote Stadsschouwburg te stichten. In de jaren veertig zag men daar in eerste instantie nog van af en gaf de stadsoverheid in 1844 zowaar nog een subsidie van fl. 1500,- voor de verbouwing van de zalen. De publieksruimten waren (oplopend in prijs) ingedeeld in loges en stalles, parterre, amphitheater, midden-galerij en galerij.

Later kwam aan de overkant van de straat toch De Harmonie en daartegen kon de oude stadsschouwburg zich niet lang staande houden. Het aantal opvoeringen daalde sterk en de exploitanten, die na de dood van Johannes Posthumus in 1843 het gebouw in eigendom verwierven maakten er een koffiehuis van. Niet zo verwonderlijk, want het Ruiterskwartier werd in die tijd vooral op marktdagen bijzonder druk bezocht door het winkelend publiek.

Burger beschrijft in zijn jeugdherinneringen de Stadsschouwburg in zijn nadagen als volgt: "De Stadsschouwburg. Een haast al te deftig opschrift voor het schouwburgje aan het Ruiterskwartier, dat ik mij niet anders kan voorstellen dan verwaarloosd. Wij waren, als hoogste-klassers van H.B.S. en gymnasium, hier vrij trouwe bezoekers en zaten dan voor een paar dubbeltjes op de galerij. Het werd geregeld bespeeld door het Leeuwarder toneelgezelschap van A. Bakker, die er stukken opvoerde als De man met het ijzeren masker, Jeanne de gevloekte, Pierre de galeiboef, Don Caesar de Bazan. Veel indruk maakte, als père noble, een oude heer Stoett, meer door de waardigheid van zijn houding en gebaren dan door het gesproken woord, want hij was taneloos en onverstaanbaar."

Omstreeks 1915 werd de oude Stadsschouwburg aangekocht door de Friesche Billard Club (opgericht op 15 maart 1901). Dit pand werd toen voor de nieuwe gebruikers geschikt gemaakt onder supervisie van architect Hendrik Nieuwland, die ook verantwoordelijk was voor de nieuwe gevel een vijftiental jaren later. Vier jaar na het in gebruik nemen van het clubgebouw telde de vereniging 761 leden en dat gaf mogelijkheden om de accommodatie verder te verbeteren. Talrijke keren waren er verbouwingen en uitbreidingen. Gelukkig bleef de tot biljartzaal ingerichte schouwburgzaal grotendeels intact. In 1930 werd de oude schouwburggevel in Frans georiënteerde neo-renaïssancestijl vervangen door een Amsterdamse School-gevel. Ook de glas in lood-elementen in de gang en elders zullen toen zijn aangebracht. De stoelen uit de jaren twintig staan er nog.

Begin jaren negentig vond ook een groot deel van de georganiseerde Leeuwarder kegelaars onderdak in de De Friesche Club. Aan de Ipe Brouwerssteeg werd een kegelhuis van allure ingericht. De vereniging beschikt over een van de aller-mooiste biljartzalen in den lande en heeft nog steeds een bloeiend bestaan. Nog steeds wordt de verdieping bewoond door een beheerdersechtpaar. Ze zijn echter niet meer in dienst van de club, maar pachten het café-gedeelte.

2. Westerplantage 15 (Fardin's Perzische Tapijten, voorheen o.a. dancing Le Moulin Rouge)

In het laatste kwart van de negentiende eeuw telde Leeuwarden ongeveer zestig koffie- en bierhuizen, merendeels bedompte en slecht verlichte lokalen, waar niet veel geld omging.

De uitbaters van sommige inrichtingen, met name die in en bij de Boterhoek, hadden een belangrijke andere bron van inkomsten, namelijk het gelegenheid geven tot prostitutie.

Een dergelijk, wat groter bedrijf was gevestigd in Maria Annastraatje 4. Bewoonsters waren een ruim 40-jarige "koffiehuishoudster" (op de vrijdagen bijgestaan door een al bejaarde werkvrouw) en zes publieke vrouwen van rond de dertig jaar, elk met een afzonderlijke kamer.

In 1892 keek deze bordeelhoudster uit naar een ander adres. Er waren wat moeilijkheden met omwonenden, er liepen te veel schoolkinderen rond, maar vooral: de kamers waren niet ruim genoeg. Aanvankelijk, in mei, had ze haar keus bepaald op het hoekpand van Nieuweweg en Blokhuisplein, maar in het najaar zag ze meer mogelijkheden in nieuwbouw op het Klein Schavernek, hoek Westerplantage. Zij kreeg daartoe gemeentelijke vergunning, mits de ingang niet aan het Schavernek zou komen en er voor de ramen vaste jaloezieën werden aangebracht, die de inkiik geheel zouden beletten. Alle Schavernek-bewoners tekenden bezwaar aan. De exploitant van Het Wapen van Friesland, stelde dat "het idee van tegenover een bordeel gelogeed te zijn, genoeg zou zijn om zijn hotel vermijden, en bovendien aan de collega's een zwaard in handen geven, waarop steeds gezinspeeld kon worden om zijne zaak te treffen".

Vroeg in het voorjaar 1893 begon dan toch de bouw van een huis met hotel-allure. Op de begane grond kwamen een koffiekamer en een restaurant, daarboven nog twee verdiepingen, het geheel op een royaal souterrain. De in Leeuwarden ongekende luxe was kennelijk bestemd voor een financieel beter gesitueerde cliëntèle.

Al op 1 juli arriveerden de bewoners: eigenares Emma Louisa Yark-Ruft en zes al wat oudere meisjes van plezier; kort daarna voegde zich daarbij de handelaar in ijzer en staal Julius Friedrich Gregory, evenals Louise Ruft van Pruisische origine. Enige mannelijke bijstand was wel gewenst. Tegenstanders van de gelegaliseerde prostitutie, protestants-christelijke en socialistische strijders tegen de zedenverwildering, postten namelijk voor de ingang op de Westerplantage en probeerden de bezoekers in spe er van te weerhouden binnen te gaan. Gregory organiseerde een knokploegje om de demonstranten, voornamelijk zogenaamde middernachtzendingen, te verjagen. De politie trad niet op, ook niet toen een dertigtal personen - zendingen en onschuldige voorbijgangers - min of meer ernstig werden verwond; enkelen belandden zelfs in het ziekenhuis. De rechter veroordeelde de prostitutie-tegenstanders: zij hadden de kloppartij uitgelokt. En de Gemeenteraad voegde een artikel toe aan de Algemene Politieverordening: "met een geldboete wordt gestraft degene, die op of aan de openbare straat zich ophoudt of gedraagt, zóó, dat hij een ander belemmert of lastig is en hieruit verstoring van de openbare orde of van de nachtrust der omwonenden zou kunnen voortkomen". Er volgde nog een interpellatie in de Tweede Kamer, maar Gregory triomfeerde. Het Friesch Volksblad, orgaan van de socialistische Friesche Volkspartij, publiceerde "een kermisvoordracht voor den Koning van 't Schavernek, staande met z'n poppekast in de Westerplantage:

*Ich bin der Fürst voor 't Schavernek,
Hab' mit die fromme lui de gek;
Ich liebe wein, weib und gesang
Und bin für Godt noch Teufel bang.*

*Ich bin gut freund mit polizei,
Und tapfre männer staan mir bei,
sie jagen treu mit stok und stein
Die kwesel weg von mein terrein".
(volgden nog elf coupletten).*

Over "de Boterhoek voor de welgestelden" moet er een status-quo zijn bereikt want daarna heerste er stilte inzake de "Leeuwarder bordeel-quaestie". Het bedrijf zou nog een tiental jaren bestaan. Doorgaans waren er vijf à zes publieke vrouwen beschikbaar, waarvan de helft Duits; 35% bleef korter dan twee, 15% tussen de twee en vier maanden en 30% langer dan een jaar (de enige Friezin tien dagen!). Herkomst en nieuwe bestemming van de meesten waren 'venustempels' in de grote Hollandse steden. Bekend is, dat er circuits tussen groepen publieke huizen bestonden; prostitués konden dan ook na enkele jaren weer opduiken bij een eerdere werkgeefster.

Nadat eind november 1905 het gehele personeel was vertrokken, liet Gregory het pand door de ook nu nog zeer gewaardeerde architect Zijtse Feddema verbouwen tot een normaal logement. De blinding van de ramen werd verwijderd, een veranda langs de rijmuur opgetrokken (Feddema zal ook wel verantwoordelijk zijn voor de Art-nouveau stucrelief omlijstingen van de vensters aan de Westerplantage). Gregory ging dit Hotel de Oldehove drijven met de "renteniersche" Louise Ruft, een kelner en een dienstbode. In 1912 is hij opgevolgd door de café- en hotelhouder Ype Schaaf, die na vijf jaar opschoof naar het Oranje Bierhuis: eigenares mevrouw Yark had het logement verkocht aan de hotelhouder Oebele de Vries. Ondanks diens reclamecampagne (ruim terras met uitzicht over de stadsgracht, levende muziek) bleef de klandizie beneden verwachting.

Als hotelier-eigenaar volgden hem de kelner Hein Broersma, de caféhouder Keimpe de Boer en de winkelier Hendrik Salverda. De laatste financierde in 1924 een verbouwing, waarbij ook (ten koste van het grootste deel van het zo bejubelde terras) de veranda door een forse serre werd vervangen. Salverda wist meer publiek te trekken door het laten optreden van jazz-musici en andere podiumartiesten. In 1925 kwam er al weer een nieuwe uitbater, een jaar later ook eigenaar, de restaurateur Hendrik van Hemmen, die vrijwel dagelijks muziek, dans en cabaret bood. Hij kon in het volgend jaar het pand verkopen aan de mineraalwaterfabrikant Tonnis Edens, maar bleef de 'dancing' zelf exploiteren tot 1932.

De in oktober van dat jaar aantredende gerant was de hotelhouder Klaas Huisman, die de nog steeds gevoerde naam Hotel de Oldehove verwisselde met Le Moulin Rouge. Die naam werd een begrip in Leeuwarden en verre omstreken. Huisman en zijn opvolger (1937) Jacobus Prinsen slaagden erin vele befaamde attracties te contracteren, maar door de economische crisis leverden die toch niet voldoende inkomsten op.

Na het vertrek van Prinsen (1939) is het gebouw vooral voor particuliere bewoning benut, enkele jaren huisvestte het een makelaardij, sedert kort is er de tapijtzaak van Fardin gevestigd. Verbouwingen en herinrichtingen hebben van het oude interieur nagenoeg niets gespaard. Van de voorgangers van het huidige pand bleef in de

kelder een muurdeel bewaard. Waarschijnlijk gaat het om een onderdeel van een bijgebouw van de in 1840 gesloopte Vrouwenwaterpoort.

3. Groot Schavernek 9 (Galerie Van den Berg, voorheen o.a. Hotel Weidema)

Het Schavernek was vanouds een belangrijk vervoerscentrum van de stad. Het was een komen en gaan van trekschepen uit omliggende steden, zoals Harlingen, Bolsward en Sneek. Tot in de jaren vijftig van de vorige eeuw was het er een drukte van belang. Pas de laatste jaren staat deze buurt weer in de belangstelling. Steeds meer panden aan het Schavernek werden inmiddels al verbouwd en opgeknapt. Zo ook het pand dat zich aan de stadszijde van de gracht bevindt en al sinds eeuwen de gevelrij domineert. Het is een pand dat een rijk verleden kent: rijk aan bezitters en bestemmingen en rijk aan historie: het voormalig hotel Het Wapen van Friesland. Op het eerste gezicht lijkt het pand één geheel te zijn. Pas in tweede instantie wordt duidelijk, dat het gebouw eigenlijk bestaat uit twee panden, waarvan het linker dubbel zo breed is als het rechter, en dat het hele complex aaneengesmeed is door een gezamenlijke daklijst en dak en een stenen sierlijst over de volle breedte. Wanneer beide panden zijn gebouwd valt niet precies te achterhalen. Wel is duidelijk dat er regelmatig oudere bebouwing werd opgekocht, gesloopt en verbouwd en dat de bestemming veranderde van woonhuis naar logement en ook dat er in een van beide panden het Sneker veerhuis was gevestigd. De geschiedenis valt in ieder geval terug te voeren naar 1802, het jaar waarin Metje Pluim het pand aan het Groot Schavernek nr. 81 en de bijbehorende stal, gelegen "bij het Franeker Trekschip" verkoopt aan Frederik Hoven, die er met zijn vrouw en kinderen gaat wonen. In 1824 was een zekere Anne Nauta eigenaar van het pand; hij begint er een herberg. In 1834 zorgde de toenmalige eigenaar en uitbater Cornelis Pelle ervoor dat het logement werd uitgebreid. Acht jaar later is Cornelis Witteveen eigenaar geworden en noemt het hotel Het Wapen van Friesland (Een zoon van Witteveen werd later eigenaar van het voornaamste hotel van de negentiende eeuw, De Nieuwe Doelen aan de Voorstreek). Het etablissement fungeerde in die jaren ook als vertrekpunt van de postwagen naar Groningen. Wopke Eekhoff maakt in zijn wijkboek van Leeuwarden uit 1843 eveneens melding van het samenvoegen en de hotelnaam: het Sneker Veerhuis in het Wapen van Friesland; achter de wijknummers plaatst hij een accolade. In de jaren daarop koopt Witteveen verschillende omliggende pandjes en grond op (de achterliggende stal annex wagenhuis, een zilversmederij en een erf). Vervolgens vindt er in 1850 een verbouwing plaats. In 1876 werd het pand verkocht aan de timmerman en aannemer Anthonius Feddema, die er ook de nodige verbouwingen pleegde. Hij verkocht het pand een jaar later weer door aan de logementhouder Fedde Weidema. Zoon J.F.N. Weidema gaf rond 1900 een eigen gids voor Leeuwarden en omstreken uit met ook "eenige bijzonderheden van het hotel." Het hotel, toen Grand Hotel Weidema geheten, genoot zeker bekendheid. Er verbleven regelmatig belangrijke en soms adellijke en buitenlandse gasten of er vonden andere sociale gebeurtenissen plaats. Het belangrijkste wapenfeit is toch wel dat in 1912 de start en finish van de eerste officiële Elfstedentocht werd georganiseerd vanuit dit etablissement. Later nam De Groene Weide die rol over. Ondanks dit soort activiteiten ging het langzamerhand steeds slechter met het hotel. De scheepvaartverbindingen via het Schavernek verloren hun belang. De meeste reizigers van buiten de provincie maakten gebruik van het spoor en overnachtten in de regel in de 'modernere' hotels in de buurt van het station. Na 1917 kwam het pand in gemeentelijk bezit en werd het verbouwd tot een complex voor noodhuisvesting voor gezinnen. Daarna was de

Rijkskweekschool er gevestigd en weer later in de jaren zeventig vond de Akademie voor Ekspresie en Kommunikatie (AVEK) er onderdak.

Totdat het pand aan de huidige eigenaren werd verkocht bleef het tamelijk onaangeroerd. Op oude foto's is te zien dat de voorgevel uit twee bouwlagen van negen traveeën breed bestond. Het linkerpand bestaat uit een onderpui van natuursteen met daarboven een gevel die verder opgetrokken werd uit rode baksteen met speklagen die alternerend doorlopend en onderbroken zijn. Boven alle ramen zijn bovendien nog eens aan weerszijden consoles geplaatst die stenen raaml ijsten dragen. De entree was links van het midden geplaatst. Het rechter pand is minder rijk gedecoreerd. De natuurstenen onderpui is ook lager. De ramen zijn alleen omlijst door een bakstenen boog. Het pand wordt in zijn geheel overkapt door een afgeknot schilddak, waarin zich drie dakkapellen bevinden. Alle drie worden ze aan de bovenzijde bekroond door een driehoekig fronton. De middelste wordt nog eens extra benadrukt door pilastervormen aan weerszijden van het raam boven op het fronton. Het oude schoolgebouw werd in 1993 verkocht aan J.E. van den Berg, die nog datzelfde jaar architect Peter Walon aanzocht voor het maken van een ontwerp voor de verbouw van het pand. Van den Berg verkocht het linkergedeelte weer door zodat de eerdere samenvoeging weer ongedaan moest worden gemaakt. De entree en trap naar de bovengelige verdiepingen lag in het linkergedeelte waardoor er voor het rechterpand een nieuwe ontsluiting moest komen. In het rechtergedeelte vestigde Van den Berg op de begane grond in de grote benedenzaal zijn galerie en op de bovengelige verdiepingen zijn woonhuis. Het linkergedeelte werd verbouwd tot uitzendbureau en (daarboven) een viertal appartementen.

Het interieur en exterieur zijn ingrijpend veranderd. Het rechtergedeelte heeft nog het meest van zijn oorspronkelijke vorm behouden. De onderpui van het linkergedeelte werd vervangen door een terugliggende gebogen wand van glas en staal. Een smal deel van de muur is blijven staan om dienst te doen als een soort pilaar. Tussen deze 'pilaar' en de zijwanden zijn luifels geplaatst. Het interieur werd geheel gemoderniseerd. Achter de stenen wand bevindt zich de nieuwe entree en trap. De voormalige danszaal op de eerste verdieping is ingericht als woonkamer. Enkele details herinneren nog aan het vervlogen verleden: op de overloop drie paneeldeuren in art-déco achtige stijl; de houten parketvloer in de woonkamer waarop menige danspas werd geoefend en de gietijzeren radiatoren die nog immer de woonruimte verwarmen.

4. Bagijnestraat 42 (Distilleerderij Meekma)

Volgens de tekst op de twee gevelstenen onder de kroonlijst dateert dit pand uit 1661. De voorgevel is bij een verbouwing in de jaren tachtig van de negentiende eeuw echter dusdanig gewijzigd, dat zich op het eerste gezicht niet laat vermoeden dat daarachter een zeventiende-eeuws pand schuil gaat.

De gepleisterde voorgevel is, in overeenstemming met de vroeger gebruikelijke woonhuisbreedte, drie raamvlakken breed en twee bouwlagen hoog. De gevel wordt afgesloten door een geblokte kroonlijst met daarboven een afgeknot schilddak met daarin een dakkapel. De ramen zijn voorzien van negentiende-eeuwse T-vensters, hoewel dat daarvoor vermoedelijk zogenaamde zesruiters zijn geweest.

In de achttiende en negentiende eeuw is het pand eigendom geweest van verscheidene aanzienlijke families. Wie het pand heeft laten bouwen wordt uit de archieven niet duidelijk. Het was aan het einde van de zeventiende eeuw eigendom van de Leeuwarder burgemeester Benno Bourboom, een telg uit een met wijnhandel tot grote welstand gekomen familie. Zoon Everhardus Bourboom, advocaat bij het

Hof van Friesland en van 1732 tot 1777 secretaris van Leeuwarden, kwam in 1726 in bezit van het huis. In de koopakte wordt het pand omschreven als "een groot voorhuis [met] boven en benedenkamers, put, bak en gemak". De put moest echter wel worden gedeeld met de broer van Everhardus, Jacobus Bourboom, die eigenaar was van de beide panden naast Bagijnestraat 42. Rond 1730 werd nummer 42 'om niet' bewoond door Arnoldus Camp, een aan lager wal geraakte zwager van Everhardus Bourboom. In de jaren vijftig van dezelfde eeuw bewoonde deze de woning echter zelf.

Pas in maart 1861 werd het pand als laatste restant van het ooit omvangrijke familiebezit door de nazaten van Iskjen Catharina Bourboom verkocht aan de familie Van Harinxma thoe Slooten, die eveneens een heel complex van woningen tussen de Nieuwstad en de Bagijnestraat bezat. Ook na de verkoop werd het pand bewoond door lieden uit betere families: onder andere tot 1871 door Hendrik Hermanus Menalda, een welgestelde wijnkoper. Van 1897 tot 1900 woonde de orgelbouwer Arjen Timmenga in het pand. Rond 1914 werden de twee bouwlagen van het pand gesplitst. Op de begane grond zijn gedurende de hele twintigste eeuw bedrijven gevestigd geweest, onder meer lijstenmakerij Braun, loodgietersbedrijf Van der Heide en Tiemersma schilderwerken.

De huidige bedrijfsmatige uitstraling van het pand dateert uit de tijd dat Van der Heide er gevestigd was: hij liet het pand in 1954 rigoureuus verbouwen. Op de tekeningen bij de vergunningsaanvraag is te zien, dat zich aan de linkerkant van de pui oorspronkelijk een voordeur bevond, met daarboven glas-in-loodraampjes en ernaast twee ramen ter grootte van die op de eerste verdieping. Deur en ramen werden vervangen door een grote houten schuifdeur, met links daarvan een smalle voordeur ten behoeve van de bovenverdieping. Boven de beide deuren werd de gevel over de hele breedte voorzien van glaswerk.

Tegenwoordig is op de begane grond het proeflokaal van beerenburg-distilleerderij Meekma gevestigd. Dit bedrijf werd in 1916 in Drachten opgericht, maar verhuisde in de jaren zeventig naar Leeuwarden. Het pand is thans ingericht zoals de Drachtster vestiging van Meekma er ooit moet hebben uitgezien. Helaas zijn als gevolg van de vele verbouwingen in de loop der jaren vrijwel alle oorspronkelijke elementen uit het interieur van het pand verdwenen. Wel zijn de authentieke zeventiende-eeuwse binnenmuren nog altijd goed zichtbaar.

Vanuit het proeflokaal kan men doorlopen naar de Museumwinkel van de Stichting Nieuwesteeg Vijf. In dit zeventiende-eeuwse herenhuis is een grutterswarenwinkel te bezichtigen waarvan de inrichting uit 1904 dateert. In de achterkamer bevindt zich een koffie- en theeproeverij.

5. Auckamastraatje 2 (Oranje Bierhuis)

"Mag onze goede stad helaas op weinig merkwaardigheden bogen, onder degenen die er zijn behoort in de eerste plaats genoemd te worden het van ouds bekende Oranje-Bierhuis", zo roemde de schrijver van het boekje De Geschiedenis van Rougemaison in het Oranje Bierhuis dit eerbiedwaardig oude en sfeervolle etablissement.

Het Oranje Bierhuis is het op één na oudste café van de stad. Een eerste aanwijzing van 'horeca-activiteiten' op de hoek van Herenwalgje en Auckamastraatje vinden we in de oude papieren als omstreeks 1770 een telg uit het rijke Leeuwarder koopmangeslacht Sippama "koffieschenker" bij het Stadhuis wordt genoemd. De familie Sippama bezat indertijd meerdere panden in de omgeving. Het was een tijd waarin koffieschenkers in het algemeen niet zozeer gevreesd werden door de drank

die zij verschaften, als wel door het geven van gelegenheid tot politieke causerieën. Het wijkboek 1843 omschrijft het Raadhuisstraatje G 55 als "vroeger het Oranje-koffijhuis".

In het begin van de negentiende eeuw is een zekere J. Zijlstra bewoner. Hij wordt maitre de café (1811) en ook "koffieschenker" (1814) genoemd. Of het pand in die tijd al echt uitsluitend als café wordt gebruikt is niet helemaal duidelijk. Zeker is wel dat er na Zijlstra een "baardscheerder" en een "kastenmaker" in het pand wonen. Het definitieve begin van het Oranje Bierhuis als stadscafé mogen we wel dateren in 1857 als Bouwe Kuipers er met zijn gezin komt wonen. Toch wordt hij naast winkelier nog steeds "koffiehuishouder" genoemd. Het is zeker dat Kuipers wel eens uit andere vaatjes heeft getapt, want in het adresboek van 1872 lezen we in een advertentie: "B.J. Kuipers & Cie. Binnen- en buitenlandsche Bierhandel. Oranje Bierhuis bij het Stadhuis. Steeds voorhanden: Amsterdamsch-Beijersch uit de Kon. Ned. Beiersch Bierbrouwerij, Davo Bier, Engelsche Bieren uit de brouwerij van de Heeren Bass & Co., Princessebier uit de brouwerij "de gekroonde Valk", Heumens Nieuwlicht, Maastrichts, Deventer Winterbier enz. enz." Eerst zijn opvolgers Lammert Swart (1869-1878) en de familie Blok (1878-1900) worden met naam en toenaam "bierhuishouder" genoemd. Een andere bekende uitbater was Ype Schaaf, de grootvader van de gelijknamige journalist en predikant.

Het Oranje Bierhuis bestond oorspronkelijk uit twee panden. In de gevel aan het Raadhuisplein is dit op de verdieping aan de raamstelling nog duidelijk te zien. Het rechter van de twee panden bezat tot in de jaren-tachtig van de vorige eeuw een trapgevel. Het linker pand evenwel was in die periode zijn top reeds kwijt. In opdracht van de toenmalige kastelein Blok zijn de panden samengevoegd onder een doorlopend schilddak. De caféruimte was tot die tijd gescheiden in twee vertrekken, door de cliëntèle de eerste en tweede kamer genoemd. De eerste kamer was bestemd voor de stamgasten en men betaalde er iets meer voor een alcoholische versnapering. Tot de samenvoeging van de panden zat de ingang in het midden van de gevel. Later is deze naar links verplaatst.

Door een in 1994 uitgevoerde schilderbeurt in ossenbloed- en zandsteenkleur zijn details beter zichtbaar geworden zoals de negblokken in de dagkanten en in de ontlastingsbogen de negblokken en sluitstenen. De sluitstenen in de zijgevel aan het Herenwaltje zijn decoratief als fraaie koppen uitgevoerd. In de voorgevel zitten een tiental grote en typerend oude ankers met in 1994 schalks oranje geschilderde knoppen. Het oorspronkelijke hoekpand is geheel onderkelderd. De kelder bezit ook een toegang aan het Herenwaltje. Het interieur is de laatste honderd jaar nauwelijks veranderd en bezit veel sfeer. Het ruikt er zelfs oud. Kenmerkend is verder onder andere het geheel ontbreken van versterkte muziek. Sfeerbepalend was vroeger ook ober Jelte van Dijk.

Het Oranje Bierhuis heeft een boeiende cliëntèle, die vooral bestaat uit echte Liwwadders. Kunstenaars, omwonenden en leden van de historische vereniging komen er vaak en graag. Hans Wiegel bezocht al voordat hij zich in Friesland vestigde het etablissement regelmatig. In een speelfilm van eind jaren zeventig uit de Grijpstra en de Gier-serie komt het interieur en exterieur van het café nadrukkelijk in beeld. Als de raadszaal in het stadhuis na de restauratie weer kan worden gebruikt zullen de lokale politici en ambtenaren het café ook wel weer weten te vinden. In de jaren zestig regelde het Bierhuis zelfs de complete koffievoorziening van de gemeentelijke secretarie.

Het pand staat ingrijpende veranderingen te wachten. Op de verdieping wordt hoogst

waarschijnlijk nog dit jaar een besloten club gevestigd waar genodigen exclusief kunnen loungen.

6. Weerd 18 (Grand-café Liechtenstein)

Halverwege de Weerd, gezien vanaf de Nieuwestad aan de rechterzijde, bevindt zich een naar verhouding fors pand, thans bekend onder de naam Liechtenstein, naar het grand-café dat op de benedenverdieping is gevestigd. Deze benaming is overigens pas omstreeks tien jaar in gebruik en bedacht door de toenmalige pachter. Het uiterlijk van het pand maakt duidelijk, dat de bouwer geen horecabestemming voor ogen stond. Die functie heeft het ook pas sedert 1983, toen er het eetcafé De Bombardon in werd gevestigd.

Het vijf traveeën brede huis telt drie verdiepingen bovenop een souterrain en wordt overdekt door een schilddak met op de hoeken een schoorsteen. De ingang, aangebracht op de benedenverdieping in het midden, wordt bereikt met een hardstenen dubbele trap met een fraai smeedijzeren hekwerk. Ook de door pilasters geflankeerde deurpartij met half rond bovenlicht en bekroond met een sierlijke sluitsteen is beslist een nadere beschouwing waard. Verder valt de bewerkte erker boven de ingang op. De kroonlijst is eenvoudig uitgevoerd.

Binnen zijn feitelijk alleen het centraal gelegen trappenhuis en enkele plafonds met vroeg negentiende eeuwse sierstucwerk van belang. De achterzijde van het huis oogt sober. De tuin, nu in gebruik als caféterras, loopt door tot aan het Herenwiltje, voor de grachtdemping in 1884 bereikbaar via een houten bruggetje. In 1928 ontwierp de directeur van Gemeentewerken een plan om de begaanbaarheid voor voetgangers te verbeteren. Daarbij moest de stenen stoep voor de ingang verdwijnen. Gelukkig heeft de gemeentelijke schoonheidscommissie daar een stokje voor gestoken!

De stichting van het gebouw is op grond van stilistische en bouwtechnische kenmerken moeilijk te dateren. Sommigen spreken van empirestijl en schrijven ontwerp en bouw toe aan Gerrit van der Wielen (1767-1858). Anderen zien in het gebouw kenmerken van de Lodewijk de XVI-stijl. Archiefonderzoek heeft inmiddels aannemelijk gemaakt, dat het huis omstreeks 1722 is gebouwd. De argumentatie hiervoor is op een tweetal feiten gebaseerd: de toenmalige eigenaresse van het perceel, Catharina van Scheltinga, echtgenote van Schelte van Heemstra (o.a. gouverneur van prins Johan Willem Friso en burgemeester van Bolsward) vermaakt bij testament van 4 april 1724 aan vier van haar kinderen "haar nieuw gebouwde hujsinge staende binnen Leeuwarden op de Weert". In een belastingkohier over 1721 wordt over het naastgelegen en eerder door Catharina en Schelte verworven huis Weerd 16 opgemerkt: "niet belast wegens verbouwing tot stal". Het is aannemelijk, dat deze verbouwing tegelijk plaatsvond met de nieuwbouw van het grote huis.

Overigens is niet uit te sluiten, dat bouwmeester Gerrit van der Wielen toch zijn steentje heeft bijgedragen aan het pand, zoals wij dat thans kennen. Mogelijk werkte hij in opdracht van Mr. Evert Roorda (1767-1853), die het huis van 1803 tot 1824 bewoonde. De aankondiging van de veiling van het huis in de Leeuwarder Courant van 19 december 1823, waarin gesproken wordt van "Eene hechte en modern betimmerde heeren huizinge" lijkt erop te wijzen, dat het pand niet lang daarvoor aan de eisen des tijds was aangepast. Niet achttiende-eeuwse ogende elementen als deurpartij en erker zijn wellicht toen aangebracht.

Al in de zeventiende eeuw kwam Weerd 18 in het bezit van de familie Van Scheltinga. Catharina van Scheltinga en haar man gebruikten het huis als pied-à-terre gedurende de jaarlijkse vergaderingen van de Friese Staten. Overigens

verbleven zij vooral op Heemstrastate te Oenkerk of te Bolsward, waar Schelte raad in de vroedschap (vanaf 1704) en gedurende enige jaren burgemeester was. De kinderen en hun nazaten hebben geen gebruik meer gemaakt van het huis en verhuurden het na Scheltes dood in 1733 tot Catharina's achterkleinzoon Jhr. Cornelis Scheltinga van Heemstra het tenslotte in 1803 verkocht aan Mr. Evert Roorda, belastingontvanger te Leeuwarden. De huurders waren van gelijke stand als de Scheltinga's of de Heemstra's, maar bezaten kennelijk geen eigen passend optrekje in de stad. Van de huurders noemen we hier achtereenvolgens Jarich George van Burmania (o.a. grietman van Oostdongeradeel), Sjuck Gerrold Juckema van Burmania Rengers (o.a. grietman van Franekeradeel) en baron Charles Bigot de Villandry (o.a. gedeputeerde).

Na kortstondig in bezit te zijn geweest van de families Blocq van Haersma de With en Bieruma Oosting kwam het pand in 1832 voor langere tijd in handen van Jhr. Onno Reint van Andringa de Kempnaer (1801-1868), onder meer grietman van Lemsterland en kamerheer des Konings.

Bij openbare veiling, gehouden op 11 en 25 april 1870 in opdracht van de erven Van Andringa de Kempnaer, werd het herenhuis toegewezen aan de strohoedenfabrikant Gerard de Chateau (1819-1898) voor een bedrag van fl. 18.309,-. De stal, welke vanaf de verbouw in 1721 steeds onlosmakelijk aan het huis verbonden was geweest, werd op diezelfde veiling aangekocht door kapper Folkert Jan van Dijk, die er een woonhuis van maakte. Tegenwoordig is daar het bloemsierkunstbedrijf Drijver gevestigd. Gerard de Chateau, die de fabriek, ondergebracht in enkele panden in de op de Weerd uitkomende Gloppe of Moutmakersgang, had overgenomen van zijn uit Belgisch Limburg stammende vader, richtte het huis in als onderkomen voor zijn arbeiders. Van de vroegere status van het gebouw was daarmee weinig meer over! De Chateau hield het pand aan tot eind 1887.

In 1892 kreeg het gebouw weer een totaal andere bestemming, toen Jacob Poutsma (1861-1908), telg uit een bekend Fries onderwijzersgeslacht, er zijn school voor uitgebreid lager onderwijs vestigde. De school, in 1888 door Poutsma gesticht in de Gloppe aan het Zaailand naast de Rijks H.B.S., bood aansluiting op middelbaar en hoger onderwijs en leidde op voor diverse examens. Instituut Poutsma, zoals de school later werd genoemd, genoot grote bekendheid en telde veel prominente Friezen onder haar leerlingen. Van de gemiddeld ruim honderd leerlingen was er een twintigtal in de kost en ondergebracht in het pand aan de Weerd. Na het plotseling overlijden van Jacob Poutsma werd het internaat nog tot 1920 voortgezet door Dirk van de Craats (1878-1967), die al vanaf 1904 als leraar aan het instituut verbonden was.

Van 1920 tot 1939 diende het huis als magazijn van de firma P.F.J. Westra & Co., groothandel in sajetten (wollen garens) en tricotgoederen, die overigens nog een winkel exploiteerde aan het Naauw (De Magneet). Westra (1886-1960) benutte het pand aan de Weerd tevens als kantoor in zijn functie van wethouder van sociale zaken.

De Vereniging van Vrijzinnige Hervormden in Leeuwarden nam het gebouw in 1940 als verenigingscentrum in gebruik. Na een grondige renovatie, waarbij op de bovenverdiepingen slaapkamers werden ingericht en brandveiligheidsvoorzieningen werden aangebracht, zoals een ijzeren brandtrap aan de achterzijde, bleef die functie behouden tot de verkoop in 1983. De vereniging liet ook de nog aanwezige bijbelspreuk in het trappenhuis plaatsen. In de oorlogsjaren heeft het nog enige tijd dienst gedaan als tijdelijke huisvesting van het Old Burgerweeshuis.

Vermeldenswaardig is eveneens dat een historische roman zich voor een deel afspeelt in dit huis. Van de hand van Louise Engelberts verscheen in 1925 Een vergeten proces over (vermeende) achttiende-eeuwse bewoners.

7. Sint Jacobsstraat 11 en 9 en Herenwiltje 10 (voorheen o.a. Hotel De Phoenix)

Het pand Sint Jacobsstraat 11 is zowel wat het exterieur als het interieur betreft een van de monumentaalste panden in de Leeuwarder binnenstad. Het perceel waarop het huis verrees, werd op 11 januari 1666 gekocht door Abraham de Schepper en Titia Hagius. De Schepper was burgemeester van Leeuwarden en gedeputeerde. In het jaar van de aankoop werd het huis gebouwd. In een cartouche boven een van de pilasters staat in Romeinse cijfers het jaartal 1666. Na De Schepper werd het huis door vooraanstaande personen bewoond. In volgorde zien we voorbij komen Philip van Heiningh "geheimraad van zijne Hoogheit den Prins van Orangie en Nassau"; François Halma, Landschapsdrukker; douarière van Schratenbagh, geboren Aylva; Tinco Lycklama à Nijeholt, "Raad-Ordinaris in den Hove van Vrieslant"; Ena Romelia van Idzinga, weduwe van Ayso van Boelens; Hector L. van Sminia, politicus, grietman en Tweede Kamerlid en baron J.N. du Tour, grietman van Leeuwarderadeel. In 1823 werd het voorname woonhuis ingericht tot logement en kreeg het de naam De Phoenix.

De gevel van De Phoenix had oorspronkelijk vier verdiepingen. Omstreeks 1878 is de geveltop gesloopt en vervangen door een schilddak. Architect G.J. Veenstra maakte later op basis van een tekening van A. Martin een reconstructietekening van de gevel en schreef erbij: "Gevel is onder leiding van den architect H.H. Kramer in't derde kwart van de 19e eeuw bedorven".

De drie nog bestaande verdiepingen van de gevel worden bepaald door gestapelde pilasters, achtereenvolgens in de Dorische, Ionische en Korintische orde. De voetstukken en kapitelen zijn uitgevoerd in zandsteen. De bovenste verdiepingsvensters zijn omzoomd met festoenen. Boven de verdiepingsvensters hangen zware festoenen in de vorm van bloemslingers, die bij de middelste travee door een draperie met elkaar verbonden zijn.

In 1878 werd ook het interieur vernieuwd onder supervisie van architect Kramer. De toenmalige eigenaar W.J. Brochard liet onder andere de voor- en achterzaal opnieuw inrichten. Er kwamen plafondschilderingen in met neo-stijlkenmerken zoals arabesken, knoppen en vazen. Langs het plafond loopt een kooflijst met lotusbladeren. De hoeken van de zalen zijn betimmerd, langs de wanden zijn lambrizeringen met panelen aangebracht. In de achterzaal bevindt zich een schouw van zwart marmer met groene inlegstukken. Boven de schouw is een hoge spiegel met rijkversierde lijst geplaatst. Op het plafond is achtmaal een cartouche aangebracht met de tekst "W 1878 B". Ongetwijfeld de initialen van de eigenaar en opdrachtgever en het jaar van de verbouwing.

Architect Kramer bleef betrokken bij de verbouwing van De Phoenix. In 1906 maakte hij voor de nieuwe eigenaar J. Jonker een plan voor de "uitbreiding en verbouwing van het Hotel Phoenix aangenomen door M. Meijer alhier voor fl. 9.567,-".

Vermoedelijk is toen onder andere de trappartij vernieuwd. De trap naar de bovenverdieping heeft een trappaal met Amsterdamse-Schoolkenmerken. Boven het trapbordes zit een glas-in-loodraam met Jugendstil-motieven en centraal een afbeelding van de mythologische vogelfiguur Phoenix. Ook is in het pand nog een oude spiltrap aanwezig, waarvan de houten spil een bijzondere getordeerde vorm heeft.

Hotel De Phoenix had een goede naam. Voor het hotel stonden vroeger dikwijls

deftige equipages en later statige automobielen met kaarslantaarns. Belangrijke gasten werden van het station afgehaald met een omnibus van het hotel. Vermeld moet nog worden dat het eveneens vermaarde koffiehuis Hof van Holland op nummer 9 ook nog bij het hotel werd getrokken. De grote eetzaal werd hierin ondergebracht. In mei 1940 betrokken Duitse militairen het hotel. Na in 1945 het tribunaal gehuisvest te hebben werd het gebouw door Rijksbelastingen in gebruik genomen. Na het vertrek van de belastingdienst heeft de benedenverdieping een aantal winkels en een kapper gehuisvest. De bovenverdiepingen kwamen leeg te staan. In de jaren '93-'95 is het grote huis, dat doorloopt tot het Herenwiltje, door de Woningstichting Patrimonium gerestaureerd. Het pand Herenwiltje 10 hoorde vroeger bij De Grote Sociëteit. Er zijn zestien nieuwe appartementen in het complex ondergebracht. Beneden is weer een winkel gevestigd.

Boven de voordeur is ter herinnering aan de restauratie een prachtig gesneden bovenlicht geplaatst. Het stelt uiteraard een Phoenix voor die symboliseert dat dit voor Leeuwarden zo belangrijke monument als het ware uit zijn as is herrezen.

8. Uniabuurt 8 (Café De Ossekop)

Waar vroeger de Uniastins stond, is nu café De Ossekop gevestigd. Café De Ossekop staat niet, zoals verwacht zou worden, aan de Ossekop maar aan de Uniabuurt. De naam Ossekop herinnert aan de ossenmarkt die hier eertijds gehouden werd. Op Uniabuurt 12 hing vroeger een ossenkop uit.

Het huidige pand Uniabuurt 8 is van oorsprong zeventiende eeuw. Ondanks een aantal verbouwingen is het zeventiende-eeuwse karakter nog duidelijk aan de gevel te herkennen. Wegens bouwvalligheid de top van de trapgevel vervangen door een rondboog. Boven in de gevel zit een leeuwenkopconsole. De oorspronkelijke kruiskozijnen zijn in de negentiende eeuw vervangen door T-vensters. De huidige pui werd in 1912 geplaatst. Een etalagevenster wordt geflankeerd door een deur naar de bovenwoning ter linkerkant en een deur naar het café ter rechterkant. In het bovenlicht van deze deur bevindt zich nog het geschilderde, oude wijknummer C8. Geschilderde teksten geven aan dat café De Ossekop een "Bierhuis Proeflokaal Tapperij Anno 1912" is en dat er "Diverse Bieren" geschonken worden.

In een koopakte van 15 december 1797 wordt Ossekop 8 beschreven als een huis: ".....bestaande in een behangen Voorkamer aan de Straat, daaronder een Kelder met een afgeschutte Wijnkelder; een groote behangen Middelkamer, een Galerij, wijders een Plaats, Bleekveld en Tuintje, op de Plaats een Secreet, en Kast tot Rommelarij; verders een behangen Achterkamer, achter aan de Vaart, daarnaast een Keuken en bij de Keuken een Ontwijkje, waarin een Regenwaters pomp, alsmede een Putswaters pomp. Boven de Voorhuizinge een behangen Voorkamer aan de Straat, en een groote behangen Agterkamer; booven die Voorkamer nog een Kamertje, wijders een Portaal; boven de Agterkamer een linnen Zolder. Boven de Agterhuizinge een Turfzolder".

Zoals het opschrift op de pui al aangeeft, werd in 1912 café De Ossekop gevestigd in Uniabuurt 8. Het café, bij de Leeuwarders beter bekend als Café Eijgelaar, is een van de opmerkelijkste horecagelegenheden in Leeuwarden. Dat komt door de inrichting en de speciale sfeer die er heerst. De inrichting is sinds 1912 nauwelijks veranderd. Alleen is, toen de voorschriften dat nodig maakten, in 1980 een damestoilet geplaatst.

Centraal in de caféruimte staat de grote stamtafel, oorspronkelijk een groot biljart. Hierboven hangt een prachtige, door architect Heldoorn ontworpen, Jugendstillamp. Langs de wanden staan kleinere tafeltjes die net als de Thonetstoelen zijn gemaakt

van mahoniehout. Boven de tafeltjes hangen aardige Jugendstillampjes. Op het buffet staan twee bierpompen in de vorm van zwanenhalzen. De kranen en ook de spoelbakken zijn gemaakt van Brandenburger zilver, dat prachtig kan glimmen. In het achterste deel van de zaal staat het grote biljart. De voorruimte kan door zware gordijnen van de rest van de caféruimte afgescheiden worden. Stamgasten mogen hier hun fietsen plaatsen. Aan de wanden hangen opgezette vogels, oude affiches en andere nostalgische voorwerpen.

Bijzonder aan de sfeer in Café Eijgelaar is een groot aantal gebruiken en gewoontes en natuurlijk ook de stamgasten. Aan de stamtafel ligt een grote hoeveelheid lectuur. Voor bezoekers die hun shag vergeten hebben, staat er een pot met tabak met daarop een gerijmd opschrift dat oproept de volgende keer zelf rokerswaar mee te nemen. Binnenkomende bezoekers wordt non-verbaal duidelijk gemaakt dat ze aan een zijtafeltje moeten plaatsnemen. En dan kan er besteld worden.

In Café Eijgelaar wordt hoofdzakelijk bier gedronken, sterke drank wordt niet verkocht. Het bier van Eijgelaar is beroemd. Het DAB/Urquell wordt getapt in glazen van een halve liter en drie à vier maal bijgetapt. Zo ontstaat een prachtige schuimkraag die op slagroom lijkt en waarop volgens de overlevering een rijksdaalder gelegd kan worden. Het tappen van zo'n bier duurt ongeveer zes minuten.

In het café zijn ook bijzondere hapjes te bestellen zoals: een nieuwe haring met de kop er nog aan en het oogje afgedekt met een toefje peterselie, een eigengemaakte gehaktbal en 'Eijgelaarkaas' van Joltsje van Dijk. Zowel de gehaktbaal als de kaas worden opgediend met van Colmans mustardpoeder gemaakte scherpe mosterd. De sfeer in de zaak werd en wordt bepaald door Willem Eijgelaar, die het café in 1949 van zijn vader Klaas overnam. Bij Willem Eijgelaar in de zaak wordt niet geroddeld, gebeurt dat wel, dan trommelt hij op het buffet. Fooien zijn uit den boze. Muziek is er niet te horen. In 1996 heeft schoonzoon Willem Annee de zaak overgenomen. Hij zet de oude tradities voort. Nog altijd worden ieder jaar een wildavond en een boerenkoolmaaltijd georganiseerd. De clubs van journalisten, zakenlui en voetballers van Zwaluwen blijven op hun vaste avond komen. Wanneer de uitbater niet aanwezig is kunnen stamgasten, die soms zelfs over een eigen sleutel beschikken, zelf hun eigen pilsje tappen. Eijgelaar is eigenlijk geen kroeg, maar een instituut.

Tenslotte mag niet onvermeld blijven dat de later zo beroemde schilder Sir Lawrence Alma Tadema als kind van 1837 tot 1840 in het huis Uniabuurt 8 gewoond heeft. Zijn vader, Pieter Tadema, had hier toen een notariskantoor.

9. De Kelders (voormalige bierkade en bierkelders)

Centrum van de handel in bier was vanouds de "Bierhaven", zoals het gebied rond de huidige Bierkade genoemd werd. Het omvatte de Kelders met de Bierkade, Over de kelders en de Brol. Begin vijftiende eeuw verplaatste het handelscentrum van Leeuwarden zich van zijn oudste kern, de Hoogstraten en de Oude Eewal, naar Voorstreek en Kelders. De aldaar aanwezige waterloop werd toen voorzien van steiger- of paalwerk, zodat deze echt het karakter van een gracht kreeg. Uit die tijd dateert ook de uitbreiding van de oorspronkelijke huiskelders met een overwelfd gedeelte richting lage wal of kade aan het water. De straat die daar overheen loopt werd vandaar Oppa Keller genoemd en later afgekort tot de Kelders. De kade aan de overkant wordt dan als Over de kelders aangeduid. Rond de Bierhaven ontstond nu het nieuwe handelscentrum.

De Leeuwarder brouwers hadden het liefst gezien dat de import van uitheems bier

geheel verboden werd. In 1487 vormde de heimelijke invoer van buiten de stad gebrouwen bier de aanleiding tot het spraakmakende 'bieroproer', wat leidde tot belegering van het Amelandshuis. Later in de zestiende en zeventiende eeuw moest het bierbrouwersgilde er toch in berusten dat buiten Leeuwarden gebrouwen bier werd toegelaten op de Leeuwarder markt. Niettemin zouden biervaten nog meer dan twee eeuwen het straatbeeld ter plekke domineren. Tot in de negentiende eeuw vormde de Bierhaven het centrum van de lokale bierhandel. In 1769 is er sprake van de buurt "Over de Brol en de Hollandse Bier Kaay"; bier van buiten Leeuwarden was inmiddels gemeengoed geworden. Dat de bierhandel lange tijd grote bloei heeft gekend, is te danken aan het feit dat voor de 'kleine luyden' bier vroeger de enige betaalbare en ook om redenen van hygiëne de meest verantwoorde drank was. De onder het straatniveau gelegen kelders zijn voorbeelden van een type grachtkelder - het 'Utrechts model' genaamd - dat bestaat uit huizen met een huiskelder, een kelder onder de straatwal en een werf voor laden en lossen aan de gracht. Vrijwel alle huizen aan de Kelders hebben een overbalkte huiskelder. Het keldergedeelte onder de straatwal is overkluisd met een tongewelf. Bij sommige kelders is dit verschil in uitvoering nog duidelijk waarneembaar. Zo is bij de huiskelders onder De Kelders 5 en 11 nog een balkenplafond te zien met moerbinten en kinderbalken, fraai versierde laat-gotische sleutelstukken en in de zijmuren ingelaten staanders (gebinten); een constructie die duidt op zogenaamde 'houtskeletbouw'. Deze vormgeving kan zowel op een woonfunctie (woonkelder) als op een zakelijke functie duiden. De bouw van laatstgenoemde huiskelder is vastgesteld op 1521.

Mede als gevolg van het toenemend transport van zware goederen boven de walkelders verslechterde de bouwkundige staat. Maatregelen om doorgaand vrachtverkeer te weren werkten blijkbaar niet optimaal; vooral in de loop van de vorige eeuw raakten meerdere kelders min of meer in onbruik. In 1973 zijn de walkelders grotendeels afgebroken, dichtgestort of afgesloten vanwege de aanleg van het nieuwe diepriool onder de straat. Bij deze ingreep is ook de toen centraal gelegen trap van de kade naar de straat vervangen door twee opgangen aan weerszijde van de kade. De keldertoegangen aan de kadezijde zijn bij die gelegenheid ook enigszins verbouwd en zijn dus niet meer in oorspronkelijke staat. De ruimten daarachter zijn nu niet dieper dan slechts enkele meters. Eind jaren zeventig was de 'Cineraria' (voorloper van de videotheek) van Jan Brugman tijdelijk gehuisvest in een van de kelders. Momenteel is alleen Bierkade 3 nog in gebruik als 'pantry' voor het drijvend terras van Croissanterie Gilbert. De Gemeente Leeuwarden heeft evenwel grootse plannen voor renovatie van dit gebied, die ongetwijfeld zullen leiden tot een flinke opwaardering van dit historische stadsdeel.

10. Grote Hoogstraat 16-18 (Eetcafé De Lachende Koe, voorheen restaurant "'t Pannekoekhuysje").

Op de hoek met de Poststraat werd in 1960 't Pannekoekhuysje geopend in een zeventiende- eeuws pand. De voorgevel van Grote Hoogstraat 16 oogt nieuw en dateert dan ook uit 1943, toen architect J.J.M. Vegter in opdracht van de wed. Looyenga de bouwvallig geworden trapgevel verving door de huidige. De raamindeling is hierbij veranderd en de toegangsdeur verhuisde van de rechterzijkant naar het midden. In de zijgevel aan de Poststraat bevindt zich een rolwerkcartouche met het jaartal 1683. Waarschijnlijk is deze van elders afkomstig en door bemiddeling van architect A. Baart jr., die op nr. 14 woonde, hier geplaatst. In het pand herinnert een authentieke houten schouw met schildering en tegeltableau nog aan tijden van

weleer.

In 1563 wordt Rutger Egbertsz - waarschijnlijk identiek aan Rutger Vleeschhouwer - genoemd als eigenaar. In de Grote Hoogstraat waren destijds de nodige slaggers gevestigd in verband met de aanwezigheid van het Stads-Vleeshuis, grenzend aan het toenmalige Raadhuis ter plaats van het huidige nr. 22. Ook in de zeventiende eeuw komen we slaggers als bewoners tegen. In de negentiende eeuw woonden er onder andere een koekenbakker en een koopmansbediende annex waagwerker/winkelbediende. Deze laatste, Muller, woonde er van 1869 tot 1919. De koopman in ongeregelde goederen Looyenga verwerft het pand in 1919. Ook de fam. Looyenga is bijna een halve eeuw eigenaar.

Als in 1959 hotel De Nieuwe Doelen sluit, begint de laatste exploitant van dit befaamde etablissement, A.H. Blankenstijn, een restaurantje onder de naam Het Pannekoekhuysje in het pand Grote Hoogstraat 16. Oudere buurtbewoners kunnen zich nog herinneren dat er destijds geen electriciteit in het pand aanwezig was en de tafeltjes verlicht werden door petroleumlampen. De keuken was achter in het pand en later zelfs aan de overkant van de Poststraat zodat er regelmatig heerlijk geurende schotels 'de straat overstaken'!

Eind jaren zestig werd de exploitatie overgedaan aan de fam. Schortinghuis. Zij hebben in 1970 het naastgelegen pand nr. 18 laten verbouwen door architect Meek en bij het Pannekoekhuis getrokken. Voorjaar 1972 heropende wethouder Weide de vergrote zaak.

Van de mogelijkheid om een abonnement te kunnen nemen werd veel gebruik gemaakt. Eind jaren tachtig werd het restaurant bij het naastgelegen roemruchte Café De Brouwershoeck (tegenwoordig De Gloppe) getrokken. Twee jaar geleden zijn de aardige, helaas wat sleetse, panden aan de Grote Hoogstraat 16/18 ingericht tot Eetcafé De Lachende Koe.

11. Grote Hoogstraat 44 (Grand koffiешop Repelsteeltje, voorheen o.a. De Raadskelder)

Het hoekpand Eewal - Grote Hoogstraat herbergt als Grand Koffiешop Repelsteeltje een hedendaagse vorm van horeca en mag daarom in dit overzicht niet ontbreken. Ook anderszins is dit pand verbonden met horeca: in de achttiende eeuw was het in het bezit van een distillateur en van een wijnkoper die mogelijk vanuit dit pand hun negotie bedreven: aanvoer van handelswaren was via de grachtkelder immers gemakkelijk. Het pand werd destijds ook wel Het Wapen van Amsterdam genoemd. De zuidzijde van de Eewal was tot aan het begin van de zeventiende eeuw, toen het stadsbestuur zich met de herinrichting ging bemoeien, nog grotendeels onbebouwd. De stad verkocht op 7 mei 1619 aan de latere burgemeester Joris Gerritsoon Camp het westelijke gedeelte van een groot huis, dat zijn voorgevel aan de Grote Hoogstraat had en op enige afstand van de Ee stond. Dit huis, dat nog uit de middeleeuwen dateerde, had eerder toebehoord aan de Siercksema's die deel uitmaakten van het stadspatriciaat. De koper nam de verplichting op zich zijn deel van het bestaande pand te slopen, er een nieuw huis te bouwen, de straat te plaveien en een walbeschoeiing te maken. De magistraat stelde ook welstandseisen: "het huis moest twee viercanten (bouwlagen) hoogh worden, met een gewel na 't water, versiert met hartstienen listen, speckstucken" (natuurstenen negblokken en sluitstenen boven de ramen) "en canteels" (geveltrappen).

Het pand kreeg twee voordeuren, één in de Grote Hoogstraat en één aan de Eewal. Door elke deur stapte men in het voorhuis, dat dienst deed als werkplaats of winkel. Aan de Eewalzijde bezat dit voorhuis een houten pui. Vanuit het voorhuis kwam men

in een keukenkelder waarin zich een grote waterput en een secreet bevonden die gezamenlijk gebruikt werden met de burenen. Daarvoor lag nog een kelder, "die een deur heeft aen de vaert, seer bequaam tot een pakkelder". Boven het voorhuis bevond zich een hangkamer, "een kraek, met een bedstede en kleerkas en een schrijfkamerke". Achter het voorhuis lag een "schoone woonkelder met een bedstede en een tinkas". Daarboven was een "een rojaele kelderskamer met een koedsbedstede en treffelijke Zweedse vloer". Dan waren er nog "twee bovenkamers, een grote kleersolder met een appartement aen de sijde" en een vliering die als turfzolder dienst deed. In de zeventiende eeuw was een dergelijke indeling van een pand dat bedoeld was voor de combinatie werken en wonen, min of meer standaard. Voor de kap herbruikte Camp de spanten van het Siercksemahuis die gemaakt waren van kromgegroeid eikenhout, want dit waren zeldzame en dus dure balken. Het onderste deel van deze "krommers" loopt evenwijdig aan de borstwering, het gebogen deel volgt de helling van het dak. Zowel ruimtelijk als constructief een goede oplossing. Dergelijk kapconstructies waren met houten toognagels in elkaar gezet wat demontage en hergebruik mogelijk maakte, een vorm van duurzaam bouwen avant la lettre. Helaas wordt deze unieke kap door de bonte knaagkever aangetast. Waarschijnlijk zijn ook andere onderdelen zoals verdiepingsbalken uit de sloop afkomstig.

In de loop der eeuwen werd uiteraard het nodige aan het pand verbouwd, maar bleef de oude indeling. De kelders met waterput zijn nog steeds aanwezig. Ook de "speckstucken" zijn in de gevel aan de Grote Hoogstraat boven de ramen van het souterrain nog steeds te onderscheiden. De canteels verdwenen toen de trapgevel werd veranderd in een lijstgevel. In de zij- en voorgevel werden grote schuiframen geplaatst en in de negentiende eeuw werd de hoek aan de Grote Hoogstraat afgerond om aan de eisen van het ook toen al toenemende verkeer tegemoet te komen. Nog later werd de deur aan de Grote Hoogstraat dichtgezet, maar wie het metselwerk bekijkt, zal weinig moeite hebben de plaats daarvan terug te vinden. Een bij vele Leeuwarders nog bekende gebruiker van het huis was het schoorsteenvegersbedrijf van de firma Delea. In de jaren zeventig en tachtig sierden namen als de Raadskelder, Kafka en Fiji de gevel.

12. Eewal 50-52 (Eetcafé Spinoza, voorheen restaurant La Spunta)

De voorgevel van Eewal 52 is geschilderd, zodat niet goed te zien is dat hij geheel is opgetrokken uit natuursteen. Dat gebeurde in 1745 in opdracht van Georg Walcke, "kleermaker van Sijn Hoogheit den Heere Prince van Orange en Nassau". De kleermaker liet de bekwame hofarchitect Anthony Coulon een ontwerp voor de gevel maken. De beeldhouwer Jacob Sijdses Bruinsma - bekend van het snijwerk aan het orgel in de Jacobijnerkerk - leverde het natuursteenwerk en het rijke beeldhouwwerk in de geveltop en aan de voordeur, waarin zelfs een gekroonde schaar werd aangebracht; "want Walcke, door sijn titule van het hondje gebeten sijnde, wilde het prinselijk hebben". In de negentiende eeuw verdween alle ornamentwerk van de gevel, die een strak aanzien kreeg met door roeden in zessen verdeelde vensters en een gootlijst met blokjesfries. Die verbouwing geschiedde mogelijk kort na 1845 toen het huis in plaats van Elske van Scheltinga, de weduwe W.A. Cannegieter-Mebius tot bewoonster kreeg. Het huis is oorspronkelijk gebouwd omstreeks 1620, mogelijk voor de kistenmaker Jan Reiners. Later werd het steeds bewoond door vooraanstaande burgers, ambachtslieden, een advocaat en ook, zo rond 1782, door de bekende geleerde Petrus Camper. Professor Camper, die hoogleraar in de wijsbegeerte, anatomie en chirurgie in Franeker, Amsterdam en Groningen en daarna voorzitter

van de Raad van State is geweest, woonde sinds 1773 weer in Friesland op Klein Lankum bij Franeker. In Leeuwarden huurde hij Eewal 52 als tweede woning. Na de verkoop van dit huis aan rentmeester G.J. Voorda moest Camper uitzien naar een nieuw onderkomen. Hij liet zijn oog vallen op het buurpand, nu Eewal 50. Aan een van de eigenaren, de bekende patriot Coert Lambertus van Beyma, schreef hij daartoe een brief, waarin de merkwaardigheden van het huis, dat tegenwoordig met nummer 52 verenigd is, worden opgesomd. "Zedert dat ik huizen heb leeren kennen, en eene grootte veelheid daarvan in verscheidene gewesten van het Noorden van Europa gezien hebbe, is er geen geweest, welkers zamenstelling, zonderlinge bouworde en wonderlijke kelders en souterrains mij meerder hebben doen verbaasd zijn dan het huys op Ewal, beroemd wegens zijn uythangbord, thans met alle zijne kamers, kelders en trappen voor de helft toebehorend aan Uwe WelEdelheid! Het menschelijk lighaam heeft zoo veele holligheden niet als er in dat gebouw worden gevonden; ook zou'd ik lang ten eynde van mijn Latijn geweest zijn, wanneer de bouw van ons lighaam zoo ongeregeld en zoo duyster ineen gewrocht was. Ik ben zeker, dat alle de beroemde architecten, van Vitruvius af tot Nootenboom toe, moeite zouden hebben om er eene goede chorographische en scenographische tekening van te leveren". Uit de brief wordt tevens duidelijk dat zich in de gevel van Eewal 50 een gevelsteen bevond met daarin "De Orange Ewal, en bas reliëf in steen gebouwen en cierlijk verguld". Het pand is extra breed, wellicht ten koste van het er westelijk van staande huis Eewal 48. Een groot deel van de zeventiende eeuw werd het bewoond door leden van de familie Van Marssum en in de achttiende eeuw onder andere door de families Poutsma, Tholen en Coulon. Tussen 1840 en 1843 werd de advocaat en notaris C. Wiersma eigenaar. Misschien is hij de opdrachtgever geweest voor de modernisering naar de huidige gedaante. De statige empire-gevel is in elk geval op circa 1850 te dateren. De brede vensters hebben een roedenverdeling in zessen. De deuromlijsting is versierd met klassieke elementen zoals pilasters met kapitelen en een kroonlijst. Een dergelijke lijst sluit ook de gevel af. Gedeelten van het muurwerk van het in oorsprong middeleeuwse Siercksemahuis aan de Grote Hoogstraat zijn nog steeds te zien in Eewal 50. Eind jaren zeventig werd het pand heringericht tot Restaurant La Spunta, maar pas in de jaren tachtig - inmiddels omgedoopt tot Spinoza - ingrijpend verbouwd. Enkele jaren geleden is het complex uitgebreid met twee panden aan de Grote Hoogstraat. In de uitgegraven kelders is inmiddels een café gevestigd. Voor Eewal 50 is een ingang tot de kelder aangebracht. Deze van oorsprong middeleeuwse kelder met kruisgewelven is in de zeventiende eeuw uitgebreid met twee walkelders met troggewelven. De kelder loopt, zoals ook die van andere huizen in de omgeving, door onder de straat tot de plaats waar tot 1884 de walmuren stonden van de in dat jaar gedempte gracht.

13. Breedstraat 48 (Muziekcentrum Schaaf, voorheen o.a. Zaal van der Wielen)

In een buurt, waar verder weinig werelds vermaak te bespeuren valt, ligt nogal verscholen achter de gevelwanden van de Breedstraat en de Sacramentsstraat het zalencomplex Schaaf. Het merkwaardige feit doet zich hier voor, dat in de onmiddellijke nabijheid van de Grote Kerk en de Synagoge de oorsprong van het huidige bedrijf eveneens gelegen was in een kerkgebouw en wel in een afgedankte roomse kerk. Het begin van de uit-gaansactiviteiten op deze plek ligt in het einde van de acht-tiende eeuw, toen Nederland was bezet door de Franse troepen van Napoleon. Zowel bij de bezetter, die niet alleen een leger, maar ook een ambtenarencorps meebracht, als bij de Leeuwarder burgerij ontstond in die tijd een

grote behoefte aan vertier. Timmerman Gerrit van der Wielen speelde hier handig op in, door in 1797 het gebouw van de voormalige Katholieke Kerk te kopen en te verbouwen. Op de verdieping kwam een zaal voor de vergadering van het "Phijsisch Colle-gie". Het bestuderen van natuurkundige verschijnselen was een gewaardeerd tijdverdrijf voor de gegoede burgerij in de tijd van de Verlichting. Men bedreef er "Proefondervindelijke Wijs-begeerte", dat wil zeggen dat men experimenteerde met onder andere de electri-seermachine, luchtpompen en magnetisme om via discussie te komen tot het wezen van de dingen en de rol van God daarin. Voor de Koopmanssociëteit richtte Van der Wielen op de begane grond een vergaderzaal en daarachter een kolfbaan in.

De zaken liepen voorspoedig, want in 1810 bouwde hij in de tuin een grote Concertzaal van 27 ellen lengte en 9 ellen breedte. In 1817, Gerrit van der Wielen was inmiddels Stadsar-chitect geworden, werd een afzonderlijke ingang gemaakt aan de Breedstraat en er werden enkele lokalen aan toegevoegd. De exploitatie was in handen van familieleden van de bouwmees-ter. 'Van der Wielen' werd een begrip in Leeuwarden voor het houden van concerten, danspartijen, tentoonstellingen en vergaderingen, onder andere van een ander product van de Verlichting, het Departement Leeuwarden van de Maatschappij tot Nut van het Algemeen. Gedurende de negentiende eeuw vonden er voortdurend verbou-wingen en uitbreidingen plaats door de aankoop van belendende panden en het volbouwen van tuinen. In 1866 breidden de activi-teiten in het complex zich uit met de komst van graanhandela-ren, die de te klein geworden beurs aan de Wortelhaven verlie-ten. In 1868 werd een nieuwe zaal voor hen ingericht. Inmid-dels had ook het Friesch Genootschap zich hier tijdelijk gevestigd.

Bijna gedurende de hele negentiende eeuw bleef de exploita-tie in handen van de familie van der Wielen, tot in 1897, honderd jaar na de oprichting, K. Visser Czn. de scepter overnam van de weduwe IJ. van der Wielen.

De concertzaal had inmiddels een goede naam gekregen. Er vonden abonnementsconcerten plaats met een keur van nationale en internationale artiesten, getuige de vele program-ma's, die in het Historisch Centrum Leeuwarden bewaard gebleven zijn. Veel orkesten kwamen uit Duitsland. Onder de solis-ten vallen de namen op van beroemdheden als de violisten Henri Wieniawsky, een Pool, en de Belg Eugène Ysaïe in 1886. Ook vonden er operavoorstellingen plaats, zoals op 28 oktober 1876 de thans vrijwel vergeten, maar toen hoogst populaire opera Das Nachtlager von Granada van Conradin Kreuzer. Van de toneelvoorstellingen valt te vermelden een uitvoering van Othello van Shakespeare, bewerkt door Jacob van Lennep, op 7 mei 1880. Waling Dijkstra hield meermalen een markante voordracht in 'Van der Wielen'.

De grote zaal kreeg haar huidige vorm in het derde kwart van de negentiende eeuw. Een brede middenruimte met toneelopening wordt door middel van twee dubbele rijen gietijzeren zuilen gescheiden van de zijbeuken. Vanuit deze ruimten had men dus geen onbelemmerd zicht op het toneel. Op het eind van de jaren twintig onderneemt architect Doeke Meintema een aantal wijzigingen. Hij bouwt een nieuwe voorgevel aan de Breedstraat en vernieuwt de woning boven de vestiaire. Ook vernieuwt hij de garderobe. Het interieur werd opgesierd in de trant van de Amsterdamse School. Van het oorspronkelijke gebouw van Van der Wielen bleef de sociëteitskamer met zijn ionische wandzuilen en de resten van een neoclassicistische schouw bewaard. Ook de voormalige danszaal op de verdieping aan de Sacramentsstraat-zijde heeft nog negentiende eeuwse elementen. In deze vorm bleef het zalen-complex, dat sinds 1920 door de familie Schaaf werd gedreven,

bestaan tot 1939. In dat jaar ondernam ir. J.M. Vegter een ingrijpende verbouwing. De pas tien jaar oude gevel van Meintema werd neergehaald. Hiervoor in de plaats kwam een eenvoudige vlakke gevel van harde, gele Friese klinkers met op de begane grond een portiek over de gehele breedte met twee dubbele toegangsdeuren, waartussen een vierzijdig uitgebouwde teakhouten kassa met twee loketten. Op de verdieping kwamen twee grote vensters met daarboven de letters "SCHAAF". De gevel werd naar boven afgesloten met een sierband in baksteen-vlechtwerk en een zaagtand onder de daklijst, die op bewerkte klossen rust. Thans zijn de letters vervangen door vier vensters. De foyer en de garderobe kregen hun huidige vorm. De zaal werd vereenvoudigd en van alle overbodige versieringen ontdaan. De twee dubbele zuilenrijen bleven echter bestaan tot 1952, toen P.L.A. Schaaf aan architect G.A. Heldoorn de opdracht gaf om de grote zaal te moderniseren. De kolommen werden vervangen door stalen liggers over de hele lengte. De rechte hoeken van de zaal werden afgeschuind en de toneelopening werd van een nieuwe omlijsting voorzien in de trant van de Delftse School. De afgeronde vormen doen denken aan het werk van de Rotterdamse architect Sybold van Ravesteyn. Het plafond van de zaal kreeg een glazen daklicht met een versiering van sterren. De feestelijke heropening vond plaats op 20 november 1952 met een variétéprogramma met bal na. De verbouwing had slechts tien weken geduurd! Architect en aannemer boden een glazen kroon in de middenzaal aan. In 1944 en '45 bood het zalencomplex onderdak aan evacués uit Limburg. Ze sliepen onder andere in de MULO aan de Wissesdwinger en kregen eten in Schaaf. Op het toneel werden missen in het Latijn opgedragen voor de overwegend katholieke vluchtelingen. Gedurende de naoorlogse jaren vormen de activiteiten een bont geheel, variërend van examens tot variété. In een verzameling artiestenfoto's uit de jaren vijftig en zestig treft men aan: De Spelbrekers, Mieke Telkamp, Willy Alberti, Corry Brokken, The Three Jacksons, de Kilima Hawaiians en Heintje Davids. Tijdens de nieuwbouw van De Harmonie was Schaaf zelfs weer enige tijd schouwburg. Aan deze situatie herinnert nog de ronde bank, die vroeger rond de plataan bij de schouwburg stond. Thans staat deze bank in gedeelten opgesteld in de tuin om een middenterrein, dat dienst doet als jeu de boulesbaan. De meest recente verbouwingen hebben het muziekcentrum uitgebreid met faciliteiten voor het opnemen van muziek op CD en het maken van videoregistraties.

14. Hoekstersingel 1 (Café Blauwhuis)

Naar aanleiding van de vorige Open Monumenten Dag Un Singeltsje Om, waarbij Café Blauwhuis het centrale punt was, ontspon zich in de weken daarna een discussie over wat nu het oudste etablissement was dat in de afgelopen eeuwen onafgebroken een horecabestemming heeft gekend. Al snel bleken het Oranje Bierhuis en Café Blauwhuis om de eer te strijden. Medewerkers van het Historisch Centrum Leeuwarden lichtten in een krantenartikel al een tipje van de sluier op, waarbij onomstotelijk kwam vast te staan dat het Oranje Bierhuis bij lange na niet kon tippen aan de ouderdom van Café Blauwhuis. Kende de eerstgenoemde lokaliteit pas sedert 1770 een bestemming als koffiehuis, het ('Nieuw') Blauwhuis vinden we reeds vermeld in 1692. Verwarrend werkte de vermelding van een 'Oud' Blauwhuis aan de Eebuurt (in de huidige nummers 20-22) rond 1800.

In 1692 verkoopt Bauckjen Siercks, weduwe van Huijbert Grisenaer "seeckere schoone huijsinge cum annexis, staende buijten de Hoexterpoort aen de Ferwersbrugge, het Nieuw Blauw Huijs genaemt" voor 1700 caroligulden aan Idtie Reijns, weduwe van de brouwer Wijmer Annis. Hubert en Baukje waren blijkens een

oudere akte al sinds 1686 voor tenminste een gedeelte eigenaar van het pand. Aan de hand van een getuigenverklaring inzake het onzedelijk betasten van de herbergiersdochter Aeltie Willems in de vroege ochtend van 15 december 1685 van de hand van Hubert Grisenauer worden we ingelicht over de bebouwingssituatie ter plekke. Hubert en zijn echtgenote waren die ochtend namelijk wakker geschrokken van het gekrijs van Aeltie, die door twee nachtbrakers in de gelagkamer werd belaagd. Hubert - toen reeds "hospes omtrent de Ferwersbrugge" genoemd - rept in deze getuigenverklaring over "het gekrijt van een vroumensch" wier stem hij herkende als die van de dochter van zijn naaste buurman Willem Willems, eveneens hospes aan "voorschreven brugge". Een half jaar eerder - op 27 juli 1685 - werd Hubert ook reeds genoemd in een getuigenverklaring als herbergier in "de Lely bij de Verwersbrugge". Hiermee wordt duidelijk dat er oorspronkelijk nabij de Verwersbrug twee herbergen of tapperijen naast elkaar bestonden die in 1686 in één hand kwamen, namelijk die van het herbergiersechtpaar Hubert Grisenauer en Bauckjen Siercks. Het ligt voor de hand te veronderstellen dat beide etablissementen vrij kort daarna - vermoedelijk na een grondige verbouwing - tot één lokaliteit zijn verenigd, waarbij Hubert en Baukje zich danig in de schulden moeten hebben gestoken. Op 5 augustus 1690 wordt namelijk een deel van de inboedel op verzoek van crediteuren geïnventariseerd om publiekelijk onder de hamer te worden gebracht. Inwendig is er in het pand dan sprake van een voorhuis, een beneden-voorkamer en een bovenkamer. Wanneer in 1713 de erfgenamen van eerder genoemde Idtie Reijns de herberg voor 1500 goudgulden overdoen aan Salvus Haitses en Swopkjen Uilkes, is er sprake van "een schoene, seer wel ter neringh staende nieuwe huisinge, eeven buiten de Hoexterpoort aen de Verwersbrugh buiten Leeuwarden, het 'Nieuw Blauhuis' genaemt, hebbende de gemeene wegh ten oosten en zuiden". Uit deze en uit de in 1692 gegeven omschrijving mag worden afgeleid dat de bouwgeschiedenis van het huidige Café Blauwhuis - althans wat een deel van het muurwerk betreft - terugreikt tot ca. 1687.

Het huidige pand is lastig te dateren, omdat het vele malen verbouwd en nogal eens door de Rode Haan bezocht is. Op grond van de bewaarde bouwonderdelen zoals de pilaren en het fronton, dat ooit de gevel bekroonde, moet het eind achttiende, begin negentiende eeuw gebouwd zijn. Op de oudst bekende foto van 1865 siert een fronton met in het midden een rond venster nog het gebouw. Op een ansichtkaart uit 1902 is het fronton vervangen door een houten kroonlijst boven de dakgoot, die voorzien is van cassetten met in het midden een kajuit. Die houten opbouw was in de jaren dertig alweer verdwenen, alleen het dakvenster resteerde. Even weinig bestendig is de toestand op de begane grond. Hier staan zes kolommen van de toscanse orde. Merkwaardig is het materiaalgebruik van deze zuilen: van links naar rechts gezien is de eerste van hout, gevolgd door twee van steen en vervolgens een van hout, een van steen en ten slotte weer hout. Opmerkelijk is voorts, dat de bases en kapitelen van de houten kolommen wel van steen zijn. Van de kapitelen dient nog opgemerkt te worden, dat de uiterst rechtse en de uiterst linkse geen eierlijst hebben. De ingang zat vroeger in de middelste travee. De twee linker traveeën waren toen open en vormden een kleine veranda. Later werd die dichtgezet en schoof de ingang een travee naar links op, waar hij nu nog zit. Even merkwaardig is de rechter zijgevel vanwege de knik, die het beloop van Oldegalileën volgt. Deze wand bevat enkele zes-ruitsvensters en een ingang. De linkerzijgevel is zo vaak verbouwd, dat deze geen oude bouwsporen meer bevat.

Vorig jaar is begonnen met een ingrijpende renovatie van het pand, dat sinds 1967 (vlak na een verbouw) Rijksmonument is. Het meest opvallende is de terugkeer van

het fronton, dat in postmoderne vormen is gereconstrueerd. Om licht te verschaffen aan het penthouse, dat op de zolderverdiëping is gecreëerd, is het driehoekige veld geheel gevuld met glas: in het midden een rond raam als vanouds en ter weerszijden driehoekige glaspanelen. Het interieur van het café is zoveel mogelijk in de bestaande toestand gelaten. De gelagkamer op de begane grond vertoont het karakteristieke beeld van een 'bruine kroeg'. De wanden zijn bekleed met houten panelen, afgezet met profielen. De tapkast verhuisde naar de verdieping, waar zich een grote zaal bevindt voor festiviteiten, de zogenaamde balzaal. Deze is door middel van schuifdeuren verbonden met een kleinere zaal.

Gedurende de negentiende eeuw was het logement achtereenvolgens in bezit van de familie Van Lingen en vader en zoon Bottinga. Een latere uitbater ontmoette zijn toekomstige vrouw bij Blauwhuis. Hij was namelijk brugwachter op de Verversbrug, terwijl zij de dochter was van kastelein Arjen Rozema. Het café draaide vooral op arbeiders van de vlakbij gelegen gasfabriek en beurtvaarders en karrijders. Troelstra, die Blauwhuis in zijn jonge jaren wel eens bezocht, noemt het café in zijn Gedenkschriften: "de vergaderplaats van den ouden Sociaal Democratischen Bond". De aanleg van een rijwielstalling omstreeks 1930 voorzag in een behoefte, maar kon de neerwaartse spiraal niet keren. Een brand in 1939 maakte van het pand een "ruïne". De nieuwe eigenaar distilleerderij Boomsma die Blauwhuis liet herbouwen, had waarschijnlijk weinig plezier van de investering. "Het caféleven is kalmpjes geworden" aldus kastelein Haye Scheepstra in een interview in 1969. Eind jaren zestig moest het café het vooral hebben van biljart- en kaartclubs. Toen nog kon Blauwhuis onderdak bieden aan maar liefst 22 hotelgasten.

15. Oostersingel 32 (Bierhuis Lampie)

Opvallend doet dit café niet. Het is van buiten een gewoon huis in een rijtje andere huisjes. Buurtbewoners kunnen echter al sinds de jaren twintig terecht in het café alias bierhuis aan de Oostersingel. Aan klandizie zal ten tijde van de stichting geen gebrek zijn geweest: het achterland bestond immers vooral uit de beruchte Weerklank, een vlak na de Tweede Wereldoorlog afgebroken wijk met veel dorstige kelen. Ook los werkvolk van het Vliet - dat vaak betaald werd in de kroeg - en schippers bezochten het café graag. Een enkele hoogbejaarde is al meer dan een halve eeuw trouw bezoeker, maar de oude klandizie is nagenoeg uitgestorven. Volgens de verhalen zijn meerdere klanten, na een hartaanval tijdens het kaarten, dood weggedragen. Tegenwoordig trekt het Bierhuis ook iets jongere bezoekers uit de hele stad, maar de sfeer is die van een buurtcafé gebleven. "Klein en knus als de huiskamer van een man alleen op leeftijd", aldus een beschrijving in de Leeuwarder Courant uit 1993. Traditioneel wordt hier Liwwadders gesproken en bier uit de fles gedronken. Curieus zijn de openingstijden: weekends en na 22.00 uur dicht!

Zowel de oudste bouw- als de gebruiksgeschiedenis van dit buiten de oude stad gelegen pandje is wat schimmig. Begin negentiende eeuw werd het huis in elk geval bewoond door een schippersgezin; een niet ongebruikelijk beroep aan de oostelijke stadsgracht. De oudst bekende eigenaar van het huis is een zekere Johannes Wouters Swaanstra (1818). Vermoedelijk is het vroeg negentiende-eeuwse huis voorafgegaan door een zomerhuisje, dat hoorde bij een zuidelijker gelegen woonhuis (nr. 26?). In 1779 wordt de plaats van het huidige nr. 32 omschreven als "het zomerhuis, prieel, de bomen, bloemen en gewassen in de tuin staande" horende bij een "huisinge en hovinge met toebehoren, gelegen aan de Stadssingel even buiten de Tuinsterpoort". Ook een blik op de stadsplattegrond van Knoop dwingt tot de

conclusie dat de Oostersingel zo om en nabij 1760 reeds bebouwd is en dat die bebouwing het perceel van het huidige bierhuis overlapt.

Omstreeks 1915 wordt het pand eigendom van de uit Bolsward afkomstige fabrikant Willem Nauta, die het pand inricht als kantoor. De firma "W. Nauta Jz" wordt als eigenaar opgevolgd door de meelfabriek en grutterij Burmania te Leeuwarden. In 1926 krijgt het pand de bierhandelaar Harmen Lambrechts, tevens uitbater van De Amstel in Noordvliet 59, als eigenaar. Hij laat de uitbating eerst over aan Hessel Jorna en Jacob de Beer, maar neemt in 1943 zelf de exploitatie van het café over. De bierhandel verhuist op een gegeven moment eveneens naar de Oostersingel. Tot in de jaren zestig wordt er bier gebotteld achterin het café. Na verloop van tijd wordt Bierhuis Lambrechts in de volksmond afgekort tot Bierhuis Lampie. Pas lang na het overlijden van Lambrechts wordt deze benaming 'officieel'. Inmiddels wordt het café al ruim 25 jaar beheerd door de familie Spindelaar.

Het pand heeft verschillende verbouwingen ondergaan. In de jaren 1927-1928 werd het pand beter geschikt gemaakt voor een horecabestemming. De achtergevel werd 1.50 meter achteruit gebouwd, zodat er beneden ruimte kwam voor een w.c. en urinoir en boven voor een keukentje. De bovenverdieping van het pand die voorheen als kantoor werd gebruikt, kreeg een woonbestemming. In 1978 werd het café gerenoveerd, waardoor de oude vloer met kelder en estrikken moest verdwijnen. De koelcel uit begin jaren zestig bleef gehandhaafd.

Vanaf 1998 is de bebouwing aan de Oostersingel in het kader van het Hofsingelproject opgeknapt. Het bierhuis is voorzien van een nieuw dak, nieuwe ramen en een baksteenrode kleur. De renovatie van het interieur is nog niet voltooid. Wel is de bar verplaatst. Het balkenplafond is authentiek. Bijzonder is het emaille naamplaatje van J. Faber dat op een van de balken is bevestigd. 'Ome Sjaak' was een graag geziene gast, die met sterke verhalen over stropen velen wist te boeien. Enkele oude foto's aan de muur herinneren aan tijden van weleer. De sfeer van de verdwenen Weerklank is aan de achterzijde van 'Lampie' op het zogenaamde 'Landje' nog enigszins te proeven.

16. Stationsweg 10 (Hotel de Pauw)

Het blok huizen dat ingesloten is door de Stationsweg en de Baljeestraat, is na 1888 verrezen toen deze omgeving in bouwpercelen werd verkocht. In 1891 was de bouw voltooid, want in de akte van verkoop in genoemd jaar staat "een gebouw ingericht tot café, hotel met vergunning, genaamd de Pauw, met veranda, benevens wagenhuis en stalling etc." De eerste eigenaar Roelof Vermeulen, koopman en fabrikant, verkoopt het hotel dan voor fl. 8000,- aan Heertse de Vries, hotel- en koffiehuishouder. Dit is de eerste keer dat de naam De Pauw wordt vermeld. Het is niet bekend waarom men deze naam aan het hotel heeft gegeven. De Vries runt het hotel-café tot 1903. Hij verkoopt zijn bedrijf aan Rinze Sjoerd Kuiper, koopman van beroep. Rinze overlijdt in 1905, waarna zijn weduwe het overneemt. De toen opgestelde boedelinventaris gunt ons een blik in het hotel. Zo bevonden zich in de zaal een biljart, een leestafel, zes tafeltjes, drie spiegels en 42 stoelen, drie gaskronen, een barometerkastje en een klok. Ter opluistering van het geheel was er een papegaai (geen pauw), die als de duurste post in de boedellijst is opgevoerd! Voorts staan in de boedelbeschrijving typische cafébenodigdheden genoemd zoals een bierpomp, karaffen, wijn-, bier- en bitterglasjes. In de kelder wordt de drankvoorraad bewaard: likeuren, cognac, madeira, bitter, jenever, brandewijn enz., ter waarde van het respectabele bedrag van fl. 214,-.

Het hotel werd in 1908 opnieuw te koop aangeboden. De nieuwe eigenaar Jelle

Jacobs de Haan, veehouder te Huizum, verwierf het voor fl. 17.500,-. Hij ging De Pauw zelf exploiteren en kennelijk ging dat goed want pas zeven jaar later deed hij het bedrijf van de hand. Hij werd toen als logementhouder aangeduid. In 1915 volgde Titus Bekema hem als eigenaar op. Deze koopman veranderde eveneens van beroep: hij werd "hotelhouder". Tot 1921 leidde hij het hotel. In dat jaar verkocht hij De Pauw voor fl. 40.000,-, wat een aanzienlijke winst voor hem betekende. De koper, Johannes Godhelp, zonder beroep, had minder geluk. In 1923 werd beslag gelegd op zijn bezit door de deurwaarder. David Rosenbaum, onderwijzer uit Drenthe, verwierf het hotel een jaar later. Rosenbaum hield het maar kort uit als hotelhouder. Al in 1926 deed hij het bedrijf van de hand. Tiemen Westerbaan, veehouder en kastelein, volgde hem als eigenaar op. Hij runde het hotel tot 1949 toen Minne Boelens, hotelier van beroep, het kocht voor fl. 40.000,-. Hij exploiteerde het tot zijn overlijden in 1972. Zijn zoon Anne zette het bedrijf voort en is nog steeds als hotelier werkzaam.

De architect van het in 1890 afgebouwde pand is helaas niet meer te achterhalen. Een oude foto, thans nog in de gelagkamer aanwezig, toont een bakstenen gevel met een zorgvuldige detaillering in neo-rennaissance stijl, die omstreeks 1890 in de architectuur in zwang was. Zo zien wij veel zwaar geprofileerde lijsten en opvallende negblokken boven de ramen. Het gebouw heeft twee bouwlagen onder het dak waarbij aan de linkerkant de gevel is uitgebouwd en iets hoger opgetrokken dan de rest. Op deze manier zijn hier drie bouwlagen geschapen. Het travee kreeg een extra accent door het plaatsen van een geveltopy als bekroning en een aardige detaillering van lijsten en voluten. Een ander accent vormt het tympaan boven het tweede dubbele venster op de eerste verdieping. De voorgevel is vier raamvakken breed, waarvan het meest linkse door zijn breedte beklemtoond wordt. De rest van de gevel met drie vensters springt iets achteruit zodat een balkon is ontstaan met een hek. Boven de ramen is een decoratieve band van geglazuurde tegels onder de daklijst aangebracht. Vanuit het dak is een dakkapel met bekroning en wangen uitgebouwd. Het balkon rustte op een veranda, voor de grote glazen deuren op de begane grond. De ingang was in het midden gesitueerd. De veranda bood ruimte voor de tafels en de rieten stoelen. Links van de veranda, achter de brede deur, bevond zich het restaurant.

In 1927 ontwierp de bekende Leeuwarder architect A. Witteveen een plan tot verbouw van de gevel. De houten veranda werd afgebroken en de ingang werd meer naar het midden verplaatst met links één (voorzien van een glas in loodelement) en rechts twee nieuwe brede ramen. In 1966 werd de gevel wederom aangepast. De nieuwe doorlopende glazen wand zonder enige detaillering, weerspiegelt de mode van die jaren. De gevel is thans door een witte pleisterlaag aan het oog onttrokken. Alleen de decoratieve band met tegels onder de daklijst is nog waar te nemen. Opvallend prijkt de grote pauw als een uithangbord voor de gevel.

In tegenstelling tot het gemoderniseerde exterieur is het interieur van De Pauw weinig veranderd. De bruine lambrisering dateert uit de begintijd en veel van de meubels zijn ook van het einde van de negentiende en begin twintigste eeuw. De spiegel in de ruimte links van de ingang stamt eveneens uit die tijd. Misschien is het meest opvallende meubel in de gelagkamer het donkerbruine eikenhouten hemelbed dat de looproute naar de tap lijkt te versperren. De stamtafel met kleed past in de sfeer. Het restaurant is op de plaats van het vroegere kaaspakhuis van Feitsma aan de Baljeestraat gesitueerd, dat in de jaren zestig bij het hotel is getrokken. De Pauw beschikt over een dertigtal hotelkamers.

De huidige eigenaar, Anne Boelens, noemt zijn etablissement een eenvoudig

burgermans hotel voor een uiteenlopende klantenkring van vertegenwoordigers tot zich vergissende treinreizigers. Toch lijkt hij met deze uitspraak te bescheiden. In de jaren zeventig en tachtig had De Pauw een bijzondere gast, de uit Heerenveen afkomstige dichter en classicus Sybe Sybesma die met de diepzinnige causerieën tijdens de bijeenkomsten van zijn 'Naamloos Genootschap' vele intellectuelen met een bohémien inslag aan hotel De Pauw wist te binden. Uiteraard werd tijdens deze bijeenkomsten de dorst met de nodige glazen bier gelest. Aan de in 1986 overleden Sybesma herinnert nog een verchroomd naamplaatje op één van de zware leunstoelen aan de stamtafel. Ook politieke partijen (o.a. de FNP), journalistenforums (o.a. Omrop Fryslân), historische werkgroepen (o.a. Aed Levwerd) en allerlei andere clubjes maken graag gebruik van de stamtafel.

Publicist Rudie Kagie (Hotelleven) noteerde midden jaren tachtig de volgende overpeinzing van Boelens: "Vandaag willen de mensen een bruin café, morgen moet alles wit zijn. Er valt geen peil op te trekken. De tafels in De Pauw zijn in geen honderd jaar van hun plaats geweest, aan de lambrizing is in die tijd niets veranderd. Alles blijft bij het oude. Er is een publiek dat juist op een zaak als deze afkomt zo lang er niet wordt gerenoveerd."

COLOFON

Uitgave: Leeuwarder Historische Vereniging Aed Levwerd samen met Historisch Centrum Leeuwarden.

Eindredactie: Klaas Zandberg.

Inleiding: Harm Nijboer en Aldert Toornstra.

Andere tekst- en redactionele bijdragen: André Braaksma, A.E. van Cleef, Dineke Dam, Wim Dolk, Jan Faber, Ad Fahner, Jaap Falize, Hendrik ten Hoeve, Marga ten Hoeve, Sietse ten Hoeve, Alexander Jager, Henk Oly, Rita Mulder-Radetzky, Stina van der Ploeg, E.Th.R. Unger, Hein Walsweer, Jesse Wassenaar, Iris Witteveen, Thom Zomerschoe en Anneke Zwerver.

Illustraties: Historisch Centrum Leeuwarden, Fries Museum, Leeuwarder Courant, Menno Pothof, Hendrik ten Hoeve, Anne Boelens, Anneke Bleeker, Hans van der Hoek, Johan van den Berg en Koos Foekema.

Dank aan: de eigenaars/beheerders van de 'Open Monumenten', NV Stadsherstel en verder de gemeentelijke afdeling Monumentenzorg, Kunstencentrum Parnas, Dirk Swierstra en Eddy Sikma.

Ook de sponsors worden bedankt voor hun bijdrage. Dit jaar werd de Open Monumentendag financieel gesteund door: Maatschappij tot Nut van het Algemeen, Stichting Ritske Boelema Gasthuis, St. Anthony Gasthuis, Stichting Het Nieuwe Stads Weeshuis, Old Burger Weeshuis, Heineken Brouwerijen Friesland, Leeuwarder Onderlinge verzekeringen en GemeenteLeeuwarden/Zadelfonds.

Lay-out en druk: Dekker Drukwerken Leeuwarden.

'Tot berging van allerlei goederen'

Pakhuizen in Leeuwarden

Open monumenten in Leeuwarden 14 september 2002

Inhoudsopgave

Woord vooraf

Inleiding

- Van pakzolders naar pakhuizen
- Op het Vliet
- Draggers en dienders
- Vaste vazallen en losse lossers
- Schaalvergroting en industrie
- Pakhuizen in verval
- Nieuwe bestemmingen

Objectbeschrijvingen

1. Zwiterswaltje 14
2. Ossekop 4
3. Heerenwaltje 12-I
4. Bagijnestraat 30
5. Grote Kerkstraat 15
6. Eewal 86
7. Sacramentstraat 12
8. Voorstreek 74
9. Amelandsstraat 12, De Kuiper
10. Tuinen 8, 't Springend Hert
11. Oostersingel 2a, Petersburg
12. Oostersingel 24
13. Oostersingel, 62-66
14. Zuidvliet 22, 24 en 26, Groningen, Friesland, Koningsbergen
15. Noordvliet 145
16. Zuidvliet 282, Rotterdam
17. Romkeslaan 3, Hartelust
18. Willemskade 22

Woord vooraf

Vanaf het begin in 1987 heeft Leeuwarden meegedaan aan de organisatie van de landelijke Open Monumentendag. Dit jaar wordt voor de zestiende keer de Open Monumentendag in Leeuwarden georganiseerd. Steeds weer is het gelukt nieuwe thema's aan de orde te stellen. Dit komt natuurlijk omdat Leeuwarden zo'n rijke monumentengemeente is. In de stad maar ook in het landelijk gebied is er een groot

scala aan monumentale objecten te vinden. Ook voor de komende jaren zijn nog tal van interessante thema's uit te werken. Nu al kan gemeld worden dat in 2003 in het kader van het jaar van de boerderij in het zuidelijk trimdeel van Leeuwarden veel boerderijen opengesteld zullen worden. Ook het thema 'historische binnentuinen' staat voor een volgend jaar op het programma.

De Leeuwarder Open Monumentendag trekt ieder jaar duizenden bezoekers van jong tot oud. Dat komt omdat naast het openstellen van monumenten vele andere activiteiten georganiseerd worden. De samenwerking met de N.V. Stadsherstel is daarbij onmisbaar.

Landelijk is voor de Open Monumentendag gekozen voor het thema 'handel'. In Leeuwarden is het thema ingeperkt tot 'pakhuizen'.

Vroeger stonden in Leeuwarden veel pakhuizen. Toen het vervoer over water afnam, verloren veel pakhuizen hun oorspronkelijke functie. Een aantal werd afgebroken.

Ook door andere oorzaken, zoals brand, verdwenen monumentale pakhuizen. Veel Leeuwarders herinneren zich de spectaculaire brand in de pakhuizen Odessa, Rusland en Riga. Een brandweerman merkte toen op: 'Wij trekke meer mensen dan die voetballers van Cambuur.' Die pakhuizen aan de Hoekstersingel gingen verloren. Anderen bleven gespaard en kregen grotendeels een andere bestemming.

Dit jaar wordt een twintigtal pakhuizen opengesteld. In het boekje dat u nu in handen heeft worden ze beschreven. Het boekje bevat daarnaast een inleiding over de handel in Leeuwarden van de hand van Harm Nijboer. De Open Monumentendag is één dag, maar het boekje blijft. De zestien deeltjes van de serie zijn intussen een belangrijke bron voor de geschiedenis van de Leeuwarder monumenten. Wij danken onze subsidiënten dat wij dit jaar opnieuw een boekje aan de serie kunnen toevoegen.

Dit jaar is de subsidie van de gemeente Leeuwarden voor de Open Monumentendag verdubbeld. Toch draait de dag nog altijd op de vele vrijwilligers. Vrijwilligers die hun pand voor de honderden bezoekers openstellen en vrijwilligers die helpen bij de organisatie. Dit is denk ik de grote kracht en charme van de Leeuwarder Open Monumentendag. Heel belangrijk is daarnaast de medewerking van het Historisch Centrum Leeuwarden. Het is niet mijn gewoonte bij het bedanken namen te noemen. Ik wil nu toch een uitzondering maken voor Klaas Zandberg van het HCL. Al jaren verzet hij heel veel werk voor de organisatie en voor de productie van het boekje. Tenslotte wens ik alle bezoekers van de Open Monumentendag een plezierige dag toe.

Hendrik ten Hoeve

Voorzitter werkgroep Open Monumentendag van de vereniging Aed Levwerd

INLEIDING

Pakhuizen in Leeuwarden

Pakhuizen. Velen zijn in de afgelopen eeuw het Leeuwarder stadsgezicht door sloop, verval en brand ontvallen, maar gelukkig niet allemaal. Verspreid over de stad vinden we nog enkele van deze karakteristieke bouwwerken die met hun robuuste voorkomen een 'stevige' herinnering vormen aan de rijke geschiedenis van Leeuwarden als handelsstad. Eeuwenlang was de groothandel in agrarische producten een van de belangrijkste pijlers van de Leeuwarder economie en voor de

kooplieden die bij deze handel betrokken waren bestond er altijd de behoefte om hun waren gedurende kortere of langere tijd op te slaan.

Een van de oudste archiefstukken over de opslag van goederen in de stad betreft een proces dat in 1533 werd gevoerd tussen de koopman Thonis van Hees en de bakker Symen. Laatstgenoemde had een partij tarwe van Van Hees gekocht. Toen Symen bij hem op de zolder stond om het gekochte te ontvangen, kwam er een Bildtboer aangereden met een vracht tarwe voor Van Hees. Op dat moment stelde Van Hees aan Symen voor om deze partij maar mee te nemen, dat zou hem de 'arbeijt die weijt vanden solder te dragen' besparen. Of kwam Symen met dit voorstel, zoals Van Hees beweerde? In elk geval kwam Symen, 'een olt man nyet well syende', er thuis achter dat de geleverde tarwe 'molterich' was en derhalve onbruikbaar.

Wat dit voorval duidelijk maakt is dat opslag van goederen nogal wat arbeid vergde en dus beslist niet kosteloos was. Een goede koopman was er dan ook altijd op bedacht of er ook voordeel op dit terrein te behalen was. Tevens komen we te weten waar een grote koopman als Van Hees zijn waren opsloeg: op de zolder van zijn woonhuis.

Van pakzolders naar pakhuizen

Het was tot ver in de zeventiende eeuw gebruikelijk dat kooplieden hun waren op de pakzolders van hun woningen opsloegen. Dergelijke zolders bevonden zich doorgaans ook boven de achterhuizen van de koopmanswoningen. In latere tijden zijn dergelijk achterhuizen wel als min of meer zelfstandig pakhuis van het voorhuis afgesplitst. Maar in de zestiende eeuw was er nog niet of nauwelijks sprake van afzonderlijke pakhuizen in de stad. Overigens ook in de veel grotere handelsstad Amsterdam was het in de zestiende eeuw nog de gewoonte dat kooplieden hun handel opsloegen op de pakzolders boven hun woningen. Hier verrezen pas in het begin van de zeventiende eeuw de karakteristieke Amsterdamse pakhuizen, doorgaans drie vensters breed met in het midden een verticale rij zoldervensters en voorzien van een tuitgevel.

In de loop van de zeventiende eeuw verrezen ook in Leeuwarden afzonderlijke pakhuizen. Een beetje naar Amsterdams voorbeeld kunnen we wel stellen. Vanuit de Friese hoofdstad werden intensieve handelscontacten met Amsterdam onderhouden. Men was hier dan ook goed op de hoogte van wat zich daar afspeelde, ook op architectonisch gebied. Het is dan ook niet zo vreemd dat de meeste oude Leeuwarder pakhuizen van het voor Amsterdam zo karakteristieke type zijn, zij het dat doorgaans van bescheidener omvang.

Het ontstaan van afzonderlijke pakhuizen heeft verschillende oorzaken. Enerzijds zijn die economisch: de intensivering van de handel en de concentratie daarvan in minder handen. Maar ook een culturele ontwikkeling speelde hier een rol bij. Het werd door de grote kooplieden namelijk steeds minder chique gevonden om magazijn aan huis te houden.

Op het Vliet

Ook het verplaatsen van economische activiteiten vanuit de stad naar het Vliet heeft de bouw van pakhuizen bevorderd. Al in de zestiende eeuw had zich aan de oostzijde van de stad een buitenbuurtje gevormd, toen nog voornamelijk als vestigingsplaats voor brandgevaarlijke activiteiten zoals de aardewerkindustrie. In de loop van de zeventiende eeuw vestigden zich hier ook verscheidene handwerklieden,

schippers en winkeliers. Het buurtje nam in deze eeuw snel in omvang toe, naar schatting verviervoudigde het inwonertal.

Voor verscheidene Leeuwarder kooplieden was het Vliet ook een heel geschikte plaats om pakhuizen te laten bouwen. Hier was meer plaats dan in de dicht bebouwde binnenstad en bovendien was de grond er aanmerkelijk goedkoper. Bovendien kon men zijn waren er een stuk makkelijker laten versjouden dan in de binnenstad.

Dragers en dienders

Tot aan de Franse Tijd was het zo dat men in de binnenstad voor het versjouden van bier, wijn, graan, turf en zuivel verplicht gebruik diende te maken van speciaal daarvoor aangestelde dragers. Het loon dat deze dragers voor hun diensten mochten, werd door de stedelijke overheid vastgesteld. Zo werd in 1582 dat de roggedragers voor elk last graan dat zij 'van eenich diepswal aff tot opten eersten zolder' brachten, vier stuivers betaald dienden te krijgen en voor elke zolder hoger een stuiver meer. Daarbij gold nog een stuiver verhoging in het geval de koopmanswoning aan de brede zijde van de Nieuwestad, op de kelders of op het Gouverneursplein stond. Voor de zolders op de achterhuizen gold eveneens een stuiver opslag. En voor huizen gelegen in 'eenijge binnenstraeten ofte steegen' moest een kwart stuiver extra betaald worden voor elk huis dat gepasseerd werd. Er waren dus plekken in de stad waar een koopman maar beter niet kon wonen. Zo'n systeem van verplichte dragers is in deze van het vrije-markt-denken doordrenkte tijd ondenkbaar, maar toch zaten er zeker wel voordelen aan. Zo werd in 1582 tevens bepaald dat de roggedragers 'heuren dienst nijemandts moegen weijgeren hetzij dattet naebij ofte verre te draegen is, midts ontfangende t voorsschreven salaris'. De koopman was er dus zeker van dat zijn waren versjoud zouden worden. Bovendien kwam hij wat de kosten betreft ook niet voor rare verrassingen te staan. Voor de overheid zaten er ook voordelen aan. De beëdigde dragers hielden toezicht dat er niet op ongeoorloofde plaatsen handel werd gedreven en controleerden of de over de verschillende producten verschuldigde accijnzen wel waren voldaan.

Hoewel de dragers dus een aantal ambtelijke taken hadden, waren deze potige jongens vaak beslist geen modelambtenaren. Zo voelde het stadsbestuur zich in 1578 genoodzaakt om in de ordonnantie voor de kaasdragers het volgende artikel op te nemen: 'Sullen huerluijden oeck eerlicken ende well draegen ende holden bij ende inden waege sonder ijemandts te bespotten ofte begecken gelijk zij tot dijverschen tijden toe gewoontlijck geweest zijn te doen.' En de bierdraggers waren naar het schijnt niet alleen stevige jongens, maar ook stevige innemers. In 1673 werden in elk geval maatregelen genomen vanwege 't droncken drincken althans bij de bierdraggers gepleecht, ende de disordren die daer door dagelijx veroorsaeckt worden'.

Vaste vazallen en losse lossers

In de Franse Tijd verloren de beëdigde dragers hun monopoliepositie en in de negentiende eeuw werd het laden en lossen van schepen steeds meer door losse arbeiders gedaan. Deze stonden doorgaans op de bruggen over het Vliet te wachten op een koopman die om hun diensten verlegen was. De meesten leidden dan ook een schamel bestaan. Anders lag dat voor de knechten die vast in dienst waren bij een koopman of fabrikant. En dat waren er nog flink wat. In 1895 telde de Leeuwarder beroepsbevolking maar liefst 260 pakhuisknechten. Opvallend is dat er onder deze groep toen geen grote armoede was, hoewel het economisch tij niet echt

meezat. Er bestond dan ook een bijzondere band tussen de werkgever en zijn pakhuisknechten. Een rapport over de werkeloosheid uit die tijd omschreef de pakhuisknechten als 'dienaren, van wie geene vakkennis, maar alleen ijver, trouw en geschiktheid worden gevraagd'.

Dat vertrouwen een belangrijke factor was in de relatie tussen werkgever en pakhuisknecht blijkt ook uit de aantekeningen die de wijnhandelaar Menalda in 1868 maakte over degenen die bij hem solliciteerden naar de functie van pakhuisknecht. Menalda was duidelijk op zoek naar nette mensen. Zijn notities gaan dan ook niet over de vakbekwaamheid van sollicitanten. Wel werd bijgehouden wie de vader en moeder waren en of de sollicitant gereformeerd was - Menalda zelf was doopsgezind. Een van de sollicitanten, Oebele Popma van het Vliet, kon Menalda in elk geval meteen niet bekoren. 'Rook naar drank' en 'zag er arm en vuil uit' melden de notities.

Schaalvergroting en industrie

De negentiende eeuw bracht niet alleen vrijere arbeidsverhoudingen. Ondernemers waren ook niet langer gebonden aan vestiging binnen de stadswallen om als volwaardig burger te gelden. De ontwikkeling van de buitenbuurten kreeg daardoor een extra impuls. Niet alleen op het Vliet, waar reeds in de achttiende eeuw pakhuizen waren gebouwd, maar ook langs de Hoekster- en Oostersingel en op Camstraburen verrezen nu dergelijke bouwwerken en in de tweede helft van de negentiende eeuw eveneens aan weerszijden van de in 1869 rechtgetrokken zuidelijke stadsgracht. De kaden hier werden in 1873 naar aanleiding van een bezoek van koning Willem III - hoogst origineel - Willemskade Noord- en Zuidzijde gedoopt.

De schaalvergroting in de industrie en de sterke verbetering van het wegtransport vanaf het einde van de negentiende eeuw had ingrijpende gevolgen. De klassieke pakhuizen voldeden steeds minder voor de opslag van goederen. Nieuwe bouwwerken voor de opslag van bulkgoederen als silo's en vemen deden hun intrede en stukgoederen werden hoe langer hoe meer rechtstreeks vanuit de magazijnen van de fabriek naar de detailhandel verscheept. En hoewel Leeuwarden beslist wel een aantal bouwwerken kent en heeft gekend die met deze moderne vormen van opslag annex zijn, is deze ontwikkeling toch voor een belangrijk deel aan de stad voorbij gegaan.

Hoewel enkele bedrijven (Koopmans, CCF) met succes het industriële pad bewandelden, heeft de industrie maar een zeer bescheiden stempel op de Leeuwarder economie weten te drukken. Bovendien heeft de stad in de twintigste eeuw veel van zijn karakter als handelsstad verloren. De dienstensector is thans de belangrijkste sector in de stedelijke economie. Kantoren hebben - vaak letterlijk - de plaats van pakhuizen ingenomen.

Pakhuizen in verval

In een aantal branches, zoals de wijnhandel, de kaashandel en de handel in koloniale waren, bleven pakhuizen tot ver in de twintigste eeuw in gebruik en vanuit het prille grootwinkelbedrijf bestond aanvankelijk eveneens behoefte aan pakhuizen. Maar na de Tweede Wereldoorlog sloeg ook in deze sectoren de schaalvergroting toe. Het ene na het andere pakhuis verloor zijn oorspronkelijke functie. Door de demping van het Vliet in 1969 werden de daar aanwezige pakhuizen van de aanvoer over water afgesloten. En voor zover zij hun oorspronkelijke functie niet al hadden verloren, was het nu helemaal gedaan.

Veel pakhuizen hebben in de jaren zeventig en tachtig plaats moeten maken voor nieuwbouw. Vooral aan en rond de Willemskade en op Camstraburen heeft de slopershamer de weg voor kantoor- en woningbouw geplaveid. Elders, aan de Hoekstersingel, was het een spectaculaire brand die drie karakteristieke pakhuizen aan het stadsgezicht onttrok. Op 28 februari 1981 ontstond er brand in een in de pakhuizen Rusland, Odessa en Riga gevestigde zaak in woningtextiel. De massa brandende tapijten en karpetten was voor de brandweer bijzonder moeilijk onder controle te krijgen en deze kon niet voorkomen dat het vuur steeds verder oplaaide. Het en masse toegestroomde publiek werd dan ook op steeds grotere afstand gesommeerd. De panden brandden uiteindelijk tot de grond toe af. Een waar spektakel! Menig Leeuwarder zal zich de brand in elk geval beter herinneren dan de pakhuizen die er door verwoest werden.

Nieuwe bestemmingen

Een aantal pakhuizen is gelukkig aan slopershamer ontsnapt en heeft een nieuwe bestemming gevonden. De grote open ruimtes in deze panden zijn ideaal om kleine kantoortjes in te richten. Maar ook bewoning behoort tot de mogelijkheden. En daarvoor hoeft beslist niet altijd ingrijpend verbouwd te worden. De 'loft', een grote open woonruimte in een voormalig pakhuis, wint de laatste tijd snel aan populariteit. Om aan deze vraag te voldoen is corporatie Beter Wonen Leeuwarden (BWL) al 8 jaar bezig met plannen voor een groot woonpakhuis op de hoek van de Oostersingel en de Karel Doormanstraat. Onlangs maakte architect Bauke Tuinstra zijn definitieve ontwerp bekend. Het gaat om een paars gebouw van 7 verdiepingen. Het verrijst komend jaar pal naast het pand van theatergezelschap Tryater.

Hadden de beleidsmakers die in de voorbije decennia ten behoeve van onder andere woningbouw menig pakhuis hebben laten slopen, maar een vooruitziende blik gehad.

OBJECTBESCHRIJVINGEN

1. Zwiterswaltje 14 (Voormalige vermaning, thans Ve-Bo CV kaashandel en export)

Voorheen was in het achterste, zestiende-eeuwse gedeelte van dit kaaspakhuis een vermaning of Doopsgezinde kerk gevestigd, waarvan de eerste vermelding van 1595 dateert toen zij als naastligger werd genoemd: 'die Minnoniste vergaederende ten noorden'. In 1620 wordt zij omschreven als: 'de plaets op 't Waltje, waerin de Mennonieten leeren'. Doopsgezinden staan ook wel als Mennonieten of Mennisten bekend, naar hun geestelijk leidsman Menno Simons (1496-1561). Na de Reformatie in 1580 werden zij slechts oogluikend getolereerd. Hun godshuizen waren schuilkerken, stonden achteraf en mochten vanaf de openbare weg niet als zodanig herkenbaar zijn. Ze konden alleen via stegen bereikt worden en torens waren helemaal uit den boze.

Nog tijdens het leven van Menno Simons dienden zich de eerste scheuringen binnen deze religieuze beweging aan, die er uiteindelijk toe leidden dat in Leeuwarden drie verschillende Doopsgezinde gemeenten ontstonden, elk met een eigen kerkgebouw. In 1705 fuseerden de gemeenten wier vermaningen stonden achter de westzijde van de Wirdumerdijk (op dezelfde plaats als de huidige Doopsgezinde kerk) en achter de

Nieuwestad bij de Waag (waar zich tegenwoordig V&D bevindt). In 1758 volgde de samenvoeging met de 'Broederschap op 't Waltie'. Bij de laatste fusie werd afgesproken om de diensten voortaan afwisselend in een der drie vermaningen te houden, maar reeds in 1760 besloot men om alleen nog in het gebouw aan de Wirdumerdijk bijeen te komen. Daarmee verloor het pand aan het Zwitserswaltje zijn religieuze bestemming.

Kerkhistorici wisten nimmer een eensluidend antwoord te geven op de vraag welke geloofsrichtingen deze drie gemeenten precies aanhingen. Inmiddels is zoveel duidelijk geworden dat zowel de Waterlandse als de Vlaamse gemeente van Leeuwarden waren aangesloten bij de in 1695 opgerichte Friese Doopsgezinde Sociëteit (blijkens haar notulen van 7 juli 1702) en dat die sociëteit wel bijeenkwam in de vermaningen bij de Waag en de Wirdumerdijk. Daar zullen we deze twee denominaties dus moeten situeren. Tevens blijkt uit een artikel in Doopsgezinde Bijdragen (1918) dat de bekende Waterlandse voorganger en kunstschilder Lambert Jacobsz de in 1631 nieuwgebouwde vermaning aan de Wirdumerdijk met een dienst heeft ingewijd. Aangezien er in de zeventiende eeuw in Leeuwarden ook sprake is van Janjacobsgezinden moeten die hun bijeenkomsten dus wel aan het Zwitserswaltje hebben gehouden. Ten tijde van de laatste fusie telde deze rechtzinnige groepering nog slechts achttien broeders en zusters en zullen zij zich noodgedwongen bij de anderen hebben gevoegd.

Volgens een twintigste-eeuwse overlevering, opgetekend in Van het Menniste erf in Leeuwarden van de hand van J.T. Nielsen, was in het pand aan het Zwitserswaltje de begane grond vanouds als graanpakhuis ingericht. De Menniste schuilkerk bevond zich op de eerste verdieping, die naderhand met gemak het gewicht van 35.000 kilo kaas kon torsen. Als we kijken naar de dikke balken waarop deze verdieping rust, en de nog dikkere muren waarin die balken eindigen, kan de conclusie moeilijk anders luiden dan dat dit gebouw in eerste instantie als pakhuis is gebouwd. Een dergelijk zware vloer zal voor het dragen van de Doopsgezinde gemeente toch niet noodzakelijk zijn geweest? Ook de raamverdeling in de tuitgevel, zoals afgebeeld op de foto uit 1931, doet sterk denken aan een pakhuis. De zeer uitgelopen wenteltrap wijst op hoge ouderdom. Zonder bouwhistorisch en dendrologisch onderzoek (datering van hout aan de hand van jaarringen) kunnen keiharde uitspraken evenwel niet worden gedaan.

In 1806 besloot de Doopsgezinde gemeente dit pakhuis, 'staande agter het oude hengstewad' (zoals het Zwitserswaltje toen ook bekend stond), bij publieke verkoop te veilen. Daarbij werden ook het huis en de vier eenkamerwoningen verkocht, die als een aaneengesloten huizenblok tussen het pakhuis en de straat in stonden. Deze woningen waren 'bevoorrecht met het meede gebruik der regenwatersbak aan het pakhuis staande .. des die bak en de gooten van 't pakhuis massaal onderhoudende'. Het pakhuis ging voor 2408 gulden van de hand, het huis bracht 655 gulden op en de vier 'kamers' werden voor in totaal 762 gulden verkocht. Aan weerszijden van het huizenblok bevond zich een steeg: de Eerste en Tweede Vermaningsteeg (de eerste inmiddels dichtgetimmerd en de laatste reeds lang vervallen). Tussen het pakhuis en het huizenblok bevond zich ook nog een steeg, die de beide Vermaningstegen met elkaar verbond. Ook vanaf de Blokhuissteeg was de kerk via twee stegen bereikbaar. Het pakhuis werd gekocht door het Doopsgezinde echtpaar Jelle Faber Schoonlingen en Geertjen Cornelis Blok, die naderhand ook in bezit kwamen van het oostelijk, naastgelegen huis met erf en tuin. In 1806 was Schoonlingen koopman van beroep, terwijl hij in 1828 als leerlooier te boek stond.

Rond 1900 ging het zwaar verkrotte huizenblok tegen de vlakke, waar twee panden

voor in de plaats kwamen, die tegen het pakhuis werden aangebouwd. Aan de zijde van de Eerste Vermaningsteeg die in breedte meer dan gehalveerd werd, verrees een bedrijfswoning voor de pakhuischef. Daarnaast werd een bedrijfspand opgetrokken, dat naadloos aansloot op het pakhuis, daarvan ook deel ging uitmaken en er voortaan de ingang van vormde. Toen was er reeds een kaashandel in gevestigd. Op de eerste etage van het nieuwe pand werd een kantoor ingericht. In de huisnummering valt deze nieuwbouw nog altijd af te lezen: zij verspringt van 14 naar 22; de nummers 16, 18 en 20 waren komen te vervallen. Het oude pakhuis heeft sinds decennia zijn zadeldak verloren en daarvoor een plat dak in de plaats gekregen. Naar verluidt gebeurde dit kosteloos, want de aannemer moet zich met de Friese geeltjes die bij de sloop van de topgevels vrijkwamen, tevreden hebben gesteld. Volgens Nielsen werd het oude pakhuis in 1984 niet meer als opslagruimte gebruikt en verkeerde het in een dermate slechte toestand, dat het niet meer te bezichtigen viel. Anno 2002 wordt die teloorgang evenwel met duizenden kilo's kaas gekeerd en wordt er weer gelegenheid tot bezichtiging gegeven.

2. Ossekop 4 / Berlikumermarkt 17 (Beddenhandel Reitsma, voorheen Suren manufacturen)

De ontstaansgeschiedenis van dit pakhuis is wel bijzonder gemakkelijk te volgen. Een aan de achterzijde vlak boven de grond ingemetselde steen vermeldt namelijk 'eerste steen gelegd door E. en Th. Suren 7 juli 1914'. De familie Suren woonde achter het pakhuis, in Berlikumermarkt 17. In en vanuit dit voorname pand met veel 18e eeuwse elementen in het interieur werd 'in manufacturen' gehandeld door Heinrich Karl Suren en zijn jongere broer Jacobus Paulus. De Surens waren typische 'lapkepoepen', afkomstig uit Westfalen, katholiek en begonnen als 'handelsreiziger' alvorens een echte winkel te stichten. Ook al voor de Suren werd het huis aan de Berlikumermarkt gebruikt voor de textielverkoop, getuige onder meer de originele kastenwand in de winkel.

Het statige pakhuis heeft een strakke geleding met drie dubbele deuren (links) en drie vensters in elke bouwlaag in lijn; boven de gevelopeningen hanekammen. De deuren op de bovenste verdieping worden bekroond door een decoratieve houten overkapping, die geflankeerd wordt door bakstenen ornamenten. Ook op de andere hoek is een dergelijk ornament geplaatst. De uitragende bakstenen daklijst is bedekt met keramische dakpannen. Het dak is deels ingericht als terras. De horizontale belijning van het pand wordt benadrukt door de twee tegeltableaux, die zijn aangebracht tussen de verdiepingen. Het onderste tableau is lang afgedekt geweest met bruine verf. Opvallend zijn verder de nog aanwezige authentieke hulpwerktuigen zoals takel en rollen.

Het pakhuis is minder groot dan het eruit ziet. Het telt weliswaar twee verdiepingen en is tamelijk breed, maar niet erg diep. Oorspronkelijk was er een binnenpleintje tussen het pakhuis en de woning aan de Berlikumermarkt, maar dat is - evenals het grootste deel van de begane grond van het pakhuis - bij de winkel getrokken. Al in de zeventiende eeuw stond op de plaats van het pakhuis een laag woonhuis.

De buitenpandige achteringang van Berlikumermarkt 17 is waarschijnlijk tegelijk met het pakhuis of anders niet lang daarna ontstaan. De deur is mogelijk ouder. Het dak, met geglazuurde dakpannen en een keramische pinakel, steekt uit en wordt ondersteund door houten stijlen met decoratief vormgegeven zwikken. Het bouwsel heeft een apart huisnummer '2a' gekregen. Het tuintje en bijbehorend hek hebben wel eens in betere staat verkeerd.

Het grootste deel van de begane grond van het pakhuis - tot voor kort werkplaats - is sinds vorig jaar bij de winkel getrokken. Een kleiner deel is kantoor. Op de verdiepingen is nog opslag. Het trappenhuis wordt verlicht door een daklicht. Origineel zijn o.a. de trap, vloeren, deuren, balken en de kasten voor de opslag van textielwaren. Op de muur van de bovenste verdieping bevinden zich bij de trap tekeningen en krabbels vanaf in ieder geval de jaren dertig. In de winkel staat nog een authentieke 'toonbank', afkomstig uit het pakhuis. Volgens sommigen zou het pakhuis ontworpen zijn door architect Kramer. Feddema, die enkele pakhuizen aan de Zuidergrachtwal en Romkeslaan heeft getekend, zou echter ook goed de geestelijke vader kunnen zijn.

3. Heerenwiltje 12-I (keramiekatelier Ceramic)

Het hoekpand Maria Annastraatje / Heerenwiltje is in de eerste helft van de zeventiende eeuw gebouwd als woonhuis. Het kwam in de plaats van een ouder huis van slechts één bouwlaag hoog. In 1598 is hier nog sprake van een 'camer' en in 1628 verkopen Egbert Willems en zijn vrouw Trijn Thomasdr. er hun 'woning'. Met beide termen werd destijds een huis aangeduid van beperkte omvang en zonder verdieping. Ook op de bekende vogelvlucht plattegrond van Leeuwarden uit 1603 is hier een woonhuis van slechts een bouwlaag afgebeeld. Koper in 1628 werd Auck Feckesdr die, blijkens de transportregisters in het Historisch Centrum Leeuwarden, meer onroerend goed in deze omgeving bezat. Maar als haar kleinkinderen in 1688 het pand verkopen, wordt het een 'huijsinge' genoemd, een term die werd gereserveerd voor een woning met tenminste één verdieping. Tot 1842 blijft het woonhuis, met wellicht een gedeelte dat gebruikt werd als bedrijfsruimte. In dat jaar wordt het door bakker J.E. Kuipers verbouwd tot pakhuis. Al spoedig blijkt het te klein: in 1847 wordt het met een tweede verdieping verhoogd. In de twintigste eeuw was o.a. de bekende boekhandelaar Hilarius eigenaar, deze verbouwde het pand nogmaals. Recentelijk werd het eigendom van het keramiekatelier Ceramic dat het liefdevol restaureerde en er cursussen organiseert. Helaas zijn geen verkoopaktes bekend die de indeling van het pand beschrijven, maar de geschiedenis ervan laat zich voor een deel lezen in het interieur en het exterieur. Daarbij is vooral de gevel aan het Maria Annastraatje welsprekend: dichtgezette vensteropeningen met ontlastingsbogen, ramen die later zijn ingebroken en fraai gesmede muurankers.

4. Bagijnestraat 30 (de Drie Gouden Kronen)

Het pand Bagijnestraat 30 heeft lange tijd een eenheid gevormd met het achterliggende pand Nieuwestad 53, eertijds bekend als de Drie Gouden Kronen. Reeds in de 17e eeuw was achter het pand Nieuwestad 53 een zeepziederij gevestigd. In 1673 wordt gesproken over een 'huysinge en seeperije' die gekocht werden door Gerrit Pytters van Erpen. In de 18e eeuw kwamen beide panden in handen van de rijke doopsgezinde koopmansfamilie Zeper die ook het pand Nieuwestad 55 bezat. De familie ontleende haar familienaam aan het beroep dat uitgeoefend werd.

Jan Dirks Zeper liet in 1766/'67 Nieuwestad 53 ingrijpend verbouwen en zal toen ook de oude zeepziederij hebben vervangen door een moderne, veel grotere. Een deel van de oude 17e eeuwse zeepziederij werd verbouwd tot keuken. Dat was het gedeelte dat grensde aan het woonhuis terwijl een ander deel werd opgenomen in de

nieuwe bebouwing. Bijna het gehele achtererf van Nieuwestad 53 was toen bebouwd.

De nieuwe 'fabriek' kreeg een afmeting van circa 40 x 7 meter en werd gemetseld van een bruine baksteen. De zolder wordt gedragen door een groot aantal (42) stevige balken waarvan sommige een doorsnede hebben van 30 à 35 cm. Gerekend vanaf de Bagijnestraat lijken de eerste 13 balken uit later tijd te dateren. Zij zijn iets geringer van doorsnee en regelmatiger van vorm. De verdieping zal als opslagzolder zijn gebruikt. Op verschillende plaatsen bevinden zich nog luiken in de verdiepingsvloer waardoor de goederen naar beneden werden gebracht.

Helaas is de kap in later tijd verlaagd. Oorspronkelijk was er waarschijnlijk een zadeldak tussen topgevels aanwezig. In de zijgevel aan de Oostzijde bevinden zich vensters die de arbeiders licht moesten verschaffen. De huidige eigenaar heeft in enkele daarvan de oude roede-verdeling teruggebracht.

In 1859 werden de panden Bagijnestraat 30 en Nieuwestad 53 gesplitst. Eerder, in 1832, bewoonde de eigenaar van de zeepziederij Pier Zeper, tevens wethouder, het naastgelegen pand Nieuwestad 51. Zijn broer Dirk bewoonde no 53 en gebruikte Bagijnestraat 32 als stal. De laatste Zeper die Bagijnestraat 30 in eigendom had was Epke. Hij noemde zich zeepzieder en woonde op het adres Grote Kerkstraat 10. Deze verkocht uiteindelijk de zeepziederij aan de fa. J. Pel Hzn, die in Leeuwarden al een dergelijk bedrijf uitoefende. In 1900 kregen zij toestemming om een 2e zeepziedersketel te plaatsen. Ook in 1905 en 1906 volgde er een uitbreiding. In 1919 werd Bagijnestraat 32 onderhands aangekocht en bij het bedrijf gevoegd. Het definitieve einde kwam op 11 oktober 1950 toen B. v.d. Vaart als directeur van de N.V. Zeepfabriek De 3 Gouden Kroonen het pand Bagijnestraat 30 verkocht aan de fa. Bosma Nieuwestad 61.

Annex met de zeepziederij van de familie Zeper was hun oliemolen, eveneens de Drie Gouden Kroonen genaamd, op Snakkerburen. Zeep wordt namelijk gemaakt door vetten of olie met een alkalisch loog te koken. Voorheen werd soda (natriumcarbonaat) gebruikt voor harde zeep en potas (kaliumcarbonaat) voor zachte zeep. Tegenwoordig gebruikt men natron- respectievelijk kaliloog. Voor de aanvoer van soda en potas waren de Zepers afhankelijk van invoer van elders, maar de aanvoer van lijnolie had men dus in eigen hand. Aardig detail is dat de gevelsteen van de in 1892 afgebroken molen thans aanwezig is in een bedrijfspand aan de James Wattstraat. Het zou aanbeveling verdienen deze steen terug te plaatsen op Snakkerburen of anders op Nieuwestad 53.

In Bagijnestraat 30, dat thans als opslagruimte en garage dienst doet, herinnert weinig meer aan de vroegere functie.

5. Grote Kerkstraat 15 (Voormalig pakhuis Menalda, thans onderdeel van het Prinsessehof)

Het voormalige wijnpakhuis van de familie Menalda maakt thans deel uit van het complex van het keramiek museum het Prinsessehof en het is gesitueerd ten oosten van het voormalige Camminghahuis. Op de plaats van dit pand stond tot 1874 een woonhuis, dat al in de 17de eeuw op de stadsplattegronden is weergegeven.

In het begin van de 19de eeuw was de familie Van Welderen Rengers eigenaar van het pand. In 1874 kocht Hendrik Hermanus Menalda dit gebouw dat spoedig werd afgebroken. Op dezelfde plaats, vermoedelijk op de fundamenten van het eveneens

terugspringende oude pand, verrees een nieuw pakhuis met woning voor deze wijnhandelaar. Ter herinnering aan de stichting van het pand is door A. Menalda Gzoon in 1875 de eerste steen gelegd welke nu nog te zien is boven de kelderingang. Hendrik Hermanus Menalda was een telg uit een familie van wijnhandelaren. Hij was in 1830 geboren en leefde tot 1917. Zijn vader Albert Menalda vestigde zich in 1828 als wijnhandelaar met Elisabeth Reijers in Leeuwarden in de St. Jacobsstraat nr. 15. Albert en zijn vrouw kregen 2 zonen en 3 dochters. Zoon Gillis (1829-1894) gaf leiding aan de tweede vestiging van de firma in Harlingen. Hij woonde daar tussen 1852-1865. De andere zoon, Hendrik Hermanus (geb. 1857) runde de wijnhandel vanaf 1876 in Leeuwarden. Hendriks zoon Albert nam het bedrijf over. Vanaf 1898 zwaaide hij de scepter in de firma en met succes. De familie Menalda was intussen zeer vermogend geworden en hoorde bij de rijkste burgers van de stad. Behalve dit pand bezat de familie pakhuizen aan de Doelestraat, de Bagijnestraat en aan de Groene weg. Interessant is het feit dat Albert in Leiden rechten heeft gestudeerd. Hij deed de wijnhandel in 1930 van de hand toen hij naar Velp vertrok. Het bedrijf werd door anderen voortgezet onder de naam Menalda. De firma Menalda deed zaken met vele leveranciers in Frankrijk en Duitsland, zelfs uit Hongarije werd wijn geïmporteerd. Hun aanbod betrof een breed assortiment van de goede wijnen uit het Bordeaux-gebied waarvan de namen nog steeds bekend in de oren klinken. Zij leverden aan klanten in de provincie en ver daar buiten.

Het jaar 1874 was zoals vermeld een belangrijk jaar voor de firma. In verband met de bouw van een nieuw pakhuis werd de bekende Leeuwarder architect Herman Rudolf Stoett ingeschakeld. Hij bouwde het pand in de vorm zoals wij het nu kennen. De gevel is sober vormgegeven maar bezit enkele aardige architectonische details. Het bakstenen gebouw telt 2 bouwlagen op een kelder. De bouwlagen worden door middel van eenvoudige bakstenen lijsten onderscheiden. In het midden van de gevel op de begane grond is de deur gesitueerd, via welke de vaten binnengehesen konden worden. Boven de deur is een ontlastingsboog waar te nemen, waarvan de vormgeving overeenkomt met de ontlastingsbogen van de 2 pakhuisramen aan weerszijden van deze toegang. Op de eerste verdieping is weer een deur te zien met aan weerszijden pakhuisramen. De houten deur is hier door een raam vervangen. De gevel wordt door een houten daklijst op klossen afgesloten. In het interieur is de structuur van het pakhuis nog te herkennen. Misschien is de kelder het meest interessant, waar de collectie prachtige tegels van het Prinsessehof een imposant beeld oplevert.

Het aangrenzende pand aan de oostzijde diende als woning voor de Menalda's.

6. Eewal 86 (Voormalig theepakhuis, thans architectenbureau Heijdeman / Tuinstra)

Dat het met de ontwikkeling van de handelsfunctie van de Eewal na de demping in 1884 niet afgelopen was, wordt o.a. bewezen door de bouw van een fors pakhuis in 1897. De opdrachtgever was Rients Hendriks Dijkstra, een doopgezinde groothandelaar in thee. Hij was in goeden doen, wat onder andere blijkt uit het enorme woonhuis aan de Oostergrachtswal, dat hij in 1883 liet bouwen door de architect Hendrik Kramer. Voor de bouw van het pakhuis deed Dijkstra wederom een beroep op deze bouwkundige.

De theehandel van 'Roodharige Dijkstra', zoals zijn bijnaam luidde, was een florerende onderneming met filialen op toplocaties in Amsterdam, Utrecht en Den

Haag. Thee was bovendien een relatief duur product. Het succes van de ondernemer en de waarde van zijn koopwaar zijn aan de voor een pakhuis rijke aankleding van de gevel af te lezen. Het gebouw heeft een vierzijdige plattegrond met een scheluwe voorgevel, een breedte van drie traveeën, waarvan de middelste iets breder is dan de anderen en een hoogte van vier bouwlagen plus zolder. De gevel staat op een natuurstenen plint en is daarboven opgetrokken uit rode strengperssteen, geglazuurde baksteen en natuurstenen details. Op de begane grond zit in het midden een dubbele deur. Rechts ervan staat de inscriptie 29/9 R.H.D. 1897. De oorspronkelijke houten deur is waarschijnlijk verplaatst naar de eerste verdieping, getuige de aanwezigheid van een klopper. Te weerszijden van de ingang bevinden zich twee natuurstenen penanten, versierd met gebeeldhouwde gnomen. Misschien hebben deze een balkon gedragen. De beide vensters hebben een gesneden bovenkalf en natuurstenen vensterbanken. Een natuurstenen waterlijst, die ter hoogte van de middelste travee onderbroken is, scheidt de begane grond van de eerste verdieping. Boven de begane grond zijn de raamvakken verticaal samengevat in diepe nissen, die naar boven rondbogig gesloten zijn. De vensters op de eerste, tweede en derde verdieping hebben segmentbogige ontlastingen met in de trossen divers gekleurd vlechtwerk en afzaten van groen geglazuurde tegels. In de lisenen, die de raamvakken scheiden bevinden zich op iedere verdieping twee zeer smalle lichtopeningen, die aan de bovenzijde een natuurstenen afsluiting hebben, waarboven een gesmeed muuranker. De gevel wordt afgesloten door een trapgevel met een overhoekse pinakel, die gedragen wordt door een mannenkop, bekroond door een bol en geflankeerd door twee dolfinen. Het zadeldak is gevat tussen twee trapgevels. Het westelijke dakschild is belegd met rode Lucas IJsbrandspannen en het oostelijke met leien. De achtergevel is geheel gesloten behoudens een diepe, rondbogig gesloten nis over de gehele hoogte, die voorzien is van vele kleine vensters.

In verband met de oorspronkelijke functie van theepakhuis zijn de verdiepingvloeren niet uitgevoerd in hout, maar in staal. Een goederenlift, mogelijk uit de bouwtijd, verbindt de verdiepingen. De oorspronkelijke trappen werden vervangen door moderne. Thans is hier na vele functiewisselingen een architectenbureau gevestigd.

7. Sacramentstraat 12 (Voormalig pakhuis, thans leermakerij)

Voor zover in de archieven valt na te gaan was de aanvankelijke bestemming van het pand op deze plek die van woonhuis. Getuige de afmetingen die zijn aangegeven op de kadastrale kaart uit 1832 moet het een vrij eenvoudig pand met een klein achterhuis zijn geweest. Dat wordt ook bevestigd door de vermeldingen in het Klein Consentboek.

Omstreeks 1900 worden beide woonhuizen gesloopt. Een van de laatste bewoners was kleermaker Harmen van der Hoog, die daar met zijn vrouw en tien kinderen leefde en werkte. Op de plaats van die huizen wordt dan een pakhuis gebouwd. Eerste eigenaar is Simon Arnoldus Boudewijn Taconis, een tabaksfabrikant en handelaar in tabakswaaren die woonde aan de Voorstreek 61.

Later krijgt het pand ook andere functies zoals meelpakhuis. In 1949 wordt het verhuurd aan de gebroeders K. en J. Huisman. Zij hadden de grossierderij (groothandel) en vruchtensap-distilleerderij van Donker in Bolsward overgenomen, compleet met de naam: N.V. Wijnhandel H. Donker.

Achter in de tuin van Sacramentstraat 12 staat een sterk vervallen stenen gebouwtje, het prieel genaamd. Wijnhandel Donker vestigde hier zijn vruchtensapdistilleerderij

oftewel de siroopfabricage. Hiervan zijn nog duidelijk sporen te vinden. Aanvankelijk behoorde dit prieel bij Voorstreek 61. Simon Taconis bouwde dit kleine, maar fraaie twee verdiepingen tellende huisje voor zijn ouders Bouk Symon Taconis, de oprichter van het bedrijf, en diens vrouw Lucretia Ouwehand van Dijk. Later, door verkoop van grond, kwam het prieel op het terrein van Sacramentstraat 12 te liggen. De vervallen gevel van het prieel bevat nog steeds gevelstenen met o.a. de letters S A B T, een afbeelding van de Mercuriusstaf en het jaartal 1897. Foppe Valk heeft in januari 2001 in de reeks '700 jaar bouwen in Leeuwarden' in de Leeuwarder Courant uitgebreid aandacht besteed aan de geschiedenis van dit gebouwtje.

De plek waar in 1897 het prieel gebouwd werd, is naar het zich laat aanzien van heel bijzondere betekenis. In zijn Geschiedenis van Leeuwarden uit 1846 stond volgens de toenmalige stadsarchivaris Wopke Eekhoff op deze plek of er tegenaan een gebouwtje dat als synagoge gehuurd werd door de Joodse gemeente. Volgens Eekhoff was dit gebouw al voor 1735 en zeker tot 1747 als zodanig in gebruik. Hij situeert dit in de tuin achter huis K 13 (nu Voorstreek 63) bij de Amelandspijp aan de Oude Ee. Maar ergens anders schrijft hij sprekend over Zalen Schaaf dat dit grote zalencomplex werd gebouwd op het uitgebreide terrein van de voormalige Katholieke Statie, dat Gerrit van der Wielen in 1797 had gekocht. Het terrein was door een gang gescheiden van de percelen ten noorden van de Voorstreek, op en waarvan het gebouw stond dat tot omstreeks 1745 / 1747 als 'sjoel' dienst had gedaan. Hij doet dit mede op aanwijzingen van Gerrit van der Wielen, de latere stadsarchitect, die ook de nieuwe synagoge in de Sacramentstraat bouwde. Het kan niet anders dan dat hier sprake is van de gang of steeg die langs de westgevel van Sacramentstraat 12 liep, onder andere de voormalige toegang tot het prieel. Aanleiding tot de nieuwbouw was het gegeven dat op zeker moment de synagoge te klein was geworden voor de sterk gegroeide Joodse gemeente en uitbreiding van het gebouw ter plekke niet toegestaan werd. Ook H. Beem, schrijver van De Joden van Leeuwarden (1974) situeert de oude synagoge op de plaats waar nu het prieel staat.

Na het vertrek van wijnhandel Donker is het pakhuis enige tijd in gebruik geweest bij de firma Fred van der Werf, de eerste 'super' in Leeuwarden. Momenteel is het pand eigendom van Wim en Nienke van der Meer, Wim heeft op de begane grond zijn leermakerij en woont met zijn gezin op de eerste verdieping. Voor het prieel bestaan concrete restauratieplannen, maar de realisatie daarvan, grotendeels in eigen beheer, zal nog even duren.

Over eventuele voorgangers van het woonhuis, later pakhuis Sacramentstraat 12, kan nog de volgende veronderstelling gemaakt worden. Op de kaart van Johannes Sems uit 1603 staan op de plaats van het huidige pand een drietal gelijkvormige kleine huizen getekend. Het zou kunnen zijn dat het hier gaat om de bezittingen van het Heilige Sacramentsgilde, een geestelijke broederschap die in 1526 in deze straat enkele 'kamers' kocht (en waaraan de straat haar naam heeft ontleend). Harde bewijzen voor deze stelling zijn echter nog niet te vinden.

8. Voorstreek 74 (Voormalig pakhuis, thans Film- en Mediamuseum)

Dit pakhuis is een goed voorbeeld van de manier, waarop de achterterreinen van onze oude steden werden volgebouwd. De voorgevel ligt aan een gangetje, dat zo smal is, dat hij nauwelijks in een oogopslag te overzien is. Het pakhuis telt drie bouwlagen plus een zolder. De gevel vertoont het vertrouwde beeld van een pakhuis: op de begane grond bevindt zich in het midden een rondbogige deur met links en rechts dito vensters. De rondboog zet aan op natuurstenen blokken en is

opgemetseld in gele baksteen, evenals de vensterbanken. De eerste verdieping heeft een identieke indeling. De gevel is asymmetrisch, omdat die tegen een reeds bestaand, maar nu verdwenen gebouw is gezet. Aan de rechterzijde tekenen zich bouwsporen af van een tweelaags gebouw met een zadeldak. Goed te zien zijn nog de vlechtingen van de topgevel. De vensters op de derde bouwlaag, die over het verdwenen pand is doorgetrokken, zijn wat rijker uitgevoerd: de boog van het zesruitsvenster zet aan op natuurstenen blokken. Daarnaast zit een venster met een gietijzeren raam uit de negentiende eeuw. Voor het overige is het pand te dateren in de achttiende eeuw en de verdwenen aanbouw mogelijk in de zeventiende eeuw. De overige gevels zijn te zien vanaf het Bonifatiusplein. Er is weinig fraais meer aan te bespeuren. Na vele verbouwingen geeft alleen de witte kleur nog een beetje eenheid.

Het interieur herbergt tegenwoordig een Film en Mediamuseum. Oude bouwsporen gaan geheel schuil achter betimmeringen. Op de eerste verdieping is een tentoonstelling van oude filmmapparatuur, maar ook toverlantarens met bijbehorende glasplaatjes, stereoscopen en stereocamera's, talrijke boeken en affiches, die allemaal op een of andere manier met film of fotografie te maken hebben. In een zijzaaltje zijn vitrines gewijd aan zeer uiteenlopende zaken met als bindend element negentiende-eeuwse druktechnieken.

9. Amelandstraat 12 (De Kuiper)

Voor zover kan worden nagegaan heeft het pand Amelandstraat 12 sedert de bouw - in 1686 volgens de jaarstenen - altijd een pakhuisfunctie gehad. Overigens ongetwijfeld in combinatie met het onderdak bieden aan het uitoefenen van een ambacht, het alleraardigste gevelsteentje met de voorstelling van een kuiper met een hamer in de hand naast een vuurkorf zou daar althans op kunnen wijzen.

Het gevelsteentje en de jaarstenen zijn aangebracht in een (tamelijk vooroverhellende) tuitgevel die in 1948 is gerestaureerd onder leiding van de Leeuwarder architectenbureau Ir. J.J.M. Vegter. Onder andere is de dubbele deur in het midden (wél functioneel voor een pakhuis) vervangen door een enkele toegangsdeur links met daarnaast twee ramen die elk uit twaalf ruitjes bestaan. Boven de deur en ramen bevinden zich fraaie ontlastingsbogen met natuurstenen negblokken. De enigszins spitsvormige ontlastingsboog aan de rechterzijde is overigens niet geheel compleet, het schijnt dat de gevel aan die zijde enigszins versmald is.

In het pand vinden we op de begane grond zware balkenpartijen die nog uit de bouwperiode stammen. De balken worden ondersteund door zowel originele als een aantal vernieuwde klossen. De pakhuisfunctie wordt ook benadrukt door de aanwezigheid van luiken in de verdiepingsvloeren. De binnenmuur aan de achterzijde van het pand is - hoewel van kloostermoppen opgetrokken- van recente datum.

Voor zover kan worden nagegaan heeft Amelandstraat 12 altijd één geheel gevormd met Tuinen 9: in een koopakte uit 1794 wordt gesteld dat het pand aan de Tuinen aan de noordzijde begrensd wordt door de Amelandstraat. Deze situatie geldt overigens ook voor de belendende panden. Halverwege het pand is nog een binnenplaatsje met daarop de wat treurige resten van wat eens het 'húske' geweest is.

10. Tuinen 8 (Het Springend Hert)

Het begin van de geschiedenis van het bedrijfspand Tuinen 8 ligt buiten Leeuwarden. In 1776 stichtte Jan Ymes Tichelaar uit Makkum de enige papiermolen die ooit in Friesland heeft gestaan. De molen werd gebouwd in Idsegahuizen onder Makkum en kreeg de naam Het Springend Hart. De bouw was gereed in 1768. Bij de molen stond een honderd meter lange droogschuur en een molenaarswoning. In de molenaarswoning bevond zich onder de schoorsteenmantel een tegeltableau met het volgende opschrift:

*Uit afgesleten linnen doeken
Hier op te kopen daar te zoeken
Gewasschen en tot pap gebracht
Maak ik Papier zo Waard geacht
Anno 1768*

In 1801 werd de molen gekocht door Anne Lieuwes Buma en Trijntje Sytzes Ykema. Hun oudste zoon, Dr Lieuwe Annes Buma, werd de stichter van de Buma-bibliotheek en maakte het bij testament mogelijk dat na zijn dood een gebouw voor de Buma-bibliotheek in de Grote Kerkstraat werd gebouwd. Tegenwoordig is hierin het Historisch Centrum Leeuwarden gevestigd.

In 1859 werd Into Nauta Andreae de nieuwe eigenaar van de molen. Nauta Andreae was papierhandelaar te Leeuwarden in het pand Tuinen B67. (nu no. 8) De firma Nauta Andreae had dus een vestiging in Makkum en in Leeuwarden. Het gebouw Tuinen no. 8 werd in 1901 gesloopt en vervangen door een bijzonder vormgegeven bedrijfsgebouw.

De firma Nauta Andreae kon het in het begin van de twintigste eeuw door de opkomende concurrentie, o.a. van de strokartonfabriek aan de Potmarge, niet meer bolwerken. Het bedrijf werd in 1909 overgenomen door papiergroothandelaar Sytze Vermeulen. De molen Het Springend Hart werd in 1911 gesloopt, maar de naam, nu Het Springend Hert, bleef bestaan. Het pand Tuinen no. 8 hield die naam en nog altijd staat op het fraaie sierhek op het dak als teken hiervan een windwijzer in de vorm van een springend hert.

Ontwerper van het sierlijk vormgegeven bedrijfspand was de Leeuwarder architect Zytse Siewert Feddema. Hij kreeg zijn architectuuropleiding in Amsterdam en Antwerpen. Feddema heeft voor Leeuwarden een aantal eigenzinnige gebouwen ontworpen. Hij is o.a. ook de architect van de De Drie Kiosken op de hoek van de Koningsstraat en de Voorstreek.

Het Springend Hert is met veel aandacht voor details vormgegeven. Het vrij diepe pand is gemetseld van donkerrode perssteen. In de voorgevel zitten veel aardige details zoals een plint van hardsteen met bij de bedrijfsdeuren stootblokken. Deze dubbele bedrijfsdeur en de kantoordeur zijn mooi vormgegeven en hebben decoratieve gehengen in Art Nouveau-vormtaal. Voor de raampjes boven de deuren zitten tralies van gesmeed ijzer in de vorm van bloemen. In de lateien, dat zijn de liggende balken boven bedrijfsdeuren, kantoordeur en drielichtsvenster, zijn gesmede rozetten aangebracht. Het tegelfries dat onder in de topgevel zat is jammer genoeg verdwenen. De consoles in de topgevel in de vorm van 'Vlaamse wortels' dragen een rondboogfries dat doorbroken wordt door een groot venster. Aan weerszijden van dit venster zijn in nisjes twee tegeltableaus geplaatst. Op de tegeltableaus met geel rolwerk op een blauwe ondergrond staat het stichtingsjaar:

Anno 1901.

De afgeknotte trapgevel wordt bekroond door een hek van siersmeedwerk met hierin rondpassen. Op dit hek staat aan de linkerkant het al genoemde springend hert. De dakvlakken zijn gedekt met leien. Binnen zijn ook nog een aantal interieuronderdelen te zien. De rails waarover vroeger de karretjes voor het vervoer van het papier werden getrokken, zijn ook nog aanwezig en onlangs is onder de vloer zelfs zo'n oude lorrie teruggevonden.

De tegenwoordige eigenaar/gebruiker is muziekhandel Bob de Jong.

11. Oostersingel 2a (Petersburg)

Voormalig pakhuis Petersburg (hoek Oostersingel, Noordvliet) staat anno 2002 weer helemaal te stralen. Het pand is opnieuw gevoegd en in de zuidgevel springen de twee kleurig geverfde gevelstenen de toeschouwer tegemoet. In opdracht van de huidige eigenaren /bewoners zijn de gevelstenen geschilderd, volgens een kleurenschema opgesteld door de afdeling Monumentenzorg van de gemeente Leeuwarden. Overigens hebben deze gevelstenen, de Wildeman en de Harlinger Trekschuit, niets van doen met de oorspronkelijke of de huidige bestemming van het pand. Na de sloop van de brugwachters-woning in 1940 is de saaie zuidgevel gewoon opgesierd met gevelstenen uit de kelders van het Fries Museum. De Wildeman zat oorspronkelijk in een pand in de Grote Kerkstraat, de Harlinger Trekschuit is afkomstig van de Harlinger Stal die in de buurt stond van de huidige Verlaatsbrug.

Pakhuis Petersburg dateert van 1750 en het pand heeft een rijke historie. De naam is ontleend aan de gelijknamige Russische havenstad, die in 1701 door tsaar Peter de Grote werd gesticht. Het pakhuis heeft dan ook lange tijd gediend voor de opslag van graan dat destijds in grote hoeveelheden vanuit de Baltische regio werd geïmporteerd. Rond 1850 kwam het pand in bezit van de familie Huisinga. Vanaf die tijd heeft het als opslag gediend voor veel verschillende soorten goederen, onder andere suiker en meel. Halverwege de vorige eeuw heeft grossierderij Vivo 'Petersburg' als opslag gebruikt. De laatste jaren voor de restauratie diende de begane grond als verkooppunt en opslag van Butagas.

Rond 1993 is het pand onder architectuur gerestaureerd/verbouwd tot een eigentijds woon/werk pand. Met als aardig detail een oude red-cedarvloer die vroeger de refter van het Diaconessen Ziekenhuis sierde. Op de woonverdiepingen zijn op de oude (nok)balken nog een aantal hijshaken zichtbaar.

12. Oostersingel 24

Het uit ca. 1810 stammende voormalige graanpakhuis Oostersingel 24 is het minst opvallende van de vier resterende pakhuizen tussen het Vliet en de Bleeklaan. De huisjes 20 en 22 zijn er later tegenaan gebouwd. Een steegje tussen 22 en 26, dat vroeger doorliep naar het buurtje De Weerklank, geeft toegang. Het is dan ook geen monument en zeker geen beeldbepalend pand, want vanaf de straat kun je het niet eens zien. Daarvoor moet je de steeg in, naar de Nieuwekade aan de overkant of opzij de M.H. Trompstraat inlopen.

Wie het pakhuis heeft laten bouwen, is moeilijk te achterhalen. Het is deze eeuw een keer of vijf van eigenaar gewisseld. Uit de oudste, ons bekende akte blijkt dat er vroeger - toen er nog graan opgeslagen werd - al in het pakhuis werd gewoond.

Rond de Eerste Wereldoorlog kreeg het pand een functie als brandstoffenopslag. In een opsomming van de inboedel is sprake van een cokes-zeef en een cokes-vloer. En als het stormt valt er nog altijd steenkoolstof uit het dakbeschot.

Twee bejaarde zussen, die vroeger wel in het pakhuis logeerden, vertelden dat er een paard op de begane grond gestald was, dat de cokes door de steeg trok. Als je goed kijkt kun je de slijtsporen van zijn juk nog in de muur van nr. 26 zien.

In de jaren zestig hebben de beeldend kunstenaars David van Kampen en Jentsje Popma het pand als woning-met-atelier in gebruik genomen. Van Kampen heeft een bronsover in de vloer gemaakt. Popma liet een uitbouw met groot bovenlicht aan de achterkant maken, om beter te kunnen werken. Uit die woeste jaren horen we nog altijd verhalen over ruige kunstenaarsfeesten op de eerste verdieping. Popma heeft het aanleunhuisje 22 jarenlang als galerie benut, waarbij hij ook een deel van zijn eigen werk op de eerste verdieping had hangen.

Toen de huidige bewoners het pakhuis tien jaar geleden kochten was dat vanwege de ontzaglijke ruimte (meer dan 750 kubieke meter) en om het mooie, lichte atelier beneden. Hoewel ze nogal wat hebben verbouwd en gerepareerd, hebben ze de pakhuissfeer in de geest van Popma geprobeerd te respecteren. De cokesvloer bestaat nog, de balken zitten in het zicht en er is ook nog altijd een losdeur. Verder hebben ze door kachelbouwer Fetze Tichelaar midden in het pand een vijf meter hoge Finse ovenkachel laten bouwen met hetzelfde ruitvormige grondvlak als het pakhuis. Hoewel het tochtige pand nauwelijks is geïsoleerd, verbruiken ze nu nog maar 700 kubieke meter aardgas per jaar. De rest van de warmte komt goeddeels van de straat, want schoon afvalhout en fruitkistjes liggen in dit deel van Leeuwarden voor het oprapen.

Door zijn achterlijke ligging, z'n onregelmatige ruitvorm en z'n verzakte model is Oostersingel 24 bepaald geen doorsneewoning. En de bewoners zijn daar zeer content mee.

13. Oostersingel, 62-66 (Voormalige grutterij Burmania, thans communicatieadviesbureau Weda)

De noordzijde van nr. 66 suggereert met de oude deels dichtgemetselde raambogen een vroeg negentiende-eeuwse of nog eerdere oorsprong. De rest van het gebouw is van recenter datum. Het lijkt niet erg waarschijnlijk dat het pand gebouwd is als pakhuis. Concrete gegevens over de ontstaansgeschiedenis zijn helaas schaars of onduidelijk. Wel lijkt vrij zeker dat de bouwmeester Faber op deze plaats aan de singel in 1720 een zomerhuis met uitgestrekte tuin koopt. De familie laat het zomerhuis kennelijk niet lang daarna verbouwen tot een behoorlijk woonhuis. Als een weduwe Faber het in 1810 voor 3.026 carolus gulden en 5 st. verkoopt aan koopman Rinze Jans Dorema, koopman aan het Vliet, wordt het complex als volgt omschreven: 'zekere hegte huisinge en van allerlei fijne jonge vruchtboomen voorziene tuin, staande en gelegen aan de stadsbuitencingel, tusschen de Tuinster en Hoekster poorten bij Leeuwarden, gequoteert met letter M no. 252, bestaande de huizinge in een behangen voorkamer met twee schuiframen, zeer ruim en vermakelijk uitzierende op de buitencingel en met twee dito ramen in de tuin uitzierende, voorzien van een schoorsteen, met staande en leggende platen, en vier kasten en wijdere gerieflijkheden, een slaapkamertje met besteed en twee kasten, onder welke een keldertje, een grote kelderskamer uitzierende als gemelde voorkamer, mede met schoorsteen, staande en leggende platen en twee kasten, een achterkamer even als gemelde kamers uitzierende, mede met schoorsteen, staande en leggende platen, twee kleerkasten, een porcelein en twee andere kasten, boven deze huizinge drie

ruime zolders, de eene voorzien van linnenstokken, en bij de huizinge een plaats, met schoone put en regenwatersbak, voorts eene tot berging van allerlei goederen opgeslagene loots, eindelijk de gemelde tuin, zijnde groot anderhalf pondematen, voorzien van jonge fijne vruchtboomen en grondgewassen, begerechtigd met een vrije uitgang aan het eind der Weerklank door een steeg op het Vliet'.

Onduidelijk is wat er van deze 18e eeuwse bebouwing is overgebleven. Zeker is wel dat rond 1830 Dorema een omvangrijk complex in en rondom de Weerklank bezit. Op de plaats van Oostersingel 66 (voor zover bebouwd op dat moment) en achter de nrs. 62-64 heeft hij naast een woonhuis o.a. een pottenbakkerij, een leerlooierij en een pakhuis. Hij wordt als eigenaar opgevolgd door koopman Martinus Miedema. Rinske Visscher vermeldt in 1906 het volgende over dit pand: 'Van veel ouderen datum is de stichting van de Vrije Evangelische gemeente, die hier meer dan eene halve eeuw gevestigd is. Zij richtte eerst eene voormalige vellenbloterij in de Weerklank, welke door haar voorganger Holman was gekocht, voor hare godsdienstoefeningen in. In 1894 ging dit pand aan den bloemist Jongstra over, die het eerst nog tijdelijk aan deze gezindte in huur gaf. Spoedig daarop kocht zij het vroegere diaconessenhuis op de Voorstreek aan, waarvan zij de achterzalen tot kerk inrichtte, terwijl zij het overige gedeelte van het gebouw verhuurt.'

De feiten lijken door Visscher echter niet helemaal juist te zijn weergegeven. Kadastrale gegevens omschrijven het perceel ter plekke van nr. 66 als 'Weerklank G 1702, kerk, pakhuis en erf' en noemen het jaar 1859 als stichtingsjaar. Eerste eigenaar zou beurtschipper Jan Swart zijn. De hoveniersfamilie Jongstra woont weliswaar vlakbij en heeft ook bezittingen langs de singel, maar heeft niet het kerkgebouw in eigendom. Van een voorganger Holman was geen spoor te vinden. In 1879 is het pand kennelijk geen kerk meer en wordt het gesplitst in pakhuis (M 251a) en huis (M 251). Eind 19e eeuw komt het pakhuis in eigendom van de firma Kiers en Heida. In 1918/'19 wordt het verenigd met de nrs. 62-64.

De voorgeschiedenis van Oostersingel 62-64 is minder uitvoerig. Omstreeks 1830 heeft de rentenier Anton Meetsma op de plek van 62-64 een 'plaisiertuin' en een huis in eigendom. In 1835 wordt de tuin bebouwd met 'twee kamers'. Later hebben achtereenvolgens de kooplieden Postma en Feenstra hier en in de omgeving bezittingen. De weduwe Feenstra verkoopt in 1875 aan de graanhandelaren Jarig Gjalts de Vries en Dirk de Vries. Dirk de Vries, 'korenfactor', woonde omstreeks 1900 in het grote huis Eebuurt 14. De firma De Vries (later De Haan en De Vries) had eveneens pakhuizen aan het Noordvliet, de Hoekstersingel en de Oldegalileen. Het bedrijf laat enkele huisjes aan de Oostersingel afbreken, zodat hier in 1878 een groot dubbel pakhuis kan verrijzen. Nr. 62 krijgt de naam Zwarte Zee, terwijl nr. 64 Oostzee wordt gedoopt.

In 1914 breidt de fabrikant, koopman en grutter W.J. Nauta zijn fabriek 'voor het bereiden van voederartikelen' uit aan de Kapelsteegzijde met een machinekamer ten behoeve van de 'breek- wals, maal, zift, poets, riffel- en droogmachines'. Op dat moment is nr. 64 als pakhuis en nr. 62 als fabriek ingericht. De firma houdt kantoor in Oostersingel 32 (nu Bierhuis Lampie). In 1918/'19 wordt er wederom verbouwd en gaan de nrs. 62-66 een geheel vormen.

Nauta wordt opgevolgd door achtereenvolgens de NV meelfabriek en grutterij Burmania en de koopman Algra uit Stiens. Tegenwoordig is het communicatieadviesbureau Weda in het complex gehuisvest.

14. Vliet 22, 24 en 26 (Groningen, Friesland en Koningsbergen)

Koningsbergen is het meest stoere uit dit rijtje pakhuizen, niet alleen omdat het het grootste is, maar ook iedere vorm van decoratie mist. Het werd omstreeks 1800 gebouwd in opdracht van Jan Zeper, die, zoals zijn naam al doet vermoeden, zeepzieder was. Mogelijk gebruikte hij Koningsbergen als opslag van grondstoffen of het eindproduct. De naam is afgeleid van de destijds Oostpruisische havenstad die thans Kaliningrad heet.

Het pakhuis heeft drie volledige bouwlagen, nog een volledige bouwlaag in de kap en twee vlieringzolders. Ook hier zijn de gevelopeningen gerangschikt in het traditionele pakhuisschema: laaddeuren in het midden met aan beide zijden vensters. In dit geval hebben de vensters van de benedenste verdiepingen zware tralies. Oorspronkelijk zat er geen glas in en als de luiken open stonden voor verlichting of ventilatie, moest inbraak voorkomen worden. Eveneens opvallend zwaar zijn de gehengen van de deur op de begane grond. Die van de volgende verdieping zijn een graadje lichter uitgevoerd. Als concessie aan het huidige gebruik als architectenbureau zijn vele openingen van glas voorzien. Het smeedijzeren hek voor de hijsdeur van de vierde bouwlaag is een moderne toevoeging. De rechter zijgevel ligt vrij aan een steeg. Door middel van lisenen is het gebouw in ongeveer tien traveeën verdeeld. In iedere travee bevinden zich meerdere ontluchtingsopeningen, waarvan de meesten thans zijn dichtgezet. De achtergevel aan het Molenpad telt drie bouwlagen met drie assen van rondboogvensters, deels met tralies en alle voorzien van luiken. Hier is geen topgevel, maar een dakschild.

Het interieur, waarvan de begane grond ter bezichtiging open is, valt op door de zware standvinken, die de vloeren dragen. Hier staan een aantal voorwerpen opgesteld, die herinneren aan de functie van graanpakhuis: een weegschaal, houten steekwagens om zakken te transporteren, diverse takels en een gedeelte van een graanelevator met poelies en drijfriemen.

De twee andere pakhuizen, Friesland en Groningen, lijken een tweeling, maar zijn dat niet. Er ligt bijna veertig jaar tussen. Dat de panden zo op elkaar lijken is te verklaren, dat ze allebei door dezelfde familie werden gesticht. De familie Feddes, graanhandelaren en destillateurs probeerden hiermee hun bedrijf een eigen gezicht te geven. Het oudste is Groningen op nummer 22 en dateert uit 1755. Kenmerkend is de indeling van de twee benedenste bouwlagen. Het gebruikelijke schema voor pakhuizen van deuren in het midden en vensters daarnaast is hier vervangen voor een veel onregelmatiger indeling. Dit kan twee oorzaken hebben: ofwel de bedrijfsvoering vereiste dit, of de eerste verdiepingen waren bewoond. Pas op de in de kap gelegen verdiepingen treedt de oude, vertrouwde symmetrische indeling terug. Het pand is gedateerd op twee gevelstenen onder de schouders. Op de lambrequins staan de teksten 'ANNO' en '1755'. Bijzonder speels is de gevelafdekking. De brede tuit is versierd met een dubbele zwenking, die afgezet is met een geprofileerde natuurstenen band. Qua stijl heeft deze top iets van het Rococo.

Het jongere pakhuis Friesland lijkt sterk op Groningen, alhoewel de proporties en de verdeling van de openingen verschillen. Zo is hier het pakhuisschema over alle verdiepingen doorgezet en ligt de aanzet van de topgevel hoger. Getuige oude foto's is de pui een aantal malen verbouwd, laatstelijk nog een jaar of tien geleden. De moderne rood-witte baksteen rond deuren en vensters laat dit duidelijk zien. Ook dit pand is gedateerd op de schouders. Twee gevelstenen dragen op draperieën in

Lodewijk de Zestiendestijl de teksten 'ANNO' en '1793'. De top van de tuitgevel voegt zich tot in details naar zijn 38 jaar oudere buurman.

15. Noordvliet 145 (Bandenhandel Strooisma)

Soberder dan het gebouw waarin thans bandenhandel Strooisma is gevestigd, kan een pakhuis bijna niet wezen. Eenvoudige baksteen, houten luiken en afwezigheid van versieringen kenmerken het gebouw.

Het werd rond 1874 als vlasdrogerij op een plek, waar al een pakhuis stond, gebouwd. Een architect is niet bekend. Voor zo'n eenvoudige opgave was dat ook niet nodig. Een aannemer kon putten uit een lange traditie en hij hoefde het wiel niet opnieuw uit te vinden. Behalve soberheid is de ongerepte staat, waarin het aan ons is overgeleverd, opvallend. Het gebouw heeft een rechthoekige, zeer diepe plattegrond en ligt aan de rechterzijde vrij aan een steeg. Het telt drie bouwlagen plus een kap, voorzien van een eenvoudige topgevel. Op de begane grond zit in het midden een dubbele deur met een segmentboogvormige rollaag. Te weerszijden bevinden zich vensters met eenzelfde afsluiting. De tweede en derde bouwlaag vertonen hetzelfde beeld, met dien verstande, dat de verdiepingshoogte telkens iets afneemt. In de topgevel zit nog een vierde dubbele deur, die wederom iets lager is. De zijgevel, die opgebouwd is uit friese geeltjes, ook al geen chic bouw materiaal, is door middel van lisenen in elf traveeën ingedeeld. Iedere travee heeft op elke verdieping een rondboogig venstertje, dat met een houten luik is afgesloten. Omdat die ook aan de linkerzijde voorkomen, kan men afleiden, dat het pakhuis bij de bouw ook aan die kant heeft vrijgestaan.

Het interieur onderging enkele kleine wijzigingen. Zo werd in het voorste gedeelte de eerste verdiepingsvloer uitgebroken en werd er een kantoortje voor de bandenhandelaar ingetimmerd. Opvallend zijn de houten schuifjes, die in de vloeren voorkomen. Die stammen waarschijnlijk nog uit de tijd, dat het pand een vlasdrogerij herbergde.

16. Zuidvliet 282 (Rotterdam)

De geschiedenis van dit voormalige pakhuis gaat terug tot omstreeks 1770, toen hier een zoutziederij werd gesticht door Pieter Luytjens van der Meulen. Hij richtte een indrukwekkend complex van bedrijfsgebouwen op dat uit de olie-, eek- en cementmolen 'De jonge Fenix' (1752), een leerlooierij, een zoutkeet en zeepziederij bestond. De Tegenwoordige Staat van Friesland (1786) noemde het 'de fraaiste en kostbaarste fabriek van de geheele provincie'. Het indrukwekkende complex werd samen met het aangrenzende blok arbeiderswoninkjes al snel Pietersburen genoemd; naar Van der Meulens voornaam.

Na het overlijden van Van der Meulen werd J.G. Herbig de nieuwe eigenaar van de zoutziederij, die hij tot 1800 leidde. Hierna verkochten zijn erfgenamen het bedrijf aan de koopman Reitse Bloembergen. Reitse, wiens familie in het bankwezen naam verwierf, dreef de firma jarenlang met succes. Onder zijn beheer werd aan de zoutziederij in 1823 een nieuw pakhuis toegevoegd om in de groeiende behoefte aan opslagruimte voor het zout te kunnen voorzien. Het bedrijf bestond verder uit een zoutkeet met een zogenaamde zoutpan en enkele loodsen. Hij bezat ook twee schepen die het zout via het Vliet aan- en afvoerden.

In 1874 werd het pakhuis verkocht. Dit betekende de beëindiging van het bedrijf na ruim 100 jaar. De nieuwe eigenaren F. Rodenburg en C. Bijkerk begonnen er met

een graanopslag die zij tot 1889 dreven. Zij werden door de aannemer-timmerman Theodorus Bekhuis opgevolgd. Hij gebruikte het pand waarschijnlijk als opslagruimte. Zijn opvolger, de koopman J. Feenstra, bezat het gebouw omstreeks 1900.

Het pakhuis in zijn huidige gedaante is overigens jonger dan zijn ouderwetse voorkomen doet vermoeden. Op een niet gedateerde foto van het complex rondom de Jonge Fenix is te zien dat aanvankelijk een lager pakhuis op deze plek stond. Vermoedelijk is het huidige pakhuis Rotterdam dan ook pas gebouwd na de afbraak van de molen in 1904, waarschijnlijk gelijktijdig met de oosterbuur die uit dezelfde steensoort is opgetrokken en hetzelfde metselverband kent. Het pakhuis moet toen meteen zijn naam hebben gekregen, want een foto uit circa 1910 laat op de voorgevel een klein houten bordje 'Rotterdam' zien.

Het pakhuis bestaat uit vier bouwlagen onder een kap met zolder en is voorzien van een tuitgevel. Op de begane grond en de eerste verdieping bevinden zich brede deuren waardoor het laden en lossen plaatsvond. Aan weerszijden hiervan ziet men twee kleine ramen voorzien van nieuwe luiken. Op de tweede en derde bouwlaag zijn respectievelijk drie en twee vensters aangebracht, alle getoogd. In de top van de gevel ziet men een rond raampje.

In 1982 is het pakhuis met respect voor de indeling van het pand en de gave voorgevel, gerestaureerd; slechts de houten luiken van de brede deuren zijn door glas vervangen. Binnen zijn nog enkele oude balken te zien. Thans doet het gebouw dienst als kantoorruimte. Het pakhuis houdt de herinnering levend aan de vroegere bedrijvigheid die voor het Vliet zo kenmerkend was.

17. Romkeslaan 3 (Pakhuis Hartelust)

De gevelwand van de Romkeslaan wordt door twee markante pakhuizen bepaald. Op de hoek met de Zuidergrachtswal staat het voormalige kaaspakhuis van architect Z. Feddema uit 1902 en op de zuidhoek van de Romkeslaan verrees enkele jaren later het markante pakhuis voor de ijzerhandel van de firma Hartelust. Het pand lijkt met zijn twee torens meer op een fort dan op een pakhuis. De verdere detaillering van de gevel en het interieur is onmiskenbaar op de bedrijfsfunctie afgestemd. Het pand is niet meer ingesloten door bebouwing aan de zuidzijde. De arbeiderswoningen van het vroegere Tulpenburg hebben plaats gemaakt voor nieuwbouw in dit deel van de stad.

Het pakhuis is gebouwd op het terrein van de tuin achter het herenhuis van Zuidergrachtswal 2. Het huis werd in 1877 gebouwd in opdracht van de kassier en later gedeputeerde mr. Auke Bloembergen. Na de verkoop van het bezit in 1902 werd de westelijke aanbouw afgebroken en verrees op dit perceel op de hoek met de Romkeslaan het kaaspakhuis van de firma de Jong. In 1906 kocht Bernard Hartelust, koopman te Leeuwarden en gehuwd met Anna Cornelia Haverschmidt, bovengenoemd herenhuis met tuin aan. Een jaar later liet hij het pakhuis bouwen dat in 1908 ingebracht is in de C.V. (commanditaire vennootschap) B. Hartelust. In 1911 wordt het pakhuis overgedragen aan de N.V. B. Hartelust Ltd., gevestigd in de East City te Londen voor het bedrag van f 56.000,-. De opvolger van de in Londen gevestigde firma was de in 1922 opgerichte N.V. Hartelust's IJzerhandel, die tot 1967 bleef bestaan. Daarna werd deze firma voortgezet door Rouppe van der Voort's Industrie- en Metaalmaatschappij N.V. te 's-Gravenhage, leverancier van verwarmingsapparatuur. In de jaren '80 was geopperd om in het gebouw een museum te vestigen voor verzamelingen op het gebied van industriële archeologie. Later leefde het idee bij de Woningbouwcorporatie Patrimonium om in het pakhuis

Hartelust appartementen onder te brengen.

Vanaf de jaren '90 is het pakhuis in gebruik bij de stichting Emmaüs als opslagruimte en distributiecentrum van goederen.

Hartelust is een blokvormig gebouw op een bijna vierkant grondplan met 2 torens op de hoeken van de voorgevel aan de Romkeslaan. Het pand vertoont de stijlkenmerken van de z.g. overgangsstijl waarin een zweem van de Jugendstil is te herkennen. De naam van de architect is niet bekend maar Z. Feddema wordt wel eens als bouwer genoemd. De voorgevel is met veel zorg vorm gegeven. Ze is overwegend van gele baksteen opgemetseld maar ter verlevendiging is tot de tweede bouwlaag en voor de hele noordelijke toren grauwbriune baksteen gebruikt. Het materiaalgebruik zorgt voor een verlevendiging van de gevel. Opmerkelijk zijn de muurankers die met hun sierlijke zweeps slagvorm naar de Jugendstil verwijzen. Het meest opvallend is echter de vormgeving van de vensters die veel afwisseling tonen. De voorgevel is 6 traveeën breed waarvan 2 traveeën door de torenelementen worden gevormd. De noordelijke toren is 5, de zuidelijke 4 bouwlagen hoog evenals het middengedeelte. Het laatste heeft een plat dak, gezoomd door gootlijsten met een royaal overstek dat op opengewerkte houten consoles rustte. De torens hebben eveneens een grote dakoverstek met fraaie consoles. Op deze wijze zijn de verschillende bouwvolumes met elkaar verbonden zodat een eenheid is bereikt. Naast de horizontale geleding van de bouwlagen is ook sprake van een verticale geleding. In het middengedeelte wordt dit bewerkstelligd door muurdammen en regenpijpen die de traveeën scheiden. De traveeën bevatten verschillende series van vensters. Op de eerste verdieping zijn deze telkens staande acht-ruitvensters in rijen van 3 naast elkaar en voorzien van hanekammen aan de bovenzijde. Op de tweede verdieping zijn iets lagere zesruitsvensters die aan de bovenzijde van een boog zijn voorzien en telkens per drie ramen door een brede segmentboog als het ware samengevat zijn. De uitzondering vormt het 3de travee (vanuit het noorden gerekend), van het middengedeelte. Hier zijn op iedere verdieping 4 vensters in de gevel geplaatst maar op dezelfde wijze omlijst als de ramen in de andere gevelvlakken. Dit brede travee breekt de schijnbare symmetrie.

De derde bouwlaag onder het dakoverstek bevat steeds 2 kleine staande vensters tussen de consoles. De plaatsing van de vensters zorgt voor variatie en verlevendigt de aanblik van de gevel. De afwisselende detaillering wordt in de torens voortgezet. Zelfs de tentdaken van de hoektorens zijn op een verschillende manier uitgevoerd. De noordelijke toren heeft een bolronde bekroning bedekt met zinkplaten en aan alle vier zijden een 3-delige dakkapel. De zuidelijke toren bezit een laag tentdak bedekt met imitatie pannen maar dan van oranje geglazuurde keramische leipannen. De voorgevel is waarschijnlijk in de jaren '60 aanzienlijk aangetast. Op de begane grond zijn in de 3 zuidelijke traveeën grote deuren aangebracht en op de 1e verdieping zijn in 2 gevelvakken grote ramen ingebroken. Algemeen beschouwd kan men echter vaststellen dat het pakhuis Hartelust zijn karakteristiek uiterlijk heeft behouden.

Interieur.

Het pand heeft zijn oorspronkelijke T-vormige inwendige structuur in de volle hoogte behouden. De verschillende afdelingen zijn naar de straten toe van gele bakstenen gevels afgewerkt. De inwendige straat wordt in de volle lengte door een lichtpui in de zuidgevel verlicht. De afdelingen worden door gaanderijen en luchtbruggen met elkaar verbonden.

In een straatarm zijn later tussenvloeren gelegd waardoor de heldere ruimtelijke werking teloor is gegaan. In de noordelijke straatarm is een open liftconstructie

aangebracht met een hefvermogen van 500 kg. De fa. J.C. van Straaten's liften en machinefabriek NV. Te Den Haag heeft hiervoor in 1934 het ontwerp geleverd. De oorspronkelijke lift is nog aanwezig.

Het intrigerende pakhuis Hartelust is een beeldbepalend pand aan de Romkeslaan dat thans op een ingrijpende restauratie wacht. Het is wenselijk dat dit monumentale bedrijfspand op korte termijn wordt aangepakt.

18. Willemskade 22 (Baarsma binnenhuisarchitectuur, voorheen Van Duijsen bouwmaterialen)

De komst van de spoorweg in Leeuwarden in 1863 heeft grote gevolgen gehad voor het zuidelijk deel van de vestingstad. Om de bereikbaarheid tussen stad en station te verbeteren gaf de gemeenteraad in 1866 aan de stadsarchitect van Leeuwarden Thomas Romein de opdracht een uitbreiding te ontwerpen op de plaats van de zuidelijke wallen. Dit plan werd uitgevoerd en de Willemskade is er een onderdeel van. In 1869 werd met de uitgifte van percelen begonnen. Aanvankelijk wordt op nummer 22 een pakhuis gebouwd, waarvan verder niets bekend is. Op 5 mei 1894 vestigt Cornelis Hendrik van Duijsen zich op deze plek in een voor hemzelf nieuw gebouwd woon-pakhuis. De architect van het pand, dat in neo-hollandse renaissancestijl is gebouwd, is niet bekend, maar een man als W.C. de Groot komt er wel voor in aanmerking. Van Duijsen had een handel in bouwmaterialen in de breedste zin van het woord, getuige een advertentie in het adresboek van 1899. Het pand met zijn rijk uitgevoerde gevel oogt niet in de eerste plaats als een pakhuis, zoals we die in andere delen van de stad zien, bijvoorbeeld aan het Vliet. Dit gedeelte van de stad had ook een representatieve woonfunctie en van Duijsen heeft die status goed aangevoeld. De begane grond heeft een hardstenen plint. Daarboven is de gevel uitgevoerd in rode baksteen met imitatiespeklagen in gele steen en onderdelen in natuursteen. In het midden zat oorspronkelijk een dubbele deur naar de opslagruimte en links daarvan een deur, die leidde naar de bovenwoning. De verdiepingshoogte van het woongedeelte is aanzienlijk groter dan de andere bouwlagen en voorzien van drie T-vensters met siermetselwerk in de boogtrommels. Daarboven bevindt zich een opvallend lage verdieping met een stahoogte van nog geen anderhalve meter. Deze wordt verlicht door drie rechthoekige vensters die forse hanekammen dragen. Een geprofileerde cordonlijst leidt de topgevel in. Natuurstenen klauwstukken begeleiden de aanzet naar de topgevel. Op de trap staan twee forse pironnen. De top wordt gevormd door een aedicula, dat ook weer begeleidt wordt door klauwstukken. Bovenop het fronton staat weer een piron. Het bouwjaar is aangebracht op twee gevelstenen met de teksten 'ANNO' en '1894'. De zijgevel aan de zijde van de steeg vertoont een groot aantal dichtgemaakte vensters en hijsdeuren. Bij de verbouwing tot meubelzaak werd het interieur grondig gewijzigd. Alleen het balkenplafond van de woonverdieping, de balkenconstructie met standvinken van de lage bovenverdieping en de kap bleven bewaard.

Colofon

- Uitgave: Leeuwarder Historische Vereniging Aed Levwerd samen met Historisch Centrum Leeuwarden.
- Eindredactie: Harm Nijboer.
- Tekstbijdragen: Willem Bosma, Sonja Burgerjon, Wim Dolk, Jan Faber, Ad Fahner, Jaap Falize, Onno Hellinga, Hendrik ten Hoeve, Jacqueline van Leeuwen, Rita Mulder-Radetzky, Harm Nijboer, Henk Oly, Hein Walsweer, Jesse Wassenaar, Klaas Zandberg, Marieke van Zanten, Thom Zomerschoe.
- Illustraties: Historisch Centrum Leeuwarden, Museum Princessehof, Fries Museum, Hendrik ten Hoeve, Harm Nijboer.
- Lay-out en druk: Dekker Drukwerken, Leeuwarden
- Met dank aan: de eigenaars/beheerders van de 'Open Monumenten', NV Stadsherstel, de gemeentelijke afdeling Monumentenzorg, Kunstencentrum Parnas, de Commerciële Club Leeuwarden, Omroep Mercurius.

'Aan hunne nagedachtenis verschuldigd'

Woonhuizen van bekende Leeuwarders

Open Monumenten Dag 11 september 2004

'Ofschoon in Leeuwarden een groot aantal talentvolle kunstenaars geboren werden, waren er toch maar weinigen wier naam, zoo min bij het groote publiek als bij de geleerden, tot den tegenwoordigen tijd in levendige herinnering is gebleven. Evenwel meenen wij het toch aan hunne nagedachtenis verschuldigd te zijn, om hier met een paar woorden aan te stippen, dat in Frieslands hoofdstad geboren werden: in 1504 Dirk Philipsz., redenaar van groot talent, vriend en geloofsgenoot van Menno Simonsz.; in 1527, Vredeman de Vries, kundig schrijnwerker en teekenaar van meubelen, in een tijdperk dat den eersten rang in de geschiedenis der meubelsoorten inneemt en eindelijk, de geheele familie van Haren'

Henry Havard in: Verleden en heden. Een togt langs de kusten van de Zuiderzee (1874), Haarlem z.j.

Inhoudsopgave

Woord vooraf

Bekende Leeuwarders

Route langs woonhuizen van bekende Leeuwarders

De open monumenten:

1. Uniabuurt 8 (Café De Ossekop), Laurens Alma Tadema
2. Ossekop 11 (Advocatenkantoor Anker & Anker), Saskia van Ulenburgh
3. Ossekop 13 (Olde Seigneurie) W.J. van Welderen baron Rengers
4. Kelders 33 (Knip Inn), Mata Hari
5. Eewal 76, Pybo Gualteri
6. Bij de Put 15 (vrijmetselaarsloge), Willem van Haren
7. Arendstuin 41, Thomas Romein
8. Reijndersbuurt 5, Pieter Jelles Troelstra
9. Grote Kerkstraat 73, Obbe Rommerts
10. Grote Kerkstraat 212 (FLMD), Mata Hari
11. Grote Kerkstraat 31, H.H. Kuyper
12. Doelestraat 8 (Fryske Akademy), Anthony Coulon
13. Grote Kerkstraat 20, prof. J. Voorda
14. Grote Kerkstraat 11, (Princessehof), M.C. Escher
15. Grote Kerkstraat 7 (De Brasserie), Heer Ivo
16. Westersingel 38, Geert Mak

Woord vooraf

De open monumentendag (OMD) in Leeuwarden is een van de succesvolste van het land. Misschien komt dat ook wel een beetje door de eigenzinnige invulling van de thema's. Lang niet altijd doet Leeuwarden mee aan het landelijke thema. Werd in 2003 met 'boerderijen rondom Wytgaard' nog aansluiting gevonden bij het Jaar van de Boerderij, dit jaar is besloten om niet mee te doen aan het landelijke thema. Op het eerste oog lijkt dat jammer, want 'militaire monumenten', bood voor Leeuwarden interessante aanknopingspunten. Een deel van de oude bolwerken is nog enigszins herkenbaar en gebouwen als de Infirmerie en de Kazerne zijn zeer karakteristiek. Ook de aanleiding tot de keuze van dit thema, het 300e sterfjaar van Menno van Coehoorn, één van Europa's meest vermaarde vestingbouwkundigen, is in dit verband opmerkelijk. Van Coehoorn is geboren in Britsum, maar heeft aan het begin van zijn militaire carrière enkele jaren in Leeuwarden gewoond.

Dat brengt ons op het hier ter plaatse gekozen thema: 'woonhuizen van bekende Leeuwarders'. Deze keuze hangt samen met de herdenking van het feit dat 500 jaar geleden Leeuwarden hoofdstad werd van Fryslan. Met deze open monumentendag willen we het bovenlokale belang van Leeuwarden verder benadrukken. Henry

Havard en andere reisboekenschrijvers uit vroeger eeuwen hadden al door dat de uitstraling van een plaats mede afhangt van het aantal beroemde inwoners.

Tijdens de 18e OMD is een 15-tal voormalige woonhuizen van bekende Leeuwarders open voor publiek. Sommige panden zijn al eens vaker opengesteld, maar een aantal nog nooit. Vooral Ossekop 11 en 13 en Westersingel 38 zijn onbekend en bijzonder. Er is wel een beetje 'gesmokkeld' bij de selectie. De gekozen personen zijn anno 2004 niet allemaal (nog) wereldberoemd, maar de meesten waren in hun eigen tijd bekende figuren.

Helaas zijn veel woonhuizen ingrijpend verbouwd, ontoegankelijk of zelfs afgebroken. Vandaar dat ook een aantal in monumentaal opzicht minder opmerkelijke panden is opengesteld. Speciaal blijft wel de wetenschap dat beroemde Liwwadders hier hebben gewoond en bijzondere momenten hebben meegemaakt. Van de geselecteerde 'beroemdheden' is alleen Geert Mak nog in leven.

Het in kaart brengen van woonhuizen van bekende Leeuwarders - ook buiten de binnenstad en in de dorpen - gaat stug door. Zo hopen we ooit nog eens te ontdekken waar in de stad Peter Stuyvesant heeft gewoond. Op de website van het Historisch Centrum Leeuwarden (HCL) zijn inmiddels aparte pagina's gewijd aan bekende Leeuwarders en hun uitspraken. Volgend jaar wordt waarschijnlijk begonnen met het aanbrengen van gevelborden met informatie over bekende Leeuwarders. Hopelijk brengt deze OMD meer belangstelling voor bekende Leeuwarders en ook enige discussie te weeg.

Tenslotte wil ik iedereen bedanken die geholpen heeft bij het organiseren van de Open Monumentendag en de activiteiten er om heen. Een speciaal woord van dank verdient Leendert Plaisier. Hij heeft bij het totstandkomen van dit boekje heel veel werk verzet. Verder wil ik bedanken: de subsidiënten, NV Stadsherstel, de vrijwilligers, mijn medewerkgroepsleden en vooral de beheerders en eigenaren van de opengestelde panden.

Hendrik ten Hoeve, voorzitter werkgroep Open Monumentendag

Bekende Leeuwarders

Leeuwarden is een van de weinige Nederlandse steden buiten de Randstad die - dankzij Mata Hari - vermeld wordt in actuele buitenlandse reisgidsen. Het belang van dit soort stadspromotie werd door een enkeling vroeg onderkend. Wopke Eekhoff, geschiedschrijver en eerste archivaris van Leeuwarden, besteedde al veel aandacht aan het signaleren en beschrijven van bekende Leeuwarders. Hij ging wel een enkele keer in de fout, omdat hij misschien wat al te graag een beroemdheid in een Leeuwarder setting wilde plaatsen. Zo suggereerde Eekhoff dat de beroemde 17e eeuwse wijsgeer Descartes enige tijd in de stad moest hebben verbleven. Uit recent onderzoek blijkt dat dit onjuist is.

Toch is eigenlijk betrekkelijk kort geleden pas echt aandacht gekomen voor bekende Leeuwarders. Eekhoff en zijn opvolgers wisten weliswaar te bereiken dat een aantal vooraanstaande personen en families werd vernoemd in straatnamen, maar het standbeeld van Willem Lodewijk op het Hofplein is heel lang uniek gebleven in het straatbeeld. In de jaren zeventig van de vorige eeuw kwam er een omslag. Vooral

journalist Henny Keikes komt eer toe. Hij publiceerde vaak over bekende Leeuwarders, met name over Mata Hari. Uit zijn roman 'Moord in het huis van Mata Hari' een tweetal citaten: '...alles wat maar iets met Mata Hari te maken heeft, spreekt de mensen geweldig aan. Het is eigenlijk gek dat Leeuwarden niets met deze wereldnaam doet. Zelfs geen aanduidinkje op dit prachtige huis dat de spionne Mata Hari daar gewoond heeft.' [...] 'Je weet natuurlijk dat Leeuwarden ook de geboorteplaats is van Pieter Jelles Troelstra, maar weet je ook, dat Piet Paaltjens en Jan Slauerhoff hier geboren werden' 'Jazeker, en Kokadorus en Havank!' 'Ik heb gehoord, dat de VVV nu eindelijk eens iets wil gaan doen met die naam Mata Hari.' 'Zal wel verzet tegen komen.'

Keikes kreeg enig gehoor in kringen rondom de VVV. De meeste Liwwadders bleven vooralsnog lauw onder de regelmatig opvlammende belangstelling - van vooral van internationale zijde - voor Mata Hari. Ondanks allerlei initiatieven om tot een Mata Hari-museum te komen is het voorlopig gebleven bij een kleine presentatie in het FLMD en een middelgrote semi-permanente tentoonstelling in het Fries Museum. Een standbeeld en een straatnaam zijn inmiddels wel gelukt. Het aantal bekende personen was ondertussen behoorlijk gegroeid. Tot in de 19e eeuw werd er maar een enkele Leeuwarder als politicus, kunstenaar, schrijver of wetenschapper bekend buiten de regio. De sterk toegenomen sociale en geografische mobiliteit zorgde voor een enorme aanwas van opmerkelijke persoonlijkheden. Als we iedereen meetellen die ooit in Leeuwarden naar school is geweest, er heeft gewerkt of is begraven krijgen we een hele lange lijst.

Na 1970 werd de monumentenzorg in Leeuwarden naar een hoger peil getild. Er kwam ook meer zorg voor monumentale woonhuizen. Steeds vaker kregen tot 'fabriek' verbouwde patriciërshuizen hun originele bestemming terug. Bewoners en eigenaars raakten eveneens meer geïnteresseerd in de geschiedenis van hun pand. De al twee decennia lopende rubriek '700 jaar bouwen in Leeuwarden' in Huis aan Huis heeft daar aan bijgedragen. Studies van de Fryske Akademy en het FLMD wakkerden de belangstelling voor met name geleerde Friezen aan. De (oude) 'Encyclopedie van Friesland' en de 'Literaire stadswandeling door Leeuwarden' verdienen in dit verband zeker een vermelding. Het begon op te vallen dat onder cultuur-toeristen steeds meer behoefte kwam aan informatie over beroemdheden. Zelfs beleidsnotities van de lokale CDA- en PvdA-afdelingen werden aan het onderwerp gewijd. Door provincie en gemeente werd vooral het Nassau-erfgoed sterk gepromoot.

Fenno Schoustra wist in 1985 voor een reunie van oud Leeuwarders ter gelegenheid van de festiviteiten rondom '700 jaar Leeuwarden' ook een aantal 'beroemde' oudstadgenoten te interesseren, zoals Cor Boonstra en Ria Bremer. Tentoonstellingen in het kader van het 100e geboorte- of sterfjaar van J.J. Slauerhoff, L. Alma Tadema en M.C. Escher leverden veel publiciteit op. De 'ontdekking' van het geboortehuis van Saskia van Ulenburgh in 1999 door HCL-medewerker Jan Faber, bood mogelijkheden tot stadspromotie, welke overigens nog niet benut zijn. Ook Simmer 2000 bracht veel teweeg. Voor de eerste keer werden de precieze adressen van een aantal beroemde (overleden) Liwwadders in een gratis folder met stadswandeling opgenomen. Geert Mak vertelde in Stadsschouwburg De Harmonie voor een geïnteresseerd publiek over zijn jeugd jaren in Leeuwarden.

Daar komt nog bij dat (auto) biografieën weer populair zijn geworden. Recentelijk verschenen publicaties van of over o.a. Klaas Uilkema, Margareta de Heer, Trui Jentink en 'Loekie'. Vorige maand verscheen de Nederlandse editie van 'Titia, de eerste westerse vrouw in Japan'. Tijdens onderzoek in het HCL bleek dat Titia Bergsma werd geboren en opgroeide in Nieuwestad 63. Misschien gaat deze ontdekking leiden tot de komst van massa's Japanse toeristen?

Route langs woonhuizen van bekende Leeuwarders

We beginnen onze tocht bij een van de meest bijzondere horecagelegenheden in de stad, in café De Ossekop aan de Uniabuurt 8 (1). In dit pand bracht rond 1840 Laurens Alma Tadema zijn jeugdijaren door, voordat hij wereldberoemd werd als schilder.

Naast het grote huis met de opvallende gevel van omstreeks 1800 treffen we om de hoek het volgende open monument aan: Ossekop 11 (2). Waar nu het advocatenkantoor van de gebroeders Anker en Anker is gevestigd, werd vier eeuwen geleden Saskia van Ulenburgh, de eerste vrouw van Rembrandt, geboren. Het buurpand Ossekop 13 is net als nr. 11 een oude patriciërswoning (3). In de 19e eeuw woonde er o.a. burgemeester W.J. van Welderen Rengers.

Vanaf het Blokhuisplein, waar met name in de achttiende eeuw de meeste Friese ter dood veroordeelden werden geëxecuteerd, is er een goed uitzicht op gevangenis De Blokhuispoort (gereed in 1876). Bekende criminelen als Jut, dr. O. en Age M. zaten hier opgesloten. Linksafslaand passeren we het opvallende woonhuis/atelier van Piet de Vries (1897-1992) in Druifstreek 63. Deze architect maakte naam met ontwerpen in de Amsterdamse en Delftse School.

Voor ons zien we in de verte de Tweebaksmarkt en Turfmarkt met als grote beeldbepalende monumenten de Kanselarij en het Provinsjehûs. Deze straten hebben een deel van hun grandeur verloren. Enkele gevels van voormalige patriciërswoningen herinneren nog aan voorname bewoners. In Tweebaksmarkt 47 woonden de burgemeesters Beucker Andreae en Patijn. Tweebaksmarkt 36 (Sminia) en Turfmarkt 24 (Eysinga) hadden zelfs adellijke bewoning.

We gaan linksaf de Oude Oosterstraat in. De Oosterstraat is de oudste winkelstraat in de stad. Cartograaf Johannes Sems en schilderes Margaretha de Heer hebben hier of in de buurt gewoond. Op de hoek met de Ossekop staat het 'huis met de gladde gevel', één van de oudste huizen van Leeuwarden. Rechtsaf de Groentemarkt op gaat het richting Brol en De Kelders.

De Brol ontstond in het begin van de 16e eeuw toen de driesprong van grachten met stenen gewelven werd overkluisd. Het plein heeft lang als marktplein gefungeerd. Ook vonden er ooit de executies plaats en werd er gestraft middels de kaak of pronkpaal. De Kelders is een straatnaam die we letterlijk moeten nemen. In de vijftiende eeuw werd hier aan de steile terprand een hoge straat met een lage kade aangelegd, de Bierkade, met kelders die tot onder de aanliggende huizen doorliepen. Lange tijd hebben de bierdragers hier het straatbeeld bepaald.

Vlakbij, aan de Weaze, woonden Willem Augustijn van Sloterdijck (1714-1763), de hoofdpersoon in de roman 'Gewassen Vlees' van Thomas Rosenboom, en politicus Daam Fockema (1771-1855). Op de hoek met de Aytasteeg had Viglius van Aytta (1507-1577), adviseur van keizer Karel V, een huis. Op Over de Kelders 8 stond het huis waar van 1614 tot 1619 de dichter Jan Jansz. Starter heeft gewoond. In 1953 is aan de gevel een plaquette aangebracht.

Langs de Kelders links van de gracht vervolgen we de wandeling tot we op de

volgende brug, de Korfmakerspijp, op het beeldje van Mata Hari stuiten. Mata Hari liet rond 1900 het bloed van de Parijse beau monde sneller stromen en werd als vermeend spionne voor Duitsland door de Fransen geëxecuteerd. Ze werd in 1876 onder de naam Margaretha Geertruida Zelle geboren in Kelders 33, het tweede huis vanaf de dichtstbijzijnde hoek (4).

Hier in de buurt woonden meer beroemdheden, die veelal opgroeiden boven een winkel. Op De Kelders 15 woonde journalist-schrijver Alexander Cohen (1864-1961). Zijn geboortehuis op de hoek van de Tuinen en de Voorstreek staat er al lang niet meer. Op de Vismarktpijp ligt het poëzietableau van Slauerhoff (1898-1936) met het gedicht 'het einde' precies tussen het geboortehuis (Voorstreek 33) en latere woonhuis (Voorstreek 26) van Jan Jacob Slauerhoff in. In 1987 werd in de etalageportiek van Slauerhoff Interieurs een zeefdruk achter plexiglas onthuld door de zus van de dichter. Op Voorstreek 34boven woonde muziklerares Geesje Poutsma (1849-1919), op Voorstreek 75 arts Ph. Kooperberg (1849-1917). Verderop aan deze gracht, maar niet aan de route, staan nog de geboortehuizen van schrijver Francois HaverSchmidt (Voorstreek 80) en Frederik de Haan, landsarchivaris te Batavia (Voorstreek 82). Het geboortehuis van NSB-propagandist Max Blokzijl aan het Dokkumerend is afgebroken.

Vanaf de Voorstreek slaan we linksaf de Wortelhaven in, die overgaat in de Eewal. Op Wortelhavel 81 woonde tuinarchitect L.P. Roodbaard, die o.a. de Prinsentuin en de Algemene Begraafplaats aan de Spanjaardslaan ontwierp. De Eewal is een lommerrijke, in 1884 gedempte gracht, die vele historische panden kent. Een daarvan is Eewal 76 (5). Hier woonde o.a. Ernst Vegelin van Claerbergen, secretaris van stadhouder Willem Frederik. Het was gebruikelijk dat hoger geplaatsten in de buurt van Stadhoudelijk Hof en Stadhuis een woning zochten.

Halverwege de Eewal maken we weer rechtsomkeert. We bezoeken niet de woonhuizen van hoogleraar en later Raad van State-voorzitter Petrus Camper (Eewal 52) en artsenfamilie Baart de la Faille (Eewal 56) en evenmin de voormalige residentie van de gouverneur (Gouverneursplein 44). Aparte vermelding verdient nog wel het geboortehuis van componist Richard Hageman (1881-1966). Hij werd geboren naast het Stadhuis (Sint Jacobsstraat 35) en emigreerde op jonge leeftijd naar Amerika, waar hij in 1940 een oscar won voor de muziek bij de film Stagecoach (met John Wayne). In de verte zien we centraal op het Hofplein het standbeeld van stadhouder Willem Lodewijk (1560-1620), die als eerste van de Friese Nassaus in het achter dat beeld gelegen Stadhoudelijk Hof resideerde. In een zijstraatje van de Eewal, de Suupsteeg, groeide Janny Vlietstra, tegenwoordig burgemeester van Winschoten, op.

We slaan linksaf de Slotmakersstraat in. Voor de oorlog woonden in deze omgeving veel joden. Meyer Linnewiel woonde hier in de buurt voordat hij in Amsterdam carrière maakte als standwerker Kokadorus. Prof. Mozes Troostwijk, o.a. burgemeester van Amersfoort en lid van de Raad van State, groeide op in Bij de Put 36. Op het taps toelopende pleintje herinnert een eenvoudig metselwerk nog aan de openbare watervoorziening die tot in de 19e eeuw dienst heeft gedaan. De bekende dominee en journalist Ype Schaaf werd geboren in Breedstraat 60. Het huis Bij de Put 15 was in de 18e eeuw in bezit van Willem van Haren (1710-1768), dichter en staatsman (6).

In de Grote of Jacobijner Kerk treft u grafzerken van voorname Leeuwarders aan. De Stadhoudelijke grafruimten zijn in dit verband opmerkelijk. In de kerk herinnert een gedenkzuil aan J.H. Nieuwold, onderwijsvernieuwer in het begin van de 19e eeuw.

Wij vervolgen onze weg door de Monnikemuurstraat. Het eerste pand aan de rechterzijde, een restant van het oude Ritske Boelema-gasthuis, wordt momenteel gerestaureerd door de NV Stadsherstel. Verderop in de straat ziet u aan de linkerkant (met rijkelijk gevulde etalage) het woonhuis van Leeuwrdenkenner Hendrik ten Hoeve. 'Captain of industry' Cor Boonstra kwam in het hoekpand er naast ter wereld (Monnikemuurstraat 125). Bokser Rudie Koopmans (1948) woonde onder meer op Nieuweburen 92 (boven). Ook Jan Riedstra, de rijkste man van Friesland, woonde op de Nieuweburen.

Via de Vijzelstraat loopt u naar de Arendstuin. In het enig overgebleven huis heeft stadsarchitect Thomas Romein lange tijd gewoond (7). De renovatie is in volle gang en sluit aan bij de geplande nieuwbouw aan dit stukje stadsgracht. Langs de oude manege en het Stedelijk Gymnasium leidt de route naar de Reijndersbuurt 5 (8). De in Leeuwarden geboren en in Stiens getogen Pieter Jelles Troelstra heeft aan het begin van zijn carrière als advocaat en politicus kort op verschillende plaatsen in Leeuwarden gewoond, o.a. aan de Reijndersbuurt.

We steken de Noorderweg over en passeren bij de Infirmierie het monument ter nagedachtenis aan schrijver-verteller Waling Dijkstra. Ter hoogte van de Wissesdwinger steken we wederom de weg over en gaan richting Jacobijnerkerkhof. Het loont de moeite links een blik te werpen op de laat-middeleeuwse uit het lood hangende zijwand van de vroegere kosterij. Op het Jacobijnerkerkhof aangekomen krijgen we zicht op het Joodse monument en de vroegere Joodse school. Vervolgens komen we in de Grote Kerkstraat op nr. 238 het oudste woonhuis van de stad tegen, 'Keimpemastins' of Pastoorshuis, vanaf de vroege vijftiende eeuw de pastorie van de in 1785 afgebroken Lieve Vrouwekerk van Nijehove, die aan de overkant van de straat stond, waar rond 1900 het voormalige Sint Elisabethklooster verrees. Vlakbij het hoogste punt van de terp tegenover de Waalse kerk is het volgende haltepunt: Grote Kerkstraat 73 (9). Dit lage huis omringd door hogere bebouwing bood onderdak aan Obbe Rommerts, actief in de vroege arbeidersbeweging.

In het huis op de hoek met de volgende zijstraat woonde ooit Margaretha Zelle (1876-1917), beter bekend als Mata Hari (10). Sinds het vertrek van het Frysk Letterkundich Museum en Dokumintaasjesintrum (FLMD) naar de Boterhoek, staat de oude stins met bijgebouwen te koop. Vlakbij, in de Kleine Hoogstraat nr. 12, woont schrijver Cees 't Hart. De entree van het oud Sint Anthoon in de Beijerstraat is versierd met een metalen gedenkteken voor architect-schilder Vredeman de Vries (1526-1609). In Pijlsteeg 3, een tiental meters naar rechts, had de schilder Gerrit Benner een winkeltje. Op de gevelsteen van Grote Kerkstraat 43 zien we een stins in zijn originele, laat-middeleeuwse vorm, toen zij primair een defensieve functie had. De gevelsteen met het onderschrift Aed Levwerd werd tot logo verheven van de gelijknamige vereniging, die nu al jaren in Leeuwarden de Open Monumentendagen organiseert. Het jaartal 1171 is zeker fout en dient vermoedelijk als 1571 gelezen te worden.

De gevelsteen uit 1992 boven de ingang van de Hofwijck, toont een voorstelling van de Holdingastins, die hier vroeger stond en waar in de eerste helft van de achttiende eeuw 's Lands munt gevestigd was. Evenals het oostelijk gelegen Sint Anthony Gasthuis was ook de Hofwijck vroeger een gasthuis, maar beide zijn inmiddels verbouwd tot huurwoningen. De tussenliggende Sint Anthonystraat was ooit een stadsgracht en vormde de grens tussen Oldehove en Nijehove. Tegenover deze straat bevindt zich het Bestuurshuis van het Sint Anthony Gasthuis, de oudste liefdadigheidsinstelling van Leeuwarden, die reeds in 1425 wordt vermeld.

Het oude herenhuis Grote Kerkstraat 31 werd tot voor kort gebruikt als pastorie van

de Noorderkerk (11). Inmiddels is de kerk als congrescentrum It Aljemint ingericht, terwijl de pastorie weer tot woonhuis wordt verbouwd. In het pand woonde ruim een eeuw geleden de theoloog H.H. Kuyper (zoon van Abraham Kuyper).

Het Grietmanshuis tegenover nr. 31 op de hoek met de Bollemanssteeg is te beschouwen als een typisch voorbeeld van de residenties van de gewestelijke elites die in de zeventiende en achttiende eeuw de touwtjes in handen hadden. Bekendste bewoner was 'den Ontzaggelijken Generaal' Hans Willem baron van Aylva. De laatste adellijke bewoner, jonkvrouwe Adriana Wilhelmina van Andringa de Kempenaer schreef in haar dagboeken: "Het huis waarin ik woonde en geboren was, behoorde tot eene der grootste en ouderwetste van Leeuwarden en er grensde een ruim koetshuis met stalling aan, die door een gang met het voorhuis verbonden waren".

Ook het Historisch Centrum Leeuwarden (HCL), het vroegere gemeentearchief, is te bezoeken. Het hoofd pand uit 1933 is ontworpen door architect D.F. Wouda en gebouwd om onderdak te bieden aan de Buma-bibliotheek. Ter plaatse van nr. 27 had de drukker Claude Fontaine in het midden van de 17e eeuw zijn domicilie. Vroege socialisten Oebele Stellingwerf en Trui Jentink bewoonden samen Grote Kerkstraat 23 boven. Via het HCL of de Doelestraat bereikt u het Coulonhûs (12), onderdeel van de Fryske Akademy. Teruggekeerd in de Grote Kerkstraat bekijken we nummer 20 (13). De voormalige patriciërswooning maakte lang deel uit van het complex van drukkerij Jongbloed. Op nummer 18 woonde ooit een heuse prins, de prins van Waldeck, eigenlijk een huurling die in 1793 sneuvelde tegen de Fransen. Aan de andere zijde bevinden zich de Stadhoudelijke rijschool en stallen, nu in gebruik als tentoonstellingsruimte van het keramiekmuseum, en een fraai gebeeldhouwd poortje in barokstijl uit 1680. Het museum Princessehof is een complex van uiteenlopende bouwwerken dat een unieke collectie keramiek herbergt (14). Het kunstwerk op de zijgevel bij de entree herinnert aan de graficus M.C. Escher, die in het voormalige paleis van stadhouders-weduwe Maria Louisa van Hessen Kassel ter wereld kwam.

In het pand op nummer 9, nu in gebruik als museumrestaurant, nam in de jaren dertig van de vorige eeuw de dichteres Anna Maria Catharina Buma haar intrek. Zij woonde er met haar tweede man, gemeentearchivaris A. van der Minne. Ten huize van Anna Buma, die als een van de weinige vrouwen actief was in de Fryske Beweging, vonden geregeld bijeenkomsten plaats van Friese schrijvers en intellectuelen. Toen zij onder invloed kwam van de NSB, kreeg het gezelschap ook hoog Duits bezoek - van onder anderen de archeologen Hermann Wirth en Arend Lang - dat de Friese intellectuele elite voor het nationaal-socialistische karretje probeerde te spannen.

Het museum grenst direct aan het Heer Ivohuis (15). Dit huis en het straatje zijn vernoemd naar heer Ivo Johannes, de zestiende-eeuwse pastoor en deken van Oldehove. Sinds enkele jaren wordt er een brasserie uitgebaat. Tegenover het Princessehof staat de voormalige Middelbare Meisjesschool. Mata Hari heeft er nog onderwijs genoten. De zusjes van Vincent van Gogh zaten hier op kostschool. Het Oldehoofsterkerkhof laten we voor wat het is. We gaan de Kleine Kerkstraat in. Schilder Nicolaas Huppes woonde op nr. 38. Op de noordelijke hoek met de Bagijnestraat heeft vestingbouwkundige Menno van Coehoorn een aantal jaren gewoond boven of achter de oude (afgebroken) Infirmerie. Via de Kleine Kerkstraat bereikt u de Nieuwestad. Eventueel kunt u nog een bezoek brengen aan de grutterswinkel in de Nieuwesteeg, om de hoek links. In dat geval komt u langs of in de buurt van de woonhuizen van August Brenninkmeijer, grondlegger van C&A

(Nieuwestad 162) en Titia Bergsma, begin 19e eeuw de eerste westerse vrouw in Japan (Nieuwestad 63). Over de Vrouwenpoortsbrug of met het pontje bij de Harmonie (dat speciaal voor deze gelegenheid vaart) kunt u naar de Westersingel, waar we deze wandeling afsluiten bij het voormalige woonhuis van schrijver Geert Mak (16).

1. Uniabuurt 8, Laurens Alma Tadema

Laurens, later Sir Lawrence, Alma Tadema (1836-1912) werd geboren in Dronrijp, maar verhuisde al gauw naar Leeuwarden. Als kind woonde hij van 1837 tot 1840 in het huis Uniabuurt 8, waar zijn vader, Pieter Tadema, toen een notariskantoor had. Later verhuisde het gezin naar een - inmiddels afgebroken - pand op de hoek van Weaze en Zwitserswalgje. Laurens volgde in Leeuwarden het gymnasium, maar koos voor de kunst in plaats van de wetenschappen. Na onderwezen te zijn door C. Wester, ging hij op 16-jarige leeftijd naar de Antwerpse Academie. Op een reis naar Italië in 1863 werd zijn liefde voor de klassieke kunsten en architectuur verder aangewakkerd. In 1870 verhuisde hij naar Londen waar hij de rest van zijn leven bleef wonen. Alma Tadema werd een geliefd lid van de Britse Society en schilderde behalve scènes die zich afspelen in de Oudheid ook portretten en toneeldecors. Vooral de historische nauwkeurigheid van zijn werk was opmerkelijk voor zijn tijd. Op de wereldtentoonstellingen van Parijs in 1867 en Wenen in 1873 viel hij in de prijzen. Zijn schilderijen werden zelfs gebruikt als voorbeeld voor historische films. De schilder kreeg een straatnaam in Leeuwarden (1912), een plaquette op de gevel van zijn geboortehuis in Dronrijp (1914) en een Alma Tademakamer in Stania State (1936). Toch werd zijn werk in Nederland tot in de jaren zeventig niet erg gewaardeerd. Het Historisch Centrum Leeuwarden en het Fries Museum beheren werk van Tadema.

Waar nu café De Ossekop is gevestigd, stond vroeger de Uniastins. Café De Ossekop staat niet, zoals verwacht zou worden, aan de Ossekop maar aan de Uniabuurt. De naam Ossekop herinnert aan de ossenmarkt die hier eertijds gehouden werd. Aan de gevel van Uniabuurt 12 hing vroeger een ossenkop. Het huidige pand Uniabuurt 8 is van oorspong zeventiende eeuws. Ondanks een aantal verbouwingen is het zeventiende-eeuwse karakter nog duidelijk aan de gevel te herkennen. Wegens bouwvalligheid werd de top van de trapgevel vervangen door een rondboog. Boven in de gevel zit een leeuwenkopconsole. De oorspronkelijke kruiskozijnen zijn in de negentiende eeuw vervangen door T-vensters. De huidige pui werd in 1912 geplaatst. Een etalagevenster wordt geflankeerd door een deur naar de bovenwoning ter linkerkant en een deur naar het café ter rechterkant. In het bovenlicht van deze deur bevindt zich nog het geschilderde, oude wijknummer C8. Geschilderde teksten geven aan dat café De Ossekop een "Bierhuis Proeflokaal Tapperij Anno 1912" is en dat er "Diverse Bieren" geschonken worden. In een koopakte van 15 december 1797 wordt Ossekop 8 beschreven als een huis: ".....bestaande in een behangen Voorkamer aan de Straat, daaronder een Kelder met een afgeschutte Wijnkelder; een groote behangen Middelkamer, een Galerij, wijders een Plaats, Bleekveld en Tuintje, op de Plaats een Secreet, en Kast tot Rommelarij; verders een behangen Achterkamer, achter aan de Vaart, daarnaast een Keuken en bij de Keuken een Ontwijkje, waarin een Regenwaters pomp, alsmede een Putswaters pomp. Boven de Voorhuisinge een behangen Voorkamer aan de Straat, en een groote behangen Agterkamer; booven die Voorkamer nog een

Kamertje, wijders een Portaal; boven de Agterkamer een linnen Zolder. Boven de Agterhuizinge een Turfzolder".

Zoals het opschrift op de pui al aangeeft, werd in 1912 café De Ossekop gevestigd in Uniabuurt 8. Het café, bij de Leeuwarders beter bekend als Café Eijgelaar, is een van de opmerkelijkste horecagelegenheden in Leeuwarden. Dat komt door de inrichting en de speciale sfeer die er heerst. De inrichting is sinds 1912 nauwelijks veranderd. Alleen is, toen de voorschriften dat onontkoombaar maakten, in 1980 een damestoilet geplaatst.

Centraal in de caféruimte staat de grote stamtafel, oorspronkelijk een groot biljart. Hierboven hangt een prachtige, door architect Heldoorn ontworpen, Jugendstillamp. Langs de wanden staan kleinere tafeltjes die net als de Thonetstoelen zijn gemaakt van mahoniehout. Boven de tafeltjes hangen aardige Jugendstillampjes. Op het buffet staan twee bierpompen in de vorm van zwanenhalzen. De kranen en ook de spoelbakken zijn gemaakt van Brandenburger zilver, dat prachtig kan glimmen. In het achterste deel van de zaal staat het grote biljart. De voorruimte kan door zware gordijnen van de rest van de caféruimte afgescheiden worden. Stamgasten mogen hier hun fietsen plaatsen. Aan de wanden hangen opgezette vogels, oude affiches en andere nostalgische voorwerpen.

Bijzonder aan de sfeer in Café Eijgelaar is een groot aantal gebruiken en gewoontes en natuurlijk ook de stamgasten.

2. Ossekop 11 (Advocatenkantoor Anker & Anker), Saskia Ulenburgh

Pas enkele jaren geleden kon met zekerheid worden vastgesteld in welk huis Saskia van Ulenburgh, de eerste vrouw van Nederlands grootste schilder Rembrandt, is geboren. Op 1 maart 1595 droegen Mr. Eco Isbrandi, Secretaris van Gedeputeerde Staten van Friesland, en diens huisvrouw Eets Douwesdr. voor de somma van 1300 goudguldens hun huis over aan burgemeester Rombertus Ulenburgh en zijn huisvrouw, waarbij het verkochte als volgt werd omschreven: 'zeeckere huysinghe metten boomen, achterplaatze ende schuijre, achter ande voersscreven plaats opde waterswal getimmert ende tot d'voersscreven huysinge behoorende'. Uit nadere bestudering van het schoorsteengeldregister uit 1606, koopcontracten van belendende onroerende goederen en kaartmateriaal bleek dat Rombertus Ulenburgh, de vader van Saskia, het perceel Ossekop 11 moet hebben bewoond. In 1604 heeft Ulenburgh 'zeeckere camer ofte olde behuysinge, zampt d'loedtzten daerachter' ten noorden van zijn woning gekocht en vervolgens het oude vervallen pand tot één geheel met zijn eigen grote huis laten verbouwen. De 'ledige plaatze' ten zuiden van Ossekop 3, waarvan in 1594 sprake was, heeft zich ver zuidwaarts uitgestrekt. Jan Hendrickszn. Rhala verkocht in 1596 slechts een klein gedeelte van deze lege plek aan de meester metzelaar Utse Riemers, die er de percelen Ossekop 5 en 7 op liet bouwen. Op het meest zuidelijke deel van de onbebouwde huisstede liet Rhala voor zichzelf het huidige pand Ossekop 9 bouwen. Nader onderzoek heeft uitgewezen dat ook het grote pand van Ulenburgh tot 1569 in eigendom toebehoorde aan de weduwe van de jonge Hans Croes of Cruys. Reeds op 12 september 1526 is er ter plekke sprake van onroerend goed van Hans Cruys. Het stadsbestuur verhuurde op die datum aan laatstgenoemde en aan Lenart Huges de tot dan toe braak gelegen hebbende grond ten noorden van het Oud Hengstewad (Zwitserswaltje) - de latere Uniabuurt - waar (tot 1498) de verwoeste Uniastins had gestaan. Onduidelijk is of hier de 'jonge' Hans Cruys wordt bedoeld, dan wel zijn

vader, die tussen 1531 en 1535 en in 1537 burgemeester van Leeuwarden was en die reeds in 1511 als inwoner van het Keimpema-espel wordt vermeld.

Rombertus Ulenburgh werd rond 1554 in Bergum geboren. Op 10 september 1578 promoveerde hij, na aan de universiteit in Heidelberg te hebben gestudeerd, tot doctor in de rechten. Ongeveer 30 jaar oud, werd hij burgemeester van Leeuwarden, in 1585 Gedeputeerde Staat van Friesland en in 1597 raad ordinaris in het Hof van Friesland. Van Rombertus Ulenburgh is bekend dat hij op 10 juli 1584 als een van de laatste prins Willem van Oranje in levende lijve heeft gezien en gesproken. Bij onderhandelingen in Den Haag en Delft trad hij op namens de stad Leeuwarden en zijn gewest. Die bewuste avond dineerde hij bij de prins. Deze werd na de maaltijd door Balthazar Gerards doodgeschoten. Rombertus huwde voor 1591 met Siuckien Ulckedr. Aessinga, uit welk huwelijk acht kinderen zouden worden geboren, waarvan Saskia - gedoopt op 2 augustus 1612 - de jongste was. Na het overlijden van haar vader op 3 juni 1624 - haar moeder was vijf jaar daarvoor reeds overleden - werd Saskia toevertrouwd aan de zorgen van haar zwager dr. Gerryt van Loo (secretaris van Het Bildt) en haar oudere zuster Hiske Ulenburgh. Via een verre neef, Hendrick van Uylenburgh, kwam Saskia in contact met de Amsterdamse kunstschilder Rembrandt Harmensz. van Rhijn. Rembrandt was rond 1633 de rijzende ster in de Hollandse schilderkunst en dus een uitstekende partij. Op 5 juni 1633 verloofde het stel zich. Op 22 juni van het jaar daarop vond in Sint Annaparochie in het huwelijk plaats. Het lijkt zeker dat Rembrandt rond die tijd Leeuwarden heeft bezocht. Saskia trok in Amsterdam bij Rembrandt in. In 1639 verhuisden ze naar een voornaam huis in de Jodenbreestraat (nu museum Het Rembrandthuis). Beneden woonde de schilder met Saskia, boven was zijn atelier. Het huis is zo veel mogelijk op dezelfde manier ingericht als toen Rembrandt er woonde. Van de vier kinderen uit het huwelijk bleef alleen zoon Titus in leven. Op 14 juni 1642 overleed Saskia, nog geen 30 jaar oud, aan tbc. Waarschijnlijk was toen de Nachtwacht, Rembrandts meest beroemde schilderij net voltooid. Ook van Saskia zijn verschillende door haar man vervaardigde schilderijen en tekeningen. Rond 1645 kwam Hendrickje Stoffels als huishoudster bij Rembrandt wonen. Uit deze samenleving werd zijn dochter Cornelia geboren. Volgens sommige experts ging de kwaliteit van het werk van Rembrandt na het overlijden van Saskia achteruit.

Op 4 juli 1628 maken de proclamatieboeken melding van de verkoop van 'de huijsinge ende hovinge cum annexis bij de heer Ulenburgh ende Siucktien Aesinga, echtelieden naegelaten'. Het huis werd door de raadsheer ordinaris Gellius van Jongestall voor 2600 goudguldens gekocht van de erfgenamen van genoemde echtelieden, te weten 'vande minderjarige bij decreet ende vande andere sonder decreet'. Pas in 1682, wanneer de erfgenamen van Allert Pijter van Jongestall het pand voor 3430 goudguldens overdragen aan Bruno van Vierssen uit Koudum, worden we uitvoeriger ingelicht. Het verkochte wordt dan omschreven als 'seeckere heerlijcke en voortreffelijcke huisinge, voorsien met een voorhuis, costelijcke groot beneden zaal, een achter camer, twee kelderscamers, een klein schrijffcamerke, een groote kelders keucken, met watersteen, regenwaters back, en dan noch twee andere bierkelders, vier boven camers, kostelijcke kleersolderen, een tuijn en bleeckvelt achter de huisinge, met een nieu geboude camer, keucken, waschhuis, turffsolder, put en back, secreet en ander gerijff meer, staande aan 't water achter voorschreven voorhuisinge'.

Als Bruno van Vierssen het pand in 1696 voor 4400 goudguldens overdraagt aan de raadsheer Aggaeus van Hamerster, lijkt de indeling nog hetzelfde. Ook wanneer de erfgenamen van laatstgenoemde in 1738 de woning verkopen aan de heer Colonel

Eelco van Glinstra kende het pand nog steeds één verdieping met daarboven een zolder. In 1795, wanneer Arend Johan van Glinstra lijkt er sprake van een waardedaling van het pand. In 1811 wordt het pand door de erven van Arend Johan van Glinstra overgedragen aan de echtelieden Jan Thomas Ferdinand Huguenin, destijds Maire van Sonnega, en Lamberdina Henriëtta Huber, beiden woonachtig te Wolvega. De weduwe verkoopt het op haar beurt rond 1834 aan de goud- en zilversmid Pieter Adama HJzn. Hij verwijderde hoogstwaarschijnlijk, gelet op de neoclassicistische stijl van de gevelijst, de topgevels en liet een 19de eeuwse lijstgevel aanbrengen. De befaamde tekenaar en schilder Willem Bartel van der Kooi, van wie nog vele fraaie werken in het Historisch Centrum Leeuwarden en het Fries Museum worden bewaard, huurde het huis tot ca. 1833. De bekende reiziger Jacob van Lennep beschrijft nog een bezoek aan het atelier van Van der Kooi in 1823. Grietje Adama werd in 1888 de nieuwe eigenaresse. Zij sloopte het bouwsel dat aan de oostzijde van de tuin aan de oude Herengracht lag en dat als werkplaats van Pieter Adama had gediend.

Nadat de gracht in 1894 was gedempt werd hier ter verkrijging van een betere rooilijn een strook grond van 100 m² voor 680 gulden aan de stad overgedragen. In 1897 werd het pand verkocht aan de N.V. Leeuwarder Waterleiding Maatschappij, die er enige jaren kantoor en magazijn hield, waarna het - na nog enige jaren in gebruik te zijn geweest als was- en strijkinrichting - in 1921 in gebruik werd genomen als zusterhuis van het nabijgelegen Stads Ziekenhuis. Bij de drastische verbouwing die in 1920 en 1921 heeft plaatsgevonden en waarbij het pand werd voorzien van een extra verdieping, is de oorspronkelijke indeling van het pand helaas volledig verstoord. De verbouwingsplannen werden door de toenmalige directeur van Gemeentewerken als volgt omschreven: 'Het maken van een keldertje van gewapend beton, een verwarmingskelder met brandstofberging. Op den begane grond: een portaal met garderobe en vestibule met trap, ontbijt- of conversatiezaal, keukentje en W.C., en 2 slaapkamers voor te zamen 5 bedden. Op de verdieping: trap, badkamer, leerkamer, W.C., 3 kamers elk voor één bed en 2 kamers elk voor 2 bedden. Op de 2e verdieping: trap, W.C., 2 kamers met elk één en 2 kamers met elk 2 bedden. Voorts een dienstbodenkamer boven de badkamer'. In 1921 heette het, dat het gebruik van het gebouw zeer goed aan zijn bestemming voldeed: 'Van een oud uitgewoond heerenhuis is een vriendelijk en gezellig tehuis voor het verplegend personeel gemaakt'. Dat het voorkomen van het pand in 1920/21 een ingrijpende metamorfose heeft ondergaan, valt eveneens te constateren als we een panoramafoto uit 1877 van Gerharda Henriëtta Mattijssen (1830-1907) vergelijken met een panoramafoto uit de jaren zeventig van de vorige eeuw. Vóór 1920 telde het gebouw boven de begane grond nog één verdieping met daar boven een zolder voorzien van twee dakkajuiten. Wat bouwhoogte betreft, viel Ossekop 11 bijna geheel in het niet bij buurpand nummer 9. Het huidige dak heeft een centrale dakkajuit en links bevindt zich een zijkajuit. Toch zijn de verbouwers niet geheel voorbij gegaan aan de historische kenmerken van het exterieur. De bestaande kroonlijst met een geprofileerde dakgoot op een reeks klossen lijkt omhoog gebracht. Ook aan de achterzijde toont het pand nog onmiskenbaar zijn 16de eeuwse oorsprong, waarbij de gehandhaafde dubbele dakconstructie verraadt dat hier twee panden hebben gestaan, ooit in opdracht van Rombertus Uylenburgh tot één woonhuis verenigd. Het destijds van het Old Burger Weeshuis aangekochte pand toont aan de achterzijde nog het oorspronkelijke 16de eeuwse kruisvenster, zij het, dat het is herplaatst op de nieuwe verdieping. Het buitenmuurwerk van het

dubbelpand is tot aan de eerste verdieping opgetrokken uit ruim 30 centimeter lange en 9 centimeter dikke kloostermoppen. Het is niet geheel ondenkbaar dat hier bouwmaterialen zijn hergebruikt die na de verwoesting van de Uniastins in 1498 op het stinsterrein zijn blijven liggen, dan wel oorspronkelijk deel hebben uitgemaakt van de fundering van deze sterkte. Toen in 1526 dit terrein door de stad aan Hans Cruys en Lenart Huges in verhuur werd afgestaan, werd in het huurcontract de bepaling opgenomen dat de huurders het terrein dienden 'to slichten ende to bereyden'. Hieruit mag men afleiden dat de grond er toen nog als een puinhoop bij moet hebben gelegen. Ondanks de rigoureuze bouwkundige ingrepen laat het interieur van Ossekop 11 nog steeds een duidelijke scheiding tussen de twee oorspronkelijke panden zien. Ondanks het feit dat het metselwerk door een dikke pleisterlaag aan het zicht wordt onttrokken, verraden ontlastingsbogen boven de doorgangen, dat dragende (buiten)muren zijn doorgebroken. Tenslotte zijn in de achterkamer van het voorhuis nog de oorspronkelijke moerbinten zichtbaar waarvan er één rust op een 16de eeuws sleutelstuk.

Sedert 1999 huizen de bekende strafpleiters Anker & Anker in het statige pand. Met hen hebben de oorspronkelijke bewoners - de raadsheren van het Hof van Friesland - waardige opvolgers gekregen.

3. Ossekop 13 (De Olde Seigneurie), W.J. van Welderen baron Rengers

Het pand op de hoek van de Ossekop en Zwitserswaltje heeft nu een achttiende/negentiende eeuwse uitstraling die de laatmiddeleeuwse kernen verhult. De gepleisterde gevel heeft scherpe voegen waardoor de indruk wordt gewekt dat het pand opgebouwd is uit natuursteenblokken. De voorgevel is symmetrisch ingedeeld, met de regelmatige grote vensters, een centrale entreepartij en een kroonlijst, geheel naar de mode van de achttiende en negentiende eeuw. Maar wanneer men om het pand loopt wordt duidelijk het uit meerdere bouwvolumes is samengesteld en dat deze ouder zijn dan de gevel doet vermoeden. Ten eerste valt de geringe hoogte van het pand op in tegenstelling tot de buurpanden in de Ossekop. De bouwlagen zijn in verhouding tot de breedte van het pand vrij laag hetgeen niet overeenkomt met de hang naar goede verhoudingen die vanaf de achttiende eeuw zo bepalend is. Voorts is aan de zijgevel te zien dat niet alle vensters op het zelfde niveau zitten, aan de rechter zijde liggen de vensters en ook de ankers iets hoger, dit duidt erop dat we hier met twee verschillende bouwvolumes en gevels te maken hebben. Ook de muur verraad de hoge ouderdom van het pand, deze is niet strak en recht maar ietwat gebogen en verjongt zich naar boven toe. Kijkend naar de achtergevel worden de afzonderlijke bouwblokken geheel duidelijk. Hier zijn twee afzonderlijke gevels te zien, links geheel in stijl als de rest van de gevels rechts is een geheel ander vorm te zien, namelijk een tuitgevel. Wanneer men naar het dak kijkt is te zien dat het hier gaat om een meerder kappen die tezamen een carré vormen, met de gesloten zijde aan de voorgevel zijde. Deze kappen zijn in iedergeval gedeeltelijk aangepast aan de huidige situatie want deze corresponderen niet allen niet met de oorspronkelijk bouwvolumes.

Ook in het interieur is deze spanning zichtbaar. Ondanks dat er getracht is een rechte symmetrie in de plattegrond te bewerkstelligen door middel van het creëren van een centrale gang achter de entree, wat zo typisch is voor de achttiende en negentiende eeuw, is het duidelijk dat het hier gaat om een samenvoeging van meerdere, oudere onderdelen. In de gerende vertrekken, vreemde hoeken en verspringingen en de balklagen zijn de afzonderlijke onderdelen van de oude kernen

zichtbaar.

Het pand is een samensmelting van drie afzonderlijke panden die zich verschillend richten. De rechterzijde van de hoofdentree bestaat uit twee panden die zich richten op het Blokhuisplein, waar vroeger een gracht liep. In de gang zijn de verspringingen van de achtergevels zichtbaar ten hoogte van de trap. Links van de gang bevindt zich het derde pand dat met de voorgevel naar de Ossekop is gericht en geheel naar achter doorloopt. Dit bouwvolume is aan de achterzijde voorzien van de tuitgevel. Het huidige pand zal in de loop van de tijd gevormd zijn door het samenvoegen van aangrenzende panden of door het aanbouwen van bijgebouwen. Hoe dit precies is gegaan is niet met zekerheid te zeggen. Archief onderzoek wijst uit dat het pand of delen daarvan al vanaf 1564 vermeld wordt, maar het is niet duidelijk in welke hoedanigheid. Wel weten we dat achter het huis eertijds een pand heeft gestaan met een brug over de gracht, welke in 1709 al wordt genoemd. In een acte uit 1681 wordt het geheel omschreven als 'seeckere huysinge, hovinge cum annexis, 'de olde signorie genaemt'. Waaruit opgemaakt kan worden dat het een aanzienlijk pand was met tuin en bijgebouwen. De naam 'de olde signorie' laat geen twijfel mogelijk dat hier voorname lieden hebben gewoond hetgeen wordt bevestigd als we de eigenarengeschiedenis bekijken. In een acte uit 1745 wordt melding gemaakt dat het grote 'huys met tuyn' samen met een koetshuis aan het blokhuisplein wordt verkocht. Bovendien worden kostbare interieuronderdelen genoemd zoals 'behangsels, schilderijen voor de schoorstenen, glas raamen en chassenetten' (meestal rijk gedecoreerde voorzetruiten) en twee kachels.

Een van de vooraanstaande bewoners van dit pand is Baron Wilco Julius Van Welderen Rengers, Wethouder (1867-'77), en later burgemeester van Leeuwarden van 1877-'83. Tijdens zijn functie als wethouder woonde de baron in dit voorname woonhuis aan de Ossekop. Naast gemeentebestuurder was hij ook volksvertegenwoordiger en parlementair historicus. Hij werd geboren op 14 november 1835 te Leeuwarden geboren als zoon van Willem Carel Gerard van Welderen baron Rengers, grietman en statenlid, en Quirina Jacoba van Andringa de Kempnaer. Sinds 26 oktober 1864 was hij getrouwd met Catharina Theresia Looxma, uit dit huwelijk werden negen kinderen geboren. Rengers stamde uit een Friese tak (Van Welderen) van een Groningse familie. Het geslacht had veel politieke invloed. Hij bezocht de Latijnse school te Leeuwarden en de kostschool Kaptein te Barneveld. Na zijn staatsexamen studeerde hij rechten te Utrecht en promoveerde hij in 1861. Rengers werd daarop advocaat in zijn geboortestad (1861-1877) en bekleedde een tijdlang het Rijksadvocaatschap in Friesland (1866-1876). In 1867 liet hij zich overhalen om wethouder te worden en 10 jaar later werd Rengers benoemd tot burgemeester. Tijdens zijn bewind werden belangrijke maatregelen genomen op het gebied van onderwijs en van volksgezondheid. Inmiddels was Rengers in 1883 bij herstemming in de Friese Staten gekomen. En in hetzelfde jaar kwam Rengers in de Eerste Kamer, waar hij tot 1913 inzat. Hij was een gematigd liberaal en onderwijs, economie, landbouw, gevangeniswezen en sociale vraagstukken hadden in en buiten de volksvertegenwoordiging zijn belangstelling. De rijke grootgrondbezitter schijnt als pachtheer een goede naam te hebben gehad. In Leeuwarden is zijn naam nog steeds verbonden aan het door hem in 1904 geschonken Rengerspark, waarvoor tuinarchitect H. Copijn een ontwerp maakte. Rengers is landelijk bekend door zijn 'Schets eener parlementaire geschiedenis van Nederland sedert 1849' een boekwerk dat lange tijd een grote betekenis heeft gehad. Hij was één van de eerste schrijvers over parlementaire geschiedenis.

Wat de vroegste eigendoms- en bewoningsgeschiedenis betreft duiken achtereenvolgens de namen op van: Jan Tyaerdt van Sterckenburg (?- 1564); Douwe Douwema (1564-?); Sydts Bottnija en Tet van Douwema (?- 1576); Mr. Focco Rommarts, Raedt Oridinaris inden Hove van Vrieslant (1576-1595). Dan is er een lacune van bijna een eeuw tot 1681 wanneer Sophia Loudewell het huis verkoopt aan Dr. Johannes van Lennep, Advocaat van de Hove van Frieslant en juffr. Anna de Block van Scheltinga, het pand komt dan later in bezit van hun erfgenamen (1681-1709); Gerard Hixenius, Ontfanger Generael wegens de provincie van Friesland, en Wylskien Stania en later hun erfgenamen. (1709-1745); Pieter Ramaker, Procureur Generaal deser Landschappe, en Vrouw Ita Maria Keijser en later hun erfgenamen. (1745-1788); Mr. Marius Nauta, Advocaat voor den Hove Vriesland en Pensionaris der stad Leeuwarden, en later zijn erfgenamen. (1788- 1797); Sible Cats en Riemke Lunia van Wiarda (1796-?).

Gedurende de eerste helft van de negentiende eeuw is het pand in handen van de familie Brandsma en hun erven: Weduwe G.S. Brandtsma (omstreeks 1824) en Jan Bieruma Oosting, Advocaat (omstreeks 1843); Emelius Marcellius Swart, Procureur (?-1865) Wilco Julius van Welderen Baron Rengers, Wethouder en later Burgemeester van Leeuwarden (1865-1873). Na van Welderen Rengers volgen Pieter Koumans van Dam, arts (1873-'78) ; Christiaan Koudijn Beekhuis, notaris (1881-'85) en Mr. Cornelis Beekhuis, advocaat. Het huis wordt momenteel bewoond door Gjalte de Graaf (literair publicist) en zijn gezin.

Kelders 33, het geboortehuis van Mata Hari

Tekst: Klaas Zandberg, Historisch Centrum Leeuwarden

Dit weinig bijzonder ogende winkelpand verradt niet direct dat hier een succesvolle en wereldberoemde Liwwadder is geboren. Toch zag in dit huis Margaretha Zelle, alias Mata Hari op 7 augustus 1876 het levenslicht. De danseres en spionne werd geboren boven de hoeden- en pettenwinkel die haar vader dreef. Het enige dat herinnert aan dit opmerkelijke feit is het beeldje van Mata Hari op de Korfmakerspijp vlakbij haar geboortehuis. Het door Suus Boschma-Berkhout vervaardigde beeld werd onthuld op de dag dat Margaretha Zelle precies een eeuw eerder werd geboren. De huidige eigenaar van het pand wil het geboortehuis van Mata Hari interessanter maken voor passanten en andere belangstellenden. Zo komt er misschien binnenkort een plaquette op de gevel.

Uit bewaard gebleven rekeningen weten we hoe het geboortehuis van Margaretha er destijds uitzag. Foto's van het pand, toen Magazijn de Klok genaamd, uit die tijd zijn helaas niet te vinden. Uit een foto van de omgeving uit 1884 blijkt dat De Kelders aan het eind van de 19e eeuw nog altijd een van de centrale plaatsen in Leeuwarden was, omdat er veel aan- en afvoer van goederen plaatsvond.

Adam Zelle, de vader van Margaretha, was ook al geboren aan De Kelders. Hij had de zaak in 1868 overgenomen van zijn vader Cornelis, die er in 1839 een pettenzaak was begonnen. Diens vrouw Margaretha (Hamstra) en schoonmoeder Geertruida (Berkebijl) werden de naamgevers van hun later wereldberoemde telg. Moeder Antje van der Meulen was de dochter van een Franeker apotheker.

Adam Zelle verkocht niet alleen hoofddeksels, maar was ook fabrikant ervan. Hij leverde onder meer aan de plaatselijke Schutterij en het garnizoen en bouwde een bloeiende zaak op. Uit het belastingkohier van 1877 is op te maken dat Zelle toen goed boerde. Zijn jaarlijks inkomen werd geschat op f 3500,-. Daarmee kan hij ruimschoots tot de klasse van de hogere middenstand worden gerekend. De familie kon zich gemakkelijk een dienstbode veroorloven. In 1882 werd er ook nog een aparte kinderjuffrouw aangetrokken. Goede werkgevers waren de Zelles waarschijnlijk niet. Zij versleten heel wat dienstbodes.

Alexander Cohen, ook van De Kelders, herinnerde zich Adam Zelle nog: 'Ik heb hem nooit anders gezien dan met een hoogen hoed op, en met de duimen in de armsgaten van zijn gebloemd fluweelen vest. Zoo, met het eene been nonchalant over het andere geslagen, stond hij, gemeenlijk, tegen zijn deurpost geleund op straat te kijken.'

Keikes omschrijft de periode aan De Kelders in 'Het meisje Mata Hari' als volgt: 'De kleine Margreet Zelle groeit voorspoedig op. Ze zal gespeeld hebben op dat pleintje voor het deftige hotel De Nieuwe Doelen, net eventjes terzijde van de bedrijvige drukte van De Kelders en de lager gelegen Bierkade. Vader Zelle heeft zijn winkel, moeder Zelle de zorg over Margeets jongere broertjes. Het woonhuis boven de winkel is niet erg groot voor een gezin met vier kinderen. In september 1882 ging Margaretha naar de Gemeenteschool nr. 3, beter bekend als het Hofschooltje aan het Raadhuisplein. Het was de school van juffrouw Hielkje Buys, een juf die niet met zich liet spotten, en de reputatie van haar school, waar de betere stand van de Leeuwarder bevolking hun kroost naar toe stuurde, met verve verdedigde. Het is juf

Buys geweest die Margaretha heeft leren lezen, rekenen, schrijven en de eerste beginselen van de Franse taal heeft bijgebracht. Het altijd wilskrachtig gebleven handschrift van Margaretha is zodoende onder de invloed van juffrouw Buijs tot stand gekomen. Zij kon toen nog niet bevroeden dat haar leerling later zou uitgroeien tot de enige Nederlandse vrouw (samen met Anne Frank), die wereldvermaardheid zou verwerven. Een bekende klasgenote van Margaretha was Corrie Blok Wybrandi. Haar fotoportret komen we nog tegen in het Stadhuis. Jarenlang is zij lid van de Leeuwarder Gemeenteraad voor de Vrijzinnige Democratische Bond en zelfs wethouder van Onderwijszaken geweest. Ook de latere echtgenote van de Leeuwarder burgemeester Jhr. Julius Mathijs van Beyma, Corrie Huber, heeft bij Margaretha in de klas gezeten. Dankzij hen weten wij dat Margaretha graag opviel bij haar klasgenootjes. Net als haar vader, die als "de baron" bekend stond in Leeuwarden, deed ze zich meer voor dan ze was. De meest fantastische verhalen kon ze vertellen, waardoor ze toch wel enigszins verwaand overkwam!

Ook in de 18e eeuw en daarvoor werd er vanaf deze plek handel gedreven. Er stond destijds een voornamer pand. In de eerste helft van de 19e eeuw wordt het huis kennelijk wat verwaarloosd, want het gaat in waarde achteruit. Het huis wordt in 1816 of daaromtrent eigendom van Koenraad Hamstra, 'winkelier Manufacturen en Galanterij Waaren' en een van de grootvaders van Margaretha.

In 1850 is er sprake van 'herbouw' en worden het pand aan De Kelders en een achterliggend huis aan de Poststraat (kadastraal) verenigd. Het herenhuis met winkel krijgt dan in grote lijnen het huidige uiterlijk: een winkel op de begane grond met grote etalageramen en een woning op de verdiepingen en een zolder. De raamvorm, het metselwerk en de hardstenen penanten zijn typisch voor het midden van de 19e eeuw.

Toen het gezin Zelle in 1883 groter ging wonen in de Grote Kerkstraat kwam het pand aan De Kelders in handen van Gerben Visser, koopman en winkelier in galanterieën. Ook later bleven hier winkels gevestigd: in de jaren dertig 'in vleeswaren en comestibles' en in de jaren vijftig 'in optische apparatuur en horloges'. In 1938 werd de pui gemoderniseerd. Er kwam een brede etalage, een aparte opgang voor het woongedeelte en blauwe tegels rondom. In 1960 werd De Kelders 33 getrokken bij de firma Niermeyer (sinds 1880 'in huishoudelijke en verlichtingsartikelen'), die al in de nummers 29-31 en 34 was gevestigd. De etalage werd wederom verbreed, enkele muren doorbroken en de woning -die tot dan niet ingrijpend was gewijzigd- tot magazijn verbouwd. In de zomer van 1985 begint Wyb Feddema hier 'Hari Haarmode'.

5. Eewal 76, Pybo Gualteri

Het stadsbestuur van Leeuwarden zal verbaasd en blij verrast geweest toen op 14 december 1610 Schelte van Aebinga met een aanbod kwam. Deze Schelte bewoonde en beheerde namens zijn zwager Schelte van Liauckama het Minnemahuis op het hoekje van de Voorstreek en de Minnemastraat en het daarachter gelegen driehoekige stuk land dat doorliep tot de Eewal. Iedereen kende die forse lap grond als de Minnemahof. Aebinga bood aan de grond van de hof langs de Minnemastraat en de Eewal te verkavelen en in pacht uit te geven " ... omme dat tot huysen te bebouwen, tot twaeleff heerlijcke plaetzen, 't welcke solde strecken tot een groote ere ende versieringe van de stad." Het stadsbestuur hapte toe en voortvarend werd met de bouw van huizen begonnen. Misschien wel wat te

voortvarend want de laatste grond ten behoeve van de straat die voor de huizen langs de Eewal moest komen, kon pas in 1613 aangekocht worden. Het huis aan de Eewal 76 behoorde bij de eerste die gebouwd werden getuige twee steentjes in de achtergevel waarin "Anno 1611" gebeiteld is (zoekt u niet - ze zijn door de pleisterlaag niet meer leesbaar). Bouwheer van dit huis was de omstreeks 1580 in Franeker geboren Pybo (soms: Pibo) Gualtheri. Hij had aan de universiteit van Franeker talen, landmeet-, wis- en sterrenkunde gestudeerd en was in 1603 benoemd tot eerste klerk van de Rentemeester-Generaal van Friesland. In hetzelfde jaar trouwde hij met Tryncke Harmensdr, dochter van de Leeuwarder hopman Harmens Jansz. Pybo moet een bijzonder iemand geweest zijn want het Fries Museum bezit een door hem in 1600, hij was dus toen 20 jaar oud, gemaakt astrolabium - een instrument om de stand van sterren zowel als de tijd mee te meten. Overigens was Pybo op jonge leeftijd al bepaald vermogend want hij hoefde voor de 465 goudguldens die de bouw van het huis aan de Eewal hem kostte geen hypotheek te nemen. In later jaren is sprake van een zekere losbandigheid op het gebied van de huwelijksrouw en met geld - en niet alleen met zijn eigen geld! Als Tryncke in 1618 overlijdt en Pybo kort daarop weer in ondertrouw treedt, moet er een beschrijving en taxatie gemaakt worden van de inboedel. Dat geeft ons de gelegenheid het pand van binnen te bekijken. Binnengekomen door de voordeur, die toen in het midden van het pand zat, komen we in het voorhuis. Daar staan vrij eenvoudige meubels, drie banken, wat stoelen en een grote zwarte kist met ijzer beslagen. Maar er hangt een rijkdom aan schilderijen aan de muur: twee portretten van 'Us Heit', een Maria-voorstelling, een reidans met een onderstaande Latijnse spreuk, een afbeelding van Vrouwe Justitia, liefst zeven landschappen, een portret van Hendrik IV, een bloemstilleven, een 'Wijnsuyper' in een eikenhouten lijst en ook een wereldkaart. Verder is er een reclamebord 'Bij den Landmeter' en een beeld van Hercules te zien, en hangen er een spiegel in een gouden lijst, een kooi met een kanariepietje en een koperen klokje. In de achter dit goed gevulde vertrek gesitueerde kamer bevinden zich veel meubels waaronder een kast vol zilverwerk, opnieuw schilderijen, kleine muziekinstrumenten en wat wapentuig. De keuken ligt aan de andere kant van een plaats. Boven in het voorhuis zijn twee kleine kamers met uitzicht op straat en daarachter het zaal. Dit is het meest representatieve vertrek met veel schilderijen, beelden, dure meubels en een klavecimbel. Boven de keuken bevindt zich tenslotte het 'studoir' met meer dan duizend boeken waarvan de beschrijving maar liefst 59 pagina's vergt en die getaxeerd worden op een waarde van 2458 guldens.

Eeuwenlang hebben er belangrijke mensen in het huis gewoond. Na Pybo Gualtheri woont Cornelis Jellis er, een notaris, en na hem Philippus Ernst Vegilin van Claerbergen, de secretaris van stadhouder graaf Willem Frederik van Nassau. Daarna is het huis een tijdlang in bezit van een lid van de familie Van Aylva en in 1695 wordt het verkocht aan Wilhelmus Siccama, advocaat aan het Hof van Friesland. Zijn nazaten zullen het huis tot het jaar 1800 in eigendom hebben maar er niet altijd zelf wonen. Geregeld wordt het verhuurd en wonen er, al dat niet uit de familie Siccama, een raadsheer, een advocaat, een bouwmeester, een burgemeester en een dominee. In 1725 is ene Dr. Felen huurder en de jaarlijkse huurprijs van 225 guldens die hij ervoor moet betalen is een bewijs van de standing en allure die het huis heeft: het is ruimschoots de hoogste huurprijs van alle panden op de strook langs de Eewal en de Minnemastraat.

Rond 1790 is de advocaat mr. Abelus Siccama bewoner en hij laat het huis verbouwen naar de mode van z'n tijd: met een voorname ingangspartij aan de

rechterkant en daarachter een marmeren gang van meer dan 30 meter. Misschien zijn in die tijd ook de vensters van het achterhuis vergroot. In 1801 komt het pand in bezit van Antoon van Assen, genoemd als tailleur koopman of gewoon kleermaker; hij moet in elk geval een flink atelier of een forse winkel bezeten hebben. Zoon Frans erft het huis rond 1830. Na Frans valt het pand toe aan diens dochter Maria, echtgenote van notaris Jacob van Leeuwen. Net afgestudeerd als jurist mag hun zoon zich in 1885 de volgende eigenaar noemen. Hij laat het huis grondig opknappen waardoor het de huidige, typisch laat-negentiende-eeuwse sfeer krijgt. In 1919 trekt Jan Johan Gramser die de huur overnam van een notaris, in het huis, en vijf jaar later koopt hij het op een veiling. Door het in 1929 te verhuren aan David Flud van Giffen, komt er voor de vierde keer een notaris in. Een halve eeuw lang houden er nu nog bekende notarissen kantoor en stukje bij beetje wordt het pand volledig voor die bestemming verbouwd. Het notariële gebruik manifesteert zich nu nog in de dubbele kluiskast, die zich in de achterkamer bevindt. Pas als in 1978 notaris Adema het pand verlaat, krijgt het deels weer een woonbestemming en ontstaat langzaam wat het in 1611 was: een bedrijf beneden en een riante woning boven.

Aan het pand is van alles te zien. Allereerst valt natuurlijk de ingangspartij op die in monumentenjargon als volgt beschreven wordt: 'Het onderste vak van de deur heeft een kussenvorm en na een laag, geornamenteerd tussenvak volgt een vak dat met decoratieve lijstjes een amandelvormig middenpaneel vormt. Na het gesneden kalf volgt het hoge staande bovenlicht met diagonaal naar het centrum gerichte en op een dunne cirkel gemonteerde pijlen. Ter weerszijden van de deur staan brede gegroefde pilasters op stevige hardstenen basementen. Aan de bovenzijde hebben ze Ionische kapitelen met voluutkrullen waaruit guirlandes, bladerenslingers, hangen. Ook over de kroonlijst met een dubbele tandlijst zijn guirlandes gedrapeerd.' Beneden heeft het pand naast de deur twee flinke vensteropeningen en onder de linker ook nog een heel laag keldervenster. Boven die vensters zijn in het metselwerk nog halfronde ontlastingsbogen te zien die dateren uit de bouwtijd van 1611. Op de verdieping staan drie flinke empire zesruitsvensters in de voorgevel. Daarboven zitten rechte hanenkammen. Waarschijnlijk is omstreeks 1840 het hele bovendeel van de gevel vernieuwd en is er toen ook een bekroningslijst gekomen waar eerst ongetwijfeld een topgevel, mogelijk in de vorm van een trap heeft gezeten. Merkwaardig is de buitenmaats brede dakkapel die waarschijnlijk aan het eind van de 19e of het begin van de 20e eeuw aangebracht is.

De opzet van het huis is eigenlijk vrij gewoon voor een oude, in fasen gebouwde woning in de binnenstad. Vooraan staat een diep 17e eeuws voorhuis, gevolgd door een smal tussendeel, dat de verbinding legt met het jongere, 19e eeuwse achterhuis. Dat achterhuis, dat wat bescheidener van omvang is dan het voorhuis, is blokvormig maar net niet vierkant, iets breder dan diep en telt twee volle bouwlagen plus een steile schildkap. Het heeft een forse uitbouw waar ooit een keuken heeft gezeten, die deels nog is te zien.

Het interieur is door alle verbouwingen in verschillende perioden een charmant allegaartje geworden. Het pronkstuk is het stucplafond op de begane grond in het achterhuis, ondanks de beschadigingen. Het is zonder twijfel het werk van een vakman, maar hij heeft zich niet goed raad geweten met de opdracht. Dat lag stellig aan degenen die het huis gebouwd hadden; zij zadelden hem namelijk op met balkvakken van ongelijke maat. De balken zijn omstuct en gaan met een koof (gebogen vlak als overgang naar het plafond) over in de vakken. De drie middelste vakken hebben een regelmatige perkversiering van bundellijsten, omwonden door

bloemen- en bessenslingers, en bloemaccenten in de hoeken. De buitenste vakken zijn echter zo smal, dat de stukadoor moest improviseren. Ternauwernood kon hij in een ervan een ingekrompen perkversie kwijt, in de andere moest hij volstaan met iets wat bij benadering een half perk is. De kamer zelf is recentelijk opgeknapt: een afgesloten rookkanaal is opengemaakt en er is een zwart marmeren schouw geplaatst.

De huidige bewoners leggen nog meer de nadruk op wonen en accentueren dat door 'bed and breakfast' aan te bieden. Het 'bed' staat in de fraaie kamer in het achterhuis en het 'breakfast' wordt geserveerd in de voorkamer aan de Eewal. Tevens is de lange gang - meer dan 30 meter, die jarenlang halverwege afgesloten was - weer in zijn bijna volledige lengte opengemaakt. Let u ook even op de zware sloten aan de kelderdeur en aan de deur van de voorkamer.

6. Bij de Put 15 (vrijmetselaarsloge), Willem van Haren

Het huis moet zo rond 1560 gebouwd zijn. De bouwheer was waarschijnlijk Jacob Sybrants Auckama, uit een voornaam Leeuwarder geslacht. Tegen het eind van de 16e eeuw is het eigendom van Jacobs erfgenamen want die betalen er dan de grondpacht voor. Daarna wordt het verkocht aan doktor Matthijs van Schoten. De bekende stadsplattegrond uit 1603 van Johannes Sems laat zien dat het huis op dat moment een trapgevel had waarvan bij een restauratie in 1978 nog sporen zijn teruggevonden. De tuitgevel zoals die er nu nog zit is in 1619 aangebracht en daar verwijst het kleine gevelsteentje met die datum naar. Het andere gevelsteentje met Vrijmetselaars-symbolen is pas onlangs aangebracht. Verder is het uiterlijk goeddeels gespaard gebleven: de vensternissen op de verdiepingen zijn beslist nog 16e eeuws.

Gedurende de 17e eeuw is het pand een groot aantal jaren eigendom geweest van leden van de familie Van Harinxma thoe Slooten. Zij moeten een speciale band met het huis gehad hebben want een boedelbeschrijving uit 1693 geeft aan dat in de zg. tuinkamer maar liefst 59 familieportretten aanwezig waren, alle met name genoemd. Deze tuinkamer bevindt zich links-achteraan en is waarschijnlijk door de Van Harinxma's gebouwd.

Later komt het pand in bezit van Rixt van Andreae die het naastliggende pand Bij de Put 13 koopt en het samenvoegt met haar eigen pand. In het stedelijk transportregister wordt Bij de Put 15 uitvoerig beschreven: "... bestaende in een roijaal voorhuijs waarin een provisiekamer, een voorkamer met een bedsteed en eenige spijnties (= kastjes), een groote achterkamer met een bedsteed, een besloten kleerkast met vier spijnties, een bequaamde gang en daarin een kelder, spijskamer, regenwaterbak, pomp en steen, een kamertie boven de keukentie met een bedsteed en porceleinkastie, een turff en houtsolder, een schoone voor en agter bovencamer, ieder voorsien met een bedsteed, ruijme spijskamer en eenige besloten kasties, een roijale afgeschoten klee en turfsolder en vliering, een ruijme plaets en daarop een lootske en secreet."

Rixt laat tussen beide panden een doorgang maken. De nis van die doorgang bestaat nog steeds: direct na de vestibule, links vooraan in de gang. Hoewel afgesloten, zijn de met rococomotieven versierde deuren van die doorgang tot 1927 op hun plaats gebleven.

Na het overlijden van Rixt gaan beide panden via vererving over naar haar kleinzoon Willem Anne van Haren, in zijn tijd een even beroemd als berucht man. Henry

Havard schrijft omstreeks 1870 in zijn reisboek: 'Deze vermaarde familie van dichters en staatsmannen, is genoeg bekend in de geleerde wereld'.

Willem van Haren werd in 1710 in Leeuwarden geboren en hij trok in zijn jonge jaren veel op met de latere stadhouder Willem IV. Na studies in Franeker en in Groningen volgde Willem zijn grootvader na diens dood op als grietman van Het Bildt. In 1740 wordt hij door de Friese Staten afgevaardigd naar Den Haag. Hij maakt vervolgens carrière op het politieke vlak als hij in 1748 deel uitmaakt van de Nederlandse delegatie die deelneemt aan de besprekingen die tenslotte leiden tot de Vrede van Aken en Nederlands ambassadeur wordt bij de Oostenrijkse onderkoning in de Zuidelijke Nederlanden. Hij vestigt zich dan in Brussel.

De Van Harens waren personen wier uiterlijk indruk maakte, Willem ook: "De gloed eener blozende gezondheid lag op zijn krachtig en door de regelmatigste trekken gekenmerkt gelaat; zijn doordringend, uitvorschend oog verkondigde eene mannelijke en aldurvende ziel. Kloek van gestalte, breed van bouw, deftig in zijne bewegingen, stak hij onder alle zijns gelijken als een koning uit."

Als Willem in 1737 trouwt met Marianne Charles, een 11 jaar oudere hofdame uit het gevolg van Prinses Anne - de echtgenote van Prins Willem IV - moet hij een lopende affaire met Maria Crullers, een Leeuwarder hellebaardiersdochter bij wie hij twee kinderen heeft, beëindigen. Hij verplicht zich bij notariële akte wel moeder en kinderen te blijven verzorgen. Het zal hem later diep berouwen. Zijn huwelijk met Marianne blijft kinderloos maar Willem verwekt er ondertussen nog wel enkele bij zijn huishoudster, Anna Natalis uit Luik. Als Marianne enkele jaren later overlijdt trouwt Willem met Anna en ze krijgen nog een tweetal kinderen. Dan ontstaan er problemen. Het huwelijk met Anna wordt niet passend geacht en Willem raakt maatschappelijk op de achtergrond. Hij wordt gepasseerd voor belangrijke functies en taken waardoor zijn inkomsten teruglopen. Ondertussen leeft de hellebaardiersdochter met man en kinderen en later ook anderen erbij betrokkenen - "dat kanalje" zoals ergens in een brief geschreven is - er ruim van op zijn kosten. Van Haren moet zich in allerlei bochten wringen om hen tevreden te houden. Lastig wordt het als in Friesland beschuldigingen aan Willems adres klinken over fraude in zijn functie als Ontvanger Generaal van Friesland. De financiële perikelen worden nog gecompliceerder als enkele van zijn bedienden hem blijken te bedriegen. Om zichzelf enige financiële armslag te geven begeeft Van Haren zich in dubieuze, risicovolle transacties. Hij raakt steeds dieper in de schulden. Zo diep zelfs dat hij geen uitweg meer ziet en op 4 juli 1768 in Brussel door vergif een einde aan zijn leven maakt. De schulden zijn zo enorm dat de erfgenamen de boedel verwerpen en Willem uiterst sober op gemeenschapskosten begraven wordt. Een triest einde van wat begon als een glanzende carrière.

Na Willems overlijden gaan de panden Bij de Put 13 en 15 gescheiden in de verkoop en nummer 15 is de volgende tientallen jaren bezit van verschillende eigenaren. In 1867 trekt de familie Burger in het huis. Vader Combertus Pieter Burger, professor in Leiden, is benoemd tot directeur van de pas opgerichte HBS in Leeuwarden en verhuist met zijn omvangrijke gezin naar de Friese hoofdstad. Jongste zoon Hendrik (1864) studeerde na zijn Leeuwarder schooltijd in Leiden en Delft medicijnen om vervolgens een tijdlang een artsenpraktijk in Leiden te hebben. Later werd hij hoogleraar in de keel-, neus- en oorheelkunde. Totdat zijn stiefmoeder, met wie hij een innige band had en die hij teder 'Grootma' noemde, in 1927 overlijdt, bezoekt Hendrik Leeuwarden minstens eens per jaar. Op latere leeftijd begint hij de herinneringen uit zijn jeugd op papier te zetten. In 1949, Hendrik Burger is dan 85

jaar oud, bundelt hij de stukken tot een uitgave: een kostelijk boekje waarin Hendrik met een scherp oog, veel humor en soms milde ironie terugkijkt. Hij schrijft over de stad Leeuwarden en haar bewoners, over zijn familie, over zijn belevenissen in en om de stad. En over het huis natuurlijk.

In het laatste hoofdstuk stapt hij over naar het heden en bezoekt Leeuwarden nog één keer. Het is hem geen onverdeelde vreugde door zijn oude Leeuwarden te wandelen. Hij vindt er goede dingen zoals de nieuwe veemarkt en recent verrezen buitenwijken die, meent hij: " ... de indruk geven van netheid, vriendelijkheid en zorg voor licht en lucht." Maar veel is vernield. Burgerhuizen zijn winkels geworden en "... vele vertonen schreeuwerige reclames ..." soms met "... illuminaties die de ogen pijn doen." Dwingers zijn afgegraven om met de grond grachten te dempen.

"Kruidenierspolitiek" foetert Burger. En als hij ook zijn 'eigen' Bij de Put bezocht heeft, kan hij zichzelf maar één advies geven: "Ga naar huis met je tachtig jaren en kom niet weer terug."

Grootma Burgers erfgenamen verkopen het grote huis op 12 mei 1927 voor bijna 19.000 gulden aan de in 1782 opgerichte Vrijmetselaarsloge 'De Friese Trouw'. In de gang van Bij de Put 15 zijn twee gedenksteden aanwezig die resteren uit een eerder onderkomen van de loge, Nieuwestad 103.

Onder leiding van de architecten, tevens logeleden, Baart en Kramer vindt een forse inwendige verbouwing plaats om het pand geschikt te maken voor bijeenkomsten. De lange, statige gang wordt voorzien van een vestibule en op de benedenverdieping worden twee kamers samengevoegd om er de Voorhof van te maken. Ten behoeve daarvan wordt de eerste toegang vanuit de gang (vooraan-rechts) dichtgezet. De oorspronkelijke deuren van de doorgang naar pand Bij de Put 13 vormen even verderop de ingang van de Voorhof. Achter de Voorhof komt de bibliotheek. Heel goed zijn op de benedenverdieping de imposante balken te zien. Het trappenhuis, oorspronkelijk naast de trap naar de kelder, verdwijnt en achter in de gang komt een lange statige trap. Nog ingrijpender zijn aanpassingen op de verdieping waar de zoldering van moerbalken en kinderbinten en het grootste deel van de gang verdwijnen om plaats te maken voor de Tempel - ook wel: de Werkplaats - met zijn imponerende gewelf.

Aan de achterzijde van het pand komt halverwege de trap een op kolommen rustende uitbouw waarin de toiletgroep een plaatsje krijgt.

Het dak wordt gedragen door een bijzondere sporenkap met dubbele krommers. De houten pen-gatverbindingen en de telmerken (links strepen en rechts halve maantjes) duiden op een zestiende-eeuwse en dus nog originele oorsprong.

Door het hele gebouw zijn, ingelijst of opgesteld in vitrines, documenten en attributen te zien die verwijzen naar de Vrijmetselarij en voor de loge van belang zijn. Heel fraai is het door de firma Bogtman in Haarlem gemaakte glas-in-loodraam dat de leerstadia van leerling, gezelschap en meester verbeeldt.

7. Arendstuin 41, Thomas Romein

De omgeving van Arendstuin 41 is een gebied dat qua gebruik en bebouwing veel ontwikkelingen heeft doorgemaakt. De naam stamt van Upke van Aerssen die in 1630 'de ledighe plaatse affter Hoexter kerckhoff' pachtte 'om tot een tuyn te gebruiken'. Vervolgens werd de naam Aerssen tuyn in de loop van de tijd verbasterd tot het huidige Arendstuin.

Het gebied lag oorspronkelijk buiten de stadsgrachten maar na de demping van 1859

kwam de Arendstuin binnen de structuur van de binnenstad te liggen. In 1848 werd hier de 'Nieuwe kavalerie-stal' gebouwd naar een ontwerp van Thomas Romein. In de jaren zestig van de negentiende eeuw deden de stallen als zodanig geen dienst meer maar werd het complex door de gasfabriek gebruikt, die in de nabijheid stond. Vijftien jaar later werden de Cavaleriestallen afgebroken. Het enige deel dat ons rest is de Manege, dat het stallencomplex aan de westzijde afsloot.

Een bestek uit 1869 vermeldt dat het oostelijke deel van de stallen, waar thans Arendstuin 41 staat, werd ingericht tot 'Werk- en Bergplaatsen voor de Fabricage, Kantoor en Woning voor den Gemeente Architect en eene Bergplaats van turf voor de armen'. Uit dit bestek blijkt dat delen van de stallen waar de werk- en bergplaatsen gesitueerd werden, geïntegreerd zijn in het ontwerp voor de nieuwbouw. Tevens wordt duidelijk dat afbraakmateriaal afkomstig van de stallen werd hergebruikt en er kan dus opgemaakt worden dat Arendstuin 41 grotendeels is opgebouwd uit materiaal dat afkomstig was van de Cavaleriestallen. Het herenhuis werd door de toenmalige stadsarchitect Thomas Romein ontworpen als zijn ambtswoning.

Het pand is een fors herenhuis uit 1869-'70, gebouwd in de eclectische stijl. Van dit type panden zijn meer voorbeelden in Leeuwarden te vinden zoals bijvoorbeeld de panden aan de Willemskade. Het verspreidingsgebied van dit type in Leeuwarden is beperkt tot de stadsrandzone van ontmantelde vestingwerken omdat deze gebieden de eerste uitbreidingsmogelijkheden van de stad waren. In architectonisch opzicht neemt Arendstuin 41 binnen deze categorie een bijzondere plaats in en is dan ook terecht in 1960 geregistreerd als Rijksmonument.

Het pand is gebouwd op een nagenoeg rechthoekige grondslag en bestaat uit twee bouwlagen met daarboven een zolderverdieping. De gevel is onderverdeeld in vijf raamassen waarbij de ingangspartij in het midden is gesitueerd. De symmetrische en regelmatige indeling van de gevel wordt geaccentueerd door de pilasters en banden die de gevel sieren. De ingangspartij met omlijsting die doorloopt naar het venster erboven, vormt het centrale deel van de gevel vormt, geheel in de stijl van de toen heersende mode. De gevel wordt aan de bovenzijde afgesloten door een afgevlakt schilddak.

De begane grond is symmetrisch ingedeeld met een gang als middenas. Rechts van de gang bevindt zich het vertrek waar zich oorspronkelijk de grote voor- en achterkamer bevonden die middels suitedeuren met elkaar verbonden waren. Links van de gang bevinden zich een kleine voor- en achterkamer die door een riante trap van elkaar gescheiden worden. Op de verdieping heeft de plattegrond nagenoeg de zelfde indeling als de begane grond met dat verschil de grote voor en achterkamer wel van elkaar zijn gescheiden door een wand. De zolderverdieping bestaat uit een spantenconstructie met dekbalken die het afgevlakte dak dragen.

Romein heeft vanaf 1870 tot aan zijn dood in het pand aan de Arendstuin gewoond. Vervolgens heeft het pand onderdak geboden aan Th. Pethrus Adrians Bergsma, secretaris van de gemeente Leeuwarden (1882-1888); Johannes Ariens Kappers, directeur van de rijks HBS (1888-1910); Dr. Carel Johan Augustus Meerdink, leraar aan het gymnasium (1910-1913); Johannes Philippus Bruinwold Riede, directeur van de gasfabriek (1913-1916) en Johannes Nicolaas Blaauw, eveneens directeur van de gasfabriek en later directeur gemeentelijke lichtbedrijven (1916-1948). Later kwam de gemeentelijke dienst Sport en Recreatie in dit pand en omliggende gebouwen. De restauratie is inmiddels nagenoeg voltooid, zodat verwacht kan worden dat het huis nog op heel korte termijn wederom als woning wordt betrokken.

Thomas Annes Romein werd op 16 december 1811 in Leeuwarden geboren als zoon van de timmerman Jacob Romein. Na de stadstekenschool in Leeuwarden bezocht hij in Rotterdam de Academie van het Tekengenootschap 'Hierdoor tot Hoger'. Toen hij de studie had afgerond keerde hij naar Leeuwarden terug en werd hij opzichter bij Waterstaat. Vanaf 1843 was Thomas Romein stadsarchitect van Leeuwarden en heeft hij veel belangrijke bouwwerken en verbouwingen in Leeuwarden op zijn naam staan. Een greep uit zijn gehele oeuvre is het ontwerp voor de Nieuwe Zaal in Leeuwarder stadhuis (1844-45), de verbouw van de Hoofdwacht (1844-'45), het Paleis van Justitie (1846-1852), de HBS (1864), het Beursgebouw (1880) en het Stedelijk Gymnasium (1880). Ook bij de ruimtelijke ontwikkeling van de stad werd Romein nadrukkelijk ingeschakeld. Zo heeft hij gewerkt aan de herinrichting van de Prinsentuin, de nieuwe stadsuitleg tussen het Zaailand en het NS-station en was hij betrokken bij de demping van de Nieuweburen, de Eewal en het Heerenwiltje. Hij overleed op 24 februari 1881. Thomas Romein heeft als architect een grote stempel gedrukt op de gebouwde omgeving van de stad Leeuwarden en het is een gelukkige gedachte geweest zijn naam te laten voortleven in het Theater Romein - de voormalige Westerkerk die onder zijn leiding in 1845 ingrijpend verbouwd werd.

8. Reijndersbuurt 5, Pieter Jelles Troelstra

Pieter Jelles Troelstra en zijn vrouw Sjoukje Bokma de Boer (Nynke van Hichtum) kochten het pand Reijndersbuurt 5 in 1892 en woonden er van 12 mei 1892 tot 11 juli 1893, samen met hun kinderen Dieuwke en Jelle, en dienstbode Antje van der Schaaf. Het was een roerige periode in het leven van Pieter Jelles Troelstra. Pieter Jelles begint Hoofdstuk 1 van deel 2 van zijn Gedenkschriften met de volgende zinnen:

"Het jaar 1892 brengt de groote crisis in mijn leven. In dat jaar ben ik den strijd getrokken, en heb ik het besluit moeten nemen Leeuwarden te verlaten. Het is Domela Nieuwenhuis geweest, die mij in den strijd dreef en mij noopte mij van alles los te maken. Hij dwong mij moreel de strijdbijl op te nemen, vroeger dan ik had gewild. Ik had mij de toekomst anders voorgesteld. Ik dacht: ik blijf nog een paar jaar in Leeuwarden in mijn praktijk en maak mij in dien tijd rustig studie van het socialisme. Ik had vrij wat werk als advokaat, omdat ik niet alleen de gewone burgerkliënten had, maar ook talrijke arbeiders. Een verdere studie van het socialisme was wel noodzakelijk, omdat ik daarmee eerst na mijn studententijd was begonnen. Uitnodigingen om op werkloozenmeetings te spreken, had ik tot dien tijd toe afgeslagen. Wel was ik altijd demokraat geweest, maar van de socialistische beweging moest ik eerst niets hebben; de mij onsympathieke persoonlijkheid van Nieuwenhuis droeg daarvan de schuld".

De strijd tussen Domela Nieuwenhuis en Pieter Jelles Troelstra was een strijd die ook elders in Europa werd gevoerd, de strijd binnen de arbeidersbeweging tussen parlementaristen en anarchisten. Deze strijd vond plaats tussen de Friese Volkspartij en de Sociaal-Democratische Bond en werd o.a. in het tijdschrift Recht voor Allen uitgevochten. In maart 1892 werd deze strijd in het voordeel van Troelstra beslecht.

Het bezoek van de jonge koningin Wilhelmina en haar moeder Emma in juni 1892 liep uit in een zeer emotionele gebeurtenis voor zowel Pieter als zijn vrouw.

Oranjeklanten schreeuwden op straat "Hang die socialen op, Hang die Pieter Jelles op". Troelstra had een vriend van hem, de oude Zandstra, gevraagd zijn vrouw voor die avond gezelschap te houden. En dat bleek niet voor niets te zijn: "Inmiddels was

gebleken, dat de voorzorgsmaatregelen ter bescherming van mijn huis niet overbodig waren geweest. Wij woonden achter het gymnasium en de leerlingen van die school liepen voor mijn woning te hoop, trachtten de deur in te trappen en gooiden steenen door de ramen van het kamertje, waar mijn zoontje lag. Er vielen zelfs steenen in zijn bed en het is een wonder dat de jongen niet is geraakt. Eén en nader maakte dat mijn positie in Leeuwarden op slag onmogelijk was geworden".

In het boek 'Eigen Waarde, herinneringen van Nynke van Hichtum' van Tineke Steenmeijer-Wielinga wordt dit verhaal in iets andere bewoordingen bevestigd. Troelstra was extra verontwaardigd, omdat hij zelf na het behalen van zijn HBS-diploma nog twee jaar (1880-1882) op het gymnasium had gezeten teneinde toegelaten te kunnen worden voor de Rechtenstudie aan de Universiteit te Groningen.

Het huis aan de Reijndersbuurt was dus het laatste huis, waar Troelstra en zijn gezin, in Leeuwarden hebben gewoond. Het was bovendien het enige eigen huis dat het echtpaar samen kocht en bewoonde. Het huis is begin 1894 met groot verlies van de hand gedaan.

De Reijndersbuurt e.o. was tot het midden van de 19e eeuw grotendeels tuin, maar er stond ook enige oude bebouwing. Ten westen van de Arendstuin lag de buurtschap Camstraburen langs de Dokkumer Ee. Het pand Eebuurt 10 dateert van ongeveer 1750 en behoorde bij die buurtschap. Hier liep de oude trekweg naar Dokkum langs. De grond ter plaatse van Reijndersbuurt 5 werd vanaf in ieder geval 1820 gebruikt als "plaisiertuin" met zomerhuis. Vroegst vermeldde eigenaar was de kalkbrander Albertus Buysing. Een latere eigenaar verkoopt de pleziertuin c.s. in 1846, waarna het zomerhuis wordt afgebroken. Jan Aukes van der Meij laat in 1848 het nieuwe woonhuis voltooiën. Aan de achterzijde van Camstraburen ontstond vanaf 1837 de Reijndershof, een tiental door Izaak Reijnders gestichtte arbeiderswoningen.

Camstraburen is in tweeën gedeeld door het aanleggen van de verbinding tussen de stadsgracht en de Dokkumer Ee in 1859. Het deel van de stadsgracht tot de Hoekster Poort werd gedempt. Op het terrein dat daardoor ontstond werd in 1879 het Stedelijk Gymnasium gebouwd. Op een kaart van 1868 heeft het huizenblok Reijndersbuurt/Eebuurt de omvang die het ook nu heeft. Rond die tijd moet de vrije toegang naar de achterzijde van Reijnderbuurt 5 door de bouw van het naastgelegen pand een stuk smaller zijn geworden. In 1870 werd bepaald dat "de eigenaar van het ten oosten gelegen perceel door geene betimmering of uitstalling van welke aard ook het vrije uitzicht [zal] mogen belemmeren door het zijraam van de voorkamer."

Reijndersbuurt 5 heeft een rechthoekige grondslag met enige verspringingen die veroorzaakt worden doordat enkele bijgebouwen bij het hoofdpand zijn gevoegd. Het hoofdpand bestaat uit twee bouwlagen en een kapverdieping met kajuit. De gevel is verdeeld in vier raamassen met een entree rechts van het midden. Aan de gevel is duidelijk te zien dat het pand in twee fasen is gebouwd. De begane grond is negentiende-eeuws, de verdieping is in de typische interbellumstijl. In het muurvlak van de begane grond bevinden zich drie grote negentiende-eeuwse vensters aan de voorzijde en de omliggende entreepartij. De invulling van de entree en het venster in de zijmuur zijn vernieuwd.

Het pand is verschillende keren verbouwd. In 1934 werd het dak van nr. 5 gelift. De vertrekken op de eerste verdieping kregen een hoogte van ca. 2.60 meter. Het nieuwe metselwerk en de dakpannen moesten passen bij het bestaande. In 1938

werden op de plaats van de oude "trochreed" tussen de nummers 5 en 7 slaapvertrekken gerealiseerd.

Vanaf 1848 hebben zo'n 17 of 18 gezinnen in het huis gewoond. De huidige bewoner, Piet Meerdink, kreeg in de winter van 1990 een steen door de ruit van zijn studeervertrek gegooid. Hij was toen lid van de gemeenteraad. De buurman Yme Remery kwam naar buiten en voegde Meerdink toe: "Zoiets hebben we nog nooit in deze buurt meegemaakt". Inmiddels is duidelijk dat hij er naast zat: ongeveer 100 jaar daarvoor was hetzelfde met Troelstra gebeurd.

De foto dateert uit ca. 1930, maar geeft nog een beeld van het huis, zoals dat er in de tijd van Troelstra uitzag.

9. Grote Kerkstraat 73 (Obbe Rommerts)

In het Historisch Centrum Leeuwarden ligt een reeks foto's van een welgestelde familie en hun tuin, eind negentiende eeuw. Een huishoudster bij een waterput, grote ramen, een groep mensen drinkt thee rond een tafeltje. Tussen die theedrinkers zijn Obbe Rommerts (1835-1902) en zijn vrouw Tjamke Waringa (1839-1925) te herkennen. Verder herinnert niets aan de tuin die er nu is achter Grote Kerkstraat 73. Daar moet het toch echt zijn geweest, want daar woonde de familie Rommerts. Drie zoons, twee dochters.

Obbe Rommerts wordt in de encyclopedie van Friesland 'pionier van de arbeidersbeweging' genoemd, en hij heeft zich inderdaad voor de arbeidersklasse ingezet. Maar een revolutionair socialist was hij niet: de maatschappij moest verbeterd worden in samenwerking met de bazen en niet veranderd in strijd met de heersende klasse, zo waren zijn opvattingen ongeveer.

Obbe Rommerts werd, net als zijn vader Hille en zijn broer Hoeke, typograaf bij de drukkerij van Leeuwarder drukker en uitgever Gerard Suringar, vanwege zijn kreukelige gezicht ook wel „ut perkamenten mantsje" genoemd. In 1870 sloot Rommerts zich aan bij de dat jaar opgerichte Provinciale Friesche Werklieden Vereeniging (PFWV), een jaar later was hij er al voorzitter van. Uit, zoals de Leeuwarder Courant na zijn dood schreef, „een zucht om zich de volksbelangen aan te trekken".

Die werkliedenbond bracht allerlei nieuwe werk mee. Rommerts stichtte nieuwe afdelingen, hij trad op als spreker en zat congressen voor. In Leeuwarden spande hij zich in voor een coöperatieve bakkerij, een winkelvereniging, een spaarbank, een ziekenfonds en een woningbouwvereniging. De woonwijk Werkmanslust is mede aan hem te danken. „Zonder volksonderwijs geen volkswelvaart", hield hij Sneker luisteraars voor en meermaals pleitte hij voor een tienurige werkdag.

Hij zat ook in allerlei besturen. De ambachtschool, de Volksgaarkeuken, de vereniging 'Voor Vaderland en Oranje', de Nieuwe Leeuwarder IJclub, noem ze maar op. En wat een bestuurslid! „Steeds tot verzoenen geneigd, altijd samenwerking beproevende en onmiskienbaar verheugd, zoodra overeenstemming was verkregen" (Leeuwarder Courant).

Het bedrijf van Suringar ging in 1874 verder als N. V. de coöperatieve Handelsdrukkerij. Rommerts werd directeur. (Het bedrijf ging in 2000 failliet). Makkelijk, want hij woonde een paar deuren verderop aan de Grote Kerkstraat. Vanuit een van de Handelsdrukkerijpanden, Grote Kerkstraat 63, was Rommerts ook

redacteur, uitgever en drukker van de liberale Friesche Courant. Die verscheen in 1886 voor het eerst. Een jaar later meldde het blad dat Pieter Jelles Troelstra voortaan in de redactie zat. Er stond meteen die dag een gedicht van Pieter Jelles op de voorpagina.

Zoals het hoort bij een krant, was het nooit goed. Leeuwarder burgemeester Lycklama à Nijenholt werd boos toen er kritisch werd geschreven over de voorrechten van de rijke klasse. Sigarenmaker Jan Tadema van de Sociaal Democratische Bond schold Rommerts vanwege een spottend stuk over een arbeider zo de huid vol, dat hij later onder toezicht van de politie een excuusbrief aan de uitgever moest schrijven.

Op 3 december 1902 was Rommerts nog tot zeven uur 's avonds op kantoor aan het werk geweest. Die nacht overleed hij onverwacht, net geen 67 jaar. Als we de Leeuwarder Courant mogen geloven, ging met hem een lichtend voorbeeld voor alle lezers heen: „Zijn zoo wel besteed leven moge een voorbeeld ter navolging voor anderen zijn”

Het huis is in classisistische stijl rond 1850 gebouwd, op de plaats waar een achttiende eeuwse huisje had gestaan met een kelder. Die kelder is er nu nog. De tuin was in Rommerts' tijd veel groter: kijk maar naar de foto's uit die tijd. Het huis wordt sinds enkele jaren bewoond door LC-journalist Asing Walthaus, die het van binnen geheel heeft laten opknappen.

10. Grote Kerkstraat 212 (FLMD), Mata Hari

De markante voormalige huisvesting van het Fries Letterkundig Museum en Documentatiecentrum (FMLD) aan de Grote Kerkstraat staat sinds enkele maanden leeg. Het complex wordt links en rechts begrensd door respectievelijk de Kleine Hoogstraat en de Beijerstraat en is een samenstel van twee hoekpanden: Grote Kerkstraat 212 en 214. Van Grote Kerkstraat 214 was alleen de benedenverdieping voor museaal gebruik bestemd; daarboven werd gewoond. Oorspronkelijk vormden beide panden een geheel. Een detail van de betrouwbare stadsplattegrond uit 1603 van Sems en Bast getuigt hiervan. De plattegrond van de bovenverdieping van nummer 212 laat nog enigszins zien hoe ongeveer de opzet en voor een deel de omvang van het uit 1545 daterende huis moet zijn geweest. Het was een hoofdelingen-woonhuis, ook wel 'adelshuis' genoemd, gebouwd in de voor die tijd gangbare L-vorm met een traptoren. De voorgevel langs de Grote Kerkstraat is pas in de 18e eeuw aangebracht. Ooit was de hoofdingang gesitueerd in de traptoren. Het voorplein van toen komt grotendeels overeen met de hedendaagse tuin.

Ook de situering van het pand is bijzonder. Het staat zo ongeveer op het hoogste punt van Leeuwarden, ruim vijf meter boven NAP, en is strategisch gelegen op een kruispunt van vroeger belangrijke verbindingswegen: die tussen de oude terp Oldehove en de meest noordelijk gelegen terp Nijehove en de oude noord-zuid route via de Kleine en Grote Hoogstraat naar de Weaze richting Wirdum. Onderzoek impliceert dat delen van de fundering en ook enkele muren of muurdelen van het gebouw restanten zijn van een nog ouder gebouw, mogelijk uit de dertiende eeuw. De knik in de gevel langs de Beijerstraat wijst eveneens op een bebouwing van voor 1545. De veronderstelling is gewettigd, dat de voormuur van de kelder oorspronkelijk de fundering van een oude stins (steenhuis) is geweest. Langs de Grote Kerkstraat, oorspronkelijk opgeworpen als zeewering ter bescherming tegen de Middellzee,

zouden aan weerszijden sloten zijn gegraven en de kelder zou in de sloot, aan de zuidkant van de dijk, gebouwd kunnen zijn; de aanwezigheid van humus wijst daarop, evenals de verzakking van het gebouw.

De eerste bewoners van het 'nieuwe' adelhuis uit 1545 waren mr. Julius van Gheel, procureur-generaal aan het Hof van Friesland, en zijn familie. Daarna is het huis eeuwenlang door adellijke en patriciërsfamilies bewoond geweest. Bewoners waren achtereenvolgens onder anderen Joachim Adreae (als voorzitter van de Staten-Generaal medeondertekenaar van de Vrede van Munster in 1648), Ulbo Aylva van Burmania (grietman van Leeuwarderadeel en ambassadeur in Zweden) Eyso de Wendt (directeur van de handel op China), C.P.E. Robidé van der Aa (procureur/dichter) en Isaïc Telting (gemeentearchivaris en rechtshistoricus). De meest beroemde bewoner was natuurlijk Margaretha Zelle, beter bekend als Mata Hari. In 1883 was vader Adam Zelle, als gevolg van gelukkige speculaties met aandelen (waarschijnlijk in petroleum) dusdanig gefortuneerd geraakt dat hij het zich kon veroorloven om het toen nog altijd imposante hoekhuis Grote Kerkstraat 28 aan te kopen. Het gezin, dat met de dienstbodes toen uit 9 personen bestond zal wat krapjes in het bovenhuis aan De Kelders hebben vertoefd.

De gelukkigste tijd van 'Mata Hari' is waarschijnlijk de periode 1883-1889 geweest. Ze kon van een onbezorgde jeugd genieten. Zo waren de kinderen Zelle de enigen in de stad die over een eigen bokkenwagen (gestald op de hoek Pijlsteeg-Levisonstraat) konden beschikken. Vanaf 1889 vond in een kort tijdsbestek een aantal voor Margaretha vervelende en ingrijpende gebeurtenissen plaats. In de eerste plaats ging vader Adam failliet in 1889. Deze keer waren er ongelukkige aandelenspeculaties! Daarnaast was al geruime tijd het huwelijk tussen Antje en Adam niet goed meer en ging Adam apart wonen. In september 1890 vond er dan een scheiding tussen tafel en bed plaats, en in maart 1891 vertrok 'de baron' definitief naar Amsterdam, waar hij zijn brood als handelsreiziger moest verdienen. Vanwege gedwongen verkoop verruilde het 'prinsesje' haar 'paleisje' in juli 1889 voor een bovenetage aan de Willemskade nr. 30. op de hoek met de Schoolstraat. Het betrekkelijke aanzien van de Zelle's verdween daarmee helemaal. Op 9 mei 1891 overleed moeder Antje aan tuberculose. Vader Adam bracht zijn dochter en oudste zoon onder bij verschillende familieleden en nam zijn andere twee kinderen, een tweeling, weer zelf onder zijn hoede.

Margaretha ging in september 1890, net 14 jaar oud, naar de Middelbare Meisjes School aan de Grote Kerkstraat, pal tegenover het Princessehof. Van deze periode is nog een schoolrapport bewaard gebleven. Uit dit rapport ontstaat de indruk dat Margaretha, gezien haar aantekeningen voor orde en voor gedrag, geen gemakkelijke leerlinge is geweest. Desondanks haalde ze in het begin voor wat betreft haar vorderingen redelijke resultaten. Opvallend zijn haar cijfers voor zingen en gymnastiek die zelfs goed zijn te noemen. De resultaten in het derde semester waren in de breedte evenwel slecht. Het laatste semester heeft Margaritha niet op de Leeuwarder MMS afgemaakt. Bij het rapport staat dan ook de aantekening: 'Is denklijk vertrokken!'

Margaretha werd officieel uit het Leeuwarder bevolkingsregister uitgeschreven op 12 november 1891 vanwege vertrek naar Leiden. Ze zou, voor zover bekend is, nooit meer terugkeren naar haar geboortestad. 15 jaar later werd Margaretha als Mata

Hari wereldberoemd door haar exotische (en erotische) danskunsten in Parijse clubs. In die jaren werd een zogenaamde autobiografie van Mata Hari gepubliceerd, die haar vroegere woonhuis niet bepaald waarheidsgetrouw als volgt beschreef: 'Het oude kasteel Cammingha State, op een heuvel gebouwd, welke een veilig toevluchtsoord was als de Noordzee haar golven het land opdreef en alles met verwoesting bedreigde; dit schoone kasteel, eertijds de residentie van de Friesche Stadhouders, met zijn heerlijke omgeving, bood mij alles wat ik wenschen kon'. In 1917 kwam Margaretha wegens spionage voor de Duitsers voor het vuurpeleton en steeg de mythevorming naar ongekende hoogten. Honderden publicaties en een flink aantal films werden op haar gebaseerd. H.W. Keikes, Mata Hari-kenner bij uitstek, situeerde in 1976 in het pand aan de Grote Kerkstraat zijn roman 'Moord in het huis van Mata Hari'.

Het pand is sinds 1975 eigendom van de Provincie Fryslân. In 1977 is de oude patricierswoning onder leiding van architectenbureau Offringa grondig gerestaureerd ten behoeve van het FLMD. Vooral het negentiende-eeuwse karakter van interieur en voorgevel heeft toen meer accent gekregen. Enkele kamertjes zijn samengetrokken tot grotere vertrekken. De zestiende eeuwse balken in de eiken kap zijn waar nodig hersteld. De oude buitendeur, begin twintigste eeuw aangebracht, werd weer in een raampartij gewijzigd. De oude keuken met zeventiende eeuwse tegels kreeg een nieuwe achtergevel. De vloer werd hersteld met de bovenste plavuizen uit de kelder met troggewelfjes. Om de zware last van het archiefdepot te kunnen dragen moesten in de achterkamer stalen balken worden aangebracht, zodat de vloer 30 cm hoger kwam te liggen. De beide achterliggende vertrekjes werden tot studieruimten verbouwd. Naast de traptoren werd een lift aangebracht waardoor het gangetje boven in het bijgebouw versmalde. Het spitsje van de stinstoren werd gekroond met een koperen windvaan die de Friese vlag uitbeeldt met daarnaast het jaartal 1977. Eind jaren '80 is (een variatie op) de oude muurkleur weer aangebracht op de gevel.

Tijdens de restauratie vonden de timmerlieden iets merkwaardigs. Toen de schoorsteen in de achterkamer werd gesloopt troffen ze het dekseltje van een pillendoos aan, waarop de Leeuwarder apotheker J.T.H. Kauwling op 2-5-1883 aan moeder Zelle het gebruik van "alle 2 uren 3 pillen" aanbeval. In de hal van het FLMD stond jaren lang een kleine permanente tentoonstelling over Mata Hari. Geïnteresseerden werden eveneens gewezen op de in het houtwerk van het trappenhuis boven ingekerfd Magere Hein. Deze zou volgens de overlevering aangebracht door zijn door werklieden, die sterk onder de indruk raakten van het tragische levenseinde van Margaretha. Uit de FLMD-periode dateert ook nog een gebeeldhouwd reliëf van Mata Hari vervaardigd door Jentsje Popma. Bij het ter perse gaan van dit boekje staat het gebouw te koop. Het plan om hier een Mata Hari Experience te vestigen bleek vooralsnog niet haalbaar.

11. Grote Kerkstraat 31 (H.H. Kuyper)

Hoe ver de bouwgeschiedenis van de woning aan de Grote Kerkstraat 31 teruggaat, is niet precies te zeggen. De eerste tot nu toe bekende eigenaar was Catharina 'Nitpheen' of Nitzen in 1688. De oudste delen zijn ook zeker zeventiende-eeuws, zoals stukken van de kap. In 1707 verwierf Ulbo van Aylva, grietman van Oostdongeradeel, het huis. Hij liet het in 1716 verbouwen. Vergelijken we de voorzijde met tekeningen uit 1722 en de late achttiende eeuw dan zou de conclusie

kunnen zijn, dat het huis met zijn statige lijstgevel sindsdien onveranderd is gebleven. Het huis bestaat uit twee panden achter elkaar met de daknok evenwijdig aan de straat - op zolder zijn de afzonderlijke kapconstructies nog herkenbaar. De voorgevel wordt afgesloten door een bijzondere kroonlijst met vakken tussen gepaarde consoles. De deur in de opvallende entreepartij wordt geflankeerd door pilasters met vakken waarin zijlichten. De lichte, gecorniste architraaf rust op pilasterbeëindigingen met pluimen, schelp en kralenstreng in plaats van traditionele kapitelen. Boven de deur bevindt zich een fraai gesneden kalf met bovenlicht. Aylva besteedde ook zorg aan de inrichting.

Bij de overname door advocaat U.H. Huber in 1758 waren er kamerbehangsels, schilderijen, spiegels en schoorsteenmantels, duidend op een voornaam interieur. In 1767 verwierf Hendrik de Kempnaer uit Harlingen het huis, waarna het lang in bezit bleef van de familie Van Andringa de Kempnaer. Een schoondochter, Tjallinga barones thoe Schwartzenberg Hohenlansberg, bezat vanaf 1840 jaren een pandje ten oosten van de woning, maar pas in 1879 werd dat door haar zoon Julius, oud-grietman van Doniawerstal, definitief en uiterlijk bij het grote huis gevoegd. Het kreeg een tweede bouwlaag en de twee gevels werden samengevoegd door verlenging van de daklijst en aanpassing van de ramen. Opmerkelijk is het dat de voorgevel van het grote huis toen vrijwel geheel opnieuw is opgetrokken, weliswaar met behoud van achttiende-eeuwse details en gevelindeling, maar ook met enige typisch negentiende-eeuwse decoraties.

In 1887 werd het complex gekocht door de Nederduits Gereformeerde Kerk. Het grote huis werd pastorie. In de oostelijke uitbreiding tekende architect Willem Cornelis de Groot voor de fraaie neorenaissance poort naar de kerk die achter in de tuin verrees. Behalve de koster had het huis in de regel meer bewoners, waarvan de meest opmerkelijke Herman Hubertus Kuyper is. Kuyper was evenals zijn vader (de beroemde Abraham Kuyper, minister-president 1901-1905) gereformeerd predikant en theoloog. Kuyper woonde gedurende de periode 1896-1898 met zijn gezin en dienstbode in het benedenhuis. Hij speelde een rol bij de oprichting van de Provinciale Friesche Courant, de voorloper van het Friesch Dagblad. Ook rekende hij in 1898 in de Friesche Kerkbode af met gebedsgenezing en duiveluitdrijving. H.H. Kuyper wordt rond 1918 voogd van de later bekend geworden schrijver A. den Doollaard en brengt hem zijn liefde voor de bergen bij.

Rijksarchivaris S.A. Waller Zeper, woonde in de jaren twintig van de vorige eeuw in het pand. In de jaren vijftig, toen in het pand een pension was gevestigd, verleende dit enige tijd kost en inwoning aan de Friese schrijver-essayist Eeltsje Boates Folkertsma. In 1978 kwamen kerk en woonhuis in gebruik bij de Gereformeerde Kerk Vrijgemaakt. Enkele jaren geleden werd de kerk ingericht tot congrescentrum 'It Aljemint'. De vrijgemaakten konden echter op zondag blijven beschikken over het kerkgebouw. De pastorie bleef tot in 2004 in gebruik ten behoeve van catechisaties. Inmiddels is het pand aangekocht door de familie Roy van Zuidewijn, die er weer een woning met allure van laat maken.

Binnen is een aardige doorsnede van de interieurstijlen tussen 1716 en het eind van de negentiende eeuw te beleven; van een prachtige trap met barok gesneden balusters tot negentiende-eeuwse stucplafonds en een deur met in gietijzer gevat, gekleurd en geëts glas aan het eind van de weer achttiende-eeuwse centrale

marmere gang. Bijzonder zijn de schouwen op de verdieping. Daar bevindt zich in de linker voorkamer een zogeheten Engelse schouw met gobelin. De schouw in de rechter voorkamer heeft een schoorsteenstuk met bosscène.

12. Doelestraat 8 (Fryske Akademy), Anthony Coulon

Het begin en einde van bouwmeester Anthony Coulons verblijf in Leeuwarden zijn een paar jaar geleden op bijzondere wijze aan elkaar geknoopt. Tegen de tuingevel van het chique woonhuis dat hij omstreeks 1713 voor zichzelf liet bouwen aan de Doelestraat, vroeg in zijn carrière als architect voor welgestelde en aanzienlijke dames en heren, is toen de zerk herplaatst die na zijn verscheiden in 1753 over z'n graf in de Westerkerk werd gelegd. Beide, het huis en de grafzerk, zijn in hun redelijke gaafheid en decoratieve overdaad passende monumenten voor de man die, leerling van de vermaarde Daniël Marot, als "Bouwmeester van Syn Hoogheid de Heere Prins van Orangien en Nassauw" de Lodewijk XIV-stijl in Friesland heeft geïntroduceerd. Een schilderij van het gezin Coulon hing tot voor kort in het stadhuis.

Het Coulonhuis is een deftig pand geworden, met een omlijste middeningang en daarvoor een dubbele trapstoep met hek. Boven het souterrain bevinden zich twee verdiepingen. De voorgevel wordt afgesloten door een forse geblokte kroonlijst. Daarboven verbinden zich twee dwarskappen met een zakgoot ertussen. Met die kroonlijst is gevoelsmatig iets mis. Je zou aan dit gebouw een heel rijk versierd exemplaar verwachten, met verdiepte vakken en barok gesneden consoles zoals aan het door Coulon verbouwde Princessehof, in plaats van de bestaande lijst met de imposante neo-classicistische uitstraling. Helaas zijn er nog nimmer ontwerptekeningen van Doelestraat 8 opgedoken, die dat idee kunnen bevestigen. Wat het vermoeden versterkt dat de kroonlijst niet uit de vroege achttiende eeuw dateert, zijn de vensters - achtruiters en zesruiters - die evenals de fraaie entreepartij aan het begin van de negentiende eeuw zijn veranderd in empirestijl.

Het rijke interieur stamt voor een belangrijk deel nog uit de oorspronkelijke bouwtijd. In de gang bevindt zich een voorstelling in stuc van Aurora, de dageraad. De gevleugelde heer die door een putto wordt afgeweerd is de wijkende nacht. De vermoedelijke vervaardiger is de Zwitser Simon.

De salon recht tegenover de voordeur aan de achterzijde van het huis is een stijkkamer. Hierin bevinden zich een rijk gesneden schouw met boven de spiegel een schilderij met een grote bloemenvaas, ranken en aan weerszijden een bloot kinderfiguurtje (putto). Verder een fraai beschilderd plafond waarvan wordt aangenomen dat het nog origineel is, een sopraporte en op de wanden in Lodewijk XV-stijl beschilderd behangsel, afkomstig uit een patriciërshuis in Groningen.

De midden-zeventiende-eeuwse 'Spaanse stoelen' zijn afkomstig uit de gedeputeerdenzaal van het Provinciehuis. Ze zijn gesneden in Leeuwarden in 1649 en met leer bekleed. De schilderijen stellen Coulon, zijn vrouw en twee dochters voor.

Op de eerste verdieping ligt een viertal kamers, waarvan de belangrijkste: aan de voorzijde boven de ingang Börkum, rechtsachter Jüüst met een mooie schoorsteenpartij met een schilderstuk: een bloemstuk met een putto aan beide kanten, dat zich overigens tot 1938 als sopraporte in de burgemeesterskamer in het stadhuis bevond, en aan de achterzijde Nördernäi met een schoorsteenpartij waarin

een schilderstuk met de mythologische voorstelling van Procris en Cephalus. Souterrain en verdiepingen worden verbonden door een trap met rijk gesneden balusters. In de gang bevindt zich een poortje, afkomstig uit een huis naast de Waalse kerk. Meerdere interieuronderdelen zijn door notaris Nanne Ottema, die het Coulonhuis in 1938 liet restaureren, aangebracht. Hij was het ook die het Coulonhuis ter beschikking stelde aan de in 1938 opgerichte Fryske Akademy.

In de loop der jaren heeft de Fryske Akademy ook de omringende panden en de gehele binnentuin bij het complex betrokken. Over die andere gebouwen valt in dit kader eveneens wat interessants te melden. Op de hoek van de Doelestraat en Groeneweg schijnt in het midden van de 17e eeuw de bekende landschapsschilder Jaocbus Sybrandi Mancadan gewoond te hebben. De firma Draisma van Valkenburg fabriceerde in de eerste helft van de vorige eeuw in de panden die via een luchtbrug met het hoofdgebouw van de Fryske Akademy zijn verbonden levertraan. Een telg uit dit fabrikantengeslacht, Samuel van Valkenburg, werd op 14 september 1891 in Willemskade 13 geboren. Later emigreerde hij naar Amerika en werd hoogleraar geografie aan de Universiteit van Detroit. In zijn samen met de beroemde Amerikaanse geograaf Ellsworth Huntington geschreven boek *Europe*, dat als geografisch handboek in 1935 te New York bij uitgeverij John Wiley & Sons Inc. verscheen, staat in de paragraaf 'Draining the land' een passage over Leeuwarden en omgeving die verraadt dat hij hier ter plaatse heeft gewoond: 'On the northcoast east of the Zuider Zee most of Friesland and the northern part of Groningen belong to the same type of swampy, half-drained or flooded country. Numerous lakes in this regio still remain undrained because their peaty bottoms are not well adapted to agriculture. In summer these Frisian lakes are much used for the sport of sailing. When they freeze during severe winters they are so much used for the national sport of skating that industry is almost crippled for the short time the ice remains good. Leeuwarden, the capital of Friesland, now located in the center of the province, grew up as a seaport on the shore of a former inland basin that now no longer exists'.

13. Grote Kerkstraat 20, Jacobus Voorda

Nummer 20 is een prachtig pand met een ingetogen allure en de uitstraling van de gegoede stand van degenen die door de eeuwen heen eigenaars/bewoners van het huis geweest zijn. En toch, ergens klopt iets niet. Er is iets vreemds aan het huis.

Grote Kerkstraat 20 is door de eeuwen heen een woning van heerschappen en patriciërs geweest. Aan het eind van de 16e eeuw kwam het huis in bezit van Buyck van Cammingha die het naastliggende pand (nr 18) al in bezit had. Op de bekende Sems-kaart uit 1603 is het pand goed te zien met z'n twee gevels: een topgevel aan de straat en daarnaast een dwarsgevel. De tuin liep evenals het buurpand door tot aan 'het diept' - het grensslootje langs het terrein van Bagijnklooster. In 1625 komt het pand in handen van Thomas van den Bergh, vaandrig in de garde van Stadhouders Ernst Casimir.

Na hem is het een voortdurend wisselen van bewoners, want het huis werd veelvuldig verhuurd, en eigenaren van importantie: burgemeesters, gedeputeerden, de stadspensionaris, een grietman, een rector (aan de Leeuwarder Latijnse school), de Ontvanger-generaal van Friesland. En een hoogleraar: prof. dr. Jacobus Voorda. Voorda (Harlingen, 28 januari 1698 - Leeuwarden, 10 juni 1778) was een zeer

geleerd, hij promoveerde tweemaal!, heer die na zijn studie al op zijn 20ste advocaat in Leeuwarden wordt. Enkele jaren later vertrekt hij naar Franeker om aan de universiteit hoogleraar in de rechtsgeleerdheid te worden. In 1730 volgt zelfs het hoogleraarschap in Utrecht. Rond 1745 vestigt hij zich weer in Leeuwarden om nog enkele jaren lid te zijn provinciale staten.

Men verwarre deze Voorda niet met zijn broer wiens portret jarenlang in het Stadhoudelijk Hof en het Stadhuis heeft gehangen en die we nu nog, vanwege een zeer opvallend deel van zijn uiterlijk, kennen als "De Neus".

De volgende eigenaar en ook bewoner was dr. Hans Hendrik van Wijckel (1728-1797). Waarschijnlijk is hij degene, die, kort na 1775, het huis aanzienlijk liet verbouwen en voorzien van een modieuze rococo-lijstgevel en een fraaie deurpartij. In 1814 blijkt het huis bewoond te worden door de uit Neuchatel afkomstige Henrietta Henriod, die in 1807 door de dames Semler aan hun 'Kost- en dagschool voor jonge juffrouwen' was aangesteld als institutrice. Circa drie jaar later zette Henrietta, samen met mademoiselle Julie Snell, zelf - waarschijnlijk in dit pand - een Franse kostschool voor meisjes op, maar reeds in 1816 vertrokken zij naar Alkmaar.

Mr. Johannes Bieruma Oosting (1786-1829) uit Assen vestigde zich, kort na zijn huwelijk met Sjuwke Cats, hier als advocaat. In 1822 werd hij benoemd als rechter, doch zijn gezondheidstoestand dwong hem al in 1828 verlof te vragen om in Duitsland te gaan kuren. Intussen was Dodoneus Pierius van Kolde Reneman (1769-1843) in 1825 eigenaar/bewoner geworden van het huis, waarvan de huurwaarde in 1829 werd verhoogd van 268 naar 400 gulden per jaar.

Deze rustend apotheker bezat ook nog een aangrenzend pand in de Bollemanssteeg, en beide percelen gingen in 1838 over in het bezit van dr. Seerp Brouwer (1793-1856), geneesheer te Leeuwarden, 1823 hoogleraar wis- en natuurkunde te Groningen, 1835 terug in Leeuwarden, 1843-'45 lid Tweede Kamer. Het grootste deel van zijn belangrijke boekenverzameling is beland in de Provinciale Bibliotheek van Friesland. Zijn weduwe, ook een Sjuwke Cats (nicht van de eerder genoemde), bleef tot haar dood (1875) in de Grote Kerkstraat wonen. Het huis werd daarna geveild en kwam in handen van de strooioedenfabrikant Petrus J.J. Sauveur.

En deze man doet iets merkwaardigs: hij verkoopt een strook grond ter breedte van een volledige raamtravee (zo'n 2,5 meter) aan baron van Heemstra, zijn oostelijke buurman. Die strook, een volledig verticaal raamvlak, wordt gesloopt waarmee de toch wat eigenaardige, onevenwichtige aanblik van het huis ontstaat. Overigens kunnen zelfs minder geoefende ogen nog gemakkelijk zien dat die amputatie ooit heeft plaats gevonden: de uiterste einden van de met de sloop verdwenen hanenkammen (metselwerk boven de ramen) zijn nog zichtbaar: er zijn geen stenen teruggeplaatst, maar cement. Ook is de breedte van de muren tegen de naastliggers niet gelijk (links is smaller) en is aan de kroonlijst en het dak te zien dat het hele huis er ooit anders heeft uitgezien.

Na Saveur hebben ondermeer nog in het huis gewoond: Wijbe Jacobus Oosterhoff, directeur Algemeene Friesche en dr. Hiskia Rintje Gerbrandy. Deze laatste moest boven de koopsom van f 13.923 nog 125 gulden extra neertellen voor de "filtreer op de plaats, drie gascomforen, de geiser in de badkamer, tien linnenstokken, den groenen vlaggestok, twee groote juffers liggende op den achterzolder, zeven brandstoffenkisten aldaar en de ijzeren rol met zonnenscherm, passende boven het balcon". In 1930 komt het pand op de Voorloopige Monumentenlijst met de volgende

vermelding: "Gevel uit de tweede helft der 18e eeuw. Houten attiek en dakvenster in omlijsting. Ingang tussen Ionische pilasters. Gesneden deur met medaillon (trant Lodewijk XVI) en bovenlicht. Onder de goot vijf consoles uit het derde kwart der 18e eeuw".

In 1946 verkocht de inmiddels naar 's-Gravenhage verhuisde dokter Gerbrandy zijn huis c.a., groot 3.30 are, voor f 18.000 aan de C.V. Jongbloed. Maar met de volgende aantekening: "Buiten den koop blijven de badkamer-inrichting, het Röntgenapparaat, de verdere medische apparaten en hetgeen bij die apparaten behoort". Wellicht waren deze zaken verkocht aan collega-arts Hendrik Theodorus van der Brug, die Gerbrandy's praktijk overnam en het huis huurde (tot 1949). Dan volgen er nog vier particuliere bewoners eer het pand in 1967 ingrijpend wordt ingekort en verbouwd en ter beschikking komt van het Frysk Letterkundich Museum en Dokumintaesjesintrum (FLMD). De gemeente Leeuwarden is zo goed de huursom voor haar rekening te nemen. Dit "rojael ûnderkommen" (jaarverslag 1968) biedt onder meer de gelegenheid voor tentoonstellingen, die jaarlijks gemiddeld 4000 bezoekers trekken. Al die gasten alsmede de duizenden patiënten van de beide huisartsen kregen terloops ook gelegenheid om delen van het fraaie interieur te bewonderen.

In 1974, toen het huis op de Monumentenlijst werd geplaatst, moest men zich bij de beschrijving beperken tot het front: "Pand met rijk versierde gevel van vier traveeën. Rechte kroonlijst met rocococonsoles. Omlijste deurpartij met gezwenkte kalf en bovendien halfronde bekroning. Oude deur en snijraam. In de bovendorpel der zeven vensters verschillende gesneden versieringen." Die versieringen boven de ramen zijn uniek in Leeuwarden.

Blijkens zijn jaarverslag 1974 had het FLMD toen "tomin earmslach" en keek men uit naar een ruimere behuizing; in 1977 kon de stins Grote Kerkstraat 28 (nu 212) betrokken worden. Mevrouw dr. Barbara Harisson, directrice van museum Het Princessehof, kwam toen nr. 20 bewonen, in 1984 gevolgd door mr. W.J.G. Reumer, secretaris der gemeente Leeuwarden.

14. Grote Kerkstraat 11 (Princessehof), M.C. Escher

Museum het Princessehof heeft het geluk gehuisvest te zijn in een zo ongemeen boeiend complex van historische panden, dat alleen dit al de moeite van een museumbezoek waard maakt. Het brede middengebouw springt het meest in het oog, maar ook aan de andere panden is door hun uiteenlopende leeftijd, architectonische opzet en uitdrukking en hun decoratieve detaillering zeer veel te beleven.

De rechtervleugel is een representant van de talrijke middeleeuwse steenhuizen die Leeuwarden ooit rijk was. De Grote Kerkstraat was al in de zestiende eeuw in trek als woonplaats voor de adel en het patriciaat van Friesland. Dit stadshuis (nummer 13), naar de vroegst bekende eigenaar Camminghahuis genoemd, werd opgetrokken omstreeks 1542. De in L-vorm geplaatste vleugels met een traptoren in de oksel zijn nog in het complex herkenbaar. Als bouwtype verscheen het na 1550 meer in de stad.

In de stins bevinden zich nog de oude kelder met gewelfconstructie en een laat-gotische spiltrap. Verder zijn in de zalen oude moer- en kinderbalken die op enkele oude kraagstenen rusten, te zien. Ook de kapconstructie is uniek vanwege het oorspronkelijke materiaal maar de volgorde van de balken is verstoord.

Eén van de meest illustere bewoners was Willem Lodewijk, de eerste stadhouder van

het huis Nassau in Friesland. Veel later, in 1731, nam Maria Louisa van Hessen Kassel, de weduwe van de zo jammerlijk bij Moerdijk verdrongen stadhouder Johan Willem Friso, het huis over van grietman Duco van Haren, samen met het gebouw aan de westzijde (nummer 11). Beide gebouwen liet zij met elkaar verbinden met de bedoeling om een stadspaleis te creëren.

Nadat Maria Louisa haar bezit in westelijke richting met nog een pand wist uit te breiden (nummer 9), kreeg hofarchitect Anthony Coulon de opdracht om de drie panden tot een eenheid te smeden. Coulon ging daarbij uit van het principe van de Franse paleisbouw, met een naar achteren geschoven hoofdgebouw en twee vleugels aan een voorplein dat door een hek van de straat wordt gescheiden. Door de afstand van het middengebouw (nummer 11) tot de straat kon de monumentaliteit van de façade goed tot zijn recht komen.

Die façade was een helderrode pilastergevel, waarschijnlijk uit omstreeks 1660, van twee bouwlagen hoog en zeven traveeën breed, met prachtig zandstenen beeldhouwwerk. Vooral de versieringen boven de ramen zijn indrukwekkend door de afwisseling van verschillende motieven als timpanen, guirlandes en gevleugelde engelenkoppen. Coulon verhoogde deze gevel met een mezzanine of halfverdieping. Voorts liet de prinses het interieur verfraaien door stucplafonds en nieuwe schoorsteenpartijen.

Van de oude indeling rest nu alleen de eet- en muziekkamer als getuige van de hofcultuur van toen. Het goudleerbehang en de mooie portretten herinneren daaraan evenals het vele porselein. Hier bleek het mogelijk om te laten zien hoe porseleinen voorwerpen in het interieur werden toegepast. Voor het museum is dit een schitterende mogelijkheid om het porselein uit de eigen collectie in een kader te kunnen plaatsen.

Na het overlijden van de prinses in 1765 werden de verschillende panden weer apart bewoond. Bewoners met klinkende namen volgden elkaar in hoog tempo op, in het middengebouw onder meer de Hubers, het echtpaar Schwartzberg en Hohenlansberg en burgemeester P. Lycklama à Nijeholt. Twee bewoners van het middengebouw verdienen afzonderlijk vermelding. In het midden van de negentiende eeuw is het eigendom geweest van J.W. Quaestius, een enthousiaste verzamelaar van fossielen, mineralen en voorwerpen uit de oudheid, die hij onderbracht in de vertrekken op de eerste verdieping. Quaestius kon toen nog niet bevroeden dat zijn huis in de volgende eeuw een museum zou worden!

In 1916 kocht de gemeente Leeuwarden het middelste huis aan om er de waardevolle collectie van notaris/verzamelaar Nanne Ottema onder te brengen. Met het oprichten van het zogenaamde Indisch Museum is in feite de basis gelegd voor het huidige keramiekmuseum het Prinsessehof. De eerste uitbreiding had plaats in 1958, toen de gemeente overging tot aankoop van het Camminghahuis om iets te doen aan het nijpende ruimtegebrek. Architect Andries Baart jr. zorgde voor de restauratie van de stins, waarbij hij de omstreeks 1830 afgebroken toren reconstrueerde. Dit element met de uivormige spits vormt thans een markant onderdeel van het complex. Vervolgens kon in 1963 het pand aan de westzijde aangekocht worden om er de bibliotheek en kantoorruimten onder te brengen. Hiermee kreeg het complex weer de achttiende-eeuwse omvang terug, toen Maria Louisa het bewoonde. Tenslotte werd aan de oostzijde het voormalige woon- en

pakhuis van wijnhandelaar H.H. Menalda, door de bekende Leeuwarder architect H.R. Stoett in 1875 gebouwd, overgenomen.

Het stadspaleis van de prinses biedt nu onderdak aan het keramiekmuseum het Prinsessehof. Het middengebouw is nog steeds het hoofdelement van het complex, met de museumingang. De deurpartij dateert overigens niet meer uit de zeventiende of achttiende maar uit de negentiende eeuw en is in onze eeuw voorzien van een rijk versierd bovenlicht met lantaarn. De sporen van een eeuwenlange bouwgeschiedenis vormen binnen een fraaie achtergrond voor de bijzondere collectie keramiek: van Aziatisch porselein tot modern aardewerk.

De bekendste bewoner was stellig de graficus M.C. Escher. De man die er op 17 juni 1898 het levenslicht zag is met zijn grafische kunst wereldberoemd geworden: een eenvoudige zoekopdracht op een internet-zoekmachine levert maar liefst 675.000 'hits' op! Wie kent zijn werk niet? De vissen die transformeren in vogels. De monniken die in een mysterieuze processie gestaag een trap oplopen - om telkens weer onderaan uit te komen. Het water dat na in een cascade néérgestort te zijn, omhoog stroomt. Boven - dat toch eigenlijk onder is. Binnen - blijkt buiten te zijn. Over de hele wereld is Eschers wonderlijke spelen-met-het-oog bekend!

Maurits Cornelis (roepnaam: Mauk) Escher werd geboren als de jongste zoon van George Arnold Escher en diens tweede vrouw, Sarah Gleichman. Vader Escher was een waterbouwkundig ingenieur die zijn opleiding in Delft had genoten en een succesvolle loopbaan bij Rijkswaterstaat doorliep. Moeder Escher was van adellijke afkomst, wier voorvaders, evenals die van haar echtgenoot, uit Duitsland kwamen. Naast Maurits Cornelis geniet zijn ook zijn oudere half-broer Berend George faam. Berend (geboren in Gorichem op 4 april 1885) studeerde geologie te Zürich. Hij werd één van de pioniers die het onderwijs in de geologische wetenschappen aan Nederlandse universiteiten op gang brachten en schreef een aantal belangrijke leerboeken. Berend George overleed op 11 oktober 1967 in Arhem. Naar hem werd de in 1994 B.G. Escherprijs genoemd, die jaarlijks kan worden toegekend aan de auteur de beste afstudeerscriptie in de (toegepaste) aardwetenschappen.

De jonge Maurits was een ziekelijk kind, maar kon niettemin terugkijken op een paar onbezorgde jaren in de Friese hoofdstad. In 1903 verhuisde de familie naar Arnhem, waar Maurits na de lagere school de HBS volgde. Die kon hij vanwege ondermaatse resultaten echter niet met een diploma afronden. In 1919 ging Escher, die volgens zijn vader een wetenschappelijke opleiding moest hebben, in Haarlem studeren aan de School voor Bouwkunde en Sierende Kunsten. In 1922 verliet Escher de school. Van dan af reisde Escher regelmatig en graag naar Spanje en vooral Italië, waar hij Jetta Umiker ontmoette, met wie hij trouwde in 1924 en die hem drie zonen zou schenken. In deze zuidelijke landen tekende Escher landschappen (die hij zou gebruiken in latere werken) en planten. In Spanje bestudeerde hij Moorse decoraties. Escher overleed op 17 maart 1972 in de Rosa-Spier-Stichting in Laren, een rusthuis voor bejaarde kunstenaars waar hij nog een eigen atelier had.

15. Grote Kerkstraat 7 (De Brasserie), Heer Ivo

Van Ivo Johannes (ook wel: Ivo Jansz.) weten we eigenlijk niet zoveel. Hij moet zo rond 1550 tot pastoor van de Sint Vitus kerk van Oldehove benoemd zijn,

waarschijnlijk vanuit Goutum. Het is maar zeer de vraag of het ambt van pastoor in die tijd, met name na 1560, onverdeeld leuk geweest is. Het volk was arm en ontevreden. Vanuit Duitsland en Zwitserland deden de protestantse ideeën van Luther en Calvijn hun intrede. Het aantal kerkgangers in Leeuwarden liep drastisch terug. De overheid kondigde strenge maatregelen af en de beruchte Inquisitie kwam om te controleren of de pastores van de kansel wel de juiste leer verkondigden. Zo is in een verslag van een van de inquisiteurs een deel van een preek van Ivo Johannes bewaard gebleven. Daarin toont hij zich bewust te zijn van de misstanden in de kerk: "Dat men de keersen niet voor de houten Heyligen, die blind waaren, zouden zetten, maar datm er bij zou' spinnen, noodeloos was het die ter kercke te brengen. Béévaart naa Sant Jakob of Roomen was het spoyr bijster zijn: vrugtbaarder den armen bezoeken." Werkelijk geen onvoorwaardelijk volgen van de oude orde, maar Ivo werd er niet voor bestraft.

In 1566 keerde aanvankelijk het tij. Om de openlijke opstand tegen de Katholieke Kerk, die in de rest van het land gestalte kreeg in de Beeldenstorm, in goede banen te leiden, gaf de Leeuwarder overheid aan protestanten toestemming om op 8 september een kerkdienst te houden in Ivo's kerk - de Sint Vitus. Voorgangers daarbij waren twee gewezen pastoors die naar de nieuwe leer waren overgegaan. Geschrokken riep het Hof van Friesland terstond de in Leeuwarden actieve pastoors bijeen, waaronder Ivo, om hen te vragen of ze hun kerkelijk ambt nog wel met de juiste katholieke overtuiging uitvoerden. De opgeroepen konden dat echter ronduit beaamen. Ook is Ivo's naam enkele weken laten te vinden op een soort petitie waarin zo'n 180 Leeuwarder ingezetenen verklaren koning Filips II " ... in alles gelijk getrouwe onderzaten onderdanich te blyven soe dat wel behoort."

Kort daarna werd de oude orde hersteld en kreeg Ivo zijn kerk terug. Al in 1559 was besloten dat Leeuwarden een bisdom zou worden en in 1570 deed Cunerus Petri als bisschop zijn intrede. Hij zal Ivo's kwaliteiten op waarde geschat hebben, want hij benoemde Ivo, die al eerder tot aartspriester was aangesteld, tot eerste deken van het kapittel. Petri, die weinig aanzien genoot en wiens levenswandel zacht gezegd dubieus was, heeft het tij voor zijn kerk ook niet kunnen keren: zijn episcopaat duurde tot 1578. Toen verliet hij na veel gekrakeel zijn bisdom en ging hij gedwongen in ballingschap. Dat alles zal Heer Ivo, die er als deken nauw bij betrokken was, niet in de koude kleren zijn gaan zitten.

Pastoor Ivo heeft meer moeten verduren. In 1570 werden uit zijn kerk twee zilveren toonkassen en vier zilveren olievaten geroofd. Kort daarna werd het gebouw door een hevige storm beschadigd. Op 23 januari 1576 kreeg de toch al bouwvallige kerk er met een woeste storm nog meer van langs en stortte gedeeltelijk in. Misschien wel mede daardoor koesterde het volk genegenheid voor Ivo. Een genegenheid die wederkerig was, getuige het 'segje' dat in die tijd in Leeuwarden ging: "Heer lef heeft het volk lief." Het lot van zijn klerikale broeders en zusters, die nadat Leeuwarden in 1580 tot het protestantisme overging de stad werden uitgejaagd, bleef Ivo bespaard. Hij mocht blijven wonen in zijn huis. En toen hij een jaar later overleed, werden in de stad de klokken geluid als bewijs voor het warme plekje dat Heer Ivo Johannes in de harten van de Leeuwarder bevolking had veroverd. Dat blijkt, getuige de volgende opgeschreven herinnering: "Hy was een man van byzondere geleerdheit, godvrugtigheit en nedrigheit: en gelyk hy altyt getrou is geweest aan zyne Kerk, zo is hy ook van zyne Bisschop en van zijn Kapittel, ja, van al het volk altyt ten uystersten bemind geweest." Het Heer Ivostraatje is dan ook terecht naar deze vrome weldoener vernoemd.

De gebruiksgeschiedenis van het pand gaat ver terug. In 1511 werd door leden van de families Martena en Burmania "... een huus mit die stede unde mure unde alle syn anhanck, staende bij Oldehow, der nu ter tyt opghetimmert is tot een Pastoers huus tot Oldehow..." geschonken. Na Heer Ivo werd het achtereenvolgens bewoond door leden van de adellijke familie Van Donia, Feye Tiercx Heidema en zijn zoon Tarquinius Heidema (advocaat aan het Hof van Friesland), en Hendrik van Wyckel (onder andere ontvanger-generaal der lijfrenten en secretaris van Gedeputeerde Staten). Diens erfgenamen verkochten het huis aan de kamerheer van prinses Maria Louisa van Hessen-Kassel, jonkheer Robbert Hendrik van Hambroick, die het in 1766 weer aan de latere grietman van Ferwerderadeel, Imilius Josinus de Schepper en zijn vrouw Amelia Coehoorn van Scheltinga, verkocht. Met de volgende bewoner liep het niet goed af want op 1 juni 1793 meldde de Leeuwarder Courant, dat Justitie een beloning van 1000 gouden Hollandse ducaten uitloofde aan hem "... die Philip Hendrik Neering Bögel, ontvanger-generaal der floorentrenten van Friesland, die zich schuldig heeft gemaakt aan schandelijke landsdieverij en voortvluchtig is, in handen der Justitie levert". Uit zijn failliete boedel werd "de Heerlyke Huizinge" in de Grote Kerkstraat op 6 december 1793 verkocht aan de advocaat aan het Hof van Friesland, mr. Epeus Wielinga Huber en zijn vrouw. Hun zoon mr. Ulrich Herman Wielinga Huber en zijn vrouw, jonkvrouw Anskje Doyes Vegelin van Claerbergen, waren de volgende bewoners. Ook in de negentiende en twintigste eeuw kende het huis goed gesitueerde bewoners: onder meer een grietman, een predikant en enkele artsen. In de na-oorlogse jaren was het Heer Ivohuis lang in gebruik bij de uitvaartvereniging De Laatste Eer. Daarna is het korte tijd een winkel geweest en nu biedt "De Brasserie" er haar klanten al weer enige tijd een gastvrij onthaal.

Ivo's huis is nu een belangrijk Leeuwarder monument. Uit de bekende plattegrond van Johannes Sems van 1603 is af te leiden, dat het Heer Ivohuis een langgerekt, diep huis was met een kopgevel aan de Grote Kerkstraat. De ingang lag aan het voorplein aan de oostzijde. Het huis had boven de begane grond een verdieping en een zolderverdieping. Onder de achterkamer lag een door een dubbel tongewelf overkluide kelder, die nog altijd aanwezig is. Op de verdieping van het oude huis zijn - heel verrassend - de laat-middeleeuwse moer- en kinderbalken met spreidsele en sleutelstukken met peerkraalmotief te zien. De huidige voorgevel werd in het tweede kwart van de achttiende eeuw opgetrokken. Hier kwam een nieuwe ingangspartij. Hoogstwaarschijnlijk had het huis daarvoor de ingang in de oostelijke zijgevel op een klein pleintje dat tussen Grote Kerkstraat 7 en 9 lag en dat aan het eind van de achttiende eeuw bij Grote Kerkstraat 9 getrokken is. Omstreeks 1905 werd het huis nogmaals verbouwd, waarschijnlijk door architect W.C. de Groot. Het kreeg toen de huidige verschijningsvorm. De zijmuur werd gepleisterd, de voorgevel gevelde en de oude kap omgebouwd tot een kap in de vernieuwingsstijl. De roodgeglazuurde pannen op het voor- en achterschild, de keramische pironnen op de hoeken en de drie karakteristieke drielichtkajuiten getuigen hiervan. Ook de decoratieve glas-in-lood ramen zijn uitgevoerd in de vernieuwingsstijl. Ook het interieur herbergt zeer belangwekkende onderdelen. Bij binnenkomst valt eerst de monumentale, in rijke Lodewijk XVI-stijl uitgevoerde gang op, met marmeren vloeren en lambriseringen, gesneden deuren met bijpassende omlijstingen en door sierpleister gelede wanden en plafond. Boven het voorste paar deuren bevinden zich ronde holle nissen, waarin prachtig gemodelleerde putti 'zweven'. De grote benedenruimte was vroeger in twee kamers verdeeld. De stucplafonds met kwart-ronde hoekornamenten en centrale ornamenten zijn eveneens uitgevoerd in Lodewijk

XVI-stijl. In het achterhuis is de kamer met het zware balkenplafond bedekt met sierpleister. In de erachter liggende keuken zijn tegeltableaus verwerkt. Vanuit de keuken is via de oude spiltrap de met een dubbel tongewelf overkuisde kelder te bereiken. In een naar het oosten uitspringend deel van het huis bevindt zich het vermoedelijk omstreeks 1905 gebouwde trappenhuis met bovenlicht. De monumentale trappartij leidt naar de hal op de verdieping waar de moer- en kinderbalken en de zestiende-eeuwse sleutelstukken te zien zijn. Ook de grote voorkamer op de verdieping is van een verrassende schoonheid. Het belangrijkste interieuronderdeel is de gesneden schoorsteenpartij. Het is betreurenswaardig dat een vorige eigenaar het bijbehorende schilderstuk, een bloemstilleven met een rijkversierde lijst weggebroken en meegenomen heeft. Naast de grote voorkamer bevindt zich een smalle zijkamer. De verbinding ertussen wordt gevormd door een brede, gedrukte toog die gesierd is met rijk Lodewijk XVI-snijwerk, waarin blad- en bloemmotieven te herkennen zijn. Achter het Heer Ivohuis ligt een langgerekte en beschutte binnentuin waar het goed toeven is.

Westersingel 38, Geert Mak

Toen in 1900 de trambaan naar het noordwesten werd aangelegd, bleef er een strook land over tussen deze baan en de Westersingel. Aannemer Auke Gerhards van der Meij kocht het perceel in 1901 van de trammaatschappij en kreeg van de gemeente toestemming om hier woningen te bouwen.

Westersingel 38, is een pand uit een aaneengesloten rij woningen die gelijktijdig zijn gebouwd. Het pand is gebouwd in de Vernieuwingsstijl die rond de eeuwwisseling tot ongeveer 1915 in zwang was. De stijl is herkenbaar aan de plasticiteit van de gevel met een vooruitspringend deel waarin de entree en daarboven een erker en balkon geplaatst zijn. Voorts is de stijl te herkennen aan de gevelindeling en in de ornamentiek van het metselwerk, zoals de versnijdingen boven de entree, de geometrische decoratieve vormen in de borstweringen en in de boogtrommels boven de vensters en aan de gestucte banden om de vensters.

Het pand heeft een nagenoeg rechthoekige grondslag en bestaat uit een brede plint met twee woonlagen en een kapverdieping daarboven. De gevel is asymmetrisch ingedeeld waarbij het accent ligt op het uitspringende segment aan de linkerzijde alwaar de entree gesitueerd is. Rechts van de entree bevinden zich twee grote vensters die omlijst zijn door gestucte banden. Op de eerste verdieping bevindt zich boven de entree een erker, met een groot gedeeld kozijn. De stijlen van het kozijn in de erker zijn aan de bovenzijde voorzien van klossen en korbeeltjes die de gootlijst van het balkon dragen. Aan de rechterzijde bevinden zich twee grote vensters die ten hoogte van de onder- en wisseldorpels met elkaar verbonden door gestucte banden. De borstwering onder de dakgoot is voorzien van een fries met decoratief metselwerk. De gevel wordt aan de bovenzijde afgesloten door een afgevlakt schilddak met een fraai, recent aangebracht dakraam. Links is de kapverdieping voorzien van een topgeveltje waar het balkon is gesitueerd. Het balkon is te bereiken door een rondgebogen deurkozijn met dubbele deuren. Het metselwerk alhier is voorzien van decoratief stucwerk en een gedraaide toppilaster.

Links naast de entree bevindt zich een steegje die toegang verschaft naar de tuin en naar de voormalige personeelsingang. De personeelsingang is nu dichtgemetseld.

De steeg is verweven in de gevel van het buurpand.

Het interieur heeft een functioneel plattegrond en voorzien van een sobere decoratie. De begane grond bestaat uit een tochtportaal met daarachter de gang die

naar de keuken aan de achterzijde van het pand leidt. Rechts naast de gang bevinden zich de twee woonvertrekken die verbonden worden door suitedeuren. Hierachter bevindt zich thans een vertrek die tijdens een recente verbouwing is toegevoegd. Voorheen was hier de serre gesitueerd, alhoewel deze niet zo diep was als het huidige vertrek. De decoratie van de twee woonvertrekken is eenvoudig, de neggen van de vensters zijn voorzien van panelen met eenvoudige profilering die identiek zijn aan de paneeldeuren en de suite betimmering. Het stucwerk van de plafonds is voorzien van een sobere omlijsting zonder enige opschmuck, evenals de schouw die in zwart, gepolijst hardsteen is uitgevoerd.

De keuken bevindt zich aan de achterzijde, hier de oorspronkelijke schouw en een wandkast nog aanwezig evenals het grote venster en de tuindeur in de achtergevel. Links van de gang bevindt zich de trap en daarachter het toilet. Door de hoge plafonds moet de trap op een relatief klein oppervlak een grote hoogte kunnen bereiken waardoor bijna alle treden verdreven zijn. Daarnaast is de trapleuning is voorzien van scherp gebogen leuningwrongen en kuipstukken wat de trap een zekere sierlijkheid geeft.

De verdieping heeft nagenoeg de zelfde indeling als de begane grond ook hier bevinden zich aan de linkerkant twee grote vertrekken ensuite met identieke hardstenen schouwen als in de vertrekken op de begane grond. In de achtergevel bevinden zich nog de originele kozijnen, de ramen zijn vernieuwd. Op de zolderverdieping bevinden zich slaapvertrekken en enkele functionele ruimtes.

De eerste bewoner van het pand was Herman Hendrik Keij, een koopman in aardappelen (1903). Wanneer hij vertrok is niet zeker maar de verkoopakten geven aan dat Rijk Keij, een koopman in kaas, die vermoedelijk zijn zoon was in 1928 uit het pand vertrok. Dan betreft de predikant Johannes Mulder het pand in 1933 en in de oorlog wordt het bewoond door achtereenvolgens Pieter Jacobus van Veen, (1942-'43) en Jan Kremer (1943-'47). Van 1947 tot 1961 bewoont de predikant Catrinus Mak met zijn familie het pand.

Geert Ludzer Mak, geboren op 4 december 1946 in Vlaardingen, was de jongste (6e) telg in het gezin van Catrinus Mak en zijn vrouw Geertje van der Molen. In 1947 verhuisde het gezin Mak Vlaardingen voor Leeuwarden waar vader Mak een beroep had aangenomen als evangelisatie- en ziekenhuispredikant. In 1961 nam het gezin zijn intrek in een nieuwbouwwoning in Hurdegaryp. Geert volgde in Leeuwarden de lagere school en het Gereformeerde Gymnasium om vervolgens aan de V.U. in Amsterdam staatsrecht en rechtssociologie te studeren. Na voltooiing van de studie doceerde Mak enige tijd aan de Universiteit van Utrecht om zich in 1975 geheel aan de journalistiek en het schrijven te wijden. Tot zijn oeuvre behoren ondermeer de veelgeprezen boeken "Hoe God verdween uit Jorwerd" en "De eeuw van mijn vader". Voor zijn werk ontving hij diverse prijzen en hij bekleedde tweemaal de Wibautleerstoel aan de Universiteit van Amsterdam.

In het biografische boek "De eeuw van mijn vader" refereert Mak een aantal malen aan hun woonhuis op de Westersingel en de omgeving daar:

"De Westersingel was een brede weg aan de stadsgracht, met riante trottoirs, grasperkjes met ruisende populieren en aan de overkant een lange rij uitgewoonde tjalken. In een ervan woonden de schipper Vaartjes en zijn vrouw, twee bruingeteerde mensen die dagelijks in de naburige steeg een emmer water kwamen tappen. Met de andere schippers hadden we geen contact. Ze waren arm en vuil, ze dronken en vloekten. Later moest ik er op zondagochtenden weleens langs met de

Elisabethbode, stichtelijke evangelisatielectuur waarin veel over zonde en genade werd geschreven. Met zakken vol snoep kwam ik altijd terug."

"Over de Westersingel voer nog hetzelfde, via een kabel voortgetrokken pontje als in 1910, en voor hetzelfde tarief: drie cent. Onze kruidenier bestond ook al een eeuw: een altijd warm en vol winkeltje, overladen met kruidenierswaren, emmers, borstels, bezems, touwen, kabels, petroleumvaten en anders schippersbenodigdheden. Er was één kruispunt met stoplichten waar altijd een agent naast stond, ter controle. Zo nu en dan kwam er een auto voorbij, maar we konden rustig op straat spelen."

"Onze burens behoorden tot de betere stand van Leeuwarden. Rechts van ons woonde de weduwe van een rijke hereboer die al eeuwenlang honderd was, daarboven woonde een wethouder en even verderop een leuk, jong veeartsengezin. Links woonde de procureur-generaal en zijn vrouw, deftige maar vriendelijke mensen. Daarnaast hadden we op de singel twee hervormde predikanten. De een was aardig, de ander kon als vrijzinnig predikant slechts neerkijken op ons gereformeerde domineesgezin, maar dat was meer een kwestie van stands- dan van godsdienstverschil. Dan was er de voorzitter van de Kamer Van Koophandel, wiens twee zonen samen met Hans de kinderen uit het achterafstraatje van onze gracht wegsloegen. Vervolgens had je een keurige accountant, een aardappelmagnaat en een rijk alcoholisch echtpaar dat in de veehandel zat. En op de hoek woonde "rijke Jan", een zakenman met een stel weelderige dochters, van wie er één later nog een centrale rol zou vervullen in Jan Wolkers' zedenroman *Turks fruit*."

"Ik probeer me de huiskamer aan de Westersingel voor de geest te halen, op een najaarsavond in 1952. Het is stil, op het getik van de kolenkachel na, de enige kachel in huis die brandt. Het licht van de lamp valt op de bruineiken tafel, op de bollige stoelen daaromheen, op het dressoir daarachter, op de rest van de kamer. Alles draait om die lamp en die tafel."

"In het huis aan de Westersingel was het dermate koud dat Tineke altijd hunkerde naar het einde van de kerstvakantie, want dan kon ze tenminste weer in een warme studiezaal zitten."

En die kou is tenslotte de reden van verhuizing naar Hardegarijp:

"Mijn ouders volgden op hun manier de vooruitgang. In december 1961 verruilden ze het oude, tochtige huis aan de Westersingel voor een splinternieuwe doorzonwoning in Hardegarijp, een forensendorp vlak bij Leeuwarden. Mijn vader reisde naar zijn werk met de trein."

Colofon

Uitgave: Aed Levwerd en HCL.

Redactie: Tom Sandijck, Leendert Plaisier, Peter de Haan, Klaas Zandberg.

Objectbeschrijvingen en andere tekstbijdragen: Jan Faber, Jaap Falize, Pieter de Groot, Anneke Hellinga, Hendrik ten Hoeve, Marga ten Hoeve, Peter Karstkarel, Leo van der Laan, Piet Meerdink, Rita Mulder-Radetzky, Leendert Plaisier, Ellen Schat, Asing Walthaus, Jopie van der Werf, Klaas Zandberg, Marieke van Zanten.

Fotografie: Leendert Plaisier en Tom Sandijck

Andere illustraties: HCL, FM, Piet Meerdink en fam. Mak.

Vormgeving: Invorm

Druk: Hellinga

Met dank aan: Momumentenzorg gemeente Leeuwarden, Communicatie gemeente Leeuwarden, NV Stadsherstel, Provinsje Fryslân, Museum Prinsessehof, Geert Mak

Sponsors: gemeente Leeuwarden, Blauwe Diamant

HET SINT ANTHONY GASTHUIS

De ouden tot nut, de zwakken tot stut

Geachte lezer,

De binnenstad van Leeuwarden is in de afgelopen jaren enorm opgeknapt. De Eewal, het Hofplein en zeker ook de Grote Kerkstraat vormen inmiddels met alle zijstraten het zeer fraaie historische hart van de Friese hoofdstad.

Tijdens een bezoek aan die binnenstad zal de wandelaar in en rond de Grote Kerkstraat veel gebouwen met gevelstenen aantreffen met daarop de afbeelding van een gouden bel. Het zijn de panden van het Sint Anthony Gasthuis.

Hoewel het Sint Anthoon een van de oudste instellingen van de stad Leeuwarden is, is het bij een breed publiek ook een van de minst bekende instituten. Dat is jammer, want de geschiedenis van het Gasthuis is zeer interessant. Het Sint Anthoon is nauw verweven met de geschiedenis van de stad. Zo bieden de archieven van het Gasthuis een goed inzicht in de sociale geschiedenis van Leeuwarden terwijl de gebouwen veel kunnen vertellen over de ontwikkelingen in bouwkunst en architectuur.

Het bestuur van het Sint Anthony Gasthuis is dan ook zeer ingenomen met het initiatief van de Werkgroep Open Monumentendag van de Leeuwarder Historische Vereniging Aed Levwerd om het Gasthuis centraal te stellen tijdens de Open Monumentendag 2006. Enkele gebouwen en de tuinen van het Gasthuis zijn voor u, als bezoeker van de Open Monumentendag, opengesteld. De voogden, zoals de bestuursleden al eeuwen worden genoemd, willen u graag uitleg geven over de activiteiten van het Gasthuis.

In dit voortreffelijke boekwerk wordt een compleet beeld gegeven van de geschiedenis van het Gasthuis.

Ik hoop dat de Open Monumentendag ook dit jaar een succes wordt.

mr R.S. Cazemier, president voogd

Woord vooraf

Voor de twintigste keer wordt dit jaar in Leeuwarden de Open Monumentendag georganiseerd. Het thema is dit jaar: Feest in en om het Sint Anthony Gasthuis. Het Gasthuis heeft een rijke geschiedenis die voor een deel parallel loopt met de stadsgeschiedenis. Het is ook een heel eigen en eigenzinnige geschiedenis, vol tradities en gebruiken. Het Anthoon is bijna een enclave in de stad; ik noem het wel eens Vaticaanstad in Leeuwarden.

Onder de philanthropische instellingen hier ter stede bekleedt het St. Anthony-Gasthuis eene eerste plaats. Zijne ruime inkomsten stellen de voogden in staat deze stichting op de meest onbekrompen wijze te beheeren, terwijl het bestuur, getrouw aan zijne leus: "ter voorkoming van armoede", daarboven verschillende andere inrichtingen krachtig steunt.

Deze passage uit het werk van archivaris Rinske Visschers Leeuwarden 1846-1906 is nu nog actueel. Het Sint Anthony Gasthuis speelt nog steeds een belangrijke rol in

de Leeuwarder samenleving en is bovendien beeldbepalend in het noordelijk deel van de binnenstad.

Door de welwillende opstelling van de voogden en voogdessen van het gasthuis zijn een groot aantal onderdelen van het gasthuis die anders nooit toegankelijk zijn, voor het publiek opengesteld. Ook de prachtige tuinen zijn vrij toegankelijk en Woningcorporatie Nieuw Wonen Friesland maakt het mogelijk het complex van het Oud Sint Anthoon te bekijken. In het Stadhouders Hof zit een poort waardoor de hooiwagens vroeger het Anthoon konden bereiken. In deze poort bevindt zich het oudste renaissance beeldhouwwerk van Friesland. Ook deze poort staat wijd open en in de Hoftuin is gelegenheid iets te drinken.

Dan is er nog de traditie dat het bestuur van het Sint Anthony Gasthuis het stadsbestuur een portret aanbiedt van de regerende vorst of vorstin. Recent is het door de, uit Leeuwarden afkomstige, schilder Douwe Elias (Kamstra) gemaakte portret van koningin Beatrix aangeboden. Dit nieuwe portret en de eerder geschonken portretten in de oude raadszaal zijn op de Open Monumentendag te bezichtigen.

Traditiegetrouw verschijnt ter gelegenheid van de twintigste Open Monumentendag een boekje. Door een genereus gebaar van de voogdij van het Sint Anthony Gasthuis is het dit jaar voor het eerst mogelijk het Open Monumentendagboekje 'full-colour' te laten drukken.

Dit jaar vindt er voor het eerst ook op zondag een activiteit plaats. Op zondag 10 september voert een fietsroute langs de boerderijen van het Sint Anthoon in de directe omgeving van Leeuwarden. Een aantal boerderijen wordt opengesteld.

Het idee mag niet post vatten dat er na twintig Open Monumentendagen geen nieuwe onderwerpen meer zijn. Voor volgend jaar wordt al gewerkt aan het thema 'Swichum/Wirdum'.

Andere mogelijke onderwerpen voor de toekomst zijn: de architecten W.C. de Groot, Thomas Romein en Gerrit van der Wielen, verborgen tuinen in de binnenstad en de stinzen en stadshuizen in Leeuwarden.

Eén ding moet duidelijk zijn. De Open Monumentendag in Leeuwarden draait niet op geld, maar op inzet en enthousiasme van vrijwilligers die van hun stad houden en anderen er van willen laten genieten. Maar ondanks die inzet en dat enthousiasme zou het zonder de hulp en steun van de medewerkers van het Historisch Centrum Leeuwarden niet kunnen. Daarvoor dank.

Hendrik ten Hoeve, voorzitter werkgroep Open Monumentendag van de Leeuwarder Historische Vereniging Aed Levwerd

Deel 1 DE GESCHIEDENIS

Armenzorg in Leeuwarden

Om een goed beeld te krijgen van het belang en de betekenis van het Sint Anthony Gasthuis voor de stad Leeuwarden is het goed om de sociale zorg in het algemeen onder de loep te nemen. Hoe deze zorg zich tussen 1500 en 1800 ontwikkelde is onderzocht door Joke Spaans. Haar bevindingen zijn gepubliceerd in 'Leeuwarden 750-2000, hoofdstad van Friesland'. Mede op basis van dit onderzoek destilleren we hier een globaal beeld van de armenzorg in Leeuwarden.

In de Middeleeuwen was de armenzorg slecht georganiseerd. Wat wel gedaan werd geschiedde uit liefdadigheid door kerkelijke instellingen en/of de gegoede burgerij. Hierdoor ontstonden vele afzonderlijk opererende instellingen. Deze traditionele vorm van armenzorg was niet toereikend en noodzaakte veel armen bedelend en zwervend te zoeken naar een beter bestaan. Deze bedelaars, ook wel landlopers of pauperaars genoemd, reisden veelal in groepen rond. Hun aantal was zo groot dat ze een serieus orde- en veiligheidsprobleem vormden.

Vanaf de zestiende eeuw kwam er langzaam verandering in dit patroon. Dit had een aantal oorzaken. De belangrijkste was dat op 7 oktober 1531 Karel V een ordonnantie uitvaardigde die repressieve maatregelen tegen bedelarij oplegde en de plaatselijke gezagdragers opdroeg de armenzorg op een efficiënte manier te organiseren. Hierdoor werden de lokale bestuurders verantwoordelijk voor de ondersteuning van hun eigen armen. Dat hield in dat alleen mensen die in de stad geboren waren of er al lang woonden en werkten, moreel aanspraak op ondersteuning konden maken. Bovendien werd met deze ordonnantie het bedelen strafbaar gesteld en was het armen niet toegestaan om hun stad te verlaten. Armen van buiten de stad werden verjaagd en teruggestuurd naar de plek waar ze vandaan kwamen. Het was voor vreemden niet langer mogelijk zich zonder toestemming van het stadsbestuur in een stad te vestigen. Tevens werd een arbeidsplicht ingevoerd voor diegenen die tot werken in staat waren. Daarnaast vormden de 16de-eeuwse hervormingen een grondslag voor de veranderingen in denkwijzen over armenzorg. Het humanistische gedachtegoed pleitte ervoor dat de armenzorg structureel onder toezicht van het stadsbestuur kwam te vallen. Het stadsbestuur diende voor voldoende financiële middelen te zorgen om alle armen naar behoren en zonder aanzien des persoons of religie te ondersteunen.

De stadsbestuurders stelden er eer in om hun taak, het zorgen voor een welvarende stad, zo goed mogelijk uit te voeren. Zij waren vaak als bestuursleden betrokken bij de liefdadigheidsinstellingen.

Op deze wijze werd de armenzorg onlosmakelijk verbonden met het stadsbestuur, de politieke macht en de openbare orde. Het principe dat de armenzorg in essentie een taak was van de overheden vond in deze eeuw definitief ingang. De ordonnantie uit 1531 zou tot het einde van de achttiende eeuw de grondwet van de armenzorg in de Nederlanden blijven.

De uitgevaardigde ordonnantie werd niet meteen door alle steden en dorpen uitgevoerd. Met name in het noorden kwam dit pas veel later, in de laatste decennia

van de zestiende eeuw, op gang. Leeuwarden daarentegen nam al vóór 1531 maatregelen ten behoeve van de centralisatie van de armenzorg. In 1525 bracht het stadsbestuur alle armenzorg, die tot dan toe door verschillende instanties en particulieren werd verricht, onder bij één instelling: het Sint Anthony Gasthuis. Maar door de sterke weerstand die dit opriep werden enkele onderdelen al weer snel gedecentraliseerd naar verschillende instanties. Voorbeeld hiervan is het Zoete Naam Jezus gilde, dat zorg droeg voor de thuiszittende armen.

De weerstand kwam voort uit het aanzien dat de hulpbiedende particulieren en instellingen genoten en de belangen die hiermee verstrengeld waren. Welgestelden die goederen voor de armen nalieten, deden dat niet alleen voor het welvaren van de stad maar ook uit eigenbelang. Liefdadigheid verhoogde de status en hielp de nagedachtenis levend te houden. Met de centralisatie werd hen dit waardevolle 'privilege' ontnomen. Daarnaast hechte de stedelijke elite sterk aan traditionele vormen. Deze spanning tussen het stads-bestuur dat de zorg wilde centraliseren en de stedelijke elite die de traditionele wijze van zorg wilde handhaven, bleef tot het einde van de zeventiende eeuw bestaan.

In 1580 wijzigden de verhoudingen enigszins. Na de religieuze omwentelingen kreeg de stad de beschikking over de inkomsten van de opgeheven kloosters. Het stadsbestuur verdeelde de buiten de stad gelegen onroerende kloostergoederen in drie gelijkwaardige delen en bestemde die voor het Sint Anthony Gasthuis, het weeshuis, en een nieuw opgerichte armenvoogdij. De armenvoogdij was een college van voogden dat zorg droeg voor de huiszittende armen.

Het stadsbestuur verbond aan de overdracht van kloosterfondsen de voorwaarde dat de instellingen zich zouden voegen naar het humanistische ideaal van de stedelijke armenzorg. In de praktijk betekende dit, dat de instelling het oppertoezicht van het stadsbestuur over het dagelijks bestuur en de financiën moest accepteren. Hiermee werden de drie instellingen, gasthuis, weeshuis en algemene armvoogdij de drie pijlers van een samenhangend systeem van armenzorg en werd er een flinke stap gezet naar de centralisatie van de sociale zorg.

Dit ging niet geheel zonder slag of stoot. Het Sint Anthony Gasthuis was de enige instelling waarbij dit geen problemen opleverde, omdat dit gasthuis al onder toezicht van het stadsbestuur stond. Het Zoete Naam Jezus gilde wist zijn autonomie te behouden. Leeuwarden had dus aan het einde van de zestiende eeuw twee armenvoogdijen voor huiszittende armen, een stedelijke en een particuliere.

In de zeventiende eeuw werd deze situatie anders. Het Zoete Naam Jezus gilde bouwde het Ritske Boelema Gasthuis, vernoemd naar de familie die de financiële basis had gelegd voor het gilde, waarna het gilde zich beperkte tot de zorg voor dit gasthuis. En in 1676 stichtte het stadsbestuur een nieuw stadsweeshuis, naast het al bestaande burgerweeshuis.

Aan het einde van de zeventiende en in het begin van de achttiende eeuw trad er een verandering op in het denken over de organisatie van de armenzorg. In toenemende mate waren niet de stad of de familie belangrijk voor de ondersteuningstaken, maar de ideolo-gische of sociaal-economische gemeenschap waartoe de armen behoorden. Deze gemeenschappen werden de kring waarbinnen men elkaar diende te ondersteunen. Een voorbeeld hiervan is de bloei van de kerkelijke armenzorg. Dit werd eerst met argusogen door het stadsbestuur bekeken.

Maar in de achttiende eeuw droegen de kerkelijke diaconieën de verantwoordelijkheid voor hun leden en vormden zij gezamenlijk met het stadsbestuur de publieke armenzorg. De armenzorg decentraliseerde op deze wijze weer. Doordat de geloofsgemeenschappen ook weer sterk onderverdeeld waren in sociale klassen kregen ook de particuliere stichtingen en fondsen weer een belangrijker rol waardoor de armenzorg nog meer versplinterde. Elke groep bedeede de eigen armen. De stadsarmvoogdij werd een vangnet voor de armen die niet op grond van kerklidmaatschap of relaties werden ondersteund. De armenzorg was dus een belangrijke taak binnen de 'sociale sector' waarin de stedelijke elite, de kerk en het stadsbestuur zich konden manifesteren. Zij deden dit uit naasten-liefde, uit zorg voor het welvaren van de stad of uit eigenbelang.

Oud en eerbiedwaardig, maar toch vitaal

Zo heeft het Sint Anthony Gasthuis al sinds mensenheugenis een plekje in het hart van Leeuwarden. Als een dorp in de stad. Een symbool, ouder zelfs dan de Oldehove. Maar hoe oud - dat weten we niet precies...

Onbekend is wie het gasthuis heeft gesticht en wanneer en waarom dat geweest is. In de 19de eeuw veronderstelde stadsarchivaris Wopke Eekhoff dat het gasthuis zijn ontstaan dankte aan een geestelijk gilde: het Heilig Sacramentsgilde. Bewijzen daarvoor zijn niet gevonden. Ook voor de veronderstelling dat het gasthuis van oorsprong een overheidsinstelling was is geen grond te vinden, evenmin als voor het idee dat het een klooster als voorganger had. Het meest waarschijnlijke is dat het initiatief tot oprichting door een of meerdere personen genomen is, zoals dat bij zovele verzorgende instellingen in de late Middeleeuwen het geval was. Bij een ander gasthuis in Leeuwarden, het Sint Jakobs Gasthuis, is dat ook het geval geweest en daarvan is de 'oprichtingsakte' - de z.g. fundatiebrief - bewaard gebleven. Bij het Sint Anthony Gasthuis is die brief er niet meer. De oudst bewaard gebleven akte die rechtstreeks verband houdt met het gasthuis stamt uit 1425. Daarin schenkt vrouwe Jouke van Burmana een stedde in der Scochstrede to Sunte Antonius iesthus. In 1425 bestond het gasthuis dus al. Maar dat is dan ook alles wat we op dit moment weten...

Sint Antonius

De naamgever van het gasthuis is Antonius van Egypte. Antonius ziet het levenslicht in het jaar 251 in Coma (Egypte) als kind van welgestelde ouders. Nog voor hij twintig is geworden sterven zijn beide ouders. Antonius geeft al zijn bezit aan de armen en trekt zich terug in de eenzaamheid van de woestijn om als kluizenaar God te zoeken. Volgens de overlevering bezoekt de duivel hem herhaalde malen met verlokken visioenen maar hij weerstaat ze. Zijn roem als kluizenaar verbreidt zich en hij krijgt veel volgelingen. Antonius overlijdt in 356 op 105-jarige leeftijd. Tegen het einde van de 11de eeuw sticht een Frans edelman een hospitaal gewijd aan Antonius. Het hospitaal komt onder beheer van een lekenbroederschap en bepaalt zich voornamelijk tot de verzorging van zieke pelgrims. De orde groeit, richt zich steeds meer op algemene ziekenzorg en heeft tegen het eind van de 13de eeuw meer dan 350 hospitalen in heel West-Europa. Nog steeds dragen talloze gast- en ziekenhuizen de naam van de heilige.

Antonius staat in het algemeen afgebeeld als kluizenaar in een zwarte, ruwe pij met een staf in de vorm van een T in de hand. Een van zijn vaste attributen is de bel die hij meestal in de hand houdt of soms aan de staf bevestigd heeft. In zijn directe omgeving bevindt zich veelal een varken. Vaak ziet men een boek - de bijbel - en een rozenkrans. Antonius is onder meer geportretteerd, door Van Eyck, Jeroen Bosch, Dürer, Fra Angelico, Teniers en meer recent door Salvador Dali en Max Ernst.

In het volksgeloof is Antonius schutspatroon van het vee, van vee-boeren, stallen, huisdieren en slagers. Hij werd aangeroepen tegen de pest en ter bestrijding van de zeer giftige moederkorenschimmel. In de Middeleeuwen hadden de naar hem genoemde Anthonius-gilden het recht hun varkens, de zogenoemde Teunisvarkens, vrij in de straten naar voedsel te laten zoeken.

Zijn naamdag is 17 januari - een dag die in het gasthuis ieder jaar gevierd wordt. In de volkswereikunde is het een kritische dag die ijs of dooi brengt. Er zijn een aantal weerspreukjes met Antonius' naam bekend, zoals: *Sint-Antonius schoon en helder - vult het vat en ook de kelder*

De eerste jaren

...to ermora ende elindighere liodena...

De oudst bewaard gebleven akte waarvan we zeker weten dat die met het Sint Anthony Gasthuis te maken heeft stamt uit 1425. Het is een giftbrief. Vrouwe Jouke van Burmana uit Leeuwarden schenkt daarin een deel van een stede in de Schotstraat - de huidige Kleine Kerkstraat - aan het Sint Anthoon, bestemd voor de verzorging van *ermora ende elindighere liodena*, arme en ellendige lieden.

Het gasthuis heeft zich dan dus al een plekje verworven. Maar de zekerheid dat het een permanent plekje zou zijn had Jouke kennelijk niet, want ze laat in de giftbrief opnemen dat wanneer dat Gasthues forsz. woesthastich werde ende vrgenge, minne erffnemman then stedde forsz. weder tot nimane ende hiare wille ther mey to dwane - wat zoveel betekent dat wanneer het gasthuis zou vervallen en vergaan, haar erfgenamen de stede terug krijgen en er mee zouden mogen doen wat ze willen.

Een volgende schenking toont aan dat het gasthuis toch al een zekere omvang gehad moet hebben. In 1430 schenkt de Leeuwarder burger Vtkia Jellama het gasthuis ... myn hala stedde der die tzerke mey op tymmereth is ... een halve stede waar de kerk méé op gebouwd is.

Die kerk stond er dus al en heeft tot 1877 deel uitgemaakt van de gevelwand van het gasthuis aan de Grote Kerkstraat.

In de volgende jaren wordt het gasthuis geregeld begunstigd en breidt het zich gestaag uit. In 1433 ontvangt het van Kampo Abbema een stede waarop het kasteel Blankenburg gestaan heeft en Eekhoff situeert dat op de hoek van de Grote Kerkstraat en de binnengracht - de huidige Sint Anthonystraat. Later komen daar nog stukken grond oostelijk en zuidelijk van het gasthuis bij. Rond 1436 krijgt het gasthuis dankzij een schenking van Frouke Minnama via een steeg een uitgang naar de Eewal - het huidige Hofplein. De gasthuisvoogden doen zelf ook af en toe aankopen.

Zo kopen ze in 1450 een huis ten oosten van de kerk waar de beijer in ondergebracht wordt. Stukje bij beetje groeit het gasthuis zo en aangenomen mag worden dat het tegen het eind van de 15de eeuw in grote lijnen de oppervlakte heeft zoals die tegenwoordig nog is.

Hoe het gasthuis de allereerste jaren functioneert en hoe het er uitziet weten we niet. Aannemelijk is dat het in ieder geval letterlijk als 'gasthuis' dient: onderdak voor reizigers. De plaats waarin de reizigers worden ondergebracht heet de Beijer - ook wel Baayer(t). Daaraan is wel de beperking verbonden dat die gastvrijheid voor maximaal drie dagen en drie nachten geldt.

Toch zal ook al redelijk snel begonnen zijn met het permanent opnemen van ouderen die daarvoor betalen; de zogenaamde proveniers. Er wordt dan een overeenkomst opgesteld, de proefbrief, waarbij ze zich in het gasthuis inkopen om tot en met hun begrafenis verzorging te krijgen en de voogden zich tot die verzorging verplichten. Vaak dragen de proveniers daarvoor geld, onroerend goed of land over. Soms gaat het om roerende goederen als huisraad. De oudst bewaarde proefbrief is een uitgebreid document uit 1477 waarin ene Benne Jacobs uit Noordermeer opname in het gasthuis verzoekt. Zij biedt daarvoor aan: *haar huis, al haar tilbaar goed, 4 pondematen rogge en haver, 3 koeien en nog enkele kleinigheden*. De voogden nemen haar in het gasthuis op en beloven daarbij haar te verzorgen ... *in lieue en siele, nae de ghevoente onses Gaest hwses ... in cost ende in clederen ende schoen ende sweerringhe ende in alle saecke seet behoef is of mach vaerden up dat leste* (... in lijf en ziel, naar de gewoonte van ons gasthuis ... in kost en klederen, in schoenen en zwarigheden en in alle zaken die zij nodig is of mag worden tot het laatste). Daarnaast is zij vrijgesteld van syecken te verwaren, noch tot enich werk te doen meer dan hoer lwste te doen (zieken te verzorgen, of enig werk te doen, anders dan zij wenst). De toevoeging naar de gewoonte van ons gasthuis toont aan dat het opnemen van proveniers al niet meer ongewoon was in 1477.

Naast instelling voor ziekenverzorging en bejaardenhuisvesting is het gasthuis in later jaren ook de plaats waar krankzinnigen worden ondergebracht. Soms is dat bepaald door de overheid om onhandelbare en gevaarlijke mensen uit de samenleving te verwijderen, maar het komt ook voor dat krankzinnigen, vaak ver sluierend innocent of onnoozel genoemd, door verwanten tegen betaling als proveniers in het gasthuis worden ingekocht. De ergste gevallen gaan simpelweg in een hok achter tralies. Dat is de dorekast waar de stumpers af en toe tegen betaling te bezichtigen zijn. De minder ernstige gevallen moeten, als ze kunnen, binnen het gasthuis werk verrichten en op die manier hun bijdrage aan de gasthuiscgemeenschap leveren. Rond 1630 is er kennelijk een behoorlijk aantal van deze werkzame zwakzinnigen want er is dan sprake van een speciale innocententafel waaraan zij hun maaltijden krijgen. Een enkele maal verlaat een dorekast-verpleegde 'genezen' het gasthuis. Maar meestal is het verblijf er levenslang. Zoals de man die we als ingenieur in de boeken terugvinden: opgenomen in 1723 verblijft hij de rest van zijn leven in de dorekast tot hij er in 1772 sterft.

Het Sint Jakobs Gasthuis

...borgheren en borgherinnen, olt ende cranck...

Naast het Sint Anthony Gasthuis heeft Leeuwarden een aantal jaren een tweede gasthuis gehad: het Sint Jakobs Gasthuis. Van dat gasthuis is de fundatiebrief wel bewaard gebleven. Het begint in 1459, als Arnt van Suerhusum en zijn vrouw Hille van Zwol in hun testament een derde deel van hun bezittingen bestemmen voor godvruchtige doeleinden. In 1478, als Arnt is overleden, geeft Hille uitvoering aan dat testament. Zij bepaalt dat haar woonhuis in de Grote Hoogstraat, alsmede het naastgelegen huis in de Klokstraat, ingericht moeten worden als gasthuis. In het voorste deel aan de Klokstraat moet de kapel komen. Slechts één kamer houdt ze voor zichzelf. Om dat alles te bekostigen stelt ze onder meer 30 pondematen land aan de Marssumerweg en de huuropbrengsten van een aantal panden beschikbaar.

Het gasthuis wordt opgedragen aan Sint Jakob (Jacobus de Meerdere), de beschermheilige van Arnt. Hille geeft het bestuur en de dagelijkse leiding in handen van het Heilig Sacramentsgilde.

Het gilde beslist over opname in het gasthuis, maar Hille heeft wel bepaald dat het moet gaan om eerwaardighe en eerbaer borgheren en borgherinnen die olt ende cranck en foerarmit sint. De panden bestemd voor het gasthuis liggen in het blok tussen de Klokstraat, de Grote Hoogstraat, de Sint Jacobsstraat en het Naauw. In de volgende jaren komen op het binnenterrein woninkjes, terwijl in het midden van de zuidzijde van de Klokstraat de gewenste kapel verrijst die in 1480 gereed is.

Het gaat de eerste jaren goed met het gasthuis. De belangstelling om er in opgenomen te worden is groot. Zo groot dat in 1501 aan de zuidzijde van het binnenterrein een groot pand opgetrokken wordt dat als De Schure in enkele aktes voorkomt. Daarna gaat het minder goed, de inkomsten lopen terug en dat heeft z'n weerslag op de verzorging van de bewoners en het onderhoud van de gebouwen. Kort na 1530 is de toestand dermate slecht dat het stadsbestuur ingrijpt. Op basis van de keizerlijke ordonnantie uit 1531 vindt er een fusie plaats; het Sint Anthony Gasthuis neemt het Sint Jacobs Gasthuis over met alle verplichtingen, bezittingen en schulden. Daarmee komt een einde aan het kwijnende bestaan van het Sint Jakobs Gasthuis, hoewel er tot na 1580 verzorgden in het complex achter de Klokstraat blijven wonen.

De 16de eeuw, moeilijke tijden

...doer dese oorlogsche en trubele tijden...

Uit de 15de eeuw zijn maar weinig originele stukken van het Sint Anthony Gasthuis bewaard gebleven. Stukken uit de 16de eeuw, met name de tweede helft, zijn er iets meer. Zo zijn de jaarrekeningen over 1561, 1582, 1594 en 1597 bewaard gebleven, evenals een Memoriael over de jaren 1558-1573. Het gasthuis verkeert in slechte staat in die jaren. De onkosten zijn hoog en de financiële positie laat ernstig te wensen over. De rekening over 1561 sluit met een positief saldo van 65 gulden. Te weinig, vooral omdat bepaalde onderdelen van het complex dringend aan onderhoud en verbetering toe zijn.

Die slechte financiële situatie bestaat dan al enige tijd. Al in 1557 hebben de voogden moeten ingrijpen door de proveniers, afwijkend van de afspraken die in de proefbrieven stonden, brandstof en levensmiddelen te onthouden. Woedende proveniers brengen de kwestie voor het Hof van Friesland. De voogden bepleiten hun zaak onder meer met de mededeling dat 't voerseigde gasthuys meer dan drye

duysent guldenen ten achteren is gegaen. Omdat de zaak in der minne geschikt wordt, hoeft het Hof niet tot een uitspraak te komen. In 1558 schiet het stadsbestuur te hulp door bij koning Philips II octrooi te vragen voor een loterij ten bate van het gasthuis. Het gasthuis heeft het moeilijk want daer moet men aanveerden en onderhouden alrehande crancke siecke ende gebrecklijke menschen ende daerenboven de buyten-weeskinderen ende vondelingen van 't plattelandt mitsgaders oick een groot getal van arme, oude mans- ende vrouwspersoonen, onmachtigh den cost te winnen - aldus het stads-bestuur in de octrooiaanvraag. De verloting moet gehouden worden in de provincies Friesland en Groningen en de loten kosten twee Brabantse stuivers elk. Als alle loten van de hand gaan, verwacht men een opbrengst van 4000 gulden. De verloting gaat echter niet door vanwege het overlijden kort na elkaar van enkele gasthuisvoogden.

In 1565 is de onderhoudstoestand van het gasthuis slecht en zijn dringende herstelwerkzaamheden nodig. Maar omdat er geen geld is, gaat er opnieuw een octrooiaanvraag voor een verloting naar de koning. Wederom geeft Fillips II zijn toestemming. Er zijn geen bewijzen gevonden die aantonen dat de verloting vervolgens ook daad-werkelijk gehouden is. Dat hoefde ook niet meer omdat jonkvrouwe Saepck van Burmania het gasthuis een flinke som geld schenkt. Daarvan kunnen het herstel van de keuken, het washuis, de gang, de put, de koestal en een jaar later de eetzaal, voogden-vergaderkamer, kelder, brouwerij en ziekenzaal betaald worden.

Als in datzelfde jaar ook aan de beijer dringend onderhoud verricht moet worden, steekt de stad de helpende hand toe. De magistraat betaalt 350 gulden als afkoop ineens van een claim die het gasthuis heeft op een deel van de jaarlijkse opbrengst van de stadswaag.

Als aanvullende bepaling eist het stadsbestuur dat de beijer naast passantenhuis ook een functie krijgt als ziekenhuis. Een aantal van de verpleegplaatsen wenst het stadsbestuur zelf te begeben. De verzorging van een aldus geplaatste zieke komt voor rekening van het gasthuis. Kleding en schoeisel zijn op kosten van de gemeente. Later wordt de ziekenhuisfunctie uitgebreid als ook gewonde militairen in de beijer worden ondergebracht. Wezen en vondelingen werden er al verzorgd. In de loop van de 17de eeuw lijkt voor de beijer de rol van passantenhuis voorbij en gaat de verpleging van zieken over in langdurige, soms zelfs permanente verzorging. Omdat opnames in de beijer vaak gratis - om godswille - zijn is het voor het gasthuisbestuur een voortdurende bron van financiële zorg.

In 1580 bevrijdt Leeuwarden zich van de Spaanse overheersing.

De protestanten krijgen het voor het zeggen. De katholieke goederen en gebouwen vervallen aan de stad en de geestelijken worden de stad uitgejaagd - zij het met recht op een levenslang pensioentje. Het Sint Anthony Gasthuis heeft het moeilijk. Door de oorlog tegen Spanje zijn de inkomsten laag, terwijl de kosten van verpleging en verzorging steeds verder oplopen. Samen met de besturen van het Armhuis en het Weeshuis wendt het gasthuis zich in 1583 met een noodkreet tot het stadsbestuur. In een uitgebreide brief schrijven zij onder meer dat zij: *... doer dese oorlogsche en trubele tijden hoe langer hoe meerder van daege tot daege belast ende beswaert (werden), niet alleene mette arme miserabele persoonen deeser Stede, maar ooyck van den platte lande, doer de verwoestinghen ende desolatiën der personen ende armen huysluyden aldaer; comende derhalven dagelijx in dese Stad krijten ende karmen olde, sieke, beroofde en gewonde persoonen, weduwen,*

weesen ende vondelingen ... De besturen weten zich geen raad meer en zij vragen het stadsbestuur hen bepaalde katholieke bezittingen toe te delen om daar inkomsten uit te trekken. Het stadsbestuur stemt in, maakt een verdeling in drieën en verloot deze tussen de besturen. Het Sint Anthony Gasthuis krijgt het deel "A": zes boerderijen en flinke hoeveelheden land. Daarbij stelt het stadsbestuur wel als eis voortaan een rol te krijgen bij de benoeming van het gasthuisbestuur en moet het gasthuis elk jaar de jaarrekening vaststellen ten overstaan van het stadsbestuur. Het verlotingsbriefje is in het gasthuisarchief bewaard gebleven.

De inkomsten die de boerderijen en de landerijen genereren, stellen het gasthuis in staat de financiële problemen te boven te komen.

Het leven in het gasthuis

...kijverije, dronckenschap, hoererije...

Veel van de oudste proefbrieven zijn verloren gegaan. Maar uit de weinige die bewaard zijn gebleven kunnen we opmaken dat het gasthuis rond 1500 naast de kerk, bestond uit een aantal woningen, een mannen- en een vrouwenlaapzaal, een reventer (eetzaal) en een keuken. De leiding van het gasthuis was in handen van drie voogden met verschillende taken en functies. Rond 1560 blijken er twee voogdessen te zijn die buitenmoers genoemd worden. Zij bestieren de dagelijkse gang van zaken in het gasthuis en krijgen daarvoor in 1565 per kwartaal 65 gulden om de cleyne dagelixe nootruffte te betalen. De voogdessen worden bijgestaan door een keukenmoer, een zieke- of kerkemoer, een aantal dienstmeisjes, knechten en een bode.

Soms is er sprake van binnenmoer, belast met linnen, tinnen en wollen.

Geeft de oudste proefbrief nog een uiterst ruime verzorging, in de loop der tijd verandert dat en moeten proveniers zaken als kleding, schoeisel en later ook linnengoed voor eigen rekening nemen.

Steeds vaker wordt van de verzorgden verlangd te werken ten bate van het gasthuis: de vrouwen spinnen of naaien en de mannen metselen, timmeren of houden toezicht op het vee, de landerijen of de gasthuis-venen. Daar staat dan meestal wel een kleine vergoeding tegenover. In 1531 ontvangt bijvoorbeeld provenier Aucke Metzelaar voor zijn werk dagelijks een halve kan bier.

Jarenlang is er een medicus aan de gasthuis-instellingen verbonden. Het Memoriael maakt op 20 mei 1563 melding van de benoeming van Mr. Pieter Janszoen van Worckum tot chirurgijn die gehouden zal weesen alle die cranken int gasthuys na zin beste vermoegen te cureren en te geneessen. In later jaren blijkt er een scheiding te zijn aangebracht in medische verzorging. Degenen die kosteloos, veelal van overheidswege, in de beijer en de dorekast zijn opgenomen, krijgen hun medische hulp van de chirurgijn. Voor betalende proveniers en al het personeel is een, over het algemeen wat beter opgeleide, dokter aangesteld. De kosten voor de medicijnen zijn voor rekening van de artsen zelf, evenals de kosten voor de aan patiënten te verstrekken brandewijn.

Mede afhankelijk van de verkregen rechten lopen de in de proefbrieven genoemde bedragen waarvoor de proveniers zich inkopen sterk uiteen. Op 25 oktober 1625 wordt Aecht Heere aangenomen voor 150 gulden, enkele weken later betaalt het

echtpaar Hottze Pyters en Yldu Tyallingsdr maar liefst 1100 gulden voor hun toekomstige verzorging. Daardoor ontstaat een zeker standsverschil dat af en toe tot problemen leidt: zo is er een officiële klacht van de 'armere' proveniers bewaard gebleven, dat ze door de 'rijkere' proveniers geminacht en beledigd worden. Overigens is het regime in het gasthuis tamelijk streng. Helemaal in de beijer met zijn vaak wisselende bevolking.

In 1578 komt het strenge verbod om ... eenyge kijverije, dronckenschap, hoererije noch andere excessen ofte andere onregeltheyden ... te plegen. Ook diefstal van voedsel komt geregeld voor. Op dergelijke misdragingen staan straffen uiteenlopend van het inhouden van voeding, opsluiting in het block, tot uitzetting uit het gasthuis of beijer. Zelfs opsluiting bij de krankzinnigen in de dorekast wordt een enkele maal als straf toegepast.

De 17de en 18de eeuw

...goede tijden, slechte tijden...

Na de moeilijke 16de eeuw is de 17de eeuw een goede tijd voor het gasthuis. De oorlog woedt in andere delen van het land, ver weg van Leeuwarden. Door de rust trekt de economie aan, waardoor de opbrengsten van de verpachte boerderijen en landerijen toenemen. De groeiende welvaart stelt mensen weer meer in de gelegenheid zich voor een verzorgde levensavond in het gasthuis in te kopen. Een van de eerste zaken die de voogden aanpakken is het wijzigen van de bestemming van de gasthuiskerk. Nadat de katholieke geestelijken in 1580 uit de stad verdreven zijn, vinden er nog enkele jaren protestantse erediensten plaats. In de rekening over 1582 staat als inkomstenpost: Noch ontfangen van 't geen onder die predicatie in den gasthuyscapelle met dat ommegeaen vergaart ... die somma van twee ende veertich karolus gulden, tien stuvers. En enkele jaren later verzoekt Pieter Liuwes, die er als katholiek geestelijke de mis nog bediend had, om te zijner tijd in de kerk te mogen worden begraven. Maar in 1603 is het gebeurd met de religieuze bestemming. Het gebouw wordt ingericht als zwack- en sieckhuys waarin zieke en zwakke armen een plaatsje krijgen evenals vaste proveniers van het gasthuis die ziek geworden zijn. De grote binnenruimte krijgt de functie van centrale eet- en woonzaal. Op de kraak komen zes kleine kamertjes, zonder schoorsteen, bestemd voor de wat minder gegoede proveniers en voor proveniers die zich hebben ingekocht maar nog wachten op een eigen woninkje.

De aanwas van proveniers leidt gedurende de gehele 17de eeuw tot bouwactiviteiten op het gasthuisterrein. Er ontstaat een conglomeraat van gangen en straatjes met allemaal hun eigen naam: een dorp in het hartje van de stad. Eekhoff heeft dat tamelijk nauwkeurig weten te reconstrueren.

In 1604 komen er in de zuid-west hoek van het terrein vier woninkjes bij tegenover de veestalling. De veestalling verliest zijn functie, wordt verlengd en verbonden met de vleugel langs 'De Oude Gracht'. Vervolgens wordt het timmer- en washuis er in ondergebracht. Het steegje dat aldus ontstaat krijgt de naam 'De Duistere Gang'. Er tegenover komen, met de rug naar de dorekast, in 1626 zeven nieuwe huisjes en het straatje dat daardoor ontstaat, wordt Heerestraat genoemd.

Rond 1630 lukt het de voogden alle pandjes aan de Beijerstraat aan te kopen. Ze worden in 1636 verbouwd en geschikt gemaakt voor proveniersbewoning. Het rijtje

huisjes heet vanaf dat moment Het Hoog. Op het binnenterrein, voor de beijer langs, komen in 1644 vier nieuwe huisjes. Vier woninkjes gelegen aan De Kerkeplaats krijgen in 1660 een grondige opknappbeurt. Vervolgens worden in 1685 en in 1696 in twee etappes zeventien huisjes gebouwd tegen de Hoftuinmuur.

Het rijtje krijgt de naam Nieuweburen. Ter gelegenheid van deze omvangrijke uitbreiding laat het bestuur een herdenkingssteen maken die tegenwoordig ingemetseld is in de oostelijke gevel van het complex van het Nieuw Sint Anthoon - tegenover de Julianavleugel.

Tussendoor krijgt de kerk in 1667 een nieuw dak met leitjes, waarbij blijkt dat het torentje op de kerk dusdanig vervallen is, dat het weggehaald wordt. Als teken van welvaart krijgt de hoofdingang van het gasthuis aan de Grote Kerkstraat een heel fraai poortje. Het heeft de eeuwen overleefd en bevindt zich nu - zonder functie - centraal in de gevel van de Julianavleugel aan het Schoenmakersperk.

Het blijft het gasthuis in die jaren financieel voor de wind gaan. Hoewel alle bouwactiviteiten flink geld gekost zullen hebben, kent de rekening aan het einde van elk jaar een overschot.

In 1693 toont de gasthuisexploitatie een batig saldo van ruim 15.000 gulden, in 1695 is dat zelfs al 23.000 gulden. Al die overschotten worden door de voogden wijs belegd in onroerend goed en in vastrentende Landschaps Obligaties. Ook in de 18de eeuw zijn er bouwactiviteiten. In 1728 verrijst een nieuwe turfschuur waaraan aan de noordzijde twee proveniers-woninkjes en twee onderkomens voor krankzinnigen worden verbonden. Een aan deze bouw herinnerend gedenksteentje bevindt zich in de gevel aan de Grote Kerkstraat.

Maar langzamerhand ontstaan er weer financiële problemen voor het gasthuis. Hoewel het wat bezittingen betreft rijk genoemd mag worden, lopen de inkomsten terug. Elk jaar is het positieve saldo van inkomsten en uitgaven kleiner en in 1739 sluit de jaarrekening voor het eerst sinds lange jaren met een tekort. Steeds vaker is er geld nodig. Het bestuur genereert dat niet door obligaties te verkopen, maar door leningen af te sluiten. Al in 1740 blijkt er voor 19.000 gulden te zijn opgenomen, een bedrag dat jaarlijks verder oploopt. Enig soulaas bieden de leningen aanvankelijk wel, maar op den duur begint de rentelast zwaar te wegen.

Rond 1755 is de toestand problematisch. De schuld aan opgenomen leningen bedraagt inmiddels meer dan 86.000 gulden. Men krijgt de balans niet meer in evenwicht en bezuinigingen zijn vereist.

De grootste kostenpost is de beijer. Het gasthuis wendt zich tot de gemeente met het verzoek om de door de gemeente te begeben plaatsen onvervuld te laten. De gemeente gaat akkoord. Dit biedt het gasthuis de mogelijkheid de beijer langzaam te laten uitsterven. Dat lijkt niet helemaal gelukt. In 1771 is de financiële toestand wederom precair en in het memorieboek klinkt de noodkreet dat er geen geld meer in kas is. Het bestuur gaat opnieuw naar de gemeente, nu ronduit met het verzoek de beijer te mogen opheffen. Men spreekt over: ... *den zeer achterlijken toestand van het zelve huis voornamelijk veroorzaakt door de beswaarnisse van den Beyer*. De magistraat stemt in en besluit op 17 januari 1772 voor altoos af te zien van het recht tot plaatsing. Saillant detail: drie van de vier zittende burgemeesters zijn op dat moment tevens gasthuisvoogd.

Het gasthuis pakt door: het personeel in de beijer krijgt ontslag, de inboedel gaat in de verkoop en het pand zelf wordt verhuurd. Eerst aan boekdrukker H.A. de Chalmot en in 1779 aan de gemeente, die er een stadsschool in vestigt.

Het verzorgen en verplegen van zwakzinnigen in de dorekast was nauw verbonden aan de beijer en na het verdwijnen daarvan besluit het gasthuis ook de dorekast op te heffen. De verblijven worden ontruimd en op 5 april 1775 voor 586 gulden aan timmerman Jan Dircks op afbraak verkocht. Daarmee is de eeuwenoude taak zieken te verplegen en te verzorgen afgesloten: het gasthuis richt zich uitsluitend nog op de verzorging van mensen in hun levensavond. Met de bezuinigingen die het afstoten van de beijer en de dorekast opleveren, krijgt het gasthuis ruimte om een paar aanpassingen uit te voeren. Het gebruik van de voormalige kerk, nog steeds met zijn algemene woon- en eetzaal en zijn zes kleine kamertjes op de kraak, voldoet al lang niet meer. Besloten wordt het gebouw inwendig geheel uit te breken en er twaalf kamers, elk met schoorsteen, venster, bedstee en kasten, in aan te brengen. In 1783 vindt de ingrijpende verbouwing plaats; de aannemer moet grondig aan de slag en alles wegbreken wat maar agterdoegt aan weeghuis kan geven. Een deel van de begane grond wordt samengevoegd met het westelijk gelegen pand en ingericht als extra vergaderruimte voor de voogden. Door de verbouwing kunnen de forse steunberen die aan de straatzijde flink uitsteken verwijderd worden. Ook deze gelegenheid wordt middels een gevelsteentje vereeuwigd - de steen is nu te vinden in de muur aan de Beijerstraat.

Als alles gereed is, blijken ook de financiën op orde: de schulden zijn weggewerkt maar dat kost het bestuur het complete vermogen aan landschapsobligaties. Jaar na jaar staan in de marge van het besluitenboek verkopen van landschapsobligaties afgetekend - veelal tegen een koers ver onder pari. Er is nog slechts een bedrag aan kasgeld. Aan beleggen komen de voogden niet meer toe, maar het ergste lijkt voorbij. Toch zal het enkele jaren later allemaal nog veel penibeler worden.

De Franse tijd

Op de rand van de afgrond

In februari 1795 vindt in Leeuwarden een revolutie plaats. Met de Franse troepen in aantocht krijgt het zittende stadsbestuur zijn congé en wordt vervangen door een 'democratisch' gekozen college. Opgetogen danst de bevolking rond de vrijheidsboom voor het stadhuis. De vreugde duurt maar kort als blijkt dat het Franse *liberté, égalité et fraternité* bepaald niet kosteloos is. Hoewel de financiën wellicht nog niet optimaal zijn, is het gasthuis met zijn boerderijen en grondbezit nog wel degelijk een rijke instelling. Het door de Fransen ingestelde provinciaal bestuur rangschikt het gasthuis onder de *Publycque Corpora* (openbare lichamen) en gelast de voogden om bij het *Comptair der Domainen* 5.000 gulden te storten, om te zetten in landschapsobligaties die 3% rente geven. Daarnaast krijgt het gasthuis te maken met belastingen in de vorm van de 25e, de 50e en de 100e penning.

Dit zijn forse aanslagen voor het gasthuis, maar ze waren waarschijnlijk nog wel te behappen geweest geweest als de provincie in oktober 1796 niet had geëist dat een-zesde deel van het bezit van het gasthuis te gelde moet worden gemaakt en omgezet in landschapsobligaties. Nog geen jaar later valt het besluit dat voor een-vijfde deel van het overgebleven vijf-zesde deel van het gasthuisbezit óók landschapsobligaties gekocht moeten worden. Alles met elkaar moet het gasthuis meer dan 100.000 gulden ophoesten en de voogden zijn genoodzaakt vijf boerderijen en forse stukken land te verkopen.

De 3% rente die de obligaties opbrengen kan het gemis aan inkomsten uit

boerderijen en landerijen lang niet compenseren. Het gasthuisbestuur moet een zware strijd om het bestaan voeren die nog moeilijker wordt als de Franse overheerser in 1811 besluit tot tiërcering (het tot op een derde verminderen) van de obligatierente. Het gasthuis balanceert op de rand van de afgrond, maar gelukkig komt in november 1813 een eind aan de Franse overheersing en herstelt het gasthuis zich langzaam.

Het gasthuis en het stadsbestuur

...niet is eene Gemeente instelling...

Over bemoeienis met of betrokkenheid bij het gasthuis door het stadsbestuur is in de eerste jaren van het bestaan van het gasthuis is niets te vinden. Dat verandert in 1531 als Karel V de ordonnantie afgeeft die stedelijke overheden verplicht toezicht te houden op instellingen die zich bezighouden met de armenzorg. Vrijwel onmiddellijk verschijnt de magistraat van Leeuwarden, zich noemende foeghden ex officio, naast de gasthuisvoogden als partij op proefbrieven. Een gewoonte die overigens niet lang stand houdt, maar wel komt het daarna nog geregeld voor dat de magistraat 'consent' (toestemming) verleent en de verhuur van gasthuisboerderijen en -landerijen blijft mede een zaak van de magistraat.

De betrokkenheid van de magistraat blijkt via het bij Philips II aangevraagde 'loterij-octrooi' en omdat de jaarrekeningen van het gasthuis worden afgelegd ten overstaan van een der burgemeesters en twee schepenen, kan ook op die manier een vinger aan de pols gehouden worden.

In 1579 stelt het stadsbestuur een Policyboek samen met regels en richtlijnen voor instellingen in de stad. Ook voor het gasthuis. Allerlei zaken worden geregeld zoals het afleggen van rekening en verantwoording door de voogden, het houden van voogdenvergaderingen, de geldigheid van hun besluiten, het opmaken en bijhouden van staten met eigendommen, voorschriften omtrent de maaltijden en de openingstijden. Zelfs het gasthuisarchief ontsnapt niet aan de aandacht: dat moet worden opgeborgen in ene stercke ende vaste kiste ... slechts te openen met vier sleutels. Voor de beijer wordt een soortgelijk instructieboek opgesteld. Tenslotte krijgt de magistraat een stem in het benoemen van de voogden en vanaf dat moment worden leden van de magistraat vaak tot voogd benoemd.

Door die dwarsverbanden verwatert de rechtstreekse bemoeienis van het stadsbestuur met het gasthuis. De vastgestelde vijf-jaarlijkse zittingstermijn van voogden wordt vaak stilzwijgend overschreden. Voogd-zijn blijkt een langdurige klus. Termijnen van twintig jaar zijn geen uitzondering. En als er al een benoeming van een nieuwe voogd aan de orde is, gaat er een briefje naar het stadsbestuur met daarop slechts één kandidaat - die dan ook prompt benoemd wordt.

In de volgende eeuwen is de relatie van het gasthuisbestuur met het stadsbestuur door de vele dubbelrollen er een van welwillende zakelijkheid. Een enkele maal is er onenigheid, maar dat loopt nooit uit de hand. Dat verandert in 1795. Met de Franse troepen in aantocht trekt een aantal 'democraten' de macht naar zich toe en vervangen het zittende stadsbestuur. Dat nieuwe stadsbestuur vervangt vervolgens, op de rentemeester na, het gehele gasthuisbestuur. Vreemd genoeg maken de nieuwe voogden zich de oude voorrechten snel eigen.

Niet alleen betwisten ze de stad het recht hen zomaar aan de kant te zetten, maar bij

de eerstvolgende voogdenbenoeming krijgt het stadsbestuur ook maar één kandidaat aangeboden in plaats van de gevraagde drie. Er volgt een juridische strijd die door het gasthuis-bestuur wordt gewonnen. De onenigheid verscherpt zich als het gasthuis een door de Raad opgestelde voogden-instructie eenvoudig naast zich neerlegt. Het slotakkoord komt als na een nieuwe problematische kandidaatsvoordracht de Eerste Kamer in 1806 beslist dat het stadsbestuur de betreffende kandidaat móet benoemen.

Rond 1860 komt het tot een grote krachtmeting tussen stads- en gasthuisbestuur. De stad heeft er wel oren naar het welvarende gasthuis, dat zich na de problemen in de Franse tijd geheel hersteld heeft, te rangschikken onder de gemeentelijke instellingen. In 1854 meent men daarvoor grond te vinden als de Wet tot regeling van het Armbestuur van kracht wordt. Het gasthuisbestuur doet enkele voorstellen tot schikking en krijgt daarbij steun van de Provincie. Het leidt niet tot een oplossing en er komt een rechtszaak. De uitspraak van de Rechtbank is niet gunstig voor het gasthuis dat daarom bij het Hof in beroep gaat. Daar volgt een geheel ander vonnis: Dat het gasthuis niet is eene Gemeente instelling, maar eene bijzondere instelling ... Nu is de teleurstelling aan gemeentezijde groot en op haar beurt gaat zij in cassatie bij de Hoge Raad. Het zullen spannende momenten geweest zijn op 8 februari 1861 als de uitspraak bekend wordt gemaakt: het arrest luidt dat de door de gemeente gevraagde voorziening wordt verworpen. Het gasthuis blijft zelfstandig en dat is reden voor een feest - het 'bevrijdingsfeest', dat heden ten dage nog steeds op die dag gevierd wordt.

In de volgende jaren zijn er nog enkele kleine kwesties met de gemeente, maar die dragen alle kenmerken van achterhoedegevechten. In 1868 erkennen burgemeester en wethouders formeel de autonomie van het gasthuis. Dan ook wordt een in onbruik geraakte traditie weer opgepakt: het in aanwezigheid van burgemeester en wethouders afleggen van rekening en verantwoording van het gasthuis over het voorgaande jaar. De sfeer is weer goed en zal dat blijven. Zoals het eerder was: welwillend zakelijk.

Drie nieuwe gebouwen

...bij voorkeur ingezetenen van Leeuwarden...

De overwinning op de gemeente geeft het gasthuisbestuur de gelegenheid gestalte te geven aan plannen die al enkele jaren spelen: een nieuw gebouw. In 1843 heeft het gasthuis de oude beijer weer in gebruik genomen en verbouwd tot zeven provenierskamertjes. Aan de andere kant van het terrein komen er in hetzelfde jaar nog acht. Maar daarmee is alle aanwezige ruimte opgebruikt. Ruimte voor verdere uitbreiding zal ergens anders gevonden moeten worden. In 1857 lijkt die mogelijkheid zich voor te doen, als een pand aan de Grote Kerkstraat met daarachter een enorme tuin waarin *vruchtboomen, heesters, stamboomen, een moestuin met oranjerie, trekkas en broeibakken, een koetshuis en stalling en een tuinmanswoning*, alles doorlopend helemaal tot aan de bebouwing aan de Groeneweg aangekocht kan worden. In dezelfde koop verwerft het gasthuis een fors deel van die bebouwing evenals panden aan de westkant van het Schoenmakersperk en alle tussenliggende tuinpercelen. Daarmee wordt het gasthuis eigenaar van een groot, haast landelijk gebied. Hoe landelijk blijkt wel uit het verkoopboekje waarin is opgenomen dat *de*

mastpaal met ooijevaarsnest op een der tuinpercelen niet bij de verkoop is betrokken.

Als er zekerheid is dat het gasthuis zelfstandig blijft, wordt besloten tot nieuwbouw. De opdracht gaat naar architect Frederik Stoett. Onder zijn leiding verrijst er langs de Groeneweg een bijna 90 meter lange hoofd vleugel met vier op het zuid-oosten gerichte zijvleugels. In de loop van 1865 is het gebouw gereed en betrekken de bewoners hun kamers. Het gasthuis neemt er volgens het voor het nieuwe complex gemaakte reglement ... *bij voorkeur ingezetenen van Leeuwarden* ... op.

Een jaar later gaan enkele bouwvallige huisjes in de noord-oosthoek van het terrein tegen de vlakte om plaats te maken voor een uitbouw waarin onder meer de turfschuur, een smederij en de timmerwerkplaats ondergebracht worden. Om op de lange duur uitbreidingsruimte te hebben, koopt het gasthuis geregeld onroerend goed in de directe omgeving en verwerft op die manier forse delen van de bebouwing aan het Schoenmakersperk, het Perkswaltje, de Pijlsteeg en de tussenliggende stegen. De meeste van de aangekochte panden verdwijnen om de tuin uit te kunnen breiden. Op andere plaatsen komt nieuwbouw ten behoeve van gasthuispersoneel. Ondertussen veroorzaakt het oude gasthuisgebouw steeds meer problemen. Voortdurend zijn er verbouwinkjes en vertimmeringen, maar het complex met z'n straatjes, steegjes en gangetjes en soms eeuwenoude huisjes voldoet niet meer. In 1877 valt het besluit: ook aan de Grote Kerkstraat komt nieuwbouw. De opdracht gaat opnieuw naar architect Stoett. In mei 1880 is de nieuwbouw zover gereed dat de eerste kamers in gebruik genomen kunnen worden.

Ondanks het nieuwe en grote gebouw ontstaat aan de Groeneweg al snel ruimtegebrek. Er komt flink wat ruimte bij als in 1910 de Julianavleugel gebouwd wordt. Een forse hap tuin aan het Schoenmakersperk wordt opgeofferd voor een onder architectuur van W.C. de Groot gebouwd twee verdiepingen hoog gebouw.

Het Sint Anthony Gasthuis en Leeuwarden

Onder de philanthropische instellingen hier ter stede bekleedt het Sint Anthony Gasthuis eene eerste plaats

Als het gasthuis in 1861 'bevrijd' is van de Gemeente en in 1864 het Nieuw Sint Anthoon bijna gereed is, gaat het bestuur over tot het opstellen van een nieuw 'Reglement op de inrichting en het bestuur van het Sint Anthony Gasthuis te Leeuwarden'. In dat reglement komen alle bestuurszaken aan de orde, worden functies beschreven en taken toebedeeld aan een viertal commissies. Tevens wordt kernachtig de doelstelling van het gasthuis omschreven: De instelling is bestemd om oude lieden, van een onbesproken levensgedrag, zonder onderscheid van godsdienstige gezindte, huisvesting en verzorging of tegemoetkoming te verstrekken, hetzij tegen betaling hetzij kosteloos en bewijst wijders aan arme, kranke, troosteloze en desolate personen, weduwen en weezen troost en hulpe. Die insteek op liefdadigheid heeft het bestuur in de tweede helft van de 19de eeuw en in de 20ste eeuw nadrukkelijk gestalte gegeven.

Een van de eerste zaken waarvoor het gasthuis zich inzet is de wezenzorg. Voor wezen is zes jaar de minimale leeftijd om in een van de weeshuizen in de stad opgenomen te worden. Wezen jonger dan zes krijgen een plaatsje in arbeidersgezinnen waar de omstandigheden 'soms' te wensen over laten. De

gemeente wil dat eigenlijk wel verbeterd zien en besluit een weeshuisje voor deze groep kinderen in te richten. Het beheer en bestuur laat men over aan het gasthuis dat als onderkomen voor het weeshuis twee panden aan het Perkswaltje koopt. De bedoeling is goed maar het weeshuis is geen succes. Behalve in de beginjaren behoeft de capaciteit eigenlijk nooit ten volle te worden gebruikt en de aantallen wezen lopen elk jaar terug. In 1912 woont er nog maar één meisje. Als zij in 1913 ook vertrekt, besluit het gasthuisbestuur het huis te verbouwen en in te richten als gasthuis-ziekenhuisje.

De ambachtsschool

Het is opvallend hoeveel aandacht en betrokkenheid het bestuur vanaf 1860 aan de dag begint te leggen voor jonge mensen, met name voor de opvoeding en opleiding van jongens. De rol die het Sint Anthony Gasthuis speelt bij de totstandkoming van de Leeuwarder Ambachtsschool is groot. In november 1875 vraagt een aantal maatschappelijke instellingen, waaronder het gasthuis, de gemeente Leeuwarden een school op te richten waar jongens die een ambacht willen leren een opleiding kunnen volgen. De bestaande burgerdagschool geeft dat onderwijs wel, maar dan voornamelijk theoretisch - het praktische deel van het ambachts-onderwijs is er zeer beperkt. De instellingen zijn bereid om een bedrag van 35.000 gulden bij te dragen waarvan maar liefst 10.000 afkomstig is van het Sint Anthony Gasthuis. Ook voor de jaarlijkse onkosten wordt een tegemoetkoming in het vooruitzicht gesteld. Het kost de gemeente drie jaar om in oktober 1878 te komen tot een afwijzing van het verzoek. De initiatiefnemers laten zich echter niet uit het veld slaan en besluiten zelf zo'n school op te richten. Ze zijn bereid om alles te regelen mits de gemeente een passend schoolgebouw ter beschikking stelt. Nu stemt de gemeente wel in en wijst de leegstaande School 8 in de Speelmansstraat aan als huisvesting. Sterker nog, de gemeente betaalt een forse verbouwing en biedt aan jaarlijks 2000 gulden in de kosten bij te dragen.

In juni 1880 komt het schoolbestuur voor de eerste maal in formele vergadering bijeen en kiest gasthuisvoogd Mr. E. Attema tot voorzitter. De school gaat een jaar later van start en blijkt in een behoefte te voorzien. Het aantal leerlingen groeit met het jaar en het school-gebouw moet herhaaldelijk aangepast en uitgebreid worden. Als bij aanvang van het schooljaar 1902 ruim 70 nieuwe leerlingen wegens ruimtegebrek geweigerd moeten worden, is het duidelijk dat een nieuw, veel ruimer schoolgebouw noodzakelijk is. Men laat het oog vallen op een groot perceel, gelegen in het noordelijk deel van de stadsuitleg langs het Nieuwe Kanaal. Het bestuur van het Sint Anthony Gasthuis is mogelijke financiële problemen vóór met een toezegging van 125.000 gulden - een voor die tijd werkelijk formidabel bedrag! - zij het onder voorwaarde van teruggave als de gebouwen hun bestemming verliezen.

Als de school, een ontwerp van directeur van gemeentewerken, W.C.A. Hofkamp, in april 1905 feestelijk geopend wordt, onthult de voorzitter van het bestuur een plaquette waarop de dankbare tekst: *Tot een blyvend Aandenken aan de Grootsche Gedachte en de Ryke Gift van het Bestuur van het Sint Anthony Gasthuis alhier, waaraan de Stichting van dit Gebouw is te danken.* Gedurende de jaren verandert de structuur van het onderwijs dusdanig dat in 1968 het moment aanbreekt om het gasthuis de 125.000 gulden terug te geven. Dit gebeurt met een kleine plechtigheid. In 1973 brandt het gebouw van de ambachtsschool voor een groot deel af, waarna het gesloopt wordt.

De ambachtsschool mag dan al jaren verdwenen zijn, op een andere plaats in de stad is de helpende hand van het gasthuis nog wel te vinden. In 1902 biedt het echtpaar Van Welderen Rengers de stad een drietal aan de Spanjaardslaan gelegen percelen weiland aan, om er een openbare wandelplaats van te maken. Het ontwerp van tuin-architect Henri Copijn vergt echter een behoorlijk bedrag.

De gemeente heeft dat bedrag niet direct voorhanden waarna het gasthuis met 5.000 gulden bijspringt en de plannen gerealiseerd kunnen worden. In april 1906 is het Rengerspark voor het eerst toegankelijk en beschouwt men het als voor Leeuwarden eene ware weldaad.

De toekomst van jonge knapen staat ook voorop bij de bemoeienissen die het gasthuis heeft met de Kweekschool voor de Zeevaart in Leiden. Vanaf omstreeks 1860 bekostigt het gasthuis onderdelen van de opleiding die Leeuwarder jongens aan deze school kunnen volgen. De school neemt leerlingen bij voorkeur op dertienjarige leeftijd aan en de opleiding leidt naar een baan bij de marine of, bij gebleken geschiktheid, naar de functie van stuurman op de koopvaardij. Een lonkend perspectief, maar toch is het gasthuis niet altijd ingenomen met de kweekschool. Niet alleen is de keuring tamelijk streng maar er zijn ook bezwaren tegen het 12-jarig contract dat de jongens verplicht zijn te ondertekenen. 'Zielsverkoop', vindt het gasthuisbestuur zo iets. Later wordt de contracttermijn overigens iets teruggebracht. In 1920 worden nog acht Leeuwarder jongens op de school geplaatst, maar eind van dat jaar komt onverwacht het bericht dat de school 'tijdelijk' gesloten is; een sluiting die al snel permanent blijkt.

Van een ander gehalte is de plaatsing van jongens op 'Nederlandsch Mettray', een op een Frans project geënte landbouwkolonie in Gorssel waar *zichzelve verwaarloozende of door anderen verwaarloosde knapen* geplaatst kunnen worden. Deze jongens, vaak uit de sociaal laagste klassen, krijgen er naast een feitelijke heropvoeding een beroepsopleiding in de agrarische sector waarmee ze zich een eigen plaatsje in de maatschappij kunnen verwerven. Grote inspirator en mede-oprichter van de kolonie is de in Leeuwarden geboren filantroop W.H. Suringar. Wellicht dankzij hem raakt het Sint Anthoon bij Mettray betrokken. Jarenlang doneert het gasthuis bedragen aan de kolonie in ruil waarvoor het twee plaatsen in de kolonie mag begeven. Dat gebeurt overigens lang niet altijd en gaandeweg de jaren ook steeds minder. Na 1920 komen er geen aantekeningen aangaande Mettray meer voor in de notulen van het gasthuisbestuur. Ook voor gehandicapten is er, direct of indirect, ondersteuning van het gasthuis. Doofstomme *kweekelingen* - zoals ze genoemd werden - die het Guyot-instituut voor doven of slechthorenden in Groningen bezoeken, ontvangen een tegemoetkoming in te maken medische kosten en het instituut zelf mag elk jaar een algemene bijdrage tegemoet zien. Datzelfde geldt voor het Blindeninstituut in Amsterdam.

De soepuitdeling

Open de deuren! Ze komen...

Jarenlang is het gasthuis betrokken bij de soepuitdeling aan de Leeuwarder armen. De uitdeling werd sinds 1800 georganiseerd door de commissie 'Tot Nut der Armen' en financieel ondersteund door onder meer het Sint Anthoon. Als in 1859 de commissie haar werkzaamheden beëindigt neemt het gasthuis de uitdeling geheel

voor haar rekening en na voltooiing van de nieuwbouw in 1864 kan de soep in eigen huis bereid en uitgedeeld worden. In zijn boekje 'Wandeling door het Oud en Nieuw Sint Anthony Gasthuis te Leeuwarden' uit 1905 beschrijft gasthuisvader Petersen in bloemrijke, haast aandoenlijke taal de soepuitdeling: de organisatie, het recept en de ingrediënten, de bereiding en het werk van de chef-soepkoker en zijn helpers.

Als het dan 12 uur is gaat het los: *Open de deuren! Ze komen ...* waarna Petersen een levendig beeld schetst van ... *lawaaï makende vrouwen, zorgende, tobvende huismoeders, opgedirkte deernen, suffige oudjes, mannen zonder werk en groote lummels ...* die allemaal in hun meegebrachte potten, pannen, ketels en emmers precies één lepelschep (inhoud 1,1 liter) soep toebedeeld krijgen.

Naast de uitdeling is er voor kinderen van behoeftige ouders de gelegenheid om in het gasthuis een stevig bord soep te komen eten. Elk kind is welkom mits ... zindelijk gewassen en van een lepel voorzien ...

De soepuitdeling begon meestal medio december en eindigde in maart. De soepuitdeling heeft jarenlang plaatsgevonden, altijd geheel verzorgd door en voor rekening van het gasthuis. Pas in 1918, als voedselschaarste het werken met bonnen noodzakelijk maakt en soephalers te weinig genegen blijken hun bonnen aan het gasthuis af te staan, stopt de uitdeling. Het aantal verstrekte porties is zo klein geworden, dat het de moeite niet meer loont.

Los van de soepuitdeling biedt het gasthuis de gelegenheid van maaltijden waarbij behoeftigen drie keer daags een maaltijd kunnen afhalen. Ook op veel kleinere schaal, is het gasthuisbestuur actief. Het armbestuur van de Joodse gemeenschap in Leeuwarden krijgt gedurende lange tijd elk jaar een bedrag om haar eigen armen van voedsel te voorzien. De gemeente ontvangt van het gasthuis geld voor de verzorging en verpleging van armen. Kerkelijke arbesturen kunnen voor de medische verzorging van huiszittende behoeftigen elk jaar op een bijdrage rekenen, evenals de lokale commissie die kleding koopt voor schoolkinderen van wie ouders geen kleding konden kopen.

Ongetwijfeld heeft in de intimiteit van de gasthuis-bestuurskamer nog veel meer geld een goede bestemming gekregen. In de notulenboeken zijn daarvan nog stille getuigen te vinden zoals in 1876 van een vader de ingekomen ... dankbrief vanwege de geldelijke ondersteuning ter bekoming van de machine, nodig voor zijn kind lijdende aan een ongemak in den rug.

De 20ste eeuw

Een van de belangrijkste jaren...

De 20ste eeuw is voor het Sint Anthoon zoals de voorgaande eeuwen: voor- en tegenspoed wisselen elkaar af. En er is een unicum: voor het eerst in zijn bestaan wordt het gasthuis kleiner.

Op 15 september 1906 bezoekt koningin Wilhelmina het nieuwe gasthuis. Het is strak geregisseerd: voor het bezoek zijn precies 25 minuten gereserveerd en de majesteit wenst niet toegesproken of toegezongen te worden.

De Eerste Wereldoorlog vergt veel van de leiding van het gasthuis, met name op het gebied van voedsel- en brandstofvoorziening. Met veel improvisatievermogen weet

men de moeilijkheden het hoofd te bieden.

De freules Quirina Jacoba en Anna Augustina van Eysinga schenken in 1925 het buitengoed Wilhelminaoord in Sint Nicolaasga aan het gasthuis. Het prachtige landhuis blijkt echter op de lange duur niet te passen binnen de activiteiten van het gasthuis en het bestuur draagt het in 1963 over aan de Provincie.

In 1928 krijgen de voogden het bericht dat Klaas Laurens Olivier op enkele legaten na zijn hele bezit heeft nagelaten aan het gasthuis. Het is een enorme erfenis: drie boerderijen, een huis in Amsterdam, enkele stukken land, een aantal boten, schilderijen, porselein, zilver en andere kunstvoorwerpen en een grote som aan geld en waarde-papieren. Er komt veel bij kijken voordat alles in kannen en kruiken is. Maar als alles geregeld is en president-voogd Beekhuis op de eerste vergadering in 1929 terugkijkt op het afgelopen jaar, kan hij tevreden constateren dat 1928: ... een van de belangrijkste jaren van het huis is geweest. De erfenis geeft het gasthuis de mogelijkheid om het Leeuwarder Diakonessenhuis, dat voor een forse uitbreiding staat, tegen uiterst gunstige condities een lening van 300.000 gulden te verstrekken. Van een andere orde is in 1930 de aankoop door het gasthuis van de bekende Staniastate in Oenkerk. Het karakteristieke 19de-eeuwse huis komt ter beschikking van het Fries Genootschap, dat er een belangrijk deel van zijn landbouwcollectie in onderbrengt. Maar net als bij Wilhelminaoord blijkt ook hier dat het beheer van dergelijke buitengoederen niet op de weg ligt van het gasthuis. In 1954 gaat Staniastate weer over in andere handen.

Op de avond van 9 mei 1940 vergadert het bestuur en als de leden zich laat die avond naar huis spoeden, valt het Duitse leger Nederland binnen. Tijdens de gevechten van de volgende dagen sneuvelt een van de gasthuis-pachtboeren. Op de eerstvolgende bestuursvergadering staat de voorzitter even stil bij de veranderde omstandigheden. Het bestuur zal zich gerealiseerd hebben dat ze voor problemen komt te staan. En die komen, langzaam maar zeker. De voedselvoorziening, de brandstofvoorziening en de talloze kleine voor de bedrijfsvoering belangrijke zaken die steeds schaarser worden, baren zorgen en eisen veel van het bestuur en het personeel.

Daarnaast ondervindt men dat Nederland, anders dan in de Eerste Wereldoorlog, daadwerkelijk in oorlog én bezet is. De inslag van een Duitse luchtdoelgranaat op het dak van het Oud Sint Anthoon veroorzaakt weinig schade, maar zorgt wel voor schrik en de nodige onrust. Onrust ontstaat ook door de telkens opduikende geruchten over inkwartiering van Duitse soldaten. Aanvankelijk kan nog gemeld worden dat het allemaal wat meevalt, maar in de eerste dagen van 1944 komt het bericht toch: de bezetter neemt van het Nieuw Sint Anthoon de Wiardavleugel en de Julianavleugel in bezit. Het gasthuis ontruimt de vleugels en brengt de bewoners elders onder.

Met de Duitsers in de gebouwen breekt een vervelende tijd aan. De beide vleugels en de omliggende tuin zijn verboden gebied en worden afgeschermd door barse schildwachten. Geregeld is er tot diep in de nacht overlast door soldatenrumoer en 'blitzmädel' zorgen voor ergernis, door voor iedereen zichtbaar, verregaand ontkleed op de grasvelden te zonnebaden.

Een zware klap krijgt het gasthuisbestuur met de dood van mede-voogd B.P. baron van Harinxma die in de avond van 12 februari 1945 door vier NSB-landwachters uit z'n huis gehaald wordt en op het Blokhuisplein in koelen bloede wordt doodgeschoten. Het waarom van de laffe moord is nooit opgehelderd.

Als Leeuwarden bevrijd is en de bewoners in het gasthuis zijn teruggekeerd, spreekt het bestuur grote waardering uit voor het personeel en hun inzet tijdens de oorlog: ...vooral ook omdat door de tactische wijze waarop dit is geschied, nimmer ernstige ongelukken zijn ontstaan.

Grote ingrepen

Wat zou het een onherstelbare aanslag zijn...

In de jaren na de oorlog probeert het gasthuisbestuur de dagelijkse werkzaamheden weer op te pakken. Maar dat valt nog lang niet mee. De tijden worden duurder: een hogere levensstandaard, scherpere eisen aan comfort en veiligheid, loonrondes met salarisverhoging voor het personeel - ze eisen op de jaarlijkse rekening van het gasthuis zichtbaar tol. Verontrust constateert het bestuur geregeld een nadelig exploitatie-saldo. Daar komt nog bij dat door inflatie de ooit door proveniers ingebrachte proefsommen beginnen te ontwaarden. Een aantal maatregelen volgt. Van de bewoners, die dankzij de invoering in 1947 van de Noodwet Ouderdomsvoorziening een klein inkomen krijgen, wordt een bijdrage in de kosten gevraagd. In 1953 wordt het opnemen van proveniers beëindigd en de steun aan de doven- en blindeninstellingen gestopt.

Met de invoering van de Wet op de Bejaardenoorden in 1963 stelt de overheid scherpe regels vast op het gebied van bejaardenzorg, met name voor wat betreft het opnamebeleid, de tarieven en het functioneren van de instellingen. Na een aantal jaren onder het regime van de wet gewerkt te hebben, ziet het Sint Anthony Gasthuis zich voor twee cruciale vragen geplaatst: willen wij nog wel een verzorgings-instelling zijn en hoe blijven wij in staat, ook op lange termijn, tot het voeren van een gezond financieel beleid? Om deze vragen beantwoord te krijgen treedt het gasthuis toe tot de Stichting Bejaardenwoningen Leeuwarden waaraan ook de Vereniging voor Volkshuisvesting en de Hofwijck deelnemen. De stichting onderzoekt de beide gasthuiscomplexen en constateert dat het Oud Sint Anthoon geschikt gemaakt kan worden voor bejaardenhuisvesting. Die mogelijkheid ziet de stichting niet voor het Nieuw Sint Anthoon en voor dat complex wordt afbraak en nieuwbouw in overweging gegeven. De 33 verzorgingsplaatsen van het gasthuis zullen overgedragen moeten worden aan de Hofwijck waarna het Sint Anthoon zich geheel zal richten op bejaardenhuisvesting.

Besloten wordt architect Abe Bonnema een stedenbouwkundige schets te laten maken. Op 16 november 1982 presenteert Bonnema zijn plannen. Er staat hem rigoureuze kaalslag voor ogen: de Hofwijck en het Oud Sint Anthoon gaan radicaal tegen de vlakte en van het Nieuw Sint Anthoon blijven alleen de Julianavleugel en de vier vleugel-kopdelen overeind. Ook de bebouwing aan het Perkswaltje zal verdwijnen evenals de Sint Anthonyschool. Er voor terug komen bijna 300 verzorgingsappartementen en aanleunwoningen. Een omvangrijk project dat zeer ingrijpende gevolgen zal hebben in het hart van de stad.

De gemeente heeft moeite om de plannen in te passen in het in 1974 vastgestelde Structuurplan Binnenstad, als uitvloeisel waarvan de hele binnenstad tot beschermd stadsgezicht was verklaard. Daarnaast is het Nieuw Sint Anthoon een beschermd monument. De plannen roepen maatschappelijke kritiek op. Het comité Wonen in de Binnenstad roert zich, pleit voor behoud en roept op tot andere keuzes: de sloop van

het Oud Sint Anthoon zou een onherstelbare aanslag op de binnenstad zijn. In de Leeuwarder politiek is geen meerderheid voor de plannen. Het gaat allemaal traag en als eind 1984 nog steeds geen besluit gevallen is, gaat de Hofwijck, die eigenlijk niet langer kan wachten, over tot nieuwbouw aan de Rengerslaan. Dat betekent het einde van de heilloze Bonnema-plannen. Het bestuur van het Sint Anthoon is in feite weer terug bij af, maar is ondertussen wél haar verzorgingsplaatsen aan de Hofwijck kwijt geraakt.

Het gasthuisbestuur laat opnieuw onderzoek doen naar de toekomst van de beide complexen. In de bestuursvergadering van 27 mei 1986 vallen twee belangrijke besluiten: het Oud Sint Anthoon wordt afgestoten en het Nieuw Sint Anthoon wordt gerenoveerd en geschikt gemaakt voor 'moderne' bejaardenhuisvesting.

De Vereniging voor Volkshuisvesting koopt het oude complex. Een zeer ingrijpende verbouwing volgt: de beide binnenvleugels worden op de kopdelen na gesloopt en de rest wordt inwendig totaal vernieuwd; alleen de naar de straat gekeerde gevels blijven gespaard. Het gasthuisbestuur is erg ongelukkig met die aanpak maar kan er niets meer aan doen. De renovatie is eind 1989 gereed. Ondertussen wordt onder leiding van architectenburo Van Manen en Zwart het andere complex gerenoveerd en aangepast aan de veranderde opvattingen over bejaardenhuisvesting. Het werk is in april 1990 voltooid. Op de 28ste van die maand zweeft burgemeester John te Loo in een kooi aan een PAX-kraan naar de voorste tuinkoepel en plaatst daar, als officiële heropeningshandeling van het complex, een bord met de gasthuisbel.

De volgende jaren gaat het gasthuis door met het renoveren van haar bezittingen. In 1991 ondergaat het voormalige ziekenhuisje, dat in-middels de wat weidse naam Perkflat had gekregen, een grondige opknopbeurt. Twee jaar later gebeurt hetzelfde met de panden Grote Kerkstraat 41 en 43. Daarna zijn de panden Grote Kerkstraat 33, 35 en 37 aan de beurt. Er worden drie luxueuze appartementen in aangebracht. Met het verwerven van die drie panden heeft het gasthuis een gericht aankoopbeleid voltooid: het in eigendom krijgen van alle panden rondom de prachtige tuin. Het gasthuis bezit daarmee een waardevol stukje binnenstad, rijk aan geschiedenis, dat met zorg en gevoel voor die waarde en geschiedenis beheerd en gebruikt wordt.

DEEL 2 DE GEBOUWEN

De gebouwen van het gasthuis en hun details

Het bestuurshuis, Grote Kerkstraat 39

In 1856 kocht het gasthuis twee huizen in de Grote Kerkstraat aan van Abraham Swart, Johannes Antoon Janssen en Christiaan Pieters Bleeker. Deze panden worden het latere bestuurshuis van de instelling. Op de kaart van Sems uit 1603 zijn de panden te herkennen als twee diephuizen met trapgevels. Hoe de bouwgeschiedenis voortgaat is niet bekend maar het pand wordt in de 18de eeuw verbouwd. Hoogstwaarschijnlijk zijn de twee panden samengevoegd tot één herenhuis. Zeker is dat het pand na de verwerving door het Sint Anthoon opnieuw

grondig wordt verbouwd. Daarna wordt het verhuurd aan mr. Solko Walle Tromp, voogd en rentmeester van het Sint Anthony Gasthuis. Hij woont hier van 1862 tot zijn dood in 1874.

Na zijn overlijden nemen de voogden en voogdessen het besluit om op de begane grond van dit pand vergaderkamers te laten bouwen en er de administratie van het gasthuis onder te brengen. In 1877 volgt daartoe een verbouwing, waarvoor Frederick Stoett tekent en diens zoon Herman Rudolph later meewerkt. Het westelijke deel van het pand wordt gedeeltelijk afgebroken en opnieuw opgebouwd en uitgebreid in volledige harmonie met het oudste deel. In deze periode worden de empire ramen aangebracht die in de hergebruikte kozijnen werden geplaatst. Het exterieur is vrij sober, maar het metselwerk van het oude rechtergedeelte is fraai: de rode steen is met een flinterdunne voeg gemetseld. De steenkleur verraadt dat het hier gaat om 18de-eeuws metselwerk want in de 19de eeuw is de steen door een ander productieproces veel donkerder. Het interieur is zeer fraai. Een lange gang loopt van voor naar achter met aan weerszijden vertrekken. De gang heeft marmeren tegels en lambizing. De afmetingen van de tegels zijn vrij fors, hetgeen de rijkdom van de opdrachtgever aantoont. In de gang bevindt zich links een sierlijke, later aangebrachte, trap met ijzeren balustrade naar de verdieping. Onder de trap naar de verdieping zit een boogje met eenvoudig stucornament. Onder de trap is een steektrap naar de kelder. In de kelder bevindt zich rechts de keuken. Aan de andere zijde bevinden zich de droogkasten, waar etenswaren te drogen werden gelegd. Precies onder de gang ligt nog een overwelfd deel van de kelder. Rechts van de ingang bevindt zich het kantoor, met een stalen kluiskast op de plaats van de schouw. Vanuit deze ruimte geeft een dub-bele deur, een zogenoemde porte-brisée, toegang tot de vertrekken erachter: de vergaderruimtes van het gasthuisbestuur. Dit zijn twee vertrekken achter elkaar die beide zeer rijk gedecoreerd zijn. De lambizing, de plafonds en de kastdeuren in deze ruimtes zijn voorzien van zeer fraai Art Nouveau schilderwerk. De muren zijn voorzien van stofbehang in een diep rode tint. In elk vertrek bevinden zich 19de-eeuwse schouwen. Rechts achterin het laatste vertrek bevindt zich een kamertje met een grote kluis, waarin vroeger de rijkdommen werden bewaard. Nu is de kluis niet meer in gebruik. Aan de achterzijde worden de vertrekken afgesloten door een driezijdig gesloten gevel met grote T-vensters gericht op de tuin.

Grote Kerkstraat 41

Het pand naast het bestuurshuis is een bijzonder monumentaal pand. Zoals op zoveel plekken in de binnenstad schuilt achter deze 19de eeuwse gevel een veel oudere kern. Het pand is vermoedelijk gebouwd in de 16de eeuw en bestond toen nog uit twee panden. Het gedeelte links van de entree was oorspronkelijk een laag dwarshuis met een kelder en vermoedelijk één bouwlaag en een kapver-dieping. Rechts daarvan bevond zich een diephuis: een hoog huis met een trapgevel. De achtergevel is nog gedeeltelijk oorspronkelijk. In ieder geval is hieraan duidelijk het oorspronkelijke bouwvolume te zien. Als op verschillende kaarten de bouwvolumes worden bekeken dan zien we een verschil optreden op een kaart van rond 1660. Op kaarten vóór die tijd zien we duidelijk twee dwarspanden in het bouwblok: het hoekpand met de Wijde Gasthuissteeg én het pandje dat tot Grote Kerkstraat 41 behoort. Op de kaart van 1660 zien we dat het hele bouwblok, op het hoekpand aan de Wijde Gasthuissteeg na, bestaat uit dieppanden. Dit beeld zet zich voort op latere kaarten. Het is dus niet onwaarschijnlijk dat het pand in de eerste helft van de 17de

eeuw een omvangrijke wijziging heeft ondergaan, waarbij het aanzienlijk is vergroot. Het heeft in deze tijd waarschijnlijk het huidige bouwvolume gekregen. In de 18de eeuw is het pand opnieuw ingrijpend gewijzigd, maar dit betreft met name het interieur. Vervolgens is in de 19de eeuw de voorgevel aangepast, waarbij de kroonlijst en de grote vensters zijn aangebracht.

Het pand heeft een centrale gang die van voor naar achter loopt. De gang is voorzien van marmeren tegels en lambrisering. Rechts bevinden zich twee 18de eeuwse deuromlijstingen en in het midden van de gang bevindt zich een poort uit dezelfde periode, beiden uitgevoerd in de Lodewijk de Veertiende stijl, die tussen 1700 en 1740 in zwang was. Op de plaats van de poort is nu de toegang naar de woning op de begane grond. Links achter de poort bevindt zich een zeer oude spiltrap.

Opmerkelijk is dat het oudste gedeelte van de trap, het gedeelte met een ronde spil en eenvoudige uitgesneden treden, boven een latere trap is geplaatst. De nieuwere trap heeft een achzijdige spil met geprofileerde treden en stootborden. Dit is te verklaren doordat bij verbouwingen uit kostenoverwegingen materiaal vaak opnieuw werd gebruikt. Waarschijnlijk is de nieuwe trap aangebracht bij het verhogen van dit deel van het pand in de eerste helft van 17de eeuw. De nieuwe trap die modieuzer was werd in het zicht gebracht, terwijl de oude trap naar boven werd verplaatst om de nieuwe verdieping te bereiken. Deze wijze van hergebruik van materiaal is in meer panden in Leeuwarden aangetroffen. De oudste trap dateert dus van vóór 1644, en hoort mogelijk zelfs bij het oorspronkelijke 16de-eeuwse huis.

Vanuit dit middendeel bij de trap is de boven de kelder gelegen voorkamer toegankelijk; dit werd vroeger wel de kelderkamer genoemd. Hier is een hoge schouw te zien met een fraai schilderstuk. Deze wordt in een verkoopakte van 1735 als volgt beschreven: *'Een kelderskamer aen de straet met een schoorsteen en voor deselve een schilderije en spiegelglas behangen'*.

Rechts van de gang bevinden zich de hoofdvertrekken die middels een port-brisée met elkaar verbonden zijn. De vertrekken zijn voorzien van een enkelvoudige balklaag. In de voorkamer is nog een 18de-eeuwse schouw aanwezig, in de achterkamer is die verdwenen. De vertrekken moeten zeer rijk ingericht geweest zijn. Een verkoopakte uit 1735 geeft hier een uitvoerige beschrijving van: 'een groot sael met een kostelijk schilderij en spiegelhke voor de schoorsteen en van gelijke een heerlijke schilderij boven de porte-brisees en kostelijke tapeten, behangsel en kroon welke mede onder coop en koopschat sijn beklemt, een groote agterkamer op de tuin uitsiende met gouden leer behangen, hebbende mede een schilderij en spiegelglas in de schoorsteenmantel en aan weerskanten van de schoorsteen een groot bouffet, beide dese kamers met houten floeren, die door het openen van de porte-brisee tusschen beiden voor één kunnen worden gebruikt'. Tussen 1712 en 1735 waren Generaal Majoor J. van Idsinga en zijn vrouw eigenaren en bewoners van het pand. Dit echtpaar heeft het huis aanzienlijk gemoderniseerd. Dit is te zien aan de beschrijving van het huis uit 1735. Tijdens de verbouwing zijn de 18de-eeuwse elementen als de schoorstenen met schilderijen en spiegels, de porte-brisée en de deuromlijstingen van het voorhuis aangebracht. Bijzonder aan het pand is de voormalige keuken achter de trap. Hier bevindt zich een watersteen met twee koperen kranen die in de akten van 1683 en 1713 worden genoemd: 1713 - 'een groote keuken, tevens deselve agterkamer met een blauwe steenen vloer daarin een schone regenswaterbak, put, pompen met een koperen kraan watersteen fornuisen en meer ander gerieff'.

Opvallend in beide aktes is dat er verschillende keukens worden genoemd. Vaak zijn

dit verschillende vertrekken waarin niet altijd gekookt werd. Met de grote keuken die hier is genoemd wordt waarschijnlijk de eetkamer aangeduid. Verder wordt in de aktes ook nog een 'koucken' (1683) en 'somerkeuken' (1735) vermeld. Een zomerkeuken stond altijd apart van het hoofdgebouw. Hier werd in de zomer het eten klaargemaakt. Voordeel hiervan was dat de bewoners tijdens het bereiden van het voedsel geen last hadden van de kooklucht en ongewilde warmte in de zomer. Dat gold met name als er grote hoeveelheden voedsel werden bereid, bijvoorbeeld voor het inmaken voor de winter of het verwarmen van het waswater. Daarnaast werd de kans op brand aanzienlijk verminderd. Van de in de akte van 1683 genoemde 'koucken' is het niet duidelijk of deze apart van het woonhuis heeft gestaan. Waarschijnlijk is dit wel, want er wordt vermeld dat erboven een turfzolder zit. In de eerste helft van de 19de eeuw wordt het pand opnieuw verbouwd, waarbij de voorgevel aangepast wordt en de huidige uitmonstering krijgt. In het midden van jaren negentig van de vorige eeuw wordt het pand grondig gerestaureerd en verbouwd waarbij de huidige appartementen zijn gerealiseerd.

Het Oud Sint Anthoon

De naam van het gasthuis aan de Grote Kerkstraat, het in de volksmond geheten Oud Sint Antoon is wat verwarrend: het gebouw is namelijk nieuwer dan het Nieuw Sint Anthony Gasthuis. Het is dan ook de opvolger van een groep gebouwen die op dit terrein stond en die gezamenlijk het Oud Sint Antoon vormde. Op de kaart van Sems is goed te zien hoe dit eruit moet hebben gezien, maar er zijn ook gravures van voor de vernieuwing.

Het gasthuisterrein besloeg het gebied tussen de Grote Kerkstraat, de Sint Anthonystraat en de Beyerstraat. Aan de zuidzijde werd het gebied begrensd door de tuin van het Stadhouders Hof. Behalve dit terrein behoorden ook kamers elders in de stad tot het gasthuis. Toen het nieuwe Sint Anthony Gasthuis in 1864 gereed was, werd duidelijk dat ook het oude Sint Antoon niet meer voldeed. Ondanks verbouwingen en reparaties waren er veel klachten van bewoners over de slechte toestand van de woningen. Dit zorgde ervoor dat het bestuur in 1876 besloot om ook dit gasthuis geheel te vernieuwen. In oktober van dat jaar konden de eerste ontwerptekeningen van de architect Frederik Stoett bekeken worden. Het gebouw had evenals het Nieuwe Sint Anthony Gasthuis een harkvormige plattegrond: een hoofdvleugel met vier op het zuiden gerichte zijvleugels waarvan de binnenste twee bij de grootscheepse verbouwing in 1988 zijn afgebroken. Na goedkeuring van het gasthuisbestuur kon begonnen worden met de bouw, waarna het geheel in 1878 werd opgeleverd.

Het gebouw heeft een ruime opzet. De 75 meter lange hoofdvleugel aan de Grote Kerkstraat kwam twee en een halve meter achter de rooilijn te staan en kreeg vier vleugels. De vleugels zijn genoemd naar oude Friese geslachten: Minnama, Wiggama, Jellema, Abbama en Oenama. De vleugels werden, vooral aan de tuinzijde, soberder opgezet dan het hoofdgebouw en varieerden in diepte. Bijzonder was dat niet elke woning een eigen ingang kreeg, zoals de traditie was, maar dat de woningen centraal en van binnenuit ontsloten werden.

Het gebouw is opgetrokken uit baksteen met een op het beloop van het terrein aangepaste hardstenen voet. Het gebouw is onderkelderd met daarboven twee verdiepingen en een kap. Het hoofdgebouw is verlevendigd door regelmatig geplaatste hardstenen pilasters, baksteen omkadering van de gevelvlakken en cordonlijsten die de verdiepingen van elkaar scheidde. In het midden bevindt zich

een drie traveeën breed ingangsportaal, waarboven het opschrift anno sint anthony gasthuis 1878 en een sluitsteen met klok. Op het dak bevindt zich een gietijzeren windvaan met een Antoniusbel en een noordpijl.

De beide hoekblokken aan de Sint Anthonystraat en de Beyerstraat hebben afgeronde hoeken. Deze zijn door Stoett op verzoek van het gemeentebestuur ontworpen om de toegang tot de Sint Anthony-straat en de Beyersstraat voor koetsen en wagens te vergemakkelijken. Ronde hoeken zijn karakteristiek voor de Leeuwarder binnenstad in de late 19de eeuw. Dit had te maken met de toenemende verkeersdrukte en de smalle straten in de binnenstad. Met name kruispunten waren problematisch voor afslaand verkeer. Hierop besloot de stad zoveel mogelijk hoeken van panden af te ronden, zodat de binnenstad voor koetsen en wagens beter toegankelijk was. In het muurwerk van het gasthuis zijn twee oudere herdenkingsstenen aangebracht, respectievelijk uit 1728, ter herinnering aan de bouw van een turfschuur en twee kamers voor krankzinnigen (links van de hoofdingang) en 1783, ter herinnering aan de verbouw van de toenmalige gasthuiskerk.

Het gehele terrein is aan Grote Kerkstraat-, Beyerstraat- en Sint Anthonystraatzijde omsloten door een eenvoudig gietijzeren hek met door dennenappels en enig krulwerk versierde palen. Het terrein is vanuit de Sint Anthonystraat toegankelijk via een fraai dubbel hek met daarboven in gietijzer het opschrift sint anthony gasthuis en een cartouche met een Anthoniusbel.

Aed Levwerd, Grote Kerkstraat 43

Op de hoek van de Grote Kerkstraat en de Wijde Gasthuissteeg staat een pand op een wel heel bijzondere plek. Het is een dwarspand met twee bouwlagen en een kap. Aan de achterzijde is het schild van de kap verlengd zodat er onder meer diepte verkregen is. De voorgevel is in de 19e eeuw gewijzigd, waarbij de kroonlijst, de vensters en de omlijstingen op de begane grond naar de mode van die tijd zijn aangepast. Het is een sober doch fraai woonhuis. Wellicht het meest opmerkelijke aan het pand is de gevelsteen in de voorgevel. Naar de betekenis van die gevelsteen, en daarmee het perceel, hebben velen onderzoek gedaan. Maar tot nu toe is niemand er in geslaagd het raadsel op te lossen. Wel is duidelijk dat de gevelsteen een tastbaar spoor is van de historie van dit perceel.

Op dit perceel stond in de Middeleeuwen een stins die toebehoorde aan de Cammingha's, een van de hoofdelingen-geslachten in de stad. Hoofdelingen waren individuen of invloedrijke geslachten van boeren die veel land bezaten. Ze waren in staat in hun dorpen of gebieden machtsposities te creëren en te behouden. Daarnaast hadden ze bestuurlijke en juridische bevoegdheden verworven. Als teken van hun macht bouwden de hoofdelingen talrijke stinzen of steenhuizen, de voorlopers van de latere burchten, van waaruit ze hun gebieden bestuurden en beschermden. Stinzen waren naast de kloosters en kerken vaak de enige stenen huizen in een dorp of stad. Ze werden veelal vervaardigd van baksteen, wellicht met tufsteen. Vanaf de 12de eeuw werd in Friesland, eerst op kleine schaal, baksteen geproduceerd. Door de hoge kosten van baksteen en natuursteen konden alleen rijke families een stins bouwen; de overige woningen werden veelal uit hout en leem opgetrokken. De Cammingha's waren een vermogend en invloedrijk geslacht met een omvangrijk grondbezit, waaronder aanzienlijke gebieden ten noordoosten van Leeuwarden. Er zijn verschillende Cammingha-stinzen in Leeuwarden geweest, waarvan drie in de Grote Kerkstraat. De stinzen hadden oorspronkelijk naast een woonfunctie ook een defensieve functie, wat ook wel nodig was in de onrustige late

Middeleeuwen. Tevens boden stinzen bescherming tegen de stadsbranden die Leeuwarden geregeld teisterden. De stinzen verloren hun defensieve karakter nadat de stadsgrachten voltooid waren en de stad als geheel kon worden verdedigd. De meeste stinzen raakten in verval. Vele werden in de eeuwen erna afgebroken omdat de kosten van onderhoud te hoog werden.

Zoals vermeld is de ontstaansgeschiedenis van deze stins raadselachtig. Een overzicht van wat uit de bronnen bekend is kan een tip van de sluier oplichten. Volgens de gevelsteen zou de stins gebouwd zijn in 1171. Een tamelijk vroege datering, want baksteen, dat veelal werd toegepast voor deze bouwwerken, werd pas in de late 12de of begin 13de eeuw op grote schaal gefabriceerd. Het kan evenwel zijn dat de stins gebouwd is met tufsteen zoals bij veel middeleeuwse kerkjes het geval was in het terpengebied. Maar ook het bouwen in tufsteen was een zeer dure aangelegenheid. In de literatuur worden ook andere meldingen gemaakt. Volgens J.G. Schuur in zijn boek 'Leeuwarden voor 1435' wordt de stins in 1527 in bronnen genoemd. Op basis van andere gegevens gaat Eekhoff ervan uit dat de stins vermoedelijk in 1238 weer is opgebouwd - of verbouwd. Over de oorsprong tasten we dus in het duister maar zeker is dat in bepaalde stukken van het Sint Anthony Gasthuis uit 1535 het huis is vermeld met de aanduiding: het Olde Stins. Daarnaast komt het huis in 1543 voor in het 'Beneficiaalboek van Friesland' onder de naam 't olde Styns by Sinte Anthonis Gasthuys als bezitting van Rints van Minnema, de weduwe van Wytze van Cammingha. Ook is uit de stukken duidelijk dat het gaat om een oud en fors gebouw met een grote voorpoort in de naastgelegen steeg. Het pand zal dan al wel een behoorlijke ouderdom hebben. In de 15de eeuw werd het gebruikt als particuliere Latijnse school voor de kinderen van stadsbestuurders en grietmannen. De stins, dan nog steeds eigendom van de Cammingha's, werd nu aangeduid als De Groote Schoole. Tussen 1584 en 1587 heeft het huis nog een tijdje als residentie gediend van stadhouder Willem Lodewijk van Nassau, maar het was inmiddels al zo bouwvallig geworden, dat het in 1594 op afbraak verkocht werd. Uit bronnen is op te maken dat metselaar Wybe Lieuwes in 1595 een nieuw huis bouwde. Op zijn kaart uit 1603 tekent Sems op de plaats van de oude stins een dwarspand met een tuitgevel. Blijkbaar was de hele stins afgebroken en heeft hij plaatsgemaakt voor een woonhuis. Op een tekening uit 1723 van Jacobus Stellingwerf is het pand beter te zien. Ook tussen 1603 en 1723 lijkt het pand weer een verbouwing te hebben ondergaan, waarbij de tuitgevel is verdwenen. Stellingwerf laat een wat sobere gevel zien met een brede luifel boven de ingang, het rechter venster en de potkast (een uitstekende kelder). In de gevel zitten enkele kruisvensters en drie kleinere ramen. Een opvallend detail is dat hier een gedeelte van de huidige gevelsteen is te zien. Stellingwerf tekent heel duidelijk een leeuw. Het bovenste deel van de huidige gevelsteen vertoont dus overeenkomsten met de gevelsteen die Stellingwerf heeft getekend. De gevelsteen zoals hij er nu uitziet bestaat uit twee delen: op het bovenste deel staat een afbeelding van een stins met een zadeldak tussen topgevels, torens op de hoeken en een open weergang met vensters daartussen. In een van de muurvlakken is een poort te zien en op de zijgevel is een wapen opgehangen. Dit biedt ons een goed inzicht in hoe een stins er uit moet hebben gezien. Op het onderste deel staat Aed Levwerd en 1171 vernieuwt 1762. Het opschrift van de gevelsteen doet vermoeden dat het pand in dat jaar ingrijpend is verbouwd of geheel is vernieuwd. Ook staat er een teken op het onderste gedeelte, naast 1171. Het is een merkteken, maar het is niet precies

bekend wat het betekent.

Het zit op een te prominente plek om het door te laten gaan als een steenhouwersmerk. Het zou een huis- of handmerk kunnen zijn. Huis- of handmerken waren tekens van een familie, vergelijkbaar met een wapen. Het huismerk is een zeer eenvoudige eigendomstekening van Germaanse oorsprong en bestaat uit simpele rechte lijnen omdat het merk gemakkelijk in steen of hout aangebracht moest kunnen worden. Het handmerk werd ook wel voor het ondertekenen van stukken gebruikt. Vaak zien we het teken dan samen met de geschreven naam. Als het hier gaat om een huis- of handteken dan kunnen de letters MB de initialen van de eigenaar zijn.

Het Ketelhuis

Aan de oostzijde van de Wijde Gasthuissteeg staat een wat onooglijk gebouw waar ook de gevelsteen met gouden bel in de gevel prijkt. De forse schoorsteen verraadt de functie: het is het ketelhuis van waaruit alle gebouwen van het gasthuis, in en om het Perkswaltje, werden - en worden - verwarmd. Nadat het bestuur zich al langer het hoofd had gebroken over een betere verwarming in de gebouwen, werd in 1936 besloten centrale verwarming aan te leggen. Architect Meek bouwde in 1937 het ketelhuis. Geen bijzonder gebouw, opgetrokken als het is in de wat sobere bouwtrant die eind jaren dertig veelvuldig werd gebruikt. Op de begane grond werden de kolen bewaard en in de wel vier meter diepe kelder stonden de ketels. Jarenlang hielden de installatiebeheerders dagboeken bij met nauwkeurige aantekeningen over allerlei relevante gegevens: binnen- en buitentemperatuur, aanlevering van brandstof en het verbruik daarvan, klachten, kleine reparaties, groot onderhoud en omstandigheden in de panden die van invloed op het stoken zouden kunnen zijn. Het ketelhuis is nog steeds in gebruik. Op de plek waar de kolen werden bewaard is nu de werkplaats voor de technische dienst van het gasthuis.

Gasthuiswoningen: Perkswaltje 2, 4 en 6

Het kleine woningblok op de hoek van de Wijde Gasthuissteeg en het Perkswaltje behoort eveneens tot het gasthuis. Dit is duidelijk te zien aan de gouden gasthuisbel in de topgevels. Elk pand dat tot het gasthuis behoort draagt zo'n bel in de gevel. Het woningblokje doet sterk denken aan de Julianavleugel. Dit is niet vreemd, omdat ook dit blok ontworpen is door huisarchitect W.C. de Groot. De nummers 4 en 6 zijn in 1894 gebouwd, nummer 2 in 1917, kort na de voltooiing van de Julianavleugel. De woningen waren waarschijnlijk alle bedoeld voor het vaste personeel van het gasthuis. Zeker is dat nummer 2 de tuinmanswoning was. Alle drie woningen zijn in de Neo Renaïssancestijl gebouwd en vormen duidelijk een ensemble dat qua schaal een eenheid vormt met de straatwand. Toch hebben de afzonderlijke woningen, ondanks de hoge ensemblewaarde, wel een eigen karakter gekregen door kleine verschillen in de opbouw en de decoraties.

Bijzonder zijn de rijk gedecoreerde trapgeveltjes. Boven de ingang van nummer 6 wordt de natuurstenen waterlijst ondersteund door een tandlijst van grijze en rode baksteen en op de hoeken door consoles met kopjes. Daarboven bevindt zich een trapgeveltje met natuurstenen schouderstukken. De pinakel wordt ondersteund door een aanzetsteen met leeuwenkop. Op de pinakel is een sieranker aangebracht en ter weerszijden hiervan bevinden zich kleine klauwstukken. De gevel wordt bekroond

met een bal. Bij nummer 4 loopt de gootlijst over de volle breedte door. Onder de goot wordt het muurwerk bekroond met een fries van metselwerk met rosetten en boven de ingangspartij door consoles met kopjes. De geveltop is eigenlijk geen trapgevel maar een variatie op een zogeheten Vlaamse gevel. Dit is een stenen dakkapel waarbij de voorzijde in een lijn doorloopt in de gevel en dus niet terugspringt zoals de meeste dakkapellen doen. De geveltop is 'zwaar' versierd met natuurstenen banden in het metselwerk, klauwstukken en een kroonlijst met gegroefde console. Daarboven wordt de gevel afgesloten door twee ballen en in het midden vindt men een geliefd klassiek tempelmotief met pilasters en fronton, een zogeheten Aedicula.

De Groot wilde dat het hoekpandje overeenkwam met de andere twee woningen, maar tegelijk heeft hij duidelijk willen laten zien dat het hier om een latere toevoeging gaat. Het pand toont bijna vanzelfsprekend, gezien het bouwjaar, overeenkomsten met de Julianavleugel. In vergelijking met de nummers 4 en 6 is de stijl hier 'strakker' en lijkt de gevel wat rijziger doordat de nadruk is gelegd op de enigszins vooruitspringende trapgevel en de hogere kap. De entreepartij wordt benadrukt door een luifel die enkele decimeters buiten de gevel steekt. De luifel wordt ondersteund door gepro-fileerde zuiltjes op muurtjes ter weerszijden van de stoep. Boven de luifel bevindt zich een natuurstenen rondvenster versierd met een guirlande.

Is bij de overige woningen de overgang tussen de bouwlagen nadrukkelijk aangegeven, bij nummer 2 is dit niet het geval. Bij dit pand zijn het de luiken die de aandacht vragen. Met dit ensemble heeft De Groot op een subtiele wijze de gevelwand een mooie afsluiting gegeven.

Het Perk

Het gebied tussen de Grote Kerkstraat, Groeneweg, Pijlsteeg en de Doelestraat is tijdens de 19de eeuw sterk veranderd. In dit gebied, achter de stadsverdedigingswallen en de rond het midden van de 17de eeuw aangelegde Prinsentuin, bevond zich een open terrein. Meer naar de Grote Kerkstraat toe was het gebied dicht bebouwd met kleine stegen. Het was zeker geen vooraanstaande plek. Hier zaten de leerlooiers en schoenmakers die verplicht werden hun ambacht aan de stadsrand uit te oefenen omdat hun werkzaamheden voor nogal wat stankoverlast zorgden. Maar tevens was hier, in ieder geval in de 16de eeuw, de rosse buurt gesitueerd.

De gildebroeders van de Leerlooiers pachtten het open terrein - het perk - voor 12 goudguldens per jaar van de kerk van Oldehove. Het perk werd in de 17de eeuw naar de oost- en noordzijde uitgebreid en kreeg een afrastering met aan de Groeneweg een poort. Uitgezonderd de Wijde- en de Dichte Gasthuissteeg zijn alle stegen verdwenen.

Wat er in de 18de en 19de eeuw precies in dit gebied veranderde is wat onduidelijk, maar zeker is dat het Sint Anthony Gasthuis enkele panden in en bij de Grote Kerkstraat en Perkswaltje verwierf. Daaronder was in 1857 het herenhuis Grote Kerkstraat 39. In de archieven wordt gemeld dat in dat jaar een dubbel herenhuis in de Grote Kerkstraat (waaronder nummer 39), een koetshuis met stalling aan de Groeneweg, tien huizen aan de Groeneweg, een huis in de Pijpbranderssteeg en zes stukken grond aan de Groeneweg gekocht worden van Anna Charlotte van der Haer en Catharina Johanna van der Haer. Kort hierop werd de binnengracht van de Nieuweburen langs het Schoenmakersperk en het Perkswaltje gedempt. Hiermee

waren de ruimtelijke voorbereidingen getroffen voor de bouw van een nieuw gasthuis op deze plek.

Ondertussen woedde het hoogoplopende conflict tussen het gemeentebestuur en de voogden van het Sint Anthony Gasthuis. Met de uitspraak van de Hoge Raad waarmee de zelfstandigheid van het gasthuis bevestigd werd, zagen de voogden mogelijkheden om een al langer gekoesterde wens tot uitbreiding ook daadwerkelijk aan te pakken. Op het in 1857 verworven terrein werd het nieuwe gasthuis geprojecteerd en architect Frederik Stoett kreeg de opdracht voor het ontwerp. Frederik Stoett was in 1811 geboren als zoon van een uit Westfalen gevluchte timmerman. Hij werd opzichter van wegen en gebouwen van het Rijk, de voorloper van de Rijksgebouwendienst, waardoor hij onder andere betrokken was bij de bouw van het Paleis van Justitie. Daarnaast nam hij ook particuliere opdrachten aan. Hij was onder andere de ontwerper van het Ritske Boelema Gasthuis aan de Turfmarkt. In tegenstelling tot het Nieuw Sint Anthony Gasthuis was dit gasthuis op traditionele wijze in een carré-vorm rond een bleek opgezet.

Op 5 maart 1862 werd het nieuwe gasthuis voor 82.500 gulden aan-bested en op 1 mei 1864 kon het gebouw worden opgeleverd. Het complex breidde zich al kort na de oplevering uit. Tussen 1865 en 1889 kocht het bestuur enkele verpauperde huisjes aan het Schoen-makersperk, die direct werden gesloopt. De verkregen ruimte werd gebruikt om de Wiardavleugel uit te breiden en om tuinen aan te leggen, behalve op de hoek van het Schoenmakersperk en de Groeneweg waar twee huizen voor personeelsleden van het gasthuis werden gebouwd. Deze woningen zijn inmiddels gesloopt. Later werden ook de overige woninkjes aan het perk gekocht en gesloopt. Door de verkregen ruimte kon in 1909/10 de Julianavleugel onder architectuur van Willem Cornelis de Groot tot stand komen.

Het Nieuw Sint Anthony Gasthuis

Wanneer men vanaf het centrum door de Grote Kerkstraat loopt en bij de Pijlsteeg afslaat richting het Perkswaltje komt men terecht in een oase van rust. Een fraaie parkachtige omgeving met een afwisselende tuinarchitectuur. Het is een schril contrast met het drukke, dichtbebouwde centrum. Op het eerste gezicht ziet men vier deftige villa's in een groene omgeving. De villa's hebben een rechthoekige grondslag met twee woonverdiepingen en een flauw schilddak. Ze hebben een typische 19de-eeuwse uitstraling met symmetrisch ingedeelde gevels en regelmatige grote vensters en een centrale entreepartij. De gevels worden omlijst door lisenen, een breed lijstwerk onder de goot en een hardstenen plint boven het maaiveld. Ook de grote vensters zijn breed omlijst. De centrale ingangspartij wordt benadrukt door pleisterwerk waarin scherpe schijnvoegen zijn aangebracht. Hierdoor wordt de indruk gewekt dat er veel natuursteen is gebruikt, wat een chique uitstraling geeft en erg geliefd was in die tijd.

Als men even langer stilstaat wordt pas duidelijk dat het hier gaat om een complex waarvan de villa's de hogere, zuidelijke kopwoningen zijn. De plattegrond van het complex wordt helder als de assen van de bouwblokken met elkaar verbonden worden. Het complex heeft een hark-vormige plattegrond: een langgerekt bouwvolume aan de Groeneweg met ten zuiden daarvan vier dwarsvleugels die de hogere villa's als afsluiting hebben. De vleugels achter de villa's hebben een bouwlaag met daarboven de kap. Ook hier zijn de raampartijen ritmisch in de gevels aangebracht maar ze zijn niet omlijst. De gevels zijn vrij sober gedecoreerd, alleen

de goot met sierlijke gootklossen en de roset-ankers geven de gevels wat sjeu. De plattegrond is een goed voorbeeld van de moderne 19de-eeuwse bouwopvatting, waarbij het gezondheidsaspect een grote rol speelde. De licht- en luchttoetreding van de woningen dient volgens deze opvatting optimaal te zijn en door het gebruik van dit type bouw wordt elke vleugel voorzien van voldoende licht en lucht. De centrale entreepartij van het complex aan het Perkswaltje bevindt zich ietwat verscholen in het middelste segment van de vleugel aan de Groeneweg, de Sint Jacobs-vleugel. De ingang wordt bekroond door een fronton met daarboven een opengewerkte klokkenstoel met uurwerk en klok.

In de 19de eeuw was de maatschappij opgedeeld in duidelijk gescheiden klassen die grofweg in te delen waren in de arbeidersklasse, de middenstand en de hogere burgerstand. Daarbinnen bestonden ook weer onderverdelingen. Ook in het gebouw is een klassenverdeling aangebracht die zichtbaar is gebleven in de architectonische uitdrukking. De Sint Jacobsvleugel en de dwarsvleugels zijn zichtbaar ondergeschikt aan de kopwoningen. De dwarsvleugels dragen de namen en wapens van historische weldoeners: Burmania, Minnema, Auckema en Wiarda.

De villa's waren bestemd voor lieden uit den beschaafde stand oftewel de proveniers. Zij hadden hun bezit overgedragen aan het gasthuis in ruil waarvoor ze tot hun dood verzekerd waren van een verzorgde oude dag. Ook degenen die wel behoorden tot een gegoede klasse maar niet voldoende financiële middelen hadden, konden een plaatsje in de kopvilla's krijgen. In de vleugels erachter werd de gewone man gehuisvest. Getrouwen en weduwen kregen hun eigen woninkjes maar alleenstaande mannen kregen gezamenlijke onderkomens in de Wiardavleugel, de meest oostelijke vleugel. Daar waren ook de meeste van de algemene functies ondergebracht zoals de keuken, het ketelhuis en de droogkamer. De gasthuisvader had in de Wiardakopvilla een etage voor zichzelf en voor de voogden waren er twee vergaderruimtes.

Verskil in stand moest er zijn want ook voor het gebruik van de tuinkoepels werd onderscheid gemaakt tussen de klassen. De koepel bij de Wijde Gasthuissteeg was bedoeld voor de armere bewoners en de 'hogere' stand kreeg een eigen prieel bij de Minnemavleugel. Dit bijna vanzelfsprekende klassenverschil uit die tijd wordt ook duidelijk uit de archieven. Proveniers die zich al hadden ingekocht moesten soms wachten op een woning. Tijdelijk werden ze dan elders in het gasthuis tussen het gewone volk ondergebracht. Dit zorgde voor ontevredenheid.

In de zijvleugel bevindt zich de bestuurskamer van het Nieuw Sint Anthoon. Hier komen elk jaar de pachters nog samen op de betaal-dagen. Vroeger werd op deze dag de pacht overhandigd. Tegenwoordig gebeurt dit anders, maar nog altijd wordt de traditie om op die dag samen te komen in stand gehouden. De bestuurskamer is in Neo Renaissance stijl ingericht, met een hoge schouwpartij die aan weerszijden wordt gesteund door schoorsteenposten en zuiltjes met kapitelen van leeuwenkoppen. Als haardplaat is er een tegeltableau van het Oud Sint Anthoon naar een tekening van A. Martin. De wanden van het vertrek zijn voorzien van een vrij hoge paneellambrisering en het plafond is een variatie op een zogenoemd cassetteplafond. Deze kamer is de enige kamer die nog in originele staat is. De overige kamers zijn in de loop der jaren behoorlijk aangepast om onderkomens te creëren die voldoen aan de eisen van deze tijd.

De Julianavleugel

In 1909/10 kwam aan het Schoenmakersperk de grote Julianavleugel tot stand naar ontwerp van Willem Cornelis de Groot. Het is een rechthoekig bouwwerk van twee hoge bouwlagen en een hoog opgaand met leien gedekt dak met een aantal grote, uitgebouwde trapgevels. De gevels zijn opgetrokken in baksteen met afwisselend natuurstenen banden. Hierin zijn kruisvensters geplaatst met daarboven de ontlastingsbogen voorzien van natuurstenen neggen. Aan de voorzijde wordt het gebouw afgesloten door drie hoge trap-gevels en aan de zijde van het Schoenmakersperk bevinden zich nog eens twee trapgevels. De boogtrommels boven de vensters van de gevels die vanaf de straat te zien zijn, zijn voorzien van rolwerk met versieringen in de vorm van woest uitzierende koppen. Op de begane grond zijn ze voorzien van decoratief metselwerk. In het midden van de lange gevel aan de Schoenmakersperkszijde is de uit het Oud Sint Anthoon afkomstige barokke poort uit 1682 verwerkt. Op het bekronende timpaan zit de heilige Antonius geflankeerd door twee proveniers.

De vleugel is gebouwd in een stijlzuivere (noordelijke) Renaissance en vormt met de tegenover liggende vleugel van het Nieuwe Stads-weeshuis uit 1888 een bijzondere begrenzing van het Schoenmakers-perk. De Neo Renaissance is een van de vele neo-stijlen die aan het einde van de 19de eeuw in ons land opkwamen en die rond 1915 weer aan betekenis verloren. Het is een stijl die duidelijk geënt is op een oude Hollandse traditie van bouwen in de renaissancetijd. Kenmerkend aan de stijl is het gebruik van baksteen afgewisseld met natuursteen banden of speklagen, natuursteen neggen in de vensterbogen, siermetselwerk in de boogtrommels, exotische decoraties als medaillons, diamantkoppen en sierkoppen. Maar het belangrijkste kenmerk is wel het veelvuldig gebruik van trapgevels, die ook in de 17de eeuw veel gebruikt zijn. In vergelijking met de traditionele Renaissance trad er wel een schaalvergroting op. Werden tijdens de Renaissance nog relatief kleine gebouwen opgetrokken, tijdens de Neo equivalent werden vaak grote complexen of een aaneenschakeling van kleinere gebouwen neergezet. De Groot heeft met het ontwerp een groot complex neergezet. Maar hij heeft het op de een of ander manier toch zó weten te bouwen dat het niet groots aandoet; er zit als het ware een menselijke maat of herkenbare schaal in.

W. C. de Groot was een belangrijk architect voor Leeuwarden en was tevens vanaf 1887 de 'huisarchitect' van de instelling. Willem Cornelis de Groot werd geboren op 6 oktober 1853 te Hollum op Ameland en vestigde zich in 1871 in Leeuwarden. Zijn vroegst bekende grote op-dracht was de Noorderkerk aan de Grote Kerkstraat. Andere in het oog springende ontwerpen zijn het Diaconessenhuis (1894) aan de Noordersingel, volkswoningcomplexen in Leeuwarden waaronder Nieuw Eigen Brood Bovenal (1904) en de Hollanderwijk (1914/1915). In het trappenhuis van de Julianavleugel bevindt zich een fraai tegeltableau te zijner nagedachtenis.

Weeshuis en Ziekenhuis, Perkswaltje 12

Bij het vaststellen van een nieuw reglement voor het gasthuis in 1864 werd ook bepaald dat de zorg voor wezen, die vanwege hun jeugdige leeftijd nog niet in de weeshuizen konden worden opgenomen, tot de taken van Sint Anthoon moest worden gerekend. Tot die tijd was de zorg voor jonge wezen een particuliere aangelegenheid. Vanaf hun zesde jaar konden wezen opgenomen worden in het Nieuwe Stads Weeshuis of het Old Burger Weeshuis. In 1868 besloot het bestuur om

tegenover het nieuwe gasthuis aan het Perkswaltje een weeshuis voor jonge wezen te bouwen. Wie de architect was is niet met zekerheid te zeggen, maar het is mogelijk dat dit Frederik Stoett was.

Er werden twee huisjes aan het Perkswaltje gekocht die meteen werden gesloopt. Hiervoor kwam een eenvoudig herenhuis in de plaats met twee bouwlagen en een kap. Het weeshuis bood ruimte aan tien wezen en een weesmoeder. Het huis had een zit- en eetkamer aan de voorzijde, een speelkamer, een grote slaapzaal boven en een kleine zaal die voor zieken gebruikt kon worden. Achter het huis kwam een open speelplaats met zandbak.

Veel wezen zullen er nooit geweest zijn want in 1913 besloot het bestuur het pand een andere bestemming te geven: gasthuis-ziekenhuis. Vervolgens ontwierp W.C. de Groot in 1928 een aanzienlijke uitbreiding. Daartoe werden vijf onbewoonbaar verklaarde woningen in de Pijlsteeg afgebroken. Ver achter de rooilijn kwam een gebouw tot stand met ervoor een door een hek afgesloten tuin. Het gebouw was een twee verdiepingen hoog slaapzaalgebouw met zuidelijk daarvan een lager element met drie zwakkenkamers. De kleine vleugel werd gebouwd in traditionalistische stijl met een risalerende middenpartij en een topgevel. In de gevel is een steen te zien met een voorstelling van Sint Anthoon met bel en varken.

In 1939 werd onder leiding van de volgende gasthuisarchitect M.O. Meek het pand opnieuw verbouwd zodat er weduwenkamers ontstonden. Daarna is het uiterlijk van dit gebouwencomplex aan Perkswaltje en Pijlsteeg niet meer gewijzigd. Het interieur van het ziekenhuis is nog wel ingrijpend verbouwd voor de huisvesting van ouderen. Maar in de gangen is met de tegellambrisering de ziekenhuissfeer nog steeds goed te proeven. Ook de architraven en glas-in-loodramen zijn nog oorspronkelijk. Op de verdieping aan de achterzijde bevindt zich een mooi vertrek waarin het gasthuis een klein museumpje heeft ingericht.

De Poortjes

De Vredeman de Vries-poort

Bij gelegenheid van de oplevering van het gerenoveerde Oud Sint Anthoon besluit de woningvereniging de doorgang naar het binnenterrein aan de zijde van de Beyerstraat van een poort te voorzien.

De poort, ontworpen door de Koöperatieve Architecten Werkplaats in Groningen, herinnert aan de in 1527 in Leeuwarden geboren Hans Vredeman de Vries, een merkwaardig en veelzijdig man. Hij was schilder, decorateur en architectuurtekenaar, maar ook stads- en vestingbouwkundige, in welke hoedanigheid hij tot in Dantzig en Praag werkzaam was. Hij publiceerde een aantal boeken waarin hij veel aandacht geeft aan de perspectiefwerking. In het boek *Perspective* (1604) beschrijft hij de grondregels van het wetenschappelijk perspectief. Tevens dient dit werk als een voorbeeldboek voor aan de klassieke oudheid ontleende elementen. Vredeman de Vries' boeken zijn van grote invloed geweest op de architectuur in Noord-Europa.

Het Gasthuispoortje

Op 6 juli 1682 aanvaardt meester Frans Tjeerds 'hardhouwer' voor een bedrag van *hondert en tseventig Car.guld*, de opdracht een poort te vervaardigen *die sullende staan aan de ingangh van Anthonij Gasthuis in de Kerckstraat*. Het poortje wordt gemaakt en geplaatst en dient jarenlang als hoofdingang van het gasthuiscomplex aan de Grote Kerkstraat. Op diverse oude prenten is het te zien. Het poortje heeft de eeuwen overleefd. Bij de grote verbouwing in 1783 blijft het gehandhaafd en bij de algehele sloop van het complex in 1877 wordt het poortje uiteen genomen en tijdelijk opgeslagen.

In 1894 ondergaat het een restauratie en wordt vervolgens ingemetseld in de Wiardavleugel van het Nieuw Sint Anthoon waar het als 'soeppoortje' toegang geeft tot de soepuitdeling. Tenslotte vindt het onder architectuur van W.C. de Groot een plaatsje - zonder enige functie - in de voorgevel van de in 1911 gebouwde Julianavleugel. Daarbij krijgt het een uitbreiding in de vorm van een op het driehoekig fronton geplaatste beeldengroep. In het midden zien we de heilige Antonius geflankeerd door een man en een vrouw. Zij symboliseren de verzorgden in het huis. Ter weerszijden zijn in cartouches de teksten te lezen: 'De ouden tot nut' en 'De zwakken tot stut'.

Het hergebruik van de poort paste bijzonder goed in de stijl van het gebouw, want vaak werden in de Neo Renaissancestijl poorten aan-gebracht die replica's van 17de eeuwse poorten waren of in ieder geval sterk hieraan deden denken. De Groot zal dus dankbaar gebruik hebben gemaakt van de nog aanwezige poort van het oude gasthuis.

De poortjes aan de Groeneweg

Aan de uiterste zijden van de gevel van het gasthuis aan de Groeneweg bevinden zich twee poortjes. De westelijke poort is versierd met een leeuwenkopje dat bij de bouwwerkzaamheden in 1862/64 op het terrein is gevonden. Het poortje wordt dan ook het Leeuwenpoortje genoemd. De oostzijde van de gevel wordt afgesloten met het Schoenmakers-poortje. In de Middeleeuwen moesten de leden van het leerlooiers-gilde verplicht hun kwalijk riekende werkzaamheden buiten de stad uitvoeren. Zij hadden daarvoor een stuk land buiten de toenmalige stadsgracht achter de Groeneweg. Later werd dat terrein afgesloten en gaf een grote poort toegang tot het terrein. De gevelstenen bevonden zich in die poort. De stenen tonen typische leerlooiersgereedschappen: een gekroonde els, een bijl en een leermes. Bij de bouw van het gasthuis verdween de poort en werden beide stenen in een nieuw poortje herplaatst samen met de runderkop, als symbool van het leer.

De andere poort

Eeuwenlang heeft het gasthuis de beschikking gehad over een uitgang via een steeg die loopt van het terrein achter de Grote Kerkstraat naar de Eewal. Het gasthuis had die uitgang gekregen bij een schenking in (of rond) 1436 van Frouke Minnama. Jarenlang is er gebruik van gemaakt tot in 1564 Boudewijn van Loo, rentmeester-generaal van Friesland, zich bij de voogden meldt. Hij wil ter plekke nieuwbouw plegen en daarbij zit de steeg hem eigenlijk een beetje in de weg. Mag hij, zo is zijn vraag, over de steeg heen bouwen en de op die manier ontstane poort afsluitbaar maken? De voogden vinden het goed maar stellen wel als voorwaarde dat de overwelling zo hoog en breed moet zijn dat de hooiwagens van het gasthuis er doorheen kunnen en dat Van Loo - of zijn rechtverkrijgenden - de sleutel van de

poort nimmer aan de voogden zal mogen weigeren. Van de overeenkomst wordt een akte opgemaakt en die bevindt zich nog steeds in het gasthuisarchief.

Het gasthuis is van de poortdoorgang gebruik blijven maken, ook toen er later stadhouders in Van Loo's grote huis resideerden en het later koninklijk paleis werd. Pas in 1880, bij een grote verbouwing aan het koninklijk paleis, ruilen de voogden het recht van doorgang tegen een klein stukje grond van de Hoftuin. Het kan dan ook wel; hooiwagens zijn er rond 1880 nauwelijks meer.

Aan de binnenkant is nog iets bijzonders te zien. Een latei (oorspronkelijk een draagbalk boven een poort, deur of venster) van natuursteen met renaissance versieringen. De latei heeft in de poort geen functie maar is kunsthistorisch wel van belang omdat het het oudst bekende beeldhouwwerk met renaissance motieven in Friesland is.

De gevelstenen

Pijlsteeg

Tijdens de werkzaamheden aan de uitbreiding van het gasthuis-ziekenhuisje in 1928 besluit het bestuur dat architect De Groot ruimte uit moet sparen voor een gevelsteen met een beeltenis van Sint Anthonius. De opdracht tot vervaardiging van de steen gaat naar Eduard Jacobs uit Laren (N.H.) die een zekere faam geniet en in 1888 de Prix de Rome gewonnen had. Jacobs neemt als voorbeeld een schilderij uit de collectie van het gasthuis, waarop een zittende Anthonius is afgebeeld. Als de steen afgeleverd is, zijn de meningen niet onverdeeld positief. Niet geheel ten onrechte: Jacobs heeft de heilige wat vlak en stijf uitgewerkt en de anatomische onderdelen lijken niet alle even correct. Daarnaast zijn de oren van het varken nogal groot uitgevallen. Toch laat het bestuur de steen in de geveltop van het zwakkenzaaltje plaatsen en daar zit de steen, rechtsonder voorzien van Jacobs' monogram, nog steeds.

Heeft het bestuur achteraf toch bedenkingen gehad bij de wat vlakke en saaie steen van Jacobs? Het zou best kunnen want een jaar later worden de muren rond de tuin opgevrolijkt met een aantal gevelstenen uit het depot van het Fries Museum.

De overige stenen

Op de meeste gasthuispanden is in de gevel een steentje te vinden met daarop een gouden bel op een blauw veld. De bel is het Antonius-symbool bij uitstek en komt talloze malen voor: op de

prieeltjes en tuinbanken, op het briefpapier en de boeken, op veel meubilair en op het bestek. Maar ook in de windvaan boven de tuiningang van het Nieuw Sint Anthoon en in de hekwerken bij de huizen komen we de bel tegen.

Her en der laat de geschiedenis van het gasthuis zich van de muren aflezen. Bij verschillende gelegenheden zijn gedenksteentjes gemaakt die, zij het soms op een andere dan de oorspronkelijke plaats, nog te vinden zijn. De stenen van diverse uitbreidingen zijn bewaard gebleven: 1696 - nu in de oostelijke gevel van het Nieuw Sint Anthoon, 1728 - in de Grote Kerkstraat en 1783 - in de Beijerstraat.

Het Nieuw Sint Anthooncomplex valt haast als een geschiedenisboek te lezen. Boven de ingang aan de Groeneweg zit een steen die herinnert aan de oprichting

van het Sint Jakobs Gasthuis in 1478. Boven de ingang aan de andere kant, de tuiningang, vinden we een steen met de namen van alle voogden en voogdessen die in die jaren in functie waren en van de bouwmeester van het complex. Rechts naast de tuiningang is ter gelegenheid van de restauratie van het uurwerk in het torentje een bronzen gedenkplaat aangebracht. Op de fraaie vleugel-kopgevels geven stenen een korte uitleg over de naamgevers van de vleugel en een heel klein eerste-steen- steentje met de namen van twee voogden bevindt zich naast de deur van de Wiardavleugel.

In de Julianavleugel bevindt zich een tegeltableau herinnerend aan W.C. de Groot die van 1887 tot 1930 fungeerde als gasthuisarchitect. Daar is ook het uiterst fraaie tegeltableau te zien dat het gasthuis-bestuur ter gelegenheid van de ingebruikname van de nieuwe Stads-schouwburg De Harmonie had willen aanbieden. Het stuitte op onwil en tegenwerking en ging, jammergenoeg, niet door.

DEEL 3 DE TUINEN

De tuinen van het Sint Anthony Gasthuis

Welk eene keur van bloemen en heesters,
welk een dicht gebladerte...

Stadstuinen raken in de verdrukking door de oprukkende bebouwing. Het is een verademing als men ruime tuinen in de stad aantreft, zoals die van het Oud- en Nieuw Sint Anthony Gasthuis. Van oudsher bezaten kloosters en liefdadigheidsinstellingen tuinen in de steden. Doel van die tuinen was te voorzien in de dagelijkse levensbehoefte nvan de bewoners. De aanleg was eenvoudig. Kruis- of stervormige paden sloten kleine perken met kruiden en groenten in. Zo was het ook bij het oude Sint Anthony Gasthuis. Volgens de kaart van Blaeu uit 1649 lagen achter het complex drie rechthoekige percelen. Twee hiervan hadden een voor die tijd gangbare geometrische indeling. Verdere details zijn niet bekend maar waarschijnlijk hebben deze perken als een kruidentuin gediend. Het derde langwerpige grasperk aan de westzijde deed dienst als bleek voor het wasgoed. Een boomgaard is hier niet geweest. Het nodige fruit werd van de appelhoven van de gasthuis-boerderijen betrokken. De eenvoudige indeling in rechthoekige percelen bleef in de 18de eeuw bestaan.

Op een plattegrond van J.H. Knoop van omstreeks 1760 ziet men twee langgerekte percelen weergegeven; dit zijn bleekvelden geweest. De twee bleekvelden zijn samen met een driehoekig grasveld en omgeven door hekken goed te zien op een ingekleurde plattegrond uit 1875.

De tuin voor de nieuwbouw

De oude situatie van de tuin van het Oud Sint Anthony Gasthuis is op een ingekleurde tekening van D. Vonk uit 1875 meer gedetailleerd weergegeven. Hierop is de plaats van de geplante bomen aangegeven. De invulling van het grote

bleekveld achter het gasthuis is op een door A. Martin gemaakte tekening te zien. Vonks plattegrond toont een strook met een aanleg in de landschapsstijl aan de Sint Anthonystraat. Een kronkelend pad loopt tussen de ronde en boonvormige grasperken, waarvan enkele door bloemperken zijn verlevendigd. De aanleg herinnert qua stijl aan de bekende tuinarchitect L.P. Roodbaard, die vele tuinen in de stad en in de provincie heeft aangelegd. Vanaf 1820 voerde hij opdrachten uit voor het stadsbestuur en voorname families. Het is niet onmogelijk dat de regenten van het gasthuis, zelf van voorname afkomst, Roodbaard hebben aangetrokken voor de inrichting. Na de verbouwing in 1878 is dit stukje tuin helaas verdwenen.

De aanleg na 1878

De plattegrond van de tuin is na de verbouwing van het Oud-Sint Anthoon grondig gewijzigd. Het nieuwe complex, een hoofdgebouw aan de Grote Kerkstraat met vier vleugels aan de achterzijde, vroeg om een andere inrichting van de tuin. Tussen de vleugels werden de smalle tuintjes volgens het principe van de landschapsstijl, maar wel elk met een eigen tuinplan, aangelegd. Er werden ronde en boonvormige grasveldjes tussen kronkelpaden gerealiseerd, zoals op een foto uit 1925 te zien is. Het ontwerp was van Gerrit Vlaskamp, telg uit een hoveniersgeslacht. Zijn vader Lambertus Vlaskamp werkte als hovenier met tuinarchitect Roodbaard samen. De invloed van de laatste is dan ook te zien op de weinige bewaard gebleven foto's van de tuinen. De aanleg tussen de keuken- en de Oenemavleugel toont ronde grasvelden met bloemperken en enkele bomen. Een blikvanger vormt de voliëre, bestaande uit een kioskachting houten gebouwtje, met een veelhoekige ren voor de vogels. Het is waarschijnlijk een ontwerp van W.C. de Groot, maar de ontwerptekening is niet teruggevonden. Wel is een andere, nooit uitgevoerde versie uit 1904 bewaard gebleven. Een andere foto toont de inrichting van de tuin bij de Minnemavleugel. Hier ziet men opnieuw grasvelden met golvende contouren, verlevendigd met bloemperken en langs de gevels veel rhododendrons. De tuinen met de vele bloeiende planten vormden tot de herinrichting in 1988 een groene oase in de dichtbebouwde binnenstad.

De tuinen van Nieuw Sint Anthoon

Het complex van het nieuwe gasthuis verrees op het gebied tussen de Grote Kerkstraat en de Groeneweg, het terrein tegenover het bestaande Oud Sint Anthoon. Na aankoop in 1857 van een dubbel herenhuis (Grote Kerkstraat 39, nu het bestuurshuis) van de zusters Van der Haer, verwierf het gasthuis ook het bijbehorende koetshuis, de tuinmanswoning en de uitgestrekte tuin. Daarin stonden een orangerie, broeibakken en drie beuken. Na het verrijzen van het nieuwe gasthuis werden tussen de vleugels diepe smalle tuinen aangelegd.

Ook voor de hoofdgebouwen werd een ruime tuin geprojecteerd. Het complex werd in 1865 aan de kant van het Perkswaltje, dat als voorkant gold, met een hek afgesloten. Het hek werd ontworpen door H.R. Stoett, zoon van architect Frederik. De uitvoering lag bij ijzergieterij B. Mohrmann & Co. te Leeuwarden. Het bestuur was kennelijk tevreden met het resultaat, want de firma mocht ook het hek voor het nieuw gebouwde Oud Sint Anthoon in 1878 leveren. De langwerpige tuinen werden naar de bekende hoofdgebouwen genoemd, te weten Burmania-, Minnema-, Wiarda- en Aukematuin. Ze bevatten kleine ovale en boonvormige grasvelden, waarin onregelmatig geplaatste bloemperken werden

gevormd volgens de landschapsstijl. Een ontwerptekening is er helaas niet meer. De ontwerper zou G. Vlaskamp kunnen zijn, gezien zijn bemoeienissen met de tuin van het oude gasthuis in 1880. De overeenkomsten in de vormgeving van de tuinen van de beide gasthuizen zijn namelijk groot. Het onderhoud van de tuin was in 1865 in handen van de hovenier P.G. Hornstra uit Leeuwarden. Bote Bloemhof, eveneens tuinman, was de leverancier van bloemen.

In 1867 schonk de bekende Leeuwarder portretschilder J.J.G. van Wicheren enkele paren fazanten ter opluistering van de tuin van het nieuwe gasthuis. Het gebaar kan als een soort relatiegeschenk worden gezien want als portretschilder had hij in de jaren 1861-1863 opdracht gekregen om de voogden van het gasthuis te vereeuwigen.

In de tuin stond ten oosten van de huidige Wiardavleugel een bloemenkas, waar in 1886 een stookinstallatie werd geplaatst. De kas moest voor de in 1911 gebouwde Julianavleugel aan het Schoen-makersperk plaatsmaken. Een andere, veel eenvoudiger bloemenkas van het zogenaamde lessenaarsmodel, stond tegen de muur die de tuin aan de westkant afsloot. Er zijn van de tuin van het Nieuw Sint Anthoon geen afbeeldingen bekend van voor circa 1900. De oudst bewaarde foto's laten ons eenvoudig aangelegde tuintjes zien met strakke grasvelden. Een enkele boom en wat struiken completeren het geheel. In de voortuin langs het hek aan het Perkswaltje, staan de rechte beuken op een rij. De foto's tonen niet meer de aanleg in landschapsstijl uit 1868, maar een veel strakker tuinplan met heesters dat door fleurige bloemperken werd verlevendigd. De aanleg ademt de sfeer van de toenmalige mode, de architectonische stijl.

Het aanzien van de tuin is na 1911 opnieuw veranderd. Als gevolg van de bouw van de Julianavleugel werd het tuinplan aan de oostzijde sterk gewijzigd. Behalve de oranjerie moest ook een houten zomertent of prieel worden afgebroken. Daarnaast werd de vorm van de perken aangepast.

Twee nieuwe tuinkoepels

In 1916 werden op de hoek van de Wijde Gasthuissteeg en het Perkswaltje twee kleine woningen afgebroken. Dit terrein werd aan de tuin toegevoegd met het oogmerk er een tuinkoepel te bouwen voor de armere bewoners van het gasthuis. Het werd een houten prieel met puntdak, dat aan de voorkant aan een veranda doet denken. De nog bestaande groene koepel werd aan weerszijden door pergola's geflankeerd. Links ervoor werd een exotische boom geplant, een slangenden met een grillig silhouet.

Elf jaar later, in 1927, verrees een tweede houten prieel voor de meer welgestelde bewoners van de hoofdgebouwen. Het stond meer naar achteren, vlakbij de Minnemavleugel. Deze koepel werd door architect W.C. de Groot ontworpen. De blauwdruk hiervan is bewaard gebleven. De zogenaamde bruine koepel herinnert qua vorm aan het bouwsel uit 1916, maar is groter en wijkt in details af.

Een blik op de tuin nu

Na de renovatie van het gasthuis in 1990 werd de tuin ook grondig opgeknapt. De tuinen tussen de vleugels kregen een formele aanleg met in geometrische patronen geschoren buxusheggen. De sfeer roept de stijl van de 16de-eeuwse architect en

tuinontwerper Vredeman de Vries op. Overal werden bolgewassen geplant en de oude beuken staan nog steeds fier overeind. Het westelijk deel van de tuin strekt zich uit tot aan het bestuurshuis van het gasthuis. Deze tuin, oorspronkelijk van de familie Van der Haer, werd in 1877-1878 opnieuw aangelegd en bij de tuin van het gasthuis gevoegd. Een oude kastanjeboom herinnert nog aan de voormalige aanleg. Enkele andere bijzondere bomen zijn de treurwilg, de judasboom en de fraaie slangenden. In 1935 werd een vijver aangelegd en in 1945 plaatste men bij dit water een bakstenen monument ter herinnering aan het 75-jarig bestaan van het gasthuis. Voor het onderhoud zorgden tot na de oorlog een tuinman en twee knechten. De tuinmanswoning op de hoek van het Perkswaltje, tegenover de tuinkoepel, werd door gasthuisarchitect W.C. de Groot in 1917 gebouwd. Achter dit karakteristieke gebouw stond een plantenkas. De kas, eveneens door De Groot ontworpen, werd in 1974 afgebroken. De huidige tuinman woont in een pand uit 1905 aan de westkant van de tuin.

De goed onderhouden tuin met fleurige bloemenpracht vormt nog steeds een groene long in de stad en is een lust voor het oog van de liefhebber van historische stadstuinen.

Literatuur

- Joke Spaans. Armenezorg in Friesland 1500-1800. Hilversum/Leeuwarden, 1997
- Hendrik ten Hoeve, Hugo Kingmans, Peter Karstkarel, en Rita Mulder-Radetzky. Sint Anthon in steno, steen en groen. Leeuwarden, 1990
- Peter Karstkarel. Volkshuisvesting in Leeuwarden. Leeuwarden, 1992
- Peter Karstkarel, Huub Mous en Cor Wetting. Beelden in Leeuwarden. Leeuwarden, 1994
- Lieuwe Valk (Peter Karstkarel). Voor Ziel en Zaligheid Voor Lijf en Leden. Leeuwarden, 1993
- Gedenkboek 50-jarig bestaan ... van de Ambachtsschool. Leeuwarden, 1930
- R. Visscher. Leeuwarden van 1846 tot 1906. 's-Gravenhage, 1908
- R. Visscher. Inventaris van het archief van het Sint Anthony Gasthuis. Leeuwarden, 1921 (aangevulde heruitgave, M. Koopstra, Leeuwarden, 2005)
- Gedenkboek Leeuwarden 1435 - 1935. Leeuwarden, 1935
- J.R.G. Schuur. Leeuwarden voor 1435. Zutphen, 1979
- René Kunst et al. Leeuwarden 750 - 2000. Franeker, 1999
- W. Eekhoff. Geschiedenis van het Sint Anthonij-Gasthuis te Leeuwarden. Leeuwarden, 1854 (aangevulde heruitgave, Leeuwarden, 1893)
- Leo van der Laan. Verhalen in steen. Leeuwarden, 1998
- N.N. (= binnenvader Petersen). Wandeling door het Oud en Nieuw Sint Anthony Gasthuis te Leeuwarden. Nijmegen, 1905
- Trijntje Blomhoff. In en om het Sint Anthonij Gasthuis. Leeuwarden, 1995

Voor verder onderzoek is er het archief van het gasthuis, dat wordt bewaard in het HCL. Op de website www.wcdegroot.nl is veel informatie over architect W.C. de Groot en zijn werk te vinden.

Het Sint Anthony Gasthuis in Leeuwarden

*De ouden tot nut
De zwakken tot stut*

Open Monumentendag 2006

Uitgave

Leeuwarder Historische Vereniging Aed Levwerd en Historisch Centrum Leeuwarden

Redactie

Hendrik ten Hoeve, Henk Oly,
Marieke van Zanten en Leendert Plaisier

Teksten

Leendert Plaisier en Marieke van Zanten
Het hoofdstuk 'De tuinen van het Sint Anthony Gasthuis' is van de hand van Rita Mulder-Radetzky

Tekstadviezen en -correctie

Andries de Haan, Marga ten Hoeve

Foto's en andere illustraties

Hendrik ten Hoeve, Leendert Plaisier, Ad Fahner,
Aerophoto Eelde, Johan van der Veer, gemeente Leeuwarden,
Historisch Centrum Leeuwarden en het Sint Anthony Gasthuis

Met dank aan

De dames Bosma en Ter Horst en de heren Vlas, De Lange
en Tabak voor alle hulp en informatie

Subsidiënten en sponsors Open Monumentendag 2006

Sint Anthony Gasthuis
Woningcorporatie Nieuw Wonen Friesland
Gemeente Leeuwarden

Ontwerp en opmaak

Invorm Grafisch ontwerp bureau

Drukwerk

Hellinga Grafische Specialisten

Open Monumentendag 2008

... eene der meest geschikte gevangenissen ...

De Blokhuispoortgevangenis in Leeuwarden

Woord vooraf

Voor de 22ste keer is er Open Monumentendag in Leeuwarden. Ook dit jaar heeft de werkgroep Open Monumentendag van de Leeuwarder Historische Vereniging Aed Levwerd de organisatie op zich genomen. Nooit eerder was slechts één gebouw onderwerp van deze dag. Maar het is dan ook een enorm complex dat bezichtigd kan worden. Elders in dit boekje leest u daar meer over. Wij zijn al degenen die de openstelling van de Blokhuispoort mogelijk hebben gemaakt zeer erkentelijk. Met name willen wij hierbij de Rijksgebouwendienst noemen. Een speciaal woord van dank geldt voor alle vrijwilligers en sponsoren zonder wie deze dag niet mogelijk was. De stad Leeuwarden en het Rijk staan voor de uitdaging voor het Blokhuispoortcomplex een goede bestemming te vinden. Aed Levwerd denkt graag mee. Wellicht krijgt u vandaag al leuke ideeën. Houdt ze niet voor u zelf maar kom er mee op de proppen! Maar nu eerst naar binnen ...! Wij wensen u een spannende en boeiende rondgang toe.

Ad Fahner, voorzitter werkgroep Open Monumentendag.

Een vaste basis voor de macht

Het zijn roerige tijden in Friesland, de laatste decennia van de 15^e eeuw. Twee kampen staan elkaar hevig naar het leven: de Schieringers en de Vetkopers. Tegen het einde van die eeuw raakt de burgeroorlog in een beslissend stadium. De Vetkopers, met Leeuwarden als bolwerk, vinden steun bij Groningen en lijken daarmee de sterkste partij te worden. De Schieringers op hun beurt wenden zich voor hulp tot hertog Albrecht van Saksen. Hij stuurt in de zomer van 1498 zijn legeraanvoerder graaf Willibrord von Schaumburg met een geduchte troepenmacht naar Friesland om het voor hem in bezit te nemen. Op 23 oktober 1498, na een beleg van negen weken, rijdt Von Schaumburg aan het hoofd van zijn troepen Leeuwarden binnen. Een van de eerste zaken die hij regelt is het bouwen van een steunpunt, een vaste basis van waaruit hij zijn macht over de stad zal kunnen doen gelden. Een blokhuis. Nog in hetzelfde jaar wordt een terrein in de zuidoostelijke knik van de stadsgracht, geschikt gemaakt en in het voorjaar van 1499 kan met de bouw begonnen worden.

Het Blokhuis - een fort

De naam Blokhuis is eigenlijk een beetje verwarrend. Wat Von Schaumburg laat bouwen is geen 'huis'-achtig bouwwerk in de vorm van een kasteel of iets dergelijks. Het lijkt meer op een fort. Op enkele oude kaarten is Von Schaumburgs blokhuis ingetekend. We zien een groot, bijna vierkant terrein, beschermd door hoge aarden wallen met op de hoeken zware ronde torens. Het hele gebied is omgeven door

brede grachten. Zeker is dat het een veel groter gebied betrof dan waarop nu het gevangeniscomplex ligt.

Uit de jaren rond 1560 zijn enkele rentmeesterrekeningen bewaard gebleven. De uitgaven die daarin vermeld staan, geven ons een beeld van hoe het 'fort' er moet hebben uitgezien. De aarden wallen zijn verstevigd met eiken planken en balken om verzakking te voorkomen en er zijn greppels gegraven om het hemelwater af te voeren. Aan de buitenzijde zijn de wallen beplant met stekelige doornstruiken. Bovenop de wallen is een houten beschutting aangebracht waarachter een met schelpzand bestrooid pad ligt waarlangs de schildwachten hun ronde kunnen doen. Het terrein was via twee bruggen te bereiken. Er was een lange smalle brug in de zuidoostelijke hoek over de stadsgracht. De hoofdtoegang was een grote klapbrug over de westelijke, naar de stad gekeerde gracht. Over die brug kwam men bij het poortgebouw met beneden onder meer de portierskamer en enkele cellen en boven een paar kamers en een zaal. Rechts naast de poort bevond zich het grote hoofdgebouw met twee torens. Hierin bevonden zich de woonruimtes van de stadhouder en een grote zaal waar het Hof van Friesland rechtszittingen hield. De commandant van het blokhuis, meestal aangeduid als maarschalk, had een eigen woning op het terrein en er waren speciale onderkomens voor de lijfwacht van de stadhouder en de op het blokhuis gelegerde soldaten. Overigens was niet alles binnen het blokhuis even hecht en solide. Meer dan eens wordt gemeld dat het dak van het onderkomen van de knechten ... van den winde neergeworpen ... was. Midden op het terrein stond de aan de heilige Anna gewijde kapel. In het noordwestelijke ronddeel bevond zich de privé-wijnkelder van de stadhouder en daarnaast, langs de noordelijke wal, waren de paarden- en koeienstallen, een varkenskot en een kippenhok en de schuren waarin de wagens werden gestald. In de noordoostelijke hoek stond een molen. Verder bevonden zich op het terrein een smederij, een brouwerij met eigen waterput, een soort badhuis met koud en warm water, voorraadschuren voor tarwe, rogge, gerst en haver, een washuis, een schavot en enkele wachthuisjes. Tenslotte waren er enkele huisjes die dienden als gevangenis en die hondegaten genoemd werden. Een daarvan was speciaal bestemd voor vrouwelijke gevangenen.

In het ronddeel in de zuidoosthoek was de pijnbank ondergebracht en die toren heette in de volksmond daarom 'de pijnigatoren'. De toren is in de achttiende eeuw afgebroken maar de fundamenteën zijn in 1919 opgegraven. Metingen en berekeningen wezen uit dat de toren tussen de zeven en acht meter hoog geweest moet zijn. De doorsnee was 12.50 meter en de muren waren 3.25 meter dik. Het gejammer van degenen die op de pijnbank 'behandeld' werden, zal daar niet doorheen gegaan zijn.

Andere heersers

Hertog Albrecht heeft niet lang plezier gehad van Friesland; hij overlijdt al in 1500. Zijn zoon en erfgenaam Hendrik toont geen belangstelling. Hij verkoopt zijn rechten op Friesland aan zijn broer Georg. Al in 1515 moet Georg, bijna bankroet door de oorlogen die hij gedwongen was te voeren, Friesland verkopen. Het is de Habsburger Karel V die het gewest voor 100.000 gulden koopt.

In de rentmeesterboeken van rond 1560 komen geregeld aankopen voor van materialen die dienen om het complex beter te kunnen verdedigen. Zo komt in de gracht rondom het blokhuis een ring van palen, die hoog opsteken uit het water. In de noordoosthoek komt een nieuw ronddeel. Er wordt nieuw geschut geplaatst en de wallen krijgen versteviging van eiken balken. In het zicht staande bomen worden

gekapt en de gevangenis wordt vergroot en krijgt, heel kenmerkend, ijzeren deuren. En om de macht helemaal te onderstrepen breekt men het oude schavot af om het te vervangen door een stevig nieuw exemplaar.

Het blokhuis in Leeuwarder handen

In 1568 breekt de Tachtigjarige Oorlog uit. In Friesland is Caspar di Robles, namens het Spaanse gezag de baas maar in 1576 wordt hij gevangen gezet en als stadhouder vervangen door George, graaf van Rennenberg. Hoewel benoemd door de Staten-Generaal in Den Haag staat men in Friesland wat argwanend tegenover deze graaf. Men vertrouwt hem niet helemaal. Dat wordt er niet beter op als Rennenberg Jan van Schagen, iemand met een tamelijk dubieuze reputatie, aanstelt als maarschalk van het blokhuis. Voor de Staten van Friesland is het duidelijk dat bezit van het blokhuis van cruciaal belang is en men besluit Adje Lambertsz, burgemeester van Leeuwarden en kapitein van de plaatselijke burgerwacht, opdracht te geven het blokhuis in te nemen - goedschiks of kwaadschiks.

In de vroege ochtend van 1 februari probeert Lambertsz het blokhuis met een list in handen te krijgen maar dat mislukt en in het blokhuis wordt alarm geslagen. Lambertsz realiseert zich dat er snel gehandeld moet worden. Hij laat katholieke geestelijken uit de kloosters halen evenals enkele vooraanstaande katholieke burgers en de in de stad wonende vrouwen en kinderen van de soldaten op het blokhuis. Hij stelt ze op als een levend schild in het zicht van het blokhuis. De soldaten op het blokhuis begrijpen dat, mocht het tot een gevecht komen, er veel slachtoffers zullen vallen, geestelijken en wellicht zelfs hun eigen vrouwen en kinderen. Er blijft niets anders over dan zich over te geven en het blokhuis over te dragen. Nog dezelfde dag beginnen honderden Leeuwarder burgers met het afgraven van de naar de stad gerichte wallen en het dempen van de grachten ervoor. Ook drie van de vier rondelen worden gesloopt, alleen de pijngtoren in de zuidoostelijke hoek blijft overeind. Duidelijker kan het niet: het blokhuis is nu van de stad.

Gevangenis en tuchthuis

Onttrokken aan de militaire functie, krijgen een aantal gebouwen op het terrein van het blokhuis een andere bestemming. Het kerkje wordt Stads wapen- en ammunitiehuis, de pijngtoren dient als kruitopslagplaats - veilig achter de meters dikke muren - en in het hoofdgebouw, ooit woning van de stadhouder, worden verdachten opgesloten die wachten op hun rechtszaak voor het Hof van Friesland. Het gebouw fungeert aldus in feite als een Huis van Bewaring en het is dit gebouw dat men voortaan 'het blokhuis' zal noemen. Tegen de westgevel, goed te zien vanaf de grote open ruimte die wij nu het Blokhuisplein noemen, komen een schavot en een galg. Hier moeten degenen die door het Hof veroordeeld zijn en later ook degenen die door de militaire rechtbank zijn veroordeeld, hun straf ondergaan. Uit oogpunt van veiligheid besluit het stadsbestuur dat het verstandig is het terrein met een gracht van de stad af te schermen en waar in 1580 door Leeuwarder burgers met veel enthousiasme de gracht werd dichtgegooid, wordt amper twintig jaar later weer een gracht gegraven: de Keizersgracht.

Er is behoefte aan een plek waar bedelaars en andere overlastveroorzakers kunnen worden ondergebracht en in 1660 besluiten de Staten van Friesland tot de instelling van een tucht- en werkhuis. Als locatie kiest men - na experimenten elders in de stad - het oostelijke deel van het blokhuissterrein waar een gebouw komt met vier vleugels en omdat de twee lange vleugels met elkaar verbonden worden, ontstaan er twee

binnenplaatsen. Het wordt in 1661 in gebruik genomen. Helaas heerst er een ernstig gebrek aan discipline, er zijn brandstichtingen en uitbraken waarbij ...geheele troepen ontvlugten... en het gebouw zelf vertoont nogal wat gebreken. Na aanpassingen en verbeteringen doet het tuchthuis dienst tot het in de nacht van 11 op 12 november 1754 tot de grond toe afbrandt. Al enkele weken later valt het besluit tot herbouw en wat men bij de bouw honderd jaar eerder verkeerd had gedaan, gebeurt nu goed. In 1756 wordt het nieuwe tuchthuis in gebruik genomen worden en dat functioneert kennelijk zo goed, dat een deskundige schrijft dat er ... in de geheele republiek niet een zo wel ingericht Tucht- en Werkhuis gevonden werd. Hoe lovend de opmerkingen ook zijn, het leven in het tuchthuis is zwaar. Met z'n allen op zalen, zonder veel verzorging en hard werken: spinnen, weven, breien en het raspen van tropisch hardhout waarmee een verkleurstof werd verkregen. Later komen daar onder meer een bontwerkerij, een ververij en een perserij bij. Ook de samenstelling van de bevolking verandert in de loop van de jaren. Was het tuchthuis aanvankelijk bedoeld als een soort heropvoeding-door-werk-en-discipline voor bedelaars en andere klaplopers, na 1700 fungeert het steeds vaker als gevangenis voor door het Hof van Friesland veroordeelde misdadigers. Zo rond 1750 zijn nagenoeg alle gevangenen veroordeelden. De bedelaars gaan dan naar de stedelijke en particuliere werkhuisen.

Een ander regime

Het oude blokhuis ondergaat in 1783 een verbouwing. De westgevel wordt vernieuwd en verfraaid en er komt een nieuwe ingangspoort. Naast veertien ruimtes waar de gevangenen verblijven komen er een aantal ruimtes met speciale functies. Zo is er een gezelsaal. een aparte pijnkamer - met daarin nog de oude pijnbank -, en de droefkamer - waar de ter dood veroordeelden hun laatste minuten doorbrengen voor ze het schavot op geleid worden. Net als die van het tuchthuis, is de rol van het blokhuis als huis van bewaring in de loop der tijd veranderd in die van strafinstelling. Verminkende lijfstraffen als het afsnijden van oren en het doorpriemen van de tong komen steeds minder voor - gegeseld wordt er echter nog volop! - en daarvoor in de plaats geven rechters in toenemende mate vrijheidsstraffen. Het blokhuis wordt steeds meer een echte gevangenis.

Na de Franse Tijd wordt het gevangeniswezen een taak van het Rijk. Kleine plaatselijke gevangenissen gaan dicht en de gevangenen worden ondergebracht in een aantal grotere. Een Koninklijk Besluit wijst het tuchthuis in Leeuwarden in 1821 aan als een van die grote gevangenissen waarbij het de naam Huis van Opsluiting en Tuchtiging krijgt. Dat betekent de samenvoeging van het blokhuis en het tuchthuis. In 1824 vindt op het terrein een forse verbouwing plaats. Het oude kerkje, dat de eeuwen getrotseerd had, wordt afgebroken evenals de aangrenzende staande grote Stadstimmerschuur om plaats te maken voor een groot gebouw, bestemd voor werkruimtes voor de gevangenen. Ook komt er een wachtlokaal voor de bewakers. Het oude blokhuis wordt verbouwd tot woning voor de commandant te kunnen dienen. Het schavot wordt afgebroken - executies vinden vanaf dat moment plaats op een mobiel schavot. Voor gevangenen-in-bewaring is in het complex geen plaats meer, zij wachten voortaan hun proces af in een cel in de Kanselarij.

Moderne gedachten dat straf niet alleen 'wraak en vergelding' is maar ook moet dienen om de gestrafte te verbeteren, beginnen rond 1830 ingang te vinden. Als uitvloeisel daarvan worden in 1836 de gevangenen ingedeeld in vier klassen. In de eerste klasse zitten de zwaarste criminelen zoals moordenaars die nooit meer in de maatschappij zullen terugkeren. Voor hen geldt een uiterst streng regime. Zij leven

strikt afgezonderd en ontvangen nooit bezoek. Ze moeten het zwaarste werk doen, voor hen is er geen onderwijs en ze mogen niet naar godsdienstoefeningen in de kerk. Dat laatste wordt later overigens wel toegestaan, maar de betreffende gevangene krijgt dan wel een kap over het hoofd. De eerste klasse is ook de enige waarvoor lijfstraffen gelden. In de vierde klasse, waarin de kleine criminelen zitten, heerst een lossere regime. Deze gevangenen hebben ruime slaapzalen die ze met elkaar delen, zij mogen wel bezoek ontvangen en het is toegestaan van het bezoek een klein geldbedrag aan te nemen waarmee bijvoorbeeld wat extra eten kan worden gekocht.

De gevangenis in Leeuwarden krijgt er een goede naam mee. Zo goed dat de minister van Justitie J.J.L. van der Bruggen in 1857 in een brief de Leeuwarder gevangenis ... eene der meest geschikte gevangenissen ... noemt.

Tien jaar later is er weinig meer van die goede naam over. Enerzijds omdat het complex, waarvan het grootste deel meer dan 100 jaar oud is, veel gebreken vertoont en amper meer voldoet. Anderzijds vanwege een tweetal geruchtmakende ontsnappingen van zware criminelen. De angst onder de burgerij voor de ontsnappen is zo groot dat in sommige plaatsen zelfs de schutterij onder de wapenen wordt geroepen. De vluchtelingen, opgejaagd en uitgeput, worden echter na een paar dagen weer opgepakt.

Nieuwbouw gevangenis

Sluiting dreigt. Helemaal wanneer de Tweede Kamer in 1869 geld reserveert voor een nieuwe gevangenis in Medemblik ter vervanging van die in Leeuwarden. Diverse instellingen, waaronder de gemeenteraad van Leeuwarden, lopen te hoop tegen dit voornemen. Effectief, zo blijkt een jaar later want dan valt het besluit tot nieuwbouw van de gevangenis in Leeuwarden. Zes jaar wordt er onder leiding van Johan Frederik Metzelaar, Ingenieur-Architect voor 's Rijksgevangenisbouw, gewerkt aan de nieuwbouw. De oorspronkelijke plattegrond van het blokhuisterrein met de rechthoekige binnenplaatsen werd grotendeels gevolgd. Als de gevangenis gereed is, is iedereen vol lof. Het is er ruim en netjes, ... menigeen zou wenschen zijn eigen huis zoo zindelijk te zien schrijft een bezoeker. Het meest imposante gedeelte van het nieuwe complex is het poortgebouw dat geïnspireerd lijkt door de waterpoort van Sneek. De torens flankeren de grote poort en geven het gebouw een weerbaar karakter. In het linker gedeelte van dit gebouw werd de militaire wacht gevestigd en in het rechter was de woning van de directeur. Het exterieur oogt als een conventionele baksteenbouw, maar in het interieur is veel gebruik gemaakt van ijzer en gietijzer. Heel ingenieus zijn de holle gietijzeren kolommen die een ventilatiesysteem bevatten. Het kolossale gebouw op de hoek van het blokhuisplein en de Zuiderstadsgracht was het alcovengebouw dat slaapzalen, opgedeeld in bedstede-achtige slaapplekken, bevatte.

Ondertussen wint het idee dat gevangenen afzonderlijk moeten worden opgesloten, steeds meer terrein. Men is bang dat gevangenen elkaar met criminele ideeën 'besmetten' of plannen voor ontsnapping beramen. Ook het zedelijkheidsaspect speelt een rol. De maatregelen zijn streng en soms zeer opvallend. Gevangenen mogen niet met elkaar praten, op het binnenterrein worden luchtcellen gebouwd in de vorm van een in punten gesneden halfronde taart: degenen die zich even in de frisse lucht mogen vertreden zien slechts de muren van de luchtcel en boven zich een stukje van de hemel. Heel ver gaat men in het kerkzaaltje waar de banken worden verwijderd en vervangen door éénpersoons-hokjes. Daarin zit de gevangene die niets anders kan zien dan de voorganger van de kerkdienst. Gelukkig worden

bepaalde aspecten van dit extreem strenge regime al snel verzacht. Toch blijven de hokjes in het kerkzaaltje gehandhaafd tot na de Tweede Wereldoorlog.

Nieuwbouw Huis van Bewaring

Bij een grote reorganisatie van het gevangeniswezen in 1884 krijgt de gevangenis in Leeuwarden de speciale status van Bijzondere Strafgevangenis, bestemd voor degenen die veroordeeld zijn tot een straf langer dan vijf jaar. In 1889 wordt aan de oostkant van het terrein begonnen met de bouw van een nieuw Huis van Bewaring. De Kanselarij, die sinds 1824 als zodanig dienst doet, was niet meer geschikt. Onder leiding van Willem Cornelis Metzelaar, in 1886 zijn vader opgevolgd als architect van Justitie, wordt in 1891 dit gebouw voltooid.

Het Huis van Bewaring kreeg een eigen ingang aan de oostzijde, waarvoor een gedeelte van de Keizersgracht gedempt moest worden. De beide gevangenissen stonden dus ruggelings tegen elkaar en er was aanvankelijk zelfs geen doorgang. Het nieuwe gesticht bestond uit een administratiegebouw en een evenwijdig met de voorgevel opgetrokken verblijfsgebouw. Het administratiegebouw bevatte op de begane grond het bureau voor de directeur, de regentenkamer en een portiersloge. Op de verdieping waren onder andere de krijgsraadkamer, het vertrek voor de geneesheer en een wachtkamer voor getuigen. Vanzelfsprekend kreeg ook dit gedeelte een directeurswoning, rechts van de administratievleugel. Deze woning was in overeenstemming met zijn traktement eenvoudig gehouden. Het verblijfsgebouw van 45 meter lang bevatte in het noordelijk gedeelte cellen voor afzonderlijke opsluiting en in het zuidelijk gedeelte ruimten voor gemeenschappelijke opsluiting. Voor vrouwen was op de tweede verdieping een afzonderlijke ruimte ingericht met een vertrek voor een bewaarster. Tevens waren er een bibliotheek, een onderwijzerskamer en ziekenvertrekken. Voor het luchten van de gedetineerden was aan het eind van de vleugel een ommuurde open plaats gereserveerd.

Na het gereedkomen van het Huis van Bewaring onderging ook de Bijzondere Strafgevangenis een uitbreiding. Een nieuwe cellenvleugel verrees langs de Keizersgracht en kwam in 1894 gereed. Deze langwerpige vleugel van drie verdiepingen hoog kreeg inwendig gietijzeren galerijen met een opgehouden constructie. De cellen bevinden zich thans nog in nagenoeg originele toestand. Ze hebben een gewelfd plafond en in de deuren zitten schaftluiken en een kijkgat. Alleen de hoogte van de deuren is thans een probleem, want de gevangenen zijn in de loop van de eeuw steeds langer geworden. De ventilatie van de cellen geschiedt door middel van de holle vensterbanken. Aan de binnenzijde kan de bewoner met drie klepjes zelf de toestroom van buitenlucht regelen.

In de oorlog en daarna

De Leeuwarder gevangenis zal onlosmakelijk verbonden blijven met 'De Kraak' - de beroemde bevrijdingsactie van het Friese verzet. De Duitse bezetters hadden het bestuur over de gevangenis en het Huis van Bewaring al snel na de capitulatie overgenomen. De dagelijkse gang van zaken blijft aanvankelijk nagenoeg gelijk. Maar dat verandert in 1942. Joden worden tijdelijk gevangen gezet om later op transport te gaan naar Westerbork, gevangenen en bewakers komen over uit Den Haag en Haarlem en steeds vaker worden zwarthandelaren in de gevangenis opgesloten.

Begin 1944 vorderen de Duitsers het Huis van Bewaring om er mensen, verdacht van betrokkenheid bij de illegaliteit, op te sluiten. In november van dat jaar zitten enkele belangrijke verzetsmensen gevangen. De kans dat ze tijdens de gruwelijke

verhoren iets los zullen laten is groot en daarom besluit de leiding van het verzet ze uit de gevangenis te halen. In de vroege avond van 8 december 1944 weet een aantal verzetsmannen toegang te krijgen tot het Huis van Bewaring en 51 gevangenen te bevrijden.

In de nacht van 15 april 1945 is het Huis van Bewaring een van de eerste gebouwen in de stad die door de NBS in bezit worden genomen, bang als men is voor een laatste Duitse wraakactie.

Na de oorlog is de gevangenis een van de plaatsen waar oorlogsmisdadigers en collaborateurs wachten op hun rechtszaak en sommigen zitten er later hun door een van de tribunalen opgelegde straf uit.

In 1970 wordt de Bijzondere Strafgevangenis, waar op dat moment nog 23 gevangenen verblijven, gesloten. Het gebouw is oud en inefficiënt en heeft daardoor te veel, kostbare, bewaking nodig. Toch wordt het in 1976 weer in gebruik genomen, nu als Huis van Bewaring. Aanvankelijk bestond het plan alle gebouwen te slopen, maar later werd besloten tot instandhouding met behoud van het oude aanzicht. Een omvangrijke verbouwing startte, die extra gecompliceerd was omdat tijdens de werkzaamheden het gebouw als gevangenis in gebruik bleef. Sporen van de ingrepen zijn aan de buitenkant zichtbaar onder andere in de nieuwe hekwerken voor het poortgebouw en de liftschacht aan het alcovengebouw.

In de jaren '80 en '90 van de vorige eeuw spendeert de overheid nog miljoenen gulden aan onderhoud en verbetering van het complex. Maar steeds vaker doen geruchten over sluiting de ronde; de gevangenis is al enige tijd de oudste van Nederland.

Aan de onzekerheid komt in oktober 2007 een eind: het gebouw is niet veilig meer - het stond om die reden al een jaar leeg - en aanpassingen om het weer veilig te maken, zijn veel te duur. In 2008 wordt het leeggeruimd en begint een discussie over de toekomst van het grote complex. Een discussie die ongetwijfeld boeiend zal zijn. En gegeven de vele begerige ogen ook lang zal duren ...